ŚĀNTIPARVAN
Ed. BELVALKAR

FASCICULE 22
MOKṢADHARMA

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

तेजस्विनावधीतमस्तु

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1951

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings.... Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*.... Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close.... In the present edition, one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone.... The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." — The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. . . . There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology.... The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking." —Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

Editorial Note

[No. 3]

(Śāntiparvan : Mokṣadharma)

EDITORIAL NOTE

[No. 3]

The text of the Mokṣadharma section of the Śāntiparvan is based upon the following MSS. —

THE CRITICAL APPARATUS

I. N(ORTHERN) RECENSION (26 MSS.)

(a) *North-western Group* (ν)

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 379. Undated. Used from a photo-copy procured from the Bibliothèque. It is a unique paper MS. in Śāradā characters for the entire Śāntiparvan, having been purchased in Kashmir in 1898. It gives Arjunamiśra's comm. in the margins, although the text is often independent of, and corrected (*sec. m.*) to agree with, the commentary. Several missing folios of the original have been replaced by smaller folios in Sāradā characters (*sec. m.*). Last few folios missing.

Kaśmīrī Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 198 of 1891-95. Undated: complete for the Śāntiparvan.

K_2 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal. Undated: complete for the Śāntiparvan.

[K_3 — absent]

K_4 = Poona, BORI MSS. Collection, No. 246. Complete for the Śāntiparvan: (ca. A. D. 1771).

[K_5 — absent]

K_6 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4556. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. 1776).

K_7 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4712. Undated. Contains the Mokṣadharma section only.

Maithilī (Videha) Version [V]

V_1 = Kathmandu, Nepal Durbar Library, No. 738 (Bendall [wrongly] 867). This was utilized from enlargements of micro-film photographs of the original palm-leaf MS. taken *in situ* with the special permission of the Government of Nepal. Contains, with a few lacunae, the entire Śāntiparvan. (A. D. 1516).

(*b*) *Central Group* (ϒ)

Bengali Version [B]

B_0 = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 20, Q. This was used from a photo-copy procured from the Bibliothèque. Complete for the Śāntiparvan. Written on palm-leaves in two bundles : " O " and " Q ", the latter containing the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections. (A. D. 1687).

[B_1 — absent]

[B_2 — absent]

[B_3 — absent]

[B_4 — absent]

[B_5 — absent]

B_6 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 7. On palm-leaves. Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. 1709).

B_7 = Dacca, University Library, No. 503 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. 1737).

B_8 = Dacca, University Library, No. 587 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. 1747).

B_9 = Calcutta, University Library, No. 1386 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. 1780).

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

[Da_1 — absent]

[Da_2 — absent]

Da_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 476 of Viśrāmbāg I. Undated : contains the Mokṣadharma section only.

Da_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 38 of A 1879-80. Undated : contains the Mokṣadharma section only.

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha [Dn], the "Vulgate"

Dn1 = Bhor, State Library, No. 82. Undated. Complete for the Śāntiparvan, together with Nos. 80 and 81.

[Dn2 — absent]

[Dn3 -- not used]

Dn4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29c of A 1879-80. Contains the Mokṣadharma section only. (A. D. 1758).

(iii) Devanāgarī Version of Vidyāsāgara [Ds]

Ds1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 39 of A. 1879-80. Undated. Contains the Mokṣadharma section only.

Ds2 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1141. Undated. Collated at Tanjore. Contains the Mokṣadharma section only.

(iv) Devanāgarī Composite Version

[D1 — absent]

D2 = Madras, Adyar Library, No. X. B. 11. Undated. Complete for the entire Śāntiparvan.

D3 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1117. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1116 and 1115, for the Śāntiparvan. (A. D. 1747).

D4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 221 of 1887-91. Undated: complete, with Nos. 219 and 220, for the entire Śāntiparvan.

D5 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1168. Undated. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1167 and 1166, for the entire Śāntiparvan.

D6 = Baroda, Oriental Institute, No. 11317. Undated. Contains the Rāja-dharma and the Mokṣadharma sections only.

D7 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1192. Undated. Collated at Tanjore: complete, with No. 1191, for the entire Śāntiparvan.

D8 = Poona, Vishalgad Collection, BORI, No. 240. Undated. Complete for the entire Śāntiparvan.

D9 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 65 of 1882-83. Contains the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections only. (A. D. 1560).

II S(OUTHERN) RECENSION (10 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11811. Undated. Collated at Tanjore: complete for the entire Śāntiparvan.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 3947. Undated: complete for the entire Śāntiparvan.

Grantha Version [G]

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library. Not numbered. Undated: complete for the entire Śāntiparvan.

G_2 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4082. Undated: complete for the entire Śāntiparvan.

G_3 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11819. Undated: collated at Tanjore: contains the Rājadharma and the Mokṣadharma sections only.

[G_4 — absent]

[G_5 — absent]

G_6 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11833. Undated. Collated at Tanjore: contains the Mokṣadharma section only.

Malayālam Version [M]

M_1 = Pilakkattigiri, S. Malabar. Poomulli Mana Library, No. 309. Complete for the entire Śāntiparvan. (Kollam 921 = ca. A. D. 1746).

[M_2 — absent]

[M_3 — absent]

[M_4 -- absent]

M_5 = Cochin, State Library, No. 39. Undated: contains the Mokṣadharma section only.

M_6 = Vadakancheri, Cochin. Avanapparambu Mana Library, No. 64. Undated: contains the Mokṣadharma section only.

M_7 = Calicut, MS. (without number) belonging to the Paḍiññāre Kovilakam Collection. Undated: contains the Mokṣadharma section only.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā* or °*pradīpikā*, as in Da_3 and Da_4, and in $Ś_1$. Copies procured from Tanjore and Mysore show considerable divergencies additions and omissions. Available for the entire Śāntiparvan.

Cn = Nīlakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa* or °*dīpikā*, as in Dn1 and Dn4, and as printed in the "Vulgate" editions. Available for the entire Śāntiparvan.

Cp = Paramānanda Bhaṭṭācārya's *Mokṣadharmaṭīkā*, as in MS. No. 12899 of the Oriental Institute, Baroda. (A. D. 1672).

Cs = Vidyasāgara's *Vyākhyānaratnāvali*, as in Ds1 and Ds2. Available for the Mokṣadharma section only.

Cv = Vādirāja's *Lakṣālaṁkāra*, on the evidence of a transcript procured from Madras. Available for the entire Śāntiparvan.

(ii) *Epitomes*

Mañj. = Kṣhemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvyamālā, No. 64). Other epitomes not used.

(iii) *Translations*

Āndhra = *Āndhra Mahābhāratamu* by Tikkana. Other translations not used.

* * * *
* * * * * * * *

Like the Ādi and the Āraṇyaka parvans, the Mokṣadharma parvan contains several prose passages which are divided into paragraphs of varying lengths. But no device to demarcate the subdivisions (sentences) within the paragraph has been so far used, resulting in much inconvenience. In the present parvan for the first time, the sentences within the paragraph are consecutively numbered : see adhy. 183–185.

More than any other portion of the Epic, the Mokṣadharma contains a very large number of philosophical passages, particularly "Sāṁkhya" passages, the exact interpretation of which presents several difficulties. "Sāṁkhya" metaphysics, for instance, occurs, even in the chapters so far published, more than half a dozen times with crucial differences in nomenclature and details. Orthodox commentators like Nīlakaṇṭha gloss over these differences and interpret them all in consonance with Advaita Vedānta. The critical question to settle is whether these differences belong to the inchoate or formative stage of the "Sāṁkhya", or are the result of a late inconsequential admixture of "Sāṁkhya" ideas. Scholars have advocated both these positions[1]. The question will have to be dealt with in the General Introduction, but in the meanwhile and as an aid to the understanding of the different interpretations

[1] For a brief summary, cf. Belvalkar-Ranade: History of Indian Philosophy, Vol. 2, *The Creative Period*, pp. 412–427.

in the field, extracts from the available commentaries are cited in the Critical Apparatus — more frequently than had been found necessary so far — to elucidate the technical terms which occur in the Śāntiparvan even outside the "Sāṁkhya" chapters. The commentators by no means agree in their interpretations. The "Critical Notes" at the end of the Mokṣaparvan will also be found to have, as a consequence, occupied more space than was found necessary so far.

The printing of the Śāntiparvan was actually commenced on the 15th of August, 1948, and in the course of the last three years more than 1250 pages have been printed off. Looking to the very technical and intricate nature of the work and the somewhat inadequate financial assistance that has been available, this progress can be regarded as not quite unsatisfactory and, for its achievement, I have to record once again my obligations to the ready assistance and loyal co-operation of the same factors that have been mentioned at the end of my Editorial Note, No. 2. It is, however, sad to have to record that the person who was mainly responsible for inducing the Bhandarkar Oriental Research Institute to shoulder the present project of the Critical Edition and who offered the project a princely donation of one lakh of rupees and undertook, besides, all responsibility for supplying the beautiful illustrations which adorn the published volumes of the edition —Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., the Rajasaheb of Aundh—is no longer amongst us to see the Critical Edition completed. The Rajasaheb passed away, after a brief illness, on 13th April, 1951, at the age of 83.

Of the promised donation of Rs. 1,00,000, the Rajasaheb had paid, up to his death, the sum of Rs. 68,645-4-0. The Government of Bombay, in consequence of the merger of the Aundh State, have, by their resolution dated 26-3-1951, very kindly undertaken to pay up the balance of the promised donation in annual instalments: the first instalment of Rs. 5,500 being accordingly already received on the 31st March, 1951. While thanking the Government of Bombay for this gracious act, I cannot help expressing the hope that some other States and Governments who have made similar promises of help will see their way to liquidate their promises at an early date. If adequate help is forthcoming, it can now be confidently said that what remains of the Critical Edition can be completed in less than another ten years. I therefore take this opportunity to appeal to the old and prospective donors to come early, and without waiting for a call, to the assistance of this project of international importance.

Ṛṣipañcamī: Sept. 6th, 1951
B. O. R. Institute, POONA.

S. K. BELVALKAR
General Editor.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931-1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. n. p.s.v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.
~~~~

॥ शान्तिपर्वणि मोक्षधर्माः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः ।
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १

भीष्म उवाच ।

सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्ग्यः सत्यफलं तपः ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ २

C. 12. 6438
B. 12. 174. 2
K. 12. 173. 2

☞ Out of the MSS. used for the Rājadharma and the Āpaddharma sections of the Śāntiparvan, the following MSS. from the N recension: K3. 5 B1–5 Da1. a2 (all used for the Rājadharma as well as the Āpaddharma), Dn2 (used for the Rājadharma only). n3 (used for the Āpaddharma only), and D1 (used for both the Rājadharma and the Āpaddharma); and the following MSS. from the S recension: G4 (used for the Rājadharma only). 5 (used for the Āpaddharma only), M2–4 (all used for the Rājadharma as well as the Āpaddharma) are absent from the critical apparatus of the Mokṣadharma; while the following MSS. from the N recension: K6. 7 B6–9 Da3. a4 Dn4 Ds1. s2 (all not available for the Rājadharma as well as the Āpaddharma) D6 (not available for the Āpaddharma only); and the following MSS. from the S recension: G3 (not available for the Āpaddharma only). 6 (not available for both the Rājadharma and the Āpaddharma), M5–7 (all not available for the Rājadharma as well as the Āpaddharma) are newly added to the critical apparatus of the Mokṣadharma.

The introductory mantra:

455* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in Ś1 K1. 2. 4 V1 B0. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8. Ś1 K1. 2. 4 D8 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś1 ins. स्वस्ति ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । नमो गुरुभ्यो नमः ।; K1 ॥ ॐ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः सरस्वत्यै । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णाय नमः । गुरुभ्यो नमः । ... श्रीगणाधिपतये नमः । श्रेयसे ।; K2 ॐ नमो महात्रिपुरसुन्दर्यै । श्रीगुरुनाथपादकमलेभ्यो नमः । ॐ नमो व्यासाय वेदविदे नमः ।; K4 ॐ स्वस्त्यस्तु प्रजाभ्यः । ॐ नमो गणेशाय नमः ।; V1 B7. 8 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; Da3 ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; Da4 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगणपतिभ्यः ।; Dn4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 श्रीगणेशाय नमः ।; Ds1 श्रीकृष्णाय नमः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra, K6 begins with श्रीगणेशाय नमः ।; K7 ॐ नमः परमात्मने ।; B0 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; B9 ॐ नमो गणेशाय ।; D4. 9 ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय ।; T2 :

456* शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ।

हरिः ॐ । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु शान्तिपर्व मोक्षधर्मंलु ।; G2 (marg.) शुभमस्तु । गुरवे नमः । गणपतये नमः । सरस्वत्यै नमः । ९७३ वर्षं पुरट्टाशिमासं (भाद्रपद or कन्या) २९ तेति शान्तिपर्वं आरंभं । श्रीगुरुनाथन् लिखितं ।; G6 शुभमस्तु । मोक्षधर्मं । सेनजिद्गीतं । श्रीवेदव्यासाय नमः ।; M1. 6 हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।; M5 हरिः । स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नमः । अविघ्नमस्तु ।; M7 हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । व्यासाय नमः ।

---

1 =(var.) B. 12. 352. 1. Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning of the adhy. up to 47^{d} is lost in B6. G3 om. the ref. —^{a}) K6 धर्माः पितामहप्रोक्ता. —^{b}) K4 -धर्मौश्रिताः; Ds1 -धर्माधिताः; G1 °हिताः (for °श्रिताः). K1 प्रभो (for शुभाः). —^{c}) K6 D6 चैव (for श्रेष्ठं). —^{d}) K1 पांडव; K6. 7 D4. 6. 9 तत्त्वतः; B8 (marg.) T2 भारत; G2 M1. 5. 7 मेनव (for पार्थिव).

2 =(var.) B. 12. 352. 2. B6 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) K6 विहितः; M6 सद्भिस्तु (for सर्वत्र). K6. 7 D4. 9 परमो (for विहितो). —^{b}) B7 partly damaged. K4 B7 स्वर्गः (for स्वर्ग्यः). K6 D8 D6. 7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cnp C8 स्वर्ग्यः (M1 °र्गः) सत्य(G1 °त्यः)-फलोदयः; K7 D8 स्वर्गो(D9 °ग्यं)सत्य फलं ततः; V1

C. 12. 6459
B. 12. 174. 3
K. 12. 173. 3

यस्मिन्यास्मिंस्तु विनये यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ३
यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारवत् ।
तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः ॥ ४
एवं व्यवसिते लोके बहुदोषे युधिष्ठिर ।
आत्ममोक्षनिमित्तं वै यतेत मतिमान्नरः ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
यया बुद्ध्या नुदेच्छोकं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६

भीष्म उवाच ।

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो दुःखमिति ध्यायञ्शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ ७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदित्यब्रवीद्वचः ॥ ८
पुत्रशोकाभिसंतप्तं राजानं शोकविह्वलम् ।
विषण्णवदनं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ॥ ९

Bo. 8 Dn4 D2. 3. 5 Cap. np स्वर्ग्यः (V1 Cap °र्गः) प्रेत्य तपः(V1 यतः)फलं; B9 Dn1 Cn सत्यप्रेत्य तपःफलं; Da3. a4 स्वर्ग्यः सत्यं परं तपः; Ca as in text. ❀ Cn : सति सद्वस्तुनि विषये तप आलोचनं श्रवणमनननिदिध्यासनात्मकं तस्य फलं साक्षात्कारः । सः अप्रेत्य मरणात्प्रागेव भवति । ज्ञानं दृष्टफलमित्यर्थः ॥ Ca : प्रेत्य तपःफलमिति पाठः । स चायुक्त एव । श्रेष्ठधर्मप्रश्ने मोक्षधर्मरूपस्यैवोचितत्वात् । प्राचीनटीकाकारैरपि तथा व्याख्यातत्वात् ॥ Cp : तपःशब्दो ज्ञानवाची । ❀ —c) K4 बहुदानस्य (for °द्वारस्य). —d) Ds1 partly damaged. T2 श्रिया; M5 क्रियाः. K2 G3 M1. 7 नेहास्ति विफलाः क्रियाः.

3 =(var.) B. 12. 352. 3. B6 missing (cf. v. l. 1). —a) D3 G1. 2 च; D4 नु (for तु). K4. 6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 विषये (for विनये). —b) K4 विनिश्चयः. —c) K4 सत्यम्; M1. 7 तं तम् (for स तम्). —d) K1. 2. 4 G6 नान्यो; V1 नूनं (for नान्यं). G1 पुरुष-; Cn. p भरत- (as in text). Da4 D4 -सत्तमं. — T2 reads after 5, and G6 after 3, from B. 12. 352. 4 up to B. 12. 365. 9, omitting the portion in its proper place.

4 B6 missing (cf. v. l. 1). D7 T1 G1–3. 6 M5 read 4 after 7. —a) V1 B7 तु; Da4 नु; M6 वि- (for च). K6 पश्येत; Ca. n. p पर्येति (as in text). —b) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1. 2. 4 असारतां; Ca. n. p °रवत् (as in text). D7 लोकस्तत्र समाचरेत्. —c) K4 विरागी (for °गो). K6. 7 D4. 9 M7 [ऽ]स्य; M1. 7 (*sup. lin.*) [ऽ]थ (for ऽत्र). Dn4 तथातश्चाविरागोत्र. —d) K4 नीयते (for जा°). T2 जायते मनुजाधिप.

5 For the sequence in T2, cf. v. l. 3. B6 missing (cf. v. l. 1). G2 om. 5. —a) K6 V1 B7. 8 G3. 6 M5 Cp. np व्यवस्थिते; D4 °सितो; Ca. n. s °सिते (as in text). —b) K6 बहुदुःखे; K7 D4. 9 °दोषैर्; B9 °लोके; Cn. p. s °दोषे (as in text). —c) K6. 7 D4. 9 च; T2 यद्; Cp वै (as in text). —d) K7 मतिवान्.

6 B6 missing (cf. v. l. 1). 6^{ab} = 12. 26. 17^{ab}. —a) K4 च (for the first वा). —b) Ds1 गृहे (for मृते). — D3 om. (hapl.) 6^{c}–7^{b}. —c) K6 यथा; Bo कया (for यया). T2 M1. 6. 7 त्यजेच्; Cn. p नुदेच् (as in text). K6 दुःखं (for शोकं). —d) Ś1 K1. 2 B7. 8 (marg.) D4. 6. 9 Ca तां (for तन्). Ś1 K1. 2 वद (for ब्रूहि).

7 =(var.) 12. 26. 17. B6 missing (cf. v. l. 1). D3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). —a) K4 च (for the first वा). —c) D2 G1 ध्यायेच्; G3 ख्यायन् (for ध्यायन्). —d) K7 दोषस्य (for शोकस्य). V1 [अ]पहितं; G2 [उ]पचितिं; Cp [अ]वचितिं; Ca. n. s [अ]प° (as in text). — After 7, D7 T1 G1–3. 6 M5 read 4.

8 B6 missing (cf. v. l. 1). —b) B7 damaged; G1 पुरातरं (for °तनम्). —c) B7 damaged. K6 Dn1 Ds श्येनजितं; Da4 सेनसितं (for °जितं). —d) K4 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 कश्चिदेत्य; K6. 7 D4. 9 °देव (for °दिति). K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुहृत् (for वचः).

9 B6 missing (cf. v. l. 1). —a) B7 स तं; B8 Da3. a4 सुत- (for पुत्र-). —c) K6 विषण्ण- (for °ण्ण-). V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -मनसं (for -वदनं).

10 Before 10, M6 ins. विप्रः. B6 missing (cf. v. l. 1). —a) K4 Da4 Ds G2 Cp तु (for नु). K6. 7 Dn4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुमसि (for

किं नु खल्वसि मूढस्त्वं शोच्यः किमनुशोचसि ।
यदा त्वामपि शोचन्तः शोच्या यास्यन्ति तां गतिम् १०
त्वं चैवाहं च ये चान्ये त्वां राजन्पर्युपासते ।
सर्वे तत्र गमिष्यामो यत एवागता वयम् ॥ ११
सेनजिदुवाच ।
का बुद्धिः किं तपो विप्र कः समाधिस्तपोधन ।
किं ज्ञानं किं श्रुतं वा ते यत्प्राप्य न विषीदसि ॥ १२
ब्राह्मण उवाच ।
पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिषक्तानि सर्वशः ।
आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥ १३
यथा मम तथान्येषामिति बुद्ध्या न मे व्यथा ।
एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १४

C. 12. 6471
B. 12. 174. 14
K. 12. 173. 15

खल्वसि). K1 मूढस् (for मूढस्). V1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 सन् (for त्वं). — b) M6 शोच्यं. — c) M7 (*sup. lin.* as in text) अनु- (for अपि). D8 शोच्यंतः. — d) B0 Da3 शोच्यां (for °च्या).

11 B6 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 चैवासं च; D7 T G1. 2. 6 M1. 5-7 चाहं चैव (T2 G1 चापि); D9 damaged (for चैवाहं च). K1 D4 ये वान्ये. — Da3 reads 11b twice. — b) K7 D4. 6. 9 transp. त्वां and राजन्. K6. 7 V1 B7. 8 Da3 (second time). a4 D4. 6. 9 M1. 6 Cs समुपासते; G1 पर्युपासहे (for °सते). B0. 9 Da3 (first time) Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 त्वामुपासं(D2 °स)ति पार्थिव (Dn4 °वः); Ca पालयानसुपासते. — 11cd is damaged in B7. — d) Dn1. n4 एव गता; D4. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 चैवागता. D7 यं चैवाधिगता वयं.

12 B6 missing (cf. v. l. 1). Da3. a4 शेनजित्; Dn1. n4 D8 श्येन° (for सेन°). — b) Da3. a4 का (for कः). Dn4 तपोधनं; M1. 7 °धनः. K6. 7 D4. 6. 9 को धर्मः किं परायणं. — c) K6 विज्ञानं; K7 D4. 9 किं शास्त्रं (for किं ज्ञानं). K4 V1 B0. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 चैव; K6 ते वा (by transp.); K7 D4. 6. 9 M1. 5-7 वापि. — d) K1 निषीदसि; K7 B7. 8 (marg.) Dn1 D2. 3 (marg. as in text). 9 G6 M7 (*inf. lin.* as in text) विषीदति; D4 damaged (for °दसि). — After 12, Ds2 M1. 5-7 ins. 457*.

13 = (var.) 12. 26. 18c-19b. B6 missing (cf. v. l. 1). D7 T1 G2. 3. 6 M5-7 विप्र; T2 G1 द्विज (for ब्राह्मण). — K6 D7 T G1-3. 6 ins. after the ref. : Ds2 M1. 5-7 after 12 :

457* हृष्यन्तमवसीदन्तं सुखदुःखविपर्यये ।
आत्मानमनुशोचामि यो ममैष हृदि स्थितः ।

[(L. 1) G1 पर्यंतिमवसीदंति (for the prior half). — (L. 2) T1 G2. 3. 6 अनुशोचामो (for °शोचामि). Ds2 D7 य पर्योते स्थितो हृदि; T1 G2. 3. 6 ममैष हृदि संस्थितः (for the post. half).]

— a) K1. 4 V1 B0. 7. 8 Da4 Dn4 D2. 5 पश्यन्; D8 D7 T G1-3 M1. 5-7 सर्वे- (for पश्य). Da4 भूतानां. K6 D4. 6 सर्वाणि (for दुःखेन). G3 सर्वत्र तानि दुःखेन. — b) Ś1 K1. 2 Ca- व्यतिक्रांतानि; K4 V1 B8 Da3 Dn4 Ds2 D2. 3. 5. 7 G2. 3 M1 Cn °षिक्तानि; Ds1 °सक्तानि (for °षक्तानि). D8 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cs पश्यतः (G1 °त; G3. 6 °तां; M7 °ता); Ca सर्वशः (as in text). — After 13ab, K6 V1 B0. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 ins. :

458* उत्तमाधममध्यानि तेषु तेष्विह कर्मसु ।

[Da4 नोत्तमाधम- (for उत्तमा°). V1 तिष्ठंते स्थिरकर्मसु (for the post. half).]

while G2 ins. after 13ab :

459* अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।
न तं पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ।

13cd = (var.) B. 14. 32. 11cd. — c) Ś1 K1. 2. 4 B8 D9 वायं (for चायं). Cp cites ममायमात्मा न मम. — d) T1 G2 सा (for वा).

14 B6 missing (cf. v. l. 1). 14ab = (var.) 12. 26. 19cd : B. 14. 32. 12ab. 14ab is damaged in B7. — a) D4 येषाम् (for [त]न्येषाम्). — b) V1 B0. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 चिंत्य; D7 T G2. 3. 6 M1. 5-7 मत्वा (for बुद्ध्या). M3 नु (for न). D7 T1 G2. 3. 6 च व्यथा; T2 हि व्यथा; M5 विस्मये (for मे व्यथा). K6. 7 D4. 6. 9 इति संचिंत्य न व्यथेत्; G1 इति मत्वाभिविव्यथा. — Da4 om. (hapl.) 14cd. — c) G1 पुरस्कृत्य (for अहं प्राप्य). — d) K7 D4. 6. 9 M6. 7 हृष्यामि (for प्रहृष्ये). Ś1 K1. 2. 4 मे व्यथा (K4 °थे); M6 विस्मये (for च व्यथे). K6 न प्रहृष्यामि न व्यथे.

15 = (var.) 12. 28. 36 ; Rām. 2. 105. 26 ;

C. 12. 6471
B. 12. 174. 15
K. 12. 173. 16

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ १५
एवं पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयो बान्धवास्तथा ।
तेषु स्नेहो न कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १६
अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।
न त्वासौ वेद न त्वं तं कः सन्कमनुशोचसि ॥ १७
तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ।
सुखात्संजायते दुःखमेवमेतत्पुनः पुनः ।
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ॥ १८
सुखात्त्वं दुःखमापन्नः पुनरापत्स्यसे सुखम् ।

Hitopadeśa IV. 73. B6 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) K6 समेयात्तु (for °यातां). ❀ Ca: उदधिरत्रोदकाधार-नदी । ❀ —^{c}) K2 यथा यातां; Ca. p व्यपेयातां (as in text). —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 तथा (for तद्वद्). T2 -समागमं.

16 B6 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 दाराश् (for पौत्राश्). D6 एवं पुत्रांश्च पौत्रांश्च. —^{b}) Ś1 K1. 2. 4. 6 सुहृदस्तथा; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चाथ (G1. 3. 6 M5 °पि) बांधवाः. —^{c}) V1 Bo. 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तेषां; G1 न च (for तेषु). — 16^{d}–17^{d} is damaged in B7. —^{d}) K6 V1 D4. 6. 9 ध्रुवं हि तैः (by transp.); K7 ध्रुवश्च तैः; Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 6 ध्रुवो हि तैः; D7 T1 G3. 6 च (G3. 6 तु) तैर्ध्रुवं; T2 G1. 2 M5. 7 हि (G2 च) तैर्ध्रुवः.

17 B6 missing (cf. v. l. 1). Da3. a4 om. 17^{ab}. 17 is damaged in B7. —^{a}) K6 आपतिताः; Ca. s °तः (as in text). G1 अदर्शनाच्च पतितः. —^{b}) K6 गताः. —^{c}) K6 Ds2 D2. 3. 5–8 T1 न त्वसौ; D4 नन्वासौ (for न त्वासौ). Ca cites त्वा. D4 तत्त्वं तं; D7 T1 G1. 3. 6 न त्वं च (G1 तत्) (for न त्वं तं). —^{d}) K7 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 त(G2 क)स्मात् (for कः सन्). K4. 6. 7 V1 Da3 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 किम् (for कम्). D8 अथ (for अनु-).

18 B6 missing (cf. v.l. 1). 18^{ab} = 12. 26. 22^{cd}. —^{a}) K1 Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखांत-; K2. 4 तृष्णाति- (for °र्ति-). — T1 om. (hapl.) 18^{bc}. —^{b}) K1 Ds D7 T2 G1–3. 6 M1. 5–7 दुःखांत- (for दुःखार्ति-). — After 18^{ab}, K7 G1 read 19^{ab}. D7 om. (hapl.) 18^{cd}. —^{d}) V1 Dn1. n4 Ds2 एवमेव; Bo. 7–9 Da3. a4 Ds1 D2. 3. 5. 8 दुःखमेत्रं (for एवमेतत्). T G1–3. 6 M1. 5–7 दुःखात्संजायते सुखं. — 18^{ef} = 3. 247. 45^{ab}: 12. 26. 23^{ab}. Cf. Jātaka 423, Gāthā 2^{ab}. G1 om. (hapl.) 18^{ef}. D5 om. (hapl.) 18^{f}–19^{c}. — After 18, K6 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 ins.:

460* सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवत्परिवर्ततः ।

[K6 सुखं दुःखं. K6 परिवर्तते.]

19 B6 missing (cf. v. l. 1). D5 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). K7 G1 read 19^{ab} after 18^{ab}. —^{a}) K6 D2 सुखार्थं; Ds1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखांते (M6. 7 °तं); D9 सुखाच्च (for °त्त्वं). D7 T1 G2. 6 आप्नोति; D9 आद्यंतः; T2 M1. 7 आपन्नं (for °न्नः). —^{b}) K6 T2 G1 M1 आपत्स्यते; D7 T1 G2. 3. 6 M5. 6 °द्यते; M7 संपत्स्यते (for आपत्स्यसे). — D7 T G1–3. 6 om. (hapl.) 19^{cd}. —^{c}) K2 लभ्यते. —^{d}) K2 लभ्यते. — After 19, K6. 7 Da4 (line 17 only) Dn1. n4 Ds1 (line 17 only). s2 D2–6. 8. 9 ins.:

461* शरीरमेवायतनं सुखस्य
दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ।
यद्यच्छरीरेण करोति कर्म
तेनैव देही समुपाश्नुते तत् ।
जीवितं च शरीरं च जात्यैव सह जायते । [5]
उभे सह विवर्धेते उभे सह विनश्यतः ।
स्नेहपाशैर्बहुविधैराविष्टविषया जनाः ।
अकृतार्थाश्च सीदन्ते जलैः सैकतसेतवः ।
स्नेहेन तिलवत्सर्वं सर्गचक्रे निपीडयते ।
तिलपीडैरिवाक्रम्य क्लेशैरज्ञानसंभवैः । [10]
संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
एकः क्लेशानवाप्नोति परत्रेह च मानवः ।
पुत्रदारकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्वमानवाः ।
शोकपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ।
पुत्रनाशे वित्तनाशे ज्ञातिसंबन्धिनामपि । [15]
प्राप्यते सुमहद्दुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ।
दैवायत्तमिदं सर्वं सुखदुःखे भवाभवौ ।
असुहृत्ससुहृच्चापि सशत्रुर्मित्रवानपि ।
सप्रज्ञः प्रज्ञया हीनो दैवेन लभते सुखम् ।

[Dn1 reads line 1 twice. — (L. 1) K6 सुखस्य च (for सुखस्य). Dn1 (first time) शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च. — (L. 5) D9 जीवितांतं (for °तं च). Dn1

न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ १९
नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः ।
न च प्रज्ञालमर्थानां न सुखानामलं धनम् ॥ २०
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ २१
बुद्धिमन्तं च मूढं च शूरं भीरुं जडं कविम् ।
दुर्बलं बलवन्तं च भागिनं भजते सुखम् ॥ २२
धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥ २३
ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
ते नराः सुखमेधन्ते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥ २४
अन्त्येषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्त्यप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ २५
ये तु बुद्धिसुखं प्राप्ता द्वंद्वातीता विमत्सराः ।

C. 12. 6492
B. 12. 174. 35
K. 12. 173. 37

शरीरेण (for °रं च). Dn1 तेनैव (for जालैव). — (L. 6) Dn1. n4 विवर्तेते (for °र्धेते). — (L. 7) K6 Dn1 Ds2 D8 आश्लिष्ट- ; K7 D4. 6. 9 आसक्त- (for आविष्ट-). — (L. 8) K7 विषीदंति ; Ds2 च सीदंति ; D4. 6. 8. 9 [अ]वसीदंति (D8 °ते) (for च सीदन्ते). K6 Dn1 Ds2 D4. 9 जले ; D6 जलं (for जलैः). K6. 7 Ds2 D2. 4. 6. 9 -सेतुवत् (for -सेतवः). — (L. 9) K6 Ds2 D3. 5 स्नेहे तु ; K7 D4. 6. 9 स्नेहत्वात् (for स्नेहेन). K6. 7 D4. 6. 9 सर्वः (for सर्वं). D4 सर्गवक्रे ; D9 सर्ग्यचक्रे. — Lines 10–11 = (var.) B. 12. 321. 89. — (L. 10) K6 तिलपिंडैरिवक्राय (sic) (for the prior half). — (L. 11) D5. 8 कुटुंबापेक्षया (for कलत्रा°). — (L. 12) Ds2 D8 क्लेशम् (for क्लेशान्). — With lines 13–14, cf. Mārk. P., 66. 37. — (L. 13) D6 प्रशक्ताः. — (L. 16) K7 D4 दवाग्नि- (for दा°). — (L. 17) Dn4 D5. 8 भवाभवे. — (L. 18) D2. 8 च (for स-). K7 D4. 6. 9 वापि (for चापि). ❀ Cn : सुहृत्, प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकारकर्ता । मित्रं, प्रत्युपकारमपेक्ष्य उपकारकर्तृ । ❀ — (L. 19) K6 सप्राज्ञः ; D5 सुप्रज्ञः (for स°).]

20 = (var.) 12. 27. 31. B6 missing (cf. v. l. 1). B7 om. 20^{ab}. — ^{a}) K7 D4. 9 न वै ; Ca. s नालं (as in text). — ^{b}) Da3 नासं (for नालं). K7 दोषाय (for दुःखाय). K7 D4. 6. 7. 9 T1 G1–3. 6 Cv दुर्हृदः (for शत्रवः). — ^{c}) Ś1 om. च. G3 प्रज्ञानम् (for °लम्). Da3. a4 न च प्र(Da4 प्रा)ज्ञालमस्वायां (sic).

21 = 5. 38. 30. B6 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K7 शुद्धिर् (for बुद्धिर्). — ^{b}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मौढ्यम् (for जाड्यम्). — M7 om. 21^{cd}. — ^{c}) K1 -वृत्तानां (for -वृत्तान्तं). ❀ Cn : लोको भोग्यप्रपञ्चस्तस्य पर्यायो निर्माणं तत्र विषये वृत्तान्तम् । ❀ — ^{d}) Dn4 प्रज्ञो.

22 B6 missing (cf. v. l. 1). — ^{ab}) K4. 6 V1 Bo 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 G1 transp. मूढं and शूरं. K7 D4. 9 भीरुं (for मूढं). K7 D4. 9 धीरम् ; V1 वीरं ; Da4 भीरु- (for भीरुं). K7 B1–9 D4. 6. 9 अविक्लवं ; D7 T1 G1. 2. 6 M1. 5–7 कविं जळं ; T2 G3 कविं जडं (by transp.). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D9 भाऽयर्थो (K1 D9 °व्यार्थो ; K4 °व्यते) भजते नरं (V1 सुखं) ; D4 भाविनं व्यथते नरं.

23 B6 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D2 विप्रस्य (for गोपस्य). — ^{b}) Da4 स्वामितस्. — 23^{cd} is damaged in B7. — ^{c}) Da4 G6 तस्य (for तस्या). — ^{d}) M6 तस्य (for धेनुस्). D9 [ए]व (for [इ]ति).

24 = (var.) 12. 26. 28. B6 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Da4 मूढतमो. G1 येतिमूर्खतरा लोके. — ^{b}) K4 बुद्धिः. K1 T1 G1 (before corr.). 3 परां (for परं). — ^{c}) M5. 7 त एव (for ते नराः). Da3 एधेते. — ^{d}) K7 D4. 9 T G1–3. 6 M5. 6 क्लिश्यते ; V1 B1–9 Ds2 D3. 5. 8 क्लिश्यंति ; D7 क्लिश्यंते (for क्लिश्यति). D7. 8 G2. 3. 6 [अं]तरिता (for °रितो). K7 B3 D5. 7. 8 G2. 3. 6 जनाः ; T1 जयः (for जनः).

25 B6 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1. 2. 4 V1 Bo. 8 (marg. as in text). 9 Ds1 D4. 6. 7. 9 T G1–3 M5. 6 Cv अंतेषु (for अन्त्येषु). Ds1 [ऽ]मूढा ; G1 वीरा (for धीरा). ❀ Ca : अन्त्येषु धर्मादीनां मध्ये मोक्षेषु, विपरीतगणनया च धर्मेषु रेमिरे । न मध्येषु अर्थेषु कामेषु च । यद्वा, अन्त्येषु धर्ममोक्षसाधनेषु । मध्येषु अर्थकामसाधनयोः । यद्वा, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयेषु मध्ये जाग्रत्कर्मसु तुरीयकर्मसु च रेमिरे । यद्वा अन्त्येषु संसाराद्प्रथमसमये ब्रह्मैक्यतारूपेषु प्रथमेषु, चरमेषु च ब्रह्मलयावस्थेषु मोक्षसुखेषु । अन्तयोः पुनरन्तरं संसारावस्था । तस्यां न रमन्ते ॥ Cv : बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । ❀ — ^{b}) K2. 7 D4. 9 G1 अंतः ; V1 Bo. 7–9 D8 D3. 6. 7 T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 अंत- (for अन्त्य-). Da4 -प्राप्ति ; T2 -प्राप्तं. K7 Bo Dn1 Ds1 D2. 4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखं (D4. 9 °खां) प्राहुर् (for सुखामाहुर्). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 अंतरमध्ययोः ;

C. 12. 6493
B. 12. 174. 35
K. 12. 173. 37

तान्नैवार्था न चानर्था व्यथयन्ति कदाचन ॥ २६
अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढताम् ।
तेऽतिवेलं प्रहृष्यन्ति संतापमुपयान्ति च ॥ २७
नित्यप्रमुदिता मूढा दिवि देवगणा इव ।
अवलेपेन महता परिदृब्धा विचेतसः ॥ २८
सुखं दुःखान्तमालस्यं दुःखं दाक्ष्यं सुखोदयम् ।
भूतिश्चैव श्रिया सार्धं दक्षे वसति नालसे ॥ २९
सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ ३०
शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ३१
बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनसूयकम् ।
दान्तं जितेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरम् ॥ ३२
एतां बुद्धिं समास्थाय गुप्तचित्तश्चरेद्बुधः ।

K6. 7 D4. 9 °मेतयोः; Da3. a4 Dn1. n4 D5. 8 °मंत्ययोः; (for °मन्तयोः). — After 25, D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins.:

462* सुखं स्वपिति दुर्मेधाः स्वानि कर्माण्यचिन्तयन् ।
अविज्ञानेन महता कम्बलेनेव संवृतः ।

[(L. 1) G2 सुखी स्वपिति. — (L. 2) D7 T1 G1 M1 अविज्ञातेन (for °ज्ञानेन). D7 कंबलेनैव; T1 G6 कंवळेनैव; T2 G1–3 M1. 5. 6 कंबळेनेव (for कम्बलेनेव).]

26 B6 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 च; D4 तु (for तु). K2. 4 बुद्धिसुख-; Da4 °तमं; D4. 9 बुद्धेः परं; D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 बुद्धिं परां; Cn. p बुद्धिसुखं (as in text). — K1 om. (hapl.) 26[b]–27[a]. — [c]) K4 Da4 तन्नैवार्था; D8 तान्नैवात्मा (for °वार्था). K6 वानर्था (for चा°). — [d]) D9 (before corr. as in text) व्यथयंत; Cn. p °यन्ति (as in text). K7 V1 D4. 6. 9 कथंचन; B7 damaged (for कदा°).

27 B6 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 27[a] (cf. v. l. 26). 27[a] is damaged in B7. — [a]) V1 सुखम्; Ca बुद्धिम् (as in text). — [c]) Dn4 तेविलं च; D4. 9 अतिवेलं (for तेऽति°). K1 प्रहृष्यंति; D8 प्रदूष्यंति (for प्रहृ°).

28 B6 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1–3. 6 नित्यं (for नित्य-). D7 -प्रमितता (for -प्रमुदिता). Ś1 K1. 3. 4 ते वै (for मूढा). — [b]) D7 T1 G2. 3. 6 सारमेय- (D7 °या) (for दिवि देव-). — [c]) K6 अपलेपेन; M7 अवलोपेन (for °लेपेन). — [d]) K1. 2. 4 परिदृष्टा; K6. 7 Da3 Dn1 D8 D4. 9 °वृद्धा; V1 Bo. 7–9 D6 °वृत्ता; Da4 °वर्ता; Dn4 D2. 3. 5. 7. 8 Cn °भूत्वा; T1 G2. 3. 6 °त्रस्ता; T2 G1 M5 °तृप्ता; M1. 6. 7 °दृप्ता (for °दृब्धा as in Ś1 Ca only). M7 विचेतसा (for °सः).

29 B6 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K7 Da1 T1 G1. 3. 6 M3. 7 सुख-; G2 दुःखं (for सुखं). K4 दुःखार्थम्; Ca. n. p °न्तम् (as in text). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2. 4 T2 आलंब्य; Da3 Dn4 Cn आलक्ष्य; D8 °क्षं; Ca. p. s °स्यं (as in text). ❀ Ca : आलस्यं कर्मत्यागः । तदापाततः सुखमपि अनायासत्वाद्दुःखान्तम् । ❀ — [b]) D4 चापि; D6. 8 दाक्षं; T1 दक्ष्यं; G6 दाक्ष्यं; Ca. p. s दाक्ष्यं (as in text). ❀ Ca : दाक्ष्यं पुनरापाततो नित्यनैमित्तिककर्मपरत्वेन दुःखमपि सुखमेव गृहाश्रमिणो नियतेनापवर्गहेतुत्वात् । ❀ — [c]) T1 G1. 3 धृतिश्च; Ca. p. s भूतिश्च (as in text). K1 चैवं; K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 स्त्वेवं (for चैव). K1 सार्थे. ❀ Ca : भूतिरणिमादिः ॥ Cn : श्रिया— ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सताम्—इति श्रुत्युक्तया विद्यया ॥ Cp : भूतिर्लक्ष्मीः । श्रीस्तत्सहचारिणी देवी । ❀ — [d]) D9 दाक्ष्ये (for दक्षे).

30 =(var.) 12. 26. 26. B6 missing (cf. v. l. 1). — [b]) K6 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M5 प्रियं वा यदि वाप्रियं. — [c]) B7 damaged. D4 corrupt. G1 प्राप्तं सुखमिवासीत.

31 = (var.) 3. 2. 15 : 11. 2. 13 : = 12. 26. 20; (var.) B. 12. 330. 2 : B. 18. 5. 61; Hitopadeśa 1. 2. B6 missing (cf. v. l. 1). — [b]) K6. 7 Bo. 7–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–9 T G1. 3. 6 M1. 5. 7 भय-; D4 नय-; G2 सुख- (for हर्ष-). — After 31, the sequence in D7 is : 463*, 33[cd], 32, 33[ab].

32 For the sequence in D7, cf. v. l. 31. B6 missing (cf. v. l. 1). — [a]) Dn4 शुद्धिमंतं; Cn. p. s बुद्धिमन्तं (as in text). K7 कृतप्रश्नं; D4. 9 °प्राज्ञं; G1 दृढप्रज्ञं; Cn. s कृत° (as in text). — [b]) D7 T G3. 6 M5. 6 अनहंकृतं (for अनसूयकम्). — [c]) D8 D7 T G1–3. 6 M5 शांतं (for दान्तं). K6. 7 D8 D4. 9 वापि (for चापि). — [d]) K7 D4. 6. 9 न शोकः (by transp.); B7 शोके न. G1 शोको न प्रभिपूर्यते (sic).

उदयास्तमयज्ञं हि न शोकः स्प्रष्टुमर्हति ॥ ३३
यन्निमित्तं भवेच्छोकस्त्रासो वा दुःखमेव वा ।
आयासो वा यतोमूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥ ३४
यद्यत्त्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ॥ ३५
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ३६
पूर्वदेहकृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
प्राज्ञं मूढं तथा शूरं भजते यादृशं कृतम् ॥ ३७
एवमेव किलैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च ।
जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ३८
तदेवं बुद्धिमास्थाय सुखं जीवेद्गुणान्वितः ।
सर्वान्कामाञ्जुगुप्सेत सङ्गान्कुर्वीत पृष्ठतः ।
वृत्त एष हृदि प्रौढो मृत्युरेष मनोमयः ॥ ३९

C. 12. 6507
B. 12 174. 50
K. 12 173. 51

33 For the sequence in D7, cf. v. l. 31. B6 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 33ᵃ–35ᵇ. — ᵇ) Ś1 K1. 2 तस्य-; K6 Bo. 8 (marg. as in text). 9 Da3 (marg. as in text). a4 D5. 8 Cnp युक्त-; T1 G2. 3. 6 शुद्ध-; Cn. p गुह्य- (as in text). D4 -वित्तश्च; M5 -बुद्धिश्च (for -चित्तश्च). Ś1 K1. 2 तरेद् (for चरेद्). — D7 ins. after 31 : T after 33ᵃᵇ:

463* शुक्लकृष्णगतिज्ञं तं देवासुरविनिर्गमम् ।

— ᶜ) K6 D2. 3. 5. 8 उदयास्तमनज्ञं; K7 D4. 6. 9 °स्तमयज्ञो (for °ज्ञं). — ᵈ) K7 D4. 6. 9 शोकं (for शोकः). Da4 अर्हसि. Cs as in text.

34 B6 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 34 (cf. v. l. 33). — ᵃ) Ds2 D7 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 -निमित्तो; Ca. n. s °त्तं (as in text). K6 लोकस्; B7 damaged (for शोकस्). — ᵇ) K4. 6 Bo. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn तापो (for त्रासो). V1 B7. 9 Da4 D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 वा क्रोध; D4 चादुःखम् (for वा दुःखम्). K2. 6 Da3 Dn1. n4 च (for वा). — ᶜ) D4 आयामो (for °सो). K6 V1 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G2. 3. 6 यतोमूलम् (for °मूलस्). — ᵈ) K2 एवांगम् (for एकाङ्गम्). K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 एकांग(Da4 °त)मपि तत् (V1 B9 Ds D5 तं) त्यजेत्. — After 34, Dn1 Ds D2. 8 M1. 5. 7 Cal. ed. read 41, the same (except Ds1 D2 M5) also repeating it after 41.

35 B6 missing (cf. v. l. 1). 35ᵃᵇ = 12. 171. 48. G1 om. 35ᵃᵇ (cf. v. l. 33). — ᵇ) Da4 G6 [अ]ति-; Dn1 [अ]धि-; T1 G2. 3 M5 [अ]पि; M7 [आ]दि-; Cn. p [अ]भि- (as in text). M7 -पूर्वके (for -पूर्यते). — ᶜ) K7 V1 D4. 9 कामानुरागी; Bo. 7–9 Cp °चारी; D2 °सारि-; D8 °रागात् (for °सारी). — ᵈ) G1 कर्माननु (for कामा°).

36 = 12. 171. 51; B. 12. 276. 6. Vāyu P. II. 31. 100. Quoted in Śaṁkara's Bhāṣya on Bṛ. Up. 4. 3. 33; in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. B6 missing (cf. v. l. 1). D4 reads 36ᵃᵇ twice. — ᵃ) K1. 4 यश्च. — ᵇ) K1. 4 यश्च. — ᶜ) T1 -तृष्णा- (for -क्षय-). K7 D4. 6. 9 M1. 7 एतत्; Cp एते (as in text). — ᵈ) T2 नार्हते. K1. 2. 4 Da4 शोडशी. T2 कलां. K7 V1 D4. 6. 9 M1. 7 कलां नार्ह(D6 M7 °ह)ति षोडशीं.

37 B6 missing (cf. v. l. 1). — ᵃ) Da4 सर्व- (for पूर्व-). D8 -देहे (for -देह-). D4 -कृते (for -कृतं). D7 T1 G2. 3. 6 कर्तारमार्जितं कर्म. — ᵇ) G6 प्राज्ञ-. T2 G3. 6 शूरं (for मूढं). D7 T1 G1. 2 M1. 5–7 च शूरं च; T2 G3. 6 च मूढं च (for तथा शूरं). — ᵈ) Da3. a4 तथा ते; Dn1 भजेते. The portion from यादृशं up to विन्देत (in 12. 169. 11ᵈ) is lost in K7 on missing fol. B8 (marg. as in text) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 भजते तादृशं नरं (B8 M6. 7 [sup. lin.] कृतं).

38 K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). — ᵃ) D4. 9 [इ]ह कालेन (for किलैतानि). D7 T1 G2. 3. 6 स्वकर्मणां बलेनैव. — ᵇ) Ś1 K1. 2. 4 ह्यप्रियाणि (for प्रियाण्येव). Ds1 D4 वा (for च). — ᶜ) Ś1 (by corr.) Ca जीवत्सु (for जीवेषु).

39 K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). — ᵃ) V1 D4. 6. 9 M1. 5–7 तदेतां (for °वं). K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 एतां बुद्धिं समा(G2 °द्धिमव)स्थाय. — ᵇ) K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn4 Ds D3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 नाव(K6 D3 °नु)सीदेद्; Dn1 D2 सुखमास्ते (for सुखं जीवेद्). — ᶜ) K6 नु सेवेत (for जुगुप्सेत). — ᵈ) K6 V1 Bo. 7–9 Da4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 G1 M1. 5–7 कोपं; Dn1 कामान्; D4. 7. 9 Ca संगं; T1 G2. 3. 6 क्रोधं (for सङ्गान्). D7 T1 G2. 3. 6 कृत्वा तु (for कुर्वीत). — K1 om. 39ᵉ–40ᵇ. — ᵉ) K4 वृत्तश्चैव; B9 वृत्त एव; D4. 6. 9 ह्यत्य एष;

C. 12. 6208
B. 12. 174. 51
K. 12. 173. 52

यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
तदात्मज्योतिरात्मा च आत्मन्येव प्रसीदति ॥ ४०
किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा ॥ ४१
न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४२
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये ।
प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशान्तात्मा भविष्यसि ॥ ४३
यदा न कुरुते धीरः सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४४
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ४५
अत्र पिङ्गलया गीता गाथाः श्रूयन्ति पार्थिव ।
यथा सा कृच्छ्रकालेऽपि लेभे धर्मं सनातनम् ॥ ४६

M1. 6. 7 वृत्त एवं (for वृत्त एष). G1 प्रौढे; Cv प्रौढ-. — f) Ś1 K2. 4 D7 T G3. 6 M5 एव (for एष). Cv मनोभवः (for °मयः). — After 39, K6 V1 Bo. 7 (damaged). 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 ins.:

464* क्रोधो नाम शरीरस्थो देहिनां प्रोच्यते बुधैः ।

[K6 D2-4. 6. 9 कामो; G1 कोपो (for क्रोधो).]

40 =(var.) 12. 21. 3. 40^{ab} =(var.) 6. 24. 58^{ab}. K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). — a) Da3. a4 [अ]ङ्गं सुवते (for संहरते). D4. 9 कर्म (for कामान्). — b) Da4 च (for [ङ्गा]व). — c) M6. 7 आत्म- (for तदात्म-). K4. 6 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 आत्मायम्; D7 T G1. 3. 6 आत्मश्रीर्; G2 आत्मानम्; M1. 5. 7 आत्मरतिर् (for आत्मा च). Cap आत्मज्योतिरात्मरतिर्. — d) Ds D2 प्रपश्यति; M5 (*inf. lin.*) प्रनश्यति (for प्रसीदति).

41 =(var.) B. 12. 276. 8. K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). Dn1 Ds2 D8 M1. 7 Cal. ed. read 41 (for the first time) after 34. Ds1 D2 M6 read 41 after 34. — a) K1 (before corr.). 2 शमत्वेन; K1 (by corr.) सुख° (for ममत्वेन). — b) Ś1 K1 T2 तथा; G1 वेदा (for यदा). — c) B9 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 परितापाय; Dn4 °तापा च (for °तापार्थं). — d) Dn4 पार्थं; D7 T G1-3. 6 M1. 5. 6 नाशे (for सर्वं). B7 Dn4 Ds1 तथा; M1. 5-7 पुनः (for तदा).

42 =(var.) Śānti, App. I (No. 4), lines 27-28; B. 12. 326. 33; Harivaṁśa I. 30. 41. K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). Ś1 reads 42-44 on marg. — a) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 यदा चायं न बिभ्ये(T G2. 6 M5. 7 °भे)ति. — b) Dn4 Ds1 D4 वा (for च). K1 बिभ्रति; K4 विद्यते (for बिभ्यति). — c) Ś1 K1 D4 तदा; V1 नैव (for यदा). K1 B7 नेच्छंति; V1 द्वेक्ष्यति.

43 =(var.) B. 12. 276. 11. K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). G1 om. (hapl.) 43-44. Ś1 reads 43 on marg. 43^{a} is damaged in B7. — a) G3. 6 शुभे (for उभे). ❀ Ca: सत्यस्यापि त्याज्यता व्यवहारहेतुत्वात् ॥ Cp: सत्यस्य त्यागः तत्फलानभिसंधानात् ॥ Cv: दस्यून्प्रति सत्यं त्यक्त्वा, साधून्प्रत्यनृतं त्यक्त्वा । ❀ — b) Ds2 T2 शोकानंदे; D4 °नंदों. D4 भयाभयौ. — c) Da4 प्रियाप्रियः. — d) M1. 6. 7 प्रस(M7 °प)न्नात्मा (for प्रशान्तात्मा). K1 B7 Da3 Dn1. n4 D4. 7. 9 T G2. 3. 6 भविष्यति (for °ष्यसि).

44 =(var.) Śānti, App. I (No. 4), lines 29-30; B. 12. 326. 34; Harivaṁśa I. 30. 40. K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). G1 om. 44 (cf. v. l. 43). Ś1 reads 44 on marg. — a) K6 B8 (marg.) Dn1 Ds2 D2-4. 6. 9 भावं (for धीरः). — b) K6 पापकृत्; G3 M7 पावकं (sic) (for पापकम्). — c) G3 कर्मणो.

45 = Ādi, 840*, lines 5-6; 3. 2. 35; B. 12. 276. 12; B. 13. 7. 21; Harivaṁśa I. 30. 42; =(var.) Bhāg. P. 9. 19. 16; Vāyu P. II. 31. 91. K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). — a) Da4 दुर्गतिभिर् (for दुर्म°). — b) Da4 जायंति (for जीर्यति). M1 जीर्यतिः. D8 जीर्यतो या न जीर्यति (Ds2 °ते). — c) Da3. a4 यासौ. G2 दंडस् (for रोगस्). — d) K6 तं (for तां).

46 K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). 46^{ab} is damaged in B7. — a) T G3. 6 पिंगळया. G3 गीतां. — b) K1. 2 Da4 Dn1 गाथा. Ś1 K1. 2 श्रूयेत (for श्रूयन्ति). Da4 पार्थिवः. D4. 6. 9 गाथाः श्रूयंत (D4 शुश्रुम) उत्तमाः; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 गाथाः (G3 °थां) शृणु नराधिप. ❀ Ca: श्रूयन्ते[न्ति] इत्यार्षः । ❀ — c) K2 यया सा; D4. 6. 9 यथासौ; G2 यथा वा (for यथा सा). M6 सांकेत्य- (for सा कृच्छ्र-). — d) D7 T1 G2. 3. 6 प्राप्ता ब्रह्म; M1. 7 शर्म लेभे (for लेभे धर्मं).

47 K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). — a) K1

संकेते पिङ्गला वेश्या कान्तेनासीद्विनाकृता ।
अथ कृच्छ्रगता शान्तां बुद्धिमास्थापयत्तदा ॥ ४७

पिङ्गलोवाच ।

उन्मत्ताहमनुन्मत्तं कान्तमन्ववसं चिरम् ।
अन्तिके रमणं सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ॥ ४८
एकस्थूणं नवद्वारमपिधास्याम्यगारकम् ।
का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति मंस्यते ॥ ४९
अकामाः कामरूपेण धूर्ता नरकरूपिणः ।
न पुनर्वञ्चयिष्यन्ति प्रतिबुद्धास्मि जागृमि ॥ ५०
अनर्थोऽपि भवत्यर्थो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
संबुद्धाहं निराकारा नाहमद्याजितेन्द्रिया ॥ ५१
सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः ।
पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदे सुखम् ॥ ५३

C 12 6521
B. 12. 174. 63
K. 12. 173. 65

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

संकले; D4 श्रूयते; D7 T1 G2. 3. 6 कदाचित् (for संकेते). T G2. 3. 6 पिंगळा. — c) Ś1 K1 कृच्छ्रगतां; M1 कृच्छ्रा गता. Da4 Dn4 D7. 8 T G2. 3. 6 M5–7 शांता; D8 शांत्या; G1 दांता (for शान्तां). — d) Da4 आस्थायपत् (sic); T1 G1–3. 6 M5 °य तां (G3 °य कां) (for आस्थापयत्). M1. 6. 7 बुद्धिं पर्यवगम्य च.

48 K7 missing (cf. v. l. 37). — a) M7 अनुन्मत्त-. — b) Ś1 K1. 2. 4 नरं; G2 चरं (for चिरम्). — 48cd is damaged in B6. — c) Da4 अंतिको. K1 Bo. 8 (marg.). 9 Da3 (also as in text) D8 T1 Cap Cnp मरणं (for रमणं). D6 नैनम्; T2 यांतं (for सन्तं). ❀ Cp: मरणमिवाज्ञातत्वेन संसारहेतुत्वात् । ❀ — d) D6 (marg.) अहम् (for नैनम्). Da4 G1 अध्यगतं (for °गमं).

49 K7 missing (cf. v. l. 37). 49ab is damaged in B7. — a) G1 -स्थितं (for -स्थूणं). ❀ Cn: एका अविद्यैव स्थूणेव विधारका यस्य ॥ Cv: एकं पृष्ठास्थिस्थूणं स्तम्भो यस्य तत् ॥ ❀ Cp: चक्षुषी श्रवसी वक्त्रं तथा नासापुटद्वयम् । अपानोपस्थमित्याहुर्नव द्वाराणि सूरयः ॥ ❀ — b) Ś1 अविधास्यामि; K1 अधिवा°; T G3. 6 M7 अपि या° (for अपिधा°). G1 अगाकरं (for °रकम्). — B9 om. 49c–52d. — c) Da4 काहं; G3 काम्यं (for का हि). T G1. 2. 6 M1. 5–7 [अ]कांतम् (for कान्तम्). K6 इव (for इह). — d) Ś1 K1. 2. 4 V1 कांतोयम् (by transp.); D7 T1 G3. 6 काम इति; T2 G1. 2 M1. 5–7 कांत इति. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]भि- (for इति). V1 G1 मन्यते (for मंस्यते).

50 K7 missing (cf. v. l. 37). B9 om. 50 (cf. v. l. 49). — a) K1 D8 अकामा; K6 Dn1. n4 M5 °मां; M1. 6. 7 °म्याः (for °माः). M6. 7 काम्य- (for काम-). — b) D4 धूर्तां; G1 धूर्त. D7 T G1–3 M5. 6 च नर- (for नरक-). G3. 6 -रूपिणं (G6 °णा). M1. 7 धूर्ता निरयपातिनः. — c) G6 न दुर्वचं चरिष्यंति. — d) G3. 6 प्रतिबुद्धा (G6 °द्धः) च (for °बुद्धास्मि). K1 जागृहि; D7 संप्रति; D8 जागृति.

51 K7 missing (cf. v. l. 37). B9 om. 51 (cf. v. l. 49). — a) M1 अनर्थे. V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 हि (for ऽपि). V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 भवेदर्थो (for भवत्यर्थो). — b) D8 च (for वा). — c) Da4 संबुद्धो; D7 G1 °द्धा (for °द्धा). Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 [अ]स्मि (for [अ]हं). T G1. 3 निराकारं (for °कारा). — d) D7 अति; T मत्या; G1 M7 (*sup. lin.*) अन्या; G3. 6 इति (for अद्य). G1 [अ]जितेंद्रियां.

52 With 52, cf. Śānti. 475*, lines 1–2; Jātaka 320, Gāthā 20. K7 missing (cf. v. l. 37). B9 om. 52 (cf. v. l. 49). 52ab is damaged in B7. — a) T1 G2 M1. 7 निराशा. K1 स्वपति; G2 स्वपिमि; M1 स्वपियं (for °ति). — c) M6 अनाशं. B6 D9 तु; T2 G1 [अ]थ; G6 [अ]भि (for हि). — d) K1 पिंगलाः; T2 G1. 2 पिंगळा.

53 K7 missing (cf. v. l. 37). B6 partly damaged. — a) M6. 7 (*sup. lin.*) स (for च). K4 विप्रश्च. — b) K1. 2 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 D8 D4. 6. 9 M7 सु- (for प्र-). — c) Dn1 पर्याव°; C8 पर्यव° (as in text). — d) K6 Dn1 D8 श्येनजिन्. D2. 8 मुदितः (for मुमुदे). K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 5. 6. 8 सुखी (for सुखम्).

१६९

C 12. 6512
B. 12. 175. 1
K. 12. 174. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

अतिक्रामति कालेऽस्मिन्सर्वभूतक्षयावहे ।
किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै ।
बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥ ३
सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतम् ।
मोक्षधर्मार्थकुशलो लोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ४
धीरः किं स्वित्तात कुर्यात्प्रजान-
न्क्षिप्रं ह्यायुर्भ्रश्यते मानवानाम् ।
पितस्तदाचक्ष्व यथार्थयोगं
ममानुपूर्व्या येन धर्मं चरेयम् ॥ ५

Colophon: K7 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 B9 D4. 6. 7. 9 T1 G1. 2 M1. 6. 7 सेनजिद्गीता; K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 D2. 3. 5. 8 पिंगलागीता; G3. 6 सेनजिद्गीतं; M5 विप्रसेनजित्संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn1. n4 D8 D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 1; T2 G2 15. — *Śloka no.*: Dn1 66; Dn4 65; D8 64.

169

☞ D8 om. this adhy. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 M1. 5–7 repeat this adhy. (with var.) after B. 12. 276. The v. l. from the eighteen MSS. which repeat this adhy. as B. 12. 277 are included in the Crit. App. of this adhy. Cp. s. v give the adhy. here, but do not repeat it later.

1 K7 is missing up to विन्देत (in 11[d]) (cf. v. l. 12. 168. 37). B7 (first time) damaged for 1[ab]. —[a]) Da3. a4 (both second time) लोके (for काले). —[b]) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 M7 (all [except Ś1 K1. 2. 4] second time) -भ- (D7 -द्)यावहे (for -क्षया°). —[c]) K1 -पद्ध्येत; D7 (second time) -पद्यते (for -पद्येत). G2 M1. 5–7 (all second time) किं श्रेयः पुरुषस्येह. —[d]) D4 lacuna; D9 त्वं (for तन्).

2 K7 missing (cf. v. l. 1). B6 (first time) damaged for 2[ab]. —[a]) G2 (second time) अत्रैव (for अत्रापि). —[d]) V1 Bo. 6–9 Da3 (all both times) Dn1 Ds2 (both times) D2. 3. 5 (last two both times). 6. 7 (both times) T1 G3. 6 तं (for तन्).

3 K7 missing (cf. v. l. 1). —[a]) V1 G2 M1. 5–7 (all second time) तात (for पार्थ). —[b]) Da3. a4 (both second time) स्वाध्याये (for °य-). M7 (second time) च (for वै). —[c]) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5. 6 (all second time) पुत्रो बभूव (B6 भवति) मेधावी. —[d]) K1 om. मेधावी. D6 (marg. as in text) श्रीमान्सर्वगुणैर्युतः.

4 K7 missing (cf. v. l. 1). —[c]) K6 (second time) -धर्मेण; Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5. 6 (all second time) -धर्मेषु (for -धर्मार्थ-). V1 (second time) मोक्षधर्मेष्वकुशलं. —[d]) Ds1 T2 G1 M1. 5–7 (last four first time) लोकतंत्र-; D7 (first time) T1 G2 (first time). 6 °धर्म-; G2 (second time) योगतत्त्व-; G3 लोकधर्म (for °तत्त्व-).

5 Before 5, MSS. ins. पुत्र उवाच. K7 missing (cf. v. l. 1). —[a]) M6 (second time) धर्मः (for धीरः). Da3. a4 (both first time) D4 किंचित् (for किं स्वित्). T1 ततः (for तात). K1 प्रजानात्; V1 M7 (both second time) °नां; D7 (first time) T G1. 2 (both times). 3 M1 (second time). 5 (both times). 6 (second time) शुभार्थी; M6. 7 (both first time) प्रजासु (for प्रजानन्). —[b]) K1 भ्रशते; V1 B9 (both first time) Ds2 (second time) D7 (first time) नश्यते; V1 Bo (both second time) भ्रस्यते; B7 (second time) भ्रश्यति; D5. 7 (both second time) प्रसति; G2 (first time) दृश्यते; G3 (second time) गच्छते (for भ्रश्यते). —[c]) K2 पितुस; G1 प्रीतस; M6 (first time) मतं (for पितस). K6 V1 B6–9 Da3.

पितोवाच ।
वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र
पुत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितॄणाम् ।
अग्नीनाधाय विधिवच्चेष्टयज्ञो
वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत् ॥ ६
पुत्र उवाच ।
एवमभ्याहते लोके समन्तात्परिवारिते ।
अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ॥ ७
पितोवाच ।
कथमभ्याहतो लोकः केन वा परिवारितः ।
अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयसीव माम् ॥ ८
पुत्र उवाच ।
मृत्युनाभ्याहतो लोको जरया परिवारितः ।
अहोरात्राः पतन्त्येते ननु कस्मान्न बुध्यसे ॥ ९

C. 12. 6530
B. 12. 175. 9
K. 12. 174. 9

a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) तथा(B8 °दा)ख्याहि (D5 °थि); V1 (first time) तथाचक्ष्व (for तदा°). B6. 7 (both second time). 8 (both times) Da3. a4 (both second time) Cp यथानु·; B6 (marg.; second time) यथोप·; B9 (second time) यथात्म· (for °र्थे·). ❀ Ca: यथार्थयोगं सत्योपायम् । ❀ — d) K6 (first time) Dn1 D7 (first time) T G2 (both times). 3. 6 -पूर्व्याद्; Da4 (second time) -पूर्वा; D5. 7 (both second time) -पूज्या (for -पूर्व्या).

6 With 6, cf. Uttarādhyayanasūtra 14. 9; Jātaka 509, gāthā 4. K7 missing (cf. v. l. 1). D4 om. from the ref. up to the ref. in 7. G3 om. the ref. — a) K1 (before corr.) M6 (first time) देवानदी· (M6 °धी)त्य (sic); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 (all second time) M1 (both times). 5. 6 (both second time). 7 (both times) अधीत्य वेदान् (by transp.). Da4 (second time) ब्रह्मचर्येषु (for °चर्येण). T1 पुत्रा· — b) G2 (second time) इच्छन् (for इच्छेत्). M5 (first time) भावनार्थं (for पा°). — B6 (first time) partly damaged for 6^{cd}. — c) M7 (first time) विविधावच् (for विधिवच्). K1. 6 (first time) चेष्टयज्ञे (K6 °ज्ञो). — d) M5 (first time) [आ]शु (for [अ]थ). K6 (second time) मुमूर्षेत्; Bo (second time). 9 (first time) Da4 (both times) Ds1 G1 बभूषेत्; D7 (first time) बुभूषुः; D7 (second time) बभूवे; M6 (first time) बुभूषे·

7 With 7–9, cf. Uttarādhyayanasūtra 14. 21–23. K7 missing (cf. v. l. 1). D4 om. the ref. (cf. v. l. 6). — a) Ś1 K1 अभ्या(K1 °त्या)हिते; B9 (first time) अभ्याहृते; D6 अभ्याहतो; D7 (first time) T1 G3 M1 (first time). 7 (second time; *sup. lin.*) °गते; D9 °हंते; G2 (second time) अप्यागते (for अभ्याहते). D8 लोकः. ❀ Cn: अभ्याहते मृत्युनाभितस्ताडिते । ❀ — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D3. 5 M1. 5–7 (all second time) सर्वतः; G2 (second time) जरया (for समन्तात्). V1 (first time) D8 परिवारितः; Cnp परितापिते (for °वारिते). — c) Da4 (second time) D6 अमोघास्तु; T2 °घाः सं·; G2 (first time) °घाः काः (for °घासु). Da4 M6 (both first time) तपंतीषु; D6 T2 पतंतीह (for पतन्तीषु). ❀ Cn: अमोघासु आयुर्हरणेन सफलासु रात्रिषु । ❀ — V1 (first time) reads 7^d–8^d on marg. — d) G2 (second time) इह (for इव). D4 भीषसे (for भा°).

8 K7 missing (cf. v. l. 1). V1 reads 7 on marg. K6 (first time) पुत्र (for पिता). — a) K6 (first time) एवम् (for कथम्). B8 Da3 (both second time). a4 M6 (both first time) अभ्याहते; B9 D7 (both first time) T1 G3 अभ्याग(B9 °भ्याह)तो; Ds1 अभ्याहंतो (for °हतो). Da4 (second time) लोकैः. — b) K2 जरया; K6 (first time) समंतात्; D6. 7 (first time) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) कथं च; D7 (second time) कथं वा (for केन वा). D7 (second time) परितापितः (for °वारितः). — G2 (first time) om. (hapl.) 8^c–9^b. — c) Ds1 अमोघः. — d) D9 तु (for नु). K1 भीषयसे च; K6 (first time) °तीव; B6 (first time, marg. as in text). 8 D7 M1 (all second time) °सीह (for °सीव). G2 (second time) किं तु भीषयसीमहा (sic).

9 With 9, cf. B. 12. 321. 18. K7 missing (cf. v. l. 1). G2 (first time) om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). B6 (first time) partly damaged for 9^{ab}. — a) K1 Da4 (second time) अभ्याहते; D7 (first time) T1 G3. 6 °गतो (for °हतो). K1 लोके. — b) Da3. a4 (both first time) जरसा (for °या). D5. 7 (both second time) परिबाधितः (for °वारितः). — After 9^{ab}, Da3. a4 (both first time) ins. 465*. Bo. 6–9 (all first time) Ds1 D6 om. 9^{cd}. — c) T1 G6 M1. 5 (last two first

C. 12. 6531
B. 12. 175. 10
K. 12. 174. 10

यदाहमेतज्जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह ।
सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये जालेनापिहितश्चरन् ॥ १०
रात्र्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा ।
गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कस्तदा ।
तदेव वन्ध्यं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः ॥ ११
अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् ।

time) अहोरात्र्यः (G6 M1 °त्र्याः) (for °रात्राः). G2 (second time) पतति. K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) [इ]मे; D7 (first time) T1 G3. 6 M6 (first time) [ए]ता; T2 G1 [इ]ह; G2 (second time) [अं]तात् (for [ए]ते). — d) K6 V1 (both second time) तात; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 D3 (all second time) तत्र; D5. 7 G2 (all second time) पितः (for ननु). D7 G2 (both first time) बुध्यते (for °से). — K6 (first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3. 5 (last two first time). 6 Cn. s ins. after 9 : Bo. 6-9 Da3. a4 (all first time) after 9ab :

465* अमोघा रात्रयश्चापि नित्यमायान्ति यान्ति च ।

[Cnp अहो वा रात्रयश्चापि (for the prior half). Da4 (first time) कथम् (for नित्यम्).]

10 K7 missing (cf. v. l. 1). — a) B3 (first time) तदा; D7 (first time) T1 G1. 2 (first time). 3. 6 M5 (first time) यथा (for यदा). V1 D5. 7 M1. 5-7 (all second time) एवं; Bo. 7-9 Ds2 G2 (all second time) एव; B6 Da4 (both second time) अव-; Da3 (second time) इव; D3 (first time) मृत्युं; D3 (second time) अभि-; M1. 7 (both first time) एतं (for एतज्). — b) V1 (second time) अवति (for तिष्ठति). M1. 5-7 (all second time) ना(M7 न)-मृत्युरवतिष्ठते. — d) K4 Bo (first time). 6 (second time). 7 (both times). 8 (marg.; first time) Da3 (first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (both times) D2. 3. 5 (last two both times) Ca. n ज्ञानेन; M1. 5. 6 (all first time). 7 (both times) जरया; Cp जालेन (as in text). D7 (first time) G1. 2 (second time). 3. 6 [ए]वावृतश् (G2 °तं); T G2 (first time) [इ]वावृतश्; M1. 5-7 (all first time) विवृतश्; Cp [अ]पिहितश् (as in text). D7 (first time) चरेत्; G2 (second time) चिरात् (for चरन्). ❀ Cn : ज्ञानेन अपिहितः । अपिशब्दस्य भागुरिमतेन अकारलोपं कृत्वा नञ्समासः । जालेनापिहित इति पाठे तु न अकारलोपादि ॥ Ca : ज्ञानेनापिहितः ज्ञानेन [आ] सर्वतो वृतः । सर्वत्राहमसीत्यर्थः । ❀ — After 10, G2 (second time) M5 (first time) ins. line 3 of 466*.

11 K7 is missing up to विन्देत (cf. v. l. 1). K7 M5 (first time) transp. 11ab and 11cd. B6 (first time) damaged for 11ab. — a) Ś1 K1. 2. 4 रात्रौ रात्रौ; K6 (second time) अहोरात्र्यां; K7 यस्यां रात्र्यां; Da3 (second time) रात्र्या रात्र्यां. G2 (first time) अतीतायाम् (for व्य°). — b) B7 (first time) Ds1 अन्यतरं (for अल्प°). B9 (second time) सदा; D5 (first time) तदा; G2 (second time) यथा (for यदा). — K6 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 (all [except Dn1. n4 Ds1 D2] first time) transp. 11cd and 11ef. — c) V1 (second time) गावोदके; D7 (first time) गाढो°; G1 अगाधो° (hypermetric). G2 (second time) गाधोदकेन मत्स्यस्य. — d) B7 (first time) lacuna; D7 (first time) T G2 (both times). 3. 6 M5 (first time) धृतिं (for सुखं). D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5-7 (last four first time) नरः; G2 (second time) परः (for तदा). — After 11cd, D7 (first time) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5-7 (last four first time) Cs ins. :

466* यामेव रात्रिं प्रथमां गर्भो भजति मातरम् ।
तामेव रात्रिं प्रस्थाति मरणाय निवर्तकः ।
यस्यां रात्र्यां व्यतीतायां न किंचिच्छुभमाचरेत् ।

[Cs om. line 1. — (L. 1) M1. 7 प्रथमं. G2 (second time) M1. 5-7 (all first time) विशति (for भजति). — (L. 2) D7 प्रस्थातिं; G2 (second time) पुर्वानि (sic); Cs प्रस्थाति (as above). D7 निवर्तितः; G1 °र्तकं; M1. 5-7 [अ]निवर्तकः; Cs निव° (as above). — G2 (second time) M5 ins. line 3 after st. 10. — (L. 3) T2 G1. 2 (second time) M1. 5-7 कुरुते शुभं (for शुभमाचरेत्).]

— K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 M1. 5-7 (all second time) om. 11ef. B6 (first time) damaged for 11ef. — e) Ś1 K1. 4 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 M6 तदैव; G2 M1. 5. 7 (*sup. lin.* as in text) तमेव (for तदेव). K7 D4. 9 तपो वा विंध्य दिवसम्; D6 तदैव वंध्यो दिवसो. — f) Da3 D2. 6. 9 विंद्याद् (for वि°). D6 (marg.) वंध्या रात्रैस्तथैव च.

12 With 12, cf. Dhammapada II. 47, 48. D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5-7 (last four first time) om. 12ab. K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 M1. 5-7 (all second time) transp. 12ab and 12cd. — b) K1 Da3 (first time) अभ्येति (for अभ्येति). B3 (second time) मानुषं (for मान-

शष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्रगतमानसम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ १२
अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वा कालोऽत्यगादयम् ।
अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति ॥ १३
श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ।
को हि जानाति कस्याद्य मृत्युसेना निवेक्ष्यते ॥ १४
युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितम् ।

C. 12. 6538
B. 12. 175. 16
K. 12. 174. 16

वम्). — [c]) K1 शस्पाणीव; K6 V1 Bo. 6–9 (all both times) Da3. a4 (both first time) Dn1. n4 Ds2 (both times) D2. 3. 5 (last two both times). 6. 7 (both times) M1. 5 (both second time) पुष्पाणीव; Da4 (second time) M1 (first time) पुष्पाणि च; Ds1 पुष्णाणां च (for शष्पाणीव). V1 (second time) T1 G1. 2 (first time). 3. 6 प्रचिन्वंतं (G2 °तीम्); Dn4 विचिन्वंतीम् (for °न्वन्तम्). Da3 (second time) पुष्पाणि विचिन्वंति (submetric); T2 शष्पाणि विप्रचिन्वंतम्. — K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 M1. 5–7 (all second time) om. 12[ef]. B6 (first time) is damaged in 12[e]–13[d]. — [e]) T1 G6 व्याघ्रीव; G1 मृगीव (for वृकीव). Ś1 K1. 2 आदाय (for आसाद्य). G3 वृकवारणमासाद्य (sic).

13 K1 om. 13. B6 (first time) is damaged in 13. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 (all second time) transp. 13 and 14[abcd]. — [b]) Ds2 (first time) मां (for मा). K4. 6 V1 Bo. 6–8 (last six both times, but B6 second time). 9 (first time) Da3. a4 (both both times) Dn1. n4 Ds2 (both times) D2. 3 (both times). 4. 5 (both times). 6. 7 (both times) त्वां (for त्वा). D7 (second time) कामो (for कालो). B9 (second time) [ऽ]भ्यगान्; D7 (second time) ह्यगान् (for ऽत्यगाद्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5–7 (all second time) महान् (for अयम्). Ds1 मा त्वां कालोयमागतं. ❀ Ca: अत्यगादतिक्रामतु । छान्दसोऽडागमो लोटपि आर्षः । ❀ — M1. 5–7 (all second time) om. 13[cd]. — [c]) K7 D9 कामेषु; B8 Da3. a4 (all second time) कार्ये मे (for कार्येषु). K6 (second time) अकृत्ये चैव कार्ये सुखं (hypermetric); Ds2 (second time) अकृत्येषु च कार्येषु. — [d]) Da3. a4 (both second time) मृत्युर्वै संप्रयच्छति.

14 14[abcd] = B. 12. 321. 73; 329. 37; Vṛddha-śātātapa Smṛti 65. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 (all second time) transp. 13 and 14[abcd]. Da3. a4 (both second time) transp. 14[ab] and 14[cd]. — [a]) K6 Da4 (both first time) D4 स्वःकार्यम्. D5 (second time) कार्यमद्यैव कुर्वीत. — [b]) K4. 6 (both times). 7 Da3 (first time). a4 (both times) Dn4 D4. 6 G2 (second time) M1 (first time) पूर्वाह्णे; B6 (second time, marg. as in text) Ds1. s2 (first time) मध्याह्ने. K6 (second time) Da3 (first time). a4 (both times) D2. 4. 6 चापराह्णिकं; M6 (first time) वांपराह्णिकं. — [c]) G2 (first time) च (for हि). K7 V1 (second time) G1 M6 (first time) प्रतीक्ष्यते. Da3 (first time) मृत्युं; Da4 (second time) जंतुः. — [d]) K6 (first time) V1 Da3. a4 (all second time) चास्य; K7 वापि; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 (all first time) Dn4 D2. 5 (first time). 6. 7 (first time) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 6. 7 (last three first time) अस्य (for वास्य). B8 (second time) G1. 3. 6 M7 (first time) चाकृतं (for वा कृतम्). M7 (second time) कृतं वा तस्य वाकृतं. — M1. 5–7 (all second time) read 13[ab] after 14[cd]. After 14[cd], K5 D4. 9 ins.:

467* नियतो देहिनां मृत्युरनिमित्तं हि जीवितम् ।

— K7 om. 14[e]–15[b]. — [e]) K6 (second time) यो *; D7 (first time) G2 (second time) कोभि-; M5 (first time) को वि- (for को हि). — [f]) B5 (first time) is damaged from सेना up to यतः (in 16[b]). K1 विवेक्ष्यते; K4 निवी° (for निवे°). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 (all both times; B6 [first time] damaged) Dn1. n4 Ds1. s2 (both times) D2. 3. 5 (last two both times). 6. 7 (both times) T G1. 2 (both times). 3 M1. 5–7 (last four both times) मृत्युकालो (D5. 7 [both second time] °लोके) भविष्यति; D4. 9 मृत्युसेना पतिष्यति (D9 °ते). — After 14, D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) ins.:

468* न मृत्युरामन्त्रयते हर्तुकामो जगत्प्रभुः ।
अबुद्ध एवाक्रमते मीनान्मीनग्रहो यथा ।

[(L. 1) D7 ना (for न). D7 G2 जगत्पतिः (for °त्प्रभुः). —(L. 2) D7 G1 मीना (for मीनान्).]

15 K7 om. 15[ab] (cf. v. l. 14). B6 (first time) is damaged in 15. — [a]) B3 (second time) यद्यैव; G2 (second time) अवैहि (for युवैव). V1 (second time) कर्म- (for धर्म-). — [b]) K6 V1 Bo. 8 (marg.) Da3 (all first time) Ds1. s3 (first time) D2. 3. 5 (last two first time) G2 (second time) Cn अनित्यं

C. 12 6538
B. 12. 175. 16
K. 12. 174. 16

कृते धर्मे भवेत्कीर्तिरिह प्रेत्य च वै सुखम् ॥ १५
मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः ।
कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति ॥ १६
तं पुत्रपशुसंमत्तं व्यासक्तमनसं नरम् ।
सुप्तं व्याघ्रं महौघो वा मृत्युरादाय गच्छति ॥ १७
संचिन्वानकमेवैकं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ॥ १८
इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् ।

खलु जीवितं; B8 (second time) दानमित्रं हि जी°. ❀ Cn: अनिमित्तमिति पाठे आयुरियत्तावधारणकारणहीनम् । Ca: जीवितं चिरजीवनम् । ❀ — c) Da3 (second time) T1 [ऽ]भवत् (for भवेत्). K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time, but D3 both times) प्रीतिर् (for कीर्तिर्). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 M7 (all second time) च शाश्वती; K7 D4. 6. 9 भवेत्सुखं; M1. 6. 7 (all first time) च यत्सुखं; M1. 5. 6 (all second time) महत्सुखं (for च वै सुखम्).

16 B6 (first time) is damaged in 16^{ab}. — a) Ś1 K1. 2 [ए]व; K4 B8 (second time) च; D7 G2 M1. 6. 7 (all first time) [अ]भि- (for हि). K6 (second time) मोहहिंसासमाविष्टः; M1. 5. 6 (all second time) मोहेन नित्यमाविष्टः; M7 (second time) मोहे नित्यं समाविष्टः. — c) K2 अकार्यें. — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5 (all second time). 7 (both times) T G1. 2 (both times). 3 M1. 5–7 (last four first time) तुष्टिम्; Dn1 पुष्टिर्; Ca पुष्टिम् (as in text). D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) एभ्यः (for एषां). G2 (second time) असांप्रतं (for प्रयच्छति). K6 (first time) पुष्टिं मेधां प्रयच्छति.

17 With 17–18, cf. Dhammapada IV. 47–48. D7 (second time) om. 17–19. — a) K4. 6 (first time) V1 (second time) Bo. 6 (both both times). 7 (second time). 8 (first time, *m* as in text). 9 Da3. a4 (last three both times) Dn1. n4 Ds1. s2 (both times) D2. 3 (both times). 4. 5 (both times). 9 -संपन्नं; K6 (second time) -संसक्तं; D7 -संपन्न-; T G1. 3. 6 M1. 5. 7 (last three first time) -सन्मित्र- (M1. 7 °त्रं); G2 (first time) -सौमित्र-; G2 (second time) -संमित्रं (for -संमत्तं). B7 (first time) damaged from संमत्तं up to महौ (in 17^c). — b) K7 परं (for नरम्). V1 Bo. 6 (marg.). 8 (all second time) व्यासक्तमन(B8 °ल)सेंद्रियं; Da4 (first time) °मलसं नरं. — Da3 (second time) reads 17^c–18^a twice. — c) B6 (first time) damaged from व्याघ्रं up to कार्यं (in 19^a). K6 (second time) मोहाप्तो वा; V1 (second time) M6 (first time) महौघेव; Bo (first time) महाघोरा; B7 (first time) **घोरा; B9 (first time) महौघोरा; D3 (second time) महाघोरं; T1 G1 M1. 7 (last two both times) इवामोघो; M5 (first time) इवारण्ये; Ca. np महौघो वा (as in text). K4. 6 V1 B8 Da3. a4 (all [except K4] first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3. 5 (last two first time) Cn सुप्तं व्याघ्रो मृगमि(K4 °त्युरि)व; B8 (second time) सुप्तं व्याघ्रसमो घोरो; Ds2 (second time) °घ्रमहाघोरं; D5 (second time) °घ्रो महाघोरो; D7 T2 G2 (first time). 3. 6 °घ्र इवामोघो; G2 (second time) °घ्रः पशुमिव.

18 = (var.) B. 12. 321. 20; 330. 24. D7 (second time) om. 18 (cf. v. l. 17). Ds1 G2 (second time) om. (hapl.) 18–20. B6 (first time) is damaged in 18. — a) Ś1 K1 T1 G1 संचिन्वा(K1 °त्वा)नं कम् (G1 तम्); K2 संचित्वानकम्; K4. 6 Ds2 D5 (last three first time) संचित्वा(K4 °त्या)नर्थम्; D2. 3 (first time) °न्वानर्थम्; D7 °न्वानंतम्; M7 (second time) °न्वानं किम् (for °न्वानकम्). K6 (first time) एवैतत्; K6 (second time) V1 (first time) Bo (both times). 6 (second time). 7–9 Da3. a4 (last five both times) Dn4 Ds2 (second time) D2. 3. 5 (last two second time). 7 (first time) T G1. 3. 6 M1. 5–7 (last four both times) एवैनं; V1 (second time) एनैवं (for एवैकं). K7 संचिन्वानं कामयैनं; D4 °न्वानं काम वैनं; D9 °न्वानं काममेनं. ❀ Ca: संचिन्वानं धनादिसंचयं कुर्वाणम् । ❀ — b) B8 (second time, marg. as in text) कामानामधिहृष्टिकं. — c) K6 (first time) व्याधः; G2 (first time) व्याघ्रं; M7 (first time) व्याघ्राः. K7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 (all [except K7] first time) D4. 6. 9 आसाद्य; D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) अरण्ये; M5 (*inf. lin.*, first time) अमोघो (for आदाय). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5 M1. 5–7 (all second time) वृकी(M7 व्रती)घोरणमासाद्य (= 12^c). — d) M5 (*inf. lin.*, first time) खादति (for गच्छति). — After 18, M1. 5. 6 (all second time) ins. 469*.

एवमीहासुखासक्तं कृतान्तः कुरुते वशे ॥ १९
कृतानां फलमप्राप्तं कर्मणां फलसङ्गिनम् ।
क्षेत्रापणगृहासक्तं मृत्युरादाय गच्छति ॥ २०
मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखं चानेककारणम् ।
अनुषक्तं यदा देहे किं स्वस्थ इव तिष्ठसि ॥ २१
जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चान्वेति देहिनम् ।
अनुषक्ता द्वयेनैते भावाः स्थावरजङ्गमाः ॥ २२
मृत्योर्वा गृहमेवैतद्या ग्रामे वसतो रतिः ।

C. 12. 6547
B. 12. 175. 25
K. 12. 174. 25

19 Ds1 D7 G2 (last two second time) om. 19 (cf. v. l. 17, 18). B6 damaged up to कार्य. K6 (first time) reads 19^ab after 20. — ^c) K6 (first time) M1 (both times). 5. 6 (both second time). 7 (both times) एवमीहासमासक्तं; D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M5 (first time) °समायुक्तं; M6 (first time) °समासक्तः; Ca as in text. — ^d) G2 कृतांतं. K4 वशी; B8 (marg. as in text) Da3 (both first time) वशं (for वशे). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5 M1. 5–7 (all second time) मृत्युरादाय गच्छति.

20 Ds1 G2 om. 20 (cf. v. l. 18). — ^a) K1 फलसंप्राप्तं; D8 (second time) °निर्वृत्तिं (for °मप्राप्तं). — ^b) M7 (second time) कर्मिणां. K1. 2. 4 T2 G1. 2 (first time) M1 (second time). 5–7 (all both times) फलसंगिनां; K6 B6. 7 Da3 (all first time) Dn1. n4 Ds2 (first time) D2. 3. 5 (last two first time) कर्मसंज्ञि(K6 °शंसि)तं; K7 Da4 (first time) D4. 6. 9 कर्मसंगिनां; V1 Bo. 8. 9 (all first time) कर्मसंगिनं; G3 सह°; Ca फलसङ्गिनम् (as in text). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) कार्या(V1 कर्मि-; B8 कर्म)णां कर्मसंगिनां (K6 Bo D3 °नं). — B7 (first time) damaged for 20^cd. — ^c) V1 (second time) क्षेत्रारण्य-; Ds2 (second time) °पणं (for °पण-). — ^d) K7 कृतांतो नीत्वापगच्छति (hypermetric); D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 कृतांतः कुरुते वशे. — After 20, K6 (first time) reads 19^ab. K6. 7 V1 Bo. 6–8 (all [except K7] both times). 9 (second time) Da3. a4 (both both times) Dn1. n4 Ds2 (both times) D2. 3 (second time). 4. 5 (both times). 6. 7 (first time). 9 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 (last three first time). 7 (both times) ins. after 20: M1. 5. 6 (all second time) after 18:

469* दुर्बलं बलवन्तं च शूरं भीरुं जडं कविम् ।
अप्राप्तसर्वकामार्थं मृत्युरादाय गच्छति ।

[K6 (first time) om. line 1. — (L. 1) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5 M7 (all second time) प्राज्ञं शूरं; Da4 (first time) शूरं भीरुं; M1. 7 (both first time) भीरुं शूरं (by transp.); M1. 5 (both second time) क्रूरं भीरुं. D7 (first time) कविं जडं (by transp.); T1 G3. 6 M1. 5–7 (last four first time) कविं जळं; T2 रविं जळं; G1 कपिं जडं; M1. 5. 6 (all second time) कपिं जळं; M7 (second time) जळं मंदं. — (L. 2) K6 Bo. 7 Da3 (all first time) D2. 6 अप्राप्तं (for °प्त-). K6 V1 Bo. 7. 8 Da3 (all first time) Dn1. n4 Ds2 (first time) D2. 5 (first time) -कामार्थान् (for °र्थं).]

D7 (first time) T G1. 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) cont.:

470* इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंमनसो नरान् ।
अनवाप्तेषु कामेषु कृतान्तः कुरुते वशे ।

[(L. 1) D7 T2 एव (for एवं-). — (L. 2) G1 अनुप्राप्तेषु कालेषु (for the prior half).]

21 Da4 (second time) reads 21 twice. — ^a) K2 Ds1 जराद्य. — ^b) D7 (first time) T1 दुःखश्च (for दुःखं). Ds1 वानेक-; G1 च तेन (for चानेक-). — ^c) Ds1. s2 (first time) अनुसक्तं; G2 (second time) अनिरुक्तं; Ca अनुषक्तं (as in text). T2 G1 M6 (first time) यथा (for यदा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 M1. 6–7 (all second time) असंत्याज्यं य(D7 °ज्यै)दा मर्त्यैः. — ^d) K6 (second time) B6 (first time) D8 G3 सुस्थ; G1 स्वस्त्र (for स्वस्थ). T1 इह (for इव). K6 (second time) भाषसे; Da4 (first time) D7 (second time) G1 तिष्ठति (for °सि).

22 ^a) D4. 9 ज्ञातम्; G2 (second time) जात (for जातम्). K1 Da3. a4 (both second time) [अं]तकौंताय; D7 (first time) T G1. 2 (both times). 3 M1. 5–7 (last four first time) °कोन्वेति (for °कोऽन्ताय). Dn1 जातमेकांतकोंताय; D5. 7 (both second time) °मेकांततो (D7 °को) जाया. — ^b) G2 (second time) जरया; M7 (second time) जरा वा (for जरा च). K6 V1 Bo. 6–9 Ds2 D3. 5 (all second time). 7 (both times) T G1. 2 (both times). 3. 6 M5 (first time) अभ्येति; Da3. a4 (both second time) अत्येति (for अन्वेति). Ś1 K2. 4 V1 (both times) देहिनां. — B7 (first time) damaged in 22^cd. — ^c) Bo. 7 (both

C 12.6547
B. 12.175.25
K 12.174.25

देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुतिः ॥ २३
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ २४
न हिंसयति यः प्राणान्मनोवाक्कायहेतुभिः ।
जीवितार्थापनयनैः कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २५
न मृत्युसेनामायान्तीं जातु कश्चित्प्रबाधते ।
ऋते सत्यमसंत्याज्यं सत्ये ह्यमृतमाश्रितम् ॥ २६
तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्ययोगपरायणः ।

---

second time) Ds1 अनुसक्ता (Ds1 °क्तं); D5. 7 (both second time) °ञ्यक्ता (for °षक्ता). T2 G1 च येन (for द्व्येन). V1 (both times) Ds1 [ए]व (for [ए]ते). — After 22, K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) read 26.

23 M1. 5–7 (all second time) om. 23–24. M1 (first time) repeats 23^{ab} after 24^{ab}. — ^{a}) K7 D4. 6. 7 (first time). 9 T G1. 2 (first time). 6 M1. 5–7 वै (for वा). K7 Da3 (first time) Dn4 D2. 4. 5 (first time). 6. 9 मुखम् (for गृहम्). K6 V1 Bo. 6. 7 (all both times). 8 (first time). 9 (both times) Da3. a4 (both first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3. 5 (last two both times) एतद्वै ; K7 D4. 6. 7 (first time). 9 T G1. 2(first time). 3. 6 M1. 5–7 एतद्धि (for एवैतद्). Ds2 (second time) न मृत्योर्गृहमेतद्वै ; G2 (second time) मृत्युना गृह्यते तद्वै. — ^{b}) D4 वा ; G2 (second time) यद् (for या). K7 चरते (for वसतो). K1 D7 (first time) T2 G1. 2 (first time). 3 गतिः ; D5 (second time) रतिं (for रतिः). ❀ Ca : ग्रामे गृहाश्रमे ॥ Cn : स्त्र्यादिसंघे । ❀ — K2. 4 om. (hapl.) 23^{c}–24^{b}. Ś1 reads 23^{c}–24^{d} on marg. B6 (first time) partly damaged in 23^{cd}. — ^{c}) D7 (second time) एव ; Cp एष (as in text). B8 (second time) वै पंथा ; Ds2 (first time) गोष्ठो वै (by transp.) ; D5. 7 (both second time) गोष्ठे (D7 °ष्ठो) वा. G2 (second time) देवानामेव वेगो हि. — ^{d}) K1 T1 G1. 2 (first time) यदारण्यम् ; G2 (second time) यदशक्यम् (for °रण्यम्). B7 (first time) स्मृतिः (for श्रुतिः). ❀ Cn : देवानामिन्द्रियाणां गवां गोष्ठमिव बन्धनस्थानम् । ❀

24 = (var.) B. 12. 321. 71 ; 329. 37. K2. 4 om. 24^{ab}. M1. 5–7 om. 24 (cf. v. l. 23). Ś1 reads 24 on marg. — ^{a}) Ś1 V1 Da4 (both first time) Ds1 G1. 2 (first time) Ca निबं(Ca °बें)धिनी ; K1 निन्व*नी. T2 तेषां (for एषा). — ^{b}) D4 (also as in text) रतः ; G1 गतिः (for रतिः). — M1 (first time) repeats 23^{ab} after 24^{ab}. — ^{c}) K4. 6 (first time) V1 Bo. 6–9 Da3 (all first time). a4 (both times) Dn1. n4 D2. 3 (first time). 4. 5 (first time). 6. 9 G2 (first time) [एतां] (for [एनां]). B6 (first time) सुकृतं ; D5. 7 (both second time) सुहृदो (for सुकृतो). G1 याति. — ^{d}) K6 D7 (both first time) नैनं ; Da4 (first time) यैनां ; Da4 (second time) नैतं (for नैनां). K1 छिद्यात्तु ; K7 वदंति ; Da4 (first time) छिंदति ; D6 विंदंति (for छिन्दन्ति). Da3. a4 (both second time) D4. 5 (second time) दुष्कृताः.

25 ^{a}) K6 (first time). 7 B6 Da3 (both first time) Dn4 D2. 3 (first time). 4. 6. 9 जंतून् (for प्राणान्). K6 V1 Bo. 6–9 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5–7 (all second time) यो न हिंसति स(M7 त)त्वानि ; Ds1. s2 D7 (last two first time) T G1. 2 (both times). 6 M1. 5–7 (last four first time) यो हि (M5 योभि-) संयच्छति प्राणान्. — ^{b}) K6 (first time) V1 Bo (both both times). 6 (second time). 7–9 (all both times) Ds2 D3. 5. 7 M7 (all second time) Cnp -कर्म- (for -काय-). K7 B6 (first time) D4. 6. 7 (first time). 9 -कर्मभिः (for -हेतुभिः). — B7 (first time) damaged in 25^{cd}. — ^{c}) K6 (both times) B8 (marg.). 9 (both first time) Ds2 (second time) D3. 5 (both first time). 6 जीवितार्थोपनयनैः ; V1 (second time) °र्थापगमनैः ; Da3 (first time). a4 (second time) °र्थाय नयनैः ; Ds2 (first time) °नार्थावनयनैः ; D5. 7 (both second time) °तार्थानयजनैः ; D7 (first time) G1. 2 (both times). 3. 6 M5 (first time) °तार्थापनयने. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–8 (last six second time) Da3 (both times). a4 (first time) Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 7 (last four second time). 9 प्राणिभिर् (for कर्मभिर्). K7 Da3 (first time) Dn1 D4. 6. 9 हिंस्यते ; B6 (first time) लिप्यते ; Dn4 विध्यते ; G2 (second time) बिभ्यति ; G3 M1 (second time) बुध्यते ; M6 (second time) बिभ्यते (for बध्यते).

26 K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) read 26 after 22. — ^{a}) K7 D4. 9 G2 (first time) आयांती ; D7 (second time) आयाती ; G1 आयाति (for आयान्तीं). — ^{b}) B6 (first time) damaged. B8 (marg. as in text) Da3. a4 (all first time) प्रधावति ; Da3 (second time) प्रबोधते ; D5 (second time) प्रबाधति ; G1 प्रबोधने (for प्रबाधते). — ^{c}) K1 न

सत्यारामः समो दान्तः सत्येनैवान्तकं जयेत् ॥ २७
अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।
मृत्युमापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतम् ॥ २८
सोऽहं ह्यहिंस्रः सत्यार्थी कामक्रोधबहिष्कृतः ।
समदुःखसुखः क्षेमी मृत्युं हास्याम्यमर्त्यवत् ॥ २९
शान्तियज्ञरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः ।
वाङ्मनःकर्मयज्ञश्च भविष्याम्युदगायने ॥ ३०
पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति ।

C. 12. 6555
B. 12. 175. 33
K. 12. 174. 34

ते (for ऋते). B8 (marg.; first time) सुसत्राय्यं; Dn1 असत्याढ्यं; Ds1. s2 D5. 7 (last three first time) G1. 2 (first time). 3. 6 M5 (first time) असत्यार्थं; T1 ऋते सत्यं; Cp असंत्याज्यं (as in text). K6 (second time). 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 D3 (all second time). 4. 5. 7 (last two second time). 9 M1. 5-7 (last four second time) बलात्स(D7 बालः स)त्यमृ(K6 °त्यानृ)ते त्वे(K7 D4. 9 ह्ये)कं; G2 (second time) मृते सत्यमसत्यार्थे. — d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2 ह्यनृतम् (for ह्यमृतम्). K6 (second time) B7 (first time). 9 (both times) Da3 D7 (both second time) आस्थितं; K7 D4. 7 (first time). 9 T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5 (last two both times). 7 (first time) आहितं (for आश्रितम्). M6 (first time) सत्ये ह्यमृषता हितं.

27 G2 (first time) om. (hapl.) 27a–28b. — a) Ds1 सत्यं (for सत्य-). G1 -व्रता वाचः; G2 (second time) -व्रताचारैः (for °चारः). — b) G2 सत्यं (for सत्य-). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) M1 (first time) -व्रत-; G2 (second time) -योगे; M5-7 (all second time) -धर्म- (for -योग-). — c) K4. 7 Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3 (first time). 6 सत्यागमः; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 D8. 5. 7 (all second time) सत्यकामः (for सत्यारामः). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 (all first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3. 5 (last two first time) सदा (for समो). Ś1 K1. 2 दाता; M7 (second time) दातः (for दान्तः). — d) K6 (second time) [ए]कांतकं; D7 (first time) T2 G1 M5 (first time) [ए]वा(D7 °ना)मृतं; T1 G2 (second time) [ए]वामृतं; G3. 6 [ए]व मृतिं (for [ए]वान्तकं). K2 यजेत्; Da4 (first time) व्रजेत्; Ds2 (first time) T1 त्यजेत् (for जयेत्).

28 G2 (first time) om. 28ab (cf. v. l. 27). — a) K7 अनृतं; D4 असृतं; G1 नमृतं (for अमृतं). — b) G1 सदा; G2 (second time) यस्मिन् (for द्वयं). K4 देहि (for देहे). T2 यद्देहे प्रतितिष्ठतः. ❀ Cn: देहे चित्ते । ❀ — B8 (second time) om. 28cd. — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 (all [except K4. 7] both times) Dn1. n4 Ds1. s2 (both times) D2. 3. 5 (last two both times). 6. 7 (second time) M1 (both times). 5. 6 (both second time). 7 (both times) मृत्युर् (for मृत्युम्). V1 (second time) तस्मात् (for मोहात्). — d) B6. 7 (both first time) partly damaged. K7 D4. 6. 9 सत्येनामृतमर्छे(K7 °मृच्छ)ति.

29 a) K1 हि हिंस्रः (for ह्यहिंस्रः). K6 B6 (both first time) सत्यार्थं (for °र्थी). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5-7 (all second time) सोहं स(M1. 5-7 नि)त्यमहिंसार्थी (Da3. a4 °र्थि; D5. 7 °र्थे). — b) V1 (second time) D4. 7 (first time) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5-7 (last four first time) -विवर्जितः; Da3 (first time) M7 (second time) -बहिष्कृते (M7 °तं). — c) K4 Ds1 -समः; Da4 (first time) G1 -सुख-; G2 (first time) -सुखं (for -सुखः). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5-7 (all second time) समाश्रित्य सुखं (B8 स्वयं) क्षेमं (B8 Ds2 M1. 5-7 °मी; D3 °म्यं). — d) G3 हास्यति (for हास्यामि). Da4 (first time) अपूर्ववत्; D5. 7 (both both times) अनर्थं°; M5 (first time) अमर्षं° (for अमर्त्यं°).

30 a) K1 -यज्ञरथो; K2. 7 Bo D3 (last two second time). 4. 9 °रये; B8 (second time; marg. as in text) °सुखं; Ds1. s2 (first time) G1. 2 (second time) M1. 5 (both first time) C3 °परो; Ca °रतो (as in text). K1. 2. 6 Bo. 6 (last three second time). 7. 8 (marg. as in text). 9 (all both times) D3 (second time). 4. 7 M1. 5. 6 (last four second time) जातो; K7 यत्ते; Ds (Ds2 first time) [S]दीनो; D9 यक्षो (for दान्तो). ❀ Cs: शान्तिर्विषयनिवृत्तिस्तां प्रति इन्द्रियाणि हवींषि । संकल्पहोमः शान्तियज्ञः । ❀ — b) Ś1 (marg. as in text) K1. 2. 4 -यज्ञो भवन्; K6 (first time) V1 Bo (both second time) Dn1 D2. 3 (second time). 5 (first time) Ca -यज्ञस्थितो; D7 (first time) T1 G1. 2 (second time). 6 M1 (first time) -यज्ञपरो; T2 M7 (first time) -यज्ञे रतो; G2 (first time) -यज्ञोपरो; G3 -यज्ञपरे; M5. 6 (both first time) -यज्ञरतो (for -यज्ञे स्थितो). M1. 5-7 (all second time) प्रतिष्ठितः (for स्थितो मुनिः). — c) D5. 7 (both second time) ब्राह्मणः; G2 (first time) वाङ्मयः (for °नः-). G2 (first time) -यज्ञैश्च (for -यज्ञश्च). — d) K1 भविष्यासि; D5. 7 (both first time) G1 °ष्यति; Da4

C. 12. 6555
B. 12. 175. 33
K. 12. 174. 33

अन्तवद्भिरुत प्राज्ञः क्षत्रयज्ञैः पिशाचवत् ॥ ३१
यस्य वाङ्मनसी स्यातां सम्यक्प्रणिहिते सदा ।
तपस्त्यागश्च योगश्च स वै सर्वमवाप्नुयात् ॥ ३२
नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासमं बलम् ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ३३
आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा ।
आत्मन्येव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ॥ ३४
नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं

(second time) °ज्याति (for °ज्यामि). K1 उदयायने ; V1 (second time) उपगायने ; Da4 (second time) D4. 9 Cp उदगा(D4 °मा)यते ; Ds2 (second time) °यनैः ; G2 (second time) अमृताशनः. ❀ Ca : उदगायने यत्सर्वोत्कृष्टं वस्तु तदुदक्, तत्र अयनं मार्गः । तस्मिन्मोक्षप्रापके मार्गे भविष्यामि गमिष्यामीत्यर्थः ॥ Cn : उदगयने इति देवयानपथनिमित्तम् ॥ Cp : उदगायने । आर्षं दीर्घत्वम् । ज्योतिर्मार्गे मोक्षप्रापके । सर्वोत्तरपदे ब्रह्मणि वा ॥ Cs : उदगयने देवयानमार्गे मोक्षप्रापके । ❀

31 a) D7 (second time) वसुयज्ञैः ; Ca पशु° (as in text). — b) G2 (second time) मद्विधो (for मादृशो). Da1 (first time) दृष्टम् ; Da4 (second time) द्रष्टुम् (for य°). — c) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 (all [except K7] first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3. 5 (last two first time) इव ; V1 (first time) D4. 6. 7 (first time). 9 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) इह ; Da3. a4 (both second time) अतः (for उत). K7 D4. 9 प्राज्ञ ; Dn1 G1 [अ]प्राज्ञः ; G2 (first time) प्राज्ञं ; G3 प्रासः (for प्राज्ञः). K6 (second time) विनाशिरंतरद्भिर् (sic). — d) Ś1 K1. 2. 4. 6 (both times). 7 V1 Bo. 6. 7. 9 (last five first time) Dn1. n4 Ds2 (first time) D2. 3 (first time) क्षेत्र- ; D7 (first time) T G1. 2 (both times). 3. 6 M5 (first time) क्षुद्र- (for क्षत्र-). D6 G2 (first time) M7 (first time *inf. lin.* as in text) -यज्ञः ; D9 -यक्षैः (for -यज्ञैः).

32 M1. 5–7 (all second time) om. 32–33. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) read 32 after 34. V1 G2 (both second time) transp. 32 and 33. — a) V1 (second time) B3 (first time marg.) T1 G3. 6 वाङ्मनसे ; D7 (first time) °सो ; T2 °सैर् (for °सी). D5. 7 (both second time) स्याते ; D7 (first time) T1 G1. 2 (first time). 3. 6 M5 (first time) गुप्ते ; T2 गुप्तैः ; G2 (second time) शुद्धे ; M1. 5. 7 (all first time) नित्यं (for स्यातां). ❀ Ca : वाङ्मनसी समासान्तविध्यंनित्यत्वात्साधुत्वम् । वाङ्मनसे इति वा पाठः । ❀ — b) K1 प्रतिहिते ; Da4 (second time) D6 G1 प्राणिहिते (Da4 °तैः) ; T2 प्रणिहितैः ; Cp °हिते (as in text). T2 शुभे ; G1 शुभे ; M1. 7 यदि (for सदा). D7 (first time) T1 G2 (both times). 3. 6 सर्वप्राणिहिते शुभे (G2 [second time] सदा). — c) K6 (second time) तप- (for तपस्). M1. 5. 7 त्यागं (for त्यागश्च). B9 (first time) धर्मश्च ; Da3 (first time) Dn4 D2. 3 (*sup. lin.* first time). 5 (first time). 6 सत्यं ; D3 (second time) यागश्च ; G2 (first time) lacuna (for योगश्च). — d) Ś1 K1 Da4 (first time) Ds1 G1 M1 सर्वैः ; Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) स तैः (for स वै). D5 (first time). 6 परम् (for सर्वम्). B9 (first time) योगश्च समवाप्नुयात्.

33 = B. 12. 329. 6. M1. 5–7 (all second time) om. 33 (cf. v. l. 32). V1 G2 (both second time) transp. 32 and 33. — a) K6 (second time) -समं चक्षुर् ; V1 (first time) Ds1. s2 (first time) -समो बंधुर् (for -समं चक्षुर्). — b) Ś1 K1. 2. 4 चक्षुः- ; V1 (second time) ज्ञान- (for विद्या-). K7 D9 सुखं ; V1 (first time) तपः (for बलम्). K6 Bo. 6. 7 (all first time). 8 (both times). 9 (first time) Da3. a4 (both first time) Dn1. n4 D2. 3. 5 (last two first time). 6 नास्ति सत्यसमं तपः ; Ds1. s2 (first time) नास्ति ज्ञानसमं तपः. — K7 D9 om. (hapl.) 33cd ; Ś1 reads 33cd on marg. — c) D5. 7 (both second time) रोग- ; G1 त्याग- (for राग-). — B6 (first time) is damaged in 33d.

34 M1. 6. 7 (all first time) om. 34. — a) D7 (first time) M5 (second time) ज्ञात ; G1 जातम् (for जात). — b) K6 Bo. 6. 7. 9 Ds2 D3. 5. 7 (all second time) [ऽ]प्रजः पितः (D5. 7 °ता) ; V1 (second time) प्रजापतिः ; Da3. a4 (both second time) प्रजा(Da4 महा)-पितुः ; D7 G2 (both first time). 3 [ऽ]प्रियोपि वा (for ऽप्रजोऽपि वा). G2 (second time) आत्मनिष्ठाप्रमोदिता ; M1. 5–7 (all second time) °निष्ठोस्मजा (M7 °जं) पितः (M7 °ता). — c) K6 V1 Bo. 6–9 Ds2 D3. 5. 7 M1. 5–7 (all second time) आत्मय(V1 °प्र)ज्ञो ; Da3 (second time) °यज्ञा ; Da4 (second time) °ज्ञया (for °न्येव). Da4 (second time) भविष्यथ (for °ष्यामि). — d) Da3. a4 (both first time) तारयते ; M7 (second time) धारयति (for ता°). Da3 (first time) D4. 9 M1. 5 (last two second time) प्रजाः. Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 7. 9

यथैकता समता सत्यता च ।
शीले स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं
ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३५
किं ते धनैर्बान्धवैर्वापि किं ते
किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहस्ते क्व गतः पिता च ॥ ३६
भीष्म उवाच ।
पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा तथाकार्षीत्पिता नृप ।
तथा त्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायणः ॥ ३७

C. 12. 6561
B. 12. 175. 39
K. 12. 174. 39

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

Da3. a4 D6 (last seven second time) न माता न पिता प्रजाः; D7 (second time) न माता च पतिः प्रजाः.

35 M1. 5-7 (all second time) om. 35-36. — a) V1 (second time) अति- (for अस्ति). K7 B6 (second time) D4. 5 (second time). 9 वृत्तं; B9 (second time) lacuna; D7 (second time) चित्रं (for वित्तं). — b) K6 (second time) तथैकता; G3. 6 यदै°. M7 समयता (for समता). Bo (second time) T2 सत्यवाक् (for सत्यता). ❀ Ca: एकता निःसङ्गत्वम् । ❀ — c) K4 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 (all [except K4] first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3 (first time). 6. 7 (first time) T1 G2 (both times). 3. 6 M1. 5-7 (last four first time) Cs शीलं; T2 G1 शील- (for शीले). B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 (all first time) विधिर् (for स्थितिर्). B7 (first time) कुंड-; B9 (first time) lacuna (for दण्ड-). K1. 2. 6 (second time) B6. 9 (both first time) Da3. a4 Ds2 (all second time) T1 M6 -विधानम्; B7 (second time) -निधायम् (for -निधानम्). ❀ Ca: दण्डनिधानं दण्डस्य फलपर्यन्तस्य क्रोधस्य निधानं धारणं त्याग इत्यर्थः ॥ Cs: वाक्कायमानसहिंसात्यागः । ❀ — d) V1 (second time) om. ततस्. B6 (first time; marg. as in text) तपस्वितश्च; D7 (first time) तमस्ततश्च; D7 (second time) तपस्ततश्च; G1 ततस्तपश्च (for °स्ततश्च). V1 (second time) प्रजाभ्यः; D7 (second time) क्रियाभ्यां (for °भ्यः).

36 With 36, cf. B. 12. 321. 72. M1. 5-7 (all second time) om. 36 (cf. v. l. 35). — a) Ds2 (first time) किं तैर्; D5 (second time) किं स्विद्; D7 (second time) किंचिद् (for किं ते). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1. 2 बहुभिश्च; D7 (first time) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5-7 बंधुभिर् (for बान्धवैर्). Ś1 K1. 2. 6 (first time) G2 (second time) चापि किं ते; Da3 (second time) कर्म वापि; Ds1. s2 (first time) वापि किं तैः (for वापि किं ते). — b) Ds1. s2 (first time) किं तैर् (for किं ते). B8 (first time) G2 (second time) दानैर् (for दारैर्). D7 (first time) G2 (second time) ब्राह्मणं. K1 D7 G2 (both first time) मरिष्यन् (K1 °ति). — c) D7 (second time) आत्मासम् (for °नम्). K1 D4 अन्विष्ट (for °च्छ). Cs गुहाप्रविष्टं. K1. 2 प्रवेष्टुं (for प्रविष्टं). — d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 (all both times) Dn1. n4 Ds2 (second time) D2. 3. 5 (last two both times). 7 (second time) M1. 7 पितामहास्ते क्व गताः (D5 [first time] °तः) पिता च (V1 [first time] °ताथ; B7. 9 [both first time] °ता वा).

37 G2 (both times) M1. 5-7 (all second time) om. the ref. — b) K6 (both times). 7 V1 Bo. 6 (last three both times). 7 (first time). 8 (both times). 9 (second time) Da3. a4 (both first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3 (both times). 5 (first time). 6. 7 (first time) यथा; D4 M7 (second time) पिता (for तथा). D1. 7 (first time) M7 (second time) तथा; D5 G2 (both first time) यथा; T1 तदा (for पिता). B8 (first time) मम; Da3 (second time) M1 (first time) नृपः. D5. 7 (both second time) सहाकार्षीः पि(D7 तथाकार्षीत्पि)तामहः. — c) Da3. a4 (both second time) वर्तेश्च (for वर्तस्व). M6 (first time) तथा त्वं च विवर्तस्व. — d) G2 (first time) इवापरः; Cp -परायणः (as in text). Ś1 K1. 2. 4 सत्यमेतत्परायणं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6 (both times). 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 (last seven both times) Dn1. n4 Ds2 (both times) D2. 3 (both times). 4. 5 (both times). 6. 7 (both times). 9 T G1. 2 (both

१७०

C. 12. 6361
B. 12. 176. 1
K. 12. 175. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

धनिनो वाधना ये च वर्तयन्ति स्वतन्त्रिणः ।
सुखदुःखागमस्तेषां कः कथं वा पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शम्याकेन विमुक्तेन गीतं शान्तिगतेन ह ॥ २

अब्रवीन्मां पुरा कश्चिद्ब्राह्मणस्त्यागमास्थितः ।
क्लिश्यमानः कुदारेण कुचैलेन बुभुक्षया ॥ ३

उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रभृति मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ४

तयोरेकतरे मार्गे यद्येनमभिसंनयेत् ।
न सुखं प्राप्य संहृष्येन्न दुःखं प्राप्य संज्वरेत् ॥ ५

---

times). 6 M1. 5–7 (last four both times) मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6 (first time). 7 V1 Bo (both both times). 6. 7 (both first time). 8. 9 (both both times) Da3. a4 (both first time) Dn1 D2. 3 (first time). 4. 5 (both times). 6. 7 (first time). 9 G2 (both times) M1 (first time). 5. 6 (both both times). 7 (first time) पितापुत्रसंवादः ; K6 B6. 7 Da3. a4 D3 (all second time) पितापुत्रसंवादो द्वितीयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 (second time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 7 (first time) T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) 2 ; B7 M1 (both second time) 102 ; Ds2 (second time) 103 ; T2 G2 (first time) 16 ; M1. 6. 7 (all second time) 200 ; M5 (second time) 400. — *Śloka no. :* Da4 (first time) Dn1 40 ; Da4 (second time) 41 ; Dn4 69 ; Ds1 35.

170

1 [a]) K7 सधनो (for धनिनो). K6. 7 Da3 D4. 5 [ऽ]प्या(K6 °प्य)धना ; V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1 Ds D2. 3. 8. 9 [ऽ]था° ; Dn4 T2 (*sup. lin.*) चा° ; D7 T1. 2 (orig.) G1–3. 6 येधना (for वाधना). M6 येन (for ये च). — [b]) K7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn4 D2. 3. 5. 8 वर्तयंते ; B6 प्रवर्तंते ; Dn1 वर्तंते ये ; Ca °यन्ति (as in text). Dn1 M5 स्वयं(M5 °मं)त्रिणः (for स्वतन्त्रिणः). — [c]) K1 -दुःखगतिस् ; T1 -दुःखागमां (for °गमस्). D7 T G1–3. 6 केषां (for तेषां). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 कथं तत्र ; G2 कथं वापि (for कः कथं वा). K7 च (for वा).

2 [c]) K1 शस्पकेन ; K4. 6. 7 B7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 9 शं(B8 शां)पा° ; V1 Bo. 6 संपा° ; D7 T1 G1. 3. 6 श(G1 शा)म्य° (for शम्या°). K4. 7 B6. 8 Da3 Dn4 D2. 8 [इ]ह सुक्तेन ; K6 V1 Bo. 7. 9 Da4 Ds1 [इ]ह युक्तेन ; Dn1 तु युक्तेन (for विमु°). — [d]) G3 गीतिं (for गीतं). K4 शांयगतेन (sic) ; K7 D4. 9 G3 शांतिं गतेन ; Da3. a4 शांतिस(Da4 °श)तेन (for °गतेन). Ś1 K1. 2. 4 B8 Da3. a4 M1 हि ; K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 च ; D7 T G1–3 वै (for ह). B6 (marg. as in text) गीतं शांतिमता यथा ; G6 यदुक्तं ब्रह्मवादिना.

3 [a]) K2 स ; D7 G1. 3 M1. 6. 7 मा (for मां). M1. 6. 7 मुनिः (for पुरा). K4 राजन् (for कश्चिद्). — [b]) Ś1 K1. 2. 4. 7 B7. 9 Ds आश्रितः ; D4 आस्थिताः (for °तः). — [d]) K4 कुचीलेन ; K6 कुवे° ; V1 Bo. 6–9 Ds1 D3. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कुचे° ; Ca. n कुचै° (as in text). — After 3, M5 reads 6.

4 =(var.) 12. 28. 5. — [b]) K4 जनाप्रभृति (for जन्म°). — [c]) Da3. a4 विविधान्यप(Da4 °नि प्र)वर्तंते. — K1 om. 4[d]–5[c].

5 K1 om. 5[abc] (cf. v. l. 4). — [a]) K7 Ds D4–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cn -तरो (D5. 8 Cn °रे) मार्गौ ; Ca -तरे मार्गे (as in text). ❀ Cn : मार्गः इति प्रथमान्तपाठे तु संनयेत् संप्राप्नुयात् । ❀ — [b]) K4. 6 V1 Bo. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3 यदेनम् ; K7 D4. 6. 9 यद्येकम् ; B8 Da4 सदैनम् ; B9 यदैवम् (for यद्येनम्). K2. 4 अभिमंत्रयेत् ; Ds G1 उपसंनयेत् ; D2. 3 अनुसं° ; T G2. 3. 6 M1. 5–7 उप(G2 °त)संनयेत् (for अभिसंनयेत्). — [d]) K4. 6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7 नासुखं (for न दुःखं). D8 संहरेत् (for संज्व°). M6. 7 दुःखं प्राप्य न संज्वरेत्.

6 K4 om. 6–7. Ds1 transp. 6 and 7. M5 reads 6 after 3. — [a]) K6 न चैवाचरसि ; D7 T1 G2. 3. 6 नैवाचरसि ; Cn न वै च° (as in text). — [b]) K6 Bo. 6. 8 (marg.) Ds D2. 3. 5. 8 यदिच्छसि ; K7

न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीहसे ।
अकामात्मापि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव हि ॥ ६
अकिंचनः परिपतन्सुखमास्वादयिष्यसि ।
अकिंचनः सुखं शेते समुत्तिष्ठति चैव हि ॥ ७
आकिंचन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयम् ।
अनमित्रमथो ह्येतद्दुर्लभं सुलभं सताम् ॥ ८
अकिंचनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वशः ।
अवेक्षमाणस्त्रींल्लँलोकान्न तुल्यमुपलक्षये ॥ ९

आकिंचन्यं च राज्यं च तुलया समतोलयम् ।
अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकम् ॥ १०
आकिंचन्ये च राज्ये च विशेषः सुमहानयम् ।
नित्योद्विग्नो हि धनवान्मृत्योरास्यगतो यथा ॥ ११
नैवास्याग्निर्न चादित्यो न मृत्युर्न च दस्यवः ।
प्रभवन्ति धनज्यानिनिर्मुक्तस्य निराशिषः ॥ १२
तं वै सदा कामचरमनुपस्तीर्णशायिनम् ।
बाहूपधानं शाम्यन्तं प्रशंसन्ति दिवौकसः ॥ १३

C. 12. 6374
B. 12. 176. 13
K. 12. 176. 13

Da3. a4 D4. 6. 9 य ईहसे; Dn1 T2 G1 M5. 6 Cn न (Dn1 य) ईशिषे; Dn4 यदीशिषे; D7 T1 G2. 3. 6 न रंस्यसे; M1. 7 न ईशसे (for यदीहसे). — K1 om. 6^{c}–8^{b}. — c) T2 अजाद्यात्मा (for अकामात्मा). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 G1 M1. 5–7 चै(B6–9 वै)व ह; Da4 वै सह (for चैव हि). T1 G2. 3. 6 सुतमुत्पाद्य चैव हि (G6 ह).

7 K1. 4 om. 7 (cf. v. l. 6). K3 T G1–3. 6 om. (hapl.) 7. Ds1 transp. 6 and 7. D7 reads 7 after 8^{ab}. — a) K6. 7 D9 M6 परितपन्; Cn °पतन् (as in text). — b) Ś1 B6. 7 (marg.) Da3. a4 Ds1 D4. 6. 8. 9 M1. 5–7 Ca सुखमासा(Ś1 Ds1 °स्वा)दयिष्यसि (Ś1 Ds1 M1. 5–7 °ति). — 7^{cd} is partly damaged in B7. — d) Ds2 सुखं तिष्ठति (for समुत्ति°). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 ह (for हि).

8 K1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). — a) D7 T1 G3. 6 शिवं (for सुखं). — b) Ś1 K2. 7 V1 D4. 9 चैतद्; T1 G2. 3. 6 सुखम् (for शिवम्). — After 8^{ab}, D7 reads 7. — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 अन(V1 °नि)मित्र(V1 °त्त)पथो (for °मथो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1. 3. 6 M5–7 ह्येष; D5 ह्येक; G2 M1 ह्येषां (for ह्येतद्). — d) K7 D4. 9 मतं (for सताम्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 दुर्लभः सुलभो मतः (D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °भः सतां).

9 a) K1 नाकिंचनस्य. Ś1 K1. 2 सर्वस्य (for शुद्धस्य). — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 सर्वतः (for °शः). ❀ Cn : उपपन्नस्य वैराग्यसंपन्नस्य । ❀ — c) K1 अवेक्षमानस्; B9 Da4 Ds1 D4. 6. 7. 9 अवेक्ष्यमाणस्. D6 ताल्लँ (for त्रील्लँ). — d) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 इह; V1 इति (for उप-).

10 a) K7 सम्यं (for राज्यं). — b) Ś1 K1. 2 Da4 T2 समतोलयन्; K4. 7 Ds1 D4. 7. 9 M1. 5–7 °तोलयत् (for °तोलयम्). — c) Ś1 K1. 2 D4 अति(D4 °त्या)रिच्यत. — d) G2 अभि (for अपि). T G1–3. 6 M1. 5–7 गुणाधिकात् (M1. 5. 7 °न्) (for °धिकम्).

11 a) K4 आकिंचन्यं; G1 आकिंचिन्ये (for °चन्ये). M1 न वा राज्ये; M7 च राज्ये वा. — c) D7 T2 G1. 3. 6 [ऽ]ति- (for हि). D4 om. (hapl.) from वान् up to धन (in 12^{c}).

12 D4 om. up to धन (cf. v. l. 11). — a) Da4 D2 वादित्यो; Dn1. n4 Cal. ed. Cn चारिष्टो; D7 T1 G2. 3. 6 चामित्रो (for चादित्यो). ❀ Cn : न चारिष्ट इत्यत्र न चादित्य इत्यपपाठः । अरिष्टश्चोराद्युपप्लवः । ❀ — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शत्रवः (for दस्यवः). — c) K6. 7 V1 Bo. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 धन(D4 om. धन)त्यागाद्; B8. 9 °ज्यान्या; Da4 °स्यान्या; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 धनं हर्तुम् (for धनज्यानि-). — d) K6 Bo. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 विमुक्तस्य (for -निर्मु°). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 इतरे स्युः (M1. 7 °रेस्य; M6 °रस्य) कुतः पुनः.

13 a) K4 D9 ते (for तं). Ś1 K1. 2 D7 T काम॰चारम् (for °चरम्). — b) Da4 अनूपस्तीर्ण-; G2 अनुपास्तिभ्र-; M1 अनुविस्तीर्ण- (for अनुप°). — c) K4 बाहुप्रधानं; G2 °हूपदानं. Ds1 साम्यंतं; G6 शम्यंतं. — d) D7 T G1–3. 6 M5 स्पृहयंति (G1 °तं) (for प्रशंसन्ति).

14 a) G1 धनवान्लोभमोहाभ्याम्. — b) K4 आविष्टे. — c) K6 Ds1 तिर्यगक्षः; K7 Ds2 D2–6. 8. 9

C. 12. 6575
B. 12. 176. 14
K. 12. 173. 14

धनवान्क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः ।
तिर्यगीक्षः शुष्कमुखः पापको भ्रुकुटीमुखः ॥ १४
निर्दशंश्चाधरोष्ठं च क्रुद्धो दारुणभाषिता ।
कस्तमिच्छेत्परिद्रष्टुं दातुमिच्छति चेन्महीम् ॥ १५
श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो मोहयत्यविचक्षणम् ।
सा तस्य चित्तं हरति शारदाभ्रमिवानिलः ॥ १६
अथैनं रूपमानश्च धनमानश्च विन्दति ।
अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मि नास्मि केवलमानुषः ।
इत्येभिः कारणैस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रसिच्यते ॥ १७

स प्रसिक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसंचितान् ।
परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ १८
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानं ततस्ततः ।
प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ १९
एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते गात्रसंस्पर्शजानि च ॥ २०
तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ।
लोकधर्मं समाज्ञाय ध्रुवाणामध्रुवैः सह ॥ २१
नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् ।

°क्प्रेक्षी ; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 °ग्दृष्टिः (for °गीक्षः). D6 क्रुद्धमुखः (for शुष्क°). — d) Ds1 G1 M7 पावको ; T2 कोपको ; G2 प्रापको (for पापको). K4 त्रकुटी-मुखः ; K7 D4. 9 G1 भ्रूकुटी° ; Da4 Ds1 भ्रकुटी° ; G2 भ्रकुटीमुखं.

15 a) T1 G2. 6 निर्दइय ; G1 निर्दयश्च (for °दंशंश्च). K1. 2 चाधरौष्ठं ; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 अधरो(B9 Ds1 D8 °रौ)ष्ठं ; G1 चाधरोष्ठश्च (for °रोष्ठं). Ś1 K1. 2. 4 तु ; T G2. 6 स (for च). G3 निर्दइय चाधरोष्ठस्य ; M1. 5-7 निर्दशंश्चैवाधरोष्ठं. — b) K2. 6 Bo M1 -भाषितः (for -भाषिता). — c) Ds1 कृत्स्नम् (for कस्तम्). D4. 6. 7. 9 इच्छति वै (for इच्छे-त्परि-). T1 -पृष्ठं ; T2 G2. 3. 6 -प्रष्टुं (for -द्रष्टुं). — d) Ds1 चेन्महं ; M7 °हीन्. K4 दातुमिच्छेन्महीमिमां.

16 a) K2. 4. 7 B9 D2-4. 9 T G1-3. 6 M5. 6 ह्यभी-क्ष्ण- ; Dn1 न्वभीक्ष्णं ; M1 [अ]भ्यभीक्ष्ण- (for ह्यभी-क्ष्णं). Ś1 K1. 2 G2 संवासं ; M1 -संवादो (for संवासो). — b) Ś1 K1. 2. 4 अविचक्षणः (K4 °क्षण) (for °चक्ष-णम्). — c) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 सोस्य चि(G2 वि)त्तं विकि(M1. 5. 7 °ह)रति. — d) K4 इवानिल ; G2 °निलं.

17 a) D7 T1 अथेदं (for अथैनं). D8 T1 रूप-मानं ; G3. 6 °मानैश्च (for °मानश्च). — b) D8 T1 धनमानं (for °मानश्च). G2 (also as in text) मुंचति (for विन्दति). — c) K4 अतिजातो (for अभि°). D5. 8 शुद्धो (for सिद्धो). — e) M5 इत्येतैः (for °भिः). — f) Ś1 (by corr.) प्रसिज्यते ; K4 °इयते ; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 प्रमाद्यति ; Da3. a4 T1 Ca प्रसज्यते ; D6 G2 प्रसि(G2 °सा)ध्यते (for °च्यते). ❀ Ca: प्रसज्यते इति पाठः, संप्रसक्तमना इत्यग्रे पाठात् । ❀

18 = 12. 28. 8. — a) Ś1 K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 संप्रसक्तमना ; K1. 2. 4. 7 D4. 9 स प्रसक्त° ; V1 M1. 5-7 संप्रसिक्त° ; T2 न प्रसक्त° ; G1. 2 अप्रसिक्त° (for स प्र°). D4 G1 भागान् (for भो°). — b) G3 असृज्य (for वि°). K7 D4. 9 चिर- (for पितृ-). — d) K2 स्वादु ; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 बहु (for साधु).

19 = (var.) 12. 28. 9. — a) B8 अभिक्रांत- (for अति°). K7 -मर्यादाम् (for °दम्). — b) D7 T G1-3. 6 M5 असांप्रतं (for ततस्ततः). B6 (marg.) आददानामत-स्ततः. — c) K4 प्रतिषिधंति ; Bo °षेधयंति ; B6 (marg.) निषेधयंति. — d) = 3. 198. 26d.

20 = (var.) 12. 28. 13. — a) B8 (marg.) एवमादीनि (for °मेतानि). — b) Ś1 K1. 2. 4 तानीव (for °ह). — c) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M6 उपपद्यंते (for °वर्तन्ते). — d) K7 -संस्प-र्शनानि (for °जानि). K6 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 [अ]पि (for च).

21 b) Ś1 K1. 2. 4 Ca भेषज(K2 °ज्य)म्. — c) K7 एवं सर्वे ; D1-6. 8. 9 एवंधर्मं ; D7 G2. 3. 6 लोके धर्मं (for लोकधर्मं). Ś1 K2. 4 समास्थाय ; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 अव(V1 D8 °वि)-ज्ञाय ; K7 B8 (marg.) D1-6. 8. 9 समाधाय (for °ज्ञाय). — d) B9 लोकानाम् (for ध्रुवाणाम्).

22 b) G1 M1. 7 महत् (for परम्). — c) B9 D7 T G1-3. 6 M5 निर्भयः ; D2 चाभयः ; D8 चालयः (for चाभयः). — d) D7 T G1-3. 6 M5 transp. त्यक्त्वा and सर्वं. K6. 7 Dn1 Ds D4. 6. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5-7

नात्यक्त्वा चाभयः शेते त्यक्त्वा सर्वं सुखी भव ॥ २२
इत्येतद्धास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।
शम्याकेन पुरा मह्यं तस्मात्त्यागः परो मतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

युधिष्ठिर उवाच ।
ईहमानः समारम्भान्यदि नासादयेद्धनम् ।
धनतृष्णाभिभूतश्च किं कुर्वन्सुखमाप्नुयात् ॥ १
भीष्म उवाच ।
सर्वसाम्यमनायासः सत्यवाक्यं च भारत ।
निर्वेदश्चाविवित्सा च यस्य स्यात्स सुखी नरः ॥ २
एतान्येव पदान्याहुः पञ्च वृद्धाः प्रशान्तये ।
एष स्वर्गश्च धर्मश्च सुखं चानुत्तमं सताम् ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निर्वेदान्मङ्किना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४
ईहमानो धनं मङ्किर्भग्नेहश्च पुनः पुनः ।
केनचिद्धनशेषेण क्रीतवान्दम्यगोयुगम् ॥ ५
सुसंबद्धौ तु तौ दम्यौ दमनायाभिनिःसृतौ ।
आसीनमुष्ट्रं मध्येन सहसैवाभ्यधावताम् ॥ ६

C. 12. 6591
B. 12. 177. 6
K 12 176. 6

भवेत् (for भव).

23 a) T2 G1 M5 हस्तिनपुरे. —b) Ś1 K1.2.4 ब्राह्मणैर् (for °णेन). Ś1 K1.2.4.7 D4.6.9 अनु- (for उप-). M1 -वर्तितुं (for -वर्णितम्). —c) K1.4.6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 शं(V1 B6 सं)पाकेन; D7 T1 G2.3.6 शम्यकेन (for शम्या°). Ś1 K1.2.4 विमुक्तेन; Ds पुरा गीतं (for पुरा मह्यं). —d) K7 D4.6.9 मम (for मतः).

Colophon. —*Sub-parvan* : Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T2 G1.2.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name* : Ś1 K2 G2 M1.5-7 शम्याकगीता; K1 D9 शस्पाकगीता; K4.6.7 B0.6-9 Da3.a4 Dn1 Ds D2-6.8 शंपाकगीता; V1 संपाकगीता; D7 G3.6 शम्यकगीता. —*Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1.n4 Ds D2.7 T1 G1.3.6 M1.5-7 3; D8 2; T2 G2 17. —*Śloka no.* : Dn1 23.

171

1 G6 om. the ref. —a) K7 Da4 Dn4 इहमानः. D4.6.9 T2 समारंभाद्; G2 सदारंभान् (for समा°). —b) K1 नापादयेद् (for नासा°). Ds परं (for धनम्). —d) T1 कुर्यात् (for कुर्वन्). M5 धनम् (for सुखम्).

2 a) D7 अनायासं; Cs अनायासः (as in text). ❀ Cs : अनायासः सर्वकाम्यकर्मत्यागः । ❀ —c) Ś1 (orig.; *sec. m.* as in text) K1.6.7 B7.9 D4.5.7.9 G3.6 M1 विवित्सा; V1 B0.6 Da3 Dn1.n4 D6.8 Cs [अ]विधित्सा; B6 (marg.).8 Ds Cnp.sp विधित्सा; T1 [अ]विवत्सा (for [अ]विवित्सा). V1 तु (for च). ❀ Cn : विधित्सेति पाठे श्रवणादीच्छा ॥ Cs : अविधित्सा धनप्राप्तिवैतृष्ण्यम् । ❀ — K1 om. 2^{d}–3^{c}.

3 K1 om. 3^{abc} (cf. v. l. 2). —b) D8 वृद्धाः (for वृद्धाः). Da3.a4 मनीषिणः (for प्रशान्तये). —c) M7 एषु (for एष). Da3 om. धर्मश्च. D4-6.8.9 M6 एष धर्मश्च स्व(D4.9 स)र्गश्च. —d) D4 चानुत्तमा. K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 मतं (for सताम्).

4 c) Ds1 निर्वेदं (for °दान्).

5 a) K7 D2 इहमानो; T2 ईहामानो. Da4 T2 G1 मंकी (for मङ्किर्). Ś1 K1.2.4 सुखमिच्छंस्तदा मंकिर् (K1.4 शंकिं). —b) G1 भग्नेच्छश्; Cn °हश् (as in text). —c) Ds2 D7 T1 G3.6 केनापि; M7 (*sup. lin.* as in text) येनचिद् (for केनचिद्). D7 T G1-3.6 -लेशेन (for -शेषेण). —d) K6 क्रांतवान्; G1 कृत° (for क्रीत°). Da4 Ds1 दंपगोयुगं; D3.5 दम्ययोर्युगं (for °गोयुगम्).

6 D4 reads 6^{ab} twice. —a) K1 ससंबद्धौ; K2 V1 B6.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Ds असंबद्धौ;

C. 12. 6593
B. 12. 177. 7
K. 12. 176. 7

तयोः संप्राप्तयोरुष्ट्रः स्कन्धदेशममर्षणः ।
उत्थायोत्क्षिप्य तौ दम्यौ प्रससार महाजवः ॥ ७
ह्रियमाणौ तु तौ दम्यौ तेनोष्ट्रेण प्रमाथिना ।
म्रियमाणौ च संप्रेक्ष्य मङ्किस्तत्राब्रवीदिदम् ॥ ८
न चैवाविहितं शक्यं दक्षेणापीहितुं धनम् ।
युक्तेन श्रद्धया सम्यगीहां समनुतिष्ठता ॥ ९

कृतस्य पूर्वं चानर्थैर्युक्तस्याप्यनुतिष्ठतः ।
इमं पश्यत संगत्या मम दैवमुपप्लवम् ॥ १०
उद्यम्योद्यम्य मे दम्यौ विषमेणेव गच्छति ।
उत्क्षिप्य काकतालीयमुन्माथेनेव जम्बुकः ॥ ११
मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ।
शुद्धं हि दैवमेवेदमतो नैवास्ति पौरुषम् ॥ १२

K4 असंबाधौ; D6 सुसंबुद्धौ; Cnp असंबद्धौ (for सुसंबद्धौ). V1 च तौ; D4 नु तौ; T2 G1 M5 कृतौ (for तु तौ). — Ś1 (orig.) K2. 4 om. (hapl.) 6^{b}–7^{c}, Ś1 (*sec. m.*) supplying the om. on marg. — ^{b}) T2 गमनाय (for दम°). D4 (second time) [अ]भिनिःसृता; D7 T1 G2 [अ]भिनिर्वृतौ; G3. 6 °निष्ठितौ (for °निःसृतौ). G1 दमनादंतिकः स्मृतौ. — ^{c}) Ś1 दम्येन; K1 भास्येन (for मध्येन).

7 Ś1 (orig.) K2. 4 om. 7^{abc} (cf. v. l. 6). Ś1 reads 7^{abc} on marg. — ^{a}) Da4 स प्राप्तयोर्. Ś1 दांतः (for उष्ट्रः). — ^{b}) K7 अकर्षणः; M6 अमर्षणं. — ^{c}) G2 [उ]त्थाय (for [उ]त्क्षिप्य). D7 T G1–3. 6 दम्यौ तौ (by transp.); D9 तौ दस्यौ. ❀ Cn: उत्क्षिप्य तुलाभाजनद्वयवदुपरि भूमेर्नीत्वा । ❀ — Ś1 reads 7^{d} twice. — ^{d}) Ś1 (second time) शाखादंताहितौ हि तौ.

8 ^{a}) K6 Ds2 D2. 3. 5. 8 T1 G3. 6 ह्रीयमाणौ; K7 ह्रियमानौ; G2 ह्रीयमाणौ (for ह्रिय°). B7 damaged from म्यौ up to म्रियमा (in 8^{c}). — ^{b}) Dn1 ततो (for तेन). K1 प्रधाविना (for प्रमाथिना). — ^{c}) K7 म्रियमानौ; D7 G2 ह्रियमाणौ; T1 G3 ह्रीय° (for म्रिय°). B9 Da4 Ds1 D5. 7. 8 T G1–3. 6 M5. 6 तु (for च). — ^{d}) K6 तदा (for तत्र). G2 transp. अब्रवीत् and इदं.

9 ^{a}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 जातु (for चैव). K1 [अ]विहितुं. — ^{b}) D6 दाक्षेण. D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 दक्षेणाप्तुं धनं क्वचित्; Cnp दक्षेणापीहितं धनं. — ^{d}) D9 G1 ईहां (G1 °षां) समनुतिष्ठतां.

10 ^{a}) K6 वृतस्य; Ds2 क्षतस्य (for कृतस्य). K6 Dn1. n4 Ds1 Cnp नानार्थैर्; V1 Bo. 8. 9 Ds2 D6 नानर्थैर् (for चा°). K7 D4. 5. 8. 9 पूर्वमर्थैर्विमुक्तस्य; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पूर्वमर्थै(D7 T1 G3. 6 °पुण्यैः; M7 °मत्तै)र्विहीनस्य. — ^{b}) T1 युक्तस्य ननु (for °स्याप्यनु°). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 7 B7. 8 D4. 9 इदं (for इमं). G2 पश्यतु. Dn4 संगस्य; D7 T1 G2. 3. 6 संगम्य (for °त्या). — ^{d}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 दैवाद् (for दैवम्). Ś1 K1. 2. 4 उपप्लुतं (K4 °तः); K7 D4. 9 °स्थितं (for °प्लवम्).

11 ^{a}) B7 damaged from उद्यम्य up to ताली (in 11^{c}). Ś1 K1. 2 D4 उदम्य; K4 Da3. a4 तदम्य; D8 उद्यम (for उद्यम्य). K2 [उ]दम्य; K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D2. 3. 6. 8 [उ]त्क्षिप्य; K7 D4. 9 करभौ; B8 (marg.) [उ]त्क्रम्य (for [उ]द्यम्य). D7 T1 G2. 3. 6 तौ (for मे). K1. 2 दस्यौ; D4 M1 दम्यो. — ^{b}) Ś1 K2. 4 विशेषेणैव; Ś1 (*sup. lin.*) K6 D2. 3 विष(Ś1 °श)मेनैव; K1 विशसेनैव (for विषमेणेव). Ś1 K1. 2. 4 V1 B6 Dn1. n4 D8 गच्छतः (for °ति). — ^{c}) B9 lacuna; T2 G1 °ताळीयम् (for °तालीयम्). — ^{d}) Ś1 उन्माथ्येनेव; K1 corrupt; K2. 4. 7 Da3. a4 Dn4 D9 M6 उन्माथेनैव; K6 V1 B7. 9 Dn1 D8 D3. 6 T G1–3. 6 M1. 5. 7 Cpp. Cs उत्पथेनै(Cpp °ने)व; M6 उन्माथमिव; Ca उन्मथ्येनेव (for उन्माथेनेव). K6. 7 (marg.) Bo. 7 Dn1 D8 D3 धावतः; K7 (orig.) B8 Dn4 D2. 4–6. 8. 9 Cpp जंबुकौ; V1 B6. 9 Da3. a4 Cnp °कं (for °कः). K2. 4 शाखादेनार्दि(K2 °दि)तौ हि तौ. ❀ Ca: उन्मथ्येन कूटयन्त्रेण यथा कश्चिज्जम्बुको हतः । also: यथा उन्माथमध्यपतितो जम्बुकस्तमादायैव गच्छति ॥ Cn: मेषयोर्युध्यतोः परस्परशिरःसंघट्ट उन्माथस्तेन दैवान्मध्ये प्रविष्टो जम्बुकोऽतिपीडनान्ममार ॥ Cp: उन्माथेन स्फुटयन्त्रेण जम्बुकमिवोत्क्षिप्य ॥ Cs: तालवृन्तासन्नपतता काकेन यदृच्छया पातितं तत्फलं काकतालीयम् । तच्चाधःस्थितजम्बुकोपरि पतितम् । ततो यथा जम्बुको बभ्रामेत्यर्थः । उन्माथेनेव जम्बुक इति क्वचित्पाठः । उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्पाशयन्त्रं क्वचिद्भवेत् । दुष्टमृगवधार्थकल्पितयन्त्रे जम्बुको मृतो यथेत्यर्थः । Cv: उन्माथेन, उन्नम्य मथ्नातीति उन्माथो यन्त्रकृतजालविशेषः । जम्बुकमिव, जम्बुकं यथा प्राप ॥ ❀ — After 11, Dn4 D2. 5. 8 ins.:

471* उत्पथेनैव धावन्तमुत्पथेनैव धावतः ।

12 ^{a}) K7 D4 चोष्ट्रस्य (for वो°). K6 D2 लंबते; Dn4 लंबेति; T1 °त (for °ते). — ^{b}) Da4 क्षिप्रौ; D8 शुभौ; M5 दम्यौ (for प्रियौ). G1 प्रियावदितरौ मम. — ^{c}) G3. 6 इत्थं (for शुद्धं). D4 हि देवम्;

यदि वाप्युपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् ।
अन्विष्यमाणं तदपि दैवमेवावतिष्ठते ॥ १३
तस्मान्निर्वेद एवेह गन्तव्यः सुखमीप्सता ।
सुखं स्वपिति निर्विण्णो निराशश्चार्थसाधने ॥ १४
अहो सम्यक्शुकेनोक्तं सर्वतः परिमुच्यता ।
प्रतिष्ठता महारण्यं जनकस्य निवेशनात् ॥ १५
यः कामान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैनान्केवलांस्त्यजेत् ।
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ १६
नान्तं सर्वविवित्सानां गतपूर्वोऽस्ति कश्चन ।
शरीरे जीविते चैव तृष्णा मन्दस्य वर्धते ॥ १७
निवर्तस्व विवित्साभ्यः शाम्य निर्विद्य मामक ।
असकृच्चासि निकृतो न च निर्विद्यसे तनो ॥ १८
यदि नाहं विनाश्यस्ते यद्येवं रमसे मया ।
मा मां योजय लोभेन वृथा त्वं वित्तकामुक ॥ १९

C. 12. 6604
B. 12. 177. 19
K. 12. 178. 19

G1 तदैवम् (for हि दैवम्). B3 (marg. as in text). 9 Da4 एवेह (for एवेदम्). — d) K6 V1 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D5. 6. 8 Cn. p हठेनैवास्ति (Ds1 °स्मि); K7 D4. 9 M6 हठो वा नास्ति; B6 हस्ते नैवास्ति; M1. 7 एतेनैवास्ति (for अतो नैवास्ति). Ds1 पौरुषः. ❀ Cn: हठेनैव मूढनिर्बन्धेनैव पौरुषमस्ति न तु तद्विद्वद्दृष्ट्या । नैवेति पदविभागो वा । ❀

13 a) K7 D4 च (for वा). D7 T G1–3. 6 M1. 5 [अ]भि· (for [अ]पि). — T2 om. 13^{bc}. — b) D2. 3 नैव (for नाम). — c) K1 अन्विष्टमाणं; M1 अन्वीक्ष्य°. — d) K6 [अ]वतिष्ठति; B8 (marg.) °शिष्यते; Ds M1. 5–7 [अ]नुतिष्ठति.

14 a) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1 Ds D6. 7. 9 T G1–3. 6 M7 Cnp निर्वेदम्. ❀ Cn: निर्वेदमिति पाठे क्लीबत्वमार्षम् । ❀ — b) K6 V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Ds D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 गंतव्यं; D4 °व्या (for °व्यः). B7 damaged from व्यः up to निराशश्चा (in 14^{d}). K4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1 इच्छता (for ईप्सता). — d) G1 [अ]थ (for [अ]र्थ·). K6 -दर्शने; B8 -साधनं.

15 b) Ś1 K1. 2. 4 परिमुंचथ; Dn4 °मुच्यत; D4 °मुद्यता (for °मुच्यता). — B9 om. 15^{cd}. — c) K1 प्रतिष्ठिता. K4 मतारण्यं (for महा°). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रतिष्ठमानेनारण्यं. — d) D7 G3. 6 नियोजनात् (for निवेश°).

16 With 16, cf. Manu. 2. 95. M5 om. 16. — a) D7 T G1 यत् (for यः). K6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 आप्नुयात्; D8 चाप्नु° (for प्राप्नु°). D4 om. from यात्स up to विवि (in 17^{a}). — b) T1 यच् (for यश्). K4. 6. 7 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–9 T G2. 3. 6 चैतान् (for चैनान्). K6 केवलं; Da4 °लास्.

17 D4 om. up to विवि (cf. v. l. 16). — a) K7 नांत- (for नान्तं). G1 पूर्व- (for सर्व-). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 Cn. p. s -विधित्सानां; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -विवित्साया; Ca -विवित्साभ्यः (for °त्सानां). ❀ Ca: विवित्साभ्यः वाञ्छाभ्यः ॥ Cn: विधित्सानां धनाद्यर्थं प्रवृत्तीनाम् ॥ Cp विवित्सा विचारणेच्छा । अविधित्सेति पाठे प्रतिकारानिच्छा । ❀ — b) B2 Ds1 गतः (for गत·). — c) D4 वैव (for चैव). — d) T2 M1. 5–7 मर्त्यस्य; G1 मध्यस्य (for मन्दस्य). B6 T2 (also as in text) G1. 3. 6 M6 वर्तते (for वर्धते).

18 a) K1 विवर्तस्व; K2 निवर्तस्य; K7 D4. 9 निवृत्तस्य; B6. 7. 9 निर्विण्णस्य (for निवर्तस्व). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 T1 विधि(T1 °व)त्साभ्यः (for विवि°). — b) K7 D4. 9 शाम्येन्; D7 T1 G2. 3. 6 जातु (for शाम्य). D6 निर्विण्ण (for °द्य). K4. 6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn. p कामुक (B9 °कं; Ds2 °कः); K7 D4. 6. 9 G1 मानसं; T G2. 3. 6 M1. 7 मामकं (M1 °कः); Cnp हे मनः; (also) मानस (for मामक). Csp न च निर्विद्यसे मनः. ❀ Ca: निर्विद्य विरजो भव ॥ Cn निर्विद्य वैराग्यं प्राप्य । ❀ — c) Ś1 (also as in text) K2 चास्य; V1 Bo. 8 (marg. as in text) Da4 D7 T G3. 6 चापि; D8 वापि; D9 यासि (for चासि). B9 निःकृतो. — d) K4. 7 Dn4 ततः; K6 नरः; Dn1 Ds2 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मनः; Ds1 वनः; D2. 3. 5. 8 नर (for तनो). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D4. 9 न च निर्विद्यसीतर.

19 a) B8 (marg.) Da3. a4 Ca निर(Ca °रा)स्यस्; Dn4 विनाश्यं; Ds1 विनश्यस्; D8 विनाशस् (for °श्यस्). — b) K7 D4–6. 9 यदि वा; Dn4 यदेवं; Ds2 यद्येव (for °वं). G1 मन्यसे (for रमसे). Dn4 त्वया (for मया). — c) K1. 2. 4 Dn4 मा मा (for मा मां). — d) G1. 2 यथा (for वृथा). K7 स्वचित्त-; Da4 स्ववित्त-; D4 त्वं चित्त-; G2 त्वं वृत्त- (for त्वं वित्त-).

C. 12. 6603
B. 12. 177. 20

संचितं संचितं द्रव्यं नष्टं तव पुनः पुनः ।
कदा विमोक्ष्यसे मूढ धनेहां धनकामुक ॥ २०
अहो नु मम बालिश्यं योऽहं क्रीडनकस्तव ।
किं नैव जातु पुरुषः परेषां प्रेष्यतामियात् ॥ २१
न पूर्वे नापरे जातु कामानामन्तमाप्नुवन् ।
त्यक्त्वा सर्वसमारम्भान्प्रतिबुद्धोऽस्मि जागृमि ॥ २२
नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढम् ।
यदनर्थशताविष्टं शतधा न विदीर्यते ॥ २३
त्यजामि काम त्वां चैव यच्च किंचित्प्रियं तव ।
तवाहं सुखमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखम् ॥ २४
काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे ।
न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ॥ २५
ईहा धनस्य न सुखा लब्ध्वा चिन्ता च भूयसी ।
लब्धनाशो यथा मृत्युर्लब्धं भवति वा न वा ॥ २६
परेत्य यो न लभते ततो दुःखतरं नु किम् ।
न च तुष्यति लब्धेन भूय एव च मार्गति ॥ २७

K4 G1 -कार्मुक (G1 °कं); K7 D4. 9 -मामक (D4 °कं); Da4 Dn4 M1. 6 -कामुकः (for °क).

20 ^{a}) K7 D4. 9 सर्वतो; Da3 lacuna (for the second संचितं). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 वित्तं (for द्रव्यं). — ^{b}) Ś1 K1. 2 transp. नष्टं and तव. K2 om. the second पुनः. — ^{c}) K1 यदा (for कदा). K4. 6 V1 B0. 6. 8 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G1 कदाचि(G1 °दा ता)न्मोक्ष(K4. 6 B6. 9 Da3 Dn4 D8 °क्ष्य)-से मूढ; M1. 5-7 न च निर्विद्यसे मूढ. — ^{d}) B8 धनहां; G2 धनेहं. K4 -कार्मुक; Da4 -कामुकं; M1. 6. 7 -कामुकः. — After 20, M5 ins. 473*, followed by:

472* परिपन्थिक सर्वस्य श्रेयसः पापसंश्रय ।

21 ^{a}) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 हि (for नु). — ^{b}) G1 क्रीडनवत् (for °नकस्). — D7 T G1-3. 6 ins. after 21^{ab}: M5 after 20:

473* क्लेशैर्नानाविधैर्नित्यं संयोजयसि निर्घृण ।

— ^{c}) K4. 6 Da3 Dn1. n4 किं नैवं; K7 B7 D6 किं त्वेव; B8 Da4 Ds D3. 5. 8 किं त्वेवं; B9 Cs किं न्वेवं; D4. 9 किं न्वेव; D7 T1 G2. 3 को न्वेव; T2 G6 M1. 5-7 को न्वेवं; G1 को वै स (for किं नैव). B0 जाति-; M1 जात- (for जातु). — ^{d}) K7 प्रेक्ष्यताम्.

22 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 Ds2 न पूर्वे न (Ś1 K1 पूर्वेण) परे जातु; G1 न पूर्वो न परो जातु. — ^{b}) K2 Da4 Ds1 G1 आप्नुयात् (for °वन्). — ^{c}) K2 पूर्व- (for सर्व-). — ^{d}) K4. 7 प्रतिबुद्धास्मि.

23 ^{a}) D7 T G1-3. 6 M1. 5. 7 मे (for ते). V1 D7 T G1 कामं (for काम). — ^{b}) D8 damaged from दृढम् up to दीर्य (in 23^{d}). G3. 6 वज्रसाधारणध्रुवं (G6 °णं दृढं). — ^{c}) T1 G2. 3 यदनर्थं (for °र्थ-). B9 -गताविष्टं; T1 G3. 6 -शताक्लिष्टं; G2 -सदाश्लिष्टं (for -शताविष्टं). D7 यदर्थं शतधा दृष्टं; D6. 8 यदर्थनाशेनाविष्टं. — ^{d}) G1 शतधारं (for °धा न). D7 T1 G1. 2 हि शी(T1 जी)र्यते; T2 विशी° (for विदी°).

24 ^{a}) K4 त्यक्तास्मि; K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3 (marg. as in text) जानामि (for त्यजामि). D7 T कामं (for काम). Da4 त्वा. D6 लुब्ध जानामि काम त्वां. — ^{c}) K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 M1. 7 प्रियम्; M5 प्रीतिम् (for सुखम्). — ^{d}) D6 अलभते (for उपलभे).

25 With 25, cf. Vṛddhaśātātapa Smṛti 64. — ^{a}) K2 T2 G1 M1 कामं (for काम). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 त्वं हि; Da4 केन (for किल). K6 B8 (marg. as in text) Da4 Dn1 जायते (for °से). — ^{c}) G1 M1. 7 त्वा (for त्वां). — ^{d}) D7 T1 G1-3. 6 ततो मे (for समूलो). K7 D3 (marg.). 6. 8. 9 विनशिष्यसि; Da4 Dn1 न भविष्यति.

26 ^{a}) D7 T1 G3. 6 सुखस्य (for धनस्य). Ś1 K1. 2. 4 सुखाल्; B9 स्वका; D7 T1 G3. 6 सुखं (for सुखा). G2 ईषा सहस्य न सुखं (sic). — ^{b}) K6 Dn1 D2. 6 M5 लब्धे; V1 B9 Da3. a4 Ds लब्ध-; B0. 6-8 Dn4 D3-5. 7. 8 T1 G2. 3. 6 लब्धा (for लब्ध्वा). K2 चिंतां; V1 B8 (marg.). 9 Da3. a4 -वित्ता (for चिन्ता). K2 भूयसीं. — ^{c}) K4 B8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 D2 लब्धनाशे (for लब्धनाशो). B7 damaged from यथा up to लभते (in 27^{a}). — ^{d}) Ś1 K1. 2 लब्ध्वा; K7 D4-6. 8. 9 लाभो; B8 (marg.) लब्धो (for लब्धं).

27 B7 damaged up to लभते. — ^{a}) K2. 4. 6. 7 V1 B0. 6. 8 Da3. a4 D2. 3. 5. 6. 8 Cnp परेभ्यो यो; B6 (marg.). 8 (marg.) परीतं यो; Dn1. n4 Ds D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 परित्यागे (M1. 6. 7 °गं); D4 परेभ्यो वो (for °त्य यो as in Ś1 K1 B9 D9 only). K6 लभ्येत (for

अनुतर्षुल एवार्थः स्वादु गाङ्गमिवोदकम् ।
मद्विलापनमेतत्तु प्रतिबुद्धोऽस्मि संत्यज ॥ २८
य इमं मामकं देहं भूतग्रामः समाश्रितः ।
स यात्वितो यथाकामं वसतां वा यथासुखम् ॥ २९
न युष्मास्विह मे प्रीतिः कामलोभानुसारिषु ।
तस्मादुत्सृज्य सर्वान्वः सत्यमेवाश्रयाम्यहम् ॥ ३०
सर्वभूतान्यहं देहे पश्यन्मनसि चात्मनः ।
योगे बुद्धिं श्रुते सत्त्वं मनो ब्रह्मणि धारयन् ॥ ३१
विहरिष्याम्यनासक्तः सुखी लोकान्निरामयः ।
यथा मा त्वं पुनर्नैवं दुःखेषु प्रणिधास्यसि ॥ ३२
त्वया हि मे प्रणुन्नस्य गतिरन्या न विद्यते ।
तृष्णाशोकश्रमाणां हि त्वं काम प्रभवः सदा ॥ ३३
धननाशोऽधिकं दुःखं मन्ये सर्वमहत्तरम् ।
ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते मित्राणि च धनच्युतम् ॥ ३४

C. 12. 6619
B. 12. 177. 34
K. 12. 176. 34

लभते). ❀ Ca : परेत्य चिन्तयित्वा ॥ Cn : परेभ्यो यो न लभते इति पाठे, परेभ्यः सेव्यमानेभ्यः । ❀ — c) K4 D4. 6. 9 लाभेन (for लब्धेन). B6. 9 तु (for च). K6. 7 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मार्गते (for °ति).

28 a) K6 B7. 9 Cp अनुतर्पुलम्; K7 अतितर्पुल; B6 अर्थतर्पुलम्; Da3. a4 अनुतर्पणम् (Da4 °ण); D2. 3 अतितर्षुलम्; D7 अनुतर्पुस्तम्; D8 अतितर्पुस्तम्; T1 G1–3. 6 अनुतर्षित; T2 अभूतपूर्वम्; Ca अनुतर्षुल (as in text). K6. 7 V1 D4. 6. 7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 एवार्थं; B0. 8 Da3. a4 M7 एवार्थान्; D8 (*sup. lin.*). 5. 8 एवात्र (for °र्थः). Cv अनुतर्षुस्तमेवार्थं. ❀ Cn : अनुतर्पुलः तृष्णावृद्धिकृत् ॥ Cp : अनुतर्षुलं तर्षप्रवाहानुवर्तकम् ॥ Cs (reading अत्र तर्षुल भावार्थे [?]) हे भाव चित्त, अर्थे प्रत्यनुभवेनागततृष्ण । ❀ — b) Ś1 K1 साधु; B0 शुद्धं (for स्वादु). B7 गंधिम्; G1 गंगाम् (for गाङ्गम्). B8 (marg.) पातु काम इवोदकं. — c) K6 प्रविलापनम्; B1 सद्विलापनम् (for मद्वि°). K1 एतं तु; K7 D4. 6. 9 एत्रं तु; B8 (marg.) एतत्ते; M5 एतद्धि (for °त्तु). — d) G1 प्रतिबोधो (for °बुद्धो). K1 [ऽ]सि. Ś1 K2. 4 संत्यजे; K7 संप्रति; Da4 संत्यज्य (for °ज).

29 a) T1 M1 इमां (for इमं). Ś1 (*sup. lin.*) K2. 4 देवं; D2 देहे (for देहं). — G1 om. (? hapl.) 29b–31a. — b) D4 सूत- (for भूत-). Da4 T1 G3. 6 -ग्रामं (for -ग्रामः). — c) K1. 2 मयान्वितो; T2 M7 स याचि(M7 °त्यु)तो; Cv मयार्थितो (for स यात्वितो). K2. 4 मया कामं (for यथाकामं). — d) K6 च (for वा).

30 G1 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) K7 D4. 6. 9 हि युष्मासु; B8 (marg.) M1. 6. 7 युष्मासु हि; D7 T G2. 3. 6 M6 च युष्मासु (for युष्मास्विह). Da3. a4 प्रीतं; G2 प्रीतिं (for प्रीतिः). — 30b is damaged in B7. — c) K4 सर्वं *; K6. 7 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कामान्वै; B9 कामार्थः; D4. 6. 9 सर्वार्थान्; D7 सर्वास्त्वं; M6 सर्वार्थं (for सर्वान्वः). — d) K1 शास्यम्; V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7 T2 M1. 5–7 Cn सत्त्वम्; Cnp वनम् (for सत्यम्).

31 G1 om. 31a (cf. v. l. 29). — a) K4 -भूतान्यते; D4 °न्यहे (for °न्यहं). — b) Da4 D4 वा (for च). K6 पश्यात्मानमिवात्मनः. — c) K1 सत्यं (for सत्त्वं). ❀ Cn : श्रुते श्रवणादौ सत्त्वमेकाग्रचित्तम् । ❀ — d) K2. 4 G1 धारयेत् (for °यन्).

32 a) K7 D4. 7. 9 T2 G1–3. 6 M7 विचरिष्यामि; T1 धारयि° (for विहरि°). M7 (*sup. lin.*) अनावर्तः (for °सक्तः). — b) D7 T2 सुख- (for सुखी). M6 लोके (for लोकान्). G1 अनामयान्; M7 निरामयं. — c) K1. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 मां (for मा). Ś1 K1. 2 [ए]व; V1 [इ]मं (for [ए]वं). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यथा पुनर्न मामेवं (G1 °व). — d) K1 D4 प्रणिधास्यति.

33 a) D8 इमे (for हि मे). Da3 प्रपन्नस्य; Cp प्रणुन्नस्य (as in text). — b) D8 गतिज्वान्या (for °रन्या). M5 दृश्यते (for विद्यते). — c) Da4 दृष्टाशोक- (for तृष्णा°). — d) Da4 Ds2 D7 कामः. K1 प्रभवा; K6 प्रसवः.

34 a) K6 B6. 7 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M5 धननाशे (for °नाशो). K4 [ऽ]धिके. — b) K6 G1 मन्ये सर्वं; D7 T G3. 6 मन्यसे दुर्- (T1 त्वं; T2 सु-) (for मन्ये सर्व-). — d) T1 [इ]व (for च). K6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5. 7 धनाच्युतं; V1 ततो व्रजेत् (for धनच्युतम्).

35 a) Da4 अवज्ञात-; M1 अविज्ञान-; Cp.s अव° (as in text). D6 -सहस्रेषु; T2 °स्रैश्च; G3. 6 °स्रैस्तैर्; Cp.s °स्रैस्तु (as in text). — b) K4 दोष- (for दोषाः). K1 कष्टतरा; Cp.s °तरा (as in text). Da4

C. 12. 6620
B. 12. 177. 35
K. 12. 176. 35

अवज्ञानसहस्रैस्तु दोषाः कष्टतराधने ।
धने सुखकला या च सापि दुःखैर्विधीयते ॥ ३५
धनमस्येति पुरुषं पुरा निघ्नन्ति दस्यवः ।
क्लिश्यन्ति विविधैर्दण्डैर्नित्यमुद्वेजयन्ति च ॥ ३६
मन्दलोलुपता दुःखमिति बुद्धं चिरान्मया ।
यद्यदालम्बसे काम तत्तदेवानुरुध्यसे ॥ ३७
अतत्त्वज्ञोऽसि बालश्च दुस्तोषोऽपूरणोऽनलः ।
नैव त्वं वेत्थ सुलभं नैव त्वं वेत्थ दुर्लभम् ॥ ३८
पातालमिव दुष्पूरो मां दुःखैर्योक्तुमिच्छसि ।
नाहमद्य समावेष्टुं शक्यः काम पुनस्त्वया ॥ ३९
निर्वेदमहमासाद्य द्रव्यनाशाद्यदृच्छया ।
निर्वृतिं परमां प्राप्य नाद्य कामान्विचिन्तये ॥ ४०
अतिक्लेशान्सहामीह नाहं बुध्याम्यबुद्धिमान् ।
निकृतो धननाशेन शये सर्वाङ्गविज्वरः ॥ ४१
परित्यजामि काम त्वां हित्वा सर्वमनोगतीः ।
न त्वं मया पुनः काम नस्योतेनेव रंस्यसे ॥ ४२

T G1-3. 6 दोषः कष्टतरोधने. ❀ Cn : अधने इति छेदः । सन्धिरार्षः । ❀ —c) B6 धन्वेष्वथ; Cs धने सुख- (as in text). K1 यां च; K4. 8 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 या तु; M6 कापि; Cs -लेशः (for या च). —d) K7 D4-6. 8. 9 सा च; D7 T G1-3. 6 M7 सा हि; Ca सापि (as in text). K6 V1 Bo. 6-9 Da4 D3. 5 दुःखे (for दुःखैर्). K2 सा दुःखैरपि धीयते. ❀ Ca : विधीयते विशेषतो धीयते । ❀

36 a) V1 अस्तीति; D7 T G2 अभ्येति (for अस्येति). D4 reads from पुरुषं up to मिति (in 37b) twice. —b) K4. 6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5. 6 Cp पुरो (for पुरा). T2 निंदंति (for निघ्नन्ति). B3 (marg.) Da4 T2 G1. 3. 6 M1. 5-7 शत्रवः; D7 T1 G2 लुब्धकाः (for दस्यवः). ❀ Cp : पुरो धनाधिगमादनन्तरमेव । ❀ —c) B3 (marg.) D4 (both time). 6. 9 क्लिश्नंति; D7 T1 G2. 3. 6 राजानो (for क्लिश्यन्ति). —d) K2 नित्यमुद्वेजयन्निव.

37 a) K6. 7 B8 (marg. as in text) Da3. a4 D3. 5 अर्थ-; B9 संदि-; D2 अर्थे; D7 T1 G2. 3. 6 धन-; G1 मद-; Ca मन्द- (as in text). T2 M1. 6 -लोलुपतां. —b) D7 G2 इति दुःखं; T2 G1 इति बुद्धिं; M1. 5-7 प्रतिबुद्धं (for इति बुद्धं). B8 (marg. as in text) मम (for मया). —c) Ś1 K1. 2 D4. 9 आलंबते; B7 आलक्षसे. Ś1 K1. 2 D4. 6 कामस्; K7 Da3 Dn4 Ds D2. 9 G1. 2 M1. 5. 6 कामं; D7 T1 G3. 6 मंद (for काम). —d) G1 तं (for तत्). K2 G1 तथैव (for तदेव). Ś1 K1. 2. 4 V1 D4. 6. 9 [अ]नुरुध्येते; B8 [अ]वरुध्यसे (for [अ]नु°).

38 a) K1 अतत्त्वयोसि; D4 M7 अतत्र(M7 °र्थे)-ज्ञोसि; D7 T1 G3. 6 अतस्त्वज्ञोसि- (for अतत्त्वज्ञोऽसि). Dn1 बालस्त्वं; D4. 9 बालस्यं (D9 °स्यं). G1 मालश्च; M1. 7 बाल स्वं (for °लश्च). G2 अतस्त्वज्ञोतिबालश्च. —b) K7 D4. 9 [ऽ]पूरणा (for °रणो). B6 [ऽ]लसः; B8 (marg.) [ऽ]मलः (for ऽनलः). G1 दुर्दोषो पूरणे न च. ❀ Cn : अनलोऽग्निरिवेत्यर्थः ॥ Cp : [न] अल्यते धार्यते । न विद्यते अलमस्येति वा । ❀ —B6 reads 38c on marg. *sec. m.*

39 a) K4. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-5. 7 G1 M1. 5. 6 पाताल; T G2. 3. 6. M7 पाताळ (for °लम्). —b) D5. 7 T1 मा (for मां). —c) K1 अस्य (for अद्य). —d) K2 शक्त्या; K7 Da4 शक्यं; D4 शक्या (for शक्यः). M7 कामः. Da4 G1 पुरस् (for पुनस्).

40 b) T2 G1 दम्यनाशाद्; G3 द्रव्यादानाद् (for द्रव्यनाशाद्). —c) K1. 4. 7 V1 Bo. 6. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-9 T1 G1 निवृत्तिं; K2. 6 Da4 T2 निर्वृत्तिं (for °तिं). Dn1 प्राप्तं (for प्राप्य). —d) K2. 4 विचिंतयेत्; T2 विचारये.

41 a) Ds1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 अतिक्लेशं (for °क्लेशान्). V1 सहानीह (for सहामीह). —b) Ś1 K1. 2 नाहं बुद्ध्या(Ś1 °द्धा)पि; K7 D4. 6. 7. 9 न बुध्येहम् (for नाहं बुध्यामि). —c) D7 T1 G1-3. 6 Csp निकृष्टो; T2 निष्कृष्टो; Ca निकृतो (as in text). Da4 धननाशेव. —d) Ś1 (orig.) सोयं; Ś1 (*sup. lin.*) K2 सोहं; Bo स वै (for शये).

42 a) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रतिनृ(T2 °कृ-; G2 °रु)त्यामि; D8 प्रतित्यजामि (for परि°). Da3. a4 कामं (for काम). Da4 G1 M6 स्वा. —b) V1 त्यक्त्वा (for हित्वा). V1 D7 T G1-3. 6 सर्वं (for सर्व-). V1 Da4 Dn4 D7 T G1-3. 6 M1. 5. 7 -मनोगतं (Da4 °तिः; Dn4 °ताः); Ca °गतीः (as in text). —c) M6 स्वा (for स्वं). D7 T G1-3. 6 M6. 7 transp. मया and पुनः. M6 मात (for काम). —d) K1 तस्योतेनेव; K2 **तेनेव; K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.

क्षमिष्येऽक्षममाणानां न हिंसिष्ये च हिंसितः ।
द्वेष्यमुक्तः प्रियं वक्ष्याम्यनादृत्य तदप्रियम् ॥ ४३
तृप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं यथालब्धेन वर्तयन् ।
न सकामं करिष्यामि त्वामहं शत्रुमात्मनः ॥ ४४
निर्वेदं निर्वृतिं तृप्तिं शान्तिं सत्यं दमं क्षमाम् ।
सर्वभूतदयां चैव विद्धि मां शरणागतम् ॥ ४५
तस्मात्कामश्च लोभश्च तृष्णा कार्पण्यमेव च ।
त्यजन्तु मां प्रतिष्ठन्तं सत्त्वस्थो ह्यस्मि सांप्रतम् ॥ ४६

प्रहाय कामं लोभं च क्रोधं पारुष्यमेव च ।
नाद्य लोभवशं प्राप्तो दुःखं प्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ ४७
यद्यत्त्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
कामस्य वशगो नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ॥ ४८
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ।
कामक्रोधोद्भवं दुःखमह्रीररतिरेव च ॥ ४९
एष ब्रह्मप्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे शीतमिव ह्रदम् ।
शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ॥ ५०

C. 12. 6635
B. 12. 177. 50
K. 12. 176. 50

---

8. 5 वत्स्यसे न च; K7 D4. 6–9 कस्यचिदपि; V1 मस्यते नैव; T1 G1. 3 M7 नस्योतेनैव; G2 नस्योत इव; Cap प्रक्रीडनेनेव (for नस्योतेनेव). B9 Da4 D4 रस्यसे; T2 रंस्यते; G1 रंयसे (for रंस्यसे).

43 43^{a} is damaged in B7. — ^{a}) K2 क्षमिष्ये (for °ष्ये). B8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5 [ऽ]क्षिप- (Da4 °ष्य-; D5 °ष्य)माणानां (for ऽक्षम°). — ^{b}) D4 अहिंसिष्ये. K6. 7 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 विहिंसितः (K7 °तां; Da3 °तुः); Da4 च हिंसितुः; D4. 6. 9 च हिंसतां (D6 °तः) (for च हिंसितः). — ^{cd}) K1 G3. 6 द्वेषमुक्तः; K4. 6 B9 Dn4 D2. 3. 5. 6. 8 द्वेष्य(K6 °ष)युक्तः; Da3. a4 द्वेष्यत्यक्तः; T2 द्वेष्ये मुक्तः (for द्वेष्यमुक्तः). B9 Da3 Dn4 D8 वक्ष्यामि; Da4 रक्ष्यामि (for व°). — ^{d}) D5 om. from त्य up to वर्तयन् (in 44^{b}). G2 अनादृत्य (for °दृत्य). V1 M1. 5–7 तव प्रियं (M7 °यः); B7 तदा-प्रियं.

44 D5 om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). — ^{a}) Da3. a4 T2 G2 M7 तृप्त- (for तृप्तः). — ^{b}) K1 वर्तनं (for °यन्). — ^{d}) Ś1 K1. 2 काम त्वां (for त्वामहं).

45 ^{a}) Da4 सर्वेदं (for नि°). K1 D4 निर्वृति-; K6 निवृतिं; Da4 D3 निर्वृत्तिं (for °तिं). K7 प्राप्तिं (for तृप्तिं). — ^{b}) K1 शांति-; M6. 7 (*inf. lin.* as in text) क्षांतिं (for शान्तिं). Dn4 M1. 7 क्षमां दमं (by transp.); D8 शमं क्षमां; D4 दमक्षमां; D6 M5. 6 दमं क्षमं. — ^{c}) D3 सत्यं (for सर्व-). K7 D4. 9 सिद्धिं (for चैव). — ^{d}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5 समुपागतं; K7 V1 D4. 7. 9 T G2 शरणं गतं (D4 °ते) (for °णागतम्).

46 46^{ab} is damaged in B7. — ^{a}) K2. 4 स (for the first च). — ^{c}) Ś1 K2 Da4 मा (for मां). K6 B7–9 D8 M1. 6. 7 प्रतिष्ठंतु (M1. 7 °तां; M6 °तुं) (for °ष्ठन्तं). D7 G2. 3 त्यजत प्रतितिष्ठंतं; T1 त्यजंतु प्रतितिष्ठंतु. — ^{d}) Da4 सत्त्वं स्थो. G1 [ऽ]स्मीह (for ह्यस्मि). D4 संप्रति (for सांप्रतम्).

47 B8. 9 om. 47^{ab}. Da4 M6 read 47^{ab} twice. — ^{a}) G2 प्रसाय (for प्रहाय). V1 लोभं कामं (by transp.); D5 कामं लाभं; G1. 3. 6 कामं क्रोधं; M1 कामलोभं. M6 (second time) प्रजह्न्कामलोभौ च. — ^{b}) G1. 3. 6 लोभं (for क्रोधं). K6. 7 V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2–6. 8. 9 M6 (second time) सुखं (M6 सर्वं) प्राप्तोस्मि सांप्रतं (K7 D4–6. 8. 9 M6 केवलं). — ^{c}) D7 T1 G2 नाहं (for नाद्य). K6 -पथं; G2 -वनं (for -वशं).

48 ^{a}) Da3 Dn4 यस् (for the second यत्). — ^{b}) K2 तत्तत्स्वस्य (for तत्सुखस्य). Da3 Ds1 [अ]ति-; Da4 [अ]पि (for [अ]भि-). M6 -पूर्वते (for -पूर्यते). — ^{c}) Da4 कामश्च. — ^{d}) K1. 2 कामम् (for दुःखम्). B7 damaged from प्रप up to किंचित्पु (in 49^{b}). V1 प्रवर्तते (for प्रपद्यते).

49 With 49, cf. 5. 42. 10. B7 damaged up to किंचित्पु. — ^{a}) K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2–6. 8. 9 कामानुबंधं; D7 T G1–3. 6 M5–7 कामा-नपोह्य (for °न्व्युदस्य). K1. 2. 4 V1 धुनते; K6 Bo. 6 Da3 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 8 नुदते; Da4 धनुते (for धुनुते). — ^{c}) K7 D4. 6. 7. 9 T G2. 3. 6 M6 -क्रोधभवं (G3. 6 °यं) (for -क्रोधोद्भवं). — ^{d}) B8 (marg. as in text) Da3. a4 अक्लीबरतिर्; D7 क्रोधो ह्यरतिर्; T1 G2 लोभो ह्यरतिर्; G3. 6 लोभह्रीरतिर् (for अह्रीररतिर्).

50 ^{a}) D7. 8 एवं (for एष). Ś1 K1. 2. 4 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 -प्रतिष्ठो (for -प्रविष्टो). — ^{b}) B8 (marg. as in text) द्रुमं; M7 प्रदः (for ह्रदम्).

C. 12. 6636
B. 12. 177. 51
K. 12. 176. 50

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ५१
आत्मना सप्तमं कामं हत्वा शत्रुमिवोत्तमम् ।
प्राप्यावध्यं ब्रह्मपुरं राजेव स्यामहं सुखी ॥ ५२
एतां बुद्धिं समास्थाय मङ्किर्निर्वेदमागतः ।
सर्वान्कामान्परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महत्सुखम् ॥ ५३
दम्यनाशकृते मङ्किरमरत्वं किलागमत् ।
अच्छिनत्काममूलं स तेन प्राप महत्सुखम् ॥ ५४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ॥ ५५

— ^{e}) G3. 6 शम्यामि. ❀ Ca: परिनिर्वामि, परि सर्वतो विषयेभ्यो निष्क्रम्य वामि यामि । वाधातोर्गत्यर्थत्वात् । ❀ — ^{d}) K6 B0. 6 Da3. a4 Ds1 D8 सुखं मामेति; K7 सुखमामेव; V1 D5. 6 सुखं मासे च; B7–9 सुखमस्मि च; Ds2 सुखं मासेति; D2 सुखं मासेन; D3 सुखं मासेव; D7 सुखं मामेव; G3. 6 सुखमास्ते च (for °मासे च).

51 = 12. 168. 36; B. 12. 276. 6. Vāyu P. II. 31. 100. Quoted in Śaṁkara's Bhāṣya on Bṛ. Up. 4. 3. 33; in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. — ^{a}) K1. 4 यश्च. K1 D9 कामं (for काम-). Da3 लोकं (for लोके). — ^{b}) K1 यश्च. Da4 दिव्य- (for दिव्यं). — ^{c}) K7 V1 B6 D4. 6. 9 M7 -सुखस्यैतत्; D7 T1 G2. 3. 6 M1 °स्येमे (for °स्यैते). — ^{d}) B7 damaged from तः up to प्राप्याव (in 52^{c}). K4 नार्घतः; K6 नार्हति. Da4 शोडशी. T2 कळां. K7 V1 B6 (marg. as in text) D4. 6. 9 M7 कलां नार्ह(D4 °र्हं)ति षोडशीं.

52 B7 damaged up to प्राप्याव. — ^{a}) Ś1 (by corr.) K1. 2 मानसं; K6 सहजं (for सप्तमं). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 Da3. a4 D4. 9 Ca हित्वा; G1 गत्वा (for हत्वा). Da4 [उ]त्तमः. ❀ Ca: आत्मना सप्तम इति कामादिषड्रुपहितमात्मानं त्यक्त्वा केवलमात्मानमवस्थाप्य, आत्मनः सप्तममात्मादिप्रकृतिषट्कोपहितं हित्वेवेत्युपपन्नार्थः पाठः ॥ Cn: आत्मना स्थूलदेहेन सह गणनायां सप्तमः कामः । तथाहि । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाश्चत्वारः कोशाः प्रवृत्तिमत्त्वाद्रजःप्रधानाः । आनन्दमय आवरणरूपत्वात्तमःप्रधानः पञ्चमः । ततः शुद्धसत्त्वप्राधान्यात्सबीजसमाधिरानन्दाख्यः षष्ठः । तस्यापि मूलमस्मीति प्रत्ययमात्रशरीरो महत्तत्त्वाख्यः सर्वानर्थबीजभूतश्चरमः कामः सप्तमः । ❀ — ^{c}) Ś1 K1 B8. 9 Da3 D4–6. 8 प्राप्यावं(D8 °बं)ध्यं; K7 प्राप्य वधं; D7 G2 प्राप्यावश्यं; D9 °वेध्यं (for °वध्यं). G1 बहुपुरं (for ब्रह्मपुरं). — ^{d}) B6 ब्रह्मैव (for राजेव). B6 (marg.). 8 Da3. a4 राज्ये (Da3. a4 °जे) वत्स्याम(Da3. a4 °स्य)हं सुखी. K4 सुखं (for सुखी). Ś1 K1. 2 राजेवासा(K2 °स्या)म्यहं सुखं; K6 राजवश्यामहं सुखी; K7 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 राजे(D7 तत्रै)व च (G1 हि) वसाम्यहं.

53 ^{b}) K6 आत्मनः (for आगतः). D7 मंकिर्निर्वेदतां गतः. — ^{d}) K6. 7 V1 B8. 9 Da3 D4. 9 G1 M1. 5–7 प्राप; Da4 D6 प्राय; T2 प्राप्त- (for प्राप्य).

54 K6 om. (hapl.) 54. — ^{a}) K2 दृश्ये (for दम्य-). K1 D6 G1 -नाशे कृते; K2 नाशक्यते (for -नाशकृते). T2 मंकीर्. — ^{b}) K4. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 अमृतत्वं; T G1. 3. 6 अमलत्वं; Cap अमूढत्वं; Ca अमरत्वं (as in text). K2. 4 किलाप्तवान् (for °गमत्). — ^{c}) K2. 7 D4. 6. 9 अनिच्छन्; K4 अतिष्ठत् (for अच्छिनत्). D7 T1 G2. 3. 6 निर्वृतिं परमां (G2 °मं) प्राप्य. — ^{d}) D7 T1 G3. 6 मंकिः (for तेन). K2 Da4 Ds2 T2 प्राप्य (for प्राप). V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 (also as in text). a4 D6. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 परां गतिं (for महत्सुखम्). — After 54, K6 B9 Dn1. n4 D8 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* K6 B9 Dn1. n4 D8 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K6 B9 Dn1. n4 D8 मंकिगीता. — *Adhy. no.* (figures words or both): D3 3. — *Śloka no.:* Dn1 54; Dn4 53; D8 55]. — After 54, the sequence in G2 is: 55^{ab}; 57^{ab}; 55^{cd}; 56; 55^{ab} (r); 57^{ab} (r).

55 For the sequence in G2, cf. v. l. 54. Before 55, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 ins. भीष्म उवाच. T1 G3. 6 repeat 55^{ab} after 56. 55^{ab} is partly damaged in B7. — ^{b}) M7 इतिहासः. D4. 6. 9 M1 श्लोकं मोक्षोपसंहितं. — For 55^{ab}, T2 subst.:

474* अस्मिन्नर्थे पुरा गीतं श्णु राजन्महात्मना ।

— D7 om. 55^{c}–56^{d}. — ^{c}) T2 श्लोकं (for गीतं). G1 जनक- (for विदेह-). — ^{d}) B6 (marg.) जनकेनेह (for °केन प्र-). D4 प्रशाम्यत.

56 = 12. 17. 18; B. 12. 219. 50; (var.) B. 12. 276. 4. Cf. Jātaka 339, gāthā 125; Dhammapada 200; Uttarādhyayana S. 9. 14. For the sequence in G2, cf. v. l. 54. D7 om. 56 (cf. v. l.

अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन ॥ ५६
अत्रैवोदाहरन्तीमं बोध्यस्य पदसंचयम् ।
निर्वेदं प्रति विन्यस्तं प्रतिबोध युधिष्ठिर ॥ ५७
बोध्यं दान्तमृषिं राजा नहुषः पर्यपृच्छत ।
निर्वेदाच्छान्तिमापन्नं शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥ ५८
उपदेशं महाप्राज्ञ शमस्योपदिशस्व मे ।
कां बुद्धिं समनुध्याय शान्तश्चरसि निर्वृतः ॥ ५९

बोध्य उवाच ।

उपदेशेन वर्ताभि नानुशास्मीह कंचन ।
लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत्स्वयं प्रविमृश्यताम् ॥ ६०
पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने ।
इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥ ६१

C. 12. 6646
B. 12. 178. 7
K. 12. 176. 61

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

---

55). — [a]) Da_{3}. a_{4} Dn_{4} इव (for बत). K_{1} चित्तं (for वित्तं). — [c]) D_{5} प्रदग्धायां (for प्रदीप्तायां). — [d]) G_{1} दहति; G_{2} दह्यत. — After 56, T_{1} $G_{3.6}$ repeat 55[ab].

57 For the sequence in G_{2}, cf. v. l. 54. — [a]) $D_{4.6.9}$ अत्रापि (for अत्रैव). D_{7} T_{1} G_{2} (both times) नहुषस्यापि राजर्षेः. — [b]) $K_{1.2.4}$ D_{7} G_{2} (first time) बोधस्य; G_{1} बौद्धस्य; G_{2} (second time) बोद्धस्य (for बोध्यस्य). K_{6} इतिहासं पुरातनं. — [c]) Da_{4} विध्यस्तं; D_{7} T_{1} $G_{1.2}$ संन्यस्तं (for वि°). — [d]) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ तं निबोध (for प्रतिबोध).

58 B_{7} partly damaged. — [a]) G_{1} बोध्यः. $K_{4.6}$ B_{8} (marg.) Dn_{1}. n_{4} D_{5} $D_{2.3.5.7.3}$ T $G_{1-3.6}$ शांतम् (for दान्तम्). B_{7} ऋषे. — [b]) Ds_{2} $D_{3.8}$ नाहुषः; D_{6} नघुषः. G_{1} परिपृच्छत. — [d]) $K_{4.6.7}$ V_{1} $Bo._{6-9}$ Da_{3}. a_{4} Dn_{1}. n_{4} D_{5} $D_{2.3.5.8.9}$ T_{2} G_{1} शास्त्र-; D_{4} $G_{3.6}$ शांति-; D_{6} शांत- (for शान्तं). D_{6} -विज्ञान- (for प्रज्ञान-). $M_{1.6}$ -कल्पितं (for -तर्पितम्).

59 [a]) T_{2} महाप्राज्ञः. — [b]) K_{7} शमश्च; V_{1} समस्य; G_{2} शमो हि (for शमस्य). K_{7} $M_{1.6}$ [उ]पदिशस्य (K_{7} °श्च); D_{7} G_{2} [उ]पादिशस्व (for [उ]प°). — [c]) D_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ विद्यां (for बुद्धिं). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ समनुध्यायन्; K_{7} $D_{4.6.9}$ समुप(K_{7} °पा)स्थाय; V_{1} समनुज्ञाय; Da_{4} समनुप्राप; D_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ स(D_{7} स्व)मनुप्राप्य (for °ध्याय). — [d]) K_{4} शांतिश्च; T $G_{1-3.6}$ M_{7} छन्नश्च (for शान्तश्च). K_{7} $D_{4.9}$ चरति (for °सि). D_{7} छिन्नश्चासि निवृत्तयः.

60 [b]) D_{7} T $G_{1-3.6}$ M_{1} नानुशास्ति (for °शास्मि). K_{2} D_{5} D_{6} $M_{1.6}$ किंचन; D_{7} T $G_{1-3.6}$ M_{5} कश्चन (for कंचन). — [c]) V_{1} Dn_{4} वक्ष्येयं; Da_{4} चक्ष्येहं; T_{2} वक्षेहं. ❀ Cv: लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहम् इत्यत्र ... लक्षणं ज्ञापकं वस्तु, उपदेशकर्तॄन्गुरूनिति यावत् । ❀ — [d]) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4.7}$ प्रविमृष्यतां; K_{6} V_{1} $Bo._{7-9}$ Da_{3}. a_{4} Dn_{1}. n_{4} D_{3} परिमृष्य(B_{7} Dn_{4} D_{3} °श्य)तां; B_{6} D_{5} $D_{2.5-8}$ M_{5} परिमृश्यतां (for प्रवि°).

61 [a]) T_{1} $G_{1.2}$ पिंगळा. D_{6} कुरुरः. — [b]) $K_{4.7}$ G_{1} सारंगा(K_{7} °गो)न्वेषणे (K_{7} °णं; G_{1} °णो); K_{6} B_{6-9} Da_{3}. a_{4} शारंगान्वेषणं. K_{4} मम; D_{5} च मे (for वने). ❀ Ca: अस्य इदं तात्पर्यम् । पिङ्गलाया उपजीव्यम् । कुररादामिषत्यागे सुखम् । सर्पाद्गृहाद्यनवष्टम्भः । सारङ्गो हरिणस्तदर्थे मृत्योर्निर्वेदसुखम्, सारङ्गानामिव भूताद्रोहेन जीवनं वा । इषुकारादेकचित्तता । कुमारीशब्देन तद्भूषणशङ्खानां बहूनां नाशे एकस्य शङ्खस्य कोलाहलनाशादेकाकिन उपजीवनमिति ॥ Cs: पिङ्गला नाम नैराश्येन गुरुः । कुररः आमिषत्यागेन गुरुः । अनिकेतनत्वेन सर्पः । सारं प्रति गच्छन्तीति सारङ्गा भ्रमराः । तेषां प्रतिपुष्पं मकरन्दान्वेषणे सर्वशास्त्रेभ्यः सारग्रहे गुरुः । इषुकारश्चित्तैकाग्र्ये । कुमारी स्वशङ्खरीवलयप्रकोष्ठान्बाह्ववघाते क्रियमाणे शङ्खानामितरेतरसंघर्षरवेण वराविषयिणीं वार्तां श्रोतुमनुत्साहमाना वलयमेकैकमभिनत् । सा मम एकाकितायां गुरुः । तदाह वररुचिः । आशा हि ... सुखमेधते = (var. 475*, lines 1–6). अल्पेभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यो मतिमान्नरः । सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ इषुकारो ... यथा = (var. 475*, lines 9–12) ॥ Cn: काचित्कुमारी पित्रादिपरवशा गृहागतानतिथीन्प्रच्छन्नं भोजयितुमिच्छन्ती व्रीहीनवहन्तुं प्रचक्रमे । तस्याः प्रकोष्ठस्थाः शङ्खाश्चुक्रुशुः । सा परेषां सूचना मा भूदिति शङ्खान्भङ्क्त्वा एकैकमवशेषितवती । ❀ — After 61, K_{1} $Bo._{6-8}$ Da_{3}. a_{4} D_{5} $D_{2-5.9}$ ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* K_{1} $Bo._{6-8}$ Da_{3} $D_{2-5.9}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K_{1} $Bo._{6-8}$ Da_{3} $D_{2-5.9}$

१७२

C. 12. 6653
B. 12. 179. 1
K. 12. 177. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वीतशोकश्चरेन्महीम् ।
किं च कुर्वन्नरो लोके प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्रादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ २
चरन्तं ब्राह्मणं कंचित्कल्यचित्तमनामयम् ।
पप्रच्छ राजन्प्रह्रादो बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ३
स्वस्थः शक्तो मृदुर्दान्तो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
सुवाग्बहुमतो लोके प्राज्ञश्चरसि बालवत् ॥ ४

संकिगीता]. On the other hand, K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5–8 ins. after 61:

भीष्म उवाच ।
475* आशा बलवती कष्टा नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला ।
सामिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः ।
आमिषस्य परित्यागात्कुररः सुखमेधते ।
गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन । [5]
सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ।
सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रिताः ।
अद्रोहेणैव भूतानां सारङ्गा इव पक्षिणः ।
इषुकारो नरः कश्चिदिषावाहितमानसः ।
समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् । [10]
बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः संघर्षणं ध्रुवम् ।
एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको यथा ।

[K6. 7 V1 Dn1 D7. 8 om. the ref. B0. 6–9 Da3. a4 D2. 3. 5. 6 बोध्य (for भीष्म). With lines 1–2, cf. 12. 168. 52; Bhāgavata 11. 8. 43; Jātaka 330, gāthā 2. —(L. 1) K4 Dn1 राजन्; D2. 3. 5. 6. 8 कष्टं (for कष्टा). C8 आशा हि परमं दुःखं (for the prior half). Da4 दौराज्यं (for नैराश्यं). — Lines 2–3 = (var.) Sāṃkhyapravacanabhāṣya IV. 5. —(L. 2) K4 निराशं; K6 Da4 निराशा; B6 अनाशां. C8 हि (for तु). —(L. 3) C8 बाध्यमानं (for वध्यमानं). B6 (marg. as in text) निरामिषः. —(L. 4) Da4 परित्यागान्. C8 तदामिषं परित्यज्य (for the prior half). — With lines 5–6, cf. Bhāgavata 11. 9. 15. —(L. 7) K6 B0. 8. 9 Da3 भैक्ष- (for भैक्ष्य-). K7 समाश्रिताः (for °श्रिताः). —(L. 8) Dn4 अद्रोहेनैव. K4 Da3 Dn4 D2 सारंग; V1 शारंगा. —(L. 9) K4 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6 आसक्त- (for आहित-). D7 इष्वारोपितमानसः; C8 इषौ हि गतमानसः (for the post. half). —(L. 10) C8 समीपमपि (for समीपेनापि). D7 नापि (for नाव-). —(L. 11) K4 कलहं. B6 D7 द्वाभ्यां; C8 [ऽ]वश्यं (for नित्यं). C8 द्वाभ्यां (for द्वयोः). Da4 संकर्षणं; Dn1 D2. 3 संकथनं; Dn4 संघर्शनं. C8 तथा (for ध्रुवम्). —(L. 12) K7 D7 विहरिष्यामि (for विच°). C8 एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणः.]

Colophon om. in K4. 6 D2. 3. 5; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 7 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 7 V1 D8 D4. 6. 7. 9 T2 G1. 2. 6 M1. 5–7 संकिगीता (K7 °तं); B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 बोध्यगीता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n4 5; D8 D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 4; T2 G2 18.

172

1 a) K7 D6. 9 वृत्तज्ञो; D4 °ज्ञा; G6 °ज्ञे (for °ज्ञ). — 1b is damaged in K1. — b) Ś1 K2. 4 केन (Ś1 [before corr.] कथं) वा सुखमश्नुते. — c) M4 किंचित् (for किं च). D4 नरा (for नरो). K7 किं कुर्वन्नरलोकेस्मिन्. — d) K6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 प्राप्नोति गतिमुत्तमां (D81 D8 °मं).

2 c) Ś1 K1. 2 Da4 Dn4 D7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रह्लादस्य (for प्रह्रा°). K6 तु (for च). — d) V1 D2. 4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 अजगरस्य (for आज°). K6 तु (for च).

3 a) V1 G2 M7 किंचित् (for कंचित्). — b) K1. 2. 4 B0. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 3 M5 Cn कल्पचित्तम्; K6 D7 C8 कल्पवि(D7 °वृ)त्तम्; K7 D9 स्वस्थ(D9 °च्छ)चित्तम्; B6 (marg. as in text) स्थिर°; D4 कल्पं चित्तम् (for कल्यचित्तम्). Dn4 D2 अनामनं (D2 °मगं); D8 अलामयं (for अना°). ❀ Cn: कल्पचित्तं दृढचित्तम् ॥ Cv: कल्पं समर्थं चित्तं यस्य सः । ❀ — c) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 G1 राजा (for राजन्). Ś1 K1. 2 Da4 Dn4 D2. 6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रह्लादो; K6 राजेन्द्र. — d) K6 प्रह्लादो

नैव प्रार्थयसे लाभं नालाभेष्वनुशोचसि ।
नित्यतृप्त इव ब्रह्मन्न किंचिदवमन्यसे ॥ ५
स्रोतसा ह्रियमाणासु प्रजास्वविमना इव ।
धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे ॥ ६
नानुतिष्ठसि धर्मार्थौ न कामे चापि वर्तसे ।
इन्द्रियार्थाननादृत्य मुक्तश्चरसि साक्षिवत् ॥ ७
का नु प्रज्ञा श्रुतं वा किं वृत्तिर्वा का नु ते मुने ।
क्षिप्रमाचक्ष्व मे ब्रह्मञ्श्रेयो यदिह मन्यसे ॥ ८
अनुयुक्तः स मेधावी लोकधर्मविधानवित् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा प्रह्लादमनपार्थया ॥ ९
पश्यन्प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
ह्रासं वृद्धिं विनाशं च न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १०
स्वभावादेव संदृश्य वर्तमानाः प्रवृत्तयः ।
स्वभावनिरताः सर्वाः परितप्ये न केनचित् ॥ ११

C. 12.6663
B. 11.179.11
K. 12.177.11

(for बुद्धिमान्). Ś1 K2 प्राज्ञसंमितः; K4.6.7 V1 B6-9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D3-6.8.9 बुद्धिसंमतं; B8 (marg.) D2 बुद्धिसंमितं (D2 °तः); D7 T G1-3.6 प्राज्ञसत्तमः (for °संमतः).

4 Before 4, MSS. ins. प्रह्लाद उवाच; some MSS. प्रह्लाद उ°. — a) B6.7 सुस्थः; B9 स्वच्छः; T2 स्वस्थ- (for स्वस्थः). K7 D4.9 श्लक्ष्णो; B6 D5.8 सक्तो; Dn1 Cn शुद्धो; D8 G1 M7 Cs शुक्रो; T2 -चित्तो (for शक्तो). T2 G3.6 शांतो (for दान्तो). — b) K4.6 B6.7.8 (marg. as in text) Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 Cn.s निर्विधित्सो; D4 T1 G1.3 °वत्सो (for °वित्सो). Da4 [ऽ]नसूयकं; Ds1 [ऽ]नुसूयकः. ❋ Cn: निर्विधित्सो निरारम्भः । ❋ — c) K2 स्ववाग्; K7 D4.9 सतां; Da3 असद् (for सुवाग्). K2 बहुशतो (for °मतो). Da3 धीरः (for लोके). K4.6 V1 B6-9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Cn सु(K4.6 स्व)वाक्प्रगल्भो मेधावी; B8 (marg.) सुवागसद्बहुमतः. — d) Ds1 चरति; Cs °सि (as in text). B8 Da3.4 काकवत्; Cs बाल° (as in text).

5 a) K2 लाभे; D7 लाभान्; T2 G2 लोभं; M7 लोभान् (for लाभं). — b) D5 अथ (for अनु-). Ś1 K1.2 नालाभे (K2 °भावे) चैव शोचसि; K7 Ds1 °भेष्व- (Ds1 °भे स्व)नुशोचसि (Ds1 °ति). — d) B8 कंचिद्; D6 किं च (for किंचिद्). B7 damaged from दव up to माणासु (in 6a). K3.6.7 V1 Dn4 D3.5 इव; Dn1 इह; D7 T G1-3.6 M1.5-7 अभि-; Cnp अव- (as in text). ❋ Cn: अवमन्यसे इति पाठे वीतदर्पोऽसीत्यर्थः । ❋

6 D6 om. (hapl.) 6a-7b. B7 damaged up to माणासु. — a) K6.7 D4.9 श्रोतसा. Da4 ह्रियमाणास्तु; Ds2 T G1.3 ह्रीयमाणासु. — b) K1.2.4 V1 B6.7 Dn1.n4 Ds1 D2 G1 विमना; Ca [अ]वि° (as in text). ❋ Ca: अविमना इव कूटस्थ इव ॥ Cn: अविमना इति पाठे तु अव्याकुलचित्तः ॥ Cs: विमना इव तात्पर्येण वर्तमानः । ❋ — d) D4.8.9 लक्षसे.

7 D6 G1 om. 7ab (for D6, cf. v.l. 6). — a) K6 नानुशिक्षसि; K7 °शोचसि (for °तिष्ठसि). T2 धर्मार्थे; M1 °र्थों (for °र्थौ). — b) K6 B6-9 D8 D2 कामे वापि; K7 D4.9 M6 काममनु- (for कामे चापि). T2 वर्तते; M6 तिष्ठसि (for वर्तसे). — c) D4 अनावृत्य (for °दृत्य). — d) K2 सक्तश्च; B8 (marg.).9 युक्तश्च; G2 उत्तमश्च (for मुक्तश्च).

8 a) D7 श्रितं (for श्रुतं). K4.7 वाक्यं; D2 T G1 M1.5.7 किं वा (by transp.); D7 G2.3.6 वापि. — b) K2 का न; G1 किं नु (for का नु). — d) M7 (*sup. lin.* as in text) ज्ञेयो (for श्रेयो). M1 यदि हि (for यदिह). B7 damaged from ह up to धर्मवि (in 9b).

9 Before 9, Ś1 K1.2.4 V1 (marg.) Dn1.n4 D7 T G1-3 M6 ins. भीष्म उवाच. B7 damaged up to धर्मवि. — b) Da4 लोककर्म-; T1 लोके धर्म- (for लोकधर्म-). ❋ Cn: लोकस्य धर्मो जन्मजरादिस्तस्य विधानं कारणं तदभिज्ञः । ❋ — d) Ś1 K1.2.4 Da4 Dn4 D7 T G1.3.6 M1.5-7 प्रह्लादम्. K2 अनु**या; D7 T1 G3.6 M1 अनघार्थया (for अनपा°). D8 प्रह्लादयमपार्थिवं.

10 Before 10, Da3.4 ins. मुनिरुवाच; D7 T G2.3.6 M1.5-7 ब्राह्मण उ°. — a) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1.2.4.6 Da3 Ds D2.7.8 पश्य (for पश्यन्). Some MSS. प्रह्लाद. — b) ❋ Ca: अनिमित्ततः पुरुषकारासाधनेन ॥ Cn: करणहीनादेकादद्वितीयात् । ❋ — c) D4 G1 वृद्धि-; D7 वृद्धं (for वृद्धिं). K2 M1 च नाशं (for विनाशं). — d) D4 प्रव्यथे (for च व्यथे).

11 a) Ś1 K1.2.4 संपश्य; K7 V1 स दृश्य; B7 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.7 T G1-3.6 M1.5-7 Cn.s संदृश्या (for °दृश्य). — b) Ds1 वर्तमान- (for °मानाः).

C. 12. 6664
B. 12. 179. 12
K. 12. 177. 12

पश्यन्प्रह्लाद संयोगान्विप्रयोगपरायणान् ।
संचयांश्च विनाशान्तान्न क्वचिद्विदधे मनः ॥ १२
अन्तवन्ति च भूतानि गुणयुक्तानि पश्यतः ।
उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते ॥ १३
जलजानामपि ह्यन्तं पर्यायेणोपलक्षये ।
महतामपि कायानां सूक्ष्माणां च महोदधौ ॥ १४
जङ्गमस्थावराणां च भूतानामसुराधिप ।
पार्थिवानामपि व्यक्तं मृत्युं पश्यामि सर्वशः ॥ १५
अन्तरिक्षचराणां च दानवोत्तम पक्षिणाम् ।
उत्तिष्ठति यथाकालं मृत्युर्बलवतामपि ॥ १६
दिवि संचरमाणानि ह्रस्वानि च महान्ति च ।
ज्योतींषि च यथाकालं पतमानानि लक्षये ॥ १७
इति भूतानि संपश्यन्ननुषक्तानि मृत्युना ।
सर्वसामान्यतो विद्वान्कृतकृत्यः सुखं स्वपे ॥ १८
सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया ।
शये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बहून्यपि ॥ १९
आस्रवत्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु ।
पुनरल्पगुणं स्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ॥ २०

G1 प्रवर्तयः. — c) Ś1 K1 स्वभावनिरतः सर्वः. — d) B7 is damaged from तप्ये up to योग (in 12b). K2 परिताप्ये; K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds1 D2. 3. 5 °तुष्टा; Dn1 Cn °तुष्येन्; Dn4 °तुष्ये; Ds2 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रतिपाद्या; D6 परितुष्ट्या; D8 °तुष्य (for °तप्ये). D9 केनवित्.

12 With 12, cf. 11. 2. 3: 12. 27. 29; B. 12. 330. 20: B. 14. 14. 19; Rām. 2. 105. 16; 7. 52. 11; Gobhilasmṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26c–27b; Divyāvadāna (Cowell, p. 27). B7 is damaged up to योग. — a) K2. 4. 6 Dn1. n4 D2. 8 पश्य (for पश्यन्). Ś1 K1. 2. 4 Da3. a4 Dn4 Ds2 D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रह्लाद. — c) K7 संचयं. Ś1 K1. 2. 4 विनाशांश्च (for °शान्तान्). — d) K6 सतः (for मनः).

13 a) D4 अंतिवत्ति. G1 हि (for च). ❀ Cn: अन्तवत्त्वं साध्यं गुणयुक्तत्वं हेतुः । ❀ — b) Ds1 पश्यत.

14 Da3. a4 om. 14ab. — b) K7 पर्यायेन. K1 [उ]पलक्षते. — c) K7 D4. 9 T G1. 2 M1. 5–7 अति- (for अपि). Ś1 K1. 2 कार्याणां (K2 °नां) (for कायानां). — d) B7 is damaged from णां च up to सुराधिप (in 15b).

15 B7 is damaged up to सुराधिप. — a) K7 D4. 6. 9 तु (for च). — b) D7 T G1–3. 6 भूतानामसुरोत्तम.

16 a) K7 B6. 9 Ds1 D8 अंतरीक्ष-; Da3. a4 °रिक्षे (for °रिक्ष-). — c) K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G6 उत्तिष्ठते (for °ति). K6 यथाकामं (for °कालं). — d) G1 मृत्युं. D4 बलवतान्.

17 a) V1 B7 Da4 Ds1 G1. 2 दिव-; B8 (marg. as in text). 9 Da3 दिवं; D7 दिवा (for दिवि). K7 -मानानि (for -माणानि). K1 दिवि सेश्वरमाणानि. — b) Ś1 ह्रस्वाणि; Da3. a4 ह्रद्यानि. — c) Da4 ज्योतिषि. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–6. 8. 9 M1. 5–7 [अ]पि (for च). D6 यथाकाले. — d) G2 गतमानानि (for पत°).

18 b) B7 damaged from षक्तानि up to विद्वान् (in 18c). K1 अनुषुक्तानि; Da4 न तु पंक्तानि; Ds1 अनुसक्तानि. — c) Ds D7 T G1–3. 6 M5 सर्वं; Cs सर्व- (as in text). K4. 6. 7 V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 Cn -सामान्यगो; Cs °तो (as in text). Ds4 विद्वन्. ❀ Cn: सर्वस्य सत्सदिति सदभेदेन प्रतीयमानस्य उपादानं सत्तासामान्यं....तच्च शुद्धं ब्रह्म । तद्गतः सर्वसामान्यगः । सर्वं सामान्यतो विद्वानित्यपपाठः । ❀ — d) Ś1 K1. 2. 4 शये; K7 D4. 9 शयेत्; G3. 6 वसे; M1 स्वपेत् (for स्वपे).

19 a) K6 प्रासं; B6 ग्राह्यं (for ग्रासं). — b) Ś1 K2 ग्रामे; K1 (before corr.) ग्राम-; K6. 7 G3 M6 ग्रसेत्; D6 मम (for ग्रसे). — c) T2 शये कदाचिद्भुंजानो. — d) B6. 8 (marg.) दिवसान्सु- (for °सानि).

20 a) K4 G1 अस्रवति; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 आश्रय(D6. 8 °यं)ति; K7 D4. 9 आश्रवति; Dn1. n4 Cn आशयंति; D7 T1 G2. 3. 6 आ(D7 T1 अ)सीदति; M1. 6 आसय(M6 °व)ति (for आस्रवति). K7 D4. 6. 9 [ए]व (for [अ]पि). ❀ Ca: आस(? श्र)यति उपतिष्ठते ॥ Cn: आशयन्ति भोजयन्ति । ❀ — b) D6 बहुं. — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 सुमरल्पं (Ds2 °न्यत्) पुनस्तोकं. — d)

कणान्कदाचित्खादामि पिण्याकमपि च ग्रसे ।
भक्षये शालिमांसानि भक्षांश्चोच्चावचान्पुनः ॥ २१
शये कदाचित्पर्यङ्के भूमावपि पुनः शये ।
प्रासादेऽपि च मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ॥ २२
धारयामि च चीराणि शाणीं क्षौमाजिनानि च ।
महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा ॥ २३
न संनिपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया ।
प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुध्ये सुदुर्लभम् ॥ २४
अचलमनिधनं शिवं विशोकं
शुचिमतुलं विदुषां मते निविष्टम् ।
अनभिमतमसेवितं च मूढै-
र्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २५
अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मा-
त्परिमितसंसरणः परावरज्ञः ।
विगतभयकषायलोभमोहो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २६
अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं
विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् ।

C. 12. 6679
B. 12. 179. 27
K. 12. 177. 27

Ś1 K1. 2. 4 [उ]पलभ्यते (for °पद्यते). D4 corrupt.

21 Da4 repeats 21ab after 22. — a) Bom. ed. कणं (for कणान्). K7 स्वदामि; D6 विंदामि; G1 खाद्याशु (for खादामि). — b) K6 पण्याकम् (for पि°) K4 चाग्रसे; D7 T G1–3. 6 वा ग्रसे (for च ग्रसे). ❀ Ca: पिण्याकं तिलकल्कम् ॥ Cn: पिण्याकं तिलखलिम् । ❀ — B7 is damaged in 21cd. — c) D7 T1 G2. 6 मूल- (for शालि-). — d) K6 भैक्षांश्च; Da4 Dn1 Ds1 D4. 9 T G2. 3. 6 भक्ष्यांश्च; D8 लक्षांश्च (for भक्षांश्च). Dn1 -वचान्युत (for °न्पुनः). Ś1 K1. 2 भक्ष्याण्युच्चावचान्यपि; K4 corrupt.

22 b) K7 शयेत्. — c) K2. 4 प्रसादे (for प्रा°). K4. 6 Bo. 6. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 चापि (by transp.); V1 D7 T G1–3. 6 वापि. Ś1 K2 शय्या मे (by transp.); K1 शय्यायां. — d) D4 उपपद्यत. — After 22, Da4 repeats 21ab.

23 b) K4 Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 7 T G1–3. 6 Cv शाण-; K6. 7 V1 B6. 8. 9 D3. 5. 8 M6 शाणी-; B7 शणी-; D4. 9 शाणीः; M1. 5. 7 शण- (for शाणीं). Da3. a4 -क्षौमाविकानि (for क्षौमाजिनानि). Ds2 [अ]पि (for च). ❀ Cn: क्षौमाणि क्षुमा अतसी तत्सूत्रमयानि ॥ Cv: शणपदेन गोणीयोग्यगुल्मत्वमुच्यते । ❀ — c) K7 V1 B6 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]पि (for च). Ś1 K1. 2 वस्त्राणि (for वासांसि). — d) G2 वारयामि (for धार°).

24 a) D7 T1 G3. 6 न वा (for न सं-). M1 -निपातितं. V1 Ds G1 धर्मम् (for धर्म्यम्). ❀ Ca: धर्म्यम्, दीक्षितादिना श्रद्धया दत्तमन्नादि । ❀ — b) K7 उपभोग्यं. — c) Ds1 D4 M7 वाप्येनम् (for चा°). — d) K1 Ds2 अनुरुंधे; K7 D9 °रुंध्ये; Dn1 °रुध्य; T1 नानुरुध्ये; G2 अनुरुद्धे; M7 °राध्ये (for °रुध्ये). G3. 6 न (for सु-).

25 a) D9 अमलम्; G1 अजन्मम् (for अचलम्). K2 नवं; B7–9 Cp सुखं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तथा (for शिवं). — b) K7 D4. 6. 9 शुचि विमलं (K7 °ले) (for शुचिमतुलं). K1 lacuna; K7 D6. 9 च सतां; B7–9 Da4 M1. 5–7 सुकृतां; D4 वसतां (for विदुषां). M5 मतं (for मते). K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 प्रविष्टं (for नि°). — c) D7 अनभिहितम् (for °मतम्). K6. 7 B7 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G3. 6 विमूढैर्; V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 प्र° (for च मूढैर्). — d) Da4 व्रजम् (for व्रतम्). K2 आजगरे. ❀ Cp: आजगरम्, अजगरे प्रतीतम् । तदुक्तम् — ग्रासं तु सृष्टं विरसं महान्तं स्तोकमेव वा । यदृच्छयैवापतितं ग्रसेदजगरोऽक्रियः ॥ शयीताहारभूरिणि [? °भूमीषु] निराहारोऽनुपक्रमः । यदितोत्पद्यते ग्रासो महाद्विरिव दृष्टभुक् ॥ ❀ — After 25, G2 reads 32 for the first time, repeating it in its proper place.

26 K4. 6 om. (hapl.) 26. D7 om. (hapl.) 26–28. Dn4 transp. 26 and 27. — a) T G1. 3. 6 अचल (G1 अचलित) मतिरविच्यु (G1 °रच्यु) तः स्वधर्मात्. — b) K1 B9 T1 परमित- (for परि°). Ś1 K1. 2 -संचरणः; Ds1 T G1–3. 6 M7 (*sup. lin.*) C8 -संवरणः (for -संसरणः). B6 (marg.). 8. 9 परापरज्ञः (for °वरज्ञः). ❀ Cp: परिमितसंसरणः, अल्पगतिः, परिशीलितसंसारो वा ॥ C8: परिमितसंवरणः, यदृच्छया प्राप्तस्य सम्यग्वरणं भक्षणं यस्य । ❀ — c) T विहत- (for विगत-). Da3. a4 -त्रय- (for -भय-). K1 -कशाय-; K2 -कथाय- (for -कषाय-). Ś1 K2 V1 -मोहलोभो (for -लोभमोहो).

27 D7 om. 27 (cf. v. l. 26). D4 G1 om. (hapl.) 27. Dn4 transp. 26 and 27. D3 transp. 27 and

C. 12. 6679
B. 12.179.27
K. 12.177.27

हृदयसुखमसेवितं कदर्यै-
　　र्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २७

इदमिदमिति तृष्णयाभिभूतं
　　जनमनवाप्तधनं विषीदमानम् ।
निपुणमनुनिशाम्य तत्त्वबुद्ध्या
　　व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २८

बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः
　　कृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयन्तम् ।
उपशमरुचिरात्मवान्प्रशान्तो
　　व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २९

सुखमसुखमनर्थमर्थलाभं
　　रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ।
विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं
　　व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३०

अपगतभयरागमोहदर्पो
　　धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः ।
उपगतफलभोगिनो निशाम्य
　　व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३१

अनियतशयनासनः प्रकृत्या
　　दमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः ।
अपगतफलसंचयः प्रहृष्टो
　　व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३२

---

28. —[a]) B0 -मूलभोज्य-; B8 Da4 -भोज्यभक्ष्य- (Da4 °क्ष-); Dn1. n4 -भक्षभोज्य-; D8 -लक्ष्यभोज्य- (for -भक्ष्यभोज्य-). —[b]) Dn4 विधिपरिणामी; G3. 6 अविपरिणाम- (for विधि°). B6 (marg.). 8 (marg. as in text). 9 Cp -विविक्त-; D8 -विलक्ष-; T1 G3. 6 -विमुक्त- (for -विभक्त-). V1 -कालदेशं (for -देशकालम्). ❀ Cp: विधेर्दैवस्य परिणामेन परिपाकेन विविक्तौ देशकालौ यत्र, न तु पुरुषप्रयत्नेन। ❀ —[c]) K2 -सुखसेवितं (for -सुखमसेवितं). ❀ Cp: कदर्यैर्विषयलुब्धैः। ❀ — After 27, M7 ins. 476*, while G2 reads 31 for the first time, repeating it in its proper place.

28 D7 T1 (hapl.) om. 28 (for D7, cf. v. l. 26). D8 transp. 27 and 28. Ś1 reads 28 on marg. —[a]) T2 अति-; G2 lacuna (for इति). K1 Da4 तृष्णयाविभूतं (Da4 °ति); K7 °या*भूतं; D6 (by corr.) °यानभिज्ञं; G2 तीक्ष्णयाभिभूतं (for तृष्णया°). —[b]) K6 सुजनमवाप्तधनं; K7 जनमनवाप्तरूपं; D8 °वाल्पधनं; G1 °वाप्तधरं (for °वाप्तधनं). K6 Dn4 विसीदमानं. —[c]) K2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G3. 6 Cn. s -निशम्य (for -निशाम्य).

29 [a]) T2 बहुभयम् (for °विधम्). K2 अनुदिश्य (for °दृश्य). D4 वा (for च). —[b]) Ś1 K1. 2 T1 अहार्यम्; M1 अनार्यम् (for इहा°). Da4 आश्रयतं; D2 °यंते; G2 °यंतः; G3. 6 °यामि (for °यन्तम्). —[c]) D6 -रुचिरार्थवत्; G1 -रुचिरमनात्मवान् (for -रुचिरात्मवान्). K6 उपशमरुचिरामवाप्य शांतो. — After 29, T1 reads 32[ab] for the first time, repeating it in its proper place.

30 D5 M1 om. (hapl.) 30; V1 reads 30 on marg. —[a]) K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 अलाभम् (for अनर्थम्). K1 अर्थलाभो. —[b]) D8 अरतिस्मरणं; G1 °तिमभरं (for °तिं मरणं). K4. 7 B0 om. the first च. —[c]) Ds1 -नियमम् (for °तम्). D7 T G1–3. 6 M6. 7 तत्त्वबुद्ध्या (for तत्त्वतोऽहं). M5 विनियतमनवेक्ष्य तत्त्वबुद्ध्या.

31 K6 om. (hapl.) 31–32. G2 reads 31 for the first time after 27. —[a]) G2 (second time) अपगीत- (for °गत-). T2 -भग- (for -भय-). D4 -मोहदर्थौ; G3. 6 -मोहदुष्टो (for °दर्पौ). —[b]) K1 -शमान्वितः; G2 (both times) -समन्वितं. G2 (first time) प्रशांतं. —[c]) Da4 अपगत-; Ds1 उपरत- (for °गत-). D7 T G1. 2 (second time). 3. 6 M1. 6. 7 -सुख- (for -फल-). K7 D4. 9 -भोजिनो (for -भोगिनो). K1 निशास्य; K2 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 (both times) Cn निशम्य (for निशाम्य). ❀ Cn: उपगतं समीपगतं फलं प्रियं येषां तान्। भोगिनः सर्पान् अजगरान् निशम्य दृष्ट्वा। फलभोगिन इति शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपः ॥ Cs: उपगतफलभोगिनः सुखदुःखफलभोक्तॄन्, अस्वतन्त्रान्सर्वानित्यर्थः। ❀

32 K6 om. 32 (cf. v. l. 31). G2 reads 32, for the first time after 25. T1 reads 32[ab] for the first time after 29. —[a]) B8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 M1 -शयनाशनः. —[b]) Ś1 K1. 2 D4. 6. 9 G1. 2 (first time) यम- (for दम-). B0 -सत्य-; Da4 -नत-

अभिगतमसुखार्थमीहनार्थै-
रुपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंस्थः ।
तृषितमनियतं मनो नियन्तुं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३३

न हृदयमनुरुध्यते मनो वा
प्रियसुखदुर्लभतामनित्यतां च ।
तदुभयमुपलक्षयन्निवाहं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३४

बहु कथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः
कविभिरभिप्रथयद्भिरात्मकीर्तिम् ।
इदमिदमिति तत्र तत्र तत्त-
त्स्वपरमतैर्गहनं प्रतर्कयद्भिः ॥ ३५

तदहमनुनिशाम्य विप्रयातं
पृथगभिपन्नमिहाबुधैर्मनुष्यैः ।
अनवसितमनन्तदोषपारं
नृषु विहरामि विनीतरोषतृष्णः ॥ ३६

C. 12. 6698
B. 12. 179. 36
K. 12. 177. 36

(for -व्रत-). V1 B8 (marg. as in text). 9 -सत्त्वशौच-; Bo -व्रतशौच-; Da3. a4 -सिद्धशौच-; D7. 9 T1 (both times). 2 G1. 2 (second time). 3. 6 M1. 5–7 -शौचसत्य-; G2 (first time) -शौचसिद्धि- (for -सत्यशौच-). — c) D7 T1 G3. 6 -धन-; G2 (second time) -भय- (for -फल-). G3 प्रकृष्टो (for प्रहृष्टो).

33 D4. 7 om. (hapl.) 33; Ś1 reads 33 on marg. — a) K6 Bo. 8 (marg.) Ds D2. 3. 5. 8 अनभि (Ds1 °निधि) गतसुखार्थम्; V1 B6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D6 अप (B6 °नु) गतमसुखार्थम् (for अभिगत°). K7 ईहितार्थैर्; B8 (marg.) ईहमानार्थैर्; Ds2 Cs ईहमानैर् (for °नार्थैर्). ❀ Cnp: अभिहतमसुखैरिहार्थनाशैर् (described as आद्यः पाठः) ॥ Cv: ईहनार्थैरिच्छानुकूलप्रयत्नैः असुखार्थं दुःखमभिगतं पुरुषमवेक्ष्य । ❀ — b) K6 B8 Ds D3. 5. 8 उपशम- (for °गत-). B6 (marg. as in text) Ds2 T2 G1 M1. 5. 6 Cv -बुद्धिम् (for -बुद्धिर्). Da3 om. from क्ष्य up to सुखदु (in 34b). K1 G2 आत्मसंस्थाः; K6 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 T1 G6 M1. 7 °संस्थं; G1 °निष्ठः (for °संस्थः). ❀ Cn: आत्मसंस्थम्, आत्मनि संस्था समाश्रियस्य तत् । ❀ — c) G1 मृष*म्; G3. 6 तृषयद्; M6 मुषितम् (for तृ°). K1 नियंतं; G2 निहंतुं.

34 Da3 om. up to सुखदु (cf. v. l. 33). — a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cv मे (for वा). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 6 Cn न हृदयमनु (K6 Bo Ds D2. 3. 5. 8 °मव) रुध्य वाङ्म (V1 चात्म) नो वा; Dn4 हृदयमननुरुध्य वाङ्मनो वा. ❀ Cn: हृदयं तात्स्थ्याद्बुद्धिर्मनश्च । ताभ्यां तद्धर्माः कर्तृत्वभोक्तृत्वकामसंकल्पादयो लक्ष्यन्ते । ताननुरुध्य, उपेक्ष्य ॥ Cv: मे मनः हृदयं हृदयनारपरमात्मानमनु न रुध्यते, न विषयभोगादिना प्रतिरुध्यते । ❀ — b) T2 प्रियमसुखं लभताम्; G1 प्रियसुखदुर्वहताम्. D4. 7 T G1–3 M1. 5–7 वा (for च). — c) Ś1 K2 इहार्थं; K1 निरीहं; Da4 इवाहः (for इवाहं). K6 तदुभयमुपलक्षयंति वाहं. — D7 T G1–3. 6 ins. after 34; M7 after 27:

476* असुलभमुपलभ्य चार्थलाभं
धृतिमतिबुद्धिपराक्रमैरुपेतम् ।
बुधमनुजनिषेवितं समर्थै-
र्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।

[(L. 3) G6 -निसेवितं (for -निषे°).]

35 a) G1 प्र- (for हि). — b) K4 Da3 D5. 7 T1 G2. 3. 6 M5 अपि; V1 इह; Da4 D6 T2 G1 M1. 6. 7 अति-; Dn4 lacuna (for अभि-). Ds -प्रयतद्भिर्; D4 अमित्रयद्भिर्; G1 -प्रियवद्भिर् (for -प्रथयद्भिर्). K1 आत्मकीर्तितं; Da4 D4. 9 °कीर्ति; Dn4 °वद्भिः (for °कीर्तिम्). — c) D7 इतरत्र (for इति तत्र). Da3 Dn4 D4 हंत; Da4 lacuna (for तत्तत्). — d) Ś1 K1. 2. 4 स्व (K1 सु) परमतग्रहणं; D4 स्वपरमते गहनं (for स्वपरमतैर्ग°). D4 (also as in text) प्रतर्कयामि; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वितर्कय (G1 °व) द्भिः (for प्रत°).

36 a) Da4 तमदम्; Dn1 Ds1 D6 तदिदम्; G1 तदिहम् (for तद°). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 -निशम्य (for -निशाम्य). K6 B7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D6 Cn विप्रपातं; K7 °गीतं; Cv °यातः (for °यातं). ❀ Cn: विप्रपातं विशिष्टः प्रपातो भृगुस्तद्वन्नाशकरम् ॥ Cp: विप्रयातं मिथो विरुद्धतां यातम् । ❀ — b) G1 अरिपन्नम् (for अभि°). K1 इहावधैर्; G2 °गतैर् (for °बुधैर्). B8 (marg.) विदुषां (for मनुष्यैः). — c) D7 अनवहितम् (for °सितम्). B8 (marg.) -दोषपाशं (for °पारं). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da4 Ds D5. 8 विचरामि (for विह°). K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 T2 G1 -दोषतृष्णः; B9 -दोषदृष्टः; D7 T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 -तृष्ण-

C. 12. 6699
B. 12. 179. 37
K. 12. 177. 37

भीष्म उवाच ।
अजगरचरितं व्रतं महात्मा
य इह नरोऽनुचरेद्विनीतरागः ।
अपगतभयमन्युलोभमोहः
स खलु सुखी विहरेदिमं विहारम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

१७३

युधिष्ठिर उवाच ।
बान्धवाः कर्म वित्तं वा प्रज्ञा वेह पितामह ।
नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ १

भीष्म उवाच ।
प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभः परो मतः ।
प्रज्ञा नैःश्रेयसी लोके प्रज्ञा स्वर्गो मतः सताम् ॥ २
प्रज्ञया प्रापितार्थो हि बलिरैश्वर्यसंक्षये ।
प्रह्लादो नमुचिर्मङ्किस्तस्याः किं विद्यते परम् ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रकाश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४
वैश्यः कश्चिदृषिं तात काश्यपं संशितव्रतम् ।
रथेन पातयामास श्रीमान्दृप्तस्तपस्विनम् ॥ ५

दोषः ; D8 -दोषतृषः (for -रोषतृष्णः).

37 Ś1 K1. 2. 4 om. the ref. — a) B3. 9 Da4 Ds1 -चरित- (for -चरितं). M1 महांतं (for महात्मा). — b) K2 lacuna ; D7 विचरेद् (for ऽनु°). K1 विवीतरागः (sic) ; M6 विनीतरागदोषः (for विनीतरागः). — c) K2 -मन्युमोहलोभः ; K4. 6 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 -लोभमोहमन्युः ; Ds2 -मोहलोभमन्युः ; G1 -मोह ** लोभः (for -मन्युलोभमोहः). — d) D7 T1 G2 परम- (for स खलु). D6. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 सुखं (for सुखी). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds D2. 3. 5. 8 विचरेद् (for विह°). Ś1 K1. 2. 4 इदं (for इमं). M1 विहारः. ❀ Cn : विहारम्, अजगरव्रतरूपां क्रीडाम् । ❀

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 Da3 Ds2 D5. 7 G2. 6 M1. 5. 7 प्रह्लादाजगरसंवादः ; K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da4 Dn1 Ds1 D2-4. 6. 8. 9 प्रह्लादा° ; B7 damaged. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn1. n4 6 ; Ds D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 5 ; T2 G2 19. — *Śloka no.* : Dn1. n4 D8 37.

173

1 a) V1 कर्म वृत्तं ; Dn4 धर्मवित्तं ; D6 सर्व° (for कर्म वित्तं). — b) K6 B9 D7 T1 G2 चेह ; Da4 वेद (for वेह). T2 प्रज्ञाने वा पितामह. — d) K7 D4. 6. 9 ब्रवीहि (for वदस्व).

2 a) Da4 प्राज्ञा. — After 2ab, K7 reads 3ab. K2. 4 om. 2cd. Ś1 reads 2c-3a on marg. — c) K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 6. 7 निःश्रेयसी ; T2 नैःश्रेयसं (for नैःश्रेयसी). — d) D4. 6. 9 transp. मतः and सताम्. B9 Da3. a4 मता (for मतः). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रज्ञा स्वर्गं (D7 T2 G1. 3. 6 °र्ग्यं) मनुत्तमं.

3 B7 damaged. Ś1 reads 3a on marg. K7 reads 3ab after 2ab. — a) G1 प्रापितोर्थैः ; M1 प्रापितोर्थो (for °तार्थो). Ś1 K1 प्रज्ञया प्रापितः सिद्धिं ; K2. 4 प्रज्ञया प्राप्यते सर्वं ; K7 D4. 6. 9 प्रज्ञयाप्यायि(D6 °या प्रार्थि)तार्थो(D4 °र्था)भूद्. ❀ Cs : प्रापितार्थः । अहिर्बलिरिति पाठे वृत्रासुरोऽहिः । ❀ — b) Ś1 K1 महद् ; K2. 4 अपि (for बलिर्). K2. 4 ह्यैश्वर्य- ; G1 अर्थस्य (for ऐश्वर्य-). D8 -संक्षयैः. G2 बलिनैश्वर्यसंक्षये. — c) Ś1 K1. 2. 4. 6 Da4 Ds2 D5. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रह्लादो (for प्रह्रादो). Ś1 K1. 2 कंकिस् ; Da3. a4 मांकिस् ; Dn4 मांकिं ; D4 मंकिं ; T1 G1 मंकी (for मङ्किस्). — d) K2 तस्य ; K6 अस्याः (for तस्याः).

4 a) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D5. 9 -कश्यप- (for -का°).

5 a) Da3. a4 वैश्यः ; D9 वैश्यः (for वैश्यः). K6 Bo. 6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ऋषिसुतं (for ऋषिं

आर्तः स पतितः क्रुद्धस्त्यक्त्वात्मानमथाब्रवीत् ।
मरिष्याम्यधनस्येह जीवितार्थो न विद्यते ॥ ६
तथा मुमूर्षुमासीनमकूजन्तमचेतसम् ।
इन्द्रः सृगालरूपेण बभाषे क्रुद्धमानसम् ॥ ७
मनुष्ययोनिमिच्छन्ति सर्वभूतानि सर्वशः ।
मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व एवाभिनन्दति ॥ ८
मनुष्यो ब्राह्मणश्चासि श्रोत्रियश्चासि काश्यप ।
सुदुर्लभमवाप्यैतददोषान्मर्तुमिच्छसि ॥ ९
सर्वे लाभाः साभिमाना इति सत्या बत श्रुतिः ।
संतोषणीयरूपोऽसि लोभाद्यदभिमन्यसे ॥ १०
अहो सिद्धार्थता तेषां येषां सन्तीह पाणयः ।
पाणिमद्भ्यः स्पृहास्माकं यथा तव धनस्य वै ॥ ११
न पाणिलाभादधिको लाभः कश्चन विद्यते ।
अपाणित्वाद्वयं ब्रह्मन्कण्टकान्नोद्धरामहे ॥ १२

C. 12. 7002
B 12. 180. 13
K. 12. 178. 13

तात). —b) Ś1 K1. 2. 7 D4 कश्यपं (for काश्यपं). Ś1 K1 संश्रितवतं; K6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8. 9 शं(Dn4 सं)सित° (for संशित°). —d) K7 D4. 6. 9 transp. श्रीमान् and ह्यसन्. B8 (marg.; orig as in text) Da3. a4 Ca श्रिया (for श्रीमान्). Ś1 K1 तरस्विना; K2. 4 तरस्विनः; B6 तपोवने (for तपस्विनम्).

6 B7 partly damaged. —a) K7 क्रुद्धं; D4 क्रुद्धा (for क्रुद्धस्). —b) ❀ Cn: आत्मानं धैर्यं त्यक्त्वा । ❀ —c) K1 धनस्येह (for [अ]धन°). —d) K7 D4. 9 जीवितेर्थो (D4 °र्थे); T1 G2. 3. 6 जीव(G2 °वि)तोर्थो (for जीवितार्थो).

7 a) K5 तं वा; T1 अथ (for तथा). —b) K1. 2 Ca आकूजंतम्; Da3 Cnp. Csp प्रोत्कूजंतम्. —c) K6. 7 V1 B6-9 Da3. a4 D4. 9 शृगाल- (for सृगाल-). —d) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.; orig. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 क्षुब्धमानसं; K7 D4. 9 क्रुद्धमानसः; D6 क्रुद्धमात्मनि; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 द्विजसत्तमं (for क्रुद्धमानसम्).

8 Before 8, D7 T G1-3. 6 M6 इन्द्र उवाच. —b) Ś1 K1. 2. 7 V1 D4. 6. 9 सर्वदा (for °शः). —c) Ś1 K1. 2 [s]पि (for च).

9 a) Ś1 K1. 2. 4 चापि (for चासि). —b) K1. 2 Da4 चापि (for चासि). Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D4. 6. 9 कश्यप (for का°). —9cd is damaged in B7. —d) K4. 6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M7 नदोषान्; T2 M5 अतोषान् (for अदोषान्). B0. 8 (marg.) Da4 त्यक्तुम्; Da3 वक्तुम्; Ds1 स्तर्तुम् (for मर्तुम्). V1 B6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अर्हसि; M6 इच्छति (for इच्छसि). D7 T1 G2. 3. 6 अहो मर्तुं त्वमिच्छसि.

10 a) B7 Cp लोकाः; D6 G2 लोभाः (for लाभाः). G3. 6 ह्रीयमाना (for साभि°). —b) K4 V1 Dn1 सत्यवती; B0 सत्या वचः; Ds2 T1 G1. 2 M1. 5-7 Cs सत्या परा (Ds2 M5 Cs सत्या पुरा); D2. 5. 8 सत्या च ते; D3 सत्या जने; D7 तस्यापरा; T2 सत्यपरा; G3. 6 सत्यं परा (for सत्या बत). —c) G2 संतोषिणीय- (for संतोष°). D4 M1 -रूपोपि; M6 -रूपेण (for -रूपोऽसि). —d) Dn4 Cpp लोभा; M7 लाभाद् (for लोभाद्). Ś1 K2. 4. 7 D4. 6. 9 G1 अवमन्यसे (for अभि°). K1 लोभाद्यसर्वमन्यसे (sic); G2 शीलोभ्युच हि मं° (sic). ❀ Cn: अभिमन्यसे, अवमन्यसे । मरिष्यामीति निर्बन्धेन नाशयसे इति वा । अभिपूर्वस्य मन्यतेर्हिंसार्थत्वदर्शनात् । ❀

11 V1 B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 M1. 5-7 read 11ab twice. —a) B6 (first time; (marg. as in text) सिद्धात्मता; G1 [s]स्मि सार्थता (for सिद्धार्थता). G3. 6 चैषां (for तेषां). V1 B6 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8. 9 (all second time) अतीव स्पृहये (Dn1 °ते) तेषां; Ds M1. 5-7 (all second time) अतीव स्पृहयाम्येषां. —b) D2 (second time) om. येषां. T2 एषां (for येषां). —d) Ś1 K1. 2. 4 धनस्पृहा (for °स्य वै). D4. 6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 धनवद्भ्यो यथा तव.

12 T1 G1. 3. 6 om. 12ab. D7 repeats 12ab after 12. —c) D4. 6. 9 विप्र (for ब्रह्मन्). —d) K4 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 M6 कंटकं (for °कान्). —After 12, K6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 ins.:

477* जन्तूनुच्चावचानङ्गे दशतो न कषाम च ।

[D4. 9 अंगाद्; G2 अंग; M1. 6. 7 दंशान् (for अङ्गे). K7 जंतूनुच्चावचादंगान् (for the prior half). G2 दथतो (for दशतो). K6 Dn1. n4 Ds1 D3. 5. 8 कषाम वा; V1 B8 (marg.; orig. as in text) Da3. a4 D6 T1 कषामहे (for कषाम च). B6 (marg.; orig. as in text) ह (for च). K7 D4. 9 दशतो नोत्कृषामहे (for the post. half.]

C. 12. 6703
B. 12. 180. 14
K. 12. 178. 14

अथ येषां पुनः पाणी देवदत्तौ दशाङ्गुली ।
उद्धरन्ति कृमीनङ्गाद्दशमानान्कषन्ति च ॥ १३
हिमवर्षातपानां च परित्राणानि कुर्वते ।
चेलमन्नं सुखं शय्यां निवातं चोपभुञ्जते ॥ १४
अधिष्ठाय च गां लोके भुञ्जते वाहयन्ति च ।
उपायैर्बहुभिश्चैव वश्यानात्मनि कुर्वते ॥ १५
ये खल्वजिह्वाः कृपणा अल्पप्राणा अपाणयः ।
सहन्ते तानि दुःखानि दिष्ट्या त्वं न तथा मुने ॥ १६
दिष्ट्या त्वं न सृगालो वै न कृमिर्न च मूषकः ।
न सर्पो न च मण्डूको न चान्यः पापयोनिजः १७
एतावतापि लाभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप ।
किं पुनर्योऽसि सत्त्वानां सर्वेषां ब्राह्मणोत्तमः ॥ १८
इमे मां कृमयोऽदन्ति तेषामुद्धरणाय मे ।
नास्ति शक्तिरपाणित्वात्पश्यावस्थामिमां मम ॥ १९
अकार्यमिति चैवेमं नात्मानं संत्यजाम्यहम् ।
नेतः पापीयसीं योनिं पतेयमपरामिति ॥ २०

---

13 a) G2 एषां (for येषां). G2 पाणिर् (for पाणी). — b) K2.7 M6 देवदत्तो; G1 °दत्त- (for °दत्तौ). Ds2 D8 T2 दशांगुळी (D8 °ळीः) (for °ङ्गुली). — c) M7 उद्धरंती (for °रन्ति). K1.2.4 B8.9 Da4 क्रिमीन् (for कृमीन्). K1.4 अंगान्; D2 अंगी; M5 अंगे (for अङ्गाद्). — d) D7 T G1.3.6 M1.5–7 दश्यमानान् (M1.5–7 °मानाः) (for दशमानान्). K4 कथंति; D7 कृषंति (for कषन्ति). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 द(D2 ह)शतो निकषंति च; K7 D4.6.9 दशतश्चोत्क्रु(D6 °त्क)षंति च.

14 a) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 वर्षाहिमातपानां च; K7 D4.6.9 M1.5–7 वर्षातपहिमानां हि (M1.6.7 °मेभ्यश्च; M5 °मानां च); D7 T G1–3.6 हिम(D7 T1 G3 भीम)वर्षातपेभ्यश्च. — b) Ś1 K1.2 परित्राणाय (for °णानि). — Ś1 K1.2.4 om. (hapl.) 14^{c}–15^{d}. — c) K7 B7 Dn1.n4 Ds1 D2.4–6.8.9 चैलम् (for चेलम्). M1.5–7 सुखां (for सुखं). G2 शय्या- G1 सुखाशय्यान् (for सुखं शय्यां). — d) K7 निर्वातं; B8 (marg.; orig. as in text) वितने; D4 निवाते; D6 निर्वातं; D7 निवासं; D8 विलासं; G2 नीरा*; G3.6 निवापं (for निवातं). Da3.a4 चाप-; D7 T1 G2.3.6 चैव (for चोप-).

15 Ś1 K1.2.4 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) T1 om. (hapl.) from अधिष्ठाय up to भुञ्जते (in 15^{b}). T2 G1–3.6 M1.5.7 गा (for गां). ❀ Cn: गां पृथिवीं बलीवर्दादि वा । ❀ — b) B8 (marg. as in text) Da4 युंजते; Da3 lacuna (for भुञ्जते). G1 ह्यविधंति; G3.6 वा भजंति (for वाहयन्ति). — D6 reads 15^{c}–16^{b} on marg. — c) B9 बहवश्च (for बहुभिश्च). V1 D7 T G1–3.6 M1.5–7 चापि (for चैव).

16 D6 reads 16^{ab} on marg. — a) K2 Ds अजिह्माः (for °जिह्वाः). — b) Ś1 K1.2 स्वल्पप्राणा; T2 अल्पप्राणि; M1 अल्पप्राणानि (for अल्पप्राणा). D8 अपानयः; M5.7 ह्यपाणयः (for अपा°). — c) K2.4 सहते; T2 वहंते (for सहन्ते). D5 चाति- (for तानि). D4.9 सहंत्येतानि दुःखानि. — d) K4 om. from दिष्ट्या up to कृमि (in 17^{b}). M5 नु (for न).

17 K4 om. up to कृमि (cf. v. l. 16). — a) B6 न त्वं (by transp.); B7 त्वं नो. K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2–9 शृगालो (for सृ°). D6.7 T G1–3.6 M1.6.7 वा; M5 [s]सि (for वै). — b) K1.2 B9 Da4 T2 क्रिमिर्; G2 कूर्मं (for कृमिर्). K4 त्वं न च (hypermetric) (for न च). Some MSS. मूषिकः; K7 मूखकः (for मूषकः). — d) M7 चान्याः (for °न्यः). D7 T1 G2.3.6 पापयोनिषु; D8 °योनिनः; M7 °योनिजाः (for °योनिजः).

18 a) Da4 [अ]ति-; D7 T2 G2.3.6 M5 हि (for [अ]पि). — b) G1 M7 तोषम् (for तोष्टुम्). K7 अर्हति (for °सि). K1.2.7 V1 D4.9 कश्यप; K4 काश्यपः; G1 कश्यपि (for काश्यप). — c) D7 T G1.3.6 M1.7 चासि; G2 M5 चापि (for योऽसि). — d) K7 D4.6.9 भूतानां (for सर्वेषां). Da4 ब्रह्मणोत्तमः; T2 M5–7 ब्राह्मणोत्तम.

19 a) Ś1 K1.2 Da3.a4 Dn1 T2 G1 क्रिमयो; K4 G2 क्रिमियो (for कृमयो). — b) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 येषाम् (for तेषाम्). K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M1.5.7 वै (for मे). — d) G1 पर्यवस्थाम् (for पश्यावस्थाम्).

20 a) K7 D9 अपि (for इति). D6.7 T1 G2.3.6 चैवेह; G1 चैवैनं (for चैवेमं). — b) Ś1 K1.2.4.7 D9 आत्मानं (for ना°). — c) K4.6.7 Dn1.n4 Ds2 D2–9 T G2.3.6 M1.5–7 नातः; G1 नांतः. Da4 पापीयसी; T1 °यसां (for °यसीं). — d) Da4 इतराम्; D4 अपराम्

मध्ये वै पापयोनीनां सार्गाली यामहं गतः ।
पापीयस्यो बहुतरा इतोऽन्याः पापयोनयः ॥ २१
जात्यैवैके सुखतराः सन्त्यन्ये भृशदुःखिताः ।
नैकान्तसुखमेवेह क्वचित्पश्यामि कस्यचित् ॥ २२
मनुष्या ह्याढ्यतां प्राप्य राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम् ।
राज्याद्देवत्वमिच्छन्ति देवत्वादिन्द्रतामपि ॥ २३
भवेस्त्वं यद्यपि त्वाढ्यो न राजा न च दैवतम् ।
देवत्वं प्राप्य चेन्द्रत्वं नैव तुष्येस्तथा सति ॥ २४

न तृप्तिः प्रियलाभेऽस्ति तृष्णा नाद्भिः प्रशाम्यति ।
संप्रज्वलति सा भूयः समिद्भिरिव पावकः ॥ २५
अस्त्येव त्वयि शोको वै हर्षश्चास्ति तथा त्वयि ।
सुखदुःखे तथा चोभे तत्र का परिदेवना ॥ २६
परिच्छिद्यैव कामानां सर्वेषां चैव कर्मणाम् ।
मूलं रुन्धीन्द्रियग्रामं शकुन्तानिव पञ्जरे ॥ २७
न खल्वप्यरसज्ञस्य कामः क्वचन जायते ।
संस्पर्शाद्दर्शनाद्वापि श्रवणाद्वापि जायते ॥ २८

C. 12. 6719
B. 12. 180. 30
K. 12. 178. 30

(for अपराम्). Ds G1 अपि; G3. 6 इमां (for इति).

21 a) K4 पश्ये वै; B9 M1 मध्येयं; D7 T G1. 3. 6 M5. 6 मन्ये वै; G2 मन्ये मे; M7 मध्येषु (for मध्ये वै). D2 सर्व- (for पाप-). D7 T1 -योनीयां; T2 G1-3. 6 M5 -योनिं तां (for -योनीनां). — b) K2. 4 M7 स(M7 सा)र्गली; K6. 7 B3. 9 D6 शार्गा(K6. 7 °र्गं)ली; V1 Bo. 6. 7 Dn4 D2-5. 8. 9 शार्गाली; Da3 शांर्गाली; Da4 शांर्गोली; Dn1 T2 G3. 6 M5 सार्गाली; Ds1 G2 शृ(G2 सृ)गाली; Ds2 सृगाली (for सार्गाली). G2 गतं (for गतः). — c) Da4 पापीयस्या; G2 °यस्ये (for °यस्यो). — d) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 संत्यन्याः; G1 इत्यन्याः (for इतोऽन्याः).

22 a) Ś1 K1. 4. 6 V1 B6 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 5. 8 जात्येवैके; K7 D4. 6. 9 संत्ये(D6 °त्यै)वैके; D7 T G2. 3. 6 M1. 5-7 जात्या चैके; G1 भ्रांत्याद्वैके; Ca जात्यैवैके (as in text). K6 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn4 Ds D5. 8 सुखितराः (for सुख°). — c) K7 V1 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D4. 6. 9 नैकांतं; T1 नैकांते (for नैकान्त-).

23 a) B8 D7 T1 G2. 3. 6 आढ्यतां; D4 T2 ह्याद्यतां; D6 corrupt; G1 व्याहृतां (for ह्याढ्यतां). — b) D7 T G1-3. 6 अतः परं (for अनन्तरम्).

24 a) D4. 6. 7 G3 भवे त्वं (for भवेस्त्वं). G3 यस्त्वपि (for यद्यपि). Ds1 D4. 8. 9 त्वाद्यो (for °ढ्यो). Cnp परिच्छिद्यैव कामान्वै (cf. 27a). — b) D4 न च राजा न दैवतं. — c) G2 दैवत्वं (for दे°). B6. 8 T1 G1-3. 6 M5-7 नेंद्रत्वं; D6 देवेंद्रं (for चेन्द्रत्वं). — d) D6. 7 G3 तुष्येत् (for तुष्येस्).

25 With 25, cf. Manu. 2. 94; Ādi. 693*, lines 6-7; 840*, lines 1-2. — a) K7 D4. 6. 9 न तृप्तिर्धनलाभेन. — b) K6 नातः; B6 नार्त्तिः; Da4 नाभिः; Ds. 5. 8 नांतः; D4. 6 नापि (for नाद्भिः). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तृष्णा लाभैर्न शाम्यति.

26 a) D6 तत्र; G3 अति- (for त्वयि). Da4 शोके; G2 लोको (for शोको). K6 Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 [ऽ]पि; Da3 Ds2 हि (for वै). — b) K4 चास्ते; K6. 7 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चापि; D5 lacuna (for चास्ति). — c) K7 D4. 6. 7. 9 G1-3. 6 M5 तथैवोभे; Da4 तथो*भे; Ds1 तथा चेमे; M6 तथा लाभे (for तथा चोभे). — d) D7 परिवेदना.

27 a) D7 T1 G1. 2 M5 परिभिद्यैव; G3 °खिद्येव; G6 °खिद्यैव; M1. 6. 7 °निर्विद्य (for °च्छिद्यैव). ❀ Ca: परिच्छिद्य विचार्य । ❀ — G1 om. (hapl.) 27c-29b. B7 damaged for 27cd. — c) K7 D2. 6 रुद्धींद्रिय-; B8 Dn1. n4 Ds1 D8 बुद्धींद्रिय-; D7 रूढींद्रिय- (for (for रुन्धीन्द्रिय-). Ds1 -ग्रामे (for -ग्रामं). — After 27, K7 Dn1. n4 Ds2 D2. 4. 6. 9 Cn ins.:

478* न द्वितीयस्य शिरसश्छेदनं विद्यते क्वचित् ।
न च पाणेस्तृतीयस्य यन्नास्ति न ततो भयम् ।

[(L. 1) K7 D9 छेदनं नाम (D9 जातु) मायते; Ds2 D4. 6 छेदनं जातु विद्यते (for the post. half). — (L. 2) Ds2 बाणैस् (for पाणेस्).]

28 G1 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) G3. 6 न हि खलु (for न खल्वपि). K1 **लस्य रसज्ञस्य; B7 न खलु परसंज्ञस्य. — c) V1 B3 Da3. a4 स्पर्शनाद् (for संस्पर्शाद्). D7 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 संस्पर्शनाद्दर्शनाद्वा.

29 G1 om. 29ab (cf. v. l. 27). K1 om. 29. — a) K7 D9 भारुंडाल्लूँ; D7 तारुण्याल्ल; T1 वारण्याल्ल; G3. 6 M6 वारुण्यां (for वारुण्या). — b) K2. 4 न काकानां; K6 लङ्घकानां; K7 D4. 9 लंबाकानां; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D3 लङ्घाकानां; Da4 लद्धाकानां; Ds1 लद्धा°; D6 लङ्घां°; D8 लब्ध°; T2 G3. 6 M1. 5. 6 Cv ख(M1 क)ट्वांगानां; M7 कटांगानां

C 12 6720
B. 12 180. 31
K 12. 178. 31

न त्वं स्मरसि वारुण्या लट्वाकानां च पक्षिणाम् ।
ताभ्यां चाभ्यधिको भक्ष्यो न कश्चिद्विद्यते क्वचित् २९
यानि चान्यानि दूरेषु भक्ष्यभोज्यानि काश्यप ।
येषामभुक्तपूर्वं ते तेषामस्मृतिरेव च ॥ ३०
अप्राशनमसंस्पर्शमसंदर्शनमेव च ।
पुरुषस्यैष नियमो मन्ये श्रेयो न संशयः ॥ ३१
पाणिमन्तो धनैर्युक्ता बलवन्तो न संशयः ।
मनुष्या मानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ॥ ३२
वधबन्धपरिक्लेशैः क्लिश्यन्ते च पुनः पुनः ।
ते खल्वपि रमन्ते च मोदन्ते च हसन्ति च ॥ ३३
अपरे बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
जुगुप्सितां सुकृपणां पापां वृत्तिमुपासते ॥ ३४
उत्सहन्ते च ते वृत्तिमन्यामप्युपसेवितुम् ।
स्वकर्मणा तु नियतं भवितव्यं तु तत्तथा ॥ ३५
न पुल्कसो न चण्डाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छति ।
असंतुष्टः स्वया योन्या मायां पश्यस्व यादृशीम् ३६

(for लट्वाकानां). T1 G2 खगा(T1 °ङ्गा)नां च न पक्षिणां. ❀ Ca: लट्वाकः पक्षिविशेषो द्विजैरभक्ष्यः ॥ Cv: खट्वाङ्गाः पक्षिविशेषास्तेषाम् । 'होरसिनहक्की'त्यपभ्रंशभाषा । ❀ —^c) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तेभ्यश् (for ताभ्यां). K7 D9 अभ्यधिको; B7 चाप्य°; D4 अप्य° (for चाभ्य°). V1 D7 T G2. 6 M1. 5–7 भक्षो; G1 भक्षे; G3 पक्षा (for भक्ष्यो). —^d) Ds1 क्वचिद् (for कश्चिद्). G1 यतते (for विद्यते).

30 B7 partly damaged. —^a) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.; orig. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 G2 भूतेषु (for दूरेषु). —^b) V1 D8 पक्ष(D8 लक्ष)-जातानि; B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 भक्ष्य-(B9 °क्ष)जातानि (for भक्ष्यभोज्यानि). K1. 2 V1 D4 कश्यप; K4 Dn1. n4 कस्यचित् (for काश्यप). —^c) Da4 तेषाम्; T2 एषाम् (for येषाम्). D4. 9 अभुक्त्वा पूर्वं (for अभुक्त°). K6 त्वं; K7 D4. 6. 9 वै (for ते). Dn4 येषामभुक्तपूर्वाणि. —^d) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 B6 Dn4 D4. 9 M7 ते; M5 हि (for च). G1 न तेषां स्मृतिरेव च.

31 Da4 om. (hapl.) 31^ab. —^a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 असंस्पर्शो (for °स्पर्शम्). —^b) D5 om. मसंदर्शन. D7 T1 G1. 3 M1. 5–7 ह्यसंदर्शनम्; G6 ह्यसं-स्मरणम् (for असंदर्शनम्). —^c) K2 [ए]व; D6. 7 T1 G2 M1. 7 [इ]ह (for [ए]ष).

32 K7 D7. 9 om. (hapl.) 32^ab. —^a) Ś1 K1. 2. 4 Da4 Ds2 G1 पाणिवंतो; G2 प्राणिमंतो (for पाणिमन्तो). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 6. 8 G1 बलवंतो; T1 G2. 3. 6 हि धनिनो; T2 M1. 5–7 धनवंतो (for धनैर्युक्ता). —^b) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–6. 8 G1 धनवंतो; V1 °मंतो; Ds2 पादवंतो (for बलवन्तो). —^c) K7 D4. 6. 9 M5 मानुषा; G2 मनुष्य- (for मनुष्या). K2 मनुषैर् (for मा°). —^d) Ś1 K1. 2. 4 उपनामिताः G3 °पादितः (for °पादिताः).

33 ^b) K1. 2 क्लेश्यंते; D4 क्लिष्यंति; D9 क्लिश्यंति (for क्लिश्यन्ते). M1 [s]पि (for च). —Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 33^c–34^b. —^c) D4. 9 न (for ते). K7 D4. 9 हसंते; Da4 तरंते (for रमन्ते). —^d) K7 Ds1 D9 G1 मोदंति; D4 रोदति; G2 मोदते (for मोदन्ते). G2 स (for the first च). K7 D9 रमंति; G3. 6 वदंति (for हसन्ति).

34 Ś1 K1. 2. 4 om. 34^ab (cf. v. l. 33). —^b) D7 कृतकृत्या (for °विद्या). —^c) K6 च (for सु-). D6 जुगुप्सितानां कृपणां. —^d) M5 पापं. K4. 6 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 पापवृत्तिम्; B0 पापां बुद्धिम्.

35 ^a) Da4 om. च ते. Ds तां; G1 ये (for ते). —^b) K1 वापि (for अपि). K2 उपसेवितां; K4 °वितं; G1 °विरे (for °वितुम्). —^c) K1 स्वकर्मणां; K2 सुकर्मणा (for स्वकर्मणा). K7 D4. 9 सु- (for तु). —^d) K7 D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 हि (for तु). G1 तं (for तत्).

36 ^a) K1 पुक्कसो; K6. 7 Da3. a4 Dn4 D4. 6. 8. 9 पुष्कसो; V1 B0. 6–9 पुक्कशो; G1 पुल्कलो; Cp पुल्कशो (for पुल्कसो). K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 6. 8 चांडाल; G1. 3. 6 चंडाळ (for चण्डाल). ❀ Ca: पुल्कसो म्लेच्छविशेषः, कापालिक इत्यन्ये ॥ Cs: क्षत्रियायां शूद्रादुत्पन्नः पुल्कसः । तथा च स्मृतिः । शूद्राज्जातः क्षत्रियायां पुल्कसः परिकीर्तितः । तस्मादेव तु ब्राह्मण्यां चाण्डालः परिकीर्तितः ॥ ❀ —^b) Da4 चात्मानं (for आ°). D4. 9 G1 इच्छसि (for °ति). —V1 reads 36^cd on marg. —^c) Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) from तुष्टः up to असं (in 37^c). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4

दृष्ट्वा कुणीन्पक्षहतान्मनुष्यानामयाविनः ।
सुसंपूर्णः स्वया योन्या लब्धलाभोऽसि काश्यप ॥ ३७
यदि ब्राह्मण देहस्ते निरातङ्को निरामयः ।
अङ्गानि च समग्राणि न च लोकेषु धिक्कृतः ॥ ३८
न केनचित्प्रवादेन सत्येनैवापहारिणा ।
धर्मायोत्तिष्ठ विप्रर्षे नात्मानं त्यक्तुमर्हसि ॥ ३९
यदि ब्रह्मञ्शृणोष्येतच्छ्रद्दधासि च मे वचः ।
वेदोक्तस्य च धर्मस्य फलं मुख्यमवाप्स्यसि ॥ ४०
स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय ।
सत्यं दमं च दानं च स्पर्धिष्ठा मा च केनचित् ॥ ४१
ये केचन स्वध्ययनाः प्राप्ता यजनयाजनम् ।
कथं ते जातु शोचेयुर्ध्यायेयुर्वाप्यशोभनम् ॥ ४२
इच्छन्तस्ते विहाराय सुखं महदवाप्नुयुः ।
उत जाताः सुनक्षत्रे सुतीर्थाः सुमुहूर्तजाः ॥ ४३

C. 12.6734
B. 12.180.45
K. 12.178.45

Ds D2.3.5.8 तया तुष्टः (for असं°). D7 T G1-3.6 M1.5-7 वृत्त्या (for योन्या). — d) K6.7 D4.9 पश्य स्वम्; B6 (marg. as in text) पश्येह; D6 पश्य स्वम्; D7 T G2.3.6 M1.5-7 प्रेक्षस्व (for पश्यस्व). K6.7 D4.6.9 ईदृशीं; B8 D5 यादृशी; T1 G1.3 मादृशीं; G6 तादृशीं (for यादृशीम्).

37 Ś1 K1.2.4 om. up to सुसं (cf. v.l. 36). V1 om. 37[ab]. — a) K6 कृमीन्; B6.8 (marg.; orig. as in text) कुंठान्; G1 Cv कुणान् (for कुणीन्). K6 B8 (marg. as in text) D8 पक्ष्महतान्; K7 पक्षहता; T2 पंगुकांश्च; G1 lacuna; G2 पक्षिगता; G3.6 पंकुकांश्च (G6 °काश्च) (for पक्षहतान्). ❀ Cn: कुणीन्हस्तविकलान् ॥ Cs: कुणीन्निरङ्गुलान् ॥ Cv: कुणान्व्रणादिपूयपक्षान् कृमीन्। ❀ — b) D6 आमयाविना; D7 °याचिनः (for °याविनः). G1 मनुष्या*मायाविनः; M1.5-7 नरानामयिनस्तथा. — c) D7 T G2.3 M5-7 सुसंतुष्टः; G1 असंतुष्टः; G6 M1 स्वसंतुष्टः (for सुसंपूर्णः). K7 D4.6.9 संतोषणीयरूपश्च. — d) K2.7 -लाभोपि; B6 (marg.; orig. as in text) -लाभो हि; Ds1 -भावोसि (for -लाभोऽसि). Ś1 K1.2.7 V1 D4.9 कश्यप (for का°).

38 a) T2 देहेस्ति; G1 देहं ते (for देहस्ते). — b) M7 कलान्वितः (for निरामयः). — d) Dn1 निष्कृतः (for धिक्कृतः).

39 a) K2.4 प्रसादेन (for प्रवा°). D7 T G1-3.6 M5 केनचित्परिवादेन. — b) K2 सत्ये चैव; K6 शस्तेनैव; T1 G3.6 M1.7 स(G3.6 [अ]स)त्येनात्मा (for सत्येनैव). D8 [उ]पहारिणा (for [अ]प°). ❀ Cn: अपहारिणा जातिभ्रंशकरेण। ❀ — c) B6 (marg. as in text) धर्मेण (for धर्माय).

40 a) K7 शृणोस्येतच्; T2 °ष्यैतच् (for °ष्येतच्). — b) G1 श्रद्दधाति (for °सि). — c) K4.6 V1 B0.6 (marg.).7-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 [ए]व (for च). K6 V1 Da4 कर्माणः; B0.8 (orig.).9 Da3 D3 (marg. sec. m.).5 कर्मणः; B8 (marg.; also as in text) कार्यस्य; D3 वर्मणः (for धर्मस्य). K7 D4.6.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 मुख्यं फलमवाप्नोषि (K7 °प्नोति; D7 G2 °प्नोसि; T1 M5 °प्नासि); B6 (marg. as in text) वेदोक्तकर्मणस्त्वेव. — d) K1 B6.8 (marg.; orig. as in text) सुखम् (for मुख्यम्). D7 T G1-3.6 M1.5-7 वेदोक्तस्यैव (M1.5-7 °स्य च) कर्मणः.

41 a) K7 D4.9 T G1-3.6 M1.5-7 -सत्कारम्; D7 -सत्कारो (for -संस्कारम्). — b) K4 अप्रमत्ता (for °मत्तो). Ś1 K1.2.4 निशामयेः (K2.4 °ये); K6 [ऽ]नुपालयन् (for ऽनुपालय). — c) D7 दमश् (for दमं). D7 दानश् (for दानं). K2 सत्ये दमे च दाने च. — d) K2 D6 न; T2 G1 स (for च).

42 a) Da4 स्वध्ययनः; T G2.3.6 M1.5-7 ह्यध्ययनं; G1 ह्यर्च्यं धनं (for स्वध्ययनाः). D4.6.7 ये के चा(D7 ये चाप्य)ध्ययनं प्राप्ताः. — b) G1 याजन- (for य°). Ds1 -याजनाः (for °नम्). — c) K6 B7 Da3 Dn1.n4 D2.3.5 चानु-; D7 T2 G1-3.6 M5.6 तात (for जातु). — d) Ś1 K1.2 नयेयुर् (for ध्या°). Da4 नापि (for वापि). T1 शोभनं (for [अ]शो°).

43 a) K7 D4.9 [ऽ]त्र (for ते). Ś1 K1.2 D7 विरागाय (K1 °यां) (for विहाराय). ❀ Cn: विहाराय यथोचितेन यज्ञादिना विहर्तुम् ॥ Cp: स्वक्रियाप्रवर्तनाय ॥ Cs: यज्ञादिकर्मानुष्ठानाय । ❀ — b) D7 G2 आप्नुयात् (for अवाप्नुयुः). K2 सुखं सुमहदाप्नुयुः; K7 D4.6.9 T2 G1.3.6 M6 सुसुखं महदा°. — c) K7 D9 केचिज्; D7 याश्च; T G1-3.6 M1.5.7 ये तु; Kumbh. and Mad. ed. येऽनु- (for उत). K6 उत्पन्ना ये सुनक्षत्रे. — d) K4.6 B6 (marg.; orig. as in text).8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.8 T2 G1.2 M1.5-7 सुतिथौ; Cp सुतीर्थाः (as in text). G1 सुमुहूर्तके (for °जाः). — After 43, K6 Dn1.n4 Ds D2-6.8 ins.:

C. 12. 6735
B. 12. 180. 46
K. 12. 178. 46

नक्षत्रेष्वासुरेष्वन्ये दुस्तीर्था दुर्मुहूर्तजाः ।
संपतन्त्यासुरीं योनिं यज्ञप्रसववर्जिताम् ॥ ४४
अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ ४५
हेतुवादान्प्रवदिता वक्ता संसत्सु हेतुमत् ।
आक्रोष्टा चाभिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै द्विजान् ॥ ४६
नास्तिकः सर्वशङ्की च मूर्खः पण्डितमानिकः ।
तस्येयं फलनिर्वृत्तिः सृगालत्वं मम द्विज ॥ ४७
अपि जातु तथा तत्स्यादहोरात्रशतैरपि ।
यदहं मानुषीं योनिं सृगालः प्राप्नुयां पुनः ॥ ४८
संतुष्टश्चाप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतिः ।
ज्ञेयज्ञाता भवेयं वै वर्ज्यवर्जयिता तथा ॥ ४९
ततः स मुनिरुत्थाय काश्यपस्तमुवाच ह ।
अहो बतासि कुशलो बुद्धिमानिति विस्मितः ॥ ५०

479* यज्ञदानप्रजेहायां यतन्ते शक्तिपूर्वकम् ।

[Ds1 यतते (for °न्ते).]

44 K4. 7 D9 om. (hapl.) 44[ab]. — [a]) Ś1 K1. 2 [इ]तरेषु; V1 Bo. 6. 7. 9 [आ]तुरेषु; B8 Da4 [आं]तरेषु; D6 [ई]श्वरेषु (for [आ]सुरेषु). ❀ Cs: आसुरेष्वशोभनेषु । आनन्तरेष्विति पाठे प्राग्दशकेषु ज्योतिःशास्त्रे जन्मविरुद्धफलदर्शिषु । ❀ — [b]) K6 V1 B7–9 Dn1. n4 Ds D2. 5–8 T1 G3. 6 M1. 5. 6 दुस्थितौ; Bo T2 G1 दुःस्थिता; G2 दुःस्थितौ; M7 दुस्तिथा; Cp दुस्तीर्था (as in text). ❀ Cp: दुस्तीर्थाः दुष्टोपदिष्टा इत्यर्थः । ❀ — [c]) D4 [अ]शुभीं; D6 [अ]शुभां (for [आ]सुरीं). — [d]) K6 Bo. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 -वर्जिताः (for °ताम्). D7 T G1–3. 6 यज्ञव्रतविवर्जिताः (D7 °तः).

45 With 45[a]–47[b], cf. B. 13. 37. 12[a]–14[b]. — [a]) G2 श्वाहमासं (for अह°). G1 पंडितत्वे (for °को). — [b]) Ś1 K1. 7 Da4 G1 हेतुको (for है°). K2. 4 वादनिंदकः; G1 देव° (for वेद°). — After 45[ab], K7 reads 47[c]–48[b] for the first time, repeating it in its proper place. — [c]) K1 अन्वीक्षिकीं; K7 B9 Da4 Ds1 आन्विक्षिकीं (K7 °की); Ds2 D7 T1 G3. 6 आन्वीक्षकीं; G2 °क्ष्यकि (for °क्षिकीं). — [d]) K1 अनुरथौ; D7 अनिरथौ (for अनुरक्तो). K1. 2. 4. 7 D4. 6. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 7 निरर्थकां (G2 °काः) (for °र्थिकाम्).

46 [a]) Da4 प्र*तिता; Ds2 प्रवदता (for प्रवदिता). — [b]) ❀ Cn: हेतुमदेव वक्ता न श्रुतिमत् । ❀ — [c]) K1 अक्रोष्टा; K2 आर्थोष्टा; Da4 आक्रोधा (for आक्रोष्टा). K1. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 D7 T G1. 2 M1. 5–7 चाति(K1 °वि)वक्ता च; D4 च द्विजातीनां; D9 चातिवक्तानां (for चाभिवक्ता च). G3 अतिक्रोष्टातिवक्ता च. — [d]) K7 D4. 9 ब्रह्मण्या ये तु; Dn1. n4 Ds D2 M1 Cn °वाक्येषु; D7 T1 G2. 3. 6 M6. 7 °वाद्येषु; T2 M5 °वद्येषु; G1 °विद्येषु (for °यज्ञेषु). Dn4 D2 च (for वै). K7 Ds1 G1 M1. 6 द्विजः; D4. 9 द्विजाः; D7 T G2. 3. 6 M5. 7 द्विज (for द्विजान्). ❀ Ca (reading ब्रह्मज्ञेयेषु): ब्रह्म ज्ञेयं येषां तेषु । ❀

47 For the sequence in K7, cf. v. l. 45. — [a]) M1 नास्तितः (for °कः). G1 परिशंकी (for सर्व°). — [b]) D4 मूर्षः; D7 T G3. 6 मूढः; G2 मूढं (for मूर्खः). G3. 6 M1 -मानितः (for °कः). — [c]) Bo. 6–9 Da4 Ds1 M7 यस्येयं; T2 तद्वेवं; G1 न ह्येवं; G3. 6 तस्यैवं (for तस्येयं). K1. 4. 6 फलनिवृत्तिः. — [d]) K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D4. 9 शृगालत्वं (for सृगा°). Ś1 K1. 2. 4 हि मे द्विज (K1 °जः); K7 D4. 6. 9 यतो मम; Da3. a4 मम द्विजः.

48 For the sequence in K7, cf. v. l. 45. — [a]) K4. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तस्माद्; D7 T1 G2. 3 न स्याद् (for तत्स्याद्). K2 अपि तस्मात्तपस्तपम्; M1. 6. 7 अपि जातु स कालः स्याद्. — [b]) Da4 अहोरात्रेण तैरपि. — [c]) K7 D4. 9 यद्यहं (for यदहं). Da4 G1 मानुषं (for °षीं). — [d]) K4. 6 V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Ds1 D6. 8. 9 शृगालः; G2 सृगालं (for सृगालः). G1 प्राप्नुयात् (for °यां). Ds1 नरः (for पुनः).

49 [a]) K6 M6 प्रमत्तश्च (for [अ]प्र°). — [b]) Ś1 K1. 2 दानयज्ञ- (for यज्ञदान-). Ś1 K1. 2. 4 -तपोरुचिः; K7 D8 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 -तपोरतः (for °रतिः). — [c]) Ds1 D7 T G1–3. 6 ज्ञेयं ज्ञाता (Ds1 °तां) (for ज्ञेयज्ञाता). — [d]) Ds1 D3. 7. 9 T G1. 3. 6 M1 वर्ज्यं; D5 lacuna; G2 वर्जं; M7 वर्जं- (for वर्ज्य-).

50 Before 50, Ś1 K1. 2. 4 Bo D6 T2 G1. 2 M1. 5–7 ins. भीष्म उवाच. — [a]) V1 पुनर् (for मुनिर्). — [b]) Ś1 K1. 2. 7 V1 D9 कश्यपस् (for का°). K7 D9 समुवाच ह; D4 कश्यपः शंसितव्रतः. — Da3. a4 om,

समवैक्षत तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ।
ददर्श चैनं देवानामिन्द्रं देवं शचीपतिम् ॥ ५१

ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनम् ।
अनुज्ञातश्च तेनाथ प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

१७४

युधिष्ठिर उवाच ।
यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ।
गुरूणां चापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः ।
स कर्म कलुषं कृत्वा क्लेशे महति धीयते ॥ २

C. 12. 6746
B. 12. 181. 2
K. 12. 179. 3

50^{cd}. — ^{c}) G3. 6 [ऽ]वभासि (for बतासि). — ^{d}) K2 बुद्धिवान् (for °मान्). K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 चेति; D6. 7 न च (for इति). D6 सुस्थितः (for वि°).

51 ^{a}) K7 D4. 7. 9 T1 G2. 3. 6 समवेक्ष्य ततो (K7 D4. 9 च तं) विप्रो. — ^{b}) K6 ज्ञानदीपेन; D7 T1 G1–3. 6 °दीसेन; T2 °दिव्येन; Ca ध्यानदीर्घेण (for ज्ञान°). — ^{c}) K2 D5 चैतं; K7 चैवं; D2 नैवं; D7 दैवं; D8 चैव; T1 G3. 6 देवं; G2 देव- (for चैनं). — ^{d}) K6 V1 Bo. 6–8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 देवमिंद्रं (by transp.); B9 देवमंत्रं; D7 G1 इंद्रं दैवं. K7 D4. 6. 7. 9 T1 G2. 3. 6 शतक्रतुं (for शचीपतिम्).

52 ^{a}) K7 G2 M1. 7 ततः स पूजयामास. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 कश्यपो (for का°). — ^{c}) Ś1 K1. 2 V1 स; K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तु (for च). — ^{d}) K1. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 आलयं (for आश्रमम्).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 4 कश्यपसृगालसंवादः. K2 इंद्रकश्यपसृगालसंवादः; K6. 7 V1 B6–8 Da3. a4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 शृ(D2. 8 M1. 5–7 सृ)गालका(K7 V1 Da4 D4. 9 °क)श्यपसंवादः; Bo. 9 Dn1 D7 G1. 2. 6 इंद्रका(Bo °क)श्यपसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n4 7; D2. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 6; T2 G2 20. — *Śloka no. :* Dn1. n4 Ds 54.

174

☞ All N MSS. (except D6; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 absent) and G2 alone (G4. 5 M2–4 absent) of the S MSS. used for the constitution of the text of this parvan, repeat this adhy. (with var.) after B. 12. 321. The v. l. from the repeating MSS. are included in the present adhy.

1 G1 (also as in text) भीष्म (for युधिष्ठिर). — ^{a}) K7 G2 (both second time) यदास्ति; Ds1 (before corr.; first time) यद्यपि (for °स्ति). — ^{b}) D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 कृतं तथा (for तथैव च). — ^{c}) Bo (first time) देवानां (for गुरूणां). Ś1 K1. 2 (all second time). 4 (both times) Bo. 6. 7. 8 (all second time; B8 marg. as in text) Da3 (both times). a4 (second time) Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 (all both times) T G2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 वापि; K7 B6 (both first time) चैव; G1 वाथ (for चापि). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

480* यथास्मिंश्च तथा तत्र जानीयां नृपसत्तम ।
दुष्कर्तारो यथा लोके यत्कुर्वन्ति तथा शृणु ।

2 ^{a}) D7 (second time) [अ]निष्ट-; G3. 6 [अ]-त्यर्थ- (for [अ]नर्थ-). ❀ Cn: आत्मना बुद्ध्या। ❀ — ^{b}) Da4 (second time) पापं (for पापे). K1 Da4 (both second time) निविशिते; Bo. 9 (both second time) न विशते; Dn4 (second time) [ऽ]तिविशते; D5. 7 (both second time) निवसते; G2 (second time) निवशते (for निवि°). K6 B6. 9 Da4 (all second time) नरः; K7 (first time) जनः; D5. 7 (both second

C. 12. 6747
B. 12. 181. 3
K 12. 179. 4

दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात्क्लेशं भयाद्भयम् ।
मृतेभ्यः प्रमृतं यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥ ३
उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्वर्गं सुखात्सुखम् ।
श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥ ४

व्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचोरभयेषु च ।
हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परम् ॥ ५
प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः ।
क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता हस्तदक्षिणम् ॥ ६

time) मतिः (for मनः). — [c]) Ś1 K1. 2 (all second time). 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 (all [except D6] first time). 9 G2 (both second time) स्व-; G2 (first time) सु- (for स). M1 धर्म- (for कर्म). — [d]) K7 D4. 7. 9 (all first time) लोके; K7 D4. 9 (all second time) पापे; Da3. a4 (both second time) देशे; T G1. 3. 6 M1. 5. 6 (*inf. lin.*). 7 दुःखे (for क्लेशे). Da4 (second time) महती. D7 (first time) हीयते; G2 (second time) लीयते (for धी°). Ś1 K1. 2. 4 (all first time) लोके महति हीयते; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 (all [except D6] first time) कृच्छ्रे लोके विधीयते; V1 (first time) हीनयोनौ प्रजायते; G2 (first time) M6 (orig.) लोके कृच्छ्रं (M6 °च्छ्रे) विधीयते.

3 = (var.) Mārkaṇḍeya P. 14. 18[c]–19[b]. — [a]) D5. 7 (both second time) चैव (for एव). Da4 (second time) दुर्भिक्षे. — [b]) Da4 (second time) भये (for भयम्). — [c]) Ś1 (first time) Ds1 (second time) M1 प्रमृतां; Ś1 (second time) K1. 2 (both both times). 4 (second time). 7 V1 (last two both times) Bo (first time). 6–9 Da3. a4 (all both times) Dn1 (second time). n4 (both times) Ds2 (second time) D2–9 (all [except D6] both times) T2 G1. 2 (second time) M6 Ca प्रसृता; K6 (first time) प्रसृता; K6 (second time) प्रमिता; Bo (second time) प्रसृता; B8 (marg.; first time) प्रतीयां; G3. 6 M7 प्रसृतिं (for °तं). ❀ Ca : प्रकर्षेण तत्त्वज्ञानाभावहेतुकेन भावेनाक्रान्ता ये मृतास्ते प्रसृताः ॥ Cn (reading प्रमृतं): मृतेभ्यः मरणेभ्यः प्रमृतं मरणान्तरम् । अविलम्बेन पुनः पुनर्म्रियन्त इत्यर्थः ॥ Cs: मृतेभ्यः शरीरेभ्यः प्रसृतं मद्गुसुपकान्तं शरीरं यान्ति । मृत्वा सद्यो जायन्ते, जनित्वा सद्यो म्रियन्त इत्यर्थः । ❀ — [d]) Dn1 (first time) दारिद्राः; G2 (first time) दरिद्रः. K2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8 (all second time). 4. 6 (both first time). 7. 8 (both second time) पापकर्मि- (K2 V1 D2. 8 °र्म)णः (for °कारिणः). — After 3, D9 (first time) reads 5 for the first time, repeating it in its proper place.

4 = (var.) Mārkaṇḍeya P. 14. 20. K7 D9 (both first time) read 4 after 6. — [a]) G1 उत्सवं दुर्बलं यांति. — [c]) K1 (first time) V1 (second time) G1 शांताश्च (for दान्ताश्च). — [d]) K6. 7 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 7–9 G2 (all second time) M5–7 धनस्थाः; B6 (second time) धर्मस्थाः; B8 (marg. as in text; second time) वनस्थाः; D7 (first time) T G1. 3. 6 सत्त्वस्थाः (for धनाढ्याः).

5 With 5, cf. Mārkaṇḍeya P. 14. 21. D9 (first time) reads 5 for the first time after 3. — [a]) Ś1 (both times) K1 (second time). 2 (first time). 4 (both times) व्याड-; T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 व्याल- (for व्याल-). K7 (second time) -मार्गेषु (for -दु°). K1 (first time) व्याघ्रकांजरदुर्गेषु (sic); K2 (second time) याडुक्तंजरमार्गेषु (sic); Da4 (second time) व्याकुलं जरदु° (sic). — [b]) K6 (second time) सर्पे (for सर्प-). Ś1 K1. 2 (all both times). 4 (second time). 6 (both times). 7 V1 (both second time) Bo. 6–9 (all both times) Da3 (second time). a4 Dn1 (both both times). n4 (second time) Ds1 (both times). s2 (by corr. as in text; second time) D2. 3 (before corr.). 5 (all both times). 6. 8 (second time). 9 (first time) -चौर- (for -चोर-). — [c]) K1 Dn1 (both second time) हस्तवापेन; K2. 4 (both second time) हस्त्यापि न; K7 Da4 (both first time) हस्तावायेन; B6 (marg.; second time) हस्तरामेन; B8 (marg.). 9 (both second time) हस्ता(B8 °स्त)वामेन; Ds1 (first time) °वापाने; M5 हस्तपाश्मेन (for हस्तावापेन). K7 (second time) गच्छंतो. ❀ Ca : हस्तावापेन हस्ताहस्तिकया । हस्तवामेनेति वा पाठः । हस्ताद्वामपथेनेत्यर्थः ॥ Cn : हस्तौ अवाप्यैते प्रवेश्यैते यस्मिन्निति हस्तावापो हस्तनिगडः । निगडितहस्तत्वाद्व्यालादीन्वारयितुमशक्ताः । हस्ताद्वामेनेति वा पाठः । हस्ताद्वामपथेनेत्यर्थः ॥ Cs : हस्तावापेन हस्तव्यापारेण हस्तपक्षेण वा । हस्तावापं तु पायेयमात्मरक्षा च कीर्तिता ॥ Cv : हस्तवामेन गच्छन्तीत्यत्र । वामो हस्तो हस्तवामः । तेन गच्छन्ति । ❀ — [d]) K1 (second time) नासिकाः; K6 (first time) नास्ति स्वः (for नास्तिकाः). G1 किमितः (for किमतः).

6 [a]) Ś1 K1. 2. 4 (all second time) पितृ- (for प्रिय-). K1 (first time) -देवातिथीयांश्च. — [b]) Ś1

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु ।
तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ७
सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति ।
शेते सह शयानेन येन येन यथा कृतम् ॥ ८
उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते ॥ ९
येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म समाचितम् ।
तत्तदेव नरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ १०

C. 12. 6754
B. 12. 181. 10
K. 12. 179. 11

(first time) K1. 2 (both both times) वदन्याः. K7 D4. 9 (all first time) -वादिनः (for -साधवः). — c) Dn1 (first time) क्षेमस् (for क्षेम्यम्). D6 चात्मवतां (for आत्म°). — d) K1 (first time) हस्ति-; K6 D2 (both first time). 3. 8 (both both times) दत्त-; B8 (marg. as in text; first time) मार्ग-; G2 (second time) सह (for हस्त-). K7 (first time) Dn1 (second time). n4 (both times) Ds (both second time) D2. 3 (both both times). 5 (first time). 6. 8 (both times) G2 (second time) -दक्षिणाः; G3 -दक्षिणां; Cn °णम् (as in text). ❀ Cn : हस्तदक्षिणं हस्तोपलक्षितेन तत्कर्तृव्येन दानादिना कर्मणा दक्षिणमनुकूलम् ॥ Cs : हस्तेन दक्षिणा यस्मिन्मार्गे तं भोगयुक्तमित्यर्थः । यद्वा हस्तदक्षिणं हस्तप्राप्तमिव ब्रह्मलोकमित्यर्थः । यद्वा हस्तदक्षिणं, दक्षिणहस्तेन दत्तं दक्षिणम् ॥ ❀ — After 6, K7 D9 (both first time) read 4.

7 With 7, cf. Pañcatantra III. 98. — a) B6. 9 Da4 (all second time) Dn1 (both times). n4 Ds D2. 3. 5 (all second time). 6. 7 (second time) T2 G2 (second time) पुलका; G1 पुळका; M6 पुकाला (for पुलाका). ❀ Cn : पुलाकाः गर्तोष्मणा भक्तसिक्थवन्नष्टबीजभावाः । पूतिधान्यमिति यावत् ॥ Cs : पुलाकाः पलालाः, तुच्छधान्यानि निर्बीजानीति यावत् ॥ ❀ — b) K6 (both times) पुत्रिका; V1 Dn4 D3 (all first time) पूतिका; Bo. 8 (both second time) पूत्यंडा; B6 (marg.; first time). 7 (both times). 8 (marg. as in text). 9 (both first time) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 (all second time) T2 G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5. 6 पूत्यंडा; Da4 (first time) इत्यंडा; D7 (first time) T1 पूत्यंधा; D8 (first time) पुतिका (for पुत्तिका). K7 (second time) पक्षसु. ❀ Cs : पुत्तिकाः अमेध्यपिण्डकर्षिणः । यद्वा मशकादप्यतिसूक्ष्मकीटाः । ❀ — c) K7 D4. 5. 7. 9 (all second time) ताडशास् (for तद्विधास्). K6 (first time) V1 B6 (both both times). 7 (first time). 8 (both times). 9 (first time) Da3. a4 (both both times) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M6 (all [except D6 M6] second time) मनुष्याणां (for °ष्येषु). — d) T2 एषां (for येषां).

8 With 8, cf. Ait. Br. 7. 15. — a) D8 (first time) सुसीघ्रम्; G1 सशीघ्रम्. K6 Da3 (both second time) अभि-; Da4 (both times) M6 इव; D5 (second time). 6 G1 अनु- (for अपि). Da4 (second time) धावंते. — K1 (first time) om. (hapl.) 8b–9a. — b) D7 (first time) पिधानम् (for विधानम्). ❀ Ca : विधानं प्राग्भवीयं कर्म ॥ Cs : फलसंपादकं कर्म । ❀ — c) Ś1 K1. 2. 4 (all second time) आसी (K4 °स)-नेन (for शेते सह). K6 (first time) शेते सहस्रधा तेन. — After 8c, M5 reads 9ab for the first time, repeating it in its proper place. — d) Dn4 (second time) तेन (for the first येन). K4 (first time) केन; M5 कर्म (for the second येन).

9 K1 (first time) om. 9a (cf. v. l. 8). M5 reads 9ab for the first time after 8c. — a) Ś1 K1 (both first time) अनुतिष्ठति; Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 G2 (all second time) पापं ति°; D6. 7 (both second time) योवति° (for उपति°). M5 तिष्ठंतमुपतिष्ठति. — b) M1 अनुधावति (for °गच्छति). M6 अनुगच्छति गच्छंतं. — d) D6. 7 (both second time) [आ]यु (for [अ]नु-).

10 a) Ś1 K1. 2. 4 (all second time) पुरा; K7 D4. 9 (all second time) यदा; G1 पथा (for यथा). K1 (second time) पश्यत् (for यद्यत्). — b) Ś1 K1. 2. 4 (all second time) पापं (for पुरा). Ś1 K1. 2. 4 V1 B6–9 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 (all second time) सु(K1 स्व)निश्चितं; K6 B8 Ds D2. 3. 5. 8 (all first time) समीहितं; K6. 7 Da3. a4 (all second time) स्व(K7 सु)निष्ठितं; Bo. 7. 9 Da3. a4 (all first time) समाहितं; Bo G2 (both second time) सुनिश्चयं; D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M5 समार्जितं; M6 °स्थितं (for °चितम्). — c) Ś1 K1. 2 (all second time) तदेवेतरो; K4. 6 Dn4 D2. 3 (before corr. as in text) (all first time) तदेकतरो; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 (all second time) °वोत्तरं; D5. 7 (both second time) °वापरं (for °व नरो). K1 (first time) भुंक्षे; K1 (second time). 6 Da4 D4 (last three first time) G1 भुक्ते (for भुङ्क्ते). — d) K7 D4. 9 (all first time) यथा (for नित्यं). K6 (second time) निहितम्. Da3. a4 (both first time)

C. 12. 6755
B. 12. 181 11
K. 12. 179. 12

स्वकर्मफलविक्षिप्तं विधानपरिरक्षितम् ।
भूतग्राममिमं कालः समन्तात्परिकर्षति ॥ ११
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ १२
संमानश्चावमानश्च लाभालाभौ क्षयोदयौ ।
प्रवृत्ता विनिवर्तन्ते विधानान्ते पुनः पुनः ॥ १३
आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ।
गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकम् ॥ १४
बालो युवा च वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ १५

G1 आत्मनः. G2 (second time) नित्यं विहितात्मना (submetric).

11 a) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2–9 (all first time) T G1. 2 (first time) M1. 5–7 Cn. 8 -निक्षेपं; K7 (first time) -निःक्षेपं; B9 (first time) -निक्षिप्तं; G3. 6 -विक्षेपं; Csp -विक्षितं (for -विक्षिप्तं). Ś1 K1. 2. 4 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 (all second time) समान(K2. 4 °नः)कर्मविक्षेप- (Ś1 K1. 2. 4 °पं); K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 G2 (all second time) समानकर्मनिक्षेपं (K6 Bo. 9 G2 °प-). — b) K2. 4 B7 (all second time) विधानं; K6 (first time) M5 निधान- (for वि°). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 (all second time) -परिरक्षणं; D3 (first time) °रक्षितुं (for °रक्षितम्). — c) K6 (first time) इदं; M6 इमां. Dn4 (first time) कालं. — d) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 G2 (all [except D8] second time) अप(K7 °पि)-कर्षति; G1 परिरक्षति (for °कर्षति).

12 = (var.) B. 13. 7. 23. — a) K6 (second time) अवोधमानानि (for अचोद्य°). K6 D7 (both second time) तथा (for यथा). — c) Ś1 K1. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 (all first time). a4 (second time) Ds2 D3–5 (all first time). 8 (second time). 9 (first time) स्वं (for स्व-). K2 (first time) परि-; K7 (first time) नाभि- (for नाति-). — G2 (first time) om. (hapl.) 12d–13c. D6 (first time) reads 12d–13c on marg. — d) Bo (second time) यथा (for तथा). Da4 Ds1 (both second time) कर्म. Ś1 K1. 2. 4 (all first time) B7 (second time) Dn4 (first time) पुरातनं (for °कृतम्).

13 G2 (first time) om. 13abc (cf. v. l. 12). D6 reads 13abc on marg. — a) K7 D4 (both both times). 6. 9 (both times) सन्मानश्च; Da3. a4 Dn4 Ds D2. 8 (all second time) समा° (for संमा°). — b) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 B6. 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 G2 (all second time) धनलाभः; V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8 (all second time) लाभोलाभः (for लाभालाभौ). Ś1 K1. 2. 4 (all second time) क्षयोदयः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 5. 7. 8 (all second time) क्षयाव्ययौ; K6 (first time) जयाजयौ; K7 D4. 9 (all second time) क्षयाप्ययौ; Da4 (first time) Ds2 (by corr.; second time) M1. 5 क्षयाक्षयौ; G2 (second time) क्षयव्ययाः (for क्षयोदयौ). — c) Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds (all second time) D2. 3 (both both times). 5. 7. 8 G2 (all second time) प्रवृत्ता न; K6 (both times). 7 V1 B6–8 Dn1. n4 D5. 8 (all first time) T2 M1. 7 °त्तानि (for °त्ता वि-). K4 Bo (both first time) प्रवृत्तानि विवर्तंते. — d) Ś1 K1. 2 (all second time) विधानांताः; K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 G2 (all second time) निधानांताः; K6 (second time) निधानांता; B8 (marg. as in text) Da3. a4 (all first time) विधानानि; D7 (first time) T1 G3. 6 °नात्ते (for °नान्ते). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 G2 (all second time) पदे पदे (for पुनः पुनः).

14 G2 (first time) om. 14ab. — a) D4 (second time) विहित- (for °तं). — c) G2 (first time) गम्यशय्याम् (for गर्भ°). — d) B6 (first time) damaged. Ś1 K1. 2. 4 (all first time) भुंज्यते; B8 (second time) T2 G2 (first time) भुंजते; B9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 (all second time) भजते (for भुज्यते). Ś1 K1. 2 (all both times). 6 D7. 9 (last three first time) पौर्वदैहिकं; K4. 6. 7 V1 Bo. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8 (all second time) पूर्वदेहिकं; B6. 7 D7. 9 (all second time) T2 पूर्वदैहिकं (for पौर्वदेहिकम्).

15 With 15, cf. B. 13. 7. 4. — a) Dn4 (first time) युवाश्च. K4 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 (all second time) वा (for च). K2 (second time) वृद्धाश्च. K1 (first time) बालो यो वा च वृद्धश्च; T1 G3. 6 यस्यां यस्यामवस्थायां. — b) K7 (second time) B8 Da1 (both first time) D4 (both times). 5 (second time). 6. 7 (second time). 9 (both times) यः (for यत्). — d) K1 (first time) भुंक्षे. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 (all first time) तत्फलं प्रतिपद्यते; K6 (second time) भुंक्ते कर्मणि कर्मणि;

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १६
समुन्नमग्रतो वस्त्रं पश्चाच्छुध्यति कर्मणा ।
उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ १७
दीर्घकालेन तपसा सेवितेन तपोवने ।
धर्मनिर्धूतपापानां संसिध्यन्ते मनोरथाः ॥ १८
शकुनीनामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके ।
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ॥ १९

C. 12. 6763
B. 12. 181. 19
K. 12. 179. 21

G1 भुज्यते जन्मजन्मनि.

16 = (var.) B. 13. 7. 22. — a) K2. 4 (both second time) -सहस्राणि (for °स्रेषु). — b) Da4 (second time) मातरः. — c) Ś1 K1. 2 (all second time) पूर्वं (for तथा). K7 D4. 9 (all second time) पुराकृतं; Ds1 (first time) पूर्वं कृतं (for पूर्वकृतं). — d) K7 D4. 6. 9 (all first time) -धावति (for -गच्छति).

17 a) K1 B9 Ds1 (all first time) समन्नमग्रतो; V1 B7 (both first time) संपन्न°; B8 (marg. first time) संक्लिन्न°; Ds2 (first time) समलं त्वग्रतो; D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 संस्विन्न°; D8 (first time) संबधसमग्रतो (sic) (for समुन्नमग्रतो). D9 (first time) वासं (for वस्त्रं). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 G2 (all second time) मलिनं हि (K2 च) यथा वस्त्रं. Cn cites समुन्नं, giving संयुक्तं and संस्विन्नं as variants. ❀ Ca: यथा वस्त्रं क्षारजलादिना प्रथमं समुन्नं क्लिन्नं तेन कर्मणा शुध्यति ॥ ❀ — b) K7 (second time) Da4 (first time) बुध्यति (for शु°). K6 (first time) B6 Dn1 (both second time). n4 (both times) Ds1 (marg.; orig. as in text) D7 (both first time) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 वारिणा (for कर्मणा). — After 17ab, D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M5 ins.:

481* दुष्कर्मापि तथा पश्चात्पूयते पुण्यकर्मणा ।
तपसा तप्यते देहस्तपसा विन्दते महत् ।

[(L. 2) D7 T1 तप्येते; G3. 6 विंदते (for तप्यते). Cs cites महत् and glosses it by: राज्यम् । महद्राज्यविशाल्योरिति निघण्डुः ।]

— c) Ś1 K1. 2 (all second time) तपसैवं; T2 G1. 3. 6 M5 उपवास- (for °वासैः). K6 B9 Da3. a4 (all second time) प्रदीप्तानां; B8 (marg. as in text; second time) G1 सु (G1 -वि) तप्तानां (for प्रत°). — d) K2 (first time). 6 (second time) Ds1 (first time) दीर्घ- (for दीर्घं). K1 D4. 9 (all second time) सुखम् (for सुखम्). Ś1 (first time) K1 (both times). 2. 4 V1 B7. 8 (marg.). 9 D5 (all first time). 7 (both times) T G1. 2 (first time). 3. 6 M6 अनंतरं; K7 Ds2 (both second time) अनुत्तमं; D4 (second time) अनुत्तरं; Cn. s अनन्तकम् (as in text).

18 K2. 4 (both first time) om. 18a–19b. — a) G2 (second time) -कालं हि (for -कालेन). — b) V1 (second time) संचितेन; D7 (first time) सेविता च (for °तेन). Ś1 K1. 2. 4. 7 B6. 7. 9 Da4 (all second time) D2. 3 (both first time). 4. 5 (both second time). 6. 7. 9 (last two second time) महावने; K6 (first time) G1 तपोधनैः; K6 V1 Bo. 6 (marg.). 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 (all second time) महामते; Da3. a4 (both first time) तपोधन (for °वने). — c) M1. 7 कर्म- (for धर्म-). G1 -पाप्मानां. — Da3. a4 (both second time) om. 18d–19a. — d) Ś1 K1. 2 (all second time). 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 (all [except D6] first time) संपद्यंते; V1 B6. 8. 9 (all second time) M1. 5. 7 संसिध्यंति; G2 (second time) संमृध्यंते (for संसि°). M1 मनोरथः.

19 K2. 4 (both first time) om. 19ab; Da3. a4 (both second time) om. 19a (cf. v. l. 18). — a) K6 (both times). 7 (second time) V1 Bo. 6. 7 (all both times). 8 (first time). 9 (both times) Da3. a4 (both first time) Dn1 (both times). n4 Ds1 (both second time). s2 D2. 3. 5 (all both times). 7 (second time). 8 (both times) G2 (second time) शकुनानाम्; B8 (second time) Ds1 (first time) शकुंतानाम् (for शकुनीनाम्). — b) Da3 (second time) चोदकं; D4 (second time) वोदके. K7 (first time) मत्स्यानामिवोदके (submetric). — c) G1 पादं (for पदं). Da4 (second time) यदा (for यथा). K1 (first time) G1 दृश्यंते; D7 (first time) सृश्येत; T1 सृग्येत (for दृश्येत). — d) Bo (first time) यदा; T2 तदा (for तथा). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 G2 (all second time) पुण्यकृतां; D7 (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5. 6 धर्मविदां (for ज्ञान°). K7 D4. 9 (all second time) G2 (first time) गतिं (for गतिः).

20 a) K2 (second time) अल्पम्; K4 (second time) अस्तम् (for अलम्). K4 (second time). 6

C. 12. 6764
B. 12. 181. 20
K. 12. 179. 20

अलमन्यैरुपालम्भैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः । पेशलं चानुरूपं च कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

युधिष्ठिर उवाच ।
कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ।
सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥ २
कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।
शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मावथो कथम् ॥ ३
कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः ।

V1 Bo. 6–9 (all both times) Da3 (second time). a4 (both times) Dn1. n4 Ds D2 (all second time). 3 (both times). 5 (first time). 8 G2 (both second time) M1. 7 उपालब्धैः (for °लम्भैः). — b) G2 (second time) कीर्तितश्च. Ś1 K1. 2 (all first time) [श्च]-व्यतिक्रमैः; M1. 7 (*sup. lin.* as in text) [श्च]प्यनु° (for व्यति°). — c) D7 (first time) पेशलश्च. K7 D4. 9 (all second time) चानुकूलं; D5. 7 (both first time) °रूपश्च. Dn1 (first time) पर्याप्तं चानुरूपं च. — d) K7 (second time) कर्तव्यं हि महात्मनः.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 6. 7–9 (all [except D6] both times) T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4 (all first time) कर्मास्तिक्यं; Ś1 K1. 2. 4 (all second time) मूलिकः; K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 (all second time) कालमुनिकं; K7 (second time) तुलिकः; V1 (second time) कर्ममूलकं; B7–9 Da3. a4 (all second time) कालमूलिकः; B8 (second time) कर्ममूलिकं; D4. 9 (both second time) कर्मतूलिकः; D7 G2 (both first time). 6 धर्मकथनं; D7 (second time) स्वकर्ममूलिकः; G2 (second time) मूलयोगः; M1 स्वकर्मानुविधानं; M5 धर्मास्तित्वकथनं; M6 स्वधर्मानुविधानं; M7 अनुविधानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 (second time) 48; B7 (second time) 145; B8 (second time) 246; Dn1. n4 (both first time) 8; Dn1 (second time) 148; Dn4 (second time) 146; Ds D2. 7. 8 (all first time) T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 7; Ds1 D3 (both second time) 143; Ds2 (second time) 140; T2 G2 (first time) 21. — *Śloka no.:* Dn1 (both times). n4 (second time) D8 (both times) 20.

175

☞ 12. 175–187 are substantially the same as the Nārada-Sanaṁdana-Saṁvāda given in the Bṛhannāradīya Purāṇa, adhy. 42–43. The variants from the Purāṇa are listed in Appnedix II (No. 1).

1 D7 T G1–3. 6 M5 repeat 1 after 6. D7 T G1–3. 6 (all second time) भरद्वाज (for युधिष्ठिर). — ab) K7 सृष्टिम्. G2 (second time) transp. इदं and जगत्. D7 T G1–3. 6 (all both times) M1. 5 (both times). 7 सर्वं (for विश्वं). — c) T1 (first time). 2 G1. 2 (last three both times). 3. 6 (both both times) M1. 5 (both times). 7 प्रळये. B8 (marg.; orig. as in text) Ca कमप्येति; Da4 T2 (second time) G1 (both times). 2 M5 (both second time). 7 किमभ्येति; D7 T1 (both both times) G2 (first time). 6 (both times) Cn किमप्येति (for कमभ्येति). — d) D7 T G1–3. 6 M5 (all second time) द्विजोत्तम (for पितामह).

2 = 7. — a) Ś1 K1. 2. 4 सपवनः; D5 G1 सगहनः (for सगगनः). — K7 om. 2b. — b) K1 सशैलाः. G1 सशैलः सहकाननः. — c) Ś1 K1. 2. 4 -गगनो (for -पवनो). — d) T2 कोयं केन विनिर्मितं.

3 = 8. G1 om. 3a–4b. — b) T2 वर्णा (for वर्ण-) G8 -विपत्तयः (for -विभक्तयः). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 धर्माधर्मविधिः (D7 °कथा) कथं.

4 G1 om. 4ab (cf. v. l. 3). — a) K2 T2 M1 जीवितां; D7 T1 G3 जीविता; G6 जीवता (for जीव-

अस्माल्लोकादमुं लोकं सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ ४
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भृगुणाभिहितं श्रेष्ठं भरद्वाजाय पृच्छते ॥ ५
कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानमिवौजसा ।
भृगुं महर्षिमासीनं भरद्वाजोऽन्वपृच्छत ॥ ६
ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ।
सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥ ७
कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।
शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मावथो कथम् ॥ ८
कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः ।
परलोकमिमं चापि सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ ९
एवं स भगवान्पृष्टो भरद्वाजेन संशयम् ।
महर्षिर्ब्रह्मसंकाशः सर्वं तस्मै ततोऽब्रवीत् ॥ १०

C. 12. 6774
B. 12. 182. 10
K. 12. 180. 10

तां). Ś1 K1 D7 T1 जीवाः (for जीवः). — b) K6 Da4 D5 च (for वा). Da4 [आ]गच्छंति (for ग°). — c) D7 T G1–3. 6 M5. 6 अमुं लोकमिमं चापि. — d) K6. 7 संशतु (for शंसतु). T2 M1. 7 मे (for नो).

5 a) G1 सहितं (for [अ]भिहितं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 शास्त्रं; K7 D4. 9 प्रश्नं (for श्रेष्ठं). — d) K6 D7 T2 G1. 2 भारद्वाजाय (for भर°). Ś1 K1. 2. 6 B7. 9 धीमते (for पृच्छते).

6 a) B9 D9 कैलाश- (for कैलास-). D4 -शिखरो (for °रे). — b) K2 दीप्तमानम् (for दीप्य°). K2. 4. 7 इवोजसा; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 महौजसं; D4 इवौजसां; D7 T1 इहौजसा; G3. 6 दिवौकसां; M1. 7 इव श्रिया (for इवौजसा). — c) Ds2 ब्रह्मर्षिम् (for मह°). — d) K6 T2 G1 भारद्वाजो (for भर°). K2 [ऽ]नुपृच्छत (for ऽन्व°). — After 6, D7 T G1–3. 6 M5 repeat 1.

7 = 2. Before 7, B8 Da3. a4 M1. 6. 7 ins. भरद्वाजः. — a) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 सपवनः (for सगगनः). — b) K1 स्वबलाहकः; G2 M7 सवला° (for सबला°). — c) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 -गगनो (for -पवनो).

8 = 3. G2 om. 8a–9b. — b) K2 -विभूतयः; G6 -विपत्तयः (for -विभक्तयः). — d) K4 धर्माधर्ममथो कथं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 5. 7. 8 धर्माधर्मविधिः (D7 °कथा) कथं; M6 धर्माधर्मावथोदकं.

9 = (var.) 4. G2 om. 9ab (cf. v. l. 8). — a) Ds2 गच्छतां; D7 T G1. 3. 6 जीवितां (for जीवतां). — c) D7 T G1–3. 6 अमुं (for पर-). Ds1 वापि (for चापि). — d) M1. 5. 6 शंसितु (for शंसतु). M1. 7 मे (for नो). K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 सर्वं शंसितुमर्हसि (K6 °ति).

10 Before 10, D6 T G1. 2 M6 ins. भीष्मः. — a) G1 जीवो (for पृष्टो). K7 D4. 6. 9 एवं पृष्टस्तु भगवान्. — b) Most MSS. भारद्वाजेन (for भर°). G2 संशयः (for °यम्). — c) K4. 6 V1 Bo. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 ब्रह्मर्षिर् (for मह°). G3. 6 -संकाशं (for °शः). — d) D7 T G1–3. 6 M6–7 transp. सर्वं and तस्मै. — After 10, D8 D2 ins.:

482*　　भृगुरुवाच ।
नारायणाभिधानस्य कूटस्थस्याक्षरात्मनः ।
अव्यक्तस्याप्रमेयस्य प्रकृतोपरतस्य च ।
एवंभूतः स वै देवः पुरुषं चासृजद्विधा ।

[(L. 1) Ds2 (orig. as in text; *sup. lin.*) कूटस्थश्च (for °स्य). Ds2 (*sup. lin.* as above) [अ]क्षरात्मकः; D2 [आ]दरात्मनः (for [अ]क्षरा°). — (L. 2) Ds2 (orig. as above; *sup. lin.*) अव्यक्तश्चाप्रमेयश्च (for the prior half). D2 प्रकृतोपतयस्य च (for the post. half). — (L. 3) D2 वासृजद् (for चासृ°).]

On the other hand, D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins. after 10:

483*　　भृगुरुवाच ।
नारायणो जगन्मूर्तिरन्तरात्मा सनातनः ।
कूटस्थोऽक्षर अव्यक्तो निर्लेपो व्यापकः प्रभुः ।
प्रकृतेः परतो नित्यमिन्द्रियैरप्यगोचरः ।
स सिसृक्षुः सहस्रांशादसृजत्पुरुषं प्रभुः ।

[M1. 7 om. the ref. — (L. 1) D7 G1. 3. 6 अनंतात्मा (for अन्तरात्मा). — (L. 2) T1 निर्लोको; M7 निर्लोपो (for निर्लेपो). — (L. 3) T2 G3 M7 नित्य (for नित्यम्). G1 मदीयैर् (for इन्द्रियैर्). — (L. 4) G1 हि सृक्षुः (for सिसृ°). D7 T G1–3. 6 M7 द्विधा (for प्रभुः). M1. 5. 6 असृजत्परमोजसा (for the post. half).]

11 Before 11, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4

C. 12. 6775
B. 12. 182. 11
K. 12. 180. 13

मानसो नाम विख्यातः श्रुतपूर्वो महर्षिभिः ।
अनादिनिधनो देवस्तथाभेद्योऽजरामरः ॥ ११
अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतोऽथाक्षरोऽव्ययः ।
यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ १२
सोऽसृजत्प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः ।
आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः ॥ १३
आकाशादभवद्वारि सलिलादग्निमारुतौ ।
अग्निमारुतसंयोगात्ततः समभवन्मही ॥ १४
ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयंभुवा ।
तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः ॥ १५
अहंकार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् ।
ब्रह्मा वै सुमहातेजा य एते पञ्च धातवः ॥ १६
शैलास्तस्यास्थिसंज्ञास्तु मेदो मांसं च मेदिनी ।
समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा ॥ १७
पवनश्चैव निःश्वासस्तेजोऽग्निर्निम्नगाः सिराः ।
अग्नीषोमौ तु चन्द्रार्कौ नयने तस्य विश्रुते ॥ १८
नभश्चोर्ध्वं शिरस्तस्य क्षितिः पादौ दिशो भुजौ ।
दुर्विज्ञेयो ह्यनन्तत्वात्सिद्धैरपि न संशयः ॥ १९

Dn1. n4 D3–6. 8. 9 ins. भृगुरुवाच. — a) K4 मानसी (for °सो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यः पूर्वो (for विख्यातः). ❀ Ca: मानसो मनसा योगानुगृहीतेन ग्राह्यः परमात्मा ॥ Cn: अज्ञानान्मन उत्पन्नं तच्चित्प्रतिबिम्बविशिष्टं मानसो नाम ॥ Cp: भगवत्संकल्पत्वान्मानसः । ❀ — b) K2. 4 श्रुतपूर्वं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 विश्रुतो वै (for श्रुतपूर्वो). G2 मनीषिभिः (for महर्षिभिः). — G2 om. (hapl.) 11cd. — d) K2 तथाभेदो; M1 स्वप्रभेभ्यो; M6. 7 त्वप्रभेद्यो (for तथाभेद्यो).

12 a) B8 (marg. as in text) इव (for इति). B9 व्याख्यातः (for वि°). — b) D2 शाश्वता (for °तो). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1 M5 [ऽ]थाक्षयो; G2 [ऽ]थाक्षरा; G3 M1. 7 [ऽ]थाव्ययो; G6 [ऽ]थाप्ययो; M6 वाप्ययो (for ऽथाक्षरो). G3 M6. 7 [ऽ]क्षयः (for ऽव्ययः). — c) K7 D9 ततः (for यतः). — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तिष्ठंति (for जायन्ते). Ś1 K1. 2. 4 D4 वियंति; K7 D9 विशंति (for म्रियन्ति).

13 b) ❀ Cn: महान्तं समष्टिजीवं हैरण्यगर्भं बुद्धिं वा । ❀ — After 13ab, K6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds (Ds1 marg.) D2–6. 8. 9 ins.:

484* महान्ससर्जाहंकारं स चापि भगवानथ ।
[D4 अहंकारान् (for °रं).]

— B9 om. (hapl.) 13cd. — c) Dn1 D7 T G1–3. 6 M5. 6 आकाश (for °शम्). G2 इव (for इति). Ds1 T G1. 3. 6 M5. 6 विख्यातः (for °तं). — d) K4 -भूतधरा; K7 D4. 9 -भूतवरः (for °धरः). — After 13, M1. 7 read 16ab for the first time, repeating it in its proper place.

14 M7 reads 14–15 twice. — b) K7 शलिलाद् (for स°). M7 (second time) -मारुतः. — c) G3 -संयोगस् (for °गात्). — d) D7 G2. 3 तद्वत् (for ततः).

15 For the repetition of 15 in M7, cf. v. l. 14. — a) K7 D4. 9 तेन तदा (for तेजोमयं). — c) K7 ततः (for तस्मात्). — d) T1 विधिः; M7 (first time) मुनिः (for निधिः).

16 M1. 7 read 16ab for the first time after 13. — a) K1 ख्यातेः (for °तः). — b) K1. 2. 4 सर्वभूतांत- (for °भूतात्म-). — c) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 स (for सु-). — d) B8 (marg.; orig. as in text) यत्रैते (for य एते).

17 a) K7 D4. 9 स्युर्; G3. 6 तन्- (for तु). — b) D7 मांसश्च; G1 मांसादि (for मांसं च). K6 भेदसंभवमेदिनी.

18 a) K7 पवनाश् (for °नश्). Bo. 6–9 Da4 Dn4 Ds1 D4. 6. 8 T2 G1. 2 M7 निश्वासस् (for निःश्वा°). — b) K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5–8 M1 शिराः; D4. 9 शराः (for सिराः). — c) K7 V1 Da3. a4 D4. 6. 9 च (for तु). D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 दिवाकरश्च सोमश्च. — G2 om. 18d–19c.

19 G2 om. 19abc (cf. v. l. 18). — a) Da4 नभस्योर्ध्वं (for °श्चोर्ध्वं). G1 नभश्चोर्ध्वगतिस्तस्य. — b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4–6. 8. 9 M1. 6. 7 भुजा दिशः; D3 M5 भुजौ दिशः (by transp.). — c) K7 D4. 9 दुर्विज्ञानो; G1 वृत्तिज्ञेयो (for दुर्विज्ञेयो). K4 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ह्यचिंत्यात्मा; K6 [ऽ]स्यचिंतात्मा;

स एव भगवान्विष्णुरनन्त इति विश्रुतः ।
सर्वभूतात्मभूतस्थो दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ २०
अहंकारस्य यः स्रष्टा सर्वभूतभवाय वै ।
यतः समभवद्विश्वं पृष्टोऽहं यदिह त्वया ॥ २१

भरद्वाज उवाच ।

गगनस्य दिशां चैव भूतलस्यानिलस्य च ।
कान्यत्र परिमाणानि संशयं छिन्धि मेऽर्थतः ॥ २२

भृगुरुवाच ।

अनन्तमेतदाकाशं सिद्धचारणसेवितम् ।
रम्यं नानाश्रयाकीर्णं यस्यान्तो नाधिगम्यते ॥ २३
ऊर्ध्वं गतेरधस्तात्तु चन्द्रादित्यौ न दृश्यतः ।
तत्र देवाः स्वयं दीप्ता भास्वराश्चाग्निवर्चसः ॥ २४
ते चाप्यन्तं न पश्यन्ति नभसः प्रथितौजसः ।
दुर्गमत्वादनन्तत्वादिति मे विद्धि मानद ॥ २५
उपरिष्टोपरिष्टात्तु प्रज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः ।
निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि ॥ २६
पृथिव्यन्ते समुद्रास्तु समुद्रान्ते तमः स्मृतम् ।
तमसोऽन्ते जलं प्राहुर्जलस्यान्तेऽग्निरेव च ॥ २७
रसातलान्ते सलिलं जलान्ते पन्नगाधिपः ।
तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलम् ॥ २८

C. 12. 6788
B. 12. 182. 28
K. 12. 180. 30

D_7 T $G_{1.6}$ ह्यनंतात्मा; G_3 ह्य*रात्मा (for ह्यनन्त-त्वात्).

20 $Ś_1$ K_1 om. (hapl.) 20^{ab}. — [a]) B_9 य (for स). $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_{s2} $D_{2-6.8.9}$ $M_{1.6.7}$ एष (for एव). — [c]) D_7 $G_{2.3.6}$ सर्वभूतादि- (for °तात्म-).

21 [a]) K_7 सृष्टा (for स्रष्टा). K_6 अहंकारमयः श्रष्टा. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ च (for वै). B_0 D_{s2} $D_{3.7}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5.7}$ सर्वभूतोद्भवाय (B_0 D_{s2} D_3 °तभयाय) वै. — [c]) D_7 T $G_{1-3.6}$ M_{5-7} ततः (for यतः). — [d]) T_2 दृष्टो; G_3 स्पृष्टो (for पृष्टो). K_7 $D_{4.6.9}$ यदिदं (for यदिह).

22 K_6 D_6 T_2 G_1 भारद्वाज (for भर°). — [a]) $D_{a3.a4}$ T $G_{1-3.6}$ M_5 दिशश्; G_2 (*inf. lin.*) दिशं (for दिशां). D_7 सर्वं- (for चैव). — [b]) D_7 T $G_{1-3.6}$ M_5 भूजलस्य (for भूतलस्य). $Ś_1$ lacuna; K_6 $B_{0.7-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ $D_{2.3}$ वा (for च). — [c]) M_5 कान्यस्य (for कान्यत्र). — 22^d is damaged in B_7. — [d]) $K_{4.6}$ $B_{0.6}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.5.8}$ तत्त्वतः; $D_{a3.a4}$ मद्यतः; G_2 मे स्थितः; G_6 मे धृतः (for मेऽर्थतः).

23 [b]) $K_{4.6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2-6.8.9}$ सिद्धदैवत- (for °चारण-). — [c]) $B_{6.8}$ (both marg.; orig. as in text). 9 D_{a4} नानाश्रमाकीर्णं. — [d]) D_{n1} [अ]धिगच्छति (for °गम्यते).

24 [a]) K_6 B_6 (marg.; orig. as in text). 9 $D_{3.6.8}$ T G_{1-3} M_7 ऊर्ध्वं गतैर्; D_7 और्ध्वं गतेर्; Cpp ऊर्ध्वंगतैर्. — [b]) D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5.7}$ दृश्ये(G_1 °श्य)-ते नेंदु(G_1 चंद्र)भास्करौ. — [d]) K_4 V_1 D_{a3} D_{n4} D_s $D_{2.3}$ M_6 भास्वराभा[:]; $K_{6.7}$ D_{n1} $D_{4.5.8.9}$ भास्कराभा[:]; D_{a4} भासुराश्च; D_7 T $G_{2.3.6}$ $M_{1.7}$ सूर्यभासो; M_5 भास्वरा (submetric) (for भास्वराश्च). G_1 सूर्यभाः स्वग्निवर्चसः.

25 [a]) D_8 वाप्यंतं (for चाप्यन्तं). T_2 गच्छंति (for पश्यन्ति). — [b]) K_6 प्रथितायशः; K_7 $D_{4.9}$ [ऽ]प्रतिमौजसः; G_1 प्रस्थितौजसः; $M_{1.7}$ प्रहि(M_7 *sup. lin.* °थि)तौजसा (for प्रथितौजसः). — [d]) K_7 $D_{4.6.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ वै; V_1 B_6 (marg. as in text) [इ]दं (for मे). B_9 om. विद्धि.

26 [a]) K_2 उपविष्टोपविष्टात्तु; B_8 (marg.; orig. as in text) उपरिष्टैरुपरिष्टात्तु; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ उपर्युपरि तैर्देवैः. ❀ Cn : उपरिष्टोपरिष्टाद् — आर्षो वर्णलोपः ॥ Cp : नैरुक्तो वर्णनाशः । ❀ — [d]) $D_{4.7}$ $M_{1.6}$ (also as in text) अप्रवेश्यं (for °मेयं).

27 V_1 reads 27–29 on marg. — [a]) $B_{7.9}$ च (for तु). — [b]) D_{s2} G_1 ततः; D_6 नभः (for तमः). D_{s2} तमः (स्मृतम्). — [c]) K_1 तमसोस्ते; D_6 नभसोंते (for तमसोऽन्ते). — [d]) B_9 जलस्यांतो (for °स्यान्ते). K_1 om. (hapl.) from ग्निरेव up to आकाशान्ते (in 28^d). D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ [ऽ]ग्निमेव (for °रेव).

28 K_1 om. up to आकाशान्ते (cf. v. l. 27). G_2 om. (hapl.) 28^a–29^b. V_1 reads 28 on marg. — [b]) $K_{4.6}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s1} $D_{2-6.8.9}$ T_2 G_1 $M_{1.5-7}$ पन्नगाधिपाः. — [d]) D_8 आकाशांतं (for °न्ते).

C. 12. 6789
B. 12. 182. 29
K. 12. 180. 31

एवमन्तं भगवतः प्रमाणं सलिलस्य च ।
अग्निमारुततोयेभ्यो दुर्ज्ञेयं दैवतैरपि ॥ २९
अग्निमारुततोयानां वर्णाः क्षितितलस्य च ।
आकाशसदृशा ह्येते भिद्यन्ते तत्त्वदर्शनात् ॥ ३०
पठन्ति चैव मुनयः शास्त्रेषु विविधेषु च ।
त्रैलोक्ये सागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ।
अदृश्याय त्वगम्याय कः प्रमाणमुदाहरेत् ॥ ३१
सिद्धानां देवतानां च यदा परिमिता गतिः ।
तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विश्रुतम् ।
नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ॥ ३२
यदा तु दिव्यं तद्रूपं ह्रसते वर्धते पुनः ।
कोऽन्यस्तद्वेदितुं शक्तो योऽपि स्यात्तद्विधोऽपरः ॥ ३३
ततः पुष्करतः सृष्टः सर्वज्ञो मूर्तिमान्प्रभुः ।
ब्रह्मा धर्ममयः पूर्वः प्रजापतिरनुत्तमः ॥ ३४

भरद्वाज उवाच ।

पुष्कराद्यदि संभूतो ज्येष्ठं भवति पुष्करम् ।
ब्रह्माणं पूर्वजं चाह भवान्संदेह एव मे ॥ ३५

भृगुरुवाच ।

मानसस्येह या मूर्तिर्ब्रह्मत्वं समुपागता ।
तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते ॥ ३६

---

29 G2 om. 29^ab (cf. v. l. 28). V1 reads 29 on marg. — ^a) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 एवमंतो (K4 °तौ); B8 (marg.; orig. as in text) एवमाहुर्; D8 एतमंतं (for एवमन्तं). G1 M1. 5–7 हि नभसः; T G3. 6 हि न भुवः (for भगवतः). — K6 om. (hapl.) 29^c–30^b. D6 om. (hapl.) 29^cd. — ^c) M6 -तोयानां (for -तोये-भ्यो). D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 अग्निमारुतयोश्चैव. ❀ Cn: °तोयेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ❀ — ^d) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 दुर्ज्ञेयो (for °यं). D7 देवतैर् (for दैव°).

30 K6 om. 30^ab (cf. v. l. 29). B6 partly damaged. — ^d) D7 T1 G6 दृश्यंते (for भिद्यन्ते). K1 -दर्शनम् (for -दर्शनात्).

31 ^a) B6 तस्त्वं (for चैव). — ^b) K7 D4. 6. 9 [अ]पि; T2 वै (for च). — ^c) K4. 7 V1 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5–8 T2 G1 M7 त्रैलोक्य-; Cp °क्ये (as in text). — ^d) B7. 9 Da3. a4 पुनः (for यथा). — ^e) T1 अगम्याय (for त्व°). K7 अदृश्यो-यत्वगम्योथ (sic); G1 अदृश्यत्वादगम्यत्वात्. ❀ Cn. p: अदृश्यायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ❀ — ^f) G2 कं (for कः). D7 उदाहरत् (for °हरेत्).

32 ^a) G2 दैवतानां (for देव°). G3. 6 सिद्धानां देवभूतानां. — ^c) D5 च तदा (hypermetric); D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अतो (for तदा). K1. 2. 4 गौरम् (for गौणम्). — ^d) B6 वै कृतं; Dn4 विश्रुते (for विश्रुतम्). K7 D9 नमनं चेति विश्रुतं. — ^f) D4 माधवस्य (for मानसस्य).

33 ^a) K1 तदा (for यदा). Da3. a4 [अ]त्र; Ds च (for तु). K4. 6 V1 B0. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यद्रूपं (for तद्रूपं). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यस्य दिव्यं हि तद्रूपं. — ^b) D7 हीयते; T G1–3. 6 M5 हीयते; M6 ग्रसते (for ह्रसते). D7 [ऽ]पि च; T G2. 3. 6 M1. 5–7 न च; G1 यथा (for पुनः). — ^c) B7. 9 Da4 D7 T G2. 3. 6 M7 तं; G1 तु (for तद्). K6 Da3 Dn4 Ds D5. 8 शक्यो (for शक्तो). — ^d) D6 यो यः; D7. 9 T G1–3. 6 M1. 7 यो न (for योऽपि).

34 ^a) Ds1 तत्ततः (hypermetric) (for ततः). D4 सृष्टा; D9 स्रष्टा (for सृष्टः). ❀ Cp: तत इति सार्वविभक्तिकः तसिः । पुष्करत इति सप्तम्यर्थे । ❀ — ^b) Da4 सर्वतो (for °ज्ञो). — ^c) Ś1 K1. 4 G1 ब्रह्म- (for ब्रह्मा). D4 reads from पूर्वः up to त्तमः twice. K7 V1 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पूर्वं; Da3. a4 पूर्णः (for पूर्वः).

35 D4 om. 35 with the ref. G1. 2 भारद्वाज (for भर°). — ^a) G3 नरवद् (for पुष्कराद्). B9 संभूतं (for °तो). — ^b) D7 T1 G3. 6 ज्येष्ठो भवति पुष्करः. — ^c) B9 ब्रह्माहं (for °णं). Da4 M5 प्राह (for चाह). — ^d) Ś1 K1. 2. 4 एष (for एव). B6 हि (for मे). G1 भगवान्संशय एव मे (hypermetric).

36 ^b) D7 T1 M6 समुपागतः (for °गता). — Dn4 reads 36^c–37^d after 12. 176. 8^ab. — ^c) G2 तस्यानन- (for °सन-). — ^d) D4 उद्यतं (for उच्यते).

37 For the sequence in Dn4, cf. v. l. 36. — ^a) K4 Da3 Dn4 D2. 4. 6–8 T1 G3. 6 कर्णिकांतस्य; T2 °कारस्य (for °का तस्य). — ^b) G2 उच्छ्रितं; G3 उच्यते; G6 उच्छ्रिते (for उच्छ्रितः). — ^c) B8 (marg.; orig. as in text) तत्र (for तस्य). D6

कर्णिका तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः । तस्य मध्ये स्थितो लोकान्सृजते जगतः प्रभुः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

भरद्वाज उवाच ।
प्रजाविसर्गं विविधं कथं स सृजते प्रभुः ।
मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ १
भृगुरुवाच ।
प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसासृजत् ।
संधुक्षणार्थं भूतानां सृष्टं प्रथमतो जलम् ॥ २
यत्प्राणाः सर्वभूतानां वर्धन्ते येन च प्रजाः ।
परित्यक्ताश्च नश्यन्ति तेनेदं सर्वमावृतम् ॥ ३
पृथिवी पर्वता मेघा मूर्तिमन्तश्च ये परे ।
सर्वं तद्वारुणं ज्ञेयमापस्तस्तम्भिरे पुनः ॥ ४
भरद्वाज उवाच ।
कथं सलिलमुत्पन्नं कथं चैवाग्निमारुतौ ।

C. 12. 6808
B. 12. 183. 5
K. 12. 181. 5

मध्य- (for मध्ये). — d) Ś1 K1. 2 ससृजे (for सृजते). T1 जगतां (for °तः).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 M1. 7 भृगु(Ds1 om. भृगु) भरद्वाजसंवादः; D7 G2. 3. 6 M6 भृगुभारद्वाज(G3 om. भृगुभारद्वाज)संवादे जगदुत्पत्तिः; M5 भृगुभरद्वाजसंवादे जगत्सृष्टिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n4 9; Ds D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 8; T2 G2 22. — *Śloka no.:* Dn1 D8 39; Dn4 38.

176

1 Ś1 V1 read 1 with the ref. on marg. The sequence in D7 is: 1c, 1b, 1a, 1d. — a) K4 -विसर्गे (for -विसर्गं). — b) K7 D4. 9 कथं सं-; B9 स कथं (by transp.). K6. 7 D7 -ससृजे (for सृजते). Ś1 K1 विभुः (for प्रभुः). — d) D7 तं (for तद्). — D7 ins. after 1 : T G1–3. 6 M1. 5–7 subst. for 1 :

485* मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा कथं स ससृजे प्रजाः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व याथातथ्येन पृच्छतः ।

[D7 om. line 1. — (L. 1) T1 ह्यसृजत्; G3. 6 सृजते (for ससृजे). G1 M1 कथं सृजति वै प्रजाः (for the post. half). — (L. 2) T2 G1 M1 यथातथ्येन; M5 याथातत्त्वेन (for °तथ्येन). M6. 7 पृच्छते.]

2 a) K7 (*inf. lin.*) D4. 6. 9 M1. 5–7 पूर्वं स (M1 नु); D7 T1 G1–3. 6 पू(G1 स)र्वं हि (for विविधं). — b) Da4 [अ]सृजन्. B9 स कथं सृजते प्रभुः. — c) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M5 Cn. p संरक्षणार्थं; Cpp. संधुक्षणार्थं (as in text). — V1 om. (hapl.) 2d–3a, and reads the same on marg. *sec. m.* — d) K6 प्राग्रमतो (for प्रथ°). G1 सृष्टः प्रथमतोम्मयः.

3 V1 reads 3a on marg. — a) D7 T G3. 6 यः; M7 यं (for यत्). K4. 6. 7 V1 Da4 Dn1. n4 D2. 3 G2 M1. 5. 6 प्राणः (for प्राणाः). G1 ब्राह्मणाः सर्वभूतानि. — b) K2. 7 M6 वर्धते; B9 वर्तते (for वर्धन्ते). — 3cd is damaged in B6. — c) K1 परित्यक्तांश्. M6 स (for च). T2 नश्यंते. — d) K6 येन (for तेन). D4. 6 सर्वतो घृतं; M1 °दावृतं; M6 °दाहृतं (for °मावृतम्).

4 a) G1 पृथिवी पर्वतायेव (sic). — b) D6 अर्चिमंतश्च (for मूर्ति°). — d) B6 Dn1 D8 यतः; D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 हि ताः (for पुनः). G1 अपास्तमहिरे हि ताः (sic).

5 K6 Dn4 D7 G1–3. 6 भारद्वाज. — a) Da4 om. from कथं up to the ref. in 6. — b) Ds1 वैव; G1 वा च (for चैव). — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2–9 वा (for च). — d) V1 B6–9 तत्र

C. 12. 6808
B. 12. 183. 5
K. 12. 181. 5

कथं च मेदिनी सृष्टेत्यत्र मे संशयो महान् ॥ ५
भृगुरुवाच ।
ब्रह्मकल्पे पुरा ब्रह्मन्ब्रह्मर्षीणां समागमे ।
लोकसंभवसंदेहः समुत्पन्नो महात्मनाम् ॥ ६
तेऽतिष्ठन्ध्यानमालम्ब्य मौनमास्थाय निश्चलाः ।
त्यक्ताहाराः पवनपा दिव्यं वर्षशतं द्विजाः ॥ ७
तेषां धर्ममयी वाणी सर्वेषां श्रोत्रमागमत् ।
दिव्या सरस्वती तत्र संबभूव नभस्तलात् ॥ ८
पुरा स्तिमितनिःशब्दमाकाशमचलोपमम् ।
नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव संबभौ ॥ ९
ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः ।
तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत मारुतः ॥ १०
यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्यते ।
तच्चाम्भसा पूर्यमाणं सशब्दं कुरुतेऽनिलः ॥ ११
तथा सलिलसंरुद्धे नभसोऽन्ते निरन्तरे ।
भित्त्वार्णवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् ॥ १२
स एष चरते वायुरर्णवोत्पीडसंभवः ।
आकाशस्थानमासाद्य प्रशान्तिं नाधिगच्छति ॥ १३
तस्मिन्वाय्वम्बुसंघर्षे दीप्ततेजा महाबलः ।
प्रादुर्भवत्यूर्ध्वशिखः कृत्वा वितिमिरं नभः ॥ १४
अग्निः पवनसंयुक्तः खात्समुत्पतते जलम् ।
सोऽग्निर्मारुतसंयोगाद्घनत्वमुपपद्यते ॥ १५

(for [इ]त्यत्र). D7 T1 G2. 3. 6 वै (for मे).

6 Da4 om. the ref. (cf. v. l. 5). — a) K7 D4. 9 राजन्; D5 lacuna (for ब्रह्मन्). ❀ Ca: ब्रह्मकल्पे ब्रह्मप्रथमदिने। ❀ — b) B6 महर्षीणां (for ब्रह्म°). V1 समागमः.

7 b) K1 मानम्; Ds1 ध्यानम् (for मौनम्). M7 अस्थाय. Ś1 K1. 2 तस्थिरे; Bo निश्चलं. — c) K1 Ds1 त्यक्ताहारः. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3 (also as in text). 5 स्पर्धमाना; D8 वायुपाना (for पवनपा).

8 a) Ś1 (*sup. lin.*) K6. 7 Bo. 8 (marg.) Da4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8 ब्रह्ममयी; Cp धर्ममयी (as in text). ❀ Ca. s: ब्रह्ममयी अशरीरा ॥ Cp: धर्ममयी वेदमयी, कारणे कार्योपचारात् । ❀ — b) K4 आगतं; B6 °ता (for °मत्). — After 8ab, Dn4 reads 12. 175. 36c–37d. — d) Ś1 K1. 2 T2 G1. 2 नभःस्थलात्.

9 a) K6. 7 Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 पुरा स्तिमितमाकाशम्. — b) K6 Bo. 7. 8 (marg.) Dn1 Ds D2. 3. 5. 8 अनंतम्; K7 D4. 6. 9 निःशब्दम्; Dn4 lacuna (for आकाशम्). — c) V1 B6–8 Da3 नष्टार्कचंद्रपवनं. — d) Ś1 K1. 2. 4 निर्बभौ; B6. 8 (both marg. as in text). 9 Da4 खं बभौ; G2 चाबभौ (for संबभौ).

10 b) Ś1 K1. 2 परं (for [अ]परं). — c) K1. 2 सलिलात्पीताद्; K7 D4. 6. 9 °लापीडाद् (for °लोत्पीडाद्). — d) D7 T G1–3. 5 M1. 5–7 समजायत मारुतः.

11 b) D7 T G3. 6 इह (for इव). B7 Dn4 लक्ष्यसे. — c) B6. 8. 9 Da3. a4 D4. 6. 9 [अ]भिपूर्यंतं (for पूर्यमाणं). — After 11, T1 reads 14c for the first time, repeating it in its proper place.

12 a) B7 damaged. K2. 4 Bo Ds यथा (for तथा). G2 -संरुद्धो; M6 -संक्रुद्धे (for -संरुद्धे). — b) K1 नभसोन्वो; D4. 9 तमसोंते (for नभसोऽन्ते). Dn1 D4 निरंतरं (D4 °रा). — c) M1. 5. 6 हित्वा (for भित्त्वा). Dn1 [अ]र्णवतले. — d) D7 T1 G2 वेगवान्; M5 घोषवत् (for °वान्). D6 उत्पपात स घोषवान्.

13 a) Ś1 K1. 2. 7 D4. 6. 9 T2 M7 एव (for एष). Ds1 (before corr.) D7 G2. 3 चर(G3 °रि)तो (for चरते). — b) K7 D4. 9 अर्णवापी(D4 °त्पी)डसंभवः. — c) K7 V1 B6. 8 Da4 D4. 9 T2 G1 M1. 5–7 आकाशं (for °श-). Ś1 K1. 2. 4 आश्रित्य; K7 आस्थाय (for आसाद्य). — d) K1. 4. 7 D4 प्रशांतिर्; K6 प्रशांतं (for °शान्ति).

14 a) K6 नाद्यं तु; Da3 वाद्यंबु- (for वाय्वम्बु-). K7 -संघोषे (for -संघर्षे). — b) K7 दीप्ततेजो; Dn4 दिप्ततेजा. T2 G3 महाज्वलः; G2 °बलाः; M1. 7 (*sup. lin.* as in text) विभावसुः. — T1 reads 14c for the first time after 11. — c) K4. 6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 प्रादुरभूद्; B6 °र्बभूव; T1 (both times) °र्भवंति (for °र्भवति). K6 तूर्ध्वशिखः; D4 ऊर्ध्वशीर्षे. — d) M1. 7 कुर्वन् (for कृत्वा). K4 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 निस्तिमिरं (for विति°). V1 जगत् (for नभः).

15 a) K4 अग्निं. — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4

तस्याकाशे निपतितः स्नेहस्तिष्ठति योऽपरः ।
स संघातत्वमापन्नो भूमित्वमुपगच्छति ॥ १६

रसानां सर्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा ।
भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रसूयते ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

भरद्वाज उवाच ।

एते ते धातवः पञ्च ब्रह्मा यानसृजत्पुरा ।
आवृता यैरिमे लोका महाभूताभिसंज्ञितैः ॥ १
यदासृजत्सहस्राणि भूतानां स महामतिः ।
पञ्चानामेव भूतत्वं कथं समुपपद्यते ॥ २

भृगुरुवाच ।

अमितानां महाशब्दो यान्ति भूतानि संभवम् ।
ततस्तेषां महाभूतशब्दोऽयमुपपद्यते ॥ ३
चेष्टा वायुः खमाकाशमूष्माग्निः सलिलं द्रवः ।
पृथिवी चात्र संघातः शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ ४

C. 12. 6824
B. 12. 184. 4
K. 12. 182. 4

Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 खं समाक्षिपते जलं; K7 D4. 6. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 खात्स(D6 M5 खं स)मुत्क्षि°. — c) K1 सोग्निः; K2. 4 B8 (marg.) Ds2 D2 M6 सोग्नि-; V1 अग्निर्; D7 T G1-3. 6 M1. 5. 7 अग्नि- (for सोऽग्निर्). — d) M1 फेनत्वम् (for घन°). Ś1 K1. 2. 4 प्रतिपद्यते; K7 D9 उपगच्छति (for °पद्यते).

16 a) K4. 6 V1 B0. 8 Da3. a4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G1 आकाशं; K7 B6. 7. 9 D4. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5-7 °शान् (for °शे). K6 V1 B0. 9 Dn4 Ds1 D3. 5 निपततः. — b) G1 [ऽ]परं. — c) K7 असंघातत्वम्. — d) K6 B0. 6 Da3 Dn4 D2. 3. 8 अनु-; Dn1 अधि- (for उप-). D6 -पद्यते (for -गच्छति). K1. 2 भूमिं समुपगच्छति.

17 a) Ś1 K1. 2 स्नेह- (for सर्व-). — c) Ś1 K1. 2. 4 अहो ज्ञेया; D7 अविज्ञेया; G2. 3 हि विज्ञेया (for इह ज्ञेया). — d) D4. 6. 9 यस्याः (for यस्यां). V1 B7-9 Da4 G3 प्रतिष्ठितं (for प्रसूयते).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Ds D3-6. 8. 9 G1 भृगुभ(K6 °भा)रद्वाजसंवादः; D7 G6 भृगुभरद्वाजसंवादे सर्गक्रमः; M1. 7 भृगुभरद्वाजसंवादे प्रजासर्गः; M5 °संवादे भूतसृष्टिः; M6 प्रजासर्गक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n4 10; D8 D7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 9; D2 8; T2 G2 23. — *Śloka no.:* Dn1 D8 17; Dn4 19.

177

1 K6 Ds2 D7 G1. 6 भारद्वाज (for भर°). — a) K6. 7 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4-6. 9 G1-3. 6 M1. 5-7 य एते; B8 D3. 8 त एते (for एते ते). — b) G2 ब्रह्म. Dn4 ब्रह्माद्यायसृजत्पुरा. — d) K6. 7 D5 महाभूतानि (for °भूताभि-). B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 D5 -संज्ञिताः; Ds1 -संहितैः; D7 T1 G2 -संज्ञकैः; G3. 6 -संज्ञकैः (for -संज्ञितैः).

2 b) D8 सु- (for स). K6 महान्प्रभुः; K7 महाद्युतिः; M1. 7 प्रजापतिः (for महामतिः). — c) Ds1 (*sup. lin.* as in text) अपि (for एव). Ś1 K1. 2 भूतानां (for भूतत्वं). — d) B8 (marg. as in text) समुपलभ्यते (for °पद्यते). — After 2, D4 reads 4a, 5a and 3.

3 For the sequence in D4, cf. v. l. 2. K7 reads 3 twice. — a) Ś1 K1. 2 अमितानि; K4 असितानि; K6 असितानां (for अमि°). Ś1 K1. 2. 4 महाशब्दे (Ś1 °ब्दं); D5. 7 °शब्दा (for °शब्दो). — b) K2 D4 यानि (for यान्ति). T G1-3. 6 M1. 5. 7 भूतानां याति संभवं (M7 °वः). — c) K7 D8 D4. 7 अतस् (for ततस्). G1 समाभूत-; G2 महाभूतः (for महाभूत-).

4 For the sequence in D4, cf. v. l. 2. — a) M7 वायुं. — b) G1 ऊष्माग्निः (for °ग्निः). K7 शलिलं (for सलिलं). Ś1 K2. 4 B9 D5 M7 द्रवं; K1 D6 द्रवन्;

C. 12. 6825
B. 12. 184. 5
K. 12. 182. 5

इत्येतैः पञ्चभिर्भूतैर्युक्तं स्थावरजङ्गमम् ।
श्रोत्रं घ्राणं रसः स्पर्शो दृष्टिश्चेन्द्रियसंज्ञिताः ॥ ५
भरद्वाज उवाच ।
पञ्चभिर्यदि भूतैस्तु युक्ताः स्थावरजङ्गमाः ।
स्थावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥ ६
अनूष्मणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः ।
वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥ ७
न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः ।
न च स्पर्शं विजानन्ति ते कथं पाञ्चभौतिकाः ॥ ८
अद्रवत्वादनग्नित्वादभौमत्वादवायुतः ।
आकाशस्याप्रमेयत्वाद्वृक्षाणां नास्ति भौतिकम् ॥ ९
भृगुरुवाच ।
घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः ।
तेषां पुष्पफले व्यक्तिर्नित्यं समुपलभ्यते ॥ १०
ऊष्मतो ग्लानपर्णानां त्वक्फलं पुष्पमेव च ।
म्लायते चैव शीतेन स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ॥ ११

K7 नृप (for द्रवः). — c) V1 B6 (marg. as in text) Da4 धातु- (for चात्र). Ś1 K1 संघाता; K2 संघाश्च; K4 संघश्च; G2 संघातिः (for संघातः). — d) Ś1 K2 पंचभौतिकं; D6 पांचभूतिकं (for पाञ्चभौ°).

5 For the sequence in D4, cf. v. l. 2. T1 om. 5^a–6^b. — a) G2 इत्येतत् (for °तैः). — b) K7 युक्ति- (for युक्तं). Da4 स्थावरं (for °र-). — c) G2 श्रोत्रा-घ्राणं- K6 घ्राणो; D8 D2. 8 घ्राणो (for घ्राणं). D5 रसं (for रसः). K7 स्पर्शा (for स्पर्शो). — d) Ś1 K1. 2. 4 -संज्ञितं; K7 Da4 D4. 6. 9 M1 -संज्ञिता; Dn1 -संज्ञितः; D7 -संज्ञकः; G2 -संज्ञिकाः; M1. 6 -संज्ञतः (for -संज्ञिताः).

6 T1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). V1 reads from the ref. up to 9^a on marg. K6 T2 G1 भारद्वाज (for भर°). — a) G1 उत (for यदि). K7 D4. 6. 9 च (for तु). — b) K7 जगत्; Da4 प्रजाः; D4. 9 मुक्ताः (for युक्ताः). — d) K2 शरीरं (for °रे).

7 K6 G1 om. (hapl.) 7. Da4 om. 7^a–8^b. V1 reads 7 on marg. D6 transp. 7 and 8. — a) V1 अनूष्माणाम्; D6. 8 अनुष्मणाम्; G2 अनुस्माणाम् (for अनूष्म°). — b) G2 गंधानां; G3 घटानां; G6 जडानां (for घनानां). Ś1 K1 V1 सर्वतः; K2 D7 T G2. 3. 6 सर्वशः; K4 सर्वदा; D2. 3 सत्त्वतः (for तत्त्वतः). — c) K2 नोपलभ्यंत; Bo. 6 नोपपद्यंते; D2. 8 नैव लभ्यंते; M7 नोपलक्ष्यंते (for नोपलभ्यन्ते). — d) K2 शरीरं (for °रे).

8 Da3. a4 om. 8^{ab} (for Da4, cf. v. l. 7). V1 reads 8 on marg. — a) D4 पश्यति (for °न्ति). — b) D5 -भेदिनः; G1 -वेदनं (for -वेदिनः). — c) D7 स्पर्शं; M6 शब्दं (for स्पर्शं). K4 न जानंति (for विजा°). — d) K1. 2 पंचभौतिकः (K2 °काः); D6 पांचभूतिकाः (for पाञ्चभौतिकाः).

9 V1 reads 9^a on marg. — a) K7 (marg. as in text) अनस्थिरत्वाद् (for अनग्नि°). — b) K4. 6. 7 B7 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8. 9 G3 अभूमित्वाद्; D4 G1 अभौति° (for अभौम°). — c) G1 आकाशत्व-; G2 आकाशस्याद् (sic) (for °स्य). Da4 प्रमेयत्वाद्; M1. 7 [अ]प्रसंगत्वाद् (for [अ]प्रमेयत्वाद्).

10 After the ref., the sequence in D7 T G1–3. 6 is: 17, 11–16 (G1 om. 13–14), 18, 10, 19. — ab) ❀ Ca: घनानामपीति, अदृश्यमानच्छिद्राणामपि वृक्षाणां तद्वातुप्रभवफलपुष्पदर्शनादन्तः संचारोऽस्ति वायोः । तस्य चावकाशं विना न संभव इत्यनुमितानुमानमाकाशप्रकाशकम्। ❀ — c) K4. 6 V1 Bo. 3 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 पुष्पफल-; K7 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पुष्पफ(K7 °प)लैर् (for °फले). K2 वृत्तिर्; G1 वृत्तिं (for व्यक्तिर्). — d) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.; orig. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 समुपपद्यते; K7 D4. 9 T2 °लक्ष्यते (for °लभ्यते).

11 For the sequence in D7 T G1–3. 6, cf. v. l. 10. — a) K1 तूष्मतो; K7 उष्मतो; M1. 6. 7 ऊष्मातो (for ऊष्मतो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn4 D8 D2. 3 ऊ(Dn4 उ)ष्मतो म्लायते पर्णं (D8 °र्णे); Da4 उष्मतो ज्ञायते पर्णं; Dn1 T G2. 3. 6 ऊष्मतो ग्लायते वर्णः (Dn1 T2 G6 °र्णं); D5 corrupt; D6–8 कु(D7 औ)ष्मतो म्ला(D7 °ग्ला)यते वर्णं. — b) K1 त्वत् (for त्वक्). Ds1 पुष्पं फलम् (by transp.). Dn1 पत्रं (for फलं). D7 T1 G3. 6 वा (for च). — c) K7 D4. 9 ग्लायते; D7 वर्धते; T1 G3. 6 जायते; M1. 5–7 ह्लादते (for म्लायते). G1 नैव (for चैव). M7 शीते च (for शीतेन). K4. 6 Bo. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn म्लायते शीर्यते

वाय्वग्न्यशनिनिष्पेषैः फलपुष्पं विशीर्यते ।
श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥ १२
वल्ली वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ।
न ह्यदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति तस्मात्पश्यन्ति पादपाः ॥ १३
पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि ।
अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः ॥ १४
पादैः सलिलपानं च व्याधीनामपि दर्शनम् ।
व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ॥ १५
वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोर्ध्वं जलमाददेत् ।
तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः ॥ १६
ग्रहणात्सुखदुःखस्य छिन्नस्य च विरोहणात् ।
जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥ १७
तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुतौ ।
आहारपरिणामाच्च स्नेहो वृद्धिश्च जायते ॥ १८

C. 12. 6833
B. 12. 184. 18
K. 12. 182. 18

चापि (K6 D2 वापि). — d) D7 स्वर्गस्थेन (for स्पर्श-स्तेन). D6 संशयः (for विद्यते).

12 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. — a) K6 B6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 -निर्घोषैः (B7 °शैः); D6 -निःशेषैः; G6 -निक्षेपैः (for -निष्पेषैः). Da3. a4 वायुः सलिलनि(Da4 lacuna for °लनि)ष्पेशैः; D5 वाय्वग्निसलिलस्पर्शैः. ❀ Ca : निष्पेषैः कठोरैः शब्दैः । ❀ — b) K1 फले; K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T G1–3. 6 M1 फलं (for फल-). D7 T1 -पुष्पैर् (for -पुष्पं). — After 12, T1 reads 15.

13 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. Ś1 K1. 2. 4. 7 om. (hapl.) 13; G1 om. (hapl.) 13–14. — a) V1 B7–9 वनं; B8 (marg.) वल्लिर्; Da3. a4 वल्लीर्; Dn4 विल्लं; D4. 9 बलं; D6 फलं (for वल्ली). V1 Bo. 8 (marg. as in text). 9 D9 चेष्टयते; Da4 विष्ट° (for वेष्ट°). V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 D4. 9 वृक्षः (for वृक्षं). — c) D2 न स; D4 6. 9 नास्ति; D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 नापि (for न हि). D2 दृष्टेश्; D7 [अ]दृष्टश् (for [अ]दृष्टेश्). D8 D4. 9 तु (for च). D4. 9 वै; D6 [ऽ]त्र; G2 [ऽ]स्मि (for ऽस्ति). B9 नष्टदृष्टैश्च मार्गोऽस्ति; D5 नात्रास्त्यदृष्टेश्च मार्गोऽत्र.

14 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. G1 om. 14 (cf. v. l. 13). — b) K2 धूमैश्; K4 भूपैश् (for धूपैश्). ❀ C3 : पुण्यगन्धाः कर्पूरचन्दनादि-रसगन्धाः । अपुण्या मत्स्यादिगन्धाः । बीजं सुगन्धरसेनाभ्य-ज्यान्वितं सुगन्धमङ्कुरं जनयति । विविधैर्धूपैररोगिणो भवन्ति । अत्र वृक्षायुर्वेदविदां वचनम् — प्रापयेत्कदलीपत्रैः सर्षपेण घृतेन च । सर्वर्तुपुष्पफलदा भवन्त्येते चिकित्सितैः । इति । ❀ — c) Ś1 K1. 2 संतः (for सन्ति). K7 D4–7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 भवंत्यरोगाः पुष्पाढ्यास्.

15 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. T1 reads 15 after 12. — a) K2. 4 V1 B8 (marg.; orig. as in text) Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 -पानाच्; Da4 -पादं; T2 -पानाश् (for -पानं). — b) T2 पृथिव्यां (for व्याधीनाम्). K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 चापि; B6 Dn1 D4–6. 9 चैव (for अपि). K2. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 दर्श-नात् (for °नम्). ❀ C3 : व्याधीनां नरमूत्रेण मूलदत्तेन जनितानां दर्शनात् । ………… । अत्रापि वृक्षायुर्वेदविदो वदन्ति । अम्लं मधु मांसं च संविश्यासिञ्चेद्दुग्धोदकमिति । ❀ — c) Ś1 K2 -क्रियातश्; K1. 4 -क्रियतश्; M1. 6 -क्रिया-त्वाच् (for -क्रियत्वाच्). ❀ Cv : अतिपानाद्व्याधीनाम् । व्याधीनां प्रतिक्रिया मूले लवणरसादिदानेन । ❀ — d) Ś1 K1. 2 वर्तते (for विद्यते). K2 lacuna; T2 M7 रसना; M1 रसनान् (for °नं).

16 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. — a) K1. 2. 4 D4 T2 वक्रेण (for वक्त्रेण). D7 G2 -वर्णेन; T G1. 3. 6 M1. 5–7 -नाळेन (for -नालेन). — b) G2 यतोर्ध्वं (for यथोर्ध्वं). K7 V1 D4–6. 9 आपिबेत्; T1 G2. 3. 6 M6 आददे (for आददेत्). — c) K7 यथा (for तथा). — d) G1 पादपाः (for °पः).

17 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. — a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखदुःखयोश्च ग्रहणाच् (hypermetric); K7 D4. 9 ग्रहणाद्दुःखसुखयोश्. — b) Ś1 K1 विरोहनात्; T2 M1. 6. 7 विरोपणात् (for विरोहणात्). — d) Ś1 K1 D7 T1 G3. 6 आचैतन्यं; Da4 न चै° (for अचै°).

18 For the sequence in T G1–3. 6, cf. v. l. 10. — a) Ś1 K1. 2 येन (for तेन). Ś1 K2 आदत्ते; K7 D4–6. 9 आपीतं; T2 G1 आत्तं हि; M5 आत्तं च (for आदत्तं). — b) Ś1 K1. 2 B8 (marg.; orig. as in text) Da4 Cpp जनयति; D6 तं जरति; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 जरयेते (M7 °यैने); G2 जरयेद् (for जरयति). K7 D4. 9 अग्निरंतरा; D5 °मारुतं (for °मा-

C. 12. 6639
B. 12. 184. 19
K. 12. 182. 19

जङ्गमानां च सर्वेषां शरीरे पञ्च धातवः ।
प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते ॥ १९
त्वक्च मांसं तथास्थीनि मज्जा स्नायु च पञ्चमम् ।
इत्येतदिह संख्यातं शरीरे पृथिवीमयम् ॥ २०
तेजोऽग्निश्च तथा क्रोधश्चक्षुरूष्मा तथैव च ।
अग्निर्जरयते चापि पञ्चाग्नेयाः शरीरिणः ॥ २१
श्रोत्रं घ्राणमथास्यं च हृदयं कोष्ठमेव च ।
आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पञ्च धातवः ॥ २२
श्लेष्मा पित्तमथ स्वेदो वसा शोणितमेव च ।
इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ॥ २३
प्राणात्प्रणीयते प्राणी व्यानाद्व्यायच्छते तथा ।
गच्छत्यपानोऽवाक्चैव समानो हृद्यवस्थितः ॥ २४
उदानादुच्छ्वसिति च प्रतिभेदाच्च भाषते ।
इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्तीह देहिनम् ॥ २५

रुतौ). — c) K1.2 -परिणामाश्च ; G2 °माणाश्च (for °णामाच्). — d) T2 स्नेहे (for स्नेहो). K2 बुद्धिश्च (for वृ°).

19 For the sequence in T G1–3.6, cf. v. l. 16. — c) T1 इत्येकशः (for प्र°). K7 D4.9 G6 प्रपद्यंते (for प्रभिद्यन्ते). D5 प्रत्यक्षेण प्रभेद्यंते. — d) G1 शरीरे (for °रं). K7 विचेष्टिते (for °ष्टते).

20 a) V1 B8 Da4 Ds2 D4 त्वङ्मांसं च ; D5 त्वचा मांसं (for त्वक्च मांसं). K7 D6 om. च. — b) Ś1 K1.2.4.7 V1 B8 Dn1 D8 (marg. ; orig. as in text) D2.4.6.9 G1 स्नायुश्च (for स्नायु). Ś1 K1.2.7 D4.6.9 पंचमः (for °मम्). — c) G3.6 मन्ये तद् (for इत्येतद्). K4.6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6–8 G2.3.6 Cpp संघातं (D7 °तः) ; G1 संपातं (for संख्यातं). — d) K2 शरीरं (for °रे).

21 a) K2.7 D4.9 T2 M1.5–7 तेजोग्नितस् ; K4.6 V1 Dn1.n4 Ds D2.3.6–8 T1 G2.3.6 तेजो ह्यग्निस् (for तेजोऽग्निश्च). D5 तेजोग्निस्तिग्मता क्रोधश्च. ❀ Ca : क्रोधः मानसो विकारोऽपि तेजोबहुलेष्वेव देहेषु भवति नान्यत्रेति तस्यापि तैजसत्वं मुनिनोक्तम् । ❀ — b) K1 चक्षु (for चक्षुर्). K6 ऊष्मास् ; Da4 उष्मा (for ऊष्मा). — c) Ds1 (sup. lin. ; orig. as in text) जनयते (for जर°). K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 यच्च ; D4.9 चैव ; D6 यश्च (for चापि). — d) K2 पंचाग्नेयः (for °याः). K7 B8 (marg. ; orig. as in text) D4.9 M1.5 (sup. lin.) शरीरिणां ; D7 T G1–3.6 M5 °रतः (for °रिणः).

22 a) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.6.8 तथास्यं (for अ°). D7 T G1–3.6 श्रवणं घ्राणमास्यं च. — b) K7 D4.9 transp. हृदयं and कोष्ठम्. K1 कौष्टम् ; K2.4 कंठम् ; M1 क्रोष्टम् (for कोष्ठम्). D6 दृष्टं कोदयमेव च (sic). — D6 om. (hapl.) 22^{c}–23^{b}. V1 reads 22^{c}–23^{b} on marg. — d) K2 शरीरं (for °रे).

23 D6 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). V1 reads 23^{ab} on marg. — a) D7 श्लेष्म- (for °ष्मा). K2 M1 अथो (for अथ). B9 D5 स्नेहो (for स्वेदो). — d) D8 D7 T1 वसंति (for भवन्ति).

24 a) Ś1 K1.2 M7 प्राणीयते ; K6 Ds D3.5 प्रीणयते ; K7 D4.9 प्रागा° ; V1 Bo.6.8.9 D7 T G1.3.6 प्राण° ; B7 Dn4 G2 M5.7 (sup. lin.) प्रण° ; Da3 प्रमाणयते ; Da3 (also).a4 प्रमीयते (for प्रणी°). G1 प्राणिं ; M1.7 देही (for प्राणी). — b) D7 T1 G3.6 व्यानयते (for व्यायच्छते). D5 तदा ; D6 यदा ; D7 T G1–3.6 सदा (for तथा). — 24^{cd} is damaged in B7. — c) K1 गच्छंति (for गच्छति). K6 V1 Bo.6.8 (marg. as in text).9 Dn1 Ds D2.3.5.8 [ऽ]धश्चैव ; Dn4 [ऽ]धमश्चैव (hypermetric) ; D6 [ऽ]वाक्चैव (for ऽवाक्चैव). T G1–3.6 गच्छत्यपानेनावाक्च. — d) B9 ह्यव्यवस्थितः ; D5 हृदय° (for हृद्यव°). D7 T G1–3.6 M5 समानेन समा(T2 M5 सम- ; G2 स हि)स्थितः. ❀ Cp : अवस्थितः, अनियतक्रियः । ❀

25 a) Da3.a4 D7 T G1–3.5 M5.6 उच्छ्वसिति. — b) K1.4 D4 प्रतिभेदाश्च ; D7 T G2.3.6 M5 वृत्तिभेदाच् ; G1 वृत्त° (for प्रति°). B6 भारते (for भाषते). — c) B9 M1.7 धातवः (for वायवः). — d) G1 चेष्टायंति (for चेष्ट°). Ś1 K1.2.4 हि ; D7 T G1–3.6 च (for [इ]ह). B6.8 (marg. ; orig. as in text) G1.3.6 Cpp देहिनां ; D7 T1 G2 M5 °नः (for °नम्).

26 a) D5–7 T G1–3.6 M1.5–7 -गुणं (for -गुणान्). G3 om. from वेत्ति up to विस्तरः (in 28^{d}). — b) G1 रसश्च (for रसं). K4 G1 चाद्भयः (sic) ; Da3 G2 चाभ्यः ; Dn4 D8 चाद्यः (for चाद्भयः). — K6 V1 Dn1.n4 Ds D2.3.6 M7 repeat, and Bo.6–9 Da3.a4 M1.6 read, 26^{cd} after 28. V1 (first time) reads 26^{cd} on marg. — c) T2 G1 M7 (first time) ज्योतेः (for

भूमेर्गन्धगुणान्वेत्ति रसं चाद्भ्यः शरीरवान् ।
ज्योतिः पश्यति चक्षुर्भ्यां स्पर्शं वेत्ति च वायुना ॥ २६
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्ताराभिहितान्गुणान् ।
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरः कटुरेव च ॥ २७
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्धविस्तरः ॥ २८
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापां गुणाः स्मृताः ।
रसज्ञानं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ २९

रसो बहुविधः प्रोक्तः सूरिभिः प्रथितात्मभिः ।
मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा ।
एष षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ ३०
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
ज्योतिः पश्यति रूपाणि रूपं च बहुधा स्मृतम् ॥ ३१
ह्रस्वो दीर्घस्तथा स्थूलश्चतुरस्रोऽणु वृत्तवान् ।
शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतोऽरुणस्तथा ।
एवं द्वादशविस्तारो ज्योतीरूपगुणः स्मृतः ॥ ३२

C. 12. 6855
B. 12. 184. 35
K. 12. 182. 33

ज्योतिः). G1 पश्यंति. D7 T G1.2.6 M7 (first time) रूपाणि (for चक्षुर्भ्यां). K6 (first time). 7 Dn1. n4 Ds (last four first time) D2 (both times). 3 (first time). 4. 5. 6 (first time). 8 ज्योतिषा चक्षुषा रूपं. — d) V1 (first time) वाहिना; Dn1 (first time) वा पुनः; D5.7 T G1.2.6 M5.7 (first time) वायुतः (for वायुना). — After 26, K6.7 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 ins.:

486* गन्धः स्पर्शो रसो रूपं शब्दश्चात्र गुणाः स्मृताः ।

[D3.6 गंधस्पर्शौ. D5 दिशो (for रसो). K7 D4.6.9 चापि (for चात्र). K6 गुणः स्मृतः (for गुणाः स्मृताः).]
On the other hand, D7 T G1.2.6 M5.7 ins. after 26:

487* शब्दं शृणोति च तथा आकाशात्तु शरीरवान् ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च भूगुणः ।

[(L. 1) T1 M7 तथैव (for च तथा). D7 आकाशस्य; G2 आकाशं तु (for °शात्तु). — M7 om. line 2. — (L. 2) T1 G2 शब्दस्पर्शौ (for शब्दः स्पर्शश्). G2 बंधुश्च (for गन्ध°). T G1.6 M5 भूगुणाः (for °णः).]

27 G3 om. 27 (cf. v. l. 26). G1 om. 27^{ab}. — a) Ś1 K1.2.4 V1 D7 T G2.6 तत्र (for तस्य). — b) Ś1 Da4 M1 विस्ताराभिहितान्; K7 D5 विस्तरा- (D5 °रान्)विहितान् (for विस्ताराभि°). — c) G1 तुष्टाश् (for इष्टश्). — d) D7 T G1.2.6 मधुरः कटुकस्तथा.

28 G3 om. 28 (cf. v. l. 26). — a) K7 D4.9 निर्हादी; Da4 निर्हारि; G1 M1.6 नीहारी (for निर्हारी). K6 संहितः; Da3. a4 संहतिः; D8 संहतं (for संहतः). — b) Ś1 K1.2.4 विषद; D6 विखद (for विशद). D2 वा (for च). — d) G2 पार्थिवे (for °वो). D5 विस्तरात् (for °रः). — After 28, K6 V1 Dn1. n4 Ds D3.8.6 M7 repeat, while Bo.6–9 Da3. a4 M1.6 read, 26^{cd}.

29 K7 D4.5.8.9 om. 29^{ab}. — a) Da4 D3 G2 M1 स्पर्शं (for स्पर्शः). G2 om. च. — b) Da4 रसं (for रसश्). K4.6 Bo.6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds Cp चापि (for चापां). K6 गुणः स्मृतः. — c) K7 D4.7.9 T1 G2.3.6 च (for तु). D6 संतानं च प्रवक्ष्यामि. — d) K4 निगदितः (for °दतः).

30 b) K4.6 Bo.6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.8 ऋषिभिः (for सूरिभिः). K7 पृथितात्मभिः; M1 प्रस्थिता° (for प्रथिता°). — c) Dn1 स्निग्धः (for तिक्तः). — d) B8 (marg. as in text) तदा (for तथा). — e) K7 B6 (marg.; orig. as in text) D4.6.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 एवं (for एष).

31 K7 om. 31^{ab}. — a) D5 स्पर्शं (for स्पर्शश्). D7 T2 रूपश् (for रूपं). — b) D5 om. ज्योति. K2 एव च (for उच्यते). — c) T2 G1 ज्योतेः (for ज्योतिः). D7 पश्यंति (for पश्यति). — d) B7.9 श्रुतं (for स्मृतम्). Ś1 K1.2.4 रूपं बहुविधं स्मृतं; T2 रूपं बहुविधात्मकं.

32 a) K1 तथा स्थूल-; D7 T G1–3.6 M5 कृशः (G1 °श-) स्थूलश् (for तथा स्थूलश्). — b) V1 B6.8 (marg. as in text). 9 [ऽ]थ; D7 T G1–3.6 M5 च; M2 सु- (for ऽणु). Ś1 K1.2.4 [ऽ]णुवर्तुलः; D7 [ऽ]णुवृत्तवान् (for ऽणु वृत्त°). B8 अतुलः (for वृत्तवान्). — For the sequence of st. 32^{cd}–38^{ab} in K6 B6–9 Da3. a4 Ds D2.3.6.8 M1.6.7, cf. the tabular statement on p. 1012. — c) D5 पीतो (for रक्तो). — d) D5 रक्तो नीलः (for नीलः पीतो). K7 स्मृतः (for तथा). Ds2 नीलपीतारुणस्तथा. — After 32^{cd}, V1 Bo Dn1. n4 D4.9 read 34^{ab}. K7 om. 32^{ef}. D7 om. 32^{e}–34^{d}. V1 reads 32^{e}–33^{d} on marg. — e) K6 Bo.6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6.8.9 षोडश- (for

C. 12. 6857
B. 12. 184. 35
K. 12. 182. 34

शब्दस्पर्शौ तु विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ।
वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ ३३

कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छलो मृदुदारुणः ।
उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद एव च ।

द्वादश-). — G1 om. (hapl.) 32^{f}–34^{e}. — ^{f}) Da4 D4. 6. 9 ज्योती(Da4 °ति)रूपो ; T G2. 3. 6 M1. 5–7 ज्योतिषोपि (G2 °षापि) (for ज्योतीरूप-). K1. 2 -गणः ; D5 -गुणाः (for -गुणः).

Tabular Statement

showing sequence of st. 32^{cd}–38^{ab} in K6 B6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7

K6	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490* lines 1, 4	33^{cd}	34^{cd}	—	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
B6–9	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490*	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
Da3	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490* lines 1, 4	33^{cd}	34^{cd}	—	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
Da4	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490*	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
Ds	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490*	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
D2	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490* lines 1, 4	33^{cd}	34^{cd}	—	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
D3	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490*	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
D6. 8	32^{cd}	34^{ab}	32^{ef}	35	—	36	37	490* lines 1, 4	33^{cd}	34^{cd}	488*	33^{ab}	—	34^{ef}	38^{ab}
M1	32^{cd}	—	32^{ef}	35	489*	36	—	—	33^{cd}	34^{cd}	—	—	34^{ab}	34^{ef}	38^{ab}
M6	32^{cd}	—	32^{ef}	35	489*	36	—	—	33^{cd}	34^{cd}	—	—	34^{ab}	34^{ef}	38^{ab}
M7	32^{cd}	—	32^{ef}	35	—	36	—	—	33^{cd}	34^{cd}	—	—	34^{ab}	34^{ef}	38^{ab}

33 For the sequence in K6 B6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7, cf. the tabular statement above. D7 G1 om. 33 (cf. v. l. 32). T2 M1. 5–7 om. 33^{ab}. V1 reads 33 on marg. Bo Dn4 read 33^{ab} after 488*. — ^{a}) B6 शब्दं (for शब्द-). K4 V1 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 च (for तु). K6 वायव्यस्तु गुणः स्पर्शौ ; K7 D4. 9 शब्द(D9 °ब्दः)स्पर्शौत्र विज्ञेयो ; T1 G2. 3. 6 शब्दः स्पर्शश्च वायव्यो. — T1 G2. 3. 6 om. 33^{bc}. — ^{b}) Dn4 द्विगुणौ. K6 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 इत्युत (for उच्यते). —Bo om. 33^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 गणः स्पर्शः ; K7 M6 गुणस्पर्शः (M6 °र्शं) (for गुणः स्पर्शः). T2 शब्दस्पर्शश्च वायुव्यौ ; M5 शब्दस्पर्शौ तु वायव्यौ. — ^{d}) K1 स्पर्शाश्च ; M6 स्पर्शं (for स्पर्शश्च). K7 Ds D4–6. 9 तु (for च). D5 बहुविस्तरः (for बहुधा स्मृतः). K1 G2 स्मृताः ; M6 स्मृतं (for स्मृतः).

34 For the sequence in K6 B6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7, cf. the tabular statement above. K4. 7 om. 34^{ab} ; D7 om. 34^{abcd} ; G1 om. 34^{abcde} (cf. v. l. 32). V1 Bo Dn1. n4 D4. 9 read 34^{ab} after 32^{cd}. T G2. 3. 6 transp. 34^{ab} and 34^{cd}. — ^{a}) K1 श्लक्ष्णाः ; V1 स्निग्धः ; Bo चक्षुः (for श्लक्ष्णः). — ^{b}) Ś1 K1 पिंच्छलो ; K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G3. 6 M1. 5. 6 पिच्छिलो ; Da4 पिच्छितो ; G2 पिंच्छिलो (for पिच्छलो). K1 lacuna ; K4. 7 D7 T1 G1–3. 6 मृदुदारुणौ ; D4. 6. 9 दारुणो मृदुः ; T2 मृदुलारुणौ (for मृदुदारुणः). — Bo om. 34^{cd}. — ^{c}) G2 उष्णं (for उष्णः). Da3. a4 पीतः ; D5 शीतं ; D3 सीतः (for शीतः). D5 T1 सुखं दुःखं ; T2 सुखस्निग्धो ; G3 सुखो दुःखं (for सुखो दुःखः). — ^{d}) T2 दुःखो (for स्निग्धो). Ś1 K2. 4 Ds1 D2. 8 विषद (for विशद). — After 34^{cd}, K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 6. 8. 9 ins. :

एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ॥ ३४
तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत्स्मृतम् ।
तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकम् ॥ ३५
षड्ज ऋषभगान्धारौ मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादकः ॥ ३६
एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशलक्षणः ।
त्रैस्वर्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु ॥ ३७
आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह ।

C. 12. 6863
B. 12. 184. 42
K. 12. 182. 40

488* तथा खरो मृदुः श्लक्ष्णो लघुर्गुरुतरोऽपि च ।

[D5 यथा (for तथा). D6 तथाप्यवरो (hypermetric) (for तथा खरो). Bo. 6–9 D6 मृदुरूक्षो (for मृदुः श्लक्ष्णो). D8 श्लक्ष्णं. D8 गुण आकाशसंभवः (for the post. half).]

—After the above, Bo Dn4 read 33[26]. K4 om. 34[c]. —[e]) Ś1 K1.6 V1 B6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2. 8.8 Cnp एवमेकादशविधो (Ś1 K1 V1 B6–9 Da3.a4 °गुणो); K7 D4.6.9 एवं दशैकविस्तारो; Bo Dn1 एवं द्वादशधा स्पर्शो. —[f]) K6 एव च (for उच्यते).

35 For the sequence in K6 B6–9 Da3.a4 Ds D2. 3.6.8 M1.6.7, cf. the tabular statement on p. 1012. Bo. om. 35–37. —[a]) Ś1 K1.2.4.7 D4.9 तथैक- (for तत्रैक-). G1 तत्रैकगुण आकाशः. —[b]) Ś1 K2 तु स्मृतं; K7 D5.7 T2 G1–3.6 M1 संस्मृतः; Da3.a4 तत्स्मृतिः; D4.9 M5.6 स स्मृतः; D6 तच्छ्रुतः; T1 संस्मृतं (for तत्स्मृतम्). —[d]) Ś1 K1.2 D6 T2 M1.6 विस्तारं; D5 स्वरूपं (for विस्तरं). Da3.a4 M1 बहुधात्मकं (for विविधा°). T1 G2.3.6 विस्तरं विविधं स्मृतं. ❀ Cp: विविधात्मकं प्रतिभेदमनेकावान्तरप्रतिभेदम् । ❀ —After 35, K7 Da3 D4.9 M1.6 ins.:

489* शान्तो घोरश्च मूढश्च तानसंघर्षजस्तथा ।

[K7 D4.9 असंहर्षजस् (for असंघ°).]

36 For the sequence in K6 B6–9 Da3.a4 Ds D2. 3.6.8 M1.6.7, cf. the tabular statement on p. 1012. Bo om. 36 (cf. v. l. 35). —[a]) D5 स्वड्गो; T2 षड्जं (for षड्ज). K6.7 V1 B8 Dn1 D4.5 T2 -गांधारो (K6 D4 °रा; T2 °र-) (for °रौ). Ś1 K1.2 षड्जोऽर्षभगांधारौ; D7 T1 G1–3.6 षड्जस्त्वृषभगां°; M1.5–7 षड्जर्षभौ सगां°. —[b]) T1 मध्यम (for °मः). K6 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 G1 धै- (G1 दै)वतस् (for पञ्चमस्). —[c]) Ś1 K1.2.4 दैवतश्च; K6 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds B2.3.5.6.8 G1 पंचमश्च; T1 धैवतं; T2 दैवतैश्च; G2 सैवतश्च; M5 दैवतस् (for धैवतश्च). M5 तु (for च). D7 T G1–3.6 M1.5–7 निषादश्च (for [श्चा]पि विज्ञेयस्). K7 D4.9 अतः परं तु विज्ञेयो. —[d]) K6 निषादवत्; V1 B6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 °दवान् (for °दकः). K7 D4.9 निषादो धैवतस्तथा; D7 T G1–3.6 सप्तैते शब्दजा गुणाः; M1.5–7 द्वादशैते गुणाः स्मृताः. ❀ Cp: हृत्कण्ठरसनाताल्वदन्तनासाभ्य उच्चरन् । षड्भ्यो जायत इत्येवं स्वरः षड्जो विधीयते ॥ नाभिदेशात्समुत्थाय कण्ठशीर्षसमाहतः । नदन्नृषभवद्यस्मादृषभोऽयमतः स्मृतः ॥ धमन्योत्थाय गान्धार्या कण्ठशीर्षाहतः स्वरः । व्यक्तिमेति ततस्तेन गान्धार इति कथ्यते ॥ नाभिदेशात्समुत्तिष्ठन्नुरःकण्ठसमाहतः । यस्मान्नदति मध्यस्थस्तस्मान्मध्यम उच्यते ॥ नाभिप्रदेशादामालमयं तारतयोत्थितः । उद्भिभात्युच्चरन्धीवानतो धैवत उच्यते ॥ नाभेरुदरहृत्कण्ठानतीत्यैष समुच्चरन् । मूर्धानं पञ्चमं स्थानं प्राप्तः पञ्चम उच्यते ॥ स्वरसंधिश्च शेषेषु यस्मादेष निषीदति । निषीदन्ति स्वराश्चास्मिन्नियुक्तोऽसौ निषादवान् ॥ मयूरो गोरजः क्रौञ्चः कोकिलो वाजिकुञ्जरौ । रुवन्त्यमी क्रमादेतान्सप्त षड्जादिकान्स्वरान् ॥ ❀

37 For the sequence in K6 B6–9 Da3.a4 Ds D2. 3.6.8 M1.6.7, cf. the tabular statement on p. 1012. K7 Bo D4.9 M1.6.7 om. 37 (for Bo, cf. v. l. 35). —[a]) D6 एवं (for एष). G2 एष ते धर्मराजोक्तः. —[b]) D7 T G1–3.6 शब्द (for गुण). K6 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 -संभवः; D7 T1 G3 -लक्षणं (for -लक्षणः). —[c]) K2 त्रैस्वर्येन; K4.6 V1 B6–9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 M5 Cn ऐश्वर्येण; G1 त्रैस्वरेण (for त्रैस्वर्येण). ❀ Ca: त्रैस्वर्येणेति । उच्चारभेदात्तु मन्द्रमध्यतारास्तु त्रयः स्वरा एव त्रैस्वर्यम् ॥ Cn: ऐश्वर्येण व्यापकत्वेन । ❀ —[d]) D7 G1.3 M5 स्थितोऽपि; T स्थितोथ; G6 स्थितोस्थि- (for स्थितोऽपि). — After 37, Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 ins.:

490* मृदङ्गभेरीशङ्खानां स्तनयित्नो रथस्य च ।
यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।
एतेषामेव सर्वेषां विषये संप्रकीर्तितः ।
एवं बहुविधाकारः शब्द आकाशसंभवः ।

[K7 D4.9 om. line 1. —(L. 1) K2 Ds1 -शब्दानां; D5.7 -संजातः (for -शङ्खानां). — Ś1 K1.2.4.6 V1 B6–9 Da3.a4 Ds D2.3.6.8 om. lines 2–3. —(L. 2) K7 D4.5.7.9 प्राणिजोप्राणिजोपि वा (for the post. half). —(L 3) Dn1 विषयैः. D7 स प्रकीर्तितः (for संप्र°). —(L. 4) K7 D4.5.7.9 एवं बहुविधो ज्ञेयः (for the prior half). K7 D4.9 चाकाश- (for आ°). Ś1 K1.2.4 -संस्थितः (for -संभवः).]

C. 12. 6863
B. 12. 184. 43
K. 12. 182. 41

अव्याहतैश्चेतयते न वेत्ति विषमागतैः ॥ ३८
आप्यायन्ते च ते नित्यं धातवस्तैस्तु धातुभिः ।
आपोऽग्निर्मारुतश्चैव नित्यं जाग्रति देहिषु ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

भरद्वाज उवाच ।
पार्थिवं धातुमाश्रित्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १
भृगुरुवाच ।
वायोर्गतिमहं ब्रह्मन्कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ।
प्राणिनामनिलो देहान्यथा चेष्टयते बली ॥ २
श्रितो मूर्धानमग्निस्तु शरीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ ३
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि विषयाश्च सः ॥ ४

---

38 For the sequence in K6 B6-9 Da3. a4 Ds D2. 8. 6. 8 M1. 6. 7, cf. the tabular statement on p. 1012. T G1-3. 6 M5 om. 38[ab]. — [a]) B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Cpp आकाशं शब्दमाहुस्तु. ❀ Cp: आकाशं शब्दमाहुरिति पाठे गुणगुणिनोस्तादात्म्यात् । ❀ — [b]) K2. 4 B6 (marg. as in text) D5. 7 शब्द- (for वायु-). — [c]) K7 अव्याहतश्च; T2 अभ्याहतैश्च; Ca. p अव्याहतैश्च (as in text). M6 अव्यहतं च दयते. ❀ Ca: अव्याहतैः समतया स्थितैः ॥ Cs: भूतसाम्योपेतैः । ❀ — [d]) K6 नवैति; D6 नचभिद् (for न वेत्ति). K6 Bo D3. 8 विषमा गतीः; K7 Dn1. n4 D4. 6. 9 Cn °मस्थितैः; Da3. a4 विधिमागतं; D2 विषमागताः; D5 °ये क्षितः; D7 T G1-3. 6 °माहतैः (G1 °तेः); Cnp °मागतैः (as in text). ❀ Cn: विषमा गतीरिति गौडपाठस्तु प्रामादिकः । ❀

39 [a]) K1 आपायं*; K4. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn4 D2-4. 9 M5. 7 आप्याय्यंते (Da4 °यते); M1 आस्यायंते (for आप्यायन्ते). K7 Dn1. n4 D4. 6. 9 तैर्; B6 वै (for ते). D5 इत्येतैः कारणैर्नित्यं. — [b]) K7 D4. 5. 9 ते तु; B6 (marg. as in text) तस्य (for तैस्तु). D5 हेतुभिः; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 पंचभिः (for धातुभिः). — [c]) K1 आपोग्निं; K2 T2 आपोग्नि- (for आपोऽग्निर्). Dn1 चापि (for चैव). — [d]) G1 जगति (for जाग्रति). — After 39, K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-3 Cn ins.:

491* मूलमेते शरीरस्य व्याप्य प्राणानिह स्थिताः ।

[Da3 Dn4 D6. 8 प्राणा (for प्राणान्). Da4 इहास्थिता (for इह स्थिताः). D7 स्थिताः.]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K2. 4 B6-9 Da3 D2. 5 भृगुभारद्वाजसंवादः; K1. 6. 7 V1 Bo. Da4 Dn1 Ds2 D3. 4 भृगुभरद्वाजसंवादः; Ds1 D6. 8. 9 भ(D6 भा)रद्वाजसंवादः; M1. 7 भृगुभरद्वाजसंवादे वृक्षचैतन्यस्य संवादः; M5 भृगुभरद्वाजसंवादे वृक्षचैतन्यप्रतिपादनं; M6 °संवादे वृक्षचैतन्यपादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 11; Dn4 Ds2 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 10; T2 G2 24. — *Śloka no.*: Ś1 D8 43; Dn1. n4 44.

178

1 K1 Dn4 Ds1 D5 G1 भारद्वाज उवाच (for भर°). — [a]) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 M1. 6. 7 आसाद्य (for °श्रित्य). — [b]) Ś1 K6. 7 शरीरो; T2 G1 शरीरे (for शारीरो). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3 (also as in text). a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 प्रभो; K7 D4. 6. 9 विभो (for भवेत्). — [c]) G2 अवकाशा-; G3 °काशं (for °काश-).

2 [a]) G1 गतिमहद् (for °महं). Ś1 K1. 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्). D7 वायवोतिमहद्ब्रह्मन्. — [b]) K4. 6 B6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कथयिष्यामि (for कीर्त°). — [c]) K7 V1 Bo. 8 (marg. as in text). 9 D4. 9 G3 देहाद् (for देहान्). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 वर्तयिते (sic) (for चेष्टयते).

3 [a]) K7 D9 आत्मा (for अग्निस्). D5 अग्निः स्थितो हि मूर्धानं. — [b]) M5 शारीरं. ❀ Cp: शारीरः इत्यग्र-

एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतश्च समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ ५
वस्तिमूलं गुदं चैव पावकं च समाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ ६
प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ७
संधिष्वपि च सर्वेषु संनिविष्टस्तथानिलः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ८
धातुष्वग्निस्तु विततः समानेन समीरितः ।
रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्नवतिष्ठति ॥ ९
अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः ।
समन्वितः स्वधिष्ठानः सम्यक्पचति पावकः ॥ १०
आस्यं हि पायुसंयुक्तमन्ते स्याद्गुदसंज्ञितम् ।
स्रोतस्तस्मात्प्रजायन्ते सर्वस्रोतांसि देहिनाम् ॥ ११

C. 12. 6876
B. 12. 185. 11
K. 12. 183. 11

निलयोर्विशेषणम् । ❀ — [c]) G1 प्राणे (for प्राणो). D5 वायौ (for चाग्नौ). Da4 प्राणो मूर्ध्ना पिशाचौ च. — [d]) T1 वर्धमानो (for वर्त°).

4 [a]) M1 -भूतानां (for °त्मा). — [b]) Da4 च (for स). G2 *नात्मनः (for सनातनः). ❀ Cv: जन्त्वादीनां वाय्वधीनत्वात् स जन्तुरित्याद्युक्तम् । सनातनपुरुषस्य तु वाय्वधीनत्वं तद्भक्तिवशाज्ज्ञेयम् । ❀ — [d]) D4. 5 भूतानां (for °नि). K4. 6 B7 Dn4 D4. 5 G1 विषयश्च; D2 °यांश्च (for °याश्च).

5 [a]) K7 D4. 6. 9 सर्वं तु (for त्विह स). K6 च (for स). B6 (marg. as in text) समस्तं च (for स सर्वत्र). — [b]) Da4 प्राणिनः (for प्राणेन). K4 Dn1. n4 परिचाल्यते (for °पाल्यते). — [c]) Ds D7 T2 G1–3 कोष्ठतश्च (for पृष्ठ°). K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 तु (for च). K2 Da4 समासेन; K7 D4. 5. 9 °नस्तु; D6 समानं* (for °नेन). ❀ Cp: समानेन सर्वदेशसंचारिणा । ❀ — [d]) K6 V1 B6–9 Da3. a4 D2–5. 8. 9 अपाश्रितः (for उपा°). D7 T1 G2 स्वां गतिं समुपाश्रितः; G1 स्वांगं स्वांगमपाश्रुतः; G3. 6 स्वां स्वां च गतिमाश्रितः.

6 [a]) K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 T1 G3. 6 M5 बस्ति-; G2 वस्तिर् (for वस्ति-). Da4 गतं (for गुदं). — [b]) B6. 8 (marg. as in text) Da3. a4 M6 पावकः (for °कं). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 समुपाश्रितः (for च समा°). — [c]) K1. 7 D3. 5. 6 M1 वहन्मूत्र-; D7 T1 G2 सविण्मूत्र- (for वहन्मूत्रं). K6 D8 Cnp शरीरं (for पुरीषं). — [d]) G2 अपानं. V1 प्रवर्तते (submetric); B6 संप्रवर्तिते (for परिवर्तते).

7 [b]) D5 एष (for एकस्). — [c]) K7 D4–6. 9 उदानम् (for °न). Ds1 D7 संप्राहुर् (for तं प्रा°). — [d]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -कुशला (for -विदुषो). M1. 5–7 नराः (for जनाः). D5 corrupt. ❀ Cn: अध्यात्मविदुषः, सकाशाच्छ्रुत्वेति शेषः ॥ Cp: अध्यात्मविदुष इति प्रथमार्थे द्वितीया । ❀

8 D5 om. 8. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 तथानले (for °निलः). — [c]) Ś1 K1. 2 शरीरे यो (for °रेषु). — [d]) Ds1 उपदिश्यति (for °श्यते).

9 [a]) Da4 च (for तु). D7 T1 G2 स धातुष्वग्नि-विततः. — [b]) D4 om. (hapl.) from समा up to प्राणापान (in 10[b]). D7 T G1–3. 6 M6. 7 (*sup. lin.*; orig. as in text) समानोग्नि- (G1. 2 M6 °ग्निः) (for °नेन). — [c]) T1 रसं धातुश्च; G1 रसगंधांश्च (for रसान्धातूंश्च). T1 G2 स- (for च). M1 दोषाणां (for दोषांश्च). — [d]) D6 अवतिष्ठते; D7 T1 G2 एव तिष्ठति (for अवति°).

10 D4 om. up to प्राणापान (cf. v. l. 9). — [b]) Ś1 K1. 2 व्यानोदान-; G3 प्राणापानं; M6 प्राणापानः (for °पान-). D4 -समाहिताः; G2 °श्रितः (for °हितः). — [c]) B8 (marg.; orig. as in text) समिंधितः (for समन्वितः). K4. 6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्वधिष्ठाने; K7 D4. 9 स्वधिष्ठाने; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 समानेन (for स्वधिष्ठानः). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 चानलः (for पावकः). ❀ Cn: अधिष्ठानं नाभिमण्डलं समन्वितः समाश्रितः पचति । अन्नादिकमिति शेषः । यद्वा । समन्वितः एकीभावेन युक्तः समानत्वं गत इत्यर्थः । अधितिष्ठति व्यापारवान्भवत्यनेनेति जीवनमन्नमधिष्ठानम् । ❀

11 D5 om. 11. — [a]) K7 D4. 9 T2 G1. 2 Cnp आस्यादि-; D8 आस्याद्धि (for आस्यं हि). K2. 7 D4. 9 G1. 2 वायुसंयुक्तम्; K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पायुप(K6 °पा)र्यंतम् (for पायुसंयुक्तम्). — [c]) V1 B0. 8. 9 D3 (marg. as in text) श्रोतस् (for स्रोतस्). K1. 7 D9 M1. 5. 7 स्रो(D9 श्रो)तसो-

C. 12. 6877
B. 12. 185. 12
K. 12. 183. 12

प्राणानां संनिपाताच्च संनिपातः प्रजायते ।
ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ १२
अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ १३
पक्वाशयस्त्वधो नाभेरूर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
नाभिमध्ये शरीरस्य सर्वे प्राणाः समाहिताः ॥ १४
प्रसृता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ १५
एष मार्गोऽथ योगानां येन गच्छन्ति तत्पदम् ।
जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ॥ १६
एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनाम् ।
तस्मिन्स्थितो नित्यमग्निः स्थाल्यामिव समाहितः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

स्मात् (for स्रोतस्तस्मात्). Da3 प्रजायते (for °यन्ते). D4 श्रोतोस्रेश्वजायंते (sic). — d) D1. 6. 9 -श्रोतांसि (for -स्रो°). D7 देहिनः (for °नाम्).

12 K7 om. (hapl.) 12. — a) Ś1 K1. 2. 4 G2 संनिपातश्च (Ś1 °ताश्च); T2 G1. 3. 6 M1 °ताद्यः (for °ताच्च). — b) Ś1 K1. 2. 4 निपाता(K2. 4 °त)श्च (for संनिपातः). B8 Da3. a1 संनिपातश्च जायते. ❀ Ca. 8: स्वस्वस्थानपरित्यागेन धातुवैषम्यादेकत्र मेलनं संनिपातः । ❀ — c) Da4 Ds1 उष्मा; D7 औष्मा (for ऊष्मा). K6 त्वग्निर्; D7 T G1–3. 6 M5 सोग्निर् (for चाग्निर्). — d) Ś1 K1. 2 D4–6 M1. 7 सोन्नं (for योऽन्नं). Ds1 देहिनं; D4 °नो (for °नाम्).

13 a) T2 -सहः; G2 M7 -वहं (for -वहः). G6 -प्रवहणो (for -वहः प्राणो). K6 D8 अग्निरेव बहिः(D8 °रेव हरत्)प्राणो. ❀ Cs: अग्निवेगवहः । अग्निना सहितो वेगोऽग्निवेगः, तं वहतीत्यग्निवेगवहः । ❀ — b) Da4 गुणांते; Da गुदांतं (for गुदान्ते). — c) D7 औध्वर्म् (for ऊर्ध्वम्). K7 ऊर्ध्वमागम्य च पुनः. — d) K7 समुत्क्षिप्यति (for °पति). Da4 पावनं; D7 T2 पावकः (for पावकम्). ❀ Cp: समुत्क्षिपति संदीपयति । ❀

14 a) D7 T1 G2 ततो; G1 तथो (for त्वधो). K1. 2 नाभे (sic); K4. 6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 M1 नाभ्याम्; B8 नाड्या; B8 (marg.) D7 T G2. 3. 6 M6. 7 नाभ्या (for नाभेर्). — b) D5 ह्यूर्ध्वम्; D7 औध्वर्म् (for ऊर्ध्वम्). K7 D4 आमाशयं (D4 °या); Cp एकाशयः (for आमाशयः). D7 T G1 3. 6 M1. 5. 6 स्मृतः (for स्थितः). — c) K1. 2 नाभीमध्ये; T2 नाभिर्मध्ये (for नाभिमध्ये). — d) G2 M1 सर्व- (for सर्वे). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 च संस्थिताः; K7 D1. 6. 9 प्रतिष्ठिताः; D7 G2 तदाश्रिताः; T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 समाश्रिताः; T2 तदाश्रयाः; M5 तमाश्रिताः (for समाहिताः).

15 K1 om. (hapl.) 15. B7 partly damaged. — a) K6. 7 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 प्रस्थिता; V1 B6. 7. 8 (marg.). 9 आस्थिता; M7 प्रसृतो (for प्रसृता). K7 B6 D6. 7 T1 G1 सर्वास; D4 T2 G2 सर्वा (for सर्वे). — b) D7 औध्वर्म् (for ऊर्ध्वम्). — c) G2 वहति (for °न्ति). Ds1 G2 अन्न-रसो (for °सान्). T2 नाड्यो; G2 नाड्यं (for नाड्यो). — d) D7 प्राणात्प्राणाः (for दश प्राण-). D5 रस-; G2 प्राणात् (for दश). K7 D5. 9 -प्रणोदिताः; D4 -प्रचोदितः (for -प्रचोदिताः). ❀ Cp: गान्धारीहस्तजिह्वा च पूषा चाथ पयस्विनी । यशस्विनी तथा विश्वोदरी विश्वमुखी कुहूः । अलम्बुषा शतह्रदा च दश नाड्यो रसावहाः ॥ Cs: नाड्यो दशेति । सुषुम्नेडापिङ्गलागान्धारीहस्तिजिह्वाघमनामालविकायशस्विनीशङ्खिनीकुहुसंज्ञाः ॥ Cv: दशप्राणैः प्राणापानव्यानोदानसमानकूर्मानन्तकृकलदेवदत्तधनंजयाख्यैः दशप्राणैः । ❀

16 a) Ś1 K1. 2. 4 एवं (for एष). B9 देवानां; G3. 6 युक्तानां (for योगानां). ❀ Cp: योगानां योगवृत्तानाम् । ❀ — b) K6 Ds2 G3. 6 गच्छति (for °न्ति). K4 तत्परं (for तत्पदम्). — c) D6 जितक्लमाशना; G1 °सनं (for °सना). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D3. 5 जितक्लमाः (D5 °क्लं-शाः) समा धीरा (B8 om. धीरा); D7 T1 G2 जितपद्मासना धीरा. — d) K6 V1 B8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7 T1 G1. 3. 6 M1 आदधन्; Bo. 7. 8 Da4 T2 M5–7 आदधत् (for आदधुः). ❀ Cp: आदधद् आदधन्त । व्यत्ययादेकवचनम् । ❀

17 a) K7 विदितः; G2 विहितं; M1 विततौ; M7 विहितौ (for विहितः). — b) M1. 7 (sup. lin. as in text) प्राणपानौ (M7 °नो) हि (for °पानेषु). M6

१७९

भरद्वाज उवाच ।
यदि प्राणायते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।
श्वसित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १
यद्यूष्मभाव आग्नेयो वह्निना पच्यते यदि ।
अग्निर्जरयते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ २
जन्तोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते ।
वायुरेव जहात्येनमूष्मभावश्च नश्यति ॥ ३
यदि वातोपमो जीवः संश्लेषो यदि वायुना ।
वायुमण्डलवद्दृश्यो गच्छेत्सह मरुद्गणैः ॥ ४
श्लेषो यदि च वातेन यदि तस्मात्प्रणश्यति ।
महार्णवविमुक्तत्वादन्यत्सलिलभाजनम् ॥ ५
कूपे वा सलिलं दद्यात्प्रदीपं वा हुताशने ।

C. 12. 6888
B. 12. 186. 6
K. 12. 184. 5

---

om. देहिनां. — [c]) K6 V1 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तस्मिन्समिध्यते नित्यं; K7 B6. 8 Da3. a4 D4–6. 9 तस्मिन्यो मध्यगो (B6. 8 Da3. a4 °तो) नित्यं; D7 T G1. 2 M5 त(T1 G2 य)स्मिन्योऽत्र(G1 °न्ह्यात्र)स्थितो नित्यं; G3. 6 °न्यो (G6 °न्नो) व्यज्यते नित्यं; M1. 6. 7 °न्यो बु(M6 ब)ध्यते नित्यं. — [d]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 अग्निः (K7 Da4 G2 अग्नि-) स्थाल्यामिवाहितः (G1 °गतः).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 7 भृगुभर(K6 Dn4 Ds °भार)द्वाजसंवादः; M5. 6 भृगुभरद्वाजसंवादे प्राणादिवायुकथनं (M6 °वायुगतिकीर्तनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 12; Ds2 D7. 8 T1 G1 M1. 5–7 11; D2 10; T2 G2. 3. 6 25. — *Śloka no. :* Dn1. n4 Ds 17.

179

1 Dn4 Ds G1. 6 भारद्वाज (for भर°). — [a]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) प्रामीयते; K1. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T2 G1 M6. 7 Cs प्राणयते; M1 प्रण°; M6 प्रयतते; Cp प्राणायते (as in text). ❀ Cs: प्राणयते प्राणव्यापारं कुरुते । ❀ — [b]) D3 (also as in text) यदि वायुर् (for वायुरेव). K7 विचेष्टिते. — [c]) K6 स्वसिति; V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D5 M1. 5–7 श्वसते; D6 स्वसते; D7 T G2. 3. 6 स्वनते; G1 ससते (for श्वसिति). K2 B6 आभासते; B7 D8 °षिते (for °षते). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 तदा (for तस्माज्). G2 निरर्थकं.

2 Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 2; M6 reads it after 6. — [a]) K6 V1 Bo. 7 Dn4 Ds D2. 3. 5. 8 T1 M5 यदूष्मभाव (B7 °लाभ); B6. 8 (marg.) यद्यूष्मा°; G1 यद्यूष्मभंग; G2 यम्यष्मभाव (for यद्यूष्म°). G1 आग्नेये. — [b]) K7 D4. 9 ह्यग्निना; G1 मन्युना (for वह्निना). M6 is damaged from दि up to स्माज्जी (in 2[d]). D4. 6. 9 यदा (for यदि). — [c]) G1 जरायते. Dn1. n4 चैतत् (for चैव). — [d]) G2 तस्माजन्मग्निवानिरर्थकः (sic).

3 T2 om. 3^{ab}. D4 reads 3^{a}–4^{a} twice. — [a]) Ś1 K1. 2. 7 V1 प्रमी(K2 V1 °णी)यमानस्य; T1 G3. 6 प्रम्रियमाणस्य; G1 प्रकीर्य° (for प्रमीय°). — [c]) V1 एवम् (for एनम्). Ś1 K1. 2 वायुश्च प्रजहात्येनम्. — [d]) K7 D4. 9 उष्णभावश्च; Da4 उष्मभावस्य; G1 ऊष्माभावस्य (for ऊष्मभावश्च). B8 (marg. as in text) निरर्थकः; Da4 (also as in text) न जायते (for च नश्यति).

4 For the repetition in D4, cf. v. l. 3. — [a]) K4 वातोपमां; K6 Bo. 6. 7 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 वायुमयो; V1 B8 (marg. as in text). 9 Da3 D5 वायूपमो (for वातो°). — [b]) Ds (marg. as in text) वा पुनः (for वायुना). — [c]) D2 वायुर् (for वायु-). V1 Bo. 6–9 Da4 Ds D3. 5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 दृश्येद् (for दृश्यो). — [d]) T G1–3. 6 M1. 5–7 गच्छन् (for गच्छेत्).

5 [a]) B6 T1 G2. 6 श्लेष्मा; D7 G3 औष्मो (for श्लेषो). K7 D4. 6. 9 च यदि (by transp.); G6 यदि नि-. K6 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 संश्लेषो (Da4 °श्लिष्टो) यदि वातेन; T2 श्लेष्मणेदं च वा°. — [b]) K7 D4. 6. 9 स हि (for यदि). Ś1 K1 प्रनश्यति; D9 प्रणश्चति. — [c]) K7 D4–6. 9 यथार्णव- (for महा°). K7 -विमुक्तास्य; B8 D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 -वियुक्तत्वाद् (for -विमुक्त°). ❀ Cs: यथा सलिलोत्क्षिप्तं जलभाजनं सलिलाप-

प्रक्षिप्तं नश्यति क्षिप्रं यथा नश्यत्यसौ तथा ॥ ६
पञ्चसाधारणे ह्यस्मिञ्शरीरे जीवितं कुतः ।
येषामन्यतरत्यागाच्चतुर्णां नास्ति संग्रहः ॥ ७
नश्यन्त्यापो ह्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिग्रहात् ।
नश्यते कोष्ठभेदात्खमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ॥ ८
व्याधिव्रणपरिक्लेशैर्मेदिनी चैव शीर्यते ।
पीडितेऽन्यतरे ह्येषां संघातो याति पञ्चधा ॥ ९
तस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने जीवः किमनुधावति ।
किं वेदयति वा जीवः किं शृणोति ब्रवीति वा ॥ १०
एषा गौः परलोकस्थं तारयिष्यति मामिति ।
यो दत्त्वा म्रियते जन्तुः सा गौः कं तारयिष्यति ११
गौश्च प्रतिग्रहीता च दाता चैव समं यदा ।
इहैव विलयं यान्ति कुतस्तेषां समागमः ॥ १२
विहगैरुपयुक्तस्य शैलाग्रात्पतितस्य वा ।
अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः संजीवनं पुनः ॥ १३
छिन्नस्य यदि वृक्षस्य न मूलं प्रतिरोहति ।

गमे दृश्यते तद्वद्वायुसंश्लिष्टो जीवो वायोरपगमे दृश्येतेत्यर्थः । ❀

6 a) K7 D4–6. 9 यद्वत् (for दद्यात्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Csp यस्मिं(G3. 6 M1. 6 यः क्षि)पेत्सलिलं कूपे· — b) K4 प्रदीप्तं; K7 D4. 9 प्रतीपं; D6 प्रदीपो; D7 °पे (for °प्तं). Dn4 हुताशनं· — c) Ś1 प्रनष्टं; K2 प्रणष्टं (for प्रक्षिप्तं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 क्षिप्रं प्रविश्य नश्येत; K7 D4. 6. 9 क्षिप्रं प्रविष्टो नश्येद्धि· — For 6cd, D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cv subst. :

492* तन्नश्यत्युभयं तद्वज्जीवो वातानलात्मकः ।
[G3 वातानि° .]

— After 6, M6 reads 2.

7 a) M6 पर· (for पञ्च·). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 ·धारणके; Da3 ·साधारणके (hypermetric); Cv ·साधारणे (as in text). G1 om. ह्यस्मिन्· ❀ Cv : पञ्चसाधारणे पञ्चानां भूतानां साधारणे पञ्चभूतमये इत्यर्थः । ❀ — b) Da4 G1 जीवितः· — c) K6 V1 Dn1. n4 Ds D3. 5–7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तेषाम् (for ये°). . K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 अन्यतरा(B6 °मा)भावाच्; M6 Csp °तम(Csp °मा)त्यागे (for °तरत्यागाच्). — d) Ś1 K1. 2 चतुर्थो; Da3. a4 वर्तंतां (for चतुर्णां). Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cnp संशयः; Cv संग्रहः (as in text). ❀ Cn : संग्रह इति पाठः स्वच्छः । ❀

8 a) Ś1 K1 Da3 नश्यति· Ds1 D7 T G1–3. 6 M5. 7 Cs ह्यनाधाराद् (for °हाराद्). ❀ Cs : अनाधारात्, त्वङ्मांसाद्याधारनाशात् । ❀ — b) B3 Da3. a4 निश्वास· (for उच्छ्वास·). — c) D4 नश्यत; G2 नस्यते. K1. 2 नश्यंत्ये· कोष्ठभेदात्खम्· ❀ Cn : कोष्ठभेदाद्वाय्वादिना कोष्ठनिरो· धात् । ❀ — d) K2. 4 अभाजनात्·

9 a) Da4 D7 T1 G3. 6 व्याधिः (for व्याधि·). Dn1. n4 D2 ·वर्ण·; D7 T G1–3. 6 ·प्राण· (for ·व्रण·). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 च वि· (for चैव). Da4 दीर्यते (for शी°). ❀ Cn : वर्णो विस्तार उच्छूनता । ❀ — c) D5 पीड्यते; G1 पंडिते; G2 पीडिता; M6 वर्धते (for पीडिते). Ś1 ह्यतरे; K2. 4 ह्येतरे; K7 D4–6. 9 T2 G1. 2. 6 M1. 5–7 [ऽ]न्यतमे; B7 D7 G3 °तमो; D3 मन्यते; T1 ह्यन्यतमे (hypermetric) (for ऽन्यतरे). K7 D4–6. 9 M1. 6. 7 तेषां (for ह्येषां). — d) V1 संहातो (for संघातो). B8 (marg.) D7 T G1–3. 6 M5 पंचतां (for पञ्चधा).

10 a) T1 यस्मिन्; G1 तस्मात्; G3. 6 अस्मिन् (for त°). — b) K7 क्रमनु·; D4. 9 M6. 7 कमनु· (for किमनु·). — K4 om. 10c. — c) D6 चेष्टयति (for वेद°). G3 किं वः (for जीवः). D7 T G1. 2. 6 M1. 5–7 किं वा वेदयते जीवः· — d) K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च (for वा).

11 a) K1 G2 गौ (sic); K2 [अ]सौ (for गौः). Ś1 K2 परलोकस्था; Ds1 °लोकस्य (for °लोकस्थं). K4 एषास्ते पारलौकिकी· — b) Da4 तारयिष्यसि (for °ष्यति). — c) K1 या; Da4 यां (for यो). — d) K2 [अ]सौ (for गौः). Ś1 K1. 2. 4 V1 M1. 5. 7 किं; G2 कान् (for कं).

12 a) Ś1 K1. 2 Da4 D6. 8. 9 T2 G2 M1. 7 ·गृहीता (for ·ग्रहीता). Da4 वा (for च). — b) Bo चैवं (for चैव). G1 मयं (for समं). G6 सदा (for यदा). — c) G6 [ए]वं (for [ए]व). K7 M6 याति. — d) Dn4 समागमाः·

13 a) Dn1 Ds2 विहंगैर्· K4. 6. 7 Dn1 D2. 4–6. 9 उपभुक्तस्य (for °युक्तस्य). — K2. 4 om. (hapl.) 13bc; Ś1 reads it on marg. — b) K6. 7 Dn1 Ds D2. 4–6. 9 च (for वा). — c) B6. 8 (marg.). 9 Da4 D7 T1 G1

बीजान्यस्य प्रवर्तन्ते मृतः क्व पुनरेष्यति ॥ १४
बीजमात्रं पुरा सृष्टं यदेतत्परिवर्तते ।
मृता मृताः प्रणश्यन्ति बीजाद्बीजं प्रवर्तते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

भृगुरुवाच ।
न प्रणाशोऽस्ति जीवानां दत्तस्य च कृतस्य च ।
याति देहान्तरं प्राणी शरीरं तु विशीर्यते ॥ १
न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नष्टे प्रणश्यति ।
यथा समित्सु दग्धासु न प्रणश्यति पावकः ॥ २

भरद्वाज उवाच ।
अग्नेर्यथा तथा तस्य यदि नाशो न विद्यते ।
इन्धनस्योपयोगान्ते स चाग्निर्नोपलभ्यते ॥ ३
नश्यतीत्येव जानामि शान्तमग्निमनिन्धनम् ।
गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न दृश्यते ॥ ४

C. 12. 6901
B. 12. 187. 4
K. 12. 185. 4

---

3. 6 M7 चोपयुक्तस्य; Ds2 D4. 6. 9 चोपभुक्तस्य (for °युक्तस्य).

14 c) B7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 (also as in text) जीवान्यस्य; T2 बीजानस्य (for °न्यस्य). K7 D4. 6-9 T G1-3. 6 प्ररोहंति; V1 Ds2 D2. 3 M1. 5-7 प्ररोहंते; Da4 प्रवर्तंत (for °र्तन्ते). — d) Da3. a4 मृतः कं; D6 मृतः कः; D7 T1 G2. 3. 6 न मृतः; G1 भूतं क्व (for मृतः क्व).

15 a) B6. 8 (marg. as in text) जीव- (for बीज-). M7 -मार्गं (for -मात्रं). — b) K6 Da3. a4 यदि तत् (for यदेतत्). — c) D4 lacuna; D7 T1 G6 तदा; G1 मृतान्; G3 भूताद् (for मृता). D5 मृतात्; G3. 6 भूताः (for मृताः). Ś1 K1 प्रनश्यंति. — d) D2. 3 जीवाज्जीवः (for बीजाद्बीजं).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2-6. 8. 9 भृगुभरद्वाजसंवादः; D7 T G1. 2. 6 M1. 5-7 जीवाक्षेपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 12; Dn1 13; D2 11; T2 G2 26. — *Śloka no. :* Da4 Dn1. n4 Ds1 15.

180

1 a) K6 B8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5 जीवस्य (for जीवानां). — b) D8 सु- (for the first च). — c) K7 D4-6. 9 M1 देही; T2 प्राणे; G3 प्राणः (for प्राणी). — d) B8 (marg. as in text) भुवि (for तु वि-).

2 a) K1 शरीरश्रितो; B6 (marg.). 7. 8 (marg. as in text). 9 D5 °रं विना (for °राश्रितो). — b) Ś1 K1. 2. 7 D4. 5. 9 विनश्यति; M1 प्रन°; M7 न न° (for प्रण°). — c) G2 गंधासु (for दग्धासु). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 समिधामिव दग्धानां. — d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यथाग्निर्दृश्यते तथा; K7 प्रणश्यति च पावकः. ❀ Cv : समिद्दाहे वायुना उन्नीतोऽग्निः सूक्ष्मरूपेणाकाशं प्रति गच्छति, न नश्यति, तद्वत् । ❀

3 D5 भारद्वाज. — a) K7 D4-6. 9 यथा ह्यग्नेस्; D7 T1 अग्नेर्यदा (for °र्यथा). D7 T1 G2. 3. 6 समिद्धस्य (for तथा तस्य). — c) G1 [उ]पभोगांते; G2 [अ]पयोगांते (for [उ]पयोगान्ते). B6 (marg.) D4-6 यथें- (D4 यदिं-; D5 यदें-; D6 तथें)धनोपयोगेन.

4 a) B6 (marg.). 7. 8 जानाति (for °मि). — b) K1 D5 शांतिम्; D8 गतम् (for शान्तम्). — c) D5 गतिम्. Ś1 K1. 2 D5 अस्य; K7 B8 (marg.) D4. 6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 ह्यस्य (for यस्य). D5 च (for वा). — d) K1 संस्थाने; D4 सस्थानं. K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 विद्यते (for दृश्यते). — After 4, Ds1 reads 5c-6b.

5 After the ref., G2 ins. :

493* जीवस्य चेन्धनाग्नेश्च सदा नाशो न विद्यते ।

C. 12. 6902
B. 12. 187. 5
K. 12. 185. 5

भृगुरुवाच ।
समिधामुपयोगान्ते सन्नेवाग्निर्न दृश्यते ।
आकाशानुगतत्वाद्धि दुर्ग्रहः स निराश्रयः ॥ ५
तथा शरीरसंत्यागे जीवो ह्याकाशवत्स्थितः ।
न गृह्यते सुसूक्ष्मत्वाद्यथा ज्योतिर्न संशयः ॥ ६
प्राणान्धारयते ह्यग्निः स जीव उपधार्यताम् ।
वायुसंधारणो ह्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिग्रहात् ॥ ७
तस्मिन्नष्टे शरीराग्नौ शरीरं तदचेतनम् ।
पतितं याति भूमित्वमयनं तस्य हि क्षितिः ॥ ८
जङ्गमानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च ।
आकाशं पवनोऽभ्येति ज्योतिस्तमनुगच्छति ।
तत्र त्रयाणामेकत्वं द्वयं भूमौ प्रतिष्ठितम् ॥ ९
यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्निर्यत्र मारुतः ।
अमूर्तयस्ते विज्ञेया आपो मूर्तास्तथा क्षितिः ॥ १०

भरद्वाज उवाच ।
यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापश्च शरीरिषु ।
जीवः किंलक्षणस्तत्रेत्येतदाचक्ष्व मेऽनघ ॥ ११
पञ्चात्मके पञ्चरतौ पञ्चविज्ञानसंयुते ।

— [a]) V1 B8 Da3. a4 D4–6 उपयोगेन; G1 °भोगांते (for °योगान्ते). — [b]) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 G2 यथा- (Da4 तथा-; G2 स चा)ग्निर्नोपलभ्यते; D4 यथासिरुपलभ्यते; Cv स्वलिंगैरुपलभ्यते. — Ds1 reads 5[c]–6[b] after 4. — [c]) K6 गतं ताद्धि (for -गतत्वाद्धि). — [d]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 दुर्ग्राह्यो हि; D5. 6 दुर्ग्राह्यः स; D7 दुर्ग्रसः सन्; T2 दुर्ग्रहं न; G3. 6 दुर्ग्रहः सन् (for दुर्ग्रहः स).

6 For the sequence in Ds1, cf. v. l. 4. — [b]) D5. 7 T1 G1. 3. 6 M5 [ऽ]पि; G2 वि- (for हि). D7 -संस्थितः (for -वत्स्थितः). M1. 6. 7 जीवो ह्याकाशमाश्रितः. — [c]) B6 (marg.) गृह्यंते; G2 गृह्यसे; M1. 5 दृश्यते (for गृह्यते). B9 Ds T1 G2 स; Da3 Dn1. n4 तु (for सु-). K7 D4. 9 -सूक्ष्मत्वाद् (for -सूक्ष्म°). B6 (orig.) नोपलभ्यात्सूक्ष्मत्वाद् (submetric); D5 नोपलक्ष्यते साक्षित्वाद्. — [d]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अनिंधनं (for न संशयः).

7 [a]) D7 T G1–3. 6 M5 योग्निः (for ह्यग्निः). — [b]) Ds1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उपधार्यते (for °धार्यताम्). — [c]) Ś1 K1. 2 वायुः (for वायु-). K7 D4 -संधारणा (D4 °णे) (for °रणो). Ś1 K1. 2. 4 ह्यग्नेर्.

8 [a]) Da3. a4 नाशे (for नष्टे). — [b]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ततो देहमचेतनं (B6 °नंतरं); K7 D4–6. 9 ततो देहो विचेतनः. — [c]) K7 D4–6. 9 पतितो; Da3 पतिते; Da4 °स्वे (for °तं). — [d]) K1 यमनं; K2 शयानं; D7 अधनं; T1 नयनं; G1 न घनं; G2 निधनं (for अयनं). Ś1 K1. 2 च (for हि).

9 K7 om. (hapl.) 9–10. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 स्थावराणां (for जङ्गमानां). Ś1 K1. 2. 4 Dn4 D4–7. 9 T G1–3 6 च (for हि). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 जंगमानां (for स्थावराणां). ❀ Cv: स्थावराणामिति संबन्धषष्ठी। स्थावरजङ्गमसंबन्धी पवन इत्यर्थः। ❀ — [c]) K2 Da4 आकाशे. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 M5. 7 [ऽ]न्वेति (for ऽभ्येति). — [d]) B9 तद् (for तम्). — [e]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 तेषां (for तत्र). Ś1 K1. 2 एकस्थं; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 °त्वाद् (for °त्वं).

10 K7 om. 10 (cf. v. l. 9). — [a]) V1 खं यत्र (by transp.); D7 तत्र खं. Da4 पवनं. — [b]) D5. 6 G1 transp. तत्र and यत्र. — [c]) K1 अत्र मूर्तयस् (hypermetric) (for अमूर्तयस्). D5 अमूर्ते इव विज्ञेये. ❀ Cs: अमूर्तयः, निविडावयवत्वेन हीनाः। ❀ — [d]) V1 आपो मूर्तिस् (for आपो मूर्तास्). Ś1 K1. 2. 4 M1. 5–7 तनुः (for क्षितिः). K6 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 मूर्तिमंतः शरीरिणां; D4. 5 मूर्तिरापः शरीरिणां.

11 Da4 D5 G1 भारद्वाज. — [a]) Ś1 K4 यद्यग्निमारुतौ; K1. 5 °ग्निर्मारुतो; K6. 7 T1 °ग्निमारुतो; G1 यद्याग्निमारुतौ; M1. 6. 7 यदाग्निमारुतौ (for यद्यग्निमारुतौ). K7 D4. 9 प्राणाः (for भूमिः). — [b]) K1 M1. 5 खमापं च; K7 D4. 9 तथापश्च. K7 D4–6. 9 शरीरिणां (for °रिषु). — [d]) K6 त्वेतद्; B9 [इ]त्येवम्; Da4 D8 ह्येतद्; D5–7 T1 G2. 3. 6 एतद् (with hiatus) (for [इ]त्येतद्).

12 [a]) G3. 6 पंचरते (for °रतौ). — [b]) K4 G1 -संयुगे; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 -चेतने; D4 -संयुतो; Cv °ते (as in text). — D5 om.

शरीरे प्राणिनां जीवं ज्ञातुमिच्छामि यादृशम् ॥ १२
मांसशोणितसंघाते मेदःस्नाय्वस्थिसंचये ।
भिद्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते ॥ १३
यद्यजीवं शरीरं तु पञ्चभूतसमन्वितम् ।
शारीरे मानसे दुःखे कस्तां वेदयते रुजम् ॥ १४
शृणोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न शृणोति तत् ।
महर्षे मनसि व्यग्रे तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १५
सर्वं पश्यति यद्दृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा ।
मनसि व्याकुले तद्धि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १६
न पश्यति न च ब्रूते न शृणोति न जिघ्रति ।
न च स्पर्शरसौ वेत्ति निद्रावशगतः पुनः ॥ १७
हृष्यति क्रुध्यति च कः शोचत्युद्विजते च कः ।
इच्छति ध्यायति द्वेष्टि वाचमीरयते च कः ॥ १८

भृगुरुवाच ।

न पञ्चसाधारणमत्र किंचि-
च्छरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा ।
स वेत्ति गन्धांश्च रसाञ्श्रुतिं च
स्पर्शं च रूपं च गुणाश्च येऽन्ये ॥ १९
पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी
स सर्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा ।

C. 12. 6918
B. 12. 187. 20
K. 12. 185. 20

12^{c}–13^{b}. — ^{d}) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 वेत्तुम्; Da4 M5 श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). D7 T G3.6 यादृशः.

13 D5 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) G1 -संबाधे (for -संघाते). — ^{b}) Bo.6–9 Ds D3 T G1–3.6 M1.5–7 मेद-; D4 मेहः (for मेद-). D8 -संचरे (for -संचये). — ^{c}) D6 भिद्यमान-; G6 विद्यमाने (for भिद्य°). K7 D4.6.9 च; D7 T2 G1–3.6 M1.5–7 [ऽ]त्र (for तु). — ^{d}) Da4 D7 G1 जीवे; G6 जीव्यो (for जीवो). K7 वैव (for नैव).

14 Before 14, D7 T G1.3.6 M1.5.7 ins. भृगुरुवाच. — ^{a}) K4 यदि जीवं; Ds1 यदा जीवं; D5 G2 यद्य-ज्जीवं; G1 यद्यजीवः. — ^{c}) Da4 M1.6.7 शारीर-; Ds1 T1 शरीर- (for शारीरे). D5 दुःखैः (for दुःखे). Ś1 K4.7 D4.6.9 G3.6 शारीरैर्मानसैर्दुःखैः; K1.2 शारीरे (K2 °र-) मानसैर्दुःखैः; T2 शारीरमानसैर्दुःखे. — ^{d}) Da4 D9 कस्तं; D5 कस्त्वां; G1 यस्तां (for कस्तां). K6 कस्तां विदपतेद्रुजं (sic). — After 14, D7 T G1–3.6 M5 read 18 for the first time, repeating it in its proper place.

15 Before 15, D7 T G1–3.6 M1.5.7 ins. भ(T2 भा)रद्वाज उवाच. K1 repeats 15^{ab} after 15. — ^{b}) Ś1 K1.2 स (for न). K1 V1 D7 T G1–3.6 तं; K7 D4.9 M1.5–7 च (for तत्). — ^{c}) B9 मानसे. — ^{d}) D7 T1 तस्मिन्न् (for तस्माज्).

16 ^{a}) K7 D4–6.9 चक्षुर्भ्यां (for यद्दृश्यं). — K6 om. 16^{bc}. — ^{b}) Ds1 (*sup. lin.* as in text). s2 चेतसा (for चक्षुषा). — ^{c}) K4.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 चक्षुः; V1 D7 T G1–3.6 M1.5–7 तस्मिन् (for तद्धि).

17 ^{a}) K1 नापश्यति. K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 न चाघ्राति; G2 च न ब्रूते (for न च ब्रूते). — ^{b}) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 भाषते (for जिघ्रति). — ^{c}) K6 या (for च). K7 स्पर्शरसों; D7 T1 G2.3.6 °रसौ; T2 corrupt (for स्पर्शरसौ). D4–6 न च स्पर्शं विजानाति. — ^{d}) Ś1 K2.4 -रतिः पुनः; K7 D4.6.8.9 -गतं मनः; D7 -गतेषु नः; T G1–3.6 -गते पुनः; Cv -गतः पुनः (as in text). D5 याति निद्रावशं मनः.

18 D7 T G1–3.6 M5 read 18 for the first time after 14. — ^{a}) V1 B6 (marg.).7–9 Da3.a4 Ds D5.6 हृष्यते; B6 कृष्यते (for हृष्यति). K6 V1 Bo.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 क्रुध्यते (for °ति). K6 V1 Bo.6.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 कोत्र; B8.9 Da4 को नु; M1.7 च कं (for च कः). G1 को हृष्यति कुप्यति च. — ^{b}) K6 शेषति; V1 त्रस्यति; B6 D5 त्रसति; D6 तस्माद् (for शोचति). G1 शोक-स्युद्विजते च कः. — ^{c}) V1 B6 D4–6 शोचते ध्यायते कश्च. — ^{d}) D5 हि वः (for च कः).

19 ^{a}) G2 पश्य (for पञ्च-). Ds1 -साधारणमात्र (for °मत्र). Dn1 कंचिच्. — ^{b}) G1 शरीर एको वसतेंत-रात्मा. — ^{c}) K4.6 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M1 श्रुतीश्च; D7 श्रुतिश्च (for श्रुतिं च). K7 D4.6.9 स वेत्ति गंधं च रसं श्रुतं च; G3 स वेत्ति गंधांश्च रसात्मकं च. — ^{d}) B7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D3.6.8 गुणांश्च; T1 गणाश्च (for गुणाश्च).

C. 12. 6918
B. 12. 187. 20
K. 12. 185. 20

स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र
तद्विप्रयोगात्तु न वेत्ति देहः ॥ २०
यदा न रूपं न स्पर्शो नोष्मभावश्च पावके ।
तदा शान्ते शरीराग्नौ देहं त्यक्त्वा स नश्यति ॥ २१
अम्मयं सर्वमेवेदमापो मूर्तिः शरीरिणाम् ।
तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ॥ २२
आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकम् ।
तस्मिन्यः संश्रितो देहे ह्यब्बिन्दुरिव पुष्करे ॥ २३
क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकम् ।
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ॥ २४
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदं वदन्ति
प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २५
न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्मृत इत्यबुद्धाः ।

---

20 [a]) K4 पंचात्मकी; D4 पंचात्मक-. K7 T1 G1-3. 6 पंचगुणे (for °गुण-). — [b]) G1. 3 सर्वत्र- (for स सर्व-). Ds2 -मात्राचु-; G2 -गात्रोतु-. K2. 4 -मितो (for -गतो). — [c]) Da4 om. सुखानि. — [d]) Ds1 -योगेव; Ds2 -योगे च; D7 देहात्तु; T2 G1 -योगे तु; M5 -योगेन (for -योगात्तु). M5 तु (for न). Ds D7 T G1. 3. 6 M5 देही (for देहः).

21 [a]) Ś1 K1. 2 यथा (for यदा). K1 Da4 G2. 3 M1. 5 नु; G3 (also) तु (for न). M1. 7 रूपो (for रूपं). — [b]) K7 नोष्णभावश्च (for नोष्म°). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 पंचके (for पावके). D4 corrupt. — [c]) Ś1 K1 तथा (for तदा). K1 शरीरेग्नौ. — [d]) T G1-3. 6 न (for स). K4. 6. 7 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 देहत्यागेन नश्यति.

22 [a]) K1. 4 अस्मयं; T1 ममयं (for अम्मयं). K6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 आपोमयमिदं सर्वम्. — [c]) M1 यत्रात्मा मनसो ब्रह्मा. — [d]) K7 भूतकृत् (for लोक°). D4-6. 9 सर्वलोकेषु भूतकृत्. — After 22, K6. 7 B7 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 Cn ins.:

494* आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः ।

[(L. 1) K7 D4. 5. 9 -संज्ञोथ (for इत्युक्तः). Dn4 इत्युक्तः (for संयुक्तः).]

23 With 23-24, cf. 3. 203. 30-31. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 च; K7 D4. 9 स; D7 T1 G2 तु; T2 G1 M1. 7 हि (for तं). Ś1 K2. 4. 7 D4. 9 विजानाति; K1 विजानंति (for °नीहि). — V1 reads 23[b]-24[a] on marg. — [b]) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 स लोकस्य; B6 Da3. a4 सर्वभूत-; D5 नित्यं योग-; D6 यः स लोक-; D7 T G1-3. 6 तं लोकस्य; M1. 5-7 नित्यं कर्म- (for सर्व-लोक-). K7 V1 D4. 6. 9 विधायकः; Ds D7 T G1-3. 6 Cv विधायकं; D5 M1. 5-7 -जितात्मकं (for -हिता°). ❀ Cs: लोकस्य विधायकमीश्वरमात्मानं जीवं जानीहि ॥ Cv: विधायकं नियामकम् । ❀ — Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 23[c]-24[b]. — [c]) K7 B0. 9 D7. 9 T1 G1-3. 6 M6 स (for यः). V1 संप्रश्रितो; B7. 8 समा°; T2 स सु° (for यः सं°). K7 V1 B7. 8 D4. 7. 9 T G1-3. 6 देवो; Ds1 देहो (for देहे).

24 Ś1 K1. 2. 4 om. 24[ab] (cf. v. l. 23). V1 reads 24[a] on marg. — [a]) T2 तु (for तं). — [b]) D6 सर्व- (for नित्यं). B6. 8 (marg.) D5 M1. 5. 7 नित्यं योग(M1. 5. 7 त्याग)जितात्मकं. — [c]) D5 G1 ततो (for तमो). — [d]) Da4 D6 जीवं (for जीव-). D4. 6 -गुणात्मकं (for °निमान्). — After 24, T2 ins.:

495* जीवमात्मगुणं विन्द्यादात्मानं परमात्मनः ।

25 = (var.) 3. 203. 33. — [a]) V1 B0. 6-9 Da3. a4 D4 M1. 5. 7 अचेतनं (for स°). ❀ Cv: सचेतनं भावप्रधानो निर्देशः । सचेतनत्वमिति यावत् । ❀ — [b]) K1 (before corr. as in text) स चेष्टति; B6 संचेष्ट*. K6 B0 Dn1 Ds1 D3 (marg.) चेतयते; Da4 lacuna (for चेष्ट°). — [c]) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अतः (for ततः). D7 T1 क्षेमविदो; T2 G1 क्षेत्रमिदं; Cv क्षेत्रविदो (for °विदं). — [d]) G1 प्रवर्तयेद्यो; M1. 5. 7 प्राकल्पयद्यो (for प्रावर्त°).

26 = (var.) 3. 200. 26. — [a]) Ś1 K1. 2 हि जीवनाशे; K7 V1 D4-6. 9 M1. 6. 7 हि देहनाशे; Ds1 हि जीवभेदे; D7 T G1-3. 6 M5 शरीर° (for हि देह°). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 G1. 2 मृत इत्यबुधाः (G1. 2 °द्धा); K7 B6 D4. 5. 9 M1. 6. 7 म्रियती(M1 °ते)ति मूढाः. B8 (marg. as in text) अबृद्धाः (for अबुद्धाः). — [c]) Ś1 K1. 2 D6 देहांतरगः; T1 °तरतः (for °ह्यान्तरितः).

जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६
एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ २७
तं पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः सततं बुधः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ २८
चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २९
मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते ।
सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

भृगुरुवाच ।
असृजद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ।
आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान्भास्कराग्निसमप्रभान् ॥ १
ततः सत्यं च धर्मं च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ।
आचारं चैव शौचं च स्वर्गाय विदधे प्रभुः ॥ २
देवदानवगन्धर्वदैत्यासुरमहोरगाः ।

C. 12. 6932
B. 12. 188. 3
K. 12. 186. 3

— ^{d}) K4 दशार्धतैर्वाणि ; K6 D3. 8 M5 (*sup. lin.* as in text). 6 °र्धतस्तस्य ; K7 V1 Bo Dn1 Ds D4–6. 9 °र्धता तस्य (for °र्धतैवास्य). Ś1 K1. 2 [अ]स्ति (for [अ]स्य). ❀ Cn. v : दशार्धता पञ्चत्वम् । ❀

27 With 27, cf. 3. 203. 34 ; Kaṭha Upaniṣad I. 3. 12. — ^{b}) Ds1 सूढश् (for गू°). D4. 6. 9 साक्षिवत् (for संवृतः). — ^{c}) B9 Ds1 D5 त्वग्रया ; T2 त्वग्रिया ; G1 तत्त्वया (for त्वग्र्यया). — ^{d}) D4 शूक्ष्मया. Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2 सूक्ष्म- (for तत्त्व-). Ś1 K1. 2 -बुद्धिभिः ; D5 -वेदिभिः (for -दर्शिभिः).

28 = (var.) 3. 203. 37. — ^{a}) K1 ते ; Dn4 सं- (for तं). K4 पूरापर- ; Da4 पूर्वपर- ; Ds1 पूर्वापार- (for °पर-). K7 B6 (marg.) D4. 6. 9 पूर्वरात्रे परार्धे च. — D6 om. 28^{c}–29^{b}. — ^{c}) D4 G1 लब्धाहारो ; D7 हव्या° ; G2 अव्याहारो (for लघ्वा°). — K1 om. 28^{d}–29^{c}. — ^{d}) B8 आत्मना.

29 = (var.) 3. 203. 35. K1 om. 29^{abc} ; D6 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — ^{a}) K6 lacuna ; M5 तु (for हि). — ^{b}) K7 D4. 9 हंति (for हित्वा). Bo सर्व- (for कर्म). — ^{c}) K7 D4. 6. 9 प्रशांतात्मात्मनि स्थित्वा ; D7 T1 G3. 6 प्रसन्नमात्मनि स्थित्वा. — ^{d}) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 आनंत्यम् ; K7 D4. 5. 9 चाव्ययम् ; V1 D7 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 अव्ययम् ; G1 अप्ययम् (for अक्षयम्).

30 ^{a}) ❀ Cs : मानसोऽग्निः, अग्रे नयनात्परमात्मा । ❀

— ^{d}) K1 भूताख्यात्म- ; K2 D7 G2 M1 भूताद्या(M1 °द्या)त्म- (for °ध्यात्म-). B9 (marg.) D4. 5. 7 T G3. 6 M5. 7 -विनिश्चया ; G1. 2 °श्चयः ; M1. 6 °श्चयात् ; M7 (*inf. lin.*) °श्चिताः (for °श्चये).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 भृगुभरद्वाजसंवादः ; D7 T1 G1. 2. 6 जीवलक्षणं (G1 °णः) ; M1. 5–7 भृगुभरद्वाजसंवादे जीवलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 Dn4 Ds D2. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 13 ; Dn1 14 ; T2 G2 27. — *Śloka no. :* Dn1. n4 31 ; D8 35.

181

1 ^{a}) Ds2 असृजन्. — ^{b}) K4 पूर्वं योसौ ; G3 ब्रह्मा पूर्वं (by transp.). Dn1. n4 Ds T G6 M5 प्रजापतीन् (for °पतिः). — ^{c}) D4 -तेजोति- (for -तेजोभि-). K6 Da4 D7 -निवृत्तान् (for -निर्वृ°).

2 ^{a}) D7 T तपः (for ततः). D2. 3 धर्मश् ; D7 शौचं (for धर्मं). — ^{b}) Da4 M1 ततो (for तपो). M7 शाश्वतः. — ^{c}) Da4 आचाराश् ; D4. 9 आहारं ; D7 आचारान् (for °रं). D5. 7 पंच- ; T1 चाथ (for चैव). — ^{d}) D8 सर्गाय ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सर्गादौ (for स्वर्गाय). Da3. a4 पुनः (for प्रभुः).

C. 12. 6935
B. 12. 188. 3
K. 12. 186. 3

यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ॥ ३
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ।
ये चान्ये भूतसंघानां संघास्तांश्चापि निर्ममे ॥ ४
ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां तु लोहितः ।
वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥ ५

भरद्वाज उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभज्यते ।
सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसंकरः ॥ ६
कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः ।
सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ७
स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्तं सशोणितम् ।
तनुः क्षरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ८
जङ्गमानामसंख्येयाः स्थावराणां च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥ ९

भृगुरुवाच ।

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ १०
कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः ।
त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां गताः ॥ ११
गोषु वृत्तिं समाधाय पीताः कृष्युपजीविनः ।

---

3 — a) K4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 T2 G1 M1.5.6 -गंधर्वा (for -गन्धर्व-). — c) G2 -नागश्च. — d) D5 पिशाच- (for °चा). D7 T G1–3.6 M5 मानुषास् (for मनुजास्).

4 — a) G2 ब्राह्मणः. — b) D2 om. (hapl.) from श्च up to शूद्रा (in 5^{d}). K1 D4 द्विजसत्तमः; B6 D7 °सत्तमाः. — c) Ds1 चापि (for चान्ये). Da3.a4 बहु- (for भूत-). K7 -संघास्ता; B6.8.9 Da3.a4 -संघाता (for °नां). — d) K4.6 B0.8–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.8 वर्णांस्; D5 सर्वांस् (for संघास्). D7 T G2.3.6 M1.5–7 संघातास्तां(D7 °स्ता)श्च निर्ममे; G1 संघांस्तांश्च विनिर्ममे.

5 D2 om. up to शूद्रा (cf. v. l. 4). — a) K1 वर्णाः. — b) K7 D4.5.9 G1 च (for तु). — d) K1.7 आसितस् (for अ°).

6 G1 om. 6–20. Da3 D5 भारद्वाज. — a) K1 D6–8 T1 G3.6 M1.6 चातुर्वर्णस्य. — b) D7 वर्णा. K6.7 B7 Dn1 D2–4.8.9 विभिद्यते (for विभज्यते). — V1 reads 6^{c}–7^{d} on marg. — c) M1.7 अपि (for खलु). — d) K4.6 B8 D3 वर्णशंकरः.

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 6). V1 reads 7 on marg. — a) K6.7 Dn1 D7 T1 G2.3.6 कामक्रोधौ. Dn4 लोभ-; D5 तत्र (for लोभः). — b) K4 शोकाश्; M1 लोकश् (for शोकश्). Ś1 K1.2.4 [अ]क्षमा (for क्षुधा). D5 श्रयः (for श्रमः). — c) B8.9 Da3 D2 M8 न प्र-; D7 T1 चैव; D8 तु प्र- (for नः प्र-). — d) K7 D4.9 धर्मो (for वर्णो). K6.7 D4.6.8.9 विभिद्यते (for विभज्यते).

8 T2 G1 om. 8 (for G1, cf. v. l. 6); D7 reads 8 on marg. — b) Ś1 K1.2 च (for स-). M1.7 -लोहितं (for -शोणितम्). D7 T1 G2.3.6 श्लेष्मणा पित्त-शोणिते. — c) K1 B8 (marg.) तन्नः; K7 D4.9 ननु; B6 (marg. as in text) Dn1.n4 D5 समं; D7 T1 G2.3.6 तनोः (for तनुः). V1 Da3.a4 स्पंदति; B6 D5 स्यनति; D4 रक्षति (for क्षरति). — d) K6 विभद्यते; D4.6 विभिद्यते (for विभज्यते).

9 G1 om. 9 (cf. v. l. 6). — a) K2 जंगमाणाम्. K6 D4.6.9 च सर्वेषां; D5 च संख्येयाः (for असंख्येयाः). — b) Dn4 जायतः; T2 जायते (for जातयः). — d) Ds1 (before corr.).s2 वर्णे (for वर्ण-). D4.5 -विभक्तयः (for -विनिश्चयः).

10 G1 om. 10 (cf. v. l. 6). K1.2.4 transp. 10^{ab} and 10^{cd}. Ś1 reads 10^{ab} on marg. — a) K2.4 तेषां विविधवर्णानां (= 9^{c}); D7 T G2.3.6 M1.5–7 विशेषो नास्ति व°. — b) Da4 D3 सर्व- (for सर्वं). K6 V1 B0.6–9 D3.5–8 T1 G2.3.6 ब्रह्ममयं; K7 T2 ब्रह्म-मिदं (for ब्राह्म°). — c) Da4 D5.7 T1 G2.3.6 ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K7 D4.9 -संसृष्टं; B6.8 (marg.) Da4 D7 T G2.3.6 -सृष्टा हि; D5 -संसृष्टाः (for -सृष्टं हि). — d) K1 B9 गतां; B6.8 (marg.) Da4 D5.7 T G2.3.6 गताः (for गतम्).

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 6). — a) Ś1 K1.2.4.6 D5 -लोभ-; M7 -भोगा- (for -भोग-). K1 तीक्ष्णः. — c) D7 T1 G6 -स्वधर्म- (for °र्मा). Ś1 K1.2 रक्तास्ते (for रक्ताङ्गास्). — d) Ś1 K1.2 द्विजाश्च (for ते द्विजाः).

स्वधर्मं नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥ १२
हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः ।
कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ॥ १३
इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
धर्मो यज्ञक्रिया चैषां नित्यं न प्रतिषिध्यते ॥ १४
वर्णाश्चत्वार एते हि येषां ब्राह्मी सरस्वती ।
विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभात्त्वज्ञानतां गताः ॥ १५
ब्राह्मणा धर्मतन्त्रस्थास्तपस्तेषां न नश्यति ।
ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ॥ १६
ब्रह्म चैतत्पुरा सृष्टं ये न जानन्त्यतद्विदः ।
तेषां बहुविधास्त्वन्यास्तत्र तत्र हि जातयः ॥ १७
पिशाचा राक्षसाः प्रेता बहुधा म्लेच्छजातयः ।
प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः ॥ १८
प्रजा ब्राह्मणसंस्काराः स्वधर्मकृतनिश्चयाः ।

C. 12. 6948
B. 12. 188. 19
K. 12. 186. 19

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 6). — a) K6.7 V1 Bo. 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 गोप्स्यो; G3.6 वैश्य- (for गोप्तु). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2. 3.5.8 समास्थाय; G3.6 °दाय (for °धाय). — b) K7 D4.9 कृच्छ्रोप-; D6 कृश्युप- (for कृष्युप-). G2 -जीवनाः (for -जीविनः). — c) K4 स्वधर्मेषु (hypermetric); K6 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.8 G2 स्वधर्मान्; D2 lacuna; D7 स्वधर्मे (for °र्मं). Ś1 K1.2.4.7 D4.9 नानुतिष्ठंतस्; B6 नाधितिष्ठंति; M6 नानुवर्तंते (for °तिष्ठन्ति). M1.7 स्वकर्मं न करिष्यंति.

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 6). Ś1 reads 13 on marg. — a) D4–6 हिंसारति-; G2 हिंस्त्रनृत- (for हिंसा°). — b) K1 सेवा- (for सर्व-). B6 (marg. as in text) -वर्णोप-; D6 G2 M7 -कामोप- (for -कर्मोप-).

14 G1 om. 14 (cf. v. l. 6). — a) G2 व्यक्ता (for व्यस्ता). — Da3.a4 om. 14cd. — c) G2 धर्मे (for धर्मो). Ś1 K1.2.4 यज्ञः क्रिया. K4.6 Bo.7–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तेषां; K7 D4 G2 वैषां (for चैषां). — d) Dn4 प्रतिविध्यते; D7 T1 G2.3.6 °पद्यते (for °षिध्यते).

15 G1 om. 15 (cf. v. l. 6). — a) K7 D4–6.9 इत्येते (for एते हि). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 इत्येते चतुरो वर्णा. — b) Ds1 (*sup. lin.* as in text). s2 तेषां; T G2 एषां (for येषां). — c) M5 विहितं. K1 B9 Da4 D7 T1 G2.3.6 ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K7 D4.6.9 ब्रह्मणा विहिता पूर्वं. — d) K7 D4–7 अज्ञानतां (for त्वज्ञा°). ❀ Cv: ब्राह्मी परब्रह्मसंबन्धिनी सरस्वती वेदपुराणादिरूपा विद्या । ❀

16 G1 om. 16 (cf. v. l. 6). — a) B8 D5 ब्रह्मणा (for ब्रा°). Ś1 (*sup. lin.*) K1.7 V1 B6.7.8 (marg.) Dn1 Ds1 (*sup. lin.* as in text). s2 D2.7.9 T G2.3.6 M5 ब्रह्म-; D4 यश्च; D5.6 ये स्व- (for धर्म-). Ś1 (*sup. lin.* as in text) -तंत्रस्थास्; K1 -तंद्रश्वस्; K2 -तंत्रस्तास्; K4 -तत्रस्तास्; Da3.a4 -तंत्रज्ञास्; D4–6 -कर्मस्थास् (for -तन्त्रस्थास्). — b) Ś1 K1 V1 Bo.6.8.9 Da3 D4.9 T2 ततस् (for तपस्). K2 नु (for न). — B9 om. (hapl.) 16cd. — c) D5 धारयते (for °यतां). — d) D5 G2.3 नियमास्; D7 °तांस् (for °मांस्).

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 6). — a) Da3.a4 ब्राह्मीं (for ब्रह्म). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T3 चैव (for चैतत्). K6.7 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2–6. 8.9 परं; Da3.a4 परां (for पुरा). Da3.a4 सृष्टिं; D5 श्रेष्ठं (for सृष्टं). — b) D7 T1 G2.3.6 ये तु; M1.5–7 ये च (for ये न). K6 V1 Bo.6–9 D2–6.8 तद्विदः; Da3 Dn1.n4 Ds D7 T G2.3.6 M1.5–7 ते- (G2 न)द्विजाः; Da4 तद्विदाः (for [अ]तद्विदः). — d) K6 Bo.6.9 Da3.a4 D5.7.8 T G2.3.6 M5.6 द्विजातयः; K7 Ds D2–4.6.9 M1.7 विजा°; Dn4 विजायत (for हि जातयः).

18 G1 om. 18 (cf. v. l. 6). K7 D4.9 om. (hapl.) 18ab. — a) K6 राक्षस- (for °साः). D7 T G2.3.6 M5.7 पिशाच(G2 M5 °चा)राक्षसप्राया. — c) Ś1 K1.2 G2 प्रणष्टज्ञान-; D4.9 प्रणष्टा° (for प्रनष्ट°). — d) D7 T G2.3.6 स्वच्छंदाहार- (for °चार-). Bo -चेष्टिकाः (for °ताः).

19 G1 om. 19 (cf. v. l. 6). — a) Bo.8 (marg.) Da3 तु ब्रह्म- (for ब्राह्मण-). — b) K1.4.6 V1 Bo. 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G2.3.6 M6 स्वकर्म- (for स्वधर्म-). Ś1 K1.2 -निरताः सदा; K7 D4.9 M6 (*inf. lin.*) -कृ(M6 -ग)तनिश्रमाः (for °निश्चयाः). — d) T2 सृज्यते. K6 वापरे; K7 D4.5.7.9 T1 G3 चापरा; T2 M1.5.6 च परा; G2 स परा; M7 च परे (for चापरे). D7 T1 G6 M1.5.6 वरैः; T2 वरे (for परैः).

C. 12. 6948
B. 12. 188. 19
K. 12. 186. 19

ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ॥ १९
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयाव्यया ।
सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

भरद्वाज उवाच ।
ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ।
वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
भृगुरुवाच ।
जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥ २
शौचाचारस्थितः सम्यग्विघसाशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥ ३
सत्यं दानं दमोऽद्रोह आनृशंस्यं क्षमा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ४
क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंमतः ।
दानादानरतिर्यश्च स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ ५

---

20 G1 om. 20 (cf. v. l. 6). — a) Ds D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 आदावेव (for आदिदेव-). G2 समुद्भूत- (for °ता). — b) K6 Bo. 7 Ds D3. 5. 7 M6. 7 ब्रह्ममूलाक्षयाव्ययाः; G2 °मूलाः क्षयव्ययाः. — c) D4 मनसा (for सा सृष्टिर्). — d) Ś1 K1. 2. 4 लोक- (for धर्म-). K7 M6 -परायणाः. D5 अत्त धर्मं परायणं.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 भृगुभ(K1 °भा)रद्वाजसंवादः; D7 T G6 वर्णविभागः; M1. 5 भृगुभरद्वाजसंवादे वर्णविभागः; M6. 7 °संवादे वर्णविभागवचनं (M7 °कथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 14; Dn1 15; D2 13; T2 G2 28. — *Śloka no. :* Dn1. n4 D8 20.

182

1 Dn4 D5 भारद्वाज. — a) Da4 ब्राह्मणं. T1 G3. 6 केन भवति ब्राह्मणः. — b) D7 T1 G3. 6 द्विजसत्तम (for वा द्विजो°). — c) Da3 वैशः. K1 शूद्राश्च; K5 Da4 शूद्रस्य. — d) G3. 6 तन्मे ब्रूहि विदां वर.

2 D7 om. the ref. — b) K1 G2 सकृतः; K7 संस्कृतैः. — d) Dn4 अवस्थिताः.

3 a) Dn1 शौचाचारैः (for °चार-). D7 T G1–3. 6 M5 -रतः (for -स्थितः). — b) M1. 6. 7 विदिसा(M7 °ता)शी (for विघ°). ❀ Cn : विघसं ब्राह्मणादिभुक्तशेषम् ॥ Cv : यज्ञशेषमतिथ्यादिभिर्भुक्तशेषं वा । ❀ — c) K7 D5 नित्यं (for नित्य-). Ds1 ब्रह्मप्रियः; D8 सत्यपक्षः; G2 °पराः (for °परः). — d) Ś1 K1. 2. 4 -सत्तमः (for उच्यते).

4 = 3. 177. 16. G3 om. (hapl.) 4–5. — a) K4 M1. 5–7 तपोद्रोह; K6 Bo. 9 D8 अथोद्रोह; K7 D4–6. 9 तपोक्रोध; B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 अथाद्रोह; D7 G6 दमोद्रोहम् (for दमोऽद्रोह). — b) K6 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da4 Ds D3. 8 कृपा घृणा; K7 D4. 6. 9 घृणा क्षमा (by transp.); Da3 Dn1. n4 D2 त्रपा घृणा; M1. 5–7 कृतज्ञता. — c) K7 D4–6. 9 M1. 5–7 दमश्च (for तपश्च). K1 (*sup. lin.* as in text) तत्र; B3. 9 यस्य (for यत्र). — d) V1 transp. स and ब्राह्मण. D6 स्थितः (for स्मृतः).

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) K2. 7 D4. 9 T1 G2. 6 M1. 5. 7 क्षतजं; D7 क्षमजं (for क्षत्रजं). G1 सेवके (for °ते). D7 T1 G2. 6 यस्तु (for कर्म). — b) K4. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 -संगतः; K7 -कर्मसु; B8 G1 -संमितः (for -संमतः). — c) D7 T1 G2. 6 -रतश्च

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं यो विशत्यनिशं शुचिः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥ ६
सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ ७
शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे चैतन्न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ ८
सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं ज्ञातव्यं तथा चैवात्मसंयमः ॥ ९
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ १०
यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ११
अहिंस्रः सर्वभूतानां मैत्रायणगतश्चरेत् ।
अविस्रम्भे न गन्तव्यं विस्रम्भे धारयेन्मनः ॥ १२

C. 12. 6965
B. 12. 189. 15
K. 12. 187. 16

(for -रतिर्). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यस्तु; D7 T G1. 2. 6 चैव (for यश्च). ❀ Ca.s: आदानं करभागादिग्रहणम् । ❀

6 a) K7 V1 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M5 -गोरक्ष- (for -गोरक्ष्य-). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn4 D2. 3. 8 विशत्याशु पशुभ्य(B6 °शून्य)श्च; Dn1 D5 वाणिज्या पशुरक्षा च; Ds वित्तार्जनपरश्चैव. — b) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कृष्यादानरतिः (D5 °रुचिः) शुचिः (Da4 क्वचित्); Da3 कृष्यासंस्कारैः संस्कृतशुचि (sic).

7 a) Ś1 K1. 2. 4 -भक्षकरो; K7 D4-6. 9 -भक्ष(D4. 9 °क्ष्य)रतो; Bo -भक्ष्यरतिर्; Da3. a4 D2 -भक्ष्या(D2 °क्षा)रतिर् (for -भक्ष°). D7 T1 सर्वं भक्षति नित्यं यः; G2 सर्वभक्षयति नित्यं (sic). — c) K7 D4-6. 9 त्यक्तवेदसमाचारः. — d) B7-9 Da4 श्रुतिः (for स्मृतः).

8 = 3. 177. 20. — a) Bo. 8 (marg. as in text). 9 Da4 चैव (for चैतद्). Ś1 K1 B8 (marg.) Da3 D5. 6 लक्ष्म; V1 B8 (orig.) D4 लक्ष्मं; Da4 लक्ष्य; Dn4 लक्षे (for लक्ष्यं). — b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तच्च न; D4 G6 वैतन्न (for चै°). Ś1 K1. 2 दृश्यते; K4 लक्ष्यते (for विद्यते). — d) D5 नैव (for न च). Ś1 K1. 2. 4 V1 B7-9 Da3. a4 M5 ब्राह्मणो ब्राह्मणो न च.

9 = (var.) 3. 203. 39. — ab) K7 सर्वोपायस्य (for °पायैस्तु). G1 transp. लोभस्य and क्रोधस्य. K7 om. च. — c) K6. 7 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 ज्ञानानां; Da3. a4 ज्ञातानां; M7 त्रातव्यं (for ज्ञा°). — d) D6 [आ]त्मसंभवः (for °संयमः). — After 9, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ins.:

496* वायौ सर्वात्मना तौ हि श्रेयोघातार्थमुत्थितौ ।

[K6 त्याज्यौ; B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 कार्याः (for वायौ). D8 च (for हि). B7 Da4 Dn4 उच्छ्रितौ (for उत्थितौ).]

10 = (var.) 3. 203. 40. — a) T2 नित्य- (for नित्यं). G1 यमाच् (for क्रोधात्). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 श्रियं (G2 °या) (for तपो). K7 D4. 6. 9 रक्ष्यं; Ds1 रक्ष्येच्. — b) K6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 तपो; K7 D4. 9 श्रियो; B9 lacuna; D6 श्रेयो (for श्रियं). K6 B6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 रक्षेच्च; B9 lacuna (for रक्षेत). Ś1 K1. 2. 4 श्रियं रक्षेदमत्सरात्. — c) T2 विद्या. K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1 मानापमानाभ्याम् (for मानावमानाभ्याम्). — d) After आत्मानं, Da3. a4 read 12b for the first time, repeating it in its proper place. K7 D4. 7 च (for तु). K2 प्रसादतः (for प्रमा°).

11 = 3. 203. 43: cf. 6. 26. 19. — a) Da3 lacuna for यस्य सर्वे. Da3 परिग्रहा (for समारम्भा). — b) D7 T1 G3 निराशा; T2 G1 निराशी- (for °शीर्-). K6 द्विजाः; K7 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M5 (sup. lin. as in text). 6. 7 द्विज; M1 द्विजः (for त्विह). Da3. a4 निराशीर्बंधनादिषु. ❀ Ca: निराशीर्बन्धनाः आशंसारूपबन्धनहीनाः, अफलेच्छयारब्धाः । ❀ — c) D5 कृतं; D7 ह्रुतं (for हुतं). — d) B7. 8 Ds2 D3. 8 G1 transp. स and च. D5 स च त्यागी च बुद्धिमान्.

12 With 12ab, cf. 3. 203. 45ab: 12. 154. 27cd; B. 12. 278. 5ab; 329. 18ab. — a) G1 अक्रोधः (for अहिंस्रः). — Da3. a4 read 12b for the first time after आत्मानं (in 10d). — b) K6 मैत्रायन-. Ś1 K1. 2. 4. 7 D3. 4. 6. 7. 9 T1 G3. 6 -गतिः; D5 -गतिं (for -गतश्). Ś1 K1. 2. 4 भवेत् (for चरेत्). — K6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. a4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 read 12cd after 15. — c) K6. 7 V1 D4. 9 अविश्रंभेण; Bo. 6. 9 Ds D8

C. 12. 6962
B. 12. 189. 13
K. 12. 187. 13

परिग्रहान्परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामुत्र चाभयम् ॥ १३
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ १४
इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १५
मनः प्राणे निगृह्णीयात्प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ।
निर्वाणादेव निर्वाणो न च किंचिद्विचिन्तयेत् ।
सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म स वै तेनाधिगच्छति ॥ १६
शौचेन सततं युक्तस्तथाचारसमन्वितः ।
सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्द्विजातिषु लक्षणम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

(by corr.). 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cnp °स्रंभेण ; B7 °स्रस्ते न ; Da3. a4 Dn4 D8 °श्रंभे न (for °स्रम्भे न). — d) K6. 7 Bo Da3. a4 Dn4 Ds1 D4. 8. 9 विश्रंभे (for विस्रम्भे). ❀ Cn : विस्रम्भे गुरुवेदवाक्येषु याथार्थ्यनिश्चये । ❀

13 = (var.) 3. 203. 47. — a) Da4 D7 M1. 5. 6 परिग्रहात् ; D5 °ग्रहं (for °ग्रहान्). — b) Dn4 वंध्य ; D5 शुद्ध्या (for बुद्ध्या). — c) Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 अशक्यं ; K7 असंख्यं ; D7 T G2. 3. 6 M1. 5-7 अचलं (T1 M6 °ल-) (for अशोकं). D6 आचष्टेद् (for आतिष्ठेद्). — d) K6 इष्ट्वा (for इह). D7 T G1-3. 6 M5 चोभयोः (for चाभयम्).

14 = 3. 203. 48. — a) Da3. a4 Ds1 D5 तपोनिष्ठेन (for °नित्येन). K6 D5 दानेन ; Dn4 दांत्येन (for दान्तेन). — d) Ds1 संगैश्च (for सङ्गेषु). K6 [अ]संगिनां ; Bo Ds1 संगिना.

15 = (var.) 3. 202. 11 : B. 12. 329. 49. — a) K6 तद् (for यद्). — b) Ś1 K2 M6 स्थितः ; K1 स्थिताः ; K7 D4. 6. 9 श्रुतिः ; M1 स्मृतिः ; M5 स्मृतं ; M7 स्थितं (for स्थितिः). D8 तद्व्यक्तं स्यामिति स्थितिः. — c) K7 D4. 9 तज्ज्ञेयं ; D6 तत्प्राहुर् (for विज्ञेयं). — d) Da4 लिंगं (for लिङ्ग-). — After 15, K6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 read 12cd.

16 a) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D3. 5. 7 T2 G2. 3. 6 M1. 6 न (M6 वि-) गृह्णीयात् (for निगृ°). — b) K6 प्राणान्. ❀ Ca. s : ब्रह्मणि ब्रह्मरन्ध्रसमीपे शून्ये तेजोमये एव धारयेत्........यावन्निर्वाणं परमात्मबोधजं लोकोत्तरं सुखम् । ❀ — c) K7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M6 (inf. lin.) निर्वेदाद् ; D6 निर्वादाद् ; M1 निर्याणाद् (for निर्वा°). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 निर्वाणं ; D4. 9 M1. 5-7 निर्वा(M1 °र्या)येन् ; D7 T G1-3. 6 °यान् (for °णो). K2. 4 निर्वादेर्निगृह्णीयान्. — d) B6 विचारयेत् (for विचिन्त°). D7 T G1-3. 6 न किंचिदपि चिंतयेत्. — e) D7 G2. 8 सुखे ; T2 दुःखं (for सुखं). Ś1 K2 D5 T1 G2 ब्रह्मणो (for ब्रा°). K6 ब्रह्मन्. — f) K1 सर्वे तेन ; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 निर्वेदेन (K6 °ण) ; D7 स चेतो न ; T G1. 2 M1. 5. 7 स चैतेन (for स वै तेन). K7 D4. 9 [अ]धितिष्ठति ; V1 T2 G2 [अ]भिगच्छति (for [अ]धि°).

17 a) G1 युक्तं. — b) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 सदाचार- (for तथा°). G1 -समन्वितं. — c) Da4 सानुक्रोशस्य ; M1 °क्रोशं च. — d) G1 तद्द्विजा इति लक्षणं.

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7. 8 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2-6. 8. 9 M5. 6 भृगुभ(D4. 5 °भा)-रद्वाजसंवादः ; D7 T1 G6 M1. 7 ब्राह्मणादिलक्षणं ; G1 वर्णलक्षणं ; G2 ब्राह्मणलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 Dn4 D8 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 15 ; Dn1 16 ; D2. 8 14 ; T2 G2 29. — *Śloka no.* : Dn1 17 ; Dn4 19 ; D8 18.

१८३

भृगुरुवाच ।
सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं सृजति च प्रजाः ।
सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ १
अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः ।
तमोग्रस्ता न पश्यन्ति प्रकाशं तमसावृतम् ॥ २
स्वर्गः प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च ।
सत्यानृतात्तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ॥ ३
तत्र त्वेवंविधा वृत्तिर्लोके सत्यानृता भवेत् ।
धर्माधर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखं तथा ॥ ४

तत्र यत्सत्यं स धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्रकाशस्तत्सुखमिति । १ । तत्र यदनृतं सोऽधर्मो योऽधर्मस्तत्तमो यत्तमस्तद्दुःखमिति । २ ॥ ५
अत्रोच्यते ।
शारीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः ।
लोकसृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुह्यन्ति विचक्षणाः ॥ ६
तत्र दुःखविमोक्षार्थं प्रयतेत विचक्षणः ।
सुखं ह्यनित्यं भूतानामिहलोके परत्र च ॥ ७
राहुग्रस्तस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्ना न भासते ।

C. 12. 6975
B. 12. 190. 8
K. 12. 188. 8

183

1 a) M1. 5–7 transp. सत्यं and ब्रह्म. — b) K4 विसृजति; K6 Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विसृजते; K7 D4–6. 9 च सृजति (by transp.); V1 B6. 9 Da4 च सृजते; D7 T1 G2. 3. 6 धर्मं (T1 ब्रह्म) इति; T2 G1 M1. 5–7 सृजति वै. — d) D5 सत्ये स्वर्गेन गच्छति.

2 a) K1. 2 तपसो (for तमसो). Ś1 K1. 2 मूलं (for रूपं). — b) K6 [ऽ]त्यधः; M1. 7 [ऽ]प्यधः (for ह्यधः). B8 (marg. as in text). 9 Da4 तमस्तु ग्रसते ह्यधः; D4. 6 तमसा ग्रस्यते बुधः. — d) K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 प्रकाशं तमसावृ(D5 °सा जि)ताः.

3 a) K7 V1 B6 D4. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 स्वर्गं (for स्वर्गः). V1 B6 प्रकाशस्. — b) B8 (marg. as in text) नरकस् (for °कं). — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 सत्यानृतं; Cpp °नृतात् (as in text). G2 सत्यानृताभ्यासुभयं.

4 ab) T1 अत्र (for तत्र). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]प्येवंविधा (Da3. a4 °धे); D5 ह्येवंविधा (for त्वेवं°). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 transp. वृत्तिः and लोके. K4 सत्यानृतां; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 °नृते; Ds1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °नृताद् (for °नृता). — c) D4 G1 धर्माधर्मौ (G1 °र्म-). K1 प्रकतश्च (sic); K7 D4. 9 प्रकाशाय; D5 °शं च (for °शश्च). — d) G1 M6 दुःख- (for दुःखं). K7 D4–6. 9 तथा सुखं (by transp.); B6 M7 (*inf. lin.* as in text) सुखं तदा; Da4 सुखस्तथा.

5 Da4 G1 om. 5. — 1) Dn1 M1 lacuna; M6 यद्यत् (for यत्). G2 om. स. D3 om. यो धर्मः. G3. 6 om. यः प्रकाशस्तत्. G2 यद्यशस् (for यः प्रका°). — After प्रकाशः, M6 ins. स स्वर्गः यः स्वर्गस्. — 2) T2 यत्र (for तत्र). M6 यद्यनृतं (for यद°). K1 सोधर्मा; K7 D4. 6. 9 तदधर्मो (for सोऽध°). K1 तुत्तमो (sic). — After यत्तमस्तद्, M6 ins. नरकं यन्नरकं.

6 Ś1 K1 अत्र चोच्यते; Da4 G1 lacuna; T1 G2. 3. 6 उच्यते (for अत्रोच्यते). — a) K1. 7 B9 शरीर-; K2 V1 B7. 8 Da3. a4 D4. 6. 9 M1. 6. 7 शारीर-; D7 शरीरैर् (for शा°). G2 मनसैर्. — b) K1 V1 B6. 9 D6. 7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 सुखोदयैः (for [अ]सुखो°). — c) K1 लोकः (for लोक-). D7 -कष्टं; T1 G1 -सृष्टं (for -सृष्टिं). Ś1 K1. 2 B6 D5. 7 G1 प्रपश्यंति (D7 °तां) (for °श्यन्तो).

7 K7 reads 7ab twice. — a) G1 अत्र (for तत्र). Da4 -विमोक्षाय (for °क्षार्थं). — b) T1 G1 प्रयते तद्; T2 °ते च (for °तेत). — c) K6 D5 त्वनित्यं; D7 T G1–3. 6 हि नित्यं (for ह्यनित्यं).

8 a) K1 बाहु- (for राहु-). — b) G1 हार्यते (for भासते). — c) G1 तमो हि (for तमोभि-). — d) B6 नराणां; Da4 lacuna (for भूतानां). K1 भ्रशते; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 नश्यते; K7

C. 12. 6973
B. 12. 190. 8
K. 12. 188. 8

तथा तमोभिभूतानां भूतानां भ्रश्यते सुखम् ॥ ८

तत्खलु द्विविधं सुखमुच्यते शारीरं मानसं च ।१। इह खल्वमुष्मिंश्च लोके सर्वारम्भप्रवृत्तयः सुखार्था अभिधीयन्ते ।२। न ह्यतस्त्रिवर्गफलं विशिष्टतरमस्ति ।३। स एष काम्यो गुणविशेषो धर्मार्थयोरारम्भस्तद्धेतुरस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजना ।४॥ ९

भरद्वाज उवाच ।

यदेतद्भवताभिहितं सुखानां परमाः स्त्रिय इति तन्न गृह्णीमः ।१। न ह्येषामृषीणां महति स्थितानामप्राप्य एष गुणविशेषो न चैनमभिलषन्ति ।२। श्रूयते च भगवांस्त्रिलोककृद्ब्रह्मा प्रभुरेकाकी तिष्ठति ।३। ब्रह्मचारी न कामसुखेष्वात्मानमवदधाति ।४। अपि च भगवान्विश्वेश्वर उमापतिः काममभिवर्तमानमनङ्गत्वेन शममनयत् ।५। तस्माद्ब्रूमो न महात्मभिरयं प्रतिगृहीतो न त्वेष तावद्विशिष्टो गुण इति नैतद्भगवतः प्रत्येमि ।६। भगवता तूक्तं

भ्रंश्यते; D7 T1 दृश्यते; D9 अस्यते; G3. 6 मृग्यते (for भ्रश्यते).

9 [1]) After खलु, G1 ins. तद्द्विधा लोके. G1 सौख्यम्; G2 दुःखम् (for सुखम्). Bo तत्खलु सुखमुच्यते द्विविधं. After उच्यते, G2 ins. सुखमेव च. After शारीरं, V1 ins. उच्यते. Ś1 K1. 2 चेति (for च). K7 D4. 6. 9 शारीरं मानसं चै(D4 वै)व तत्खलु द्विविधं सुखं (K7 D9 स्मृतं). — [2]) K7 transp. इह and खलु. Dn1 D7 T G1-3 अमुष्मिन् (for °ष्मिंश्च). K4. 6 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वस्तुप्रवृत्तयः; Da4 G1 सर्वारंभवृत्तयः; G2 °वृत्ताः (for °प्रवृत्तयः). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8 G1 M1. 6. 7 सुखार्थम् (for °र्था). K1. 7 D4. 9 ह्यभिधीयं-(K1 °य)ते; T1 G2. 3 अभिधीयते. — [3]) After ह्यतः, K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 5-7 ins. परं. — Ś1 K1. 2 द्विवर्ग-; D7 T1 G1. 3. 6 त्रिवर्गं (for °र्ग-). K6 D8 -फलाद्; B3 (marg.) -फलेषु (for -फलं). D7 T G1-3. 6 M1. 6. 7 अस्ति विशिष्टतरं (by transp.). — [4]) K1 एषु; K4 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 एव (for एष). G1. 3. 6 कामो (for काम्यो). Ś1 K1 T2 धर्मार्थयोगारंभस्; K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 °र्थगुणारंभस् (for °योरारम्भस्). K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2-6. 8 M6 सुखप्रयोजनार्था; K7 V1 Dn4 D7. 9 T G1-3. 6 M1. 5. 7 °जनार्थं (for °जना). — After -प्रयोजना, K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ins. आ(D8 चा)रंभः; M5 इति.

10 T2 भारद्वाजः. — [1]) K7 D4. 6. 9 भगवता; M6 त्वया; M7 भवतो (for भवता). B6 सुखं; B6 (marg. as in text) Da4 सुखं तत्; D5 सुखानां (for °नां). K6 B6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Cp. 8 परमा स्थितिर्; D5 °मस्त्रिय; D7 T G1-3. 6 परमार्थस्थितिर्; Csp °माः स्त्रिय (as in text). Cnp सुखानां परमस्तीति. D8 तदिति (for इति). Ś1 K1. 2 तन्न गृह्णीयान्; K6 V1 Bo. 6. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न तदुपगृह्णीमो; B7. 8 Da4 तन्न तदुपगृह्णीमो; D4. 9 तन्न निगृह्णीमो (for तन्न गृह्णीमः). — [2]) Da4 ह्येषाम्. D7 G3. 6 M1. 6. 7 (also as in text) तपसि; T1 G6 (before corr.) तमसि (for महति). T2 G1. 2 M5 तपःस्थितानां. D5 आप्राप्य. Da4 एक; Dn1 एव; T2 G3. 6 lacuna (for एष). — After एष, K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ins. काम्यो while D6 ins. कामे. Before -विशेषो, Ds2 ins. गण. Da4 चैतम्; Ds1. s2 (before corr.) चैवम् (for चैनम्). V1 B6-9 Da4 M1. 6. 7 अभिलषंते; Bo °लसंति; D4. 6 °लषंत; D7 T1 °लक्षयंति; T2 G2 °लषति; G1 °लपयति (for °लषन्ति). — After °लषन्ति; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 ins. च while D5. 6 ins. इति. — [3]) Before श्रूयते, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6 ins. तपसि, while D8 ins. तमसि. Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 om. च. K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M6 om. भगवांस्. M5 ब्रह्मचर्यमनु- (for प्रभुरेकाकी). — [4]) K6 T G1-3. 6 M5 न च; V1 lacuna; D7 च; M1. 6. 7 न तु (for न). — Ś1 K1. 2. 4 Bo om. काम. D7 T1 G1-3. 6 विदधाति; M5 आद° (for अवद°). — [5]) K7 विश्वेश्वरम्; M1. 7 शंकर. D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 om. उमापतिः. B9 D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 अति-; G2 इति (for अभि-). Ś1 K1. 2. 4 क्रोधेन (for अनङ्गत्वेन). K7 V1 D4. 6. 7. 9 T G1-3. 6 नाशम्; Bo. 6-8 Ds2 D3. 5 शमनम् (for शमम्). M1. 7 आत्मानमनंगत्वमनयद्गतिः; M5 अनंगत्वमनयत्; M6 °त्वमवगमत्. — [6]) K7 D4. 9 भूमौ; D5 भूयो (for ब्रूमो). — After ब्रूमो, K7 D4. 9 ins. न रत्नानां परमाः स्त्रियः. Ś1 K1. 2. 4 om. from the first

सुखानां परमाः स्त्रिय इति ।७। लोकप्रवादोऽपि च भवति द्विविधः फलोदयः सुकृतात्सुखमवाप्यते दुष्कृताद्दुःखमिति ।८। अत्रोच्यताम् ।९ ॥ १०

भृगुरुवाच ।

अनृतात्खलु तमः प्रादुर्भूतं तमोग्रस्ता अधर्ममेवानुवर्तन्ते न धर्मम् ।१। क्रोधलोभमोहमानानृतादिभिरवच्छन्ना न खल्वस्मिँल्लोके न चामुत्र सुखमाप्नुवन्ति ।२। विविधव्याधिगणोपतापैरवकीर्यन्ते ।३। वधबन्धरोगपरिक्लेशादिभिश्च क्षुत्पिपासाश्रमकृतैरुपतापैरुपतप्यन्ते ।४। चण्डवातात्युष्णातिशीतकृतैश्च

C. 12. 6978
B. 12. 190. 11
K. 12. 188. 11

न up to तूक्तं (in 10^{7}). K6 V1 Bo. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7 T G1–3. 6 M5. 6 न तु; K7 D4. 5. 8. 9 M1. 7 ननु; B8. 9 Da4 D6 न च (for न). K7 D4. 9 अपगृहीतो; V1 M1. 6. 7 अप्रतिगृ°; D5 अग्रगृ°; D6 अयं गृ°; D7 G1. 3. 6 M5 प्रतिगृहीतोयम् (by transp.); T G2 परिगृहीतोयम्. — Before न, D7 T G1–3. 6 M5 ins. अर्थो. V1 न वा; B7. 8 (marg.). 9 न नु (for न तु). K6 एषा; K7 D4. 6. 9 अयं; B6 Da3 Dn4 एषां; B8. 9 T M6 एव; M1 एषु (for एष). D5 om. तावद्. — After गुण, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ins. -विशेष; D7 T1 G1. 3. 6 -गण. K7 नैतावद्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 न चैतद् (for नैतद्). K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 भगवान्; V1 M1. 6 भवतः; D6 भगवंतं; M1 (also). 5 भवान्; M7 भवता (for भगवतः). K7 D5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रत्येति (for °मि). — 7) V1 B6 M1. 5–7 भवता तू(B6 ह्यु)क्तं; Bo भवदूक्तं; B9 भवतस्तूक्तं; D5 भगवताप्युक्तं; D7 T G6 भवतोक्तं; D8 भगवताद्भूक्तं (sic); G1–3 भगवतोक्तं (for भगवता तूक्तं). Ś1 K1. 2. 4 न रत्नानां; K7 Da3 Dn1. n4 D2. 3 (marg. as in text). 4. 5. 9 सुखान्न (for °नां). K7 Da3 Dn1. n4 D2. 3 (marg. as in text). 4. 9 परमास्ति; D5. 6 परमस्त्री(D6 °स्त्रि)य; D7 T1 G1–3. 6 M5 (*sup. lin.* as in text). 7 परमार्था (G3 M7 °र्थं·) स्थितिर् (M7 °स्त्रिय); T2 परमा स्थितिर् (for °माः स्त्रिय). — D7 T2 G1. 2 read, and T1 G3. 6 repeat 10^{3} after 11. — 8) K6 B7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3 (second time) हि; V1 Bo Da4 [ऽ]पि हि; B6. 9 T1 G3. 6 (last three first time) [ऽ]पि; D7 T1 (second time) G1. 2 lacuna; G6 (second time) [ऽ]भि- (for ऽपि च). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G3. 6 (last three first time) M1. 5–7 om. भवति. — After सुकृतात्, T1 G3. 6 (all first time) ins. फलं. M6 सुकृतम् (for सुखम्). K6 अवाप्यंते. T2 G2 दुष्कृतम् (for दुःखम्). V1 एवेत्यपि; B6 एवेति (for इति). — 9) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 read अत्रोच्यते (for °च्यताम्) after the ref. in 11. K7 D4. 9 om. अत्रोच्यताम्.

11 1) D7 T1 G3. 6 अनृतं; G1 अनृतः; G2 अनृता (for अनृतात्). — Before तमोग्रस्ता, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 ins. ततः; T1 खलु; M7 अतः. K1. 4 अधर्मं (for °र्मम्). Da4 T2 om. एव. K1. 2 अनुवर्तते. M1. 5–7 om. न धर्मम्. T2 न धर्मः. — 2) K6 V1 Bo. 6–9 Da4 Ds D3 (marg.). 8 क्रोधलोभमोहहिंसानृतादिभिर्; K7 D4. 9 °मदानृतादिभिर्; Da3 Dn1. n4 D2. 3 M1. 6. 7 °लोभहिंसानृतादि°; D7 T G1. 2 M5 °लोभमोहमदादिभिर्; G3. 6 °लोभमोहादिभिर् (for °लोभमोहमानानृतादिभिर्). — D8 om. (hapl.) from अव up to क्लेशादिभि (in 11^{4}). K6 D4. 5 T2 G6 अवच्छिन्ना; T1 G1–3 अविच्छिन्ना (for अवच्छन्ना). Ś1 K1. 2 अमुष्मिँल् (for अस्मिँल्). Da3. a4 नामुत्र लोके (for लोके न चामुत्र). K2. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 9 T2 M1. 6. 7 नामुत्र; D7 T1 G1–3. 6 M5 नामुत्र च (for न चामुत्र). K7 D4. 7. 9 T G2 M1. 5–7 अवाप्नुवंति (for आप्नुवन्ति). — 3) K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3 -रुजोपतापैर्; K7 D4. 6. 9 -गणरुजोप°; V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D6 -गहनरुजो(Da3. a4 °जा)प°; D7 G1–3. 6 -व्रणजोप°; T M1. 5–7 -व्रणरुजोप° (for -गणोपतापैर्). K7 D9 om. (hapl.) from अव up to तापै (in 11^{4}). D5 अवकीर्यंतो. — G2 om. 11^{4}. K7 D9 om. up to तापै. — 4) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5 -बंधनपरिक्लेशादिभिश्च; D3 °नपरिक्लेशैश्च; D4. 7 T G1 M1. 5–7 -बंधन(T2 M6 °नि)रोधपरिक्लेशादिभिश्च; G3. 6 -बंधनरोधनपरि° (for -बन्धरोगपरि°). M7 क्षुद्भिविसाश्रम- (sic) (for क्षुत्पिपासा°). K1 उपपातैर्; D4 °ताप्यैर्; D6 M1. 7 lacuna (for °तापैर्). K7 D4. 7. 9 T2 M1. 6. 7 उपताप्यंते; T1 G3. 6 °प(T1 °पा)द्यंते; G1 अपपात्यंते (for उपतप्यन्ते). — 5) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वर्षवातात्युष्णाति-; K7 D4. 6. 9 चंडपवना°; B8 चंडवातांबूष्णाति- (for °तात्युष्णाति-). D5 पवनातिधर्मचंडवातांबूष्णशीतकृतैः; G2. 6 चंडवातात्युष्णशीतकृतैश्च; M1. 5–7 चंडवातोष्णशीत°. D7 om. प्रति. Da3. a4 transp. च and प्रतिभयैः. — After प्रतिभयैः, B7 ins. च. Ś1 K1. 2 ग्रहैर् (for दुःखैर्). — After दुःखैर्, M5 ins. अपि and M7 न. K7 D4. 6. 7. 9 T G1 M1. 6. 7 उपताप्यंते; Da4 परितप्यंते (for उप°).

C. 12. 6978
B. 12. 190. 11
K. 12. 188. 11

प्रतिभयैः शारीरैर्दुःखैरुपतप्यन्ते । ५ । बन्धुधनविनाशविप्रयोगकृतैश्च मानसैः शोकैरभिभूयन्ते जरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति । ६ ॥ ११

यस्त्वेतैः शारीरैर्मानसैर्दुःखैर्न स्पृश्यते स सुखं वेद । १ । न चैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवन्ति । २ । तत्र भवति खलु । ३ ॥ १२

सुसुखः पवनः स्वर्गे गन्धश्च सुरभिस्तथा ।
क्षुत्पिपासाश्रमो नास्ति न जरा न च पापकम् ॥ १३

नित्यमेव सुखं स्वर्गे सुखं दुःखमिहोभयम् ।
नरके दुःखमेवाहुः समं तु परमं पदम् ॥ १४

पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तद्विधाः स्त्रियः ।
पुमान्प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजोमयं विदुः ॥ १५

इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा ।
प्रजा विपरिवर्तन्ते स्वैः स्वैः कर्मभिरावृताः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

— [b]) Ś1 K2 बंधुवध- (for °धन-). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 G3. 6 -विप्रयोगैश्च; D5 -विप्रयोगयुक्तैश्च (for -विप्रयोगकृतैश्च). K1 अभिभूयते; D4 °भूयंत. Da4 om. इति. T2 अति (for इति). — After 11, D7 T2 G1. 2 read while T1 G3. 6 repeat 10[3].

12 [1]) D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 यदेतैः; M5 यत्पुनरेतैः (for यस्त्वेतैः). K4. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3–6. 8. 9 G1 M6 शारीरमानसैर्; M1. 7 मानसैः शारीरैर् (by transp.). — After मानसैर्, M6 ins. च. K1 स्पृश्यंते; K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 संस्पृश्य(K6 °श्यं)ते; D5 संस्पृशते; M6 स्पृशते (for स्पृश्यते). B0 Ds D6 न; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तत् (for स). — After सुखं, G2 ins. स. V1 Ds1 D5 वेदयति; D7 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 वेद्यं; G1 वैद्य (for वेद). After वेद, M5 ins. इति. — [2]) B8 D4 न वै ते; G1 न च ते (for न चैते). Da3 दोषः. K1 प्रादुर्भवति. — Da3 reads 12[3] twice. — [3]) D5. 7 lacuna; M1 ततः (for तत्र). Ś1 भवंति खलु; K6. 7 V1 B0. 6–9 Ds D2. 3. 6. 9 T G1. 3. 6 M1. 5 खलु भवति (by transp.); Da3 (both times). a4 Dn1. n4 D4. 8 G2 M6. 7 खलु भवंति; D6. 7 lacuna.

13 [a]) Da3 om. सु. Ś1 K1. 2 B7. 9 D5 T2 ससुखः (for सु°). Da4 सुखदुःखः पवनः स्वर्गे; D7 T1 G1–3. 6 सुखदुःखे च न (T1 G2. 3 न च; G1 च नः) स्वर्गे. — [b]) D7 G1 गंधाश्च. T1 G3. 6 [अ]सुरभिस् (for सुर°). — [d]) G3. 6 जरा च (for न जरा). K2 T1 (sup. lin.) पावकं; K7 V1 D5 M6 पातकं; M1 पापकः (for °कम्).

14 [a]) G3. 6 एवं (for एव). B9 om. सुखं. B9 स्वर्गं. — [b]) K7 D6. 7 T G3 M1. 5–7 सुख- (for सुखं). — [c]) K6 नरकं (for °के). — [d]) K6 B0. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सुखं तत्; V1 शमं तु; B6. 8. 9 Da4 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखं तु; D6 M6 (also) सुखं च (for समं तु).

15 [b]) D7 T1 G1. 2 जननी (for जनित्री). G1 त्रयः (for स्त्रियः). — [d]) D4 शुक्तं; D7 T G1–3. 6 M5. 6 शुक्लं (for शुक्रं).

16 [a]) D7 G1 एते; T2 एतं (for एतल्). — [b]) M6 [अ]भिहितं; M7 विहितः (for °तं). — [c]) K6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समनु-; Da4 समभि-; D5 त्वमभि-; D6 सिसृक्षुर्; G3. 6 हि परि- (for विपरि-). — [d]) D9 तैः (for the first स्वैः). Da4 G1 आवृतः; T2 M1. 5. 7 अन्विताः.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D2–6. 8. 9 भृगुभरद्वाजसंवादः; Ds1 भृगुभरद्वाजोपाख्यानं; D7 T1 G1. 2. 6 M1. 6. 7 सत्यस्तुतिः; M5 सत्यप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B8 Dn4 Ds D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 16; Dn1 17; T2 G2 30. — *Śloka no.*: Dn1. n4 16; Ds1 18; D8 13.

१८४

भरद्वाज उवाच ।
दानस्य किं फलं प्राहुर्धर्मस्य चरितस्य च ।
तपसश्च सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य हुतस्य च ॥ १
भृगुरुवाच ।
हुतेन शाम्यते पापं स्वाध्याये शान्तिरुत्तमा ।
दानेन भोग इत्याहुस्तपसा सर्वमाप्नुयात् ॥ २
दानं तु द्विविधं प्राहुः परत्रार्थमिहैव च ।
सद्भ्यो यद्दीयते किंचित्तत्परत्रोपतिष्ठति ॥ ३
असत्सु दीयते यत्तु तद्दानमिह भुज्यते ।
यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमाप्यते ॥ ४
भरद्वाज उवाच ।
किं कस्य धर्मचरणं किं वा धर्मस्य लक्षणम् ।
धर्मः कतिविधो वापि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५
भृगुरुवाच ।
स्वधर्मचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः ।
तेषां धर्मफलावाप्तिर्योऽन्यथा स विमुह्यति ॥ ६
भरद्वाज उवाच ।
यदेतच्चातुराश्रम्यं ब्रह्मर्षिविहितं पुरा ।

C. 12. 6990
B. 12. 191. 7
K. 12. 189. 7

184

1 D5 भारद्वाजः. — a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रोक्तं (for प्राहुर्). — b) D8 om. च. — K7 D9 om. (hapl.) 1cd. — c) K1 स्वतप्तस्य; G1 सुतस्तस्य (for सुतप्तस्य). — d) B0. 7. 9 Dn4 D2. 3. 8 वा; Da3 lacuna (for च).

2 a) B9 हुतेषु (for हुतेन). — b) K6 B6. 8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1–3. 6 M1 स्वाध्यायैः; K7 °यं (for °ये). Ś1 (by corr. as in text) K2 शक्तिर् (for शान्तिर्). — c) Da4 दाने च (for दानेन). K1 B7–9 Da4 D5. 6 भोगा; K4. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 भोगान्; G3. 6 भोगम् (for भोग). — d) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्वर्गम् (for सर्वम्). K7 D4. 9 आप्नुते (for °यात्).

3 a) Ś1 K1. 2. 4 Da4 च; D4–6. 9 हि (for तु). Da4 Ds2 विविधं (for द्वि°). — b) G1 परमार्थम् (for °त्रार्थम्). — d) K2. 6 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -तिष्ठते (for -तिष्ठति).

4 a) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 असद्भ्यो (for °त्सु). G1 यद्दीयते (for दीयते). K1 Da3. a4 M1 यत्तत्; V1 किंचित् (for यत्तु). — d) K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 अश्नुते; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उच्यते (for आप्यते).

5 D7 T G2. 3. 6 M5 transp. 5 and 6. Ds2 reads 5 on marg. D5 T2 भारद्वाजः. — a) K2. 4. 7 B9 Dn1 Ds T2 धर्माचरणं; M1 कर्मचरणं (for धर्म°). — b) D4 च (for वा). — d) K7 D4. 9 T1 G2. 3. 6 अर्हसि (for °ति).

6 G1 om. (hapl.) 6. D7 T G2. 3. 6 M5 transp. 5 and 6 and om. the ref. — a) D5 om. (hapl.) from युक्ता up to य आचारा (in 7c). K6. 7 B0. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 स्वधर्माचरणे (D5 °णं) युक्ता; Da4 T1 °र्मचरणायु(T1 °णैर्यु)क्तो. — b) K2. 4 भजंति (for भवन्ति). — c) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M1. 5–7 स्वर्ग- (for धर्म-). G2 -फलावाप्ति-. — d) K7 D4. 6. 7. 9 T1 G2. 3. 6 M5 स तु; T2 न तु; M1. 6. 7 वै स (for स वि-). K6 B6–9 Dn4 Ds D2. 3. 8 T2 M5–7 -मुह्यते; Da3. a4 -युज्यते (for -मुह्यति).

7 T2 G1. 2 M5 om. the ref. — a) T1 G1–3. 6 तद् (for यद्). — b) Ś1 K1. 2 ब्रह्मणा; D4. 6. 9 महर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). — c) B6 ये स्वे; B7 के स; B8 (marg. as in text). 9 के स्वे; Da3 केषु; Da4 केन (for स्वे स्वे). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 समाचारास्; K7 V1 B8 (marg.) यथाचारास्; Ds सदाचारास् (for य आचारास्). D7 T1 G1. 3. 6 तस्य च स्वं (T1 स्व-) स्वमाचारं; T2 G2 M1. 5–7 तस्य स्वं (G2 च) स्वं समाचारं. — d) B0 तन्मे; D7 T1 G3. 6 यथावद् (hypermetric); G2 यथा (for तान्मे). K7 D4. 9 तांस्तान्मे वक्तुमर्हसि (D4 °ति); B8 Da3. a4 तन्मे ब्रूहि तपोधन; T2 G1 M1. 5–7 यथावद्वक्तुमर्हसि (M1 °ति).

C. 12. 6990
B. 12. 191. 7
K. 12. 189. 7

तेषां स्वे स्वे य आचारास्तान्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ७

भृगुरुवाच ।

पूर्वमेव भगवता लोकहितमनुतिष्ठता धर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः । १ । तत्र गुरुकुलवासमेव तावत्प्रथममाश्रममुदाहरन्ति । २ । सम्यगत्र शौचसंस्कारविनयनियमप्रणीतो विनीतात्मा उभे संध्ये भास्कराग्निदैवतान्युपस्थाय विहाय तन्द्रालस्ये गुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृतान्तरात्मा त्रिषवणमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यो भैक्षादिसर्वनिवेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः स्यात् । ३ ॥ ८

भवति चात्र श्लोकः ।

गुरुं यस्तु समाराध्य द्विजो वेदमवाप्नुयात् ।
तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते चास्य मानसम् ॥ ९

गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति । १ । तस्य समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः । २ । समावृत्तानां सदाराणां सहधर्मचर्याफलार्थिनां गृहाश्रमो

---

8 [1]) Ds2 D5 M6 एवं; T2 lacuna (for एव). After भगवता, K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 ins. ब्रह्मणा. K4 लोके (for लोक-). D7 T G1.2 -हितार्थम् (for -हितम्). Da4 G3 अनुतिष्ठताः (G3 °तः). Ś1 K1.2 चाश्रमाश्च; K7 आश्रमश्च (for °माश्च). V1 B6.8.9 D7 T G1–3.6 M1.5 om. ऽभि-. — [2]) Da4 अत्र (for तत्र). K6.7 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 om. तावत्. — [3]) Bom. ed. and Madras ed. सम्यगयत्र (for °गत्र). Da3.a4 [आ]शौच- (for शौच-). K2.4 -नमस्कार- (for -संस्कार-). K4 om. विनय. K7 D9 -प्रतीतो; D4 -व्रतांत- (for -प्रणीतो). K6 V1 Bo.6 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -नियमव्रतविनियतात्मा; B7 D6.7 T2 G1–3.6 M1.5–7 -विनयनियमव्रत(D7 G1–3.6 °वृत्ति)विनी(M1 °हि)तात्मा; B8.9 D5 -नियमव्रतविनीतात्मा; Da4 -विनयनियमव्रतयतात्मा; T1 -नियमवृत्तिविनीतात्मा; G2 -विनययमवृत्तिविनीतात्मना (for °नियमप्रणीतो विनीतात्मा). D5 संस्काराग्नि- (for भास्क°). Bo D4 -देवतानि; D7 -देवता; T1 G1.2 -दे(G1 -दै)वतादि; G3 -दैवतादीन् (for -दैवतानि). K7 B6.8.9 Da4 D4.6.9 M1.5–7 चोपस्थाय; D5 वोप° (for उप°). Ś1 K1.2.4 तंद्रा(K2.4 तंद्या)लस्ये विहाय (by transp.). Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5 Cn तंद्रालस्ये; D7 T G1–3.6 M1.5–7 निद्रा° (for तन्द्रा°). K7 D4.5.9 गुर्वभिवादन-; D6 गुर्वभिवादनाय (for गुरोरभिवादन-). Before वेदाभ्यास, M1.7 ins. -वेदाध्ययन-. K2 -वेदाभ्यासन-; D6 -ऋग्वेदाभ्यास- (for -वेदाभ्यास-). Da3.a4 -श्रवणः (for -श्रवण-). D5 -पवित्रीकृतात्मा; D7 G1 -पवित्रि(G1 °त्र)तांतरितात्मा; T1 G2.3.6 -पवित्रि(G2 °त्र)तांतरात्मा (for °त्रीकृतान्तरात्मा). K6 त्रिषवण; Bo त्रिसवनम्. D7 G1.3.6 M1.6 ब्रह्मचार्यग्नि- (for °चर्याग्नि-). Ś1 K1.2.7 D4.5.9 om. परि. D7 T1 G1–3.6 -चरणं (for °ण-). K2 om. गुरु. Da4 -शुश्रूषादि- (for -शुश्रूषा-). K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8.9 G3.6 -नित्य- (for -नित्यो). After -नित्यो, K6 Bo.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 ins. भिक्षा-. K6.7 Dn4 Ds1 D4.6.8.9 G6 भैक्ष्यादि-; B8.9 Da3.a4 भिक्षादि- (for भै°). K6 om. सर्व. Da3.a4 -सकल-; D7 T G1–3.6 M1.5.7 -सर्वं (for -सर्व-). After सर्व-, D7 T G1–3.6 M1.5.7 ins. -गुरवे निवेद्य. K4 D4–6.9 -निवेदितात्मा; D7 T G1–3.6 -विदितांतरात्मा (for -निवेदि°). D5 गुरुचरण- (for °वचन-). K1.7 D8.9 -निर्देशानुष्ठाने; D4 -निर्देशानुष्ठान्; D5 -निर्देशाद्भुंजानो; G2 °नुष्ठाता; G3.6 °नुष्ठानाद् (for °नुष्ठान-). Ś1 K1.2 [अ]प्रतिलोम-; K7 G3 °कूले (for °कूलो). Dn1 -लब्धः (for -लब्ध-). G2 स्वाध्यायफलः (for °तत्परः). D7 T1 G1.3.6 गुरुप्रसादाल्लब्धतपःफलः (G3 °लं) स्यात्.

9 M1.7 श्लोको भवति चात्र हि. — [a]) G1 गुरूंश्च स तु समाराध्य. — [b]) Da4 M5 वेदान् (for वेदम्). — [c]) G1 स्वर्गं (for स्वर्ग-). K1 -फलवाप्तिर् (for -फला°). — [d]) D5 चापि (for चास्य). Ś1 K1.2.4 V1 Ca मानसं चास्य (V1 °पि) सिध्यति; D7 T1 G1–3.6 शुध्यते तस्य मानसं. ❀ Ca: मानसं मनो नियतं भवति, मानसं ब्रह्मैव वास्य सिध्यति । ❀

10 [1]) Da4 D4 गार्हस्थं. K7 D4.9 प्रवदंति; D7 T G1.3.6 M1.5–7 उदाहरंति (for वदन्ति). — [2]) K1 D7 T1 G1–3.6 सदाचार-; K7 समुदाचारे; T2 सम्यगाचार- (for समुदा°). T2 om. सर्वम्. D4–7.9 T1 G2 om. अनु-. Dn1.n4 -व्याख्यामः (for -व्याख्यास्यामः). — [3]) K4 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2 समावृतानां (for °वृत्तानां). Ś1 K1.2 दाराणां; K4.6 V1 Bo.6 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 G1.3.6 M6 सदाचाराणां (for सदा-

विधीयते । ३ । धर्मार्थकामावाप्तिर्ह्यत्र त्रिवर्गसाधनम-वेक्ष्यागर्हितेन कर्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायप्रकर्षोपलब्धेन ब्रह्मर्षिनिर्मितेन वा अद्रिसारगतेन वा हव्यनियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो गार्हस्थ्यं प्रवर्तयेत् । ४ । तद्धि सर्वाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति । ५ । गुरुकुलवासिनः परिव्राजका ये चान्ये संकल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यत एव भिक्षाबलिसंविभागाः प्रवर्तन्ते । ६ ॥ १०

वानप्रस्थानां द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते साधवः साधुपथ्यदर्शनाः स्वाध्यायप्रसङ्गिनस्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थं पृथिवीं पर्यटन्ति । १ । तेषां प्रत्युत्थानाभिवादनानसूयावाक्प्रदानसौमुख्यशक्त्या-

C. 12. 6994
B. 12. 191. 11
K. 12. 189. 11

राणां). K2 om. सह. K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -धर्मचर्य ; Ds2 (before corr.) °चर्यं (for °चर्या). Da4 महाश्रमो (for गृहा°). — [4]) B8 धर्मार्थे ; D4 धर्म्यार्थ- (for धर्मार्थ-). K7 D4. 9 -कामावाह्यर्थं तत्र ; B6 °वाप्तिर्ह्यत्र ; Dn1 D3 °वाप्तिर्ह्येव ; D5. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 -कामावाह्य(M1. 7 °ह्य)र्थं ; D6 corrupt (for -कामावाप्तिर्ह्यत्र). Before साधनम्, G2 ins. -फल-. Ś1 K1. 2. 4 समवेक्ष्य ; K6 अपेक्षो ; V1 B0 Da4 अपेक्ष ; B7. 8 Da3 Dn1. n4 D3. 4. 9 अपेक्ष्य ; D2. 8 अवेक्ष ; G1 योक्ष्यो (for अवेक्ष्य). K2 [अ]गर्वितेन ; D6. 7 T2 G1. 3. 6 M5. 7 [अ]वि(D7 G1 °व)गर्हितेन ; G2 [अ]भिहितेन (for [अ]गर्हितेन). M1. 6 कर्मणा च (for कर्मणा). D7 T G1. 3. 6 om. धनान्यादाय. K4 स्वाध्यायप्रकर्षोप्रकर्षेण वा ; K6 °योपलब्धे कर्षेण वा ; V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 °योपलब्धप्रकर्षे(V1 °कारे)ण वा (for °यप्रकर्षोपलब्धेन). After °लब्धेन, K1. 7 Ds D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 ins. वा ; M5 ins. वा धनेन. K7 D4. 9 om. from ब्रह्मर्षि up to लब्धेन वा. D5. 6 ब्रह्मर्षिविहितेन ; G1 ब्रह्मनिर्मितेन (for ब्रह्मर्षिनि°). K1 वा अद्रिसान्वगतेन ; K2 V1 B0 Da4 D2. 8 (marg.). 6. 8 T2 G6 M7 वा (D6 च) अद्रिसागरग(D8 °रा)तेन ; B9 D3 (before corr.) वा अद्रिसारागतेन ; D5 वा अग्नियाजनेन ; D7 T1 G1. 2 विविधासारकृ(T1 °भू)तेन ; G3 वा विविधाद्रिसारभूतेन (for वा अद्रिसारगतेन). ❀ Ca (reading अन्यसारगतेन) : त्रिगतं धनं प्रतिग्रहयाजनाध्यापनलब्धमिति स्मृतिप्रसिद्धम् । असारगतेन युक्त्या परमारणादिना ॥ Cn : अद्रिसाराः, मणिदिव्यौषधिस्वर्णाद्याकाराः, तेभ्यो गतेन प्राप्तेन ॥ Cp (reading अद्रिसागरागतेन) : खन्यादिभ्यो लब्धेन कनकादिना सागरागतेन मुक्ताप्रवालादिना ॥ Cs : अद्रिसारो लोहः तद्गतेन, रसवादनिर्मितधनेन ॥ Cv : अद्रेः सारे हेमाद्रिस्थले गतेन प्राप्तेन । ❀ Before हव्य-, B6 ins. अहन्यहनि. After हव्य, Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ins. -कव्य-. M1. 6 -नियमदैवताभ्यास- (for -नियमाभ्यास-). Ś1 K1. 2. 4 -देव- ; G1 -देवता- (for -दैवत-). After -दैवत-, D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 ins. पूजासमाधि-. D5 -प्रसादलब्धेन ; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 -प्रसादसिद्ध्यु(T2 M1. 5-7 °विध्यु)पलब्धेन (for -प्रसादोपलब्धेन). D7 T G1. 3. 6 धनेन वा (by transp.) ; G2 च धनेन. G2 गृहस्तो. Da4 गार्हस्थं. K4. 6 V1 B0. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M7 वर्तयेत् ; K7 D4. 6. 9 आविशेत् ; Da3. a4 वर्जयेत् ; D5 आवर्तयेत् (for प्रव°). — [5]) After तद्धि, G2 ins. स. G2 मूल्यम् (for मूलम्). — [6]) Ś1 K1 कुलगुरु- ; K2 Da3 कुरुकुल- (for गुरु°). K6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3 (marg.). 5. 8 -निवासिनः (for -वासिनः). After -वासिनः, Ś1 K1. 2. 4 ins. कुल-. D4 वान्ये (for चान्ये). D7 T1 G1. 2 व्रतनियमसंकल्प- (for संकल्पितव्रतनियम-). K7 D4. 7. 9 T1 -नियमानुष्ठायिनस् (for -नियमधर्मानु°). D5 संकल्पितनियमव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्. D4 भिक्षां (for भिक्षा-). Dn1 M1. 5-7 -संविभागः (for °भागाः). Da4 M1. 5-7 प्रवर्तते (for °र्तन्ते). ❀ Cn : संविभागः पुत्रादिभ्यो विभजनम् । ❀

11 [1]) Before वानप्रस्थानां, B6 D7 T G1. 3. 6 ins. न. B8 वनस्थानां (for वानप्रस्थानां). After °प्रस्थानां, Ś1 (*sup. lin.*) K6 V1 B0. 8 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 ins. च. K7 B0. 8. 9 D4. 5. 9 T2 G1. 2 M5. 7 Cnp द्रव्योपस्कर ; V1 °पसंस्कार ; Ds2 G3 °पकार ; M1. 6 °पस्करण (for °पस्कार). T2 M5 इतः (for इति). ❀ Ca : द्रव्योपस्का(v. l. °स्क)रः लोहपात्रादिरूपः ॥ Cn : द्रव्योपस्कारः धनवर्जनम् ॥ Cp : द्रव्योपस्कर इति पाठे द्रव्याणां फलमूलनीवारादीनां उपस्करः संपादनम् ॥ Cs : द्रव्योपस्कारो द्रव्योपकरणं जीवनार्थद्रव्यसंपादनम् । ❀ Before खलु, G3 ins. तत्र. K1 ते ; T2 ये ते (for एते). After साधवः, D7 T1 G1-3. 6 ins. सुवृत्ति-. K1 साधुपद्यदर्शनाः (sic) ; K6 B0. 7. 8 Da3 Dn4 Ds2 D2. 8 साधुपथ्यौदनाः ; K7 Da4 D4. 9 M1. 5-7 °पथ्यादनाः (M1. 5-7 °शिनः) ; V1 B9 Dn1 D6 °पथ्योदनाः ; B6 °पथाकुलाः ; Ds1 °पस्थौदनाः ; D5 °पदव्रीदर्शनाः ; D7 T1 G1-3. 6 विनयसंपत्त्यर्थिनः (D7 °धीनः ; G1 °र्थे न) ; T2 साधूनां पथ्यार्थिनः (for साधुपथ्यदर्शनाः). G1 -संगिनस् (for -प्रसङ्गिनस्). K6 lacuna ; K7 D4. 6. 9 -देव- ; B0 -वेद- (for -देश-). K7 Da4 पृथिवी ; M1. 6

C. 12. 6994
B. 12. 191. 11
K. 12. 189. 11

सनशयनाभ्यवहारसत्क्रियाश्चेति । २ ॥ ११

भवति चात्र श्लोकः ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ १२

अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निवापेन पितरो वेदाभ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः । १ । अपत्योत्पादनेन प्रजापतिरिति । २ ॥ १३

श्लोकौ चात्र भवतः ।

वत्सलाः सर्वभूतानां वाच्याः श्रोत्रसुखा गिरः ।

परिवादोपघातौ च पारुष्यं चात्र गर्हितम् ॥ १४

अवज्ञानमहंकारो दम्भश्चैव विगर्हितः ।

अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः ॥ १५

अपि चात्र माल्याभरणवस्त्राभ्यङ्गगन्धोपभोगनृत्तगीतवादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामसंदर्शनानां प्रा-

---

lacuna. K4 पर्यटंती; G1. 3 °टनू. After पर्यटन्ति, V1 ins. इति. — 2) K1 प्रत्युत्थानवादनासूयावाक्प्रसादन-; K2 °नाभिवादनानसूयवाक्यस्सदनो (sic); K4 °भिगमनाभिवादनसूयें वासादल-; K6 D5 °भिगमनाभिवादनानसूयावाक्प्रदान-; K7 D4. 6. 9 °भिवादनानसूयासौम्यवाक्प्रदान-; V1 Bo. 7 Ds1 °भिगमनमन(Ds1 °नु)सूयावाक्प्र°; B6 °भिगमनाभिवादनमनसूयावस्तु°; B8 °भिगमनागमनमनसूयावाक्प्र°; B9 °भिवादनमनसूयवाक्प्र°; Da3. a4 °नाभिगममनसूयाराष्ट्रदान-; Dn1 °भिगमनमसूयावाक्प्र°; Dn4 Ds2 D2. 3. 8 °भिगमनाभिवादनानसूयवाक्प्र°; D7 T1 G2. 3. 6 °भिगमनानुनयवाक्प्र°; T2 °भिदमनानुसूयावाक्प्र°; G1 °भिगमनानयनवाक्प्र°; M1. 5–7 °भिगमनानसूयावाक्प्र°. K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn -सुख-; V1 -सौख्य-; B6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 D5 -सौमुख्यं; B8 -सौख्यं; Da3 -सौमुखं (for °ख्य-). V1 -शक्त्याशन-; D3. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -शय्यासन-; D5 lacuna; D6 -भक्त्यासन- (for -शक्त्या°). After -शक्त्यासन-, K4. 6. 7 B3 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 ins. -सुख-. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -शरणाभ्यवहार- (for -शयना°). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M7 -सत्क्रिया (for -सत्क्रियाश्च). D7 T G1. 3. 6 चेत इति (for चेति). ❀ Cn: सुखशक्त्या सुखवत्या शक्त्या, न तु देहपीडया। ❀

12 = (var.) Brahma P. 114. 36. G2 भवंति; M7 भवति हि. K1 G2 श्लोकाः. — a) K4 यास्य (for यस्य). — b) M1 गृहं (for गृहात्). K1 -निवर्तते. — c) K1 सा दत्त्वा; K7 D4. 6. 9 दत्त्वा स (D6 सु-) (by transp.); D7 T G1–3. 6 M5 स तस्य (T2 °स्मै). B8 (marg. as in text) तस्य; D7 T G1–3. 6 M5 दत्त्वा; M1 तस्यै (for तस्मै). — d) G2 आदाति (for आदाय).

13 1) B8 अथापि; D7 T1 G1. 2 अपि च (for अपि चात्र). K7 D6 यज्ञक्रियादिभिर् (for °क्रियाभिर्). Da8 Ds1 प्रीयते; D4. 7 G1. 3 प्रियंते. Ś1 K1. 2. 4 निवापान्नेन (for निवापेन). After पितरो, D7 T G1–3. 6 M5. 7 ins. वेद-. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 विद्याभ्यास- (for वेदा°). G3. 6 -श्रवणावधारणेन (for -श्रवणधारणेन). — 2) Da3. a4 स्वपत्योत्पादनेन.

14 V1 B6–9 Da3. a4 भवतश्चात्र श्लोकौ. — a) K6 Dn1 Ds2 D3 वत्सल्याः; K7 D4–6. 9 वात्सल्यं; B6 (marg.). 7–9 Da3. a4 D2. 8 वात्सल्यात्; Dn4 Ds1 वात्सल्याः; D7 T1 G1. 3. 6 वत्सलः (for °लाः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 सर्वभूतेभ्यो; K7 D4. 9 °भूतेषु (for °भूतानां). — b) K7 D4. 6. 9 हृद्याः; Ds1 वाच्यः (for वाच्याः). — c) K4. 6 Bo Dn1. n4 D2. 3. 8 परितापोपघातश्च (K4 °तौ च; Bo °तं च); V1 परिवादो विघातश्च; B6 परितापोपतापौ च; B6 (marg.). 7–9 Da3. a4 °वादोपवातं च (B7. 8 °तश्च); Ds D5 M1. 5–7 Cs परिवादोपतापौ च (Ds M5 Cs °वादश्च); D7 T G1–3. 6 °वादोपवादी च; Cp as in text. ❀ Cs: परिवादो विद्यमानानां दोषाणां कीर्तनम्। अपवादोऽविद्यमानानां दोषाणां कीर्तनम्। ❀ — d) Da3. a4 चापि (for चात्र). V1 गर्हितः.

15 b) T G1–3. 6 M1. 5–7 डंभश्च. V1 चापि (for चैव). K7 D4. 5. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]त्र (for वि-). K1 Da4 M7 विगर्हितं (K1 °ताः). D7 संभवश्चात्र गर्हितः.

16 B8. 9 Da3. a4 माल्यधारण- (for माल्याभरण-). K6. 7 V1 Bo. 6. 7 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 M1. 5–7 -वस्त्राभ्यंगनित्योपभोग-; B8. 9 -वस्त्राभरणगंधो°; Da3. a4 ****गंधोपभोग-; Ds -वस्त्राभ्यंगनित्यभोग-; D7 T G1. 3. 6 -वस्त्राभ्यंगोपभोग-; G2 -वस्त्रांगारगोप° (for -वस्त्राभ्यङ्गगन्धोप°). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M7 -नृत्य- (for -नृत्त-). D7 G1. 2 om. गीत. Da4 -नयनाभिरामं; D6 °नोभिराम- (for °नाभिराम-). K4. 6 V1 Bo. 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 -दर्शनानां (for -संदर्शनानां). B6 lacuna; B9 भक्ष- (for भक्ष्य-). B6 -भोज्याव- (for -भोज्य-).

स्त्रिभक्ष्यभोज्यपेयलेह्यचोष्याणामभ्यवहार्याणां विविधानामुपभोगः स्वदारविहारसंतोषः कामसुखावाप्तिरिति ॥ १६

त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्य नित्यं गृहाश्रमे ।
स सुखान्यनुभूयेह शिष्टानां गतिमाप्नुयात् ॥ १७
उञ्छवृत्तिर्गृहस्थो यः स्वधर्मचरणे रतः ।
त्यक्तकामसुखारम्भस्तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

भृगुरुवाच ।

वानप्रस्थाः खलु ऋषिधर्ममनुसरन्तः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहिषवराहसृमरगजाकीर्णेषु तपस्यन्तोऽनुसंचरन्ति ॥ १ ॥

त्यक्तग्राम्यवस्त्राहारोपभोगा वन्यौषधिमूलफलपर्णपरिमितविचित्रनियताहाराः स्थानासनिनो भूमिपाषाण-

C. 12. 7003
B. 12. 192. 1
K. 12. 190. 1

K4 -भोज्यपेय-; K6.7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -लेह्यपेय- (for -पेयलेह्य-). K1 -चौष्याणाम्; G1. 2 -शोष्याणाम् (for -चो°). K1 अवहार्याणां; B9 अभ्यव्यहार्याणां; Ds1 अभ्यवहारार्थानां; T G1–3. 6 M6. 7 अभ्यवहाराणां; M1 अप्युपहाराणां (for अभ्यवहार्याणां). Ś1 K2 स्वव्यवहारसंतोषः; K1 स्वभ्यवहार°; K4. 6. 7 B7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 स्व(K7 D9 स)विहारसं°; V1 D7 T G1–3. 6 स्वदारसं°; Bo. 6. 9 Da4 सुविहारसं° (for स्वदारविहारसं°). Ś1 K1 कामावाप्तिर् (for कामसुखावाप्तिर्). — After 16, Ds1 D7 T G1–3. 6 M7 ins.: श्लोकौ चात्र भवतः.

17 [a]) K1 -निवृत्ति (for -निर्वृत्तिर्). ❀ Cn: त्रिवर्गो धर्मार्थकामास्तैः सहिता गुणानां सत्त्वरजस्तमसां निर्वृत्तिः कृतार्थता, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेर्जननान्नष्टाधिकारतेत्यर्थः । ❀ — [b]) T2 नित्य- (for नित्यं). — [c]) K1 सु- (for स). — [d]) G2 शिष्टां गतिमवाप्नुयात्.

18 [a]) T2 वुंछ- (for उञ्छ-). — [b]) V1 स्वकर्मचरणे रतः; Dn1 Ds D5 T2 स्वधर्माचरणे रतः; G3 (marg. as in text) °धर्मनिरतः सदा. — [c]) K7 त्यक्तकामा; B8 (marg.) D3 त्यक्तकर्म-; T1 °कामः (for °काम-). K7 B6–9 Da4 D4–6. 9 -गुणारंभस् (for -सुखा°). — [d]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 स्वर्गस्तस्य (by transp.).

Colophon om. in D5 (K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent). — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2–4. 6. 9 M5 भृगुभ(D4 °भा)रद्वाजसंवादः; M1 चातुराश्रमधर्मः; M5 भृगुभरद्वाजसंवादे ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यधर्मः; M6 ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यधर्मः; M7 भृगुभरद्वाजसंवादे चातुराश्रमधर्मः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 17; Dn1 18; D2 16; T2 G2 31. — *Śloka no.:* Dn1. n4 18; Ds1 14; D3 13.

185

1 [1]) Ś1 K1. 2. 4 वानप्रस्थं (for °प्रस्थाः). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अपि; V1 T1 ऋषयोर्; G1 ऋषिर् (for ऋषि-). D2 स्वधर्मम्; D5 lacuna (for -धर्मम्). K1 अनुसर इतः; B6 °सरंते; D5 °स्मरंतः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °वर्तंते (for °सरन्तः). K7 D4–6. 9 पुण्य- (for पुण्यानि). Da4 -प्रस्रवनानि; Ds1 -प्रश्रवणादीनि; D4. 6 -प्रश्रवणानि (for -प्रस्र°). After प्रस्रवणानि, Da4 D4–6. 9 ins. च; D7 T1 G1 ins. अनुचरंति; T2 M1. 6. 7 अनुविचरंति; G2 अनुवर्तंति; G3. 6 अनुसरंति; M5 अपि चरंति. B6 om. सु. B8 (marg.). 9 Ds1 T1 G3 M1. 5–7 सुविभक्तेषु (for सुविवि°). Before -सृमर-, G2 ins. -चमर-. K1 -सृम- (sic); K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 -वन- (for -सृमर-). D5 -गजावकीर्णे; M1. 6 -गजकीर्णेषु. Before तपस्यन्तो, D7 T1 G1–3. 6 ins. च. D5 [ऽ]नुपश्यंतो (for तपस्यन्तो). Ś1 K1. 2. 4 B7–9 Da3. a4 D8 [ऽ]नुसंचरमाणा; B6

Ć. 12. 7003
B. 12. 192. 1
K. 12. 190. 1

सिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनः काशकुशचर्मवल्कलसंवृताङ्गाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो नियतकालोपस्पर्शना अस्कन्नहोमबलिकालानुष्ठायिनः समित्कुशकुसुमोपहारहोमार्जनलब्धविश्रामाः शीतोष्णपवननिष्टप्तविभिन्नसर्वत्वचो विविधनियमयोगचर्याविहितधर्मानुष्ठानहृतमांसशोणितास्त्वगस्थिभूता धृतिपराः सत्त्वयोगाच्छरीराण्युद्वहन्ति । २ ॥ १

यस्त्वेतां नियतश्चर्यां ब्रह्मर्षिविहितां चरेत् ।
स दहेदग्निवद्दोषाञ्जयेल्लोकांश्च दुर्जयान् ॥ २

परिव्राजकानां पुनराचारस्तद्यथा । १ । विमुच्या-

[ऽ]नुसरंति; D4.7 °व(D7 °च)रंति (for ऽनुसंचरन्ति). — 2) Before त्यक्तग्राम्य-, Ś1 K1.2.4 B7–9 Da3.a4 D6 ins. ऋषयो भवन्ति. V1 M1.6 -ग्राम- (for -ग्राम्य-). K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -वस्त्राभ्य- (B9 °व्य)वहारोपभोगा; K7 D4 M1.6.7 °हारोपभोग- (M1.7 °योग-; M6 °योगा); D5 -वस्त्राद्याहारोपभोगभोगान् (for -वस्त्राहारोपभोगा). D5.7.9 T1 G1.3 वन्योषधि- (D5 °ध-); D6 G2 वन्यौषध- (G2 °धी-) (for °षधि-). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 -फलमूलपर्ण-; K7 D6.7 G1.2 -मूलपर्ण- (for -मूलफलपर्ण-). G3 -परमित- (for -परिमित-). B6 om. -विचित्र-. B8 (marg. as in text) Da3.a4 -विचित्रनियताहार-; D5 °विहिताहाराः; M7 -विचित्राहाराः (for -विचित्रनियताहाराः). Da4 स्थानासनितो; D5.6 M1.6 स्थानासन- (for स्थानासनिनो). D6 -शर्करासिकता-; D7 T G1 M1.6.7 -सिकत्ता(M1.6.7 °त)शर्कर-; G2 -शितशर्करा- (for -सिकता°). G3 -वालुंक- (for -वालुका-). Before काश-, M1.5–7 ins. च. V1 reads from काश- up to -होमबलि- on marg. After काशकुश-, K7 D4.9 ins. -चीर-. K7 B9 Da3 D4.9 -संवीतांगाः; D6 -संवीतात्मानः (for -संवृताङ्गाः). D6 कक्षसश्मश्रु- (for केशश्मश्रु-). Da4 -नखलोम-; D7 T G1–3.6 -रोमनख- (for -नखरोम-). K6 D8 शुष्कबलिहोमकालानुष्ठायिनः; K7 D4.5.9 M1.6 अस्कन्न(D5 °स्कंदित)बलिहोमकाला°; V1 Bo.6–9 स्कंदबलिहोमकाला°; Da3 D7 T G1–3.6 M5.7 अ(Da3 आ)स्कन्नकाल(Da3 °कंद)बलिहोमानुष्ठायिनः; Da4 अस्कन्नकंदबलिहोमकालानुष्ठायिनः; Dn1.n4 Ds अस्कंदितकालबलिहोमानुष्ठायिनः; D2.3 बलिहोमकालानुष्ठायिनः; D6 शुष्कान्नबलिहोमकाला°. K4 -कुसुमौपहार-; Bo Dn1.n4 Ds2 D2.3.7 T1 G1 -कुसुमापहार- (for °मोपहार-). K6 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T2 M5 -संमार्जन-; K7 B8 (marg.) D4.9 -होमसंमार्जन-; Da4 -होमार्जुन-; D5 -होममार्जन-; D6 -होमार्चन-; D7 T1 G1–3 -मार्गणहोमांत-; G6 -संमार्गणहोमांत- (for -होमार्जन-). After -होमार्जन-, T2 ins. -होमांते; M5 -होमांत-. Ś1 K1.2.4 -लब्धविश्वासाः (K1.4 °सः); D7 T1 G1 °विभ्रमाः; T2 G2.3 M5 °विश्रमाः (for °विश्रामाः). M1.6 -कुसुमोपहारार्जुनहोमांतरलब्धविश्रा(M6 °श्र)माः; M7 °पहारमूलसंमार्जनहोमांतरलब्धविश्रमाः. After शीतोष्ण-, K4.6.7 B7.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 ins. वर्ष-. K1 Da4 -पवननिष्ट-; K2 °निष्टास-; K6 Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn °विष्टंभ-; B6 -पवनाविष्ट-; D7 -पवनविभिन्न-; T2 °विनिष्ट-; G1.2 °विनिष्टप्त- (for °निष्टप्त-). D5 lacuna for निष्टप्त. ❀ Cn : विष्टम्भः हेलनया सहनम् । ❀ Ś1 K2.4 Da3 -भिन्न-; K1 Da4 -प्रभिन्न-; D7 -विविध-; G2 -विहिन्न-; M1 -विभिन्नः (for °न्न-). Ś1 K1.2.4 M1.6.7 -नियमयोगाचार्यविहि(M1.6 °ह्न)त-; K7 B6.7.9 Da3.a4 D4.9 -नियमयोगचर्यानुष्ठानविहित- (K7 D4.9 °निर्हृत-); D6 -नियमभोगचर्यानुपविहृत- (for °योगचर्याविहित-). V1 -धर्मानुष्ठायिनः (for °नुष्ठान-). V1 B8 -परिशुष्क- (for -हृत-). K7 D4.6.9 lacuna for -धर्मानुष्ठानहृत-. K6 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 -नियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्क-. K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 M1.5–7 -मांसशोणित- (for °शोणितास्). K1 धृतिपरः; K6 D8 भृतिपराः. K1 सत्त्वयोग-; D7 स्वत्त्वयोगाच्. K6 V1 Bo.6 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 उद्वहंते; K7 D4.6.9 उद्धरंति (K7 °रति) (for उद्वहन्ति). — After 1, Da4 Ds D7 T G1–3.6 M1.5–7 ins. भवति चा(Da4 विहितश्चा)त्र श्लोकः; while Ds ins. श्लोकश्चात्र भवति.

2 a) D7 T G1–3.6 M1.5–7 चैतां (for त्वेतां). Ś1 (before corr. as in text) K1 नियतां; K7 D4.6.9 विधिना; Da4 D5 नियमश् (for °तश्). — b) Ds1 -विहितांश्; D8 -विहितश्. — c) Ś1 K1.2 स दहति (for स दहेद्). Ś1 K1.2 Bo.7 क्रोधाज् (Bo.7 °न्) (for दोषाञ्). B8 सदा ह्यग्निवत्क्रोधान्. — d) V1 दुर्लभान्; B6 (marg. as in text) शाश्वतान् (for दुर्जयान्).

3 Ds1 reads 3 on marg. — 1) K1 आचारास्; D7 T1 G1–3.6 आचारं (for °रस्). D7 T1 G1–3.6 प्रवदामः; T2 lacuna (for तद्यथा). — 2) K4 विमुखाग्नि-; D4.9 विप्र(D9 प्रवि)मुच्याग्नि-; D7 T1 G1–3.6 lacuna; T2 विप्रमोच्य; M1.7 विमुच्यान्न- (for °ग्नि-). T G1–3.6 M1.5.7 -कळत्र- (for -कलत्र-). K6 Dn1.n4

ग्निधनकलत्रपरिबर्हसङ्गानात्मनः स्नेहपाशानवधूय परिव्रजन्ति समलोष्टाश्मकाञ्चनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेष्वारम्भेष्वसक्तबुद्धयोऽरिमित्रोदासीनेषु तुल्यवृत्तयः स्थावरजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां भूतानां वाङ्मनःकर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेताः पर्वतपुलिनवृक्षमूलदेवतायतनान्यनुचरन्तो वासार्थमुपेयुर्नगरं ग्रामं वा नगरे पञ्चरात्रिका ग्रामैकरात्रिकाः । २ । प्रविश्य च प्राणधारणमात्रार्थं द्विजातीनां भवनान्यसंकीर्णकर्मणामुपतिष्ठेयुः पात्रपतितायाचितभैक्षाः कामक्रोधदर्पमोहलोभकार्पण्यदम्भपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ता इति । ३ ॥ ३

भवति चात्र श्लोकः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥ ४

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ।

C. 12. 7007
B. 12. 192. 5
K. 12. 190. 5

D2.3 M6 Cn -परिवर्हणं (K6 °णे) संगेषु; K7 D4–6.9 °बर्हसंगेभ्य; V1 Bo.6–9 Ds1 D7 T G1–3.6 M1.5.7 °बर्हसंगेषु; Ds2 °बर्ह संगेषु; D8 °हर्षणं संगेषु (for °बर्हसङ्गान्). ❀ Ca: परिबर्हः परिच्छदः शय्यादिः । ❀ K7 V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1 D3.4.6.8.9 T2 M1.5.7 आत्मानं; Ds1 आत्मानः (for आत्मनः). B6.7 D7 परिव्रजंते; D5 °व्रजंतं (for °व्रजन्ति). Ś1 K1.2.4 समलोष्ट- (for समलोष्टाश्म-). K6 त्रिवर्ण- (for त्रिवर्ग-). K6 Bo.6 Da4 (last two on marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 om. आरम्भेषु. Ś1 K1.2.4 [ऽ]मित्रामित्रोदासीनेषु; K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 [ऽ]रिमित्रोदासीनानां (for °दासीनेषु). K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 तुल्यदर्शनाः (M5 °र्शिनः) (for °वृत्तयः). After स्थावर-, D7 T G1–3.6 M1.5–7 ins. -जंगमानां. Ś1 K1.2 B6.7.9 Da4 -स्वेदजानां; V1 Bo.8 D3 -संस्वेदजानां; M1 -स्वेदजोद्भेदजानां; M5 °द्भिदानां; M6 °द्भेदानां (for °द्भिज्जानां). K6 अंडजजरायुजस्वेदजोद्भिज्जानां. D5.7 T G1–3.6 M1.6 om. भूतानां. K7 D4.9 अनद्रोहिणो (D4 °णा); D3 अनभिद्रोहिनो. Ś1 K1.2 V1 T2 [ऽ]निकेतनाः; D7 T1 G1.2 °केतिनः (for °केताः). T2 G2 M1.5–7 पर्वतपुळिन- (for °पुलिन-). Da4 -मूले; D7 T G1–3.6 lacuna (for -मूल-). Ś1 K1.2 V1 B7.8 Da4 T2 G3.6 M7 -देवायतनानि (for -देवतायतनानि). Ś1 K1.2.4 अनुचरंति; K7 Ds2 D4–7.9 T G1–3 M1.6.7 अनुसं(M1.6 °वि)चरंतो; V1 अनुसरंतो; Da3 अन्न चरंतो; Da4 अनुचरतो (for °चरन्तो). K6 वारमर्थम्; V1 वासार्थे; D7 T G1–3 M7 निवासार्थम् (for वासा°). V1 lacuna; D5 अनुसरेयुर्; D6 उपेत्य (for उपेयुर्). K7 D4–6.9 G2 M1.6 transp. नगरं and ग्रामं. After वा, B6 ins. अहोरात्रं वसेयुर्ग्रामे. K7 D4.9 नगरं; B6 नगरे च (for नगरे). Ś1 K1.2 पांचरात्रिका. K6 V1 Bo.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 G1 M1.5 ग्रामैचै(M1 रवे)करात्रिकाः; B6 lacuna (for ग्रामैकरात्रिकाः). — [3]) K7 D4–6.9 om. च. K1 -भरणमात्रार्थं; K6 V1 Bo.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1 -धारणार्थं; K7 B8 D4–6.9 T1 -धारणमात्रं (for -धारणमात्रार्थं). K2 D9 असंकीर्णा; B6.8 अनुसंकीर्ण- (for असंकीर्ण-). D7 T1 G1–3.6 -स्थानानि (for -कर्मणाम्). D5 अनु- (for उप-). K4 -तिष्ठेकः. M5 असंकीर्णकर्मणां भवनान्युपतिष्ठेयुः. ❀ Ca: असंकीर्णकर्मणां वृत्तिसंकररहितानाम् । ❀ K7 D4.9 पात्रे (for पात्र-). V1 Bo.6–8 Da4 Dn4 Ds2 D3 -भैक्ष्याः; D7 T G1–3.6 M6 -भैक्षकाः (for -भैक्षाः). K6.7 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 T G1.2.6 M1.6 -दर्पलोभमोह-; Ds2 M5 -लोभदर्पमोह-; D5 M7 -लोभमोहदर्प- (for -दर्पमोहलोभ-). After लोभ, G3 ins. -मदमात्सर्य. Ś1 K1.2 lacuna; D7 T1 G1–3.6 M1.6.7 -डंभ-; M5 -संरंभ- (for -दम्भ-). Da3.a4 -परिवादोभिमान-; D5 °वादापमान-; T2 -परीवादाभिमान- (for -परि°).

4 K1.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M5 भ(Ds2 संभ)वंति चात्र श्लोकाः. With 4, cf. 12. 154. 26 and B. 12. 220. 15. — [a]) K2 अभवं (for °यं). — V1 reads 4[bc] on marg. — [b]) K6 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 यश्चरते; D5 चरतीति (for °ति यो). — [d]) D4 om. from मुत्प up to चर्योप (in 5[c]).

5 D4 om. up to चर्योप (cf. v. l. 4). — [a]) M7 कृताग्निहोत्रं. Da4 स्वशरीरं स्थं; D6 G2 °रमग्निं (for °रसंस्थं). — [b]) D5 G1 शरीरम्; D6 G2 lacuna (for शा°). Ś1 K2 सुमुखे; K1 सुसुखे; K7 स्वमुखो; B9 (marg. as in text) स्वसुखे; G1 सुमुखैर् (for स्वमुखे). — [c]) K6.7 Bo.6 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8.9 M1.6.7 विप्रस्तु भैक्ष्यो(K6.7 Dn1 Ds1 M1.6.7 °क्षो)प-; V1 B7.8 Da4 यो भैक्ष्यचर्योप- (for यो भैक्ष°).

C. 12. 7007
B. 12. 192. 5
K. 12. 190. 5

यो भैक्षचर्योपगतैर्हविर्भि-
श्चिताग्निनां स व्यतियाति लोकान् ॥ ५
मोक्षाश्रमं यः कुरुते यथोक्तं
शुचिः सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजातिः ॥ ६
भरद्वाज उवाच ।
अस्माल्लोकात्परो लोकः श्रूयते नोपलभ्यते ।
तमहं ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७

भृगुरुवाच ।
उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पुण्ये सर्वगुणान्विते ।
पुण्यः क्षेम्यश्च काम्यश्च स वरो लोक उच्यते ॥ ८
तत्र ह्यपापकर्माणः शुचयोऽत्यन्तनिर्मलाः ।
लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरुपद्रवाः ॥ ९
स स्वर्गसदृशो देशस्तत्र ह्युक्ताः शुभा गुणाः ।
काले मृत्युः प्रभवति स्पृशन्ति व्याधयो न च ॥ १०
न लोभः परदारेषु स्वदारनिरतो जनः ।
न चान्योन्यवधस्तत्र द्रव्येषु न च विस्मयः ।

K6 -नतैर् (for -गतैर्). — d) Ś1 (before corr.) K2. 7 D4. 9 चिताग्नीनां स; V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Ds1 D5 M1. 6. 7 °ग्निना स (Ds1 प्र-); D7 T1 G1. 2 °ग्निकानां (for °ग्निनां स). Ds2 प्र- (for स). K6 Bo. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 व्रजते हि; V1 D7 T1 G1. 2 ह्यतियाति; B7–9 Da4 व्रजति स; M1. 5–7 व्रजतेति (for व्यतियाति). D5 लोकं (for लोकान्). ❀ Ca : चिताग्निनां दीर्घाभाव आर्षः । ❀

6 a) Ś1 K1. 2 मोक्षाश्रयं; Dn4 D6 भै(D6 भि)क्षाश्रमं (for मोक्षा°). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5. 6 चरते (for कुरुते). — b) K7 सुकल्पित-; D7 T1 G1–3 स्वसंकल्पित- (for सु°). Da4 om. from युक्तः up to द्वि (in 6d). K1 -बुद्धियुक्ताः; K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -मुक्तबुद्धिः; V1 Bo. 6 -युक्तबुद्धिः (for -बुद्धियुक्तः). — c) Ds1 अनिधनं; T1 अनिंधन-. K7 B8. 9 D4. 9 M1. 6. 7 प्रशांतः (for °तं). — d) Ś1 K1. 2 B8 Da3 D9 श्रयति; B7. 9 जयति; D5 M5 व्रजते (for श्रयते). Bom. ed. मनुष्यः (for द्विजातिः). — After 6, B6–8 Da3. a4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* B6. 7 Da3. a4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* B8 Da3. a4 भृगुभरद्वाजसंवादः.]

7 a) K4 परलोकः; Da4 परालोकः; T1 [अ]परो लोकः. — b) D4 corrupt. — c) D7 तदहं. K7 D4. 5. 9 T2 श्रोतुम्; V1 B6–9 Da3. a4 M1. 5–7 वेत्तुम् (for ज्ञातुम्). — d) Ś1 K1. 2 भगवान् (for तद्भवान्). K6. 7 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3 (before corr.). 6. 8 अर्हसि (for °ति).

8 G3 om. the ref. — b) M5 सर्वपुण्य- (for पुण्ये सर्व-). M1. 6 -गुणान्वितः (for °न्विते). — c) G3 कामश्च (for काम्यश्च). D7 G1 पुण्यं क्षेम्यं च काम्यं च. — d) K1 पुरो (for वरो).

9 a) Da3. a4 अत्र (for तत्र). D4 (also as in text) ह्यपार्थ-; G1 ह्यापाप- (for ह्य°). — b) K1 [ऽ]भ्यंत-; K7 D4. 9 यांति; Da4 त्वंत- (for ऽत्यन्त-).

10 a) B6 D7 T1 G1–3. 6 M5 लोकस् (for देशस्). — b) Ś1 K1. 2 तेत्र ह्युक्ताः; K7 D4. 5. 9 तत्राप्युक्ताः; B8 तत्र युक्ताः; D7 G1–3. 6 तस्मिन्युक्ताः (for तत्र ह्युक्ताः). — c) D7 T G1–3. 6 M6 नात्र (for काले). — d) Da4 स्पर्शंति. Ds2 (before corr.) [ऽ]पि (for न). K6 वा; B6 हि (for च).

11 a) M7 लोभं (for लोभः). — b) G3. 6 -निरता (for °तो). Da4 G3. 6 जनाः. — c) D7 चान्यो न; T1 चान्येन (for चान्योन्य-). K4 न चान्योन्यं वध्यते तत्र (hypermetric); K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 M1. 5–7 नान्योन्यं बध्यते (Ds1 D6. 8 वध्यते; D4 स्पर्धंतस्; D5 स्पर्धंते; M1. 5–7 बाधते) तत्र. — d) K1 व्यधेषु; M7 दिव्येषु (for द्रव्येषु). K4. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 M1. 5–7 च न (by transp.). Da3. a4 विद्यते (for विस्मयः). — e) K6 Dn1. n4 D2. 3. 8 परो ह्यधर्मो (for परोक्षधर्मो). M5 नैवात्र (for °स्ति). — f) K1 संदोहो (for संदेहो). K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 नैव; Dn4 lacuna; M7 नाभि- (for नापि). Dn4 om. जायते. ❀ Ca : परोक्षधर्मो नैवास्ति । सर्वे प्रत्यक्षत एव धर्मफलदर्शिनस्तत्र जनाः । ❀

12 a) D4 नु (for तु). K7 B6–9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 व्यक्तं (for तत्र). — b) D4 उपलभ्यत. — c) K4 शय्यायानाशनोपेताः; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 पानास(Bo. 8 °श)नाशनोपेताः; K7 D4. 5. 9 यानशय्यासनो°; V1 Ds2 D2 T G1–3. 6 M1.

परोक्षधर्मो नैवास्ति संदेहो नापि जायते ॥ ११
कृतस्य तु फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।
शय्यायानासनोपेताः प्रासादभवनाश्रयाः ।
सर्वकामैर्वृताः केचिद्धेमाभरणभूषिताः ॥ १२
प्राणधारणमात्रं तु केषांचिदुपपद्यते ।
श्रमेण महता केचित्कुर्वन्ति प्राणधारणम् ॥ १३
इह धर्मपराः केचित्केचिन्नैकृतिका नराः ।
सुखिता दुःखिताः केचिन्निर्धना धनिनोऽपरे ॥ १४
इह श्रमो भयं मोहः क्षुधा तीव्रा च जायते ।
लोभश्चार्थकृतो नृणां येन मुह्यन्ति पण्डिताः ॥ १५
इह चिन्ता बहुविधा धर्माधर्मस्य कर्मणः ।
यस्तद्वेदोभयं प्राज्ञः पाप्मना न स लिप्यते ॥ १६
सोपधं निकृतिः स्तेयं परिवादोऽभ्यसूयता ।
परोपघातो हिंसा च पैशुन्यमनृतं तथा ॥ १७
एतानासेवते यस्तु तपस्तस्य प्रहीयते ।
यस्त्वेतान्नाचरेद्विद्वांस्तपस्तस्याभिवर्धते ॥ १८
कर्मभूमिरियं लोक इह कृत्वा शुभाशुभम् ।
शुभैः शुभमवाप्नोति कृत्वाशुभमतोऽन्यथा ॥ १९

C. 12. 7023
B. 12. 192. 19
K. 12. 190. 20

5–7 यानासनाश° (G6 °स°). — d) K7 प्रसाद- (for प्रासाद-). D7 T1 G1–3. 6 प्रासादोपवनाश्रिताः. — e) D5 सर्वैः (for सर्व-). Da4 व्रता; G1 वृता. — K7 D9 om. (hapl.) 12f–14a. — f) B6 क्षौमाभरण-; D4 सर्वा° (for हेमा°). M5. 6 -भूषणाः (for -भूषिताः).

13 K7 D9 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) D4 तु; D5 च (for तु). — b) B7 Da4 D6 T2 M1. 6. 7 उपलभ्यते (for °पद्यते). — d) D4 कुर्वते (for कुर्वन्ति). D2 प्राणधारणां.

14 K7 D9 om. 14a (cf. v. l. 12). — b) K4. 7 D4. 9 G3 जनाः (for नराः). — d) K7 निर्धनो. D4 धनिना. — After 14, B9 reads 22cd for the first time, repeating it in its proper place.

15 a) Ds1 D6 इहाश्रमो; D5 इह श्रमं. — b) Ds1 D4 [अ]व- (for च). — c) D7 लोभं (for लोभश्च). Dn1 चात्मकृतो; Ds2 चार्थि°; D6 चार्थकृतौ; T1 °कृते (for °कृतो). — d) Da4 मुह्यति. K6 V1 B0. 6–9 Da4 D3. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 [अ]पंडिताः (for पण्डिताः).

16 K6 B7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 repeat 16ab after 18. — a) B0 Ds2 (before corr.) D5 (last two second time) इति (for इह). K6 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 6. 8 (all [except Ds1 D6] first time) वार्ता (for चिन्ता). — b) Ś1 M1. 7 धर्म्याधर्म(M7 °र्म्ये)स्य; K1 धर्मधर्मस्य; K2. 4 वंधावंधस्य (for धर्माधर्मस्य). K6 (both times) Dn1. n4 D2. 3. 8 (all first time) कारिणः (for कर्मणः). — c) D4. 9 प्राज्ञ. — d) V1 B6 Ds2 D5 transp. न and स. T2 विलिप्यते (for स लिप्यते).

17 a) Ś1 K1. 2. 4 सोपधे (K1 °ठे); K7 D4. 9 उपधा; Ds1 D5. 6 सोपधिं; Ds2 सोपधिर्; D7 सोपाधि (for सोपधं). K6 Dn1 Ds1 D5. 6 निकृतिं; D7 निःकृतिः (for निकृतिः). K4 स्तेये; K7 D4 स्तैन्यं; D8 दैन्यं; D7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 स्तैन्यं (for स्तेयं). ❀ Cn : सोपधं सदम्भम् । ❀ — b) K7 परवादो (for परि°). K1 V1 B0. 6–9 D5 D9 [ऽ]भ्यसूयि(K1 °यु)ता; K6 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 ह्यसूयिता; D4 [ऽ]त्यसूयता; D5 नसूयिता; D6 G2 M1. 5. 6 ह्यसूयता (for ऽभ्य°). — c) Da4 परोपवातो; D5 परापवादो; T1 परोपपातो; T2 M7 °घाता (for °घातो). — d) K6. 7 D4. 9 M6 पैशून्यम्. B6–9 Da4 ह्यनृतं; D4 अमृतं (for अनृतं).

18 a) M1. 6. 7 एतद् (for एतान्). Da4 [ऽ]यं तु (for यस्तु). Ś1 K1. 2. 4 इत्येतान्सेवते यस्तु; K7 D4. 5. 9 एतदाचरते यस्तु; D7 T1 G1–3. 6 एतानि सेवते यस्तु. — b) K1 प्रलीयते; D5 प्रजा°; D7 T G1–3. 6 M5 मिता° (for प्रही°). — c) K7 D5. 9 M5. 7 यश्चैतान्; D4. 7 M1 यश्चेतान्; T1 G1 यस्त्वैतान्; M6 यश्चैव (for यस्त्वेतान्). — d) K6 B0 Da4 Dn1 Ds2 D2. 3. 6. 8 विवर्धते; Da3 Dn4 Ds1 प्रव°; D5 [अ]प्रहीयते; M7 [अ]पि वर्धते (for [अ]भिवर्धते). — After 18, K6 B7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 repeat 16ab.

19 a) D7 T1 G6 अयं (for इयं). K4. 6 V1 B0. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 6. 8 T2 M1. 6. 7 लोके (for लोक). — d) Da3 D6 तथा; D7 T G1–3. 6 M5 कर्ता (for कृत्वा). M1. 7 अथोन्यथा (for अतोऽन्यथा). K6 B0. 6 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 8 तथाशुभमथा(Ds1 D5 °थो)न्यथा.

20 a) D5 सर्वे; G1. 2 पूर्वं (for पूर्वं). — c) K7 D4 इहेह; V1 B0. 6 Da3. a4 इहेष-; B3 इह तु;

C. 12. 7023
B. 12. 192. 20
K. 12. 190. 20

इह प्रजापतिः पूर्वं देवाः सर्षिगणास्तथा ।
इष्ट्वेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः ॥ २०
उत्तरः पृथिवीभागः सर्वपुण्यतमः शुभः ।
इहत्यास्तत्र जायन्ते ये वै पुण्यकृतो जनाः ॥ २१
असत्कर्माणि कुर्वन्तस्तिर्यग्योनिषु चापरे ।
क्षीणायुषस्तथैवान्ये नश्यन्ति पृथिवीतले ॥ २२
अन्योन्यभक्षणे सक्ता लोभमोहसमन्विताः ।
इहैव परिवर्तन्ते न ते यान्त्युत्तरां दिशम् ॥ २३
ये गुरूनुपसेवन्ते नियता ब्रह्मचारिणः ।
पन्थानं सर्वलोकानां ते जानन्ति मनीषिणः ॥ २४
इत्युक्तोऽयं मया धर्मः संक्षेपाद्ब्रह्मनिर्मितः ।
धर्माधर्मौ हि लोकस्य यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् ॥ २५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो भृगुणा राजन्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत् ॥ २६
एष ते प्रभवो राजञ्जगतः संप्रकीर्तितः ।
निखिलेन महाप्राज्ञ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

Dn1 इष्ट्वेष्ट-; Ds1 D6 इष्टेष्ट-; D5 इष्ट्वैवं; D7 T2 G2 M1.5.7 इष्टेन; D9 इष्ट्वेह; G3.6 इष्ट्वैनं (for इष्ट्वेष्ट-). K2.7 D4.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 -तपसा (for -तपसः). K1 पूर्वा; Da4 पूजा (for पूता). — ^{d}) B7 ब्रह्मलोक- (for °लोकम्). K7 D4.9 समागताः; V1 B6-9 Da4 D5 समाश्रिताः (for उपा°).

21 ^{a}) K6 -मार्गः (for -भागः). — ^{b}) K6.7 T1 सर्वः (for सर्व-). D4.7 -पुण्यतरः; G1 °कृता (for °तमः). B7 स्मृतः; Ds1 G3 शुभाः; T2 शुचिः; G1 lacuna (for शुभः). — ^{c}) K4.6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 M1.5-7 इहस्थास् (for °त्यास्). D4 जायंत. — ^{d}) Da4 D7 यो (for ये). Ś1 K1.2.4 नराः (for जनाः).

22 K6 reads 22^{ab} twice. — ^{a}) K4 -कर्माणः (for °णि). K6 (first time) B6 (marg.) Da3.a4 D5 कुर्वंति; D7 T G1-3.6 M1.5-7 कुर्वाणास् (for कुर्वन्तस्). K6 (second time) B0.6 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 यदि सत्कारम(K6 Dn4 Ds D6 °मृ-; D8 °मि)च्छंति. — ^{b}) Dn1 वापरे; G2 भारत (for चापरे). — B9 reads 22^{cd} for the first time after 14. — ^{c}) K4.6 B0.7-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 तथा चा(Da4 वा)न्ये; B6 तथान्ये च (for तथैवान्ये). — ^{d}) T2 पृथिवीपते (for °तले).

23 ^{a}) K6 B0 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G2 -भ-(D8 -ल)क्षणासक्ता; V1 -भक्षणे शक्ता; D7 T1 G1 -भयसंसक्ता; G3.6 -भक्षणासक्ताश्च (hypermetric) (for °णे सक्ता). — ^{b}) V1 -वशं गताः (for -समन्विताः).

24 ^{a}) K7 D4.9 गुरुं (for गुरून्). K4.6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 पर्युपासंते; G3.6 उपतिष्ठंते (for °सेवन्ते). — ^{c}) K1 पंथानो. — ^{d}) K4.6 V1 B0 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.6.8 विजानंति; Dn4 जानंति च (for ते जानन्ति).

25 ^{a}) K7 सर्वं; B6 D4.9 M6 सर्वः; B6 (marg.) सद्य; M1 सर्गः (for धर्मः). — ^{b}) K4.6 B0.7-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 संक्षिप्तो; K7 B6 D4.5.9 M1.6 संक्षेपो (for °पाद्). K4 ब्रह्मनिर्मिताः. — After 25^{ab}, K7 reads 27^{c} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) K7 D9 धर्माधर्मौ (D9 °र्म्यौ) हि; B6.8.9 Da4 D5 °धर्मं हि; D4 °धर्मस्य; M7 सम्यग्धर्मं हि. — ^{d}) Ś1 K1.2 वेद (for वेत्ति). B6 यो वेत्ति स च बुद्धिमान्.

26 ^{a}) B8.9 Da4 इत्युक्ते (for °क्तो). Ś1 K1 भृगुना; K6 ब्रह्मणा; Ds1 भृगुणः. — Da4 om. (hapl.) 26^{b}–27^{a}. — ^{b}) Da3 भारद्वाजः. — ^{d}) D6 प्रतिपूजयत्. Ś1 K1.2.4 भरद्वाजोभ्यपूजयत्.

27 Da4 om. 27^{a} (cf. v. l. 26). — ^{a}) K6 B0.6 (marg. as in text).7-9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 T2 प्रसवो; G2 जगतो (for प्रभवो). — ^{b}) G2 प्रभवः (for जगतः). D5 परि- (for संप्र-). — K7 reads 27^{c} for the first time after 25^{ab}. — ^{c}) D4 निखिलो न; D7 T1 G1-3.6 अखिलेन. K1 B8 D8 महाप्रज्ञ; Da4 °प्राज्ञः. — ^{d}) Ds2 (marg. as in text)

१८६

युधिष्ठिर उवाच ।
आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वयानघ ।
श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ १
भीष्म उवाच ।
दुराचारा दुर्विचेष्टा दुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः ।
असन्तो ह्यभिविख्याताः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ २
पुरीषं यदि वा मूत्रं ये न कुर्वन्ति मानवाः ।
राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च ते शुभाः ॥ ३
शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानां च तर्पणम् ।
धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्य नदीं तरेत् ॥ ४
सूर्यं सदोपतिष्ठेत न स्वप्याद्भास्करोदये ।
सायं प्रातर्जपन्संध्यां तिष्ठेत्पूर्वां तथापराम् ॥ ५
पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।
न निन्देदन्नभक्ष्यांश्च स्वाद्वस्वादु च भक्षयेत् ॥ ६
नार्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादः स्वपेन्निशि ।
देवर्षिनारदप्रोक्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ७

C. 12. 7038
B. 12. 193. 7
K. 12. 191. 7

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2-6. 8. 9 T2 भृगुभरद्वाजसंवादः; M1. 6. 7 भृगुभरद्वाजसंवादे वानप्रस्थधर्मः; M5 भृगुभरद्वाजसंवादे परलोकस्वरूपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 19; Ds2 D6-8 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 18; D2 17; T2 G2 32. — *Śloka no.:* Dn1. n4 27; Ds1 28; D8 34.

186

☞ With this adhy., cf. B. 13. 162. 33-63.

1 Ds1 om. 1. — ^{a}) G1 आचार्यस्य (for °रस्य). D7 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 तावत् (for तात). — ^{b}) M1. 6 प्रोच्यमानस् (for °मानं). — ^{d}) G2 सतिः (for मतः).

2 D2 om. 2^{a}-3^{b}. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 दुर्विचेष्टा दुराचारा (by transp.). — ^{c}) K4. 6 V1 B7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 8 त्विति; K7 Bo. 6. 9 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 त्वभि-; Ds1 D6 इति (for ह्यभि-). T1 -विज्ञाताः. — ^{d}) K7 Bo. 6 Dn1 Ds D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्वाचार- (for चाचार-).

3 With 3, cf. B. 13. 162. 35. D2 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) D7 पुरीषं वाथ वा मूत्रं; T1 G1-3. 6 °षं वाथ मूत्रं वा. — ^{b}) D7 T1 G1-3. 6 तु (for न). — ^{c}) D6 lacuna for गवां. — ^{d}) Dn1 M6 च ये शुभाः; Ds D5. 6 शिवालये; G3 च ये भुजाः (for च ते शुभाः). — After 3, Ds D5 ins.:

497* अध्यागारे तथा तीरे ये न कुर्वन्ति ते शुभाः ।

4 ^{d}) K7 D9 अभिवंद्य; D6 नोपस्पृश्य (for उप°). ❀ Ca. 8 : उपस्पृश्य, स्नात्वाचम्य वा पित्रादींस्तर्पयित्वा च ॥ Cn : शौचं कृत्वा उपस्पृश्य आचम्य नदीं तरेदवगाहेत्ततस्तर्पणमिति संबन्धः । ❀

5 ^{b}) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्वपेद् (for स्वप्याद्). K6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 न च सूर्योदये स्वपेत्; K7 V1 B6-9 Da4 D4. 9 न सूर्यस्योदये स्वपेत्. — ^{c}) B8 समं (for सायं). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 G6 M1. 5-7 जपेत् (for जपन्). — ^{d}) K6 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तिष्ठत् (for तिष्ठेत्). K6 सर्वां; Da4 पूर्वं. K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तथेतरां; D7 T1 G1-3. 6 परंतप (for तथापराम्).

6 ^{a}) Da4 पांचार्द्रो. K1 भोजने. K6 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3. 5 भुंज्यात्; B9 युंज्यात्; Ds1 D2. 4. 6. 8 भुज्यात् (for कुर्यात्). ❀ Ca : पञ्चार्द्रो हस्तद्वयचरणद्वयमुखानि पञ्च प्रक्षालनादाचमनाद्वार्द्राणि यस्य । ❀ — ^{b}) K2. 7 (also as in text) मानम् (for मौनम्). — ^{c}) K4. 7 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2-3 M1. 5. 7 निंद्याद् (M6 °न्) (for निन्देद्). Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 अन्नं (for अन्न)- K2 -भक्ष्याच; K7 B3. 9 D4 M1. 5. 6 -भक्षांश्च (for -भक्ष्यांश्च). — ^{d}) K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G3 M7 स्वादु स्वादु; K7 G1 स्वाद्वास्वादु (sic) (for स्वाद्वस्वादु).

7 ^{a}) K4. 7 Da3. a4 D7 नार्द्रपाणिः; V1 Bo. 6-8 D3. 8 M5 Cv नार्द्रपादः (for °पाणिः). ❀ Ca : भोज°

C. 12. 7039
B. 12. 193. 8
K. 12. 191. 8

शुचिकाममनड्वाहं देवगोष्ठं चतुष्पथम् ।
ब्राह्मणं धार्मिकं चैव नित्यं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥ ८
अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।
सामान्यं भोजनं भृत्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ॥ ९
सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासी तथा भवेत् ॥ १०
होमकाले तथा जुह्वन्नृतुकाले तथा व्रजन् ।
अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ॥ ११
अमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टं जनन्या हृदयं कृतम् ।
उपासीत जनः सत्यं सत्यं सन्त उपासते ॥ १२
यजुषा संस्कृतं मांसं निवृत्तो मांसभक्षणात् ।
न भक्षयेद्वृथामांसं पृष्ठमांसं च वर्जयेत् ॥ १३

नान्ताचमनादार्द्रौ पाणी यावद्भवतस्तावदुपविष्टः शयनस्थो वा तिष्ठेत् । कार्यात्यये वस्त्रेणापकृत्यार्द्रतां गच्छेत् ॥ Cn : आर्द्रपाणिः कृतोत्तरापोशनः । नार्द्रपाणिरित्यपपाठः ॥ Cv (reading नार्द्रपादः): केनचित्सुप्तस्य पादयोः उदके दत्ते सति नोत्तिष्ठेदित्यर्थः । ❀ — With 7[b], cf. B. 13. 162. 36[b]. — [b]) Ś1 K1. 2. 7 D4. 5. 7 T G1–3. 6 M7 नार्द्रपाणिः (for °पादः). — [c]) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 देवर्षिर्नारदः प्राह.

8 With 8, cf. B. 13. 162. 37 ; Brahma P. 113. 40[c]–41[b]; Vāmana P. 14. 52[cd]; Gautama Dharma S., 9. 66 ; Manu. 4. 39 ; Yājñavalkya I. 133. — [a]) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5 Cap. Cp शुचिं (B7 Da4 Dn1 Cp °चि-) देशम् ; K7 D9 शुचिः कामम् ; Ds D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs शोचिष्केशम् ; D4 शांतिः कामम् ; D8 शुचिंष्केशम् (for शुचिकामम्). ❀ Ca : शुचिकामं शुचित्वे सर्वदा निरूढम् ॥ Cp (reading शुचिदेशं): सर्वदा शुद्धत्वेन निरूपितं चैतन्यं (? चैत्यं) ग्रामदेवतावृक्षम् । ❀ — [b]) K4 देवगोष्ठ- ; Bo. 6. 9 Da4 Dn4 D3. 5 देवं गोष्ठं ; B8 गवां गोष्ठं ; D8 देवगोष्ठे (for °गोष्ठं). Dn4 D8 चतुष्पदं. — [c]) K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 चैत्यं (for चैव). G3. 6 ब्राह्मणान्धार्मिकांश्चैव.

9 [b]) D8 शिष्याणां (for प्रे°). — [c]) D7 T1 G1–3. 6 पूर्वं (for भृत्यैः).

10 = (var.) B. 13. 162. 40. — [b]) Dn1. n4 G2 M7 वेद- (for देव-). — [c]) Da4 नांतरं. T2 दुष्टम् ; G1. 2 दिष्टम् (for दृष्टम्). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 तदा (for तथा). Da4 D4 [अ]भवत् (for भवेत्).

11 With 11, cf. B. 13. 162. 41[a]–42[b]. — [a]) M5 सायं- (for होम-). K1 तदा ; K7 Ds1 D4–6. 9 T2 यथा (for तथा). K7 B8. 9 Da3. a4 G1. 2 M7 जुह्वंद् ; D4–6 होमम् (for जुह्वन्). — [b]) K7 यथा (for तथा). D5 G2. 3. 6 M1 व्रजेत् ; G1 भवेत् (for व्रजन्). — [c]) K7 D4. 6. 9 अनन्यं ; Bo Ds2 T2 °न्यः (for °न्य-). K7 D4–6. 9 G3. 6 -स्त्रीजनं ; G2 -स्त्रीजन- (for °नः). — [d]) M5 सदा (for तथा).

12 [a]) Ś1 (*sup. lin.*) B8 (marg.) Da3. a4 Ca ब्रा(B8 Da4 Ca ब्र)ह्मणोत्सृष्टं ; K7 D4. 6. 9 ब्रह्मणा सृष्टं (for ब्राह्मणोच्छिष्टं). — [b]) D5 हृदये. K7 D9 तथा ; D7 G1–3. 6 गतं ; T1 -गमं (for कृतम्). ❀ Ca : यद्ब्रह्मणा वेदेनोत्सृष्टं परार्थं प्रकाशितममृतं मोक्षः । तद्यथा जनन्या मात्रा हृदयं निश्छद्म कृतं तद्वत्प्रामाणिकमेव ॥ Cn : ब्राह्मणभुक्तावशिष्टं मातुर्हृदयमिव हितकरम् ॥ Cs : जनन्या मातुः हृदयं कृतम् अभिप्रायकृतम् अमृतं देवत्वप्रापकम् । ❀ — Dn4 reads 12[cd] on marg. — [c]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 तज्ज- (K6 सज्ज- ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तं ज)नाः पर्यु(Da4 समु)पासंते. — [d]) G2 सत्त्वं ; G3. 6 नित्यं ; M5 सद्यः (for सत्यं). K6 V1 Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 समास(G2 °द)ते ; K7 उपास्यते ; B6 (marg. as in text). 7. 8 (orig.). 9 समासतः ; D5 समागताः (for उपासते). — After 12, K6 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Cn ins. (cf. Manu. 4. 71):

498* लोष्ठमर्दी तृणच्छेदी नखखादी तु यो नरः ।
नित्योच्छिष्टः शङ्कुशुको नेहायुर्विन्दते महत् ।

[(L. 2) Ds2 D8 शंकुसुको ; D6 °रुको ; Cnp संकुशुको and संकुसुको (for शङ्कुशुको). ❀ Cn : शङ्कुशुकः कीलबद्धशुकवत्पराधीनो वृथापण्डितो वा । दन्त्यादिपाठे संश्लेषकः कामलोभादिवशगः । दन्त्यद्वयवानेव मुख्यः पाठः । संकु(क)सुको विकुसुक इति मन्त्रवर्णात् (cf. 12. 105. 35 ; Av. 12. 2. 14[a]) । अस्थिरः पापो वा । ❀]

13 With 13, cf. B. 13. 162. 43. — [a]) T2 यजुषां. — [b]) K1 निर्वृत्तो. — D5 reads 13[cd] twice. — [c]) K1. 2 V1 T G1–3. 6 भक्षयेन्न (by transp.). G1 वृधा (sic) (for वृथा-). — [d]) K7 मृष्टं ; G6 पिष्टं (for पृष्ठ-). K1. 2. 4 न भक्षयेत् (for च वर्जयेत्). D5 (second time) निवृत्तो मांसभक्षणात् (= 13[b]). ❀ Cn: पृष्ठमांसं चरममांसं श्राद्धशेषमित्यर्थः ॥ Cp : पृष्ठमांसं पश्चाद्देशमांसम् । ❀

स्वदेशे परदेशे वा अतिथिं नोपवासयेत् ।
काम्यं कर्मफलं लब्ध्वा गुरूणामुपपादयेत् ॥ १४
गुरुभ्य आसनं देयं कर्तव्यं चाभिवादनम् ।
गुरूनभ्यर्च्य युज्यन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ १५
नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं न च नग्नां परस्त्रियम् ।
मैथुनं समये धर्म्यं गुह्यं चैव समाचरेत् ॥ १६
तीर्थानां हृदयं तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचिः ।
सर्वमार्यकृतं शौचं वालसंस्पर्शनानि च ॥ १७
दर्शने दर्शने नित्यं सुखप्रश्नमुदाहरेत् ।
सायं प्रातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवादनम् ॥ १८
देवगोष्ठे गवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ १९
पण्यानां शोभनं पण्यं कृषीणां बाद्यते कृषिः ।
बहुकारं च सस्यानां वाह्ये वाह्यं तथा गवाम् ॥ २०

C. 12. 7053
B. 12. 193. 21
K. 12. 191. 21

---

14 = (var.) B. 13. 162. 44. — b) Ś1 K1. 2 D5. 6 M1. 6 [अ]प्यतिर्थिं (M6 °थीन्); T1 G6 M7 अतिथीन्; M5 ह्यतिथिं (for अ°). — c) K4 Dn1. n4 D2. 4. 6. 7 G6 काम्य- (for काम्यं). M7 काम- (for कर्म-). D5-7 कृत्वा (for लब्ध्वा). — d) D7 T G1-3. 6 M6. 7 उपवेदयेत्; Kumbh. ed. प्रतिपादयेत् (for उप°).

15 = (var.) B. 13. 162. 45. — a) K7 D4-7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 गुरूणाम् (for गुरुभ्य). — b) K7 D4-6. 9 तथैवापि (for कर्तव्यं च). D6 [अ]भिवादयेत् (for °वादनम्). — c) Dn4 पूज्यंते; D7 T G1-3 युज्येत; G6 भुंजीत; M5 वर्धंते (for युज्यन्ते). — d) Ś1 K1. 2 ह्यायुषा (for आ°).

16 With 16, cf. B. 13. 162. 47. — a) = (var.) Manu. 4. 37a. Ś1 K1 नैक्षेतादित्यम्; K7 V1 D4. 5. 9 G1 ने(D5 नै)क्षेदा°. — b) K6 न वा नग्नां; K7 D4-6. 9 तथा नग्नां; T1 G1-3. 6 न नग्नां च (for न च नग्नां). T1 [अ]परां (for पर-). — c) T2 मैथुने. K4. 6 B7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3 सततं (for समये). K7 V1 D5 धर्मं; D7 T G1-3. 6 गुप्तं (for धर्म्यं). — d) K4 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 गुह्ये; D7 T G1-3. 6 तपश्च (for गुह्यं).

17 With 17ab, cf. B. 13. 162. 48ab. — a) ❀ Cn: तीर्थम्, गुरुः । ❀ — b) Ś1 K1. 2. 4 V1 Ds D4. 5. 7. 9 T1 G1 शुचि. ❀ Cn: शुचिः अग्निः । ❀ — c) B6 (marg. as in text) आर्षकृतं; D5 T2 कार्यं (T2 °र्यं) कृतं; G2 आयुःकृतं (for आर्यकृतं). K4 B6. 7 Da3. a4 Dn1 Ds D3. 3 G3 Cn. s चौक्ष्यं; K6 Bo. 8. 9 Dn4 चोक्षं; K7 D4. 6. 9 Cp चोष्यं; D5 शस्तं; D7 G1 M6. 7 धर्म्यं; T G2. 6 M1. 5 धर्मं (for शौचं). — d) K1 D4. 9 T2 G1. 2 M7 बाल-; K2 बलं; Da4 पाणिं (for वाल-). K4 ·संस्पर्शनाशुचि; Ds1 °नाविव; D5 ·संदर्शनादिव; M1. 5-7 ·संस्पर्शनादिव (for °नानि च). ❀ Cn: वालं गोपुच्छम् ॥ Cs: बालानामात्मनः स्पर्शनालिङ्गनचुम्बनादिकम् । ❀

18 a) B7 damaged from दर्शने up to प्रश्नमु (in 18b). — b) D5 सुखं (for सुख-). B6 (marg. as in text) -स्पर्शम् (for -प्रश्नम्). — d) K4 प्रविष्टम्; K7 D4-6. 9 विशि°; Da4 प्रतिष्टम् (for प्रदि°).

19 With 19, cf. Manu. 4. 58. — a) K1 देवगुष्टे; K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 देवागारे; Da3. a4 Ca देवकोष्ठे (for °गोष्ठे). — b) Da4 क्रियापरे (for °पथे). — 19cd = B. 13. 162. 50ab. — c) K7 Ds1 स्वाध्याय- (for °ये). — d) Dn4 दक्षिणां; G2 दक्षणे. T G1-3. 6 बाहुम् (for पाणिम्). ❀ Cn: दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्, यज्ञोपवीती भवेत् ॥ Cv: दक्षिणेन पाणिना भूमिं स्पृष्ट्वा तत्रत्यपुण्यरेणुः मूर्ध्ना धर्तुं दक्षिणं पाणिं शिरःपर्यन्तमुद्धरेत् ॥ ❀ — After 19, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ins.:

499* सायंप्रातश्च विप्राणां पूजनं च यथाविधि ।
[K6 तथाविधि.]

20 a) K1 B6 (marg. as in text). 7 Da4 Dn4 D6. 7 T G1 M1. 5. 6 पुण्यानां; G2. 6 पशूनां (for पण्यानां). K4. 6. 7 Bo. 7. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 शोभते (for °नं). K1 Da3. a4 D6 पुण्यं; D7 T G1-3. 6 कुर्यात्; M1. 5-7 ब्रूयात् (for पण्यं). — b) D7 कृषीनाम्; M1. 6 कृष्याणाम्. Ś1 K1. 2. 4 Ds2 D6 Ca. s कृष्यतां; K6 Bo. 6-9 Ds1 D3 Cnp बाध्यते; K7 B8 (marg.) D4. 7. 9 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 ऋध्यतां; V1 Da3. a4 ऋध्यते; D5 उत्तमा; D8 कृष्यते; T2 उद्यतां; Cv ऋध्यतु (for बाद्यते as in Dn1. n4 D2 Cn only). D7 T1 G1. 3. 6 कृषिं. ❀ Ca: कृष्यतामिति बहुप्रकारं वर्धताम् ॥ Cn: बाद्यते स्थिरीक्रियते । बदस्थैर्ये इति धातुः । सधकारः पाठः प्रामादिकः ॥ Cp: वार्द्धतां वृध्यताम् । ❀ — c) K7 D9 बहुप्रकारं; B8 (marg.) °कारे च; T2 °कालं च (for

C. 12. 7053
B. 12. 193. 22
K. 12. 191. 22

संपन्नं भोजने नित्यं पानीये तर्पणं तथा ।
सुशृतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कृसरे तथा ॥ २१
श्मश्रुकर्मणि संप्राप्ते क्षुते स्नानेऽथ भोजने ।
व्याधितानां च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दनम् ॥ २२
प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
सुतस्त्रिया च शयनं सहभोज्यं च वर्जयेत् ॥ २३
त्वंकारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ।
अवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति ॥ २४
हृदयं पापवृत्तानां पापमाख्याति वैकृतम् ।
ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥ २५
ज्ञानपूर्वं कृतं पापं छादयन्त्यबहुश्रुताः ।
नैनं मनुष्याः पश्यन्ति पश्यन्ति त्रिदिवौकसः ॥ २६
पापेन हि कृतं पापं पापमेवानुवर्तते ।
धार्मिकेण कृतो धर्मः कर्तारमनुवर्तते ॥ २७

°कारं च). V1 शस्तानां. — d) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वाह्ये वाह्यो; Da3. a4 D4 वाह्ये वाह्यं; D5 वाह्ये वाह्यस्; D6 वह्ये वह्ये; D9 वाह्यं वाह्यं (for वाह्ये वाह्यं). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 transp. तथा and गवाम्. D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 सुवाह्यं वहतां (G2 °कां) गवां.

21 a) K6 भोजनं; Ds1 °येनू (for °ने). — b) M1 पानीयं. Ds2 T2 तर्पणे. — c) K7 D4. 6. 9 T1 G1 सुश्रितं; B9 सुश्रयतं; Da4 सुशुभं; Ds1 D7 G2. 6 सुश्रुतं; T2 सूनृतं; Cv सुसृतं (for सुश्रृतं). T2 वचनाद् (for पायसे). — d) K2. 4 यवागूं (K4 °गं); Da4 यवाम्यां; M7 (*inf. lin.* as in text) अन्ने वा (for यवाग्वां). Ś1 K6. 7 Da3. a4 Dn4 D4-6. 8. 9 कृशरे; K4 G8 कृसरं; V1 Bo. 6. 7. 9 Ds1 कृषरे (for कृसरे). ❀ Cn: भोजने दीयमाने संपन्नमिति ब्रूयाद्दाता सुसंपन्नमिति प्रतिग्रहीता ... एवमुत्तरत्र । ... ... यवाग्वां द्रुतौदने । कृसरे द्विदलेन सह पाचिते ओदने । ❀

22 With 22, cf. B. 13. 162. 52. — a) K7 D4. 9 स्मश्रु- (for श्मश्रु-). — b) Bo क्षुधे (for क्षुते). V1 Bo Ds1 D4. 6. 7. 9 M8 स्नाते (for स्नाने). K6 B9 D7. 8 T G1-3 M7 च (for ऽथ). D5 भोजिते; G2 शोभने. — K1 om. 22d-23c. — d) D7 T1 G1. 6 M6 अभिवंदनं; T2 °नंदति; G2. 8 °वादनं (for °नन्दनम्).

23 K1 om. 23abc (cf. v. l. 22). — a) K2 सेहेत; K4 मेहेति; Ds1 मेह्येत; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 मेहेच; G2 मेह्येच (for मेहेत). — b) K6 B9 D6 सकृत् (for श°). — c) K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 सह; V1 D7 T G1-3. 6 सुतैः (for सुत-). Ś1 T2 -स्त्रियाश्; K2. 4 -स्त्रियश्; D4. 9 -स्त्रियो- (for -स्त्रिया). K6 B6-8 Da3 Dn1. n4 D2-6. 8. 9 [अ]थ (for च). — d) Ś1 K1. 2. 4 D2 वि- (for च).

24 With 24, cf. B. 13. 162. 53c-54b; Manu. 11. 204. — a) D6 त्वंकारं नामधेयानां. — b) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 गुरूणां (for ज्येष्ठानां). — c) Ś1 K1. 2 अ(K1 आ)धराणां; D4-6 अपरेषां (for अवराणां). — d) K6 उभयेषु न; D7 T G1-3. 6 °यं नैव (for °येषां न). D5 दुष्यते; G1 मृष्यति.

25 With 25ab, cf. B. 13. 162. 54cd. — a) V1 पापवृत्तीनां. — b) Ds1 T1 वैकृतिं. ❀ Cn: वैकृतं नेत्रादिविकारः पापं हृदयमाख्याति । ❀ — 25cd = B. 13. 162. 55cd. Bo om. (hapl.) 25cd. — c) B8 (marg.) T1 G1 न पश्यंति (for विनश्यन्ति). — d) G1. 6 गूहमानं (G6 °नां); G3 M1. 5 गूहमानं (G3 °नां) (for °माना). B6 (marg.) D5. 7 T1 G6 महाजनाः (for °जने).

26 With 26ab, cf. B. 13. 162. 55ab. — a) K1. 4. 6. 7 Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 D2-4. 6-9 T1 G6 -पूर्वं- (for -पूर्वं). G2 कर्म (for पापं). — b) Da3 Dn4 G6 छादयति (for °यन्ति). K7 D9 अबहुश्रिताः; Da3 Dn4 °श्रुतः; D7 T G1-3 बहुश्रुताः (G1-3 °ताः) (for अबहुश्रुताः). — c) T1 G1-3 नैवं (for नैनं). — d) K4. 6 B7 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 [ए]व; K7 Bo. 6. 8. 9 Da4 Ds D4. 6. 9 [ए]नं; D5 [ए]तं; M1. 5-7 तु (for त्रि-).

27 a) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [अ]पिहितं; D5 [अ]भिहितं (for हि कृतं). D7 T1 G1-3. 6 पापेन रमतां बुद्धिः. — After 27ab, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 ins.:

500* धर्मेणापिहितो धर्मो धर्ममेवानुवर्तते ।

[Da3. a4 धर्मेन. V1 [अ]पि कृतो (for [अ]पिहितो). B8-9 Da3. a4 D5. 6 धर्मेणापिहितं धर्मं (for the prior half).] — Da3. a4 Dn1 om. (hapl.) 27cd. — c) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Ds1 M1. 6 धार्मिकेन. — d) Dn4 Ds2 G3 धर्ममेव; D6 कस्त्यकुम् (for कर्तारम्). — After 27, D4. 5. 9 ins. (= [var.] 28ab):

501* पापं कृतं न स्फुरते यथावै-
विपाच्यमानं पुनरेति कर्तुः ।

पापं कृतं न स्मरतीह मूढो
विवर्तमानस्य तदेति कर्तुः ।
राहुर्यथा चन्द्रमुपैति चापि
तथाबुधं पापमुपैति कर्म ॥ २८
आशया संचितं द्रव्यं यत्काले नेह भुज्यते ।
तद्बुधा न प्रशंसन्ति मरणं न प्रतीक्षते ॥ २९
मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाचरेत् ॥ ३०
एक एव चरेद्धर्मं नास्ति धर्मे सहायता ।
केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ॥ ३१
देवा योनिर्मनुष्याणां देवानाममृतं दिवि ।
प्रेत्यभावे सुखं धर्माच्छश्वत्तैरुपभुज्यते ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

युधिष्ठिर उवाच ।
अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते ।
यदध्यात्मं यतश्चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अध्यात्ममिति मां पार्थ यदेतदनुपृच्छसि ।
तद्व्याख्यास्यामि ते तात श्रेयस्करतरं सुखम् ॥ २

C. 12. 7068
B. 12. 194. 3
K. 12. 192. 3

[(L. 1) D4 यथार्थैर्; D5 यथान्यो (for °थैर्). — (L. 2) D5 विपच्यमानः (for विपाच्यमानं).]

28 a) V1 कृत्वा (for कृतं). Ds1 स्मरंति. D4 तमःकृता न स्म तथैव मूढो; D9 कृतेन तेन स्म तथैव मूढो. — b) T2 निवर्तमानस्य. K3 उदेति; V1 तथेति; D5 च हेतु-; M1 तमेति (for तदेति). B6 विपच्यमानं पुनरेति कर्तुः. — c) K6 D4 वापि; B6. 7. 8 (marg.). 9 D6 काले; D7 G1–3 पापी (for चापि). — d) D5 तथा ध्रुवं; D6 M7 तथाबुधः; G1–3. 6 °विधं (for °बुधं). B7 तथाबुधं कर्म उपैति पापं.

29 With 29ab, cf. B. 13. 162. 60ab. — a) Ś1 K1. 2. 4 कर्म; K7 D9 धर्मं (for द्रव्यं). — b) K6. 7 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 M1. 6. 7 दुःखेनैवोप-; V1 D7 T1 G1–3. 6 यत्कालं नोप-; D6 येन नैवोप- (for यत्काले नेह). — c) D5 तदन्ये; D6 तमन्ये; T1 तद्विधा (for तद्बुधा). — d) D5 मरणे. K7 Ds2 प्रतीक्ष्यते. M1. 6. 7 म(M7 [sup. lin.] स)रणे न प्रदीयते.

30 With 30, cf. B. 13. 162. 61. — a) Bo. 6 समानं (for मानसं). — b) D6 प्राहुर् (for आहुर्). — c) D5 तस्मात्सर्वाणि भूतानि. — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शीलम् (for शिवम्). D6 धर्ममेव समाचरेत्.

31 With 31ab, cf. B. 13. 162. 62ab. — a) K2 धर्मे. — b) Ds1 D7 T1 G1 धर्म- (for धर्मे). — c) D5 धर्मम् (for विधिम्). Ś1 K1. 2. 4 आस्थाय (for आसाद्य). — d) M1 सहायं.

32 a) K6 V1 Bo. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 धर्मो; K7 B6–8 Da4 D4. 6. 9 G2 M1. 5. 6 Ca देव-; D7 T1 G1. 3. 6 दैवं (for देवा). Ś1 K1. 2 मनुष्येषु (for °ष्याणां). — c) K7 B6 (marg. as in text) सुखो धर्मः; D4–6 सुखोदर्कः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सुखं धर्मः (for सुखं धर्माच्). — d) K7 B6 D9 शाश्वतो; V1 B8 (marg.) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शाश्वतैर् (for शश्वत्तैर्). K7 B6 D9 ह्युपभुज्यते; G2 उपभुंजते; G3 उपपद्यते (for °भुज्यते). D4–6 उपभुंक्ते हि शाश्वतः (D4 °तं).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 G1. 2. 6 M1. 5. 6 आ(K6 D8 स्वा)चारविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 16; Dn1 M1. 5. 6 20; Dn4 Ds2 D7. 8 T1 G1. 3. 6 19; D2 28; T2 G2 23. — *Śloka no. :* Da4 Dn1. n4 33; D8 34.

187

☞ With 187, cf. B. 12. 285, the variants from which are included in Appendix II (no. 1), Bṛhan-Nār. P., 44. 21–82.

1 M7 om. the ref. — a) Ś1 K1. 2. 4. 7 अध्यात्म- (for °त्मं). ※ Cn : आत्मानं चित्तमधिकृत्य प्रवृत्तो योगधर्मोऽध्यात्मम् । ※ — b) K4 G2 चिंतते. — c) Dn1

C. 12. 7058
B. 12. 194. 4
K. 12. 192. 4

यज्ज्ञात्वा पुरुषो लोके प्रीतिं सौख्यं च विन्दति ।
फललाभश्च सद्यः स्यात्सर्वभूतहितं च तत् ॥ ३
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ ४
ततः सृष्टानि तत्रैव तानि यान्ति पुनः पुनः ।
महाभूतानि भूतेषु सागरस्योर्मयो यथा ॥ ५
प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्ट्वा संहरते पुनः ॥ ६
महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।
अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवोऽनु पश्यति ॥ ७
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजम् ।
वायोस्त्वक्स्पर्शचेष्टाश्च वागित्येतच्चतुष्टयम् ॥ ८

तद् (for यद्). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यथा (K6 यदा ; Da4 तथा) चैतत् ; K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 यतश्चैव ; B8 यथा चैव ; M5 हितं चैव (for यतश्चैतत्). — After 1, K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 2 M1. 5–7 Cn. p. s ins. [= (var.) 12. 175. 1]:

502* कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तन्मे वक्तुमिहार्हसि ।

[(L. 1) D7 T G1. 2 M1. 5–7 सर्वं (for विश्वं). K6 B7 Dn4 Ds D2. 3. 8 ब्रह्मन् ; Dn1 सर्वं (for जगत्). — (L. 2) K7 D9 च समभ्येति ; D2. 8 कथम° ; D4 वयम° ; D7 T G1. 2 M5 च किमप्ये(M5 °भ्ये)ति. V1 T2 तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ; D5 M1. 7 एतन्मे वक्तुमर्हसि ; D7 T1 G1. 2 तन्मे ब्रूहि पितामह (for the post. half).]

2 a) K1 मा. — c) Ś1 K1 B8 पार्थ (for तात). — d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5 ·तमं (for ·तरं). D7 T G1–3. 6 M5–7 शुभं (for सुखम्). — After 2, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Ca. n ins.:

503* सृष्टिप्रलयसंयुक्तमाचार्यैः परिदर्शितम् ।

3 b) Ds1 प्रीति-. B6 विंदते. — c) Ś1 K1. 2. 4 सद्यः ; K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 तस्य ; B8 (marg.) सत्यः (for सद्यः). — d) K7 D4. 6. 7 T G1–3. 6 च यत् ; B9 चरेत् (for च तत्). — After 3, Kumbh. ed. and Cv ins.:

504* आत्मानममलं राजन्नावृत्यैवं व्यवस्थितम् ।
तस्मिन्प्रकाशते नित्यं तमः सोमो यथैव तत् ।
तद्विद्वान्नष्टपाप्मैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
अण्डावरणभूतानां पर्यन्तं हि यथा तमः ।

[❀ Cv : अमलमात्मानं परमात्मानम् । आवृत्य मर्यादीकृत्य । अत्र तमःपदेन दुर्गारूपं नीलवर्णं प्रलयसमुद्रजलं गृह्यते । ❀]

4 a) Dn4 M6 आकाश (for °शम्). — b) G1 पंचमः. — K1 V1 om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. — cd) Da3 om. भूतानि. D6 transp. भूतानां and सर्वेषां. K7 T2 G1. 2 पंचैव (for भूतानां). K7 B8 (marg.) M7 Cpp. sp प्रभवाव्ययौ ; D4. 9 °त्ययौ (for °प्ययौ).

5 K1 V1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G3 यतः (for ततः). — b) Dn4 यातु ; Ds1 याति (for यान्ति). D2. 3 ततः ; M5 [अ]प्ययं (for the first पुनः). — D9 reads 5^{c}–6^{d} twice. — c) M1 ·भूतेषु (for ·भूतानि). K4. 6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 M1. 5. 6 Cp. v भूतेभ्यः (for °षु). T G1–3. 6 महाभूते(G6 °त्यये)षु भूतानि. ❀ Cp. v : भूतेभ्यः प्रकृत्यात्मकतत्त्वसूक्ष्मरूपपञ्चभूतेभ्यः । ❀ — d) T2 G1–3. 6 M5 सागरेषु (for °रस्य).

6 For the repetition of D9, cf. v. l. 5. — b) Da3 कूर्मैः ; Da4 कूर्मे ; G2 कूर्माः. — V1 om. 6^{c}–8^{b} ; Da4 G1 om. (hapl.) 6^{cd}. — c) T2 G2. 3 महाभूतानि ; M1. 6 तद्वद्भूतेषु (for °तानि). ❀ Ca : भूतात्मा भूतानां स्रष्टा ईश्वरः ॥ Cs : पञ्चमहाभूतात्मा, अनुप्रविष्टः परमात्मा । ❀ — d) K4. 6 B7 Dn1. n4 D2. 3. 8 सृष्टानि (for सृष्ट्वा सं-). Ds सृष्टानि ग्रसते पुनः. — After 6, Kumbh. ed. ins.:

505* स तेषां गुणसंघातः शरीरे भरतर्षभ ।
सततं प्रविलीयन्ते गुणास्ते प्रभवन्ति च ।
यद्विना नैव शृणुते न पश्यति न दीप्यते ।
यदधीनं यतस्तस्मादध्यात्ममिति कथ्यते ।
ज्ञानं तदेकरूपाख्यं नानाप्रज्ञान्वितं तदा । [5]
न ते वाचानुरूपं स्याद्यया[था] रा[र]सविवर्जितम् ।
आकाशात्खलु याज्येषु भवन्ति सुमहागुणाः ।
इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च तमभ्येति तस्मादुत्सृज्यते पुनः ।
महाभूतेषु भूतात्मा सृष्ट्वा संहरते पुनः । [10]

7 V1 om. 7 (cf. v. l. 6). G2 transp. 7 and 8. — a) T2 पंचैवं. — c) K1 वैशस्यं ; K4 वैशस्यं ; B6–9 M6 वै सम्यक् ; Cp वैचित्र्यं (for वैषम्यं). — d) Bo Da4 D5. 6. 8. 9 M5. 6 तत्र ; B6 G2 तं तु (for तत्तु).

रूपं चक्षुस्तथा पक्तिस्त्रिविधं तेज उच्यते ।
रसः क्लेदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणाः स्मृताः ॥ ९
घ्रेयं घ्राणं शरीरं च ते तु भूमिगुणास्त्रयः ।
महाभूतानि पञ्चैव षष्ठं तु मन उच्यते ॥ १०
इन्द्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भारत ।
सप्तमी बुद्धिरित्याहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ ११
चक्षुरालोकनायैव संशयं कुरुते मनः ।
बुद्धिरध्यवसायाय क्षेत्रज्ञः साक्षिवत्स्थितः ॥ १२
ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां यदर्वागूर्ध्वं च पश्यति ।
एतेन सर्वमेवेदं विद्ध्यभिव्याप्तमन्तरम् ॥ १३

C. 12. 7060
B. 12. 194. 14
K. 12. 192. 23

K6.7 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cap. Cpp. C3 न (for ऽनु). K7 D4. 9 नश्यति (for प°).

8 V1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). G2 transp. 7 and 8. — ^{a}) K6. 7 Da4 Dn4 M1. 6 शब्द-; D5 G1–3 शब्दं (for शब्दः). G2 कानि (for खानि). — ^{b}) Da4 यत्र (for त्रयम्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -संभवं (for -योनिजम्). — ^{c}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा; D7 T1 G1–3. 6 वायोस्त्वक्स्पर्शनं चेष्टा. — ^{d}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 त्वक्चैव (K7 D4. 9 त्वक्चेति; Da4 वाक्चैव; Ds त्वक्चैवं) त्रितयं स्मृतं; D7 T1 G1–3. 6 तदेतत्त्रितयं स्मृतं. ❀ Ca: वाक्, वागिन्द्रियं वर्णोच्चारकत्वाद्वायोरित्युक्तम् । त्वगिति पाठे स्पष्ट एवार्थः । ❀ — After 8, G2 reads 17, followed by 15 for the first time, repeating the latter in its proper place.

9 G2 om. 9^a–10^b. — ^{a}) K1. 4 B3 (marg.) T2 M5 पंक्तिस्; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 Cp. s पाकस्; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 व्यक्तिस्; Ca पक्तिस् (as in text). — ^{b}) Da4 त्रिविधस्. — K6 om. (hapl.) 9^c–10^d. — ^{c}) D7 G3 M1. 7 रसं (for रसः). K3 T2 क्लेशश्; Dn4 क्षेदश्; D7 क्लेदं (for क्लेदश्). K1. 2 जिह्वाश्. — ^{d}) Ś1 K1 रसगुणाः (for जल°).

10 K6 om. 10 (cf. v. l. 9). D7 G1. 2 om. 10^{ab} (for G2, cf. v. l. 9). — ^{a}) K7 D4–6. 9 तु (for च). — ^{b}) K1 ते तद्; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 एते; T1 G3. 6 त्रयो (for ते तु). Ś1 K1. 2. 4 T1 G3 स्मृताः (for त्रयः). — After 10^{ab}, T reads 17 followed by 15, while the sequence in M5 after 10^{ab} is: 17, 15, 10^{cd}, 11^{cd}, 11^{ab}, 12, 13, 14^{ab}, 16, 19^{cd}, 18, 19^{ab}, 20, 21^{ab}, 14^{cd}, 21^{cd}, 22. — ^{d}) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 च (for तु). — After 10, Da3 reads 18^c–19^d.

11 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. G1 om. 11–12. D7 G3. 6 om. 11^{ab}. T G2 transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^{a}) K7 चेति; T M5. 7 बुद्धिर् (for चैव). — ^{b}) K2 D5 T1 विज्ञानाद्य(T1 °स्य)स्य भारत. ❀ C3: विज्ञानानि विविधज्ञानसाधनानि ॥ Cv: विज्ञायन्ते एभिरिति विज्ञानानि ज्ञानकरणानि । ❀ — ^{c}) Ds1 सप्तमं. — ^{d}) T2 अष्टमं. — After 11, Da4 reads 18^e–19^d for the first time, repeating it in its proper place.

12 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D7 G1 om. 12 (for G1, cf. v. l. 11). — ^{a}) K4 Dn4 D2. 4 T2 M1. 5–7 आलोचनाय; Ca. s आलोक° (as in text). ❀ C3: आलोचनाय निर्विकल्पकज्ञानाय । ❀ — ^{c}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T G3. 6 M1. 5–7 अध्यवसानाय (for °सायाय). — ^{d}) D5 क्षेत्रज्ञः साक्षिरुच्यते; T G2. 3. 6 M1. 5–7 साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते. —After 12, Kumbh. ed. and Cv ins.:

506* चिच्छक्त्याधिष्ठिता बुद्धिश्चेतनेत्यभिविश्रुता ।
चेतनानन्तरो जीवस्तदावेत्ति च लक्ष्यते ।
नोत्सृजन्विसृजंश्चैव शरीरं दृश्यते यदा ।
तस्मिंश्चेतोपलब्धिः स्यात्तमो वाच्छादयत्युत ।

[(L. 2) ❀ Cv: चेतनाया अनन्तरः ...... चेतनायाः समीपे विद्यमान इति यावत् । आवेत्ति स्वसाक्षिणा पश्यति स्वयं च तेन लक्ष्यते । ❀ — (L. 3) Kumbh. ed. तमः (for यदा). — (L. 4) Kumbh. ed. वा सारयन्त्युत (for वाच्छादयत्युत).]

13 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. — ^{a}) D7 और्ध्वं. K7 D4–6. 9 T2 G1 M1. 6. 7 यदू(T2 M1. 6. 7 य ऊ)र्ध्वं पादतलयोर्. — ^{b}) Ś1 K1. 2 B3 (marg. as in text) Da3. a4 M5 अवाग्; T2 G1. 2. 6 M1. 6. 7 अर्वाग् (for अर्वाग्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 चोर्ध्वं; K7 ऊर्ध्वंश्; D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मूर्ध्नश् (for ऊर्ध्वं). — ^{d}) D4 अतिव्याप्तम्; D7 G1. 3 अंतर्व्याप्तम् (for अभिव्या°). D6 व्यापितं विविधांतरं; G2 सर्वं हि व्याप्तमंतरं.

14 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. — ^{a})

C. 12. 7060
B. 12. 194. 15
K. 12. 192. 24

पुरुषे चेन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः ।
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावांस्तदाश्रयान् ॥ १४
एतां बुद्ध्वा नरो बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिम् ।
समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते शममुत्तमम् ॥ १५
गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ १६

इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ १७
येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ।
जिघ्रति घ्राणमित्याहू रसं जानाति जिह्वया ॥ १८
त्वचा स्पृशति च स्पर्शान्बुद्धिर्विक्रियतेऽसकृत् ।
येन संकल्पयत्यर्थं किंचिद्भवति तन्मनः ॥ १९

K6 V1 Bo. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G3 Kumbh. ed. पुरुषैर्; B6–8 Da4 D7 T G1. 2. 6 M1. 5–7 °षेण (for °षे च). K6 इव (for इह). — b) D7 T2 G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. विजेतव्यानि (for वेदि°). D8 कृच्छ्रशः (for कृत्स्नशः). D6 चेतव्यानि ह कृत्स्नशः. —D7 T G1. 3. 6 read and G2 repeats 14^{cd}, after 21^{ab}. — d) K4. 6. 7 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 (first time) M1. 6. 7 Kumbh. ed. ते(G2 ये)पि भावास् (for विद्धि भावांस्). K6 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. तदाश्रिताः; K7 D4–6. 9 G2 (first time) M1. 6. 7 °श्रयाः; B6 तथाश्रितान्; B8 (marg.) तदाश्रयात्; Ca °श्रयान् (as in text). G2 (second time) विद्धि भावेष्वधिष्ठितं.

15 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D7 G1. 3. 6 om. 15. T G2 (first time) read 15 after 17. — a) D4–6. 9 T2 एवं (for एतां). K4 Da4 D5 T2 M5. 7 Kumbh. ed. बुद्ध्या (for बुद्ध्वा). Ś1 K1. 2. 4 M5 परां; M1. 6 गुरोर् (for नरो). D2 om. (hapl.) from द्ध्या up to बु (in 16^{d}). T2 M5. 7 Kumbh. ed. बुद्ध्वा (for बुद्ध्या). G2 (second time) एवं बुद्ध्या वरां बुद्ध्वा. — b) K6 अगतिं. — c) G2 (first time) धनैश्च; G2 (second time) [अ]धनैश्च (for शनैश्च). T2 M5 सम्यग्; G2 (first time) चैवं (for चैव).

16 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D2 om. up to बु (cf. v. l. 15). — a) K1. 2. 4. 7 B8 (marg.) Da3 D4. 6. 7. 9 G1 M5 Ca. v गुणांते नीयते; K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (also). 9 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 Kumbh. ed. गुणैर्नै(Bo. 7. 9 °र्वि)नी°; T1 गुणान्वि°; G3 गुणा हि नी°; G6 गुणार्थं नीयते; Cs °न्नेनीयते (as in text). B8 Da3. a4 स्वार्थं; D4 lacuna; G2 चैव (for बुद्धिर्). ❀ Ca : गुणानां शब्दादीनामन्ते संनिधाने प्रकाशकत्वाद्बुद्धिर्नीयते रूपाद्युपरक्षिता भातीत्यर्थः ॥ Cn : तम आदिभिर्गुणैर्बुद्धिर्नेनीयते, पुनः पुनरतिशयेन विषयात्मतां नीयते ॥ Cp (reading विलीयते): गुणैः शब्दादिभिः । विलीयते शब्दाद्युपरक्षिता नश्यति । आत्मग्रहणासमर्था भवतीत्यर्थः । गुणान्नेनीयत इति पाठे शब्दादीन् श्रवणादीनि पुनः पुनर्नयति भोगार्थमीश्वरायोपहरति । गुणान्त इति पाठे शब्दादीनां संनिधौ ॥ Cs : नेनीयते पुनः पुनः प्रवर्तयति, अत्यर्थं संकल्पयति ॥ Cv : (reading गुणान्ते नीयते): रूपरसादिगुणसमीपे रागवशाज्जीवेन नीयते । ❀ — b) Ś1 K1 B7. 9 M7 बुद्धेर् (for बुद्धिर्). B6 चैव (for एव). B8 (marg.) T2 च (for अपि). ❀ Cv : बुद्धिरेव बुद्ध्यधीनान्येव । ❀ — c) K6 B6 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 भूतानि (for सर्वाणि). — d) Ds1 T2 G2 बुद्ध्याभावे; Ds2 D5. 7 तद° (for बुद्ध्य°). K6 M1. 6 गुणः. ❀ Cv : बुद्ध्यभावे बुद्धिजये सतीति यावत् । ❀ — After 16, G1 reads 19^{cd}, while D7 T1 ins. :

507* येन संकल्पयत्यर्थं किंचिद्भवति तन्मनः ।

17 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D7 G1 om. 17. T reads 17 after 10^{ab}, while G2 reads it after 8. — a) T1 अतस् (for इति). Ś1 K2. 4 एवेदं (for एवैतत्). — b) T G2 भूतं (for सर्वं). — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D4. 9 [ऽ]थ (for च). — d) D4 [ऽ]सकृत् (for तथा). — After 17, T2 reads 19^{cd}.

18 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D5 om. 18^{a}–20^{b}. — a) K1 पश्यंति. — b) K7 D4. 6. 9 शृणुते (for शृणोति). — Da3 reads 18^{c}–19^{d} after 10. Da4 reads 18^{c}–19^{d} for the first time after 11. — c) B6 जिघ्रते; M1. 6 जिघ्रंति. M7 आह (for आहू).

19 For the sequence in Da3. a4 M5, cf. v. l. 10, 11. D5 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G6 स्पर्शयते; M1. 6. 7 च स्पृशति (by transp.). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 G6 M1. 6. 7 स्पर्शं (for स्पर्शान्). D7 T G1–3 M5 त्वचा स्पर्शं विजानाति. — b) G1 विक्रीयते. K7 D4. 9 बुद्धिर्विक्रमते क्वचित्. ❀ Cn : सकृदिति यौगपद्यमुच्यते कर्त्रादिभावस्य । ...... ज्ञातृ°

अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथगर्थानि पञ्चधा ।
पञ्चेन्द्रियाणि यान्याहुस्तान्यदृश्योऽधितिष्ठति ॥ २०
पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ।
कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति ॥ २१
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।
एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थिता ॥ २२
सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतान्नातिवर्तते ।
सरितां सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान् ॥ २३
अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
प्रवर्तमानं हि रजस्तद्भावमनुवर्तते ॥ २४
इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रदर्शयति सा सदा ।
प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तमो मोहश्च ते त्रयः ॥ २५
ये ये च भावा लोकेऽस्मिन्सर्वेष्वेतेषु ते त्रिषु ।
इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत ॥ २६

C. 12. 7094
B. 12 194 28
K. 12. 192. 37

ज्ञानज्ञेयानां सद्दैवोत्पत्तिरित्यर्थः । ❀ — D7 T1 G3. 6 om. 19[cd]; T2 reads it after 17 and G1 after 16. — [c]) K7 D4. 9 यदा (for येन). V1 संरुधयति (sic) (for संकल्प°). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 येन (D6 यदा) प्रार्थयते किंचित्. — [d]) K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तदा; T2 कश्चिद्; M7 कंचिद् (for किं°).

20 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D5 om. 20[ab] (cf. v. l. 18). D2 om. 20[a]–24[a]. — [a]) K7 बुद्धिर्. — [c]) K7 यानाहुस्; D7 T1 G1–3. 6 तान्याहुस् (for या°). K4 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 8 इंद्रियाणीति या(Bo. 6–9 Da3. a4 Ds1 ता)-न्याहुस्. — [d]) K7 D4. 9 M1. 5–7 तेष्वदृश्यो; D7 G1 नातिदृश्यो; T1 G3 तानदृश्यो (for तान्यदृश्यो). G2 M1. 6. 7 [s]नु- (for ऽधि-).

21 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D2 om. 21 (cf. v. l. 20). — [a]) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D8. 8 पुरुषे तिष्ठती बुद्धिस्; D5. 6 तिष्ठती पुरुषे बुद्धिस्. — [b]) B7. 9 भावे मनसि वर्तते. ❀ Ca: त्रिषु सुखदुःखमोहेषु भावेषु ॥ Cp: त्रिषु भावेषु सात्त्विकादिषु । ❀ — After 21[ab], D7 T G1. 3. 6 read and G2 repeats 14[cd]. K1 om. (hapl.) 21[c]–22[b]. G2 om. 21[c]–22[b]. — [c]) G1 लभ्यते. Ś1 K2. 4 बुद्धिः; K6 वृत्तिं (for प्रीतिं).

22 D2 G2 om. 22 (cf. v. l. 20, 21). K1 om. 22[ab] (cf. v. l. 21). — [a]) Dn1 च (for the second न). — [b]) Ds2 M5 अनु- (for अपि). — T1 om. (hapl.) 22[c]–24[b]. — [c]) M1. 5–7 या वै (for एवं). D5 मनसस्. — [d]) Da3 Ds1 [अ]वस्थितः; Da4 G6 °स्थिताः; M5 वर्तते.

23 D2 T1 om. 23 (cf. v. l. 20, 22). — [a]) D5 येयं (for सेयं). G1 भवात्मिका. K6 भावास्. ❀ C8: भावात्मिका भावत्रयरूपा बुद्धेः स्वीयावस्था । ❀ — [b]) Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D8. 5. 8 T2 G3. 6 अतिवर्तते (for नाति°). — D5 om. (hapl.) 23[c]–24[b]. — [d]) T2 G1. 3 महान् (for महा-). K7 D4. 9 M1. 6 महावेलो महोर्मिमान्.

24 D2 om. 24[a] (cf. v. l. 20); D5 T1 om. 24[ab] (cf. v. l. 23, 22). — [a]) K2. 4 अभिभावगता; B9 अत्रिभागवता; Ds1 T2 G1. 2. 6 M5–7 Cv अवि-(M5. 7 °पि)भाव(T2 M6. 7 Cv °ग)गता; M1 अवि-मान° (for अतिभाव°). ❀ Cp: अतिभावगता भावा-नतिक्रम्य स्थिता ॥ Cv: पञ्चेन्द्रियद्वारा विभागेन पञ्चधा न गता अविभागगता । ❀ — [b]) K6 D4 भावो; D7 जीवे (for भावे). — [c]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8. 9 तु; D2 lacuna; D4 नु (for हि). — [d]) G1 तद्भावान्; G3. 6 तान्भावान् (for तद्भा-वम्). — After 24, D7 T G1–3. 6 read 36.

25 The sequence in D7 T G1–3. 6 is: 26[ab], 508*, 25[ab], 27[ab], 26[cd], 27[cd], 25[cd]. D7 om. 25[ab]. — [a]) Da4 T1 G1. 2 च; D2 तु; D5. 6. 8 T2 M1. 5–7 [इ]ह (for हि). — [b]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 प्रवर्तयति (for प्रदर्श°). K6 Dn1. n4 M7 सा तदा; K7 D4. 9 T1 G1–3. 6 सर्वदा; V1 B7 Da4 Ds1 सा यदा (for सा सदा). — After 25[ab], D5 ins. 508*. The sequence in M5 after 25[ab] is: 36, 27[ab], 26[cd], 27[cd], 35, 26[ab], 508*. — [c]) G1 प्रीतः. Ds1 सत्वा. G1 दमः (for रजः). — [d]) K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6. 7 तु; D4 lacuna (for च). — After 25, M1. 6. 7 ins. 508*.

26 For the sequence in D7 T G1–3. 6 M5, cf. v. l. 25. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 D4. 5. 9 भावा हि; V1 भावाश्च (by transp.). Ś1 K1. 2. 4 लोकेषु (for लोकेऽ-स्मिन्). — [b]) K7 D4. 6. 9 सर्वेष्वेव च; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सर्वे तेष्वेव (for सर्वेष्वेतेषु). K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वै (for ते). — D5 ins. after 25[ab]; D7 T G1–3. 6 M5 after 26[ab];

C. 12. 7093
B. 12. 194. 28
K. 12. 192. 37

इन्द्रियाणि च सर्वाणि विजेतव्यानि धीमता ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिताः सदा ॥ २७
त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्यते ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ २८
सुखस्पर्शः सत्त्वगुणो दुःखस्पर्शो रजोगुणः ।
तमोगुणेन संयुक्तौ भवतोऽव्यावहारिकौ ॥ २९
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
वर्तते सात्त्विको भाव इत्यवेक्षेत तत्तदा ॥ ३०
अथ यद्दुःखसंयुक्तमतुष्टिकरमात्मनः ।
प्रवृत्तं रज इत्येव तन्नसंरभ्य चिन्तयेत् ॥ ३१
अथ यन्मोहसंयुक्तमव्यक्तमिव यद्भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३२
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।
कथंचिदभिवर्तन्त इत्येते सात्त्विका गुणाः ॥ ३३
अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ३४
अभिमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ।
कथंचिदभिवर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥ ३५

M1. 6. 7 after 25 :

508* सत्त्वं बुद्धिस्तमोभावः प्रीतियोगात्प्रवर्तते ।

[D7 G1. 2 सत्त्व- (for सत्त्वं). D7 T G1-3. 6 ततो (for तमो-).]

— ^{a}) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 -गतीः; G1 -गतः (for -गतिः). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 व्याख्यातम्.

27 For the sequence in D7 T G1-3. 6 M5, cf. v. l. 25. — ^{a}) K6 om. च. — ^{b}) M7 विचेतव्यानि (for विजे°). D4 धीमतः. — ^{d}) M5 प्राणिनः. M7 साश्रिताः (for सं°). Dn1 तथा; D4 सदा (for सदा). D7 T G1-3. 6 प्राणिनः संश्रि(G2 °श्रु-; G3. 6 °शि)तं सदा.

28 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. M1. 5. 6 om. 28^{ab}. — ^{c}) V1 चेति (for चैव). — ^{d}) T1 G2. 3 M1. 5-7 चैव (for चेति).

29 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. — ^{b}) M7 रजोगुणाः. — ^{c}) Da4 तमोगुणे न; T1 ततो गुणेन. T2 M7 संयुक्तो. — ^{d}) B6 भवेतां (for भवतो). V1 ऽव्यावहारिकः; B3 (marg. as in text) [ऽ]भ्यवहारिकौ (for ऽव्याव°). ❀ Cv: अव्यावहारिकौ स्वस्वफलभूतव्यवहारासाधकौ भवतः । निद्रया संधीकृत्य किमपि द्रष्टुं न मुह्यतीत्यर्थः । ❀

30 With 30-32, cf. Manu. 12. 27-29. For the sequence in M5, cf. v. l. 25. — ^{c}) K6 तत् (for यत्). — ^{d}) K1 अवेक्षेम; K6 Dn1 D8 D2. 3. 8 आचक्षेत; K7 अवैक्षत; B0 (marg.) आचक्षीत; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cs उपेक्षेत (for अवे°). B7. 8 Da3. a4 D7 T1 G1-3. 6 M6. 7 तं (for तत्). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तथा (for तदा). ❀ Cs: उपेक्षेत, अयमात्मन इति न मन्येत । ❀

31 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. — ^{a}) M6 अत्र (for अथ). D4 lacuna for यद्. D5 अथ वा प्रीतिसंयुक्तम्. — ^{b}) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 अप्रीति- (for अतुष्टि-). G2 -तरम् (for -करम्). — Ds1 reads 31^{c}-32^{b} twice. — ^{d}) K6 Ds1 D8 तत्र संरभ्य; D7 तत्तरसं° (for तन्नसंरभ्य). ❀ Cn: संरभ्य भीत्या । दुःखानुसंधानाद्दुःखमेव वर्धिष्यत इति भीत्या दुःखं न चिन्तयेन्न गणयेदित्यर्थः ॥ Cs: संरभ्य यत्नं कृत्वा । ❀

32 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. For the repetition in Ds1, cf. v. l. 31. V1 reads 32^{ab} on marg. — ^{a}) G2 अथ धर्मो ह संयुक्तम्. — ^{b}) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 अव्यक्तविषयं भवेत्; D7 काये मनसि वा भवेत्. — ^{c}) G3. 6 अप्रत्यक्षम् (for °तर्क्यम्).

33 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. — ^{b}) K4 संशांति-; K6 सुशांत- (for संशान्त-). K6 Ds1 G1 -चिंतता (Ds1 °ना); Da4 -चित्तना; D5 -चित्ततः (for °ता). ❀ Cs: संशांतचित्तता मनस ऊर्मिषट्कनिरासः । ❀ — ^{c}) Ds1 D4 कथंचिद्. B6 इह; B7 Da3. a4 अति-; G1-3. 6 अपि (for अभि-). — After 33, K1 reads 36^{a} for the first time, repeating it in its proper place.

34 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. Ś1 K2. 4 D7 om. (hapl.) 34-35. — ^{a}) K6 D6. 8 परतापश्च (for परि°). — ^{b}) V1 मोहस् (for लोभस्). G3 तथाक्षमः. — ^{c}) D3 om. from स्तानि up to यत्नं (in 36^{c}). — ^{d}) K1 V1 हेतुहेतुभिः; K7 D4 हितहे°; Ds1 M1. 6. 7 हेत्वहेतुतः (M1 °काः) (for °हेतुभिः).

35 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. Ś1 K2. 4 D7. 3 om. 35 (cf. v. l. 34). — ^{a}) K1. 6 V1

दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ।
मनः सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च ॥ ३६

सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः ।
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥ ३७

मशकोदुम्बरौ चापि संप्रयुक्तौ यथा सदा ।
अन्योन्यमन्यौ च यथा संप्रयोगस्तथा तयोः ॥ ३८

पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ।
यथा मत्स्यो जलं चैव संप्रयुक्तौ तथैव तौ ॥ ३९

न गुणा विदुरात्मानं स गुणान्वेत्ति सर्वशः ।
परिद्रष्टा गुणानां च संस्रष्टा मन्यते सदा ॥ ४०

इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरुते बुद्धिसप्तमैः ।
निर्विचेष्टैरजानद्भिः परमात्मा प्रदीपवत् ॥ ४१

सृजते हि गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ।
संप्रयोगस्तयोरेष सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ४२

आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य क्षेत्रज्ञस्य च कश्चन ।
सत्त्वं मनः संसृजति न गुणान्वै कदाचन ॥ ४३

C. 12. 71...
B. 12. 194. 44
K. 12. 192. 53

Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 M1. 6 Cs अवमानस्; Csp अभि° (as in text). — b) K1 D5 प्रसादः; G1. 2 M7 प्रमाद- (for °दः). K7 D4. 9 -तंद्रता (for -तन्द्रिता). ❀ Cs: स्वप्नतन्द्रिता स्वप्नवत्ता तन्द्रावत्ता वेत्यर्थः । ❀ — Ds1 om. 35cd. — c) B9 T1 G1. 3. 6 अपि; Da4 अति- (for अभि-).

36 For the sequence in M5, cf. v. l. 25. D3 om. up to यतं (cf. v. l. 34). D7 T G1–3. 6 read 36 after 24. K1 reads 36a for the first time after 33. — a) Ś1 K2 चापि; K1 वापि; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6 -गामी (for -गामि). — b) K4 प्रार्थनाः (for प्रार्थना-). — c) Da4 सुनियतां; D7 T1 G1–3. 6 संयमितं. Ś1 (*sup. lin.* as in text) तस्य (for यस्य).

37 b) K6 तस्य (for पश्य). — c) Ś1 K1. 2 च; K7 D4–6. 9 T2 G2 [ऽ]त्र; D7 T1 G1 M1. 5–7 त्रि- (for -तु). T2 एकम्.

38 a) K1 मषकोडंबरौ; K4 मशक्योदुंबरौ; K7 D4–7. 9 T G1–3. 6 °कोदुंबरे; Da4 °कौदुंबरौ. K7 D4–6. 9 चैव; Bo. 7 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T1 G1. 3. 6 वापि (for चापि). ❀ Cs: मशकः उदुम्बरफलान्तर्जन्तुः । ❀ — b) K7 D4–7. 9 T G1–3. 6 संप्रयुक्ते (for °युक्तौ). — V1 om. (hapl.) 38c–39b. — c) Ś1 K1 अन्यश्च; D7 T G1–3. 6 अन्ये (for अन्यौ). Bo. 8. 9 Da3. a4 D5 स्यातां च; B6 च तथा (for च यथा). K6 B7 Dn1. n4 D8 D2. 3 अन्योन्यमेतौ स्यातां च; M1. 5–7 अन्योन्यत्वाच्च तावन्यौ. — d) T G1–3. 6 M5 [ए]तयोः (for तयोः).

39 V1 om. 39ab (cf. v. l. 38). — a) G1 वृथा (for पृथग्-). B6. 9 Da4 D6 M1. 6. 7 -कृतौ; D5 च तौ (for -भूतौ). Ś1 K1. 2 B9 प्रकृत्यैव; K4 °तौ च (for °त्या तौ). — b) T1 संप्रयुक्ते. K2 संयुक्ते चैव सर्वदा. — c) D8 मत्स्यौ. K7 D4. 5. 9 यथा मत्स्योऽद्भि-रन्यः सन्. — d) D4. 6. 9 संप्रयुक्तस् (for °युक्तौ). Ś1 K1. 2 च तौ तथा (for तथैव तौ).

40 a) Da4 गुणान्. — b) B9 D5 न (for स). K7 D4. 6. 9 गुणान्वेत्ति स सर्वगः. — c) K7 परिद्दष्टा; D7 °दुष्टा; T1 °सृष्टा (for °द्रष्टा). K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9 G6 तु; D4 तु; D5 यः; D7 T2 G1. 2 M5 सन्; T1 G3 M1. 6. 7 स (for च). ❀ Cs: परिस्रष्टेति पाठे स्वसंनिधिमात्रेण परितः सकलभाव-कर्ता । ❀ — d) K2 B6. 7 M5 स स्रष्टा; K4 Da4 M1. 6 Cn संसृष्टा; K6 V1 Bo. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 T1 संसृष्टान्; K7 संद्दष्टा; B8 (marg. as in text) D5 स द्रष्टा; Ds2 संस्रष्टान्; D4. 9 संद्रष्टा; Cnp संस्रष्टा (as in text). K6. 7 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 G6 M5. 7 तथा; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D7 T G1–3 M1. 6 तदा (for सदा). ❀ Cn: संस्रष्टेति पाठे समित्येकीभावे इति यास्क-वचनात् (Nir. I. i. 3) आत्मन्येकीभावेन तादात्म्येन गुणानां स्रष्टा कल्पकः संस्रष्टा । ❀

41 b) K1 कुर्वते. Ś1 (before corr.) K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 7 Ds1 D2. 5–8 T G1. 2 M1. 5–7 बुद्धिसत्तमैः; K7 D4. 9 °रंतरा (for °सप्तमैः). — c) ❀ Cv अजानद्भिः रूपा-दिविषयानजानद्भिरिन्द्रियैः । अन्तर्णीतो णिच् । अज्ञापयद्भिरि-न्द्रियैः । ❀ — d) D8 पद्मात्मा (for पर°).

42 a) D4 मृजते (for सृ°). M5 त्रि- (for हि). — b) K1 परिपश्यते. — c) K7 स प्रयोगस्. K7 Da4 D4. 9 M1 एव; G2 एषु (for एष). — d) G2 सत्य- (for सत्त्व-). K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 8 M1. 7 ध्रुवं; D5 त्रुधः (for ध्रुवः).

43 a) Ds1 आश्रया; D5 आश्रमो. ❀ Ca: आश्रयः उपादानकारणत्वम् । ❀ — b) D4. 9 च कश्च नः; D7 T1 G1–3. 6 कदाचन (for च कश्चन). B8 (marg.) D5 T2 Ca गुणाः (T2 °णः) सत्त्वस्य चेतना (Ca °नः); M6. 7 क्षेत्रज्ञस्त(M7 °स्य)स्य चेतना. — D7 G1 om. (hapl.) 43cd. — c) G3 रजः (for मनः). K6 V1 Bo. 6. 7

C. 12. 7110
B. 12. 194. 43
K. 12. 192. 54

रश्मींस्तेषां स मनसा यदा सम्यङ्नियच्छति ।
तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ॥ ४४
त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।
सर्वभूतात्मभूतः स्यात्स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४५
यथा वारिचरः पक्षी लिप्यमानो न लिप्यते ।
एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्तते ॥ ४६
एवंस्वभावमेवैतत्स्वबुद्ध्या विहरेन्नरः ।
अशोचन्नप्रहृष्यंश्च चरेद्विगतमत्सरः ॥ ४७
स्वभावसिद्ध्या संसिद्धान्स नित्यं सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा स्रष्टा विज्ञेयास्तन्तुवद्गुणाः ॥ ४८
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते निवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ॥ ४९
एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ।
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति ॥ ५०

Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 Cn संसृजते; T1 संसृतिं च (for संसृजति). ❀ Cn: संसृजते निर्दिशति प्रकाशयतीत्यर्थः । ❀ — d) Ś1 K1. 2. 4 गुणान्वै तु कदा च न; Ca as in text.

44 a) Da4 G2 रश्मिंस्; T3 रश्मिस्. T2 G1. 2 स्वेषां; M1. 5–7 एषां (for तेषां). B6 समादाय; D5. 7 T1 सुमनसां (D5 °सा); T2 G1. 6 M5–7 स मनसां (for °नसा). ❀ Ca: रश्मीन् इन्द्रियवृत्तीः ॥ Cs: रश्मीन् विषयप्रकाशनप्रकारान् । ...रश्मिनैषामिति पाठे बुद्ध्यादिगुणानामेषां रश्मिना तेजसा । ❀ — b) G6 यथा (for यदा). — c) K7 D5 स्वात्मा; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ह्यात्मा (for ऽस्यात्मा). Dn1 तदप्रकाशे तस्यात्मा. — d) K7 D4. 6. 9 दीपः कुंभे ज्वलन्निव.

45 45ab is damaged is B7. — a) K4 D4 याः; G1 [अ]धः (for यः). D8 om. from कृतं up to the second लिप्य (in 46b). Ś1 K1. 2 प्रकृतं (for प्रा°). D5 M1. 6. 7 त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म. ❀ Cs: प्राकृतमिति । प्रकृत्या फलरागस्वभावेन प्रयुक्तं प्राकृतं काम्यं कर्म । ❀ — b) D6 आत्मरतो (for °रतिर्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यदा नित्य(T1 G1–3 °त्यं)रतो मुनिः. — c) K6 Dn1. n4 Ds D2. 3 -भूतस्तस्मात्; K7 -भूतं स्यात्; D7 T1 -भूतस्मात् (for -भूतः स्यात्). — d) B8 प्र- (for स). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उत्तमां (for परमां).

46 D8 om. up to लिप्य (cf. v. l. 45). — a) G2 वारिचरं; G6 [आ]काशचरः (for वारि°). Da4 पक्षि. — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–7 सलिलेन; K7 D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 न लिंप(K7 °प्य)ति; G2 न लंपत (sic) (for लिप्यमानो). D5. 7 [अ]वलिप्यते; T1 G1 न लिप्यति (for °प्यते). — c) D7 T1 G1. 2 एष (for एव).

47 B9 om. 47ab. — a) K2 एव (for एवं-). — b) K7 D4. 6. 9 नाबुद्ध्या; D7 T G1–3. 6 संबुध्य (for स्वबुद्ध्या). D7 T2 G6 M5–7 विहरन् (for °रेन्). M5 मुनिः (for नरः). — c) Ś1 K1. 2 चाप्रहृष्यंश्च (for अप्र°). M5 अप्रहृष्यन्नशोचंश्च. — d) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समो (for चरेद्). K7 D4–6. 9 सहेत गतमत्सरः.

48 a) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -युक्त्या; D4. 9 -बुद्ध्या; T2 -शक्त्या (for -सिद्ध्या). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 G2 M5. 6 युक्तस्तु (Ds °श्च); D7 T G1. 3. 6 M7 युक्तं तु (for संसिद्धान्). M1 स्वातंत्र्यभावयुक्तस्तु. — b) Ś1 K1. 2 द्रष्टा हि; K7 D4. 6. 9 स्रष्टा हि; Da4 स नित्यान्; D7 T G1. 2. 6 M1. 5–7 नित्यं सं- (for स नित्यं). D4 स्रजते. — c) K1 तूर्ण-; D7 और्ण- (for ऊर्ण-). K4. 6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 सूत्रं; D7 T G1–3. 6 M5 सत्त्वं; M1. 6. 7 सृष्टा (for स्रष्टा). — d) B9 जंतुवद् (for तन्तु°).

49 a) B8 (marg.) वै; M5 वि- (for न). B7 विवर्तंते (for निव°). ❀ Cs: प्रध्वस्ता इति । विवेकज्ञानप्रणष्टा गुणाः । ❀ — b) V1 प्रवृत्तिर् (for नि°). K4 नोपलक्षयेत्; B8 (marg. as in text) Da3. a4 °पद्यते (for °लभ्यते). ❀ Ca: यथा ऊर्णनाभिः मर्कुट इव तन्तुवद्गुणाः ! न .... ये प्रध्वस्तास्ते निवर्तन्ते । न खलु विनष्टा घटव्यक्तिरीश्वरेण उन्मज्जयितुं शक्यते । एवं सिद्धे, उत्तरकालं तज्जातीयोत्पत्तिमाह — निवृत्तिर्नोपलभ्यते । ❀ — c) K1 प्रत्यक्षे च (for °क्षेण). — d) D6 सिध्यते. ❀ Cp: अनुमीयते श्रुतिरनेनेत्यनुमानं स्मृतिः । तया तत्सिध्यति । ❀

50 a) K1 एकमेके; T2 इति केचिद्. K1 व्यवसंति; K4. 6 B7 Da3 Dn4 Ds D2. 3. 7. 8 [ऽ]ध्यवस्यंति (for व्यव°). — b) D5 T G1. 2 निवृत्तिम्; D7 निर्वृत्तिम्; G6 निवृत्तम् (for °त्तिर्). V1 अपि; D7 इव (for इति). — c) K1 संप्रदायैतद्; D2 T2 G1 °धार्येतद् (for °धार्यैतद्). — d) Ś1 K1. 2 अध्यवसेद्; K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 व्यवस्ये(V1 °से)त (for अध्यवस्येद्). K7 D4. 6. 9 यथाविधि; B9 Ds1 M6 यथा मतिः (for यथामति).

इतीमं हृदयग्रन्थिं बुद्धिभेदमयं दृढम् ।
विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः ॥ ५१
मलिनाः प्राप्नुयुः शुद्धिं यथा पूर्णां नदीं नराः ।
अवगाह्य सुविद्वांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा ॥ ५२
महानदीं हि पारज्ञस्तप्यते न तरन्यथा ।
एवं ये विदुरध्यात्मं कैवल्यं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ५३
एतां बुद्धा नरः सर्वां भूतानामागतिं गतिम् ।
अवेक्ष्य च शनैर्बुद्ध्या लभते शं परं ततः ॥ ५४
त्रिवर्गो यस्य विदितः प्राग्ज्योतिः स विमुच्यते ।
अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ ५५
न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियेषु विभागशः ।
तत्र तत्र विसृष्टेषु दुर्जयेष्वकृतात्मभिः ॥ ५६
एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ५७

C. 12. 7124
B. 12. 194. 59
K. 12. 192. 71

51 ^{a}) Ds1 हृदयं (for °य-). — ^{b}) K6 -चित्तमयं; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D3. 8 -चिंता°; D5 -सत्त्व°; G2 -मेध° (for -भेद°). ❀ Cp: हृदयग्रन्थिम्, अहंकारं, अज्ञानं वा जाड्यं वा ॥ Cs: हृदयग्रन्थिम्, अतत्त्वमिथ्याज्ञानरूपं बुद्धिभेदमयम् । ❀ — ^{c}) G2 विमुंच. K7 V1 B9 D4. 9 आसीनो (for आसीत).

52 ^{a}) K2. 4 मलिनः; M6 (before corr.). 6. 7 (*sup. lin.*) प्रसृताः. K4. 7 D2. 4–7. 9 M5–7 सिद्धिं (for शुद्धिं). — ^{b}) Ś1 K1 तथा (for यथा). Da4 M6 पूर्णा. K1 नदी; Da4 नदां. G3. 6 नरः. ❀ Cs: पूर्णां सततप्रवाहिनीम् । ❀ — ^{c}) Ś1 K1. 2 D7 G3 अविगाह्य; D6 अवग्राह्य (for °गाह्य). D5 च (for सु-). — ^{d}) D6. 7. 8 विधि- (for विद्धि). D6 लोकम् (for ज्ञानम्). D5. 6 इमं (for इदं). — After 52, K7 B9 D4. 9 ins. 509*.

53 K7 om. 53. B9 D4. 9 om. (hapl.) 53^{ab}; V1 reads it on marg. — ^{a}) K1 महानदी; K4. 6 Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 °नद्या; B6–8 D5 °नद्यां (for °नदीं). B6 तत्तज्ज्ञस्; Da3. a4 तत्त्वज्ञस्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पारज्ञास् (for °ज्ञस्). — ^{b}) V1 तीर्यते; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तरंते (for तप्यते). K4. 6 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 तद् (M6 °दा) न्यथा (for तरन्यथा). — K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ins. after 53^{ab} : K7 B9 D4. 9 after 52 :

509* न तु तप्यति तत्त्वज्ञः फले ज्ञाते तरत्युत ।

[V1 न हि; Da4 न नु (for न तु). K7 D4–6. 8 तप्यते न तु तत्त्वज्ञः (for the prior half). V1 Dn4 D4. 9 फल- (for फले). K7 Da4 Dn1 D4. 9 ज्ञाने; Dn4 -जाते (for ज्ञाते).]

— ^{c}) V1 Bo. 7. 9 Da4 Ds2 D3. 5. 7 T1 G1. 3. 6 आध्यात्मं; B8 (marg. as in text) M1. 6. 7 आत्मानं (for अध्यात्मं). — ^{d}) Ś1 K1 Da4 कैवल्यं; K2. 4 केवल्यं; K6 केवल्यं; B6–9 Dn1 D2. 4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 केवलं (M6. 7 °ल-) (for कैवल्यं).

54 ^{a}) K6 Ds2 D8 M1. 5–7 एवं; B6 एतद् (for एतां). K7 D4. 8. 9 G6 बुद्ध्या (for बुद्धा). B6. 7. 9 नरः सर्व-; Da3. a4 नरः सर्वं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 नराः सर्वे (D7 °र्वा) (for नरः सर्वां). — ^{b}) D4 om. गतिम्. T2 भूतानामगतिं सतिं. — ^{c}) D7 T G1–3. 6 M5 सम्यग् (for बुद्ध्या). — ^{d}) Da4 लभ्यते (for लभते). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn4 Ds D3. 4. 8. 9 Cp: शमंततः; Da4 Dn1 D2. 5. 6 शमनं ततः (for शं परं ततः). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 लभते (G2 M7 लभंते; M1. 6 वहंते) शममुत्तमं. ❀ Cn: शं सुखम्, अनन्ततः अनन्तम् । शममन्तत इति पाठः स्पष्टार्थः । ❀

55 ^{a}) K6 त्रिविधो; D5 त्रिवर्णो (for °र्गो). K7 D4. 9 शास्त्रेण; G1. 2 विहितः (for विदितः). — ^{b}) V1 D7 T2 G1. 2 M1. 5–7 प्रेक्ष्य तं; T1 प्रेक्ष्यतां; G3. 6 प्रेक्ष्य (G6 °क्ष्य) तः (for प्राग्ज्योतिः). K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 प्रेक्ष्य यश्च विमुंच (D5 °मोक्ष्य)ति. — ^{c}) Da4 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अन्वीक्ष्य (Da4 °क्ष्य) (for अन्विष्य). K2. 4 अन्विष्यमाणमायुश्च. — ^{d}) K7 D4. 6. 9 सोंतर्दर्शी; T2 तद्वद्दर्शी (for तत्त्व°). K2 निरुत्सकः; Da4 °त्सुकैः; G2 °त्सुखः. ❀ Cp: निरुत्सुकोऽतरलचित्तः । ❀

56 ^{a}) M1. 7 ज्ञातुम् (for द्रष्टुम्). — ^{b}) K6. 7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 इंद्रियैश्च (D5 °यैः सु-); D7 T1 G1 इंद्रियेण (for °येषु). — Da3. a4 om. 56^{cd}. — ^{c}) V1 नियुक्तेषु; Dn1. n4 D2. 8 विसृष्टैश्च; D7 T G1–3. 6 M7 निसृष्टेषु (for विसृ°). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 दुर्धरेषु; K6 Dn1. n4 D2. 3. 8 दुर्वार्यैश्च; K7 V1 Bo. 6–9 D8 G3 दुर्वार्येषु; D4. 9 दुर्धार्येषु; D5. 6 दुर्वार्यैर् (for दुर्जयेषु). D7 T G1. 2. 6 अजितात्मभिः (for अकृता°).

57 ^{a}) D4 M1. 6. 7 एवं (for एतद्). K1 Ds2 बुद्ध्वा (for बुद्धा). Dn1 बुद्धिः (for बुद्धः). — ^{b}) D6 G1. 2

C. 12. 7125
B. 12. 194. 60
K. 12. 192. 72

न भवति विदुषां ततो भयं
यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।
न हि गतिरधिकास्ति कस्यचि-
त्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम् ॥ ५८
यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं
तच्च निर्णुदति यत्पुरा कृतम् ।
नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं
तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ ५९
लोक आतुरजनान्विराविण-
स्तत्तदेव बहु पश्य शोचतः ।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो
ये विदुस्तदुभयं पदं सदा ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

M1. 6. 7 बुद्धि- (for बुद्ध-). — After 57ab, Kumbh. ed. Cv ins. :

510* प्रतिगृह्य च निह्नोति ह्यन्यथा च प्रदृश्यते ।
न सर्पति च यं प्राहुः सर्वत्र प्रतिहन्यते ।
धूमेन चाप्रसन्नोऽग्निर्यथार्कं न प्रवर्तयेत् ।
धिष्ण्याधिपे प्रसन्ने तु स्थितिमेतां निरीक्षते ।
अतिदूराच्च सूक्ष्मत्वात्प्रस्थानं न प्रकाशते । [5]
प्रपद्य तच्छ्रुताद्धानि चिन्मयं स्वीकृतं विना ।

[(L. 1) ❀ Cv: अन्यथा तूष्णीमेव निराकरणं प्रदृश्यते । ❀ — (L. 3) ❀ Cv: अप्रसन्नः आच्छादितः । ❀ — (L. 4) ❀ Cv: धिष्ण्याधिपे वैकुण्ठलोकयात्राधिपे । ❀ — (L. 5) ❀ Cv: प्रस्थानं मुक्तिमार्गः । ❀ — (L. 6) ❀ Cv: प्रपद्य ज्ञात्वा । एतत्पर्यन्तं कालं वृथैवायुर्गतमिति वैराग्यं प्राप्येत्यर्थः । ❀]

— c) D5. 7 T G1. 3. 6 [ए]तद् (for तद्). K7 मन्येत (for मन्यन्ते). — d) K2 कृत्यकृत्या; G1. 2 कृत (G2 °तं)कृत्यं (for °कृत्या).

58 a) Da4 G2 भवंति; Dn4 भवती. Da3 विदुष्यां; T2 विमर्शा (for विदुषां). Ś1 K1. 2 V1 महद्भयं; K7 D4. 9 तथा भयं; B6 यतो भयं (for ततो भयं). — b) K7 G2 तद्यद् (for यद्). — d) D5 गुणैः (for गुणे). K6 प्रवदति; G6 प्रभवंति. B6. 9 D5 T2 G1. 2. 6 M1. 5-7 तुल्यतां; Da3 [अ]तितुल्यतां; Ds2 अनल्पतां (for अतुल्यताम्).

59 a) K6 V1 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 T G1-3. 6 M1. 5. 6 Cv यः (for यत्). Da4 अनधि- (for अनभि-). — b) K1 [अ]नुर्णदति; K6. 7 B0. 6. 8 Da3. a4 Dn4 Ds D4-9 T G1. 3 निर्नुदति; V1 विनिंदति (for निर्णु°). — c) Da4 प्रियं (for [अ]प्रियं). D4 lacuna for दुभयं कुतः प्रि-. — d) D7 G1. 2. 6 M7 तं (for तज्). K1. 2. 4 G6 सर्वतः (for कु°). — After 59, K6 B7-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cp ins. :

511* लोकमातुरमसूयते जन-
स्तस्य तज्जनयतीह सर्वतः ।
[(L. 2) B7-9 Da3 कुर्वतः (for स°).]

60 B7. 9 Ds1 om. 60ab. — a) K7 पश्य; D9 यश्च (for लोक). K6 -जनाद् (for -जनान्). K1 B8 विराविशास् (B8 °शस्); V1 B0 D2 निराविशं(V1 °श)स्; Ds2 D3. 8 निराविशत् (for विराविणस्). K2. 4 लोक आत्तरजनांतराविणस्; B6 D5. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 C8 लोकमात(D5 T2 G2 M5. 6 C8 °तु)रमसूयते जनस्; Da3 (also as in text) ✻✻आंतरजनास्तदुभयं पदं. ❀ Ca: विराविण इति । बुद्धिद्वयापेक्षसंदेहादुभयशब्दधारिणः, अस्ति मोक्षो नास्ति मोक्ष इति दोलायमानसंदेहव्यञ्जकशब्दान् ॥ Cn (reading निराविशन्?): लोके निराविशन् सम्यगभिनिवेशं कुर्वन् ॥ Cv: विराविणः विशेषेण रोदनध्वनियुक्तानातुरजनान् । ❀ — b) K4 D4. 9 तत्र देव (for तत्तदेव). K2 योगतः; K4 शोचत; B6 D7 T G1-3. 6 शोचति (for °तः). D6 तस्य वै जनयतीह पश्यतः. — c) D6 तत्र वीक्ष्य कुशलो न शोचते; T2 M7 तत्र पश्य कुशलं (M7 °लो) न शोचतो. Csp as in text. — d) K7 D4. 9 तदभयं (for तदु°). Ś1 K1. 2. 4 सदैव ह; Dn1 सतां पदं; D8 D7. 8 T G1-3 M1. 5-7 पदं सतां; G6 प्रियाप्रियं (for पदं सदा). Da3. a4 ये विदुर्भयविरागिणः सदा; D5 शोचतोभयविभागिनः सदा.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4 V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 अध्यात्मं; B7 अध्यात्मकथनं; D8 अध्यात्मनिरूपणं; T2 गुणाचारं; M1. 5-7 अध्यात्मोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B8 Dn4 Ds2 D7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 20; Dn1 21; D2 19; T2 G2 34. — *Śloka no. :* K4 62; Da4 Dn1. n4 63; Ds1 61.

१८८

भीष्म उवाच ।
हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्विधम् ।
यं ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छन्ति परमर्षयः ॥ १
यथा स्वनुष्ठितं ध्यानं तथा कुर्वन्ति योगिनः ।
महर्षयो ज्ञानतृप्ता निर्वाणगतमानसाः ॥ २
नावर्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः ।
जन्मदोषपरिक्षीणाः स्वभावे पर्यवस्थिताः ॥ ३
निर्द्वंद्वा नित्यसत्त्वस्था विमुक्ता नित्यमाश्रिताः ।
असङ्गीन्यविवादीनि मनःशान्तिकराणि च ॥ ४
तत्र स्वाध्यायसंश्लिष्टमेकाग्रं धारयेन्मनः ।
पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ॥ ५
शब्दं न विन्देच्छ्रोत्रेण स्पर्शं त्वचा न वेदयेत् ।
रूपं न चक्षुषा विद्याज्जिह्वया न रसांस्तथा ॥ ६
घ्रेयाण्यपि च सर्वाणि जह्याद्ध्यानेन योगवित् ।
पञ्चवर्गप्रमाथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ॥ ७
ततो मनसि संसज्य पञ्चवर्गं विचक्षणः ।
समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियैः सह पञ्चभिः ॥ ८
विसंचारि निरालम्बं पञ्चद्वारं चलाचलम् ।

C. 12. 7137
B. 12. 195. 9
K. 12. 193. 10

188

☞ With 188, cf. Bṛhan-Nār. P. 44. 83–105, the variants from which are included in Appendix II (no. 1).

1 [a]) Da3. a4 तात (for पार्थ). — [b]) D7 ध्यान-योगश्च; G6 ध्यानं योगं. — [c]) K7 तज्; Da3 ये; D4. 7. 9 T M1. 5–7 यज् (for यं). — [d]) B6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [इ]ह महर्षयः (for परम°). ❀ Ca: चतुर्विधम् । महाभूतलयः पूर्वमहंकारात्मकस्तथा । बौद्ध आध्यात्मिकश्चेति ध्यानयोगश्चतुर्विधः ॥ Cs (adds): यद्वा ध्यानस्य चतुर्विधत्वं विषयेभ्य इन्द्रियनिवर्तनं, ततो मनसीन्द्रियलयः, ततो मनसो बुद्धौ लयः, बुद्धेरात्मनीति । ❀

2 [a]) K7 D4. 9 सुनियतं; B8 (marg. as in text) Da3 सुनिष्ठितं; Ds1 M1 स्वनि° (for स्वनु°). Ś1 K1. 2 कार्यं (for ध्यानं). — [b]) Da4 यथा (for तथा).

3 [a]) D7 T1 G1. 3. 6 वर्तते च (for नावर्तन्ते). — [c]) D5. 6 सर्व- (for जन्म-). K1. 4 -परिक्षीणः (for °क्षीणाः). — [d]) Ś1 K2. 4 पर्यवस्थितः; D7 T1 G1. 3. 6 पर्युपस्थिताः.

4 D5 om. (hapl.) 4[ab]. — [a]) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 निर्द्वंद्वो (K4 °द्वा) नित्यस(K7 D4. 9 °त)त्वस्थो. — [b]) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 विमुक्तो; B6–9 Da3. a4 निर्मुक्ता; Ds T2 M1. 5–7 विमुक्तिं; D7 T1 G1. 3 विमुक्तिर् (for °क्ता). Ś1 K2. 4 D4. 7 नित्यमाश्रितः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 D2. 3. 8 Cnp निष्परिग्रहाः; Dn1 नियमस्थिताः; D6 नित्यमास्थिताः (for °माश्रिताः). — [c]) K4. 6 Bo. 6. 7 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 G3 असंगानि (for असङ्गीनि). V1 Ds D5. 7 T G1 6 M1. 6. 7 अविषादीनि; G2 अपकारीणि (for अविवादीनि).

5 [a]) V1 D4. 5. 9 G2 M6. 7 Cnp [अ]ध्ययनसंश्लिष्टम्; Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 ध्यानेन सं°; D7 T1 G1. 3 ध्यायेत्सुसं°; M1. 5 ध्यायन्नसं° (for स्वाध्यायसं°). ❀ Cn: [ध्याना]ध्ययनसंश्लिष्टमिति प्राचीनपाठे प्रणवेन घण्टानादवदतिदीर्घोच्चारितेन एकीभूतम् । ❀ — [b]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 एकाग्रो. — [c]) ❀ Cn: इन्द्रियाणां मनोमात्रावस्थितिः पिण्डीकारः । ❀ — [d]) Ś1 K2. 4 आसीनं (for °नः). D9 (before corr.) मुक्तिः (for मुनिः).

6 [b]) Ś1 K1. 2 स्पर्शं चापि; K7 Da3. a4 Dn1 Ds D4–6. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 त्वचा स्पर्शं (by transp.). V1 Bo. 6–9 नापि च (for त्वचा न). D4 वेदयत्; D5 विंदयेत्. — [c]) K7 चक्षुषां. K7 Da3 Dn1 Ds1 D4. 6. 9 विंद्याज् (for विद्याज्). — [d]) D4 (before corr. as in text) G2 जिह्वाया. D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 च (for न). K6 D7 T G1. 3. 6 M1 रसं (for रसांस्).

7 [a]) B9 Da3. a4 प्रियाणि; Ds1 प्रेयाणि; G2 घ्रेयानि. — [b]) D5 ज्ञानेन; D7 T G1. 3. 6 M5 च ध्यान- (for ध्यानेन). — [c]) K6 पंचधर्म्य-; Bo. 6. 8 °धर्म- (for °वर्ग-). — [d]) Ś1 K7 B6 D5 G6 नैच्छेच्च; G1. 3 T1 नैच्छत (for नेच्छेच्च). K7 D9 (before corr.) धैर्यवान् (for वीर्य°). K1. 2 नै(K2 ने)च्छेच्च तानि वीर्यवान्.

8 [a]) K4 संभज्य; K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 संगृह्य; D4. 3. 9 संमृष्टं (for संसज्य). — [b]) T2 पंचवर्ग-. K4 विलक्षणः; K7 विचक्षणैः;

C. 12. 7137
B. 12. 196. 9
K. 12. 193. 10

पूर्वे ध्यानपथे धीरः समादध्यान्मनोऽन्तरम् ॥ ९
इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिण्डीकरोत्ययम् ।
एष ध्यानपथः पूर्वो मया समनुवर्णितः ॥ १०
तस्य तत्पूर्वसंरुद्धं मनःषष्ठमनन्तरम् ।
स्फुरिष्यति समुद्भ्रान्तं विद्युदम्बुधरे यथा ॥ ११
जलबिन्दुर्यथा लोलः पर्णस्थः सर्वतश्चलः ।
एवमेवास्य तच्चित्तं भवति ध्यानवर्त्मनि ॥ १२
समाहितं क्षणं किंचिद्ध्यानवर्त्मनि तिष्ठति ।
पुनर्वायुपथं भ्रान्तं मनो भवति वायुवत् ॥ १३
अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्द्रीरमत्सरः ।
समादध्यात्पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥ १४
विचारश्च वितर्कश्च विवेकश्चोपजायते ।
मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ॥ १५
मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानं च कारयेत् ।
न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मनो हितम् ॥ १६
पांसुभस्मकरीषाणां यथा वै राशयश्चिताः ।

Ds1 विवक्षणः. — ^{c}) T2 समां दध्यान्; G2 समादध्यन्. K1 समादध्यात्मनो भ्रांतास्.

9 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 निःसंशयं; K7 D4. 9 विसंवादि; D5. 6 निःसंचारि; D7 T1 G1 विसंचारं; G3 M7 °चारी. K7 निरालेपं (for °लम्बं). ❀ Cs: विसंचारि बहिःसंचाररहितम् । निरालम्बं विषयस्मरणरहितम् । ❀ — ^{b}) G1 पंचचारं (for °द्वारं). — ^{c}) K4 V1 Bo 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T2 G3. 6 M1. 5–7 पूर्वं; B9 D4 T1 G1. 2 पूर्व- (for पूर्वे). Ds2 ध्याने यतेद्; D7 ध्यानपदं; T G1. 3 °पदे (for °पथे). K7 धीराः; Bo T1 वीरः (for धीरः). — ^{d}) B8 समदध्यान्; Da4 सदा दध्यान्; T1 समादध्यान्. V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 M6. 7 (*sup. lin.*) मनोंतरा (Da3 °रः); T G1. 3. 6 M1. 5. 7 मनो नरः (for मनोऽन्तरम्).

10 ^{b}) Da4 पिंडि-; T2 पिंड-. Ś1 K1. 2. 4 [अ]सौ (for [अ]यम्). — ^{c}) T1 एव (for एष). Da3. a4 स्थानपथः (for ध्यान°). Da4 पूर्वं; D5 नित्यं; T2 पूर्वे. — ^{d}) K6 यथा (for मया). K1 समनुवर्णिताः.

11 ^{a}) G2 तच्च (for तस्य). K6 -संशुद्धम् (for -संरुद्धं). ❀ Ca: पूर्वसंरुद्धमिति प्रथमरोधोपक्रमे ध्याने स्थितमपि । ❀ — ^{b}) K6 Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 आत्मनः षष्ठमां(K6 D2 °मं)तरं; K7 Da3. a4 D4 आत्मषष्ठमनंतरं; V1 B6. 8 D5–7 M1 आत्मषष्ठं मनोंतरं; T G1–3. 6 M5–7 आत्मषष्ठं (G6 °ष्ठ-) मनोंतरा. — ^{c}) K1 B8 (marg. as in text) समुद्भ्रांत-; V1 B6. 8 (marg.) °द्भ्रांते; B8 (marg.) °द्भूता; Da3. a4 Dn4 Ds D2. 5. 7. 8 G3. 6 M7 °द्भ्रांता; D4 °द्धांतं (for °द्भ्रान्तं). — ^{d}) D7 अंबुधरो (for °रे). ❀ Cs: यथाम्भोधरादन्यत्र सती अपि विद्युदम्भोधरमध्य एव स्थाने स्थाने विचलन्ती लक्ष्यते, एवं समाधौ नाभ्यादिमूर्धान्तरधारणास्थाने क्रमेण स्थाप्यमानं मनस्तत्र चलत्वं न जहातीत्यर्थः । ❀

12 ^{a}) D8 लोभः; M1 लोलं. — ^{b}) G2 पत्रस्थः (for पर्णस्थः). D5 च सः; M7 चरः (for चलः). — ^{c}) Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 G6 चित्तं (Da4 °त्रं) च; B6 चित्तं वै (for तच्चित्तं). — ^{d}) Ds D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 भ्रमति (for भवति). D7 T1 G1 M5 ज्ञानवर्त्मनि; T2 ध्यानवर्तनि (sic).

13 ^{a}) D6 समाहतं; M7 °हितः. B8 (marg. as in text) Da4 मनः (for क्षणं). Ś1 K1. 4. 6 कंचिद्. T1 G1. 3. 6 समाधिलक्षणं किंचिज्. — ^{b}) T G1. 3. 6 ज्ञान- (for ध्यान-). — ^{c}) D7 T1 G1. 3 पूर्वं (for पुनर्). K1. 6 B9 वायुपथ-; Da4 Ds1 M1. 6 °पथे. K7 D4. 5. 9 M5. 7 प्राप्य; D7 T G1. 3. 6 M1. 6 प्राप्तं (T2 °प्ता) (for भ्रान्तं). — ^{d}) M1. 6. 7 भ्रमति (for भवति).

14 ^{b}) B9 ततस्तंद्रीर्; D6. 7 G1. 2 M7 गततंद्रिर्. K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–5 G2 M1. 5–7 अमत्सरी. D9 गततंद्रोऽप्यमत्सरी. — ^{d}) B8 ध्यानयोगतः.

15 ^{ab}) K7 D4. 6. 9 वितर्कश्च विचारश्च (by transp.); G3 हताशश्च वितर्कश्च (for ^{a}). K6 Dn1. n4 D2. 3. 8 transp. वितर्कश्च and विवेकश्च. G3 [अ]विषहश् (for विवेकश्). — K6 om. 15^{c}–16^{b}. — ^{d}) D7 प्रथम-. D5 आहितः (for आदितः). Dn4 प्रमध्यानसमादितः (sic). ❀ Cs: आलोचनमात्ररूपा विषयेन्द्रियवृत्तिर्विचारः । संदेहरूपा मनोवृत्तिर्वितर्कः । निर्णयरूपा बुद्धिवृत्तिर्विवेकः । ❀

16 K6 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) K4 D4. 9 सहसा (for मनसा). Ś1 K1. 2. 4 क्लेशमानस्य; K7 D4. 5. 9 M5 क्लिश्यमानश्च; B6 °मानं तु; D4 °मानोपि; G1 °मानस्य. — ^{b}) D5 तु (for च). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 G2 तत्समाधानकांक्ष(K7 D4. 6. 9 G2 °काम)या. — ^{c}) D5 T2 G1 M1 अनिर्वेदं. Ds2 D5 पुनर् (for मुनिर्). D4. 7 T G1 M5. 7 गच्छन् (for गच्छेत्).

सहसा वारिणा सिक्ता न यान्ति परिभावनाम् ॥ १७
किंचित्स्निग्धं यथा च स्याच्छुष्कचूर्णमभावितम् ।
क्रमशस्तु शनैर्गच्छेत्सर्वं तत्परिभावनम् ॥ १८
एवमेवेन्द्रियग्रामं शनैः संपरिभावयेत् ।
संहरेत्क्रमशश्चैव स सम्यक्प्रशमिष्यति ॥ १९
स्वयमेव मनश्चैव पञ्चवर्गश्च भारत ।
पूर्वं ध्यानपथं प्राप्य नित्ययोगेन शाम्यति ॥ २०
न तत्पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित् ।
सुखमेष्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ॥ २१
सुखेन तेन संयुक्तो रंस्यते ध्यानकर्मणि ।
गच्छन्ति योगिनो ह्येवं निर्वाणं तन्निरामयम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९

युधिष्ठिर उवाच ।
चातुराश्रम्यमुक्तं ते राजधर्मास्तथैव च ।
नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः ॥ १
श्रुतास्त्वत्तः कथाश्चैव धर्मयुक्ता महामते ।

C. 12. 7152
B. 12. 196. 2
K. 12. 194. 2

---

17 a) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds1 D2. 4–6. 8. 9 पांशु- (for पांसु-). D9 (before corr.) -कारीषाणां. ❀ Cn. v: करीषं शुष्कगोमयचूर्णम् । ❀ — b) Da4 M6 (*inf. lin.*) राशयः श्रिताः; D5. 7 M1. 6 °य स्थिताः. — d) B7–9 Da4 D5 प्रयांति (for न यान्ति). Ś1 K1. 2. 4 परि- (K1 °र)भावनात्; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 °भावनं. ❀ Cn: परिभावनं मूर्त्याद्याकारेण कल्पनम् ॥ Cs: परिभावनाम् अन्योन्यसंश्लेषम् । ❀

18 a) B7, damaged. K6 D7 T G2 M1. 5–7 सिक्तं; K7 D9 स्निग्धे. Ś1 K1 यथा दद्याच् (for यथा च स्याच्). K6 यत् (for च). — b) K7 D4. 7. 9 G1. 3 शुष्क(G3 °ष्कं)पूर्वम् (for शुष्कचूर्णम्). K4 D4. 9 तथा परं; M1. 5 अभाविकं (for °वितम्). Da4 शुकचूर्णमभाषितं. ❀ Cs: अभावितं स्यात्, अन्योन्यसंश्लिष्टं न स्यादित्यर्थः । ❀ — c) D7 T G1. 3 M1. 7 च (for तु). — d) K7 Dn1 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5. 7 परिभावनां; Ds2 °भावना; M6 °भावनात्.

19 a) T1 एकम् (for एवम्). K7 D4–6. 9 एवमिंद्रियसंज्ञानं (D5. 6 °घातं). — b) Da4 स (for सं·). B9 शनैः संपरिवर्तयेत्. — c) K7 D4. 6. 9 T1 G1–3. 6 M1. 5. 7 [ए]नं (for [ए]व). Ś1 K1. 2. 4 क्रमशः संहरेच्चैव (K2. 4 °वं); B6–8 Da3. a4 D5 ततः प्रसाद्य क्रमशः; B8 (marg.) संहारं क्रमशश्चैव. — d) Ś1 K1. 2 सं(K1 स)पश्यन्; G1 सम्यक्च (for स सम्यक्). Dn4 प्रशमिष्यते. B6 स सम्यक्त्वं गमिष्यति; D5 सम्यक्तं च प्रपश्यति.

20 a) K6 Dn1 Ds D8 एवं (for एव). Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 चैवं; G2 चैनां (for चैव). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) पंचवर्गं. — c) K6 B7 D4 G1 पूर्वं-; Da4 पुनर्; Dn1 पूर्वे (for पूर्वं). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 8 ध्यानपथे; Da3. a4 ज्ञानपथं; T2 ध्यानंपदं (for °पथं). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 स्थाप्य (for प्राप्य). — d) T2 M1. 7 नित्यं (for नित्य-). D5. 6 ध्यानयोगेन गच्छति.

21 b) K7 D9 तद्; D5 [ए]तद् (for च). D2 देवेन. M1. 6 न दै(M1 दे)वेन न केनचित्. — c) K2 अभ्येति (for एष्यति). D5. 6 तत्रास्य; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 यत्रास्य; G2 यत्तस्य. — d) K7 D4. 9 भाव्येन च विपत्तयः; D5. 7 T G1. 3 M1. 5–7 भवंति न विपत्तयः.

22 a) G2 संयुक्ता. — b) G2 रंस्यंते. — c) K7 D4. 9 T G1. 2 ह्येव; Da3. a4 नित्यं; D5 M1. 5–7 युक्ता; G6 [S]प्येवं (for ह्येवं). — d) ❀ Cn: निर्वाणं कैवल्यम् । निरामयं निर्द्वंतम् । ❀

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* D6. 9 अध्यात्मयोगः; D7 T2 G1. 6 ध्यानयोगः; M1. 5–7 ध्यानयोगविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 22; Dn4 Ds2 D7. 8 T1 G1. 3 M1. 5–7 21; D2 20; T2 G2. 6 35. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 22.

189

1 a) K6 चतुराश्रमम्. Ś1 K1 D5 °श्रम्ययुक्तास् (for °श्रम्यमुक्तं). ❀ Cn: चतुर्णामाश्रमाणां हितं चातुराश्रम्यम् । ❀ — b) K1 V1 Dn1 राजधर्मस्. K7 lacuna; D5 ते (for च). — c) B6 D9 नानाश्रमाश्र. D7 T1 G1. 3

C. 12. 7152
B. 12. 195. 2
K. 12. 194. 2

संदेहोऽस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २
जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥ ३
जपस्य च विधिं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि मेऽनघ ।
जापका इति किं चैतत्सांख्ययोगक्रियाविधिः ॥ ४
किं यज्ञविधिरेवैष किमेतज्जप्यमुच्यते ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ५

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यमस्य यत्पुरा वृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ॥ ६
संन्यास एव वेदान्ते वर्तते जपनं प्रति ।
वेदवादाभिनिर्वृत्ता शान्तिर्ब्रह्मण्यवस्थितौ ।
मार्गौ तावप्युभावेतौ संश्रितौ न च संश्रितौ ॥ ७
यथा संश्रूयते राजन्कारणं चात्र वक्ष्यते ।

भगवन् (for बहव). — [f]) G1 पुरातनाः (for पृथग्विधाः).

2 [a]) K1 Da4 श्रुत्वा (for श्रुतास्). — [b]) D7 T1 G1 ब्रह्मयुक्ता (for धर्मं°). G3. 6 महामखाः (for °मते). — [c]) D5 हि; D7 G1. 3. 6 [इ]ति (for तु). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मे कश्चित् (by transp.). — [d]) Ś1 K1. 2 G3. 6 M7 तं (for तद्). K6. 7 Da3. a4 D4. 6 G3 अर्हसि (for अर्हति).

3 [a]) Ds1 फलाव्याप्तिः; D7 T G1–3. 6 फलप्राप्तिं (T2 °प्तिः). — [c]) V1 B7 जपता युक्तं. — [d]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 गच्छंति (for तिष्ठन्ति).

4 Da3. a4 om. (? hapl.) 4[ab]. — [a]) K6. 7 V1 Bo. 6. 9 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 G2. 3. 6 M1. 7 ज(K7 D4. 9 जा)प्यस्य (for जपस्य). M7 तु (for च). Ds कृत्यं (for कृत्स्नं). — [b]) G2 अर्हति. K2 om. मेऽनघ. — [c]) K2 कं (for किं). — [d]) Ś1 K2 Ds2 सांख्यं योगः; D5 सांख्ययोगः. K6 -क्रियादिभिः (for °विधिः). G2 सांख्ययोगं क्रियाविधिं. ❀ Ca : सांख्ययोगक्रियाविधिरिति । किं सांख्यक्रियाया विधिर्जाप्यमुत योगक्रियायाः ॥ Cn : किं जापकशब्देन विचारकृत्, योगकृत्, कर्मठो वा उच्यत इत्यर्थः । ❀

5 [b]) B9 अभ्यज्; G2 एतं (for एतज्). K6 जपम्; K7 D4. 9 जाप्यम् (for जप्यम्).

6 [a]) K7 D4. 6. 9 अत्रैव (for अत्रापि). — [c]) T2 G3. 8 च (for यत्). D7 G1 यमस्य पुनरावृत्तं. — [d]) B8 (marg.) Da4 मृत्योर् (submetric) (for कालस्य). K1 ब्रह्मणस्य. — K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 Cn ins. after 6 (K6 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 Cn Cal. ed. repeating the same [with var.] after 7[cd]): K7 Ds ins. after 7[cd]:

511* सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिर्मोक्षदर्शिभिः ।

[B6 (marg.). 7. 8 Da3 D5 (all first time) सांख्ययोगस्य या भक्तिर्; D5 सांख्ययोगस्य या युक्तौ (for the prior half). K6 (second time) B6. 7. 9 (all both times) Dn1. n4 D3. 8 Cal. ed. (all second time) शुभदर्शिभिः; K7 Da3 D2 (last two second time) सम°; V1 वेदवेदिभिः; B8 Da4 (both second time) तत्त्वदर्शिभिः; Ds धर्म° (for मोक्ष°).]

On the other hand, D7 T G1. 3. 6 M5 Kumbh. ed. ins. after 6 :

512* इक्ष्वाकोश्चैव मृत्योश्च विवादो धर्मकारणात् ।

7 Bo om. 7[abcd]. — [a]) Ś1 K1. 2 D4. 9 एष; D6 इव; T1 एवं (for एव). — [b]) K7 जपते (for जपनं). — [c]) K6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn वेदवादाश्च; D5 °वेदांग-; D7 T G1. 3. 6 M5–7 वेदादेवाभि- (for वेदवादाभि-). Ś1 K1 -निर्वृत्तः; K2 -निर्वृत्तिः; K4. 6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1 Cn -निर्वृत्ताः; D4 -निवृत्ती (for -निर्वृत्ता). — [d]) K4. 6 V1 B6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn शांता ब्र(Ds1 ब्रा)ह्मण्यवस्थिताः; K7 शांते ब्राह्मण्यवस्थितः; B8 (marg.) D7. 9 T G2 M7 शांतिर्ब्रह्मण्यवस्थिता; G1. 3. 6 M5. 6 शांतिर्ब्र(M6 °तिं ब्र)ह्मण्यवस्थिताः; M1. 7 (*inf. lin.*) श्रुतिर्ब्रह्मण्यवस्थिताः. — After 7[cd], K6. 7 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 (all [except K7 Ds] second time) ins. (with var.) 511*. — [e]) D7 T1 G1. 3. 6 हि तावुभाव् (for तावप्यु°). Ś1 K1. 2. 4 एव; B8 (marg.) उक्तौ (for एतौ). — [f]) D8 संस्तुतौ (for the first संश्रितौ). B7 D6 संश्रिताः; Dn1 Ds1 D2. 3. 8 संश्रुतौ (for the second संश्रितौ). K7 D4 संश्रिता (D4 °तो) न च संश्रितः; V1 Bo. 6. 8. 9 Da4 D9 Cv संश्रिता न च संश्रिताः; Da3 संभृता न च संभृताः; D5 संस्तुतौ न च संभृतौ. ❀ Cn : संश्रितौ जपमिति शेषः ॥ Cv : वैदिकसाङ्ख्ययोगौ संश्रिताः । अवैदिकौ न च संश्रिता इति विभागः । ❀

मनःसमाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः ॥ ८
सत्यमग्निपरीचारो विविक्तानां च सेवनम् ।
ध्यानं तपो दमः क्षान्तिरनसूया मिताशनम् ॥ ९
विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः ।
एष प्रवृत्तको धर्मो निवृत्तकमथो शृणु ॥ १०
यथा निवर्तते कर्म जपतो ब्रह्मचारिणः ।
एतत्सर्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्जयेत् ।
त्रिविधं मार्गमासाद्य व्यक्ताव्यक्तमनाश्रयम् ॥ ११
कुशोच्चयनिषण्णः सन्कुशहस्तः कुशैः शिखी ।
चीरैः परिवृतस्तस्मिन्मध्ये छन्नः कुशैस्तथा ॥ १२
विषयेभ्यो नमस्कुर्याद्विषयान्न च भावयेत् ।
साम्यमुत्पाद्य मनसो मनस्येव मनो दधत् ॥ १३

C 12 7195
B. 12. 196. 15
K. 12. 194. 18

---

8 Dn4 om. 8. — a) K7 D4. 9 T2 M1 संश्रयते (T2 M1 °तो); B6 तु श्रूयते; B7 Da3 च संश्रि(Da3 °श्रु)तो; Da4 च संश्रुतौ; G1 तत्र श्रुतौ (for संश्रूयते). D7 T1 G3 यथा तत्र श्रितो (T1 °तौ) राजन्; M5 तौ यथा संश्रितौ रा°. — b) K6 यत्र (for चात्र). Ś1 K1 विद्यते; K2 वर्तते (for वक्ष्यते). — After 8ab, Kumbh. ed. ins.:

513* क्रमेण चैष विहितो जपयज्ञविधिर्नृप ।
सालम्बनमिति ज्ञेयं जपयज्ञात्मकं शुभम् ।

— c) K7 D9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 एवात्र (for अत्रापि). — d) Da3 T1 स्मृताः; G2 स्मृतं. Ds1 तथेंद्रियो जपः स्मृतः.

9 a) Ś1 K6. 7 D4 सत्यमग्निपरीवारो; K4 °ग्निमघीचारो. Cp cites परिचारः. — b) K2. 4 विवक्तानां; Ds1 विभ°. ❀ Cn: विविक्तानां शुद्धानामाहारादीनामेकान्तदेशानां वा ॥ Cs: विविक्तानां कालदेशानां वा । ❀ — c) Ś1 K1 B8 (marg.) Cp (also cites as in text) दानं (for ध्यानं). G1 M1. 6–7 शांतिर् (for क्षान्तिर्).

10 a) Da3. a4 विषयः; Dn4 T2 M6 विषयं. ❀ Cn: प्रतिसंहारो जयः । ❀ — b) T1 G3 मितजल्पं. Ś1 K1. 2. 4 Ca मिताशनः; Bo. 6–9 तथासनं (Bo °नः); G1. 3 तथाशनः; G2 तथागमः; G6 तथा यमः (for तथा शमः). — c) D4. 9 एवं (for एष). K2. 4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–8 T G3 6 M1. 5. 7 (*sup. lin.*) प्रवर्तको. K4. 6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 G2. 6 M1. 6 यज्ञो (for धर्मो). — d) K6 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 निवर्तकम्; Cp निवृत्त° (as in text).

11 a) D7 यदा (for यथा). D5 निर्वर्तते. T1 G1. 3. 6 यदा (G6 °था) निवर्तको धर्मो. — b) K6 जायते (for जपतो). — After 11ab, Kumbh. ed. ins.:

514* न जपो न च वै ध्यानं नेच्छा न द्वेषहर्षणौ ।
युज्यते नृपशार्दूल सुसंवेद्यं हि तत्किल ।
जपमावर्तयन्नित्यं जपन्वै ब्रह्मचारिकम् ।
तदर्थंबुद्ध्या संयाति मनसा जापकः परम् ।
यथा संश्रूयते जापो येन वै जापको भवेत् । [5]
संहिताप्रणवेनैव सावित्री च परा मता ।
यदन्यदुचितं शुद्धं वेदस्मृत्युपपादितम् ।

— Dn4 reads 11cd twice. — c) Dn4 (second time) कोपयज्ञो निवर्तकम्. — d) Dn4 (second time) अथोक्तं. K6 Da3. a4 Dn1. n4 (both times) Ds D2. 3. 5. 7. 8 परिवर्तयेत्. — e) K4 त्रिविधे; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 G6 Cnp विरतं; K7 Dn1. n4 D2–6. 9 T1 Cn निवृत्तं; B9 Ds1 D7. 8 T2 G1. 3 M5 Cpp द्विविधं; M1 विविधं; M6. 7 निवृत्ति- (for त्रिविधं). Ś1 K1. 2 आस्थाय (for आसाद्य). — f) K6 अनाश्रमं; Ds T G1–3. 6 M1. 5–7 अनाम(G2 °त्म)यं (for °श्रयम्). ❀ Cp: यद्वा व्यक्तं सूर्यादिध्यानम् । अव्यक्तं विषयानालम्बनम् । ❀

12 a) Ś1 K1. 2. 4 कुशेषु यो; T1 G1. 3. 6 कुशद्वय- (for कुशोच्चय-). T G1. 3. 6 स्यात् (for सन्). K6 कुशेच्चपनिषण्णः सन् (sic). — b) K1 कुशः (for कुश-). D5. 6 कुशेशयः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कुश(D7 °शैः)-स्थली (for कुशैः शिखी). K7 D4 कुशहस्तकुशैः स्तृतः. — c) B9 चरैः; Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6 कुशैः; Da4 भीरैः; D4 वीरैः; D7 चिरैः. K1 परिवृतास्; D6 °वृते. M6 त्वस्मिन् (for तस्मिन्). — d) T2 G1 छिन्नः; G3 छिन्नं. ❀ Ca: मध्ये छन्नः, मध्यभागे कटिप्रदेशे कृतकौपीनादिः । ❀

13 a) Ś1 K1. 2 B8 (marg. as in text) मनः कुर्याद् (sic); G2 समं कु° (for नमस्कु°). D5. 6 विषयाणां नमस्कृत्वा. ❀ Ca: नमस्कुर्यादिति पाठे तु त्यजेद्दूरत इति लोकोक्तिः । ❀ — b) Ś1 (by corr.) K2. 4 नैव; Ca न तु (for न च). — c) D7 स्वाम्यम्; G3 धाष्ट्यम् (for साम्यम्). K4 om. (hapl.) from द्य मनसो up to ध्यानमुत्पा (in 15a). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T2 G3. 6 मनसा. ❀ Cn: साम्यं जीवब्रह्मणोरैक्यम् । ❀ — d) D6 दधे; T2 G1. 3. 6 M1. 5–7 दधेत्.

C. 12. 7166
B. 12. 196. 16
K. 12. 194. 19

तद्विद्या ध्यायति ब्रह्म जपन्वै संहितां हिताम् ।
संन्यस्यत्यथ वा तां वै समाधौ पर्यवस्थितः ॥ १४
ध्यानमुत्पादयत्यत्र संहिताबलसंश्रयात् ।
शुद्धात्मा तपसा दान्तो निवृत्तद्वेषकामवान् ॥ १५
अरागमोहो निर्द्वंद्वो न शोचति न सज्जते ।
न कर्ताकरणीयानां न कार्याणामिति स्थितिः ॥ १६
न चाहंकारयोगेन मनः प्रस्थापयेत्क्वचित् ।
न चात्मग्रहणे युक्तो नावमानी न चाक्रियः ॥ १७
ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान्ध्याननिश्चयः ।
ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ॥ १८
स वै तस्यामवस्थायां सर्वत्यागकृतः सुखी ।
निरीहस्त्यजति प्राणान्ब्राह्मीं संश्रयते तनुम् ॥ १९
अथ वा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् ।
उत्क्रामति च मार्गस्थो नैव क्वचन जायते ॥ २०

---

14 K4 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) Ś1 K1. 2 तद्वियो; K7 D4. 9 तद्वै यो; B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 द्वितीये (Da4 °यं) (for तद्विद्या). D5. 6 M1. 5–7 तद्ब्रह्म (D5 °त्तेजो) ध्यायते यो हि; D7 T G1–3. 6 ब्रह्म सं(T1 च)ध्यायते यो हि. — b) V1 D7 T G1. 3. 6 M1. 5 जपन्वै वेदसंहितां; G2 °न्वै संहिता हिताः. ❀ Cn: संहितां यथायोग्यं प्रणवगायत्र्यादिरूपाम् । ❀ — c) D7 यो हि; T1 तर्हि (for तां वै). K7 D4 संन्यस्यान्यत्र वा तान्वै; D5 G2 अथ वा सत्य(G2 संन्य)साहितां; D6 अथापि संन्यस्य हि तां; T2 G1. 3. 6 M1. 5. 7 संन्यस्येदथ वा यो हि (G3. 6 योगी); M6 अथ वा संनिपतिता.

15 K4 om. up to ध्यानमुत्पा (cf. v. l. 13). — a) G2 धान्यम् (for ध्यानम्). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ध्यानमुत्पादयंस्तत्र (G3 °स्तं तु; G6 °स्तं नु). — After 15, Kumbh. ed. ins.:

515* अथाभिमतमन्त्रेण प्रणवाद्यं जपेत्कृती ।
यस्मिन्नेवाभिपतितं मनस्तत्र निवेशयेत् ।
समाधौ स हि मन्त्रे तु संहितां वा यथाविधि ।

— c) D7 तपसो. G1 शुद्धांतो मनसा दांतो. — d) Ś1 K1. 2. 4 -कामकः (for -कामवान्). K7 D4. 5 निवृत्तो द्वेषकामतः; Ds D6. 7 T G1–3. 6 °त्ताशेषकामवान्.

16 a) D7 T1 G1. 3. 6 अमानमोहो; M5 अरोष° (for अराग°). — b) B7 Ds1 D8 युज्यते; T1 M1. 7 सज्जति (for सज्जते). B6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Ds2 D5. 6 न सज्जति न रज्य(B6 शोच)ति. — c) K7 D9 स (for न). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न कर्ता कारणानां च. — d) Ś1 G1 M5 नाकार्याणाम्; G6 स का°. ❀ Ca: नकर्ता अकर्ता अकरणीयानां निषिद्धानां कार्याणां, न च कार्याणां काम्यादीनाम् ॥ Cn: कारणानां कर्मणाम्, कार्याणां फलभोगानाम् ॥ Cp: अकरणीयानामिति पाठे निषिद्धानाम् । ❀

17 a) M1. 6. 7 -दोषेण (for -योगेन). — b) D7 मंत्रं (for मनः). K7 D4–6. 9 मनः समधिगच्छति. — c) K4 B6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 चार्थ-; D4 वात्म-; T G1–3. 6 M1. 5–7 चानु- (for चात्म-). K1 युक्तौ; Da4 मुक्तो; D5. 6 शक्तो (for युक्तो). — d) B7 damaged. D4 वाक्रियाः.

18 a) B7 क्रियाध्यानपरो युक्तो. — b) V1 D5 ध्यानविद् (for °वान्). ❀ Cp: ध्यानवान् । नित्ययोगे मतुप् (Mahābhāṣya II. p. 393, line 15) । ध्याननिश्चयो ध्यानैकतानः । ❀ — c) G2 ध्यानं. — d) Ds1 त्यजते.

19 a) T G1. 6 M5 चेत् (for वै). G2 चैतस्याम् (for वै त°). — b) M1 सर्वत्यागी (for °त्याग-). K6 Bo Dn1. n4 D2. 8 Cn सुखं. ❀ Cn: सर्वत्यागकृतः निर्बीजसमाधिस्तस्य सुखं प्रत्यगानन्दम् । ❀ — c) Ś1 निराशस्; K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 Cn निरिच्छ(B6 Ds2 °च्छं)स्; D4. 9 निरिहस्. G1 नि*त्य त्यजत प्राणान् (sic). — d) K1 Dn4 D4 T1 ब्राह्मी; G1 ब्राह्मं. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 Cn संविशते (for संश्रयते). ❀ Cp: ब्राह्मीं तनुं चातुर्मुखीम् । कार्यब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा हैरण्यगर्भीं तनुं भवान्तरे प्राप्नोति । न तु सद्योमुक्तो भवतीत्यर्थः । ❀ — After 19, Kumbh. ed. ins.:

516* निरालम्बो भवेत्स्मृत्वा मरणाय समाधिमान् ।
सर्वाँल्लोकान्समाक्रम्य क्रमात्प्राप्नोति वै परम् ।

20 a) K7 D9 नैषते; D4 नेषते; D7 तिष्ठते (for नेच्छते). — b) K7 (before corr.) Ds1 D4 ब्रह्मकार्य-; D7 T1 G1 ब्रह्माकार-; G6 ब्रह्मकायं (for °काय-). Ds1 -निसेवनं; D3 -निवेषणं; D6 -निषेणयं. ❀ Cn: ब्रह्मकायो ब्रह्मस्वरूपसुखम् । ❀ — c) G2 उत्क्रामती; M1. 6 समुत्क्रामति (hypermetric). D6 मार्गं स (for मार्गस्थो). — d) B7 damaged. D5. 6 न क्षीयति न जायते.

21 a) B7 partly damaged. K6. 7 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn आत्मबुद्ध्या

आत्मबुद्धिं समास्थाय शान्तीभूतो निरामयः । अमृतं विरजःशुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

युधिष्ठिर उवाच ।

गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता जापकेष्विह ।
एकैवैषा गतिस्तेषामुत यान्त्यपरामपि ॥ १

भीष्म उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजञ्जापकानां गतिं विभो ।
यथा गच्छन्ति निरयमनेकं पुरुषर्षभ ॥ २
यथोक्तमेतत्पूर्वं यो नानुतिष्ठति जापकः ।
एकदेशक्रियश्चात्र निरयं स निगच्छति ॥ ३
अवज्ञानेन कुरुते न तुष्यति न शोचति ।
ईदृशो जापको याति निरयं नात्र संशयः ॥ ४

C. 12. 7177
B. 12. 197. 4
K. 12. 195. 4

(for °बुद्धिं). D5.6 आत्मनि ध्यानमास्थाय. ❀ Cn: आत्मबुद्ध्या तत्त्वसाक्षात्कारेण । ❀ —[b]) Ś1 K1.2.4 V1 ब्रह्मभूतो; K6 Dn1 शांति°; K7 शांतो भूतो; Bo.6.8.9 D4.9 T G1-3.6 M1.5-7 शीती(T1 °तो; G1 °त)-भूतो. D4 निराश्रयः; D6 °मयं. ❀ Cp: निरामयोऽशनायाद्यतीतः । ❀ —[c]) K7 D4.7.9 T G1.3.6 M1 विरजाः; Cn विरजः- (as in text). Ds1 -शुद्धिम्; G2.3 -शुद्धाम्. ❀ Cn: विरजः, रजोगुणयुक्तं कार्यब्रह्मभावरूपमापेक्षिकममृतम् ...... तदन्यत्, आत्यन्तिकममृतत्वम् ॥ Cp: विरजः त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् । यद्वा विरज इति क्लीबलिङ्गनिर्देशोऽलिङ्गत्वद्योतनायात्मनः । ❀ —[d]) G2 (*sup. lin.* as in text) प्रतिबुध्यते.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 T G1-3 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4.6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1 Ds D2-5.8.9 जापकोपाख्यानं; K7 जापकाख्यानं; V1 आध्यात्मं; T2 ध्यानविधिः; M1.6.7 जापकफलावाप्तिः; M5 जापकोपाख्याने स्वरूपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 D7.8 T1 G3 M1.5-7 22; Da4 Dn1 23; D2 21; T2 G2 36. — *Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 D8 23; Ds1 22.

190

1 [a]) K7 D4.9 यतीनाम् (for गती°). K6 V1 B8 Ds2 D3.5.6.8 उत्तमप्राप्तिः; Da4 °मा ह्याप्तिः; D7 T1 G1.3.6 M1.6 °मावाप्तिः. —[b]) Bo जपकेषु; G2 जापतेषु. —[c]) M1 एकैवेषा. K7 त्वेषाम् (for तेषाम्). —[d]) Bo D5 उपयांति (for उत यान्ति). B7.9 इति (for अपि).

2 [b]) B8 (marg. as in text) जापकस्य. Ś1 K1.2.4 विधिं तथा; K7 परां गतिं; V1 D7 T G1.3.6 M5.7 गतिं प्रभो. —[cd]) D4 पथं (before corr. °थां) (for यथा). K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 निरयाननेकान्. K4 नरके; G1 एकैकं (for अनेकं). D4.9 पुरुषर्षभाः. ❀ Ca: निरयम्, अयेन शुभेन हीनम्, दुःखशबलत्वादैन्द्रादिपदमपि ॥ Cs: निरयं भोगगतिं न मोक्षमित्यभिप्रायः । ❀

3 [a]) K6 Bo.7 Dn1.n4 D8 D2.3.8 यथोक्तपूर्वं (for °क्तमेतत्). D5 सर्वं (for पूर्वं). Da3.a4 हि (for यो). —[b]) K1 Da3.a4 नानुतिष्ठंति जापकाः. —[c]) D5 -क्रियश्चैव; D8 -क्रियास्तत्र. ❀ Ca: एकदेशक्रियः इन्द्रियसंयममात्रम् । ❀ —[d]) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 च गच्छति (for निग°). D5.7 G2 निरयं सो(D7 यो)धिगच्छति; M6 निरयानि स गच्छति.

4 [a]) K4.6 Bo.6-9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G2 M1.6.7 Cp.s अवमानेन; G3 अत्र ज्ञानेन (for अवज्ञा°). —[b]) D6 प्रीयति; Cp कुप्यति (for तुष्यति). G2 M1.6.7 हृष्यति (for शोचति). K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 न प्रीयति न हृष्यति; K7 D4.9 न तु तुष्यति शोचति. ❀ Cp: न तुष्यतीति पाठे जपादल्पमेवेन्द्रादिपदमासादितमिति न तुष्यति । ❀ —[d]) K7 D4.5.9 नरकं (for निरयं).

5 [a]) T G1.3 M1.5-7 चापि (for चैव). —[b])

C. 12. 7178
B. 12. 197. 5
K. 12. 195. 5

अहंकारकृतश्चैव सर्वे निरयगामिनः ।
परावमानी पुरुषो भविता निरयोपगः ॥ ५
अभिध्यापूर्वकं जप्यं कुरुते यश्च मोहितः ।
यत्राभिध्यां स कुरुते तं वै निरयमृच्छति ॥ ६
अथैश्वर्यप्रवृत्तः सञ्जापकस्तत्र रज्यते ।
स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात्प्रमुच्यते ॥ ७
रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः ।
यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपजायते ॥ ८
दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति ।
चलामेव गतिं याति निरयं वाधिगच्छति ॥ ९
अकृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति जापकः ।
स मोहान्निरयं याति तत्र गत्वानुशोचति ॥ १०
दृढग्राही करोमीति जप्यं जपति जापकः ।
न संपूर्णो न वा युक्तो निरयं सोऽधिगच्छति ॥ ११

D4 om. (hapl.) from निरयगामिनः up to भविता (in 5d). — cd) G2 transp. पुरुषो and भविता.

6 a) K6 (marg.).7 B9 Ds1 अविध्यापूर्वकं; D5 अविद्या°; T1 (*inf. lin.*) अबुद्ध्या°; G2 अपिध्य° (sic) (for अभिध्या°). K7 Ds1 D4.6.9 जाप्यं. ❀ Ca: अभिध्या फलानुध्यानम् ॥ Cs: अभिध्या फलसंकल्पः ॥ Cv: अभिध्या, अभितो विषयध्यानम् । ❀ — b) Ś1 K1.2 तत्र; B9 D7 T G1.3 M5 यस्तु; Da4 यस्य (for यश्च). — c) K1 यात्राभिध्यो (sic); M1.6 यच्चाभिध्यां. K6 Bo.7.8 (marg.) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 यत्रास्य रागः पतति; D5.7 योत्र (D7 यत्रा-) मिथ्यां च कुरुते; T1 G1.3.6 यत्राभिध्याय कु°. — d) B6 अर्हति; B9 अर्च्छति; G2 इच्छति (for ऋच्छति). K6 V1 Bo.7.8 (marg.) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तत्र तत्रोपपद्यते (V1 °गच्छति); K7 D4.6.9 निरयं तं नि(D6 स)गच्छति; D5.7 T1 G1.3.6 स वै निरयमिच्छ(D5 °मर्ह)ति.

7 D8 om. (hapl.) 7–8. D7 T G1.3.6 read 7–8 after 11. — a) K7 अथैश्वर्यं. K6 V1 Bo.6.7 8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7 -प्रवृत्तेषु; T2 G1 M7 -प्रसक्तः सन् (for -प्रवृत्तः सन्). K4 om. सन्. — b) T G1.3.6 M5 यत्र (for तत्र). K7 D4.9 रंस्यते; V1 B6.7.9 रज्यति. Ś1 K1.2.4 जीवस्तस्य तु रज्यति. — Ds2 om. 7c–8d. — c) M7 तत्र (for तस्य). — d) K7 प्रवर्तते; D4 प्रमुच्यते (for °च्यते).

8 Ds2 D8 om. 8 (cf. v. l. 7). For the sequence in D7 T G1.3.6, cf. v. l. 7. — a) Ś1 K1.2.4 रागेन. D4 जापका. Dn1 D5 G2 जाप्यं. — b) V1 T G1.3.6 M1.5–7 यश्च; B9 यदि; G2 यस्तु (for तत्र). — c) G2 तत्र (for यत्र). T2 पतितः (for पतति). — d) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.7 G2 [उ]पपद्यते (for °जायते).

9 b) M1.6.7 स्थूले (for चले). — Da4 om. 9cd. — c) D7 G1.3.6 फलस्यापचितिं याति. ❀ Ca: चलां निकटपाताम् । ❀ — d) K4 T1 G1.3.6 चाधिगच्छति; K6 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2 G2 M7 वा निय°; K7 D6 चाभिग°; V1 चापि य°; D3 T2 वाधिय°; D5 वाभिय°; D8 चाधिय°; D9 वाभिग°; M1.6 वा निग° (for वाधिग°). D7 निरयश्चानियच्छति.

10 b) Ś1 K1.2.4 B6 बालकः; D4 जापकाः (for जापकः). — K7 D4.9 om (hapl.) 10c–11b. — c) K2.6 संमोहान्; B8 (marg.) D6 स मोहं. — d) T2 G1 M1.7 यत्र (for तत्र). Ś1 K1.2 G1 न (for [अ]नु-).

11 For the sequence in D7 T G1.3.6, cf. v. l. 7. K7 D4.9 om. 11ab (cf. v. l. 10). — b) K4.6 B7 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.7.8 T G1.3 जाप्यं; G2 जप्यां. Ds1 मानवः (for जापकः). — c) T G1–3.6 M1.5–7 स पूर्णो (for संपूर्णो). K6 Bo.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 संयुक्तो; K7 V1 B8 (marg.) D5.6.9 M1.5.6 चायुक्तो (for वा यु°). — d) Da4 सा (for सो). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [ऽ]नु- (for ऽधि-).

12 D7 T G1.3.6 om. the ref. — a) K4.6 Bo.6.7.8 (marg.) Da4 Dn1.n4 D2.3.8 Cn अनिवृत्तं (for °मित्तं). Bo.6 यच्च; Da4 यत्र (for यत्तद्). ❀ Cn: अनिवृत्तम् स्वाभाविकम् । अनागन्तुकत्वात् । अनिमित्तमिति पाठे स एवार्थः । ❀ — b) T2 स्थितः; M7 हितं (for स्थितम्). ❀ Ca: अव्यक्तम्, असदाद्यनालोचितत्वादव्यक्तम् ॥ Cp: ब्रह्मणि उपनिषदि स्थितं निर्णीतम् ॥ ❀ — c) K6 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3.6 M1.5–7 Cp तद्भूतो; K7 D4.6.9 G2 संभूतो; Da3.a4 उद्भूतो (for सद्भूतो). G2 जापकं. K7 D4.9 तस्मात्; D5 T2 G3 (also as in text).6 M7 तत्र (for कस्मात्). ❀ Cp: सद्भूतः सत्स्वरूपापन्नः । ❀ — d) K4.6.7 V1

युधिष्ठिर उवाच ।

अनिमित्तं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितम् ।
सद्भूतो जापकः कस्मात्स शरीरमथाविशेत् ॥ १२

भीष्म उवाच ।

दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः ।
प्रशस्तं जापकत्वं च दोषाश्चैते तदात्मकाः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशो जापको याति निरयं वर्णयस्व मे ।
कौतूहलं हि मे जातं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १

भीष्म उवाच ।

धर्मस्यांशः प्रसूतोऽसि धर्मिष्ठोऽसि स्वभावतः ।
धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्वावहितोऽनघ ॥ २

अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनाम् ।
नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च ॥ ३

दिव्यानि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा ।
आक्रीडा विविधा राजन्पद्मिन्यश्चामलोदकाः ॥ ४

चतुर्णां लोकपालानां शुक्रस्याथ बृहस्पतेः ।
मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि ॥ ५

C. 12. 7191
B. 12. 198. 5
K. 12. 196. 5

Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G1. 2 M1. 5. 6 इह (for अथ). B6 T2 G3. 6 M7 शरीरमिव (B6 °मपि; M7 °मिह) चाविशेत्.

13 D7 T G1. 3. 6 om. the ref. — a) Ś1 K1. 2. 4 B9 Da3 Ca निष्प्रज्ञा(K1 °ज्ञा)नेन; K7 Ds D4. 9 G2 M5. 6. 7 (marg. as in text) दुष्प्रस्थानेन. — b) K1 समुदाकृताः; D9 (*sup. lin.* as in text) °हताः; T2 °हृतः. — c) B7 प्रशस्त-. G1 प्रशस्तजापकं चैव. — d) M5 [ए]व (for [ए]ते). Da3. a4 Ds1 तदात्मकः; T2 तथात्मकाः; M7 (*sup lin.*) तदाश्रयाः.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 जापकोपाख्यानं; T2 जापकदोषकथनं; M1. 6 जापकोपाख्याने जापकदोषोपदेशः; M5 जापकानां निरयकथनं; M7 जापकदोषोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 D7. 8 T1 G3. 6 M1. 5. 6 23; Dn1 24; Ds1 13; D2 22; G2 37. — *Śloka no. :* Da4 Dn1. n4 13; D8 11.

191

1 T1 om. the ref. — a) K6 V1 Bo. 6. 7. 8(marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 G2. 3. 6 M1. 5–7 कीदृशं (for °शो). K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3 M5 निरयं; B9 D5 नरकं (for जापको). Da4 यांति. — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 जापको; D4. 6 G2 M1. 6. 7 नरकं (for निरयं). — c) D7 T1 G1. 3. 6 कुतूहलं (for कौतू°). K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 राजन्मे; K7 मे ब्रह्मंस्; B6 D4–6 मे राजंस् (for मे जातं). — d) K6 Ds2 D6 T1 अर्हसि (for °ति).

2 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G3. 6 धर्मस्यांश-; D6 °स्यांशात्; G1 °स्यांशं (for °स्यांशः). D6 प्रवृत्तश्च (for प्रसूतोऽसि). — b) D7 T G3. 6 धर्मज्ञो (for धर्मिष्ठो). K7 D4. 6. 9 च (for ऽसि). — d) G3. 6 श्रृणु च (for श्रृणुष्व). Ś1 K1. 2. 4 B8 (marg.) D5. 6 मम (for ऽनघ).

3 a) K4 अमूनि स्थानि यानानि (sic). — b) D7 T G1. 3. 6 देवानाममरा(T2 °ला)त्मनां. — c) D6 -स्थानानि (for -संस्थान-).

4 a) B6 D5 कामरूपाणि; Dn4 °कारीणि; G1. 2 °चाराणि (for °चारीणि). — d) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 पद्मिन्यश्चैव कांचनाः.

5 a) ❀ Cp: चतुर्णामिन्द्रयमवरुणकुबेराणाम् । ❀ — b) K1 शक्रस्य (for शु°). — c) Dn1 Ds1 D6

C. 12. 7192
B. 12. 198. 6
K. 12. 196. 6

रुद्रादित्यवसूनां च तथान्येषां दिवौकसाम् ।
एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ॥ ६

अभयं चानिमित्तं च न च क्लेशभयावृतम् ।
द्वाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ॥ ७

चतुर्लक्षणवर्जं तु चतुष्कारणवर्जितम् ।
अप्रहर्षमनानन्दमशोकं विगतक्लमम् ॥ ८

कालः संपच्यते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ।
स कालस्य प्रभू राजन्स्वर्गस्यापि तथेश्वरः ॥ ९

आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति ।
ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः ॥ १०

एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्व एव यथातथम् ।
तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

विश्वेदेवानां (for विश्वदे°). — d) D7 T G1. 3. 6 तथा (for अपि).

6 a) Da3. a4 चंद्रादित्य- (for रुद्रा°). T2 रुद्रादित्यावसानां च. — d) D6 निरयात्मनः (for परमा°).

7 a) D8 T1 G3. 6 M5 Cs अभवं; G1 अवभं; M6 नभयं (for अभयं). D7 वा (for the first च). ❀ Cs: यत्र प्रविष्टानां भवः संसारो न विद्यते तदभवम् । तत्र हेतुमाह । अनिमित्तं संसारकारणरहितम् । ❀ — b) K4. 6 B7 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 न तत्; Da4 lacuna; Ds1 तव (for न च). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 Cpp -समावृतं; M5 -जरावृतं (for -भया°). ❀ Cp: क्लेशा अविद्यादिपञ्चकरूपाः । ❀ — c) K7 (before corr. as in text) Bo. 9 Da4 Ds1 D6 M1. 6. 7 युक्तं; T2 M5 मुक्तस्; G1–3. 6 उक्तं (for मुक्तं). K7 Bo. 6. 8. 9 Da4 Ds1 D4. 6. 9 G2. 6 M1. 6. 7 युक्तम्; Cn मुक्तम् (as in text). — d) K7 D4. 9 वा (for च). Da4 युक्तमष्टाभिरेव च.

8 a) D4 चतुर्लक्षणं (for °ण-). Ś1 K1. 2 D7 T1 G1 M1. 6. 7 -वर्ज्यं (for -वर्जं). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 G2 M1. 6 तच्; D8 D7 T G1. 3. 6 M5. 7 च (for तु). — c) Ds1 अमानंदम्; M7 (*sup. lin.* as in text) अनाद्यंतं (for °नन्दम्). D7 T G1. 3. 6 M5 अप्रतर्क्यं (T2 M5 °कर्षं)मनाद्यंतम् (M5 °नंदं). ❀ Ca. p. s: हर्षो बाह्यविषयसमुत्थः, आन्तर आनन्दः । ❀ — d) M5. 7 विशोकं (for अ°). V1 B6–9 विगतज्वरं (for °क्लमम्). ❀ Cn: शोक आन्तरं दुःखम्, क्लमो बाह्यं दुःखम् ॥ Cs: विशोकं मानसपीडारहितम् । विगतक्लमं कायक्लेशरहितम् । ❀

9 a) V1 B6. 9 Da3. a4 D4. 6. 9 G2 M6 कालं (for कालः). Ś1 K1. 2. 4 समृध्यते; K6 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 संपद्यते; B7 स पद्यते; B8 Da3. a4 D4. 6. 9 M6 स पचते; D7 T2 G3. 6 M1. 5 स पच्यते; M7 संपचते; Cv संवहते (for संपच्यते). — b) D7 T1 G3. 6 तस्य (for तत्र). K6 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 कालस्तत्र न वै प्रभुः. — c) Ś1 K1. 2 सकलस्य (for स कालस्य). B8 (marg. as in text) प्रसू (for प्रभू). — d) K1 स्वर्गस्याति-; K7 D7 T G1. 2 M1. 5–7 सर्वस्यापि; D4. 9 सर्ग°; G3. 6 सर्वव्यापी (for स्वर्गस्यापि). — After 9, Kumbh. ed. Cv ins.:

517* एतद्वै ब्रह्मणः स्थानं जापकस्य महात्मनः ।
तत्रस्थं परमात्मानं ध्यायन्वै सुसमाहितः ।
हिरण्यगर्भसायुज्यं प्राप्नुयाद्वा नृपोत्तम ।

[(L. 3) Kumbh. ed. हिरण्यगर्भः.]

10 a) K6 Da4 Dn4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 T G1. 3. 6 M1. 5. 7 आत्मा (for आत्म-). ❀ Cs: आत्मकेवलतां प्रकृतिसंपर्कराहित्यम् । ❀ — c) K1 ईदृशे. G1. 3. 6 परम- (for परमं). — d) K7 तस्य; D4–6. 9 तत्र (for ते च). K7 तादृशः; Bo यादृशाः.

11 a) K7 V1 B6–9 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) वै (for ते). — b) V1 B6–9 यथाक्रमं; Ds1 यथा तथा (for यथातथम्). — c) (G1 स्थानपरस्य; G2 स्थानं पुरस्य. — d) K1 D6 -संज्ञताः (D6 °ता); Da3 Ds1 -संज्ञितः.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 जापकोपाख्यानं; T2 जापकनिरयगमनं; M1. 6. 7 जापकोपाख्याने ईश्वरप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 24; Dn1 25; D2. 8 23; T2 G2 38. — *Śloka no.*: Da4 Dn1. n4 D8 11.

१९२

युधिष्ठिर उवाच ।
कालमृत्युयमानां च ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
विवादो व्याहृतः पूर्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इक्ष्वाकोः सूर्यपुत्रस्य यद्वृत्तं ब्राह्मणस्य च ॥ २
कालस्य मृत्योश्च तथा यद्वृत्तं तन्निबोध मे ।
यथा स तेषां संवादो यस्मिन्स्थानेऽपि चाभवत् ॥ ३
ब्राह्मणो जापकः कश्चिद्धर्मवृत्तो महायशाः ।
षडङ्गविन्महाप्राज्ञः पैप्पलादिः स कौशिकः ॥ ४
तस्यापरोक्षं विज्ञानं षडङ्गेषु तथैव च ।
वेदेषु चैव निष्णातो हिमवत्पादसंश्रयः ॥ ५
सोऽन्त्यं ब्राह्मं तपस्तेपे संहितां संयतो जपन् ।
तस्य वर्षसहस्रं तु नियमेन तथा गतम् ॥ ६
स देव्या दर्शितः साक्षात्प्रीतास्मीति तदा किल ।
जप्यमावर्तयंस्तूष्णीं न च तां किंचिदब्रवीत् ॥ ७
तस्यानुकम्पया देवी प्रीता समभवत्तदा ।
वेदमाता ततस्तस्य तज्जप्यं समपूजयत् ॥ ८

C. 12. 7205
B. 12. 199. 8
K. 12. 197. 8

192

1 [a]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 ते (for च). — [b]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 5. 8 इक्ष्वाकोर्ब्राह्मणस्य च. — [c]) D7 T1 G1. 3. 6 संवादो (for वि°). D9 damaged from व्याहृतः up to न्वक्तु. T2 G1 व्याहृतं (for °तः). — [d]) M7 तं (for तद्). K1 D4. 9 G1 अर्हसि (for °ति).

2 [c]) D5 सूर्यवंश्यस्य (for °पुत्रस्य). — [d]) K1 ब्रह्मणस्य.

3 [a]) B9 यथा (for तथा). D8 विवादो व्याहृतश्च तथा (hypermetric); M5 तथा कालस्य मृत्योश्च. — [b]) K1 निबोधसे (for °ध मे). — [c]) K7 D4–6. 9 च (for स). — [d]) D4 वा (for ऽपि). Ś1 K2 Ds1 वा (for च). V1 च भारत; D4 [अ]पि भवेत् (for चाभवत्). K1 G3 यस्मिन्स्थाने पिताभवत् (sic). — After 3, Kumbh. ed. ins.:

518* येनैव कारणेनात्र धर्मवादसमन्वितः ।

4 [a]) D5 ब्रह्मणो; G1 ब्राह्मणे (for °णो). — [b]) D5 धर्मचित्तो (for °वृत्तो). K4 महायशः; D7 T G1. 3. 6 °तपाः. — [c]) B6. 9 महाप्रज्ञः (for °प्राज्ञः). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 पैप(K4 पिप्प)लादिकः; D4. 9 पे(D9 पै)ष्पलादिः स; D6 पैपलयादिः स; D7 T2 G1. 3. 6 पैप्प(G1 °प्पि)लादः स (for °लादिः स). G2 काशिकः (for कौ°). ❀ Ca: शाखया पैप्पलादिः, गोत्रतः कौशिकः ॥ Cp. 8: पिप्पलादस्यापत्यं पैप्पलादिः, कौशिको गोत्रेण (Cs: कौशिकः विश्वामित्रगोत्रः) । ❀

5 [a]) Ds2 [अ]परोक्ष- (for °रोक्षं). — [b]) K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M5. 7 षट्स्वंगेषु (for षडङ्गेषु). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 बभूव ह (for तथैव च). — [c]) Da4 देवेषु (for वेदेषु). — [d]) D5 -संश्रितः; D6 -संस्रुतः (for -संश्रयः).

6 [a]) Ś1 K1. 2. 4 सत्य-; K6 सोग्रं; K7 सांत्यं; Dn1. n4 D2. 8 Cn सोंत्यं; Ds2 D6. 8 सोग्र्यं; D4 सोक्ष्यं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सोयं; Cp सोऽन्त्यं (as in text). Ś1 -ब्राह्मस; K1 -ब्रह्मस; K2 -व्रतस; K4. 7 D4. 6. 9 G2 ब्रह्म; D5 ब्राह्म्यं (for ब्राह्मं). ❀ Cn: सोंत्यं, वादोऽर्थज्ञानं, तेन सह सोंत्यम् । ❀ — [b]) Ś1 K1. 2. 4 संश्रितो; V1 D5 T2 संहितो; M7 संहतो (for संयतो). G6 [ऽ]जपत् (for जपन्). — K7 om. 6[c]–8[d].

7 K7 om. 7 (cf. v. l. 6). — [a]) ❀ Cn: दर्शितः दर्शनेन अनुगृहीतः । ❀ — [b]) K6 प्रीत्या (for प्रीता). B6. 7. 9 Da4 तथा (for तदा). — [c]) D5 जाप्यम् (for जप्यम्). D7 T2 G1. 3. 6 आवर्तयत् (for °र्तयंस्). — [d]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 स (for च). G1 तं (for तां).

8 K7 om. 8 (cf. v. l. 6). — [a]) K1 अस्य (for तस्य). — [c]) D5 देव- (for वेद-). C8 सावित्री वेदमातास्य. — [d]) D4–6. 9 तज्जाप्यं. D7 T G1. 3. 6 जप्यं समभिपूजयत्. — After 8, Kumbh. ed. Cv ins.:

519* चतुर्भिरक्षरैर्युक्ता सोमपानेऽक्षराष्टका ।
जगद्बीजसमायुक्ता चतुर्विंशाक्षरात्मिका ।

C. 12. 7206
B. 12. 199. 9
K. 12. 197. 10

समाप्तजप्यस्तूत्थाय शिरसा पादयोस्तथा ।
पपात देव्या धर्मात्मा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या देवि प्रसन्ना त्वं दर्शनं चागता मम ।
यदि वापि प्रसन्नासि जप्ये मे रमतां मनः ॥ १०

सावित्र्युवाच ।

किं प्रार्थयसि विप्रर्षे किं चेष्टं करवाणि ते ।
प्रब्रूहि जपतां श्रेष्ठ सर्वं तत्ते भविष्यति ॥ ११

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा देव्या विप्रः प्रोवाच धर्मवित् ।
जप्यं प्रति ममेच्छेयं वर्धत्विति पुनः पुनः ॥ १२
मनसश्च समाधिर्मे वर्धेताहरहः शुभे ।
तत्तथेति ततो देवी मधुरं प्रत्यभाषत ॥ १३
इदं चैवापरं प्राह देवी तत्प्रियकाम्यया ।
निरयं नैव यातासि यत्र याता द्विजर्षभाः ॥ १४
यास्यसि ब्रह्मणः स्थानमनिमित्तमनिन्दितम् ।
साधये भविता चैतद्यत्त्वयाहमिहार्थिता ॥ १५
नियतो जप चैकाग्रो धर्मस्त्वां समुपैष्यति ।
कालो मृत्युर्यमश्चैव समायास्यन्ति तेऽन्तिकम् ।
भविता च विवादोऽत्र तव तेषां च धर्मतः ॥ १६
एवमुक्त्वा भगवती जगाम भवनं स्वकम् ।

---

9 [a]) K2 समाप्तं; Dn4 D6.7 T G1–3.6 M1.6.7 समाप्य (for °प्त-). K1.2 D7 T G1–3.6 M1.6.7 जप्यं; D5 -जाप्यं (for -जप्यस्). K1.2 उत्थाय; D8 स्तुत्वा च (for तूत्थाय). — [b]) K6.7 Bo.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2–4.6.8.9 T2 M1.5–7 तदा (for तथा). — [d]) K2 वंदनं (for वचनं).

10 [a]) G2 दृष्टा (for दिष्ट्या). Da4 च (for त्वं). — [b]) G2 च गता (for चागता). D7 T G1–3.6 M1.5–7 [अ]सि मे (for मम). — [c]) K6 V1 Bo Da3 Dn1 Ds D2.3.5.8 M1.5.6 चापि; D6 त्वं मे (for वापि). — [d]) K7 जाप्ये (for जप्ये). Da4 ते (for मे). K1 मम; G2 मतिः (for मनः). T2 जप्यमेव सर्वां मनः.

11 K4 reads 11–48 after 65. — [a]) K7 D4–6.9 प्रयच्छामि (for प्रार्थयसि). D7 T G1.3.6 विप्र त्वं (for विर्षे). — [b]) B8.9 Da4 किं चेष्टं; D9 (by corr. as in text) कं चेष्टं. — [d]) D4 तस्त्वे (for तत्ते).

12 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. Most MSS. om. the ref. — [a]) B8 तया; M1.6.7 ततो (for तदा). — [b]) K1 (before corr.) विप्राः. — [c]) Dn1 जपं (for जप्यं). — [d]) Ś1 K1.2 वर्धत्वति; D7 T1 G1.3.6 °ते हि; T2 G2 M1.5–7 °तेति (for °त्विति).

13 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — [a]) B6–9 Da3 Cp मानसश्च (for म°). D7 T1 G1.3.6 तु (for च). — [b]) K1 वरेत; D5 M7 वर्धंत (for वर्धेत). Ds1 मुने (for शुभे). — [c]) K7 Bo.6–9 D4.5.9 T2 G1.2 M1 तं (for तत्). M6 तं तथैवेति सा देवी.

14 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — [a]) Da4 G2 चैव परं; Dn1 वै चापरं (for चैवापरं). — [c]) Da4 D8 निरयान्; D7 G1.3.6 M7 निरये (for °यं). K6 V1 Bo.6–9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8 G2 याता त्वं; D4 (also) T2 यातोसि; G1 यातास्मि (for यातासि). — [d]) D6 यांति (for याता).

15 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — [a]) D7 T1 व्रजसि; G1 यजेहं; G3.6 गंतासि (for यास्यसि). K7 B9 Da4 D4 G3.6 ब्राह्मणः (for ब्र°). — [b]) K2.4 D4.6 मन्निमित्तम्; D6 सन्निमित्तम् (for अनि°). Ś1 K2 Da4 अनिंदित (Da4 °तां); K1 अनिर्दिता; D5 अनामयं; D7 T1 G1 अतंद्रितः; T2 G2.3.6 अनिंदितः (for °दितम्). — [c]) D7 T G1.3 6 M5 साधु ते (for साधये). Bo D6 चैव (for चैतद्). — [d]) V1 B7.8 (marg.).9 Cp [अ]र्चिता; D7 T1 G3.6 [आ]स्थिता; Cpp [अ]र्थिता (as in text).

16 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — [a]) Ds1 D4 G1 चैकाग्रो (for चै°). — [b]) Ds1 D7 G1.2 M1.6 स्वा (for स्वां). K7 D4.6.9 T1 G1–3 M1.5.6 समुपेष्यति; D5 °पैस्यति; D7 °पैक्ष्यति (for °पैष्यति). — [c]) M1.6.7 चैते (for चैव). ❀ Cn: आयुःपरिच्छेदिका देवता कालः। प्राणवियोजिका मृत्युः। पुण्यापुण्यफलदायिका यमः। ❀ — [d]) Da4 न (for ते).

17 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. Before 17, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 D8 D2.3.5.8 ins. भीष्म उवाच. — [a]) K1 भागवती; D7 (by corr. as in text) भगवति. — [d]) K1.4 Da3 Dn1.n4 Ds दिव्यं (for दिव्यं). K4.6.7 Bo.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 D3.8 G2 M7 तथा (for तदा).

ब्राह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्यं वर्षशतं तदा ॥ १७
समाप्ते नियमे तस्मिन्नथ विप्रस्य धीमतः ।
साक्षात्प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं द्विजम् ॥ १८
धर्म उवाच ।
द्विजाते पश्य मां धर्ममहं त्वां द्रष्टुमागतः ।
जप्यस्य च फलं यत्ते संप्राप्तं तच्च मे शृणु ॥ १९
जिता लोकास्त्वया सर्वे ये दिव्या ये च मानुषाः ।
देवानां निरयान्साधो सर्वानुत्क्रम्य यास्यसि ॥ २०
प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान्यथेप्सितान् ।
त्यक्त्वात्मनः शरीरं च ततो लोकानवाप्स्यसि ॥ २१
ब्राह्मण उवाच ।
कृतं लोकैर्हि मे धर्म गच्छ च त्वं यथासुखम् ।
बहुदुःखसुखं देहं नोत्सृजेयमहं विभो ॥ २२
धर्म उवाच ।
अवश्यं भोः शरीरं ते त्यक्तव्यं मुनिपुंगव ।
स्वर्ग आरोह्यतां विप्र किं वा ते रोचतेऽनघ ॥ २३
ब्राह्मण उवाच ।
न रोचये स्वर्गवासं विना देहादहं विभो ।

C. 12. 7223
B. 12. 190. 25
K. 12. 197. 28

— After 17, K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 Kumbh. ed. ins.:

520* सदा दान्तो जितक्रोधः सत्यसंधोऽनसूयकः ।

18 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) Da3 समात्ते (for °प्ते). M7 नियते (for °मे). — b) G2 तथा (for अथ). G1 विप्रः स (for विप्रस्य). — c) T1 प्रियस् (for प्रीतस्). K7 D4–6. 9 M1. 6. 7 ततो; Da4 D7 T1 G1. 3. 6 तथा (for तदा). — d) K1 मर्षयामास (for दर्श°).

19 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. T2 G3 om. the ref.; V1 reads it on the marg. — a) Da4 तां (for मां). — b) B9 त्वामहं (by transp.); D7 T1 G1. 3 अहं त्वा. — c) K6 G1 M5. 6 जपस्य; D6 जपेन (for जप्यस्य). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]स्य (for च). K4. 6 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 यत्तत्; B9 यत्तु; Da4 यत्र (for यत्ते). — d) Ds1 संप्राप्यं. Ds1 D6 तव; T1 तस्य (for तच्च).

20 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) K1 जित्वा; G1 lacuna (for जिता). D7 T1 G1. 3. 6 जिताः (for त्वया). G1 स्वर्गे (for सर्वे). — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 D2 विनयात् (D2 °न्); K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5–8 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 निलयान् (Da4 °यात्) (for निर°). D6 सद्यः (for साधो). — d) Ś1 K1. 2 M1 उत्क्राम्य.

21 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) K7 D4. 6. 9 त्यज्य (for त्यक्त्वा). Da4 M7 [आ]त्मानः.

22 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 Ds D2. 3. 6. 8 किं तु; Da4 Dn1 किं तु; Dn4 किं च (for कृतं). D7 T1 G1. 3. 6 लोकेन; M1 लोके हि (for लोकैर्हि). — b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 त्वं च (by transp.); D4. 9 तत्त्वं. — c) B9 -दुःखं (for -दुःख-). D7 T G1–3. 6 -सहं (for -सुखं). Bo देहान् (for देहं). — d) K2 प्रभो (for विभो). — After 22, M1 reads 24cd for the first time, repeating it in its proper place, while Kumbh. ed. ins. after 22:

521* अचलं ते मनः कृत्वा त्यज देहं महामते ।
अनेन किं ते संयोगः कथं मोहं गमिष्यसि ।

23 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. G1 om. the ref. G2 यम (for धर्म). — a) B9 om. ते. — b) Da4 -पुंगवं. — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T2 G3 स्वर्गम्. K4 B8 आरोहतां; K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 आरोह भो; K7 V1 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 आरुह्यतां (for आरो°). Da4 विप्रः; D7 देव. — d) Da3 Dn1. n4 वै (for ते). G1 किं वा देहेन तेनघ.

24 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) G1 om. न. D4 रोचत (for रोचये). — b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 G1. 2 M1. 7 देहम् (for देहाद्). D6 अयं (for अहं). M5 प्रभो (for विभो). — M1 reads 24cd for the first time after 22. — d) ❀ Ca: विनात्मनेत्यात्मशब्दो देहवचनः ॥ Cs: आत्मना शरीरेण । ❀

25 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) K1 अहं (for अलं). D5 अलं हि धर्म कृत्वा वै; G3 असंदेहमनाः कृत्वा. — d) K1 शोचति; B9 °ते (for °सि).

C. 12. 7224
B. 12. 199. 25
K. 12. 197. 26

गच्छ धर्म न मे श्रद्धा स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ॥ २४

धर्म उवाच ।

अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव ।
गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि ॥ २५

ब्राह्मण उवाच ।

रमे जपन्महाभाग कृतं लोकैः सनातनैः ।
सशरीरेण गन्तव्यो मया स्वर्गो न वा विभो ॥ २६

धर्म उवाच ।

यदि त्वं नेच्छसि त्यक्तुं शरीरं पश्य वै द्विज ।
एष कालस्तथा मृत्युर्यमश्च त्वामुपागताः ॥ २७

भीष्म उवाच ।

अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च त्रितयं विभो ।
ब्राह्मणं तं महाभागमुपागम्येदमब्रुवन् ॥ २८
तपसोऽस्य सुतप्तस्य तथा सुचरितस्य च ।
फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठा यमोऽहं त्वामुपब्रुवे ॥ २९
यथावदस्य जप्यस्य फलं प्राप्तस्त्वमुत्तमम् ।
कालस्ते स्वर्गमारोढुं कालोऽहं त्वामुपागतः ॥ ३०
मृत्युं मा विद्धि धर्मज्ञ रूपिणं स्वयमागतम् ।

26 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) Ś1 K1. 2. 4 V1 Dn1 D7 T1 G1 न मे; D5 रेमे (for रमे). Ś1 जयो; K1. 2 Dn1 G2 जप; D5 तपन् (for जपन्). — b) K6 Bo. 6-9 Da3 Ds D2. 3. 8 किं तु; Da4 Dn1. n4 किं तु (for कृतं). — c) K7 D4. 9 स्व- (for स-). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 6. 7 गंतव्यं (for °व्यो). — d) K6 V1 Bo. 6. 7 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 G1. 3. 6 M1. 6. 7 स्वर्गं न; K7 स्वर्गेण; D9 स्वर्गे न (for स्वर्गो न). K4 हि; D7 T G1. 3. 6 M5 चेद् (for वा). D4 विभोः; T2 प्रभो. G2 मया स्वर्गं तदा विभो. — After 26, Kumbh. ed. ins.:

522* एवं ते कार्यसंप्रीतिर्वर्तते मुनिसत्तम ।

27 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) D7 G1 यदिच्छन् (for यदि त्वं). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 नेच्छसे (for °सि). Ś1 K1. 2. 4 यदि त्वमिच्छसि किं तु. — c) D7 T1 G1. 3. 6 च वै (for तथा). — d) G2 चायम् (for च त्वाम्). K2. 4 Ds1 D8 T1 G1. 3. 6 उपागतः (for °गताः).

28 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — b) T1 G1 यमश्च (for मृत्युश्च). — c) G3 तु (for तं). — d) K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 6. 7 उपगम्य; K7 D4-6. 9 अभि° (for उपा°). V1 B8 (marg.) D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 अब्रवीत् (for अब्रुवन्).

29 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. Before 29, MSS. ins. यम उवाच. V1 reads 29-31 on marg. — a) K1 G1 तपस्यो; D4 तपसोः. K7 om. (hapl.) सुतप्तस्य. — c) D7 T G1. 3. 6 स्वर्ग- (for फल-). K4. 6 D6. 7 T1 G1-3. 6 तव श्रेष्ठ; K7 तवासृष्टा (for तव श्रेष्ठा). — d) K1 यामोहं; Da3. a4 यामहं (for यमोऽहं). K1 om. (hapl.) from त्वा up to कालोऽहं (in 30d). D4 उपब्रुव; D5 उपागताः; M1 उपब्रुवेत् (for °ब्रुवे). ❀ Cs: उपब्रुवे उपवंद्य ब्रुवे । ❀

30 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. Before 30, MSS. ins. काल उवाच. K1 om. up to कालोऽहं (cf. v. l. 29). V1 reads 30 on marg. 30ab is damaged in K7. — a) K2 यथा वशस्य; D8 D5 यथा वेदस्य; G2 यथावदिह (for °वदस्य). B8 (marg. as in text). 9 Da4 जापस्य (for जप्यस्य). — b) D7 प्राप्तिस्; G1 M7 प्राप्तं (for प्राप्तस्). K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 फलं प्राप्तमनुत्तमं; G2 फलावाप्तिरनुत्तमा. — d) K4 कामो (for कालो). D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 त्वाहम् (for ऽहं त्वाम्). M1. 5. 6 इहागतः (for उपा°). D5 कालोहं समुपागतः.

31 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. Before 31, MSS. ins. मृत्युरुवाच. V1 reads 31 on marg. — a) K7 Da4 Dn4 मृत्युर्. D5 विप्रर्षे (for धर्मज्ञ). — c) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 G1 चोदितो; Ds1 नोदितो (for चोदितं). — d) K1 त्वामितो नेत्त सद्यवै (sic).

32 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. D4 om. 32. V1 reads the ref. on marg. — b) D7 यमात्मने (for महात्मने). — c) M1. 6 वाथ; M1 [s]पि च (for चाथ). — d) K1 om. कार्यं.

33 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. D4. 7 om. the ref. — a) Ś1 K1. 2. 4 स (for च). Ś1 K1

कालेन चोदितं विप्र त्वामितो नेतुमद्य वै ॥ ३१
ब्राह्मण उवाच ।
स्वागतं सूर्यपुत्राय कालाय च महात्मने ।
मृत्यवे चाथ धर्माय किं कार्यं करवाणि वः ॥ ३२
भीष्म उवाच ।
अर्घ्यं पाद्यं च दत्त्वा स तेभ्यस्तत्र समागमे ।
अब्रवीत्परमप्रीतः स्वशक्त्या किं करोमि वः ॥ ३३
तस्मिन्नेवाथ काले तु तीर्थयात्रामुपागतः ।
इक्ष्वाकुरगमत्तत्र समेता यत्र ते विभो ॥ ३४
सर्वानेव तु राजर्षिः संपूज्याभिप्रणम्य च ।
कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वेषां राजसत्तमः ॥ ३५
तस्मै सोऽथासनं दत्त्वा पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।
अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलसंविदम् ॥ ३६
स्वागतं ते महाराज ब्रूहि यद्यदिहेच्छसि ।
स्वशक्त्या किं करोमीह तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३७
राजोवाच ।
राजाहं ब्राह्मणश्च त्वं यदि षट्कर्मसंस्थितः ।
ददामि वसु किंचित्ते प्रार्थितं तद्वदस्व मे ॥ ३८
ब्राह्मण उवाच ।
द्विविधा ब्राह्मणा राजन्धर्मश्च द्विविधः स्मृतः ।
प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च निवृत्तोऽस्मि प्रतिग्रहात् ॥ ३९
तेभ्यः प्रयच्छ दानानि ये प्रवृत्ता नराधिप ।

C. 12. 7239
B. 12. 199. 41
K. 12. 197. 46

---

2. 4 B9 G3. 6 च; Ds1 (also as in text) यस्; D7 T1 G1 [अ]थ (for स). — ᶜ) Ś1 M1 परमः; K1 परमाः (for परम-). K1 प्रीताः. — After 33, D7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. ins.:

523* स्वकार्यनिर्भरा यूयं परोपद्रवहेतवः ।
भवन्तो लोकसामान्याः किमर्थं ब्रूत सत्तमाः ।
धर्म उवाच ।
वयमप्येवमव्यग्रैर्धातुराज्ञापुरःसरैः ।
चोदिता धावमाना वै कर्मभागमनुव्रताः ।
भीष्म उवाच ।

[(L. 1) T2 -निर्भया (for -निर्भरा). — (L. 2) G1 लोकसंमान्यः (for °सामान्याः). G1 om. the ref. G3. 6 Kumbh. ed. यम (for धर्म). — (L. 3) Kumbh. ed. अत्युग्रा (for अव्यग्रैर्). Kumbh. ed. -पुरःसराः (for °सरैः). — (L. 4) T2 बोधिता (for चोदिता). T2 कर्मभावम् (for °भागम्).]

34 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — ᵇ) G3 उपागताः.

35 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — ᵃ) Bo [आ]ह; G2 स (for तु). — ᵇ) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 [अ]थ (for [अ]भि-). — ᵈ) K7 V1 D4-6. 9 T1 G1 M7 राजसत्तम.

36 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — ᵃ) K6. 7 Ds2 D4. 6. 8 सोप्यासनं; Da3. a4 स आसनं (for सोऽथासनं). — ᶜ) T2 ब्रह्मविद् (for अब्रवीद्). Da4 ब्रह्मणो (for ब्रा°). M5 प्रीतः (for वाक्यं). — ᵈ) D7 T1 G1. 3. 6 -संमितं (for -संविदम्).

37 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. Before 37, D8 ins. ब्राह्मण उवाच. Ds1 reads 37–38 twice. — ᶜ) D4 श्वशक्त्या. B9 G2 [इ]ति (for [इ]ह). — ᵈ) Ds2 यद् (for तद्). K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मां (for मे).

38 For the sequence in K4 and repetition in Ds1, cf. v. l. 11, 37. M5 इक्ष्वाकुः (for राजा). — ᵇ) K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 यदा; B9 Ds1 सदा (for यदि). D4 -संस्थिताः; T2 -संज्ञितः. ❀ C8 : षड्कर्मसंस्थितः अध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहाधिकारः । ❀ — ᶜ) Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 T1 G1–3. 6 ददानि; T2 तद्दास्ये (for ददामि). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 किं तेच (for किंचित्ते). — ᵈ) K6 B7 Dn1. n4 D2. 3. 8 प्रार्थितं; Ds1 पार्थिवं; G1 प्रार्थ्य तं (for प्रार्थितं). D7 T G1. 3. 6 M1. 6 ब्रवीतु; G2 M5. 7 ब्रवीहि (for वदस्व).

39 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — ᵃ) D7 T G1. 3. 6 द्विविधो ब्राह्मणो राजन्. — ᵇ) Ds2 त्रिविधः; G1 विविधः (for द्वि°). D5 मतः (for स्मृतः). Ds1 कर्म च त्रिविधं स्मृतं. — ᶜ) Da4 प्रवृत्तस्य (for °श्च). G1 निवृत्तिश्च (for °त्तश्च). Ś1 K1. 2. 4 Bo. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 T2 प्रवृत्ता(B6 T2 °त्ति)श्च निवृत्ता(B6 T2 °त्ति)श्च. — ᵈ) D5 निवर्त्तो (for निवृत्तो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8

C. 12. 7239
B. 12. 199. 41
K. 12. 197. 47

अहं न प्रतिगृह्णामि किमिष्टं किं ददानि ते ।
ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किम् ॥ ४०

राजोवाच ।

क्षत्रियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित् ।
प्रयच्छ युद्धमित्येवं वादिनः स्मो द्विजोत्तम ॥ ४१

ब्राह्मण उवाच ।

तुष्यसि त्वं स्वधर्मेण तथा तुष्टा वयं नृप ।
अन्योन्यस्योत्तरं नास्ति यदिष्टं तत्समाचर ॥ ४२

राजोवाच ।

स्वशक्त्याहं ददानीति त्वया पूर्वं प्रभाषितम् ।
याचे त्वां दीयतां मह्यं जप्यस्यास्य फलं द्विज ॥ ४३

ब्राह्मण उवाच ।

युद्धं मम सदा वाणी याचतीति विकत्थसे ।
न च युद्धं मया सार्धं किमर्थं याचसे पुनः ॥ ४४

राजोवाच ।

वाग्वज्रा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रिया बाहुजीविनः ।
वाग्युद्धं तदिदं तीव्रं मम विप्र त्वया सह ॥ ४५

ब्राह्मण उवाच ।

सैवाद्यापि प्रतिज्ञा मे स्वशक्त्या किं प्रदीयताम् ।
ब्रूहि दास्यामि राजेन्द्र विभवे सति माचिरम् ॥ ४६

राजोवाच ।

यत्तद्वर्षशतं पूर्णं जप्यं वै जपता त्वया ।

[ऽ]हं; K_{7} lacuna (for ऽस्मि).

40 For the sequence in K_{4}, cf. v. l. 11. — [a]) $B_{6.7.8}$ (marg. as in text). ₉ तेषां (for तेभ्यः). K_{2} दारानि (for दानानि). — [b]) K_{7} यैः (for ये). D_{6} ह्यवृत्ता (for प्रवृत्ता). — [c]) T_{2} अन्नं (for अहं). — [d]) $K_{4.6}$ V_{1} Bo $Da_{3, a4}$ $Dn_{1, n4}$ Ds $D_{2.3.5-8}$ T_{1} $G_{1.3.6}$ $M_{1.5.7}$ किं ददामि; K_{7} $D_{4.9}$ करवाणि (for किं ददानि). — T_{2} om. 40[ef]. — [e]) Ś1 $K_{1.2}$ तन् (for त्वं). D_{4} नृपतिश्रेष्ठं. — [f]) $D_{4.9}$ धारयामि (for साध°).

41 For the sequence in K_{4}, cf. v. l. 11. T_{1} om. 41. — [b]) Dn_{4} देहामि (for देहीति). — [c]) B_{6} बुद्धम्; D_{5} G_{2} बुद्धिम् (for युद्धम्). D_{3} इत्येव (for °वं). — [d]) S_{1} $K_{1.2.4}$ G_{2} वादिनो मे (G_{2} °नोस्मि); V_{1} D_{6} °नः स्म; D_{7} T_{2} $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ वादी चास्मि (for वादिनः स्मो). D_{4} M_{1} द्विजोत्तमः.

42 For the sequence in K_{4}, cf. v. l. 11. D_{7} T $G_{1.3.6}$ read 42–43 after 45. — [a]) T_{2} दुष्यसि; G_{2} अतुष्टस् (for तुष्यसि). — [b]) G_{3} यथा (for तथा). T_{2} पुनः (for नृप). — [c]) $K_{4.6.7}$ V_{1} Bo $Da_{3, a4}$ $Dn_{1, n4}$ Ds $D_{2-4.6}$ [अं]तरं (for [उ]त्तरं).

43 For the sequence in K_{4}, D_{7} T $G_{1.3.6}$, cf. v. l. 11, 42. — [a]) Da_{4} अशक्तोहं (for स्वशक्त्याहं). T_{1} सं- (for [अ]हं). K_{7} Ds_{1} $D_{3-5.7.9}$ ददामि (for °नि). — [b]) K_{6} V_{1} $Bo_{.6-9}$ $Da_{3, a4}$ $Dn_{1, n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ उदाहृतं; M_{5} प्रतिश्रुतं (for प्रभाषितम्). — [c]) $K_{1.2}$ G_{3} $M_{1.6}$ त्वा. K_{2} नीयतां (for दीयतां). — [d]) D_{5} [अ]र्थं- (for [अ]स्य).

44 For the sequence in K_{4}, cf. v. l. 11. T_{1} om. 44. — [a]) K_{7} D_{4} यदा; D_{9} सदा (for मम). Ś1 $K_{1.2.4}$ ददानीति; K_{7} $D_{4.9}$ कामयसे (for सदा वाणी). — [b]) Ś1 (orig.) K_{2} वाचसे त्वं; Ś1 (*sup. lin.*) K_{1} याचसे त्वं; K_{4} वाचमेत्वं (sic); K_{6} यावती*; K_{7} $D_{4.9}$ याचसेन्यद्; $M_{6.7}$ याचे(M_{7} °च)तेति (for याचतीति). D_{6} विकत्थासि; $G_{3.6}$ पुनः पुनः (for विकत्थसे). — [c]) Ś1 $K_{1.2}$ D_{9} न च युक्तं (D_{9} शुद्धं); G_{2} तच्च युद्धं; $G_{3.6}$ विकत्थसे (for न च युद्धं). T_{2} साध्यं (for सार्धं). — [d]) K_{6} याचते (for °से).

45 For the sequence in K_{4}; cf. v. l. 11. M_{5} om. 45. D_{2} om. the ref. — [a]) G_{2} पार्श्वज्ञा (for वाग्वज्रा). K_{7} D_{9} ज्ञेयाः (for प्रोक्ताः). — [b]) K_{1} Ds_{1} बहु- (for बाहु-). — [c]) D_{6} नन्विदं (for तदिदं). — After 45, D_{7} T $G_{1.3.6}$ read 42–43.

46 For the sequence in K_{4}, cf. v. l. 11. M_{5} om. the ref. — [a]) D_{7} T_{1} $G_{1.3.6}$ सेयमद्य (for सैवाद्यापि). G_{2} प्रतीका (for प्रतिज्ञा). — [b]) D_{7} T_{1} G_{1} सं- (for किं).

47 For the sequence in K_{4}, cf. v. l. 11. — [a]) D_{7} G_{1} यद्यद् (for यत्तद्). $G_{3.6}$ पुण्यं; M_{7} पूजां (for पूर्णं). — [b]) $K_{2.4}$ D_{5} जपितं (for जप्यं वै). Da_{4} स्वया (for त्वया). G_{1} जप्याजप्यं जिता त्वया. — [d]) Ś1 $K_{1.2.4}$ अपि (for यदि).

फलं प्राप्तं तत्प्रयच्छ मम दित्सुर्भवान्यदि ॥ ४७

ब्राह्मण उवाच ।

परमं गृह्यतां तस्य फलं यज्जपितं मया ।
अर्धं त्वमविचारेण फलं तस्य समाप्नुहि ॥ ४८

अथ वा सर्वमेवेह जप्यकं मामकं फलम् ।
राजन्प्राप्नुहि कामं त्वं यदि सर्वमिहेच्छसि ॥ ४९

राजोवाच ।

कृतं सर्वेण भद्रं ते जप्यं यद्याचितं मया ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि किं च तस्य फलं वद ॥ ५०

ब्राह्मण उवाच ।

फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यज्जपितं मया ।
अयं धर्मश्च कालश्च यमो मृत्युश्च साक्षिणः ॥ ५१

राजोवाच ।

अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं मे किं करिष्यति ।
प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो नाहमिच्छे ससंशयम् ॥ ५२

ब्राह्मण उवाच ।

नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तं वाचा फलं मया ।
वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममापि तव चैव हि ॥ ५३

C. 12. 7254
B. 12. 199. 54
K. 12. 197. 59

48 For the sequence in K4, cf. v. l. 11. — a) K1 Da3 गुह्यतां (for गृ°). K7 D4-6. 9 तात (for तस्य). — b) K7 D4. 6. 9 यज्जप्यं; D5 यत्फलं (by transp.). D5 जपता (for जपितं). — c) D8 तम्; T2 G1 M5 तद् (for त्वम्). Ś1 K2 अपि चारेण; K1 अपि चार्धेण (for अविचारेण). — d) K4 Da3. a4 Dn4 फलं तस्य ह्यवाप्नुहि; K6. 7 D4. 6. 9 °त्समवाप्नुहि; D7 G1 फलं तस्यामवाप्नुहि.

49 a) K7 D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 एवेदं (for °ह). — b) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5. 6 मामकं; K7 D4. 6 जपजं; D5 जाप्यकं; D9 जप्यस्य; M7 जापकं (for जप्यकं). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5. 6 जाप(B7 Da4 °प्य)कं (for मामकं). — c) K6 कामं त्वां; K7 Da4 D4 काम त्वं (for कामं त्वं). — d) K7 D4. 9 यद्यभिप्रेतमिच्छसि.

50 a) D4 कृत्यं (for कृतं). D5 सर्वं हि (for सर्वेण). K7 D9 वै (for ते). — b) K7 D4. 9 लब्धं; B3. 9 Da4 जाप्यं; T G2. 3. 6 M1. 5-7 दत्तं (for जप्यं). Ś1 K1. 2. 4 जप्यं यज्जपितं त्व(K4 म)या. — c) Ds1 नमिष्यामि (for गमि°). — d) B3 (marg. as in text) किं चैतस्य; Ds2 किं त्वेतस्य; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 किं तस्य च; G2 किंचिदस्य (for किं च तस्य).

51 a) G1 om. (hapl.) from फल up to the ref. in 53. K4. 7 फलं प्राप्तिं (for फलप्राप्तिं). — b) D7 T G3. 6 यद्दत्तं (by transp.); M7 यदेतज्. D5 चापि तन् (for जपितं).

52 G1 om. 52 (cf. v. l. 51). Ds1 om. 52-53. — b) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2-5. 7-9 T G2. 3. 6 M1. 5. 6 किं मे (by transp.). — After 52ab, Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 (marg.) Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5-8 T G2. 3. 6 Kumbh. ed. ins.:

524* फलं ब्रवीषि धर्मस्य न चेज्जप्यकृतस्य माम् ।

[D7 G2 भवेज् (for न चेज्). D7 T1 G2 -कृतं न (for -कृतस्य).]

— c) Ś1 (*sup. lin.*) K1 G2 प्राप्नोमि (G2 °ति) तत्; K7 D4. 6. 9 प्राप्तुं त्वत्तः (for प्राप्नोतु तत्). Ś1 K1 कथं विप्र; K7 D4. 6. 7. 9 T फलं विप्रं (for फलं विप्रो). — d) G3. 6 इच्छामि (for इच्छे स-). T2 ह्यसंशयः; M1 ससंशयः (for °यम्).

53 Ds1 om. 53 (cf. v. l. 52). G1 om. the ref. (cf. v. l. 51). V1 reads 53a-56b on marg. — a) K1 [s]परम्; D9 [s]हं पर-; G2 न च (for ऽपर-). K1 अव्यक्तं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 -वित्तं वै; Cv Kumbh. ed. -दत्तं वै (for -वक्तव्यं). — b) K1 वृत्तं; K7 दत्त- (for दत्तं). Ś1 K1. 2. 4 वास्य; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8 चास्य; D8 तस्य (for वाचा). K7 B6 (marg.) D4-6. 9 कृ(D4 क्ष)तं (for फलं). Ds2 यथा; G1 मम (for मया). — G2 om. (hapl.) 53c-55b. — c) Ś1 K1. 2 वाक्च; D4 वाक्य- (for वाक्यं). — d) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2-6. 8. 9 ममाद्य (for ममापि). D7 T G1. 3. 6 M5 तवाद्य (M5 °पि) मम चैव ह (D7 हि); M1. 6. 7 मम तुभ्यं च भाषितं. — After 53, Kumbh. ed. ins.:

525* सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदेव ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ।

[= var. 3. 278. 25; Manu, 9. 47.]

C. 12. 7255
B. 12. 199. 55
K. 12. 197. 61

नाभिसंधिर्मया जप्ये कृतपूर्वः कथंचन ।
जप्यस्य राजशार्दूल कथं ज्ञास्याम्यहं फलम् ॥ ५४
ददस्वेति त्वया चोक्तं ददामीति तथा मया ।
न वाचं दूषयिष्यामि सत्यं रक्ष स्थिरो भव ॥ ५५
अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि ।
महानधर्मो भविता तव राजन्मृषाकृतः ॥ ५६
न युक्तं तु मृषा वाणी त्वया वक्तुमरिंदम ।
तथा मयाप्यभ्यधिकं मृषा वक्तुं न शक्यते ॥ ५७
संश्रुतं च मया पूर्वं ददानीत्यविचारितम् ।
तद्गृहीष्वाविचारेण यदि सत्ये स्थितो भवान् ॥ ५८
इहागम्य हि मां राजञ्जाप्यं फलमयाचिथाः ।
तन्मन्निसृष्टं गृह्णीष्व भव सत्ये स्थिरोऽपि च ॥ ५९
नायं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्वान्स तारयेत् ।
कुत एवावरांस्त्राजन्मृषावादपरायणः ॥ ६०
न यज्ञाध्ययने दानं नियमास्तारयन्ति हि ।
तथा सत्यं परे लोके यथा वै पुरुषर्षभ ॥ ६१
तपांसि यानि चीर्णानि चरिष्यसि च यत्तपः ।
समाः शतैः सहस्रैश्च तत्सत्यान्न विशिष्यते ॥ ६२

---

54 G_2 om. 54 (cf. v. l. 53). V_1 reads 54 on marg. — ^{b}) K_1 T_2 कृतपूर्वा (for °पूर्वः). $K_{6.7}$ V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ Dn_1 (marg.). n_4 Ds $D_{2-6.8.9}$ $M_{1.5-7}$ कदाचन (for कथं°). — ^{c}) $D_{6.7}$ T_1 $G_{1.3.6}$ जपस्य; $M_{1.6.7}$ जपता (for जप्यस्य). — ^{d}) $K_{4.6.7}$ V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-6.8.9}$ वेत्स्यामि (for ज्ञास्यामि).

55 G_2 om. 55^{ab} (cf. v. l. 53). V_1 reads 55 on marg. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ प्रोक्तं (for चोक्तं). — ^{b}) K_6 V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.6.8}$ T_2 G_1 $M_{1.5-7}$ ददानि (for °मि). K_6 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.8}$ M_5 transp. तथा and मया. — ^{c}) D_5 वाचा (for वाचं). Da_4 द्रवयिष्यामि; D_5 पूज° (for दूष°). — ^{d}) $G_{3.6}$ स्थितो (for स्थिरो). G_2 [ऽ]भवत् (for भव).

56 V_1 reads 56^{ab} on marg. — ^{a}) $K_{6.7}$ अथैव; Dn_1 तथैवं (for अ°). K_7 Ds_2 $D_{4.9}$ ददतो; Da_4 वदंतो (for वदतो). — ^{b}) G_2 किं (for न). K_4 Dn_1 करिष्यति (for °ष्यसि). — ^{c}) D_6 स हीनधर्मो (for महान°).

57 ^{a}) V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ Ds $D_{3.5.8}$ G_2 मृषावाणीं; D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ °वाक्यं (for मृषा वाणी). — ^{b}) G_3 अरिंदमः. — ^{c}) D_7 त्वया (for तथा). T_2 च; G_6 वा (for [अ]पि). K_6 V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.5.6.8}$ अभिहितं; D_7 T_1 $G_{1.2}$ ह्यधिकं (for अभ्यधिकं). — ^{d}) K_6 V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6-8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ मिथ्या (for मृषा). V_1 Da_3 $Dn_{1.n4}$ कर्तुं (for वक्तुं).

58 ^{a}) K_4 D_4 सश्रुतं (for सं°). K_7 lacuna; M_5 तु (for च). — ^{b}) K_7 Da_4 $D_{4.7.9}$ T_1 $G_{1-3.6}$ ददामि (for °नि). Ds_1 अविवारितं. — ^{d}) D_6 सत्ये (for सत्ये). $K_{2.4}$ M_1 स्थिरो (for स्थितो).

59 ^{a}) B_6 (marg. as in text) इत्यागम्य; T_2 इहागत्य; G_1 यथागम्य (for इहागम्य). $Ś_1$ $K_{1.2}$ हि मा राजन्; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.7}$ महाराज. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ जप्ये; V_1 Bo D_6 T_2 जप्यं (for जाप्यं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ अयाचि वा; K_7 Ds_1 D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ अयाचथाः (K_7 °चिता; Ds_1 °विथाः) (for °चिथाः). — ^{c}) $K_{4.6.7}$ V_1 $Bo_{6.8.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-6.8.9}$ $G_{3.6}$ तन्मे; B_7 तस्मै; T_2 तस्मिन् (for तन्मन्-). — ^{d}) D_4 स्थिरा; D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ स्थितो (for स्थिरो). D_9 वै (for च). $B_{7.9}$ भव सत्यः स्थिरो भव.

60 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ [ऽ]स्य (for ऽस्ति). — ^{c}) V_1 D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ [अ]परान् (for [अ]व°). $K_{6.7}$ Bo_{6-9} Da_3 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-6.8.9}$ कुत एव जनिष्यांस्तु.

61 ^{a}) D_7 यज्ञाध्ययनं (for °ध्ययने). Da_3 om. from दानं up to तथा (in 61^{c}). K_6 V_1 $Bo_{6.7.8}$ (marg.). $_9$ Da_4 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.6.8}$ $M_{1.5-7}$ न यज्ञफल(M_5 °जप)दानानि. — ^{b}) K_7 D_9 न धर्मास् (for नियमास्). K_7 B_6 $D_{4-6.9}$ $M_{1.5-7}$ तं (for हि). — ^{c}) $K_{4.6}$ V_1 Bo_{6-9} Da_4 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.6.8}$ G_2 $M_{1.5-7}$ यथा (for तथा). $Ś_1$ $K_{1.2}$ परं; K_4 D_4 पर-; $D_{2.3}$ परो (for परे). — ^{d}) K_6 V_1 Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.6.8}$ $M_{1.6}$ तथेह; K_7 $D_{4.9}$ यथेह; G_2 $M_{5.7}$ तथा वै (for य°). $Ś_1$ (*sup. lin.* as in text) भरतर्षभ (for पुरुष°).

62 ^{a}) V_1 Cp अचारीश्च (for चीर्णानि). — ^{b}) $K_{4.6}$ Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.8}$ चरिष्यंति (B_6 °ते); Cp करिष्यसि (for चरिष्यसि). K_2 om. च. — Da_3 repeats 62^{cd} after 67^{a}. — ^{c}) K_6 $Bo_{6.7.}$

सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः ।
सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतम् ॥ ६३
सत्यं वेदेषु जागर्ति फलं सत्ये परं स्मृतम् ।
सत्याद्धर्मो दमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ६४
सत्यं वेदास्तथाङ्गानि सत्यं यज्ञस्तथा विधिः ।
व्रतचर्यास्तथा सत्यमोंकारः सत्यमेव च ॥ ६५
प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं संततिरेव च ।
सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ॥ ६६
सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्यं यज्ञस्तपो वेदाः स्तोभा मन्त्राः सरस्वती ॥ ६७
तुलामारोपितो धर्मः सत्यं चैवेति नः श्रुतम् ।
समां कक्षां धारयतो यतः सत्यं ततोऽधिकम् ॥ ६८
यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्धते ।
किमर्थमनृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ॥ ६९

C. 12. 7270
B. 12. 199. 70
K. 12. 197. 75

---

8 (marg. as in text). 9 Da3 (first time). a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 शतैः (Da4 °रैः) शत- ; Ds1 D6 समाः शत- ; M7 समशतैः (for समाः शतैः). B8 (marg. as in text) Da3 (second time). a4 तु (for च). — Ś1 K1 om. 62d–64c. — d) K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 (first time). a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तैः (for तत्). B8 (marg. as in text) सत्यं (for सत्यान्).

63 Ś1 K1 om. 63 (cf. v. l. 62). K2. 4 om. (hapl.) 63ab. — a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. एकं परं (for एकाक्षरं). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. एकं परं (for एकाक्षरं). — c) K2. 4 Da3 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. एकं परो (for एकाक्षरो). — d) K2 Da3 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. एकं परं (for एकाक्षरं).

64 Ś1 K1 om. 64abc (cf. v. l. 62). — a) V1 B6 (marg.). 7. 8 D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 देवेषु (for वेदेषु). — b) K6 सत्यं (for सत्ये). G3 श्रुतं (for स्मृतम्). — c) K2. 4. 7 V1 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 तपो धर्मो (for सत्याद्धर्मो). D6 तपो धर्माश्रमाश्चैव. — d) D3 सत्ये सर्वं (by transp.); D6 M1 सत्यं सत्ये. D6 च तिष्ठति.

65 K7 D4. 9 transp. 65ab and 65cd. — a) Da3 सत्ये; G1 सत्य- (for सत्यं). — b) K2. 4 D7 T G1–3. 6 यज्ञास; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 विद्यास् (for यज्ञस्). V1 D5 तथाविधि; D7 T1 G1 तथाविधाः. — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 व्रतचर्या (for °चर्यास्). D9 सत्त्वम् (for सत्यम्). — d) Ś1 K1. 2. 4 एव हि; Ds उच्यते (for एव च). K7 D4. 6. 9 ओंकारश्च तथाविधः; D5 °रस्य तथा विधिः. — After 65, K4 reads 11–48.

66 b) D4 om. सत्यं. B3 (marg. as in text) G3 संनतिर् (for संततिर्).

67 a) Ś1 K1. 2. 4 सत्येनाग्निर्दहति च; K7 D4. 6. 9 °नाग्निर्विदहति. — After 67a, Da3 repeats 62cd. — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सत्ये स्वर्गः (G1 M1 °र्गं) (by transp.). Da4 M1. 6 प्रतिष्ठितं. — c) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 दानं (for सत्यं). K4. 7 V1 B8 (marg.) D2–4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 6 यज्ञास् (for यज्ञस्). Ś1 K1. 2. 4 V1 तपो योगः (V1 देवाः); K6 Bo. 6–9 Da4 Ds तथा चैव; D5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 तथा वेदाः (for तपो वेदाः). — d) K1. 2. 7 Dn4 Csp (glossed as सामवेदः) स्तोता; Da4 D8 स्तोत्रा; Ds स्तोत्रं; D6 G3. 6 स्तोमा; D7 T G1. 2 सोमा; Cv स्तोभ- (for स्तोभा). ❀ Ca : स्तोभाः श्रुतौ निरर्थका गीतिपूरणार्थाः शब्दाः हाहाहूहू इत्येवमादयः । ❀ ❀ Cs : सरस्वतीशब्देन वेदातिरिक्तविद्यास्थानानि लक्ष्यन्ते । ❀

68 a) M5 तुल्यम् (for तुलाम्). Dn4 धर्मं (for धर्मः). — c) K1 D7 T G3. 6 M5–7 समां क(K1 का)-क्ष्यां; K4 समकाक्षं; K6 Da3. a4 Cp समकक्षं; K7 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cpp समकक्षां; D4. 9 समं कक्षां; G1 समं कक्ष्यां; G2 समं कक्ष्यं (for समां कक्षां). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तु(D6 तो)लयतो; T2 G1. 3. 6 M1. 5 धारयतोर् (for °यतो). ❀ Cp : समकक्षामिति पाठे तुलामित्यस्य विशेषणम् । ❀

69 a) G6 ततो (for यतो). — b) M7 वर्तते (for वर्धते). — c) K1 reads the portion from कर्म up to नृतं (in 70c) twice. — d) V1 अर्हसि (for इच्छसि).

70 For repetition in K1, cf. v. l. 69. — a) B7 स्थिर- ; G1 स्वयं (for स्थिरं). D5 भावे (for भावं). D6 सत्ये भव स्थिरीभावे. — b) D7 T G1–3. 6 M5 अनृते (for °तं). K7 D4. 5. 9 वद (D5 °दः); D6 वदीः (for कृथाः). — c) Ś1 K1 (both times). 2 D7 T1 G1–3. 6

C. 12. 7271
B. 12. 199. 71
K. 12. 197. 77

सत्ये कुरु स्थिरं भावं मा राजन्ननृतं कृथाः ।
कस्मात्त्वमनृतं वाक्यं देहीति कुरुषेऽशुभम् ॥ ७०
यदि जप्यफलं दत्तं मया नेषिष्यसे नृप ।
स्वधर्मेभ्यः परिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ॥ ७१
संश्रुत्य यो न दित्सेत याचित्वा यश्च नेच्छति ।
उभावानृतिकावेतौ न मृषा कर्तुमर्हसि ॥ ७२

राजोवाच ।

योद्धव्यं रक्षितव्यं च क्षत्रधर्मः किल द्विज ।
दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृह्णीयां भवतः कथम् ॥ ७३

ब्राह्मण उवाच ।

न छन्दयामि ते राजन्नापि ते गृहमाव्रजम् ।
इहागम्य तु याचित्वा न गृह्णीषे पुनः कथम् ॥ ७४

धर्म उवाच ।

अविवादोऽस्तु युवयोर्वित्तं मां धर्ममागतम् ।
द्विजो दानफलैर्युक्तो राजा सत्यफलेन च ॥ ७५

स्वर्ग उवाच ।

स्वर्गं मा विद्धि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतम् ।
अविवादोऽस्तु युवयोरुभौ तुल्यफलौ युवाम् ॥ ७६

राजोवाच ।

कृतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्ग यथासुखम् ।
विप्रो यदीच्छते दातुं प्रतीच्छतु च मे धनम् ॥ ७७

ब्राह्मण उवाच ।

बाल्ये यदि स्यादज्ञानान्मया हस्तः प्रसारितः ।
निवृत्तिलक्षणं धर्ममुपासे संहितां जपन् ॥ ७८

तस्मात्त्वम्; K7 D4.9 असात्त्वम्; D5.6 त(D6 अ)थैतद् (for कस्मात्त्वम्). K6 Bo.6.8.9 Da3.a4 Ds D8.8 भावं (for वाक्यं). — d) Ds1 कुरुते (for °षे). K6 [ऽ]श्रुतं; Ds [ऽ]भृशं; D6 [ऽ]श्रुते (for ऽशुभम्).

71 a) Da4 G3 जप्यं फलं; D7 T G1 जाप्यफलं (for जप्य°). G2 व्यर्थं (for दत्तं). — b) D3 D5 यदा; D6 सदा (for मया). K6 नेक्षिष्यसे; K7 D4–7.9 T G1.2 M1.5–7 नेच्छसि चेन् (K7 D4.9 भो; D6 मे; T2 M1.5–7 वै); V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 नैषि(Da4 °च्छि)ष्यसे; Dn1 Ds नेशिष्यसे (for नेषि°). — c) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 धर्मेभ्यः सं· (for स्वधर्मेभ्यः).

72 a) K7 D9 संश्रुतं; G1 संश्रित्य; G8 संस्तुत्य (for संश्रुत्य). K6 [अ]दित्सेत; D7 T1 G1–3.6 दित्सेत्तु (for °त). — b) Ds1 D7 नेच्छसि (for °ति). — c) Ś1 G1 अनृतकाव्; K2.7 D4.6.7.9 T1 G2.3.6 M1.6 अनृति°; D5 आनृतकाव् (for आनृतिकाव्). — d) V1 D4.5.7.9 M1.6.7 वक्तुम् (for कर्तुम्).

73 d) M7 गृह्णीयाद् (for °यां).

74 a) ❀ Cn: न छन्दयामि प्रतिगृह्णीष्वेति न प्रार्थितवानस्मि । ❀ — b) K1.2 G6 [अ]पि (for नापि). Ś1 K1.3.4 आव्रजन्; V1 आगमं; B9 D8 (marg.) आगतं (for आव्रजम्). — c) D5.6 उप(D6 °पा)गम्य; D7 T G1–3.6 इहागत्य (for °गम्य). D4 त्रु (for तु). — d) D7 G1 गृह्णीते (for °षे).

75 a) D5.8 अविवादस्तु; G2 °देष्वस्तु (for °दोऽस्तु). ❀ Cn: अविवाद इति । राहूपरागादौ प्रतिग्रहमनिच्छति ब्राह्मणे यत्प्रकारान्तरेण दानं तद्दातुः फलावहं प्रतिग्रहीतुश्च न दोषकरमिति भावः । तथा च स्मृतिः — मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्राही न दोषभाक् । इति । ❀ — b) K1.2 Dn1 वित्त; V1 Bo विद्धि (for वित्तं). K7 D4–7.9 T G1–3.6 M1.5–7 धर्मं मां (K7 मा) वित्तमा(D6 °द्धि आ)गतं. — c) V1 reads from द्विजो up to वादोऽस्तु (in 76a) on marg. — d) K7 D4.9 दत्तफलेन (for सत्य°).

76 V1 reads up to वादोऽस्तु on marg. D7 T G1–3.6 om. the ref. — c) T1 om. ऽस्तु. — d) Ś1 K1.2 सत्यफलौ (for तुल्य°).

77 b) B9 स्वर्ग गच्छ (by transp.); D7 T1 G1.3.6 गच्छ स्वर्गं. K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 G2 यथागतं (for °सुखम्). — c) K7 V1 D7 T2 G1.2 यदिच्छते (K7 °ति); D4.6.9 यदीच्छति (for °च्छते). K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Cp गंतुं; K3 D4.6.9 प्राप्तुं; Cpp दातुं (as in text). — d) V1 प्रतीगृह्य (for °च्छतु). K4 स (for च). G6 धमः; M5 फलं (for धनम्). K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 चीर्णं गृह्णातु मे फलं.

78 a) T1 बाले; T2 स्वास्थे (for बाल्ये). V1 बाल्यां वा यदि वाज्ञानान्: — b) D7 G1 हस्तं (for

निवृत्तं मां चिरं राजन्विप्रं लोभयसे कथम् ।
स्वेन कार्यं करिष्यामि त्वत्तो नेच्छे फलं नृप ।
तपःस्वाध्यायशीलोऽहं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥ ७९

राजोवाच ।

यदि विप्र निसृष्टं ते जप्यस्य फलमुत्तमम् ।
आवयोर्यत्फलं किंचित्सहितं नौ तदस्त्विह ॥ ८०
द्विजाः प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः ।
यदि धर्मः श्रुतो विप्र सहैव फलमस्तु नौ ॥ ८१
मा वा भूत्सहभोज्यं नौ मदीयं फलमाप्नुहि ।
प्रतीच्छ मत्कृतं धर्मं यदि ते मय्यनुग्रहः ॥ ८२

भीष्म उवाच ।

ततो विकृतचेष्टौ द्वौ पुरुषौ समुपस्थितौ ।
गृहीत्वान्योन्यमावेष्ट्य कुचेलावूचतुर्वचः ॥ ८३
न मे धारयसीत्येको धारयामीति चापरः ।
इहास्ति नौ विवादोऽयमयं राजानुशासकः ॥ ८४
सत्यं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् ।
अनृतं वदसीह त्वमृणं ते धारयाम्यहम् ॥ ८५
तावुभौ भृशसंतप्तौ राजानमिदमूचतुः ।

C. 12. 7298
B. 11. 199. 87
K. 12. 197. 93

हस्तः). — ^{c}) K1 निर्वृत्ति-; K6.7 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 निवृत्त- (for °त्ति-). — ^{d}) Ś1 K1.2.4 उपास्ये; K6 Ds1 °स्ते (for °से).

79 ^{a}) K1 निर्वृत्त; K7 निवृत्त (for °त्तं). Da4 M7 मा (for मां). K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 चिराद् (for चिरं). — ^{b}) K7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6–8 T G1–3.6 M1.5–7 Cp त्रिप्र (for विप्रं). ❀ Cp: त्रिप्रेत्युपसर्गौ । ❀. — ^{c}) M1.7 (*sup. lin.* as in text) येन (for स्वेन). K7 D9 हरिष्यामि (for करि°). — ^{d}) Ś1 K1.2.4 ततो (for त्वत्तो). Ś1 K1.2.4 V1 B6.8.9 Da4 धनं (for फलं). K4 Da4 नृपं (for नृप). — ^{e}) Ds1 ततः (for तपः-). D4 corrupt; D7 T1 G1–3.6 तपःस्वाध्यायकुशलो. — ^{f}) K1 निर्वृत्तश्च; K7 D4.6.9 T G1–3.6 M1.5–7 विरतश्च; D7 विनीतश्च (for निवृत्तश्च). Da4 परिग्रहात् (for प्रति°).

80 V1 reads the ref. on marg. — ^{a}) K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 M1 विसृष्टं; M5 [अ]तिसृष्टं (for निसृष्टं). K7 D4.5.9 मे (for ते). — ^{b}) K7 D4.5.9 जपस्येह (D5 °स्य च) फलं त्वया. — ^{d}) K1 सहितां; G1.2 संहितं (for स°). K1.2.4 तदस्त्विति; D7 तदास्त्विह (for तद°).

81 ^{a}) Bo D7 द्विजः. — ^{c}) Da4 G1 धर्मश्रु(G1 °श्रि)तो; D4.9 धर्मः स्मृतो (for धर्मः श्रुतो). D7 T2 G1–3.6 वापि; T1 चापि (for विप्र). — ^{d}) K1 D4 M7 सहेव; G1 तथैव; M1.6 सहैवं (for °व).

82 V1 reads 82 on marg. — ^{a}) V1 च (for वा). Bo तुल्यं; Da4 -भौज्ये (for -भोज्यं). K7 D4.9 मया सहै(D4 °हे)व भवतु; D5 मा वा सहायं भवतु. — ^{c}) K1.4.6 D8 प्रतीक्ष (for °च्छ). D7 T G1–3.6 कर्म (for धर्मं). — ^{d}) D7 T G1–3.6 चेन् (for ते). K7 D4.9 M6 अपह्नवः (M6 °वं); Dn1 अनुग्रहं.

83 ^{a}) Ś1 K1.2.4 निकृत- (for विकृत-). K6 Bo.6–9 D6.8 -वेशौ; V1 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 T G1–3.6 M1.5–7 -वेषौ (for -चेष्टौ). — ^{c}) K7 D4.9 आवेश्यं (for °ष्ट्य). — ^{d}) K1.2.4.6 Da3 Dn1.n4 Ds1 D2.5 कुचैलाव्; Da4 D4 कुवे° (for कुचे°).

84 ^{a}) ❀ Cn: प्रार्थना हि राज्ञोऽननुरूपेति तस्य कामो विकृतसंज्ञः । शान्तिस्वभावस्यापि जापकस्य याचित्वापि दीयमानं न गृह्णातीति राजानं प्रति यः क्रोधः स विरूपसंज्ञः । ❀ — ^{b}) D4 वा (for च). — ^{c}) K7 V1 B6–9 Da4 D2.4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 इहास्तु (for °स्ति°). — ^{d}) K1 यो (for अयं). T2 राजानुशासनः (for °शासकः).

85 ^{a}) D4 सव्यं (for सत्यं). B8 Da4 T G2.3.6 M1.5–7 ब्रवीम्यहमृणं (B8 Da4 °मिति); G1 °मि ह्यनृणं (for °म्यहमिदं). — ^{c}) G2 त्वाम् (for त्वम्).

86 ^{a}) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3 Dn1.n4 D2.3.5.6.8 सुभृशं तप्तौ (for भृशसंतप्तौ). — ^{c}) K4.6 B6.7 Da3 Dn4 Ds1 D2.3.5 परीक्ष्य त्वं; K7 D4.9 °क्ष्यस्व; V1 Bo.8.9 Da4 Dn1 Ds2 D6.8 °क्ष त्वं; D7 T1 G2.3.6 M1.5–7 °क्ष्यौ तु; T2 °क्ष्य तु (for °क्ष्यतां). K4 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 G3.6 स्यावो; D5 स्याता; D7 स्याताम्; T1 स्यावां (for स्याव). G1 परीक्ष्यौ यथा स्याव (submetric). — ^{d}) V1 नावाविह; D7 आवामिह; T1 न वा° (for नावा°).

C. 12. 7288
B. 12. 199. 87
K. 12. 197. 93

परीक्ष्यतां यथा स्याव नावामिह विगर्हितौ ॥ ८६

विरूप उवाच ।

धारयामि नरव्याघ्र विकृतस्येह गोः फलम् ।
ददतश्च न गृह्णाति विकृतो मे महीपते ॥ ८७

विकृत उवाच ।

न मे धारयते किंचिद्विरूपोऽयं नराधिप ।
मिथ्या ब्रवीत्ययं हि त्वा मिथ्याभासं नराधिप ॥ ८८

राजोवाच ।

विरूप किं धारयते भवानस्य वदस्व मे ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामीत्येवं मे धीयते मतिः ॥ ८९

विरूप उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजन्यथैतद्धारयाम्यहम् ।
विकृतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नरर्षभ ॥ ९०
अनेन धर्मप्राप्त्यर्थं शुभा दत्ता पुरानघ ।
धेनुर्विप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिने ॥ ९१
तस्याश्चायं मया राजन्फलमभ्येत्य याचितः ।
विकृतेन च मे दत्तं विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ९२
ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये ।
गावौ हि कपिले क्रीत्वा वत्सले बहुदोहने ॥ ९३
ते चोञ्छवृत्तये राजन्मया समपवर्जिते ।
यथाविधि यथाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ॥ ९४
इहाद्य वै गृहीत्वा तत्प्रयच्छे द्विगुणं फलम् ।
एकस्याः पुरुषव्याघ्र कः शुद्धः कोऽत्र दोषवान् ॥ ९५
एवं विवदमानौ स्वस्त्वामिहाभ्यागतौ नृप ।

---

87 B9 om. (hapl.) 87–89. — b) K4. 6. 7 V1 Bo. 8 Da4 Dn4 D2. 3. 8 T1 G1–3. 6 M1 गोफलं; Da3 D8 गौफलं; D4 गाफलं; D6 नोफलं (for गोः फलम्).

88 B9 om. 88 (cf. v. l. 87). Ś1 (*sup. lin.* as in text) विरूप (for विकृत). — b) M6 विकृतो (for विरूपो). Ś1 K1. 2. 4 महीपते (for नराधिप). — c) M6 ब्रवीतु (for °ति). K6. 7 V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds1 D2–4. 6. 8 M6 त्वां (for त्वा). — d) K1 D4 सत्याभास; G3 सत्त्वात्स्वासं (for मिथ्याभासं). K7 B6–8 Da3. a4 D4. 9 नराधमः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 जनाधिप (for नरा°).

89 B9 om. 89 (cf. v. l. 87). — a) K7 विरूपं; M6 °पः. T2 धारयसे; G2 °यत (for °यते). — b) D7 T G1–3. 6 अद्य (for अस्य). K6 V1 Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 ब्रवीतु; B6. 9 Da3. a4 ब्रवीहि (for वदस्व). — c) D5 तस्य (for तथा). K6. 7 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 करिष्येहम् (for °ष्यामि). — d) M1. 5–7 मनः (for मतिः). K6. 7 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 इति मे धीयते मनः.

90 Da4 विश्वरूप; T1 (also as in text) विकृत (for विरूप). — b) D5 यदेतद् (for यथै°). — c) D5 [इ]ह (for [अ]स्य). Ds1 D7 राजर्षेर् (for °र्षे). — K7 om. (hapl.) 90d–91c. — d) K1 नरर्षभः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9 M5 नराधिप.

91 K7 om. 91abc (cf. v. l. 90). — b) D7 T1 G1. 2 पुरा दत्ता शुभानघ. — d) B7–9 D7 T1 G1. 2. 6 -शालिने (for -शीलिने).

92 a) T2 महाराजन् (for मया राजन्). — b) Ś1 K1. 2 अभ्येति; D6 अध्येति (for अभ्येत्य). V1 याचितं.

93 a) B8 Da3. a4 D5 M6 तेन (for ततो). — c) G2 damaged from गावौ up to व (in 93d). T2 G1 M7 गावो (for गावौ). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 Cv च (for हि). Ś1 K1. 7 कपिलौ (K7 °लो) (for कपिले). K2. 6 Ds2 D8 कृत्वा (for क्रीत्वा). — d) M1 सहदोहने (for बहुदो°). ❀ Cs: वत्सले वत्सवत्यौ । ❀

94 a) Da4 ते नोंछ-; Ds1 तत्रोंछ-; G1 ते वोंछ- (for ते चोञ्छ-). Dn1 -वृत्तया; D7 -वृत्तयो (for °ये). — b) Ś1 K1. 2. 6. 7 Dn1 समयवर्जिते (K7 °तौ); K4 Bo सपरि°; D8 M7 समुप°; M1. 6 समवि° (M6 °व°) (for समप°). — c) Ds2 G6 यथाश्राद्धं; D7. 9 T1 G1. 2 °शुद्धं (for °श्रद्धं). — d) K1 तदद्याहं; K2. 4 तद्यथाहं; T1 तदास्याहं; G1 तदस्यान्नं; M1. 6 °स्याहः (for °स्याहं).

95 a) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 [ए]व (for वै). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रयच्छामि (for गृहीत्वा तत्). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 सु (for तत्). — b)

कुरु धर्ममधर्मं वा विनये नौ समाधय ॥ ९६
यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै ।
भवानत्र स्थिरो भूत्वा मार्गे स्थापयतु प्रभुः ॥ ९७
राजोवाच ।
दीयमानं न गृह्णासि ऋणं कस्मात्त्वमद्य वै ।
यथैव तेऽभ्यनुज्ञातं तथा गृह्णीष्व माचिरम् ॥ ९८
विकृत उवाच ।
दीयतामित्यनेनोक्तं ददानीति तथा मया ।
नायं मे धारयत्यत्र गम्यतां यत्र वाञ्छति ॥ ९९
राजोवाच ।
ददतोऽस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे ।
दण्ड्यो हि त्वं मम मतो नास्त्यत्र खलु संशयः ॥ १००
विकृत उवाच ।
मयास्य दत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत्कथं पुनः ।
काममत्रापराधो मे दण्डमाज्ञापय प्रभो ॥ १०१
विरूप उवाच ।
दीयमानं यदि मया नेषिष्यसि कथंचन ।
नियंस्यति त्वा नृपतिरयं धर्मानुशासकः ॥ १०२

C 12 7304
B. 12 199. 103
K 12. 197. 105

D6 प्रयच्छ; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 गृहीत्वा (for प्रयच्छे). — c) K4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M5. 7 एवं स्यात्; M1. 6 एतस्य (for एकस्याः). — d) K3 कः श्रद्धः; Ds2 विशुद्धः (for कः शुद्धः).

96 a) K1 D4 T2 विवदमानो (T2 °ना); Ds2 विवदमानौ (for विवद°). K6 च; Da4 lacuna; D7 T1 G1-3. 6 तु (for त्वम्). — b) K3 त्वम्; M7 ताम् (for त्वाम्). — c) K1 धर्मसधर्मं (for °मधर्मं). K4 D8 च (for वा). — d) K7 D9 समये; D8 [अ]विनये (for विनये). K6 B8-9 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 समादध; K7 °दधौ; V1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 °दधाः (V1 °धः); B0 Da3. a4 °दधे (for °धय).

97 a) Ś1 K1. 2 नेच्छसे; K4 B6. 9 Ds1 D8 (before corr.). 5. 6. 8 नेच्छसि (for °ति). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 वादातुं (for मे दानं). — b) Ds1 वृत्तम् (for दत्तम्). — c) D5 तत्र (for अत्र). Ds2 D5 T1 G1. 2 स्थितो (for स्थिरो). — d) D7 स्थापयितुं; G1 °यति; M5 °यिता (for °यतु). M7 प्रभुं (for प्रभुः). K6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मार्गे (Dn1 °र्गं-) स्थापयिताद्य नौ (D6 नौः).

98 a) Dn4 दीपदानं (for दीयमानं). K1. 4 गृह्णामि; K6 °ति (for °सि). — b) K1 धणं; K4 रणं (for ऋणं). — c) G1 तथैव (for य°). T2 G3. 6 ह्यनु- (for ऽभ्यनु-). Da4 -ज्ञानं (for -ज्ञातं).

99 M7 विकृतं (for °त). — a) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6. 7 धारयामीति (for दीयतामिति). — b) K7 Ds2 D4. 9 ददामि (for ददानि). B8 (orig.). 7-9 Da3. a4 तथैव च; B6 (marg.) तदा मया (for तथा मया). — c) G3 नामं (for नायं). Ś1 K1. 2 M1. 7 वै (for मे). Ś1 K1. 2 धारयामि (for °यति). K4. 6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 6. 8 अद्य (for अत्र). — d) K4. 6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 गच्छतां (for गम्यतां). Ś1 K1. 2 वांच्छसि (for °ति).

100 a) G2 (also as in text) M1. 6 गृह्णाति (for °सि). — b) D5 विषयं (for °मं). D6 T2 प्रतिभासि (T2 °मि) (for °भाति). T2 ते; M1. 5-7 मा (for मे). — c) Dn4 दंभो; D7 T G2. 3. 6 दस्यो; G1 दंडो (for दण्ड्यो). G2 त्वा (for त्वं).

101 T1 om. (hapl.) 101-102. — b) D7 G1 M1. 5. 6 गृह्णीयात् (for °यां). B6 (marg. as in text) ते (for तत्). — c) K2. 7 Ds1 D4. 7. 9 T2 G1-3. 6 M5 को (K2 का) ममात्र. K7 D4. 9 वै (for मे).

102 T1 om. 102 (cf. v. l. 101). — a) Dn4 दीपमानं; T2 दीय्य° (for दीय°). — b) K7 D4. 9 T2 G3. 6 M1. 5-7 न गृह्णासि; B6 Da4 D8 नैषिष्यसि; Dn1 Ds2 नेशिष्यसि; Ds1 नेच्छिष्यसि; D5 त्वं नेच्छसि; D7 G1. 2 गृह्णासि त्वं (for नेषिष्यसि). — c) K1. 7 नियस्यं(K1 °स्य)ति; Ds1 नियम्यति; D7 T2 G1-3. 6 नियच्छति (for नियंस्यति). K4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 G1-3. 6 M5 त्वां (for त्वा).

103 a) T2 G1 त्वं; G3 स्वयं (hypermetric) (for त्वं). K7 D4. 9 T1 G3. 6 स्वयं मया याचितेन; D5 यन्मया याचितेनैतद्; D7 स्वधर्मेया याचितेन. ❀ Cv: अयाचितेनेति पदच्छेदः। ❀ — b) G1. 2 इव (for इह). K4 तं (for तत्). — c) G1 M7 गृह्णीयाद् (for °यां). — d) K4. 6. 7 V1 B1. 3 Da4 D8 D2-7. 9 T G1-3. 6

C. 12. 7305
199 B. 12. 196. 104
K. 12. 197. 110

विकृत उवाच ।

त्वं मया याचितेनेह दत्तं कथमिहाद्य तत् ।
गृहीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानि ते ॥ १०३

ब्राह्मण उवाच ।

श्रुतमेतत्त्वया राजन्ननयोः कथितं द्वयोः ।
प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृहाणाविचारितम् ॥ १०४

राजोवाच ।

प्रस्तुतं सुमहत्कार्यमावयोर्गह्वरं यथा ।
जापकस्य दृढीकारः कथमेतद्भविष्यति ॥ १०५
यदि तावन्न गृह्णामि ब्राह्मणेनापवर्जितम् ।
कथं न लिप्येयमहं दोषेण महताद्य वै ॥ १०६

भीष्म उवाच ।

तौ चोवाच स राजर्षिः कृतकार्यौ गमिष्यथः ।
नेदानीं मामिहासाद्य राजधर्मो भवेन्मृषा ॥ १०७
स्वधर्मः परिपाल्यश्च राज्ञामेष विनिश्चयः ।
विप्रधर्मश्च सुगुरुर्मामनात्मानमाविशत् ॥ १०८

ब्राह्मण उवाच ।

गृहाण धारयेऽहं ते याचितं ते श्रुतं मया ।
न चेद्ग्रहीष्यसे राजञ्शपिष्ये त्वां न संशयः ॥ १०९

राजोवाच ।

धिग्राजधर्मं यस्यायं कार्यस्येह विनिश्चयः ।
इत्यर्थं मे ग्रहीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ॥ ११०

M5 ददामि (for °नि).

104 a) K7 श्रुत्वा (for श्रुतम्). T1 श्रुत्वैव तत् (for श्रुतमेतत्). V1 मया (for त्वया). — b) B8 एतयोः (for अनयोः). G3. 6 त्वया (for द्वयोः). — c) K1 प्रतिज्ञा तु; D9 °ज्ञानं (for °ज्ञातं). K2 यत्तं; K7 तत्ते; D7 T G1-3. 6 दत्तं (for यत्ते). — d) M6 तं (for तद्). K7 अविचारितां.

105 a) K7 D4. 9 न प्रस्तुतं; D5 G6 प्रस्तुतस्तु (G6 °तः सु-); G2 प्रस्थितं सु- (for प्रस्तुतं सु-). — b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 अनयोर् (for आव°). Da4 दुष्करं; T2 गहरं (for गह्वरं). D5 तथा (for यथा). — c) Ds1 D4. 9 द्रढीकारः; G3. 6 M7 दृढीकारं (for °कारः).

106 a) B9 तु (for न). K2 D5 गृह्णासि (for °मि). — b) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 जापकेन (for ब्राह्मणेन). B9 [अ]पि (for [अ]प-). Ś1 K1. 2. 4 ब्राह्मणस्य तपोर्जितं; K7 ब्राह्मणे जपवर्जितं. — c) G3. 6 कथं न लिप्यते योहं; M6 कथं कथं न लिप्येत. — d) Da3. a4 Dn1. n4 D2. 5 पापेन (for दोषेण).

107 a) G1 तव (for तौ च). B9 च (for स). K1. 2 राजर्षि- (for °र्षिः). — b) K1 -कृतकार्ये; K2. 4 व्रतकार्यौ; Da4 Ds1 कृतकार्यो (for °कार्यौ). Ś1 K1. 2. 4 भविष्यथः; Da4 Ds1 M1. 6. 7 गमिष्यथ (for °ष्यथः). — Before 107cd, M5 ins. राजा. — d) Da4 lacuna for राजधर्मो.

108 a) K4 परिपालाश्च (for °पाल्यश्च). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तु (for च). — b) K6 रक्षामि (for राज्ञाम्). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 इति (for एष). — c) D7 T1 G1. 2 विप्रबंधुश्च (for °धर्मश्च). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 गहनो; D5 स पुरुद्; D7 G1. 2 M6 स गुरुद् (for सुगुरुद्). — d) Ś1 K1. 2. 4 न ममात्मानम् (for मामना°). Ś1 K1. 2. 7 D4. 5. 9 T2 M1. 5. 6 आविशेत् (for °शत्).

109 a) D7 T1 G1-3. 6 M5 यत्; T2 यं (for ऽहं). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च (for ते). — b) T2 याचितः (for °तं). K1 तं श्रुतं; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T2 G3. 6 M1. 5-7 संश्रुतं; K7 T1 स श्रुतं; G1. 2 संश्रितं (for ते श्रुतं). — c) Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 6-9 D3. 9 T2 M7 गृहीष्यसे; Da3 Ds D5 ग्र(Ds2 D5 गृ)हिष्यसे; G1 ग्रहीष्यते (for °ष्यसे). — d) K7 D4. 5. 9 शप्स्यामि; Da3. a4 शपेयं; D6 शपेष्यं; D8 शापिष्ये (for श°). K6 त्वं; T2 G3. 6 त्वा (for त्वां). V1 Ds1 असंशयः (Ds1 °यं) (for न संशयः).

110 K1 om. the ref. — a) Ds2 यस्याहं; D6 पश्यायं (for यस्यायं). — b) D7 T G1-3. 6 M5 [अ]स्य; M1. 6 [ए]ष (for [इ]ह). G3 विनिश्चयं. — c) K7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da4 Dn1 Ds D3-5. 7 T G2. 3. 6 M7 गृहीतव्यं (for ग्रही°). — d) D7 T G2. 3. 6 तथ्यं; G1 तस्य; M5 तस्सं- (for तुल्यं).

111 a) Ś1 K2 न पूर्वं; K1 अपूर्वतो; K4. 6 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अपूर्वं मे; D7 T G1.

एष पाणिरपूर्वं भो निक्षेपार्थं प्रसारितः ।
यन्मे धारयसे विप्र तदिदानीं प्रदीयताम् ॥ १११

ब्राह्मण उवाच ।

संहितां जपता यावान्मया कश्चिद्गुणः कृतः ।
तत्सर्वं प्रतिगृह्णीष्व यदि किंचिदिहास्ति मे ॥ ११२

राजोवाच ।

जलमेतन्निपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम ।
सममस्तु सहैवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् ॥ ११३

विरूप उवाच ।

कामक्रोधौ विद्धि नौ त्वमावाभ्यां कारितो भवान् ।
समेति च यदुक्तं ते समा लोकास्तवास्य च ॥ ११४
नायं धारयते किंचिज्जिज्ञासा त्वत्कृते कृता ।
कालो धर्मस्तथा मृत्युः कामक्रोधौ तथा युवाम् ॥ ११५
सर्वमन्योन्यनिकषे निघृष्टं पश्यतस्तव ।
गच्छ लोकाञ्जितान्स्वेन कर्मणा यत्र वाञ्छसि ॥ ११६

भीष्म उवाच ।

जापकानां फलावाप्तिर्मया ते संप्रकीर्तिता ।
गतिः स्थानं च लोकाश्च जापकेन यथा जिताः ॥ ११७
प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
अथ वाग्निं समायाति सूर्यमाविशतेऽपि वा ॥ ११८

C. 12. 7320
B. 12. 199. 119
K. 12. 197. 129

3.6 अपूर्वां भो ; G2 °वां गो- ; Cp °वं भो (as in text). ❀ Cp : अपूर्वमिति नञर्थेऽकारः । ❀ — b) G2 प्रसारितं. ❀ Cn : निक्षेपार्थं प्रतिगृह्य प्रदानार्थम् ॥ Cs : निक्षेपार्थं फलभोगं विना स्थापनार्थम् । ❀ — c) K1 यं (for यन्). — d) M1 तम् (for तद्).

112 a) K1 सहितां (for संहितां). K1. 2. 4. 6. 7 D3 G3. 6 जपतां ; T2 जपतो ; G1 जापता (for ज°). K7 D4. 7. 9 M7 यावत् (for यावान्). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1–3. 6 M5. 7 गुणः कश्चित्कृतो मया ; K7 D4. 9 पुण्यं किंचिन्मया कृतं ; D5. 7 M1. 6 गुणः कश्चिन्मया कृतः. — c) D7 G1 -गृह्णीयाद् ; T1 G2. 3. 6 °या (for °ष्व). — d) G1 इति (for यदि). G1 M5 कश्चिद् (for किंचिद्).

113 K7 om. (hapl.) from 113a up to the ref. in 114. — a) K2. 4 जपम् ; K6 वलम् (for जलम्). K1 निपतति (for °तितं). — b) K1 सम- (for मम). — c) K1. 2 समयस्तु (for सममस्तु). B6. 9 सहैवावां (for °वास्तु). — d) D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मे (for वै).

114 K7 om. the ref. (cf. v. l. 113). — b) K7 om. आवाभ्यां. K7 [आ]कारितो ; Da4 कारितौ. — After 114ab, Cv Kumbh. ed. ins. :

526* जिज्ञासमानौ युवयोर्मनोत्थं तु द्विजोत्तम ।
[Cv मनोच्छं (for °त्थं).]

— c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 सहेति (for समेति). — d) Ś1 K2 D4 समालोकस् ; D7 T G1–3 M1. 5–7 समो लोकस् ; G6 सतो लोकस् (for समा लोकास्). Ś1 K1. 2. 4 तवापि (for तवास्य).

115 b) K2 मया ; K6 कृतां ; Ds1 कृतं (for कृता). — d) Da4 कालक्रोधा ; D7 T1 G1. 2 कामक्रोधस् (for °क्रोधौ).

116 a) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5–8 T2 G3. 6 Cp -निष्कर्षे ; K7 -निःकषे ; V1 T1 -निकर्षे ; Dn4 -विप्रर्षे ; T2 (sup. lin.) -निष्कर्म्ये ; Cpp -निकषे (as in text). — b) Da4 निघृतं ; D5 निर्घृष्टं ; T2 निष्कृष्टं ; G1. 2 M1. 5–7 Kumbh. ed. निकृष्टं ; Cn. p निघृष्टं (as in text). ❀ Cn : निघृष्टं परीक्षितम् । ❀ — After 116ab, Kumbh. ed. ins. :

527* सर्वेषामुपरि स्थानं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
युवयोः स्थानमतुलं निर्द्वंद्वममलात्मकम् ।
सर्वे गच्छाम यत्र स्वान्स्वाल्ँलोकांश्च तथा वयम् ।

— d) G1 वांछति. — After 116, Kumbh. ed. ins. :

528* ततो धर्मयमाद्यास्ते वाक्यमूचुर्नृपद्विजौ ।
अस्माकं यः स्मृतो मूर्धा ब्रह्मलोकमिति स्मृतम् ।
तत्रस्थौ हि भवन्तौ हि युवाभ्यां निर्जिता वयम् ।
युवयोः काम आपन्नस्तत्काम्यमविशङ्कया ।

117 b) Da4 मीयते (for मया ते). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M5. 7 संप्रदर्शिता (for °कीर्तिता). — c) K1 G1 गति- (for गतिः). Dn4 Ds D8 लोकेस्मिन् (for लोकाश्च). — d) K1. 2. 4 T2 M6 यथार्जिताः ; D8 यथा जिता.

118 a) K1 संहिताख्यायी ; G1 °तां ध्यायन् (for °ताध्यायी). — b) D5 ब्रह्मणं ; D6 T1 (before corr.)

C. 12. 7321
B. 12. 199. 120
K. 12. 197. 130

स तैजसेन भावेन यदि तत्राश्नुते रतिम् ।
गुणांस्तेषां समादत्ते रागेण प्रतिमोहितः ॥ ११९
एवं सोमे तथा वायौ भूम्याकाशशरीरगः ।
सरागस्तत्र वसति गुणांस्तेषां समाचरन् ॥ १२०
अथ तत्र विरागी स गच्छति त्वथ संशयम् ।
परमव्ययमिच्छन्स तमेवाविशते पुनः ॥ १२१
अमृताच्चामृतं प्राप्तः शीतीभूतो निरात्मवान् ।
ब्रह्मभूतः स निर्द्वंद्वः सुखी शान्तो निरामयः ॥ १२२
ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमक्षरसंज्ञकम् ।
अदुःखमजरं शान्तं स्थानं तत्प्रतिपद्यते ॥ १२३
चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनं तथा षड्भिः सषोडशैः ।
पुरुषं समतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते ॥ १२४
अथ वेच्छति रागात्मा सर्वं तदधितिष्ठति ।
यच्च प्रार्थयते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ॥ १२५

ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). — c) M7 चाग्निः (for वाग्निं). D7 G1.2 समाधाय (for समायाति). — d) M7 पूर्वम् (for सूर्यम्). Ś1 K2.4 [ऽ]पि च ; K1 lacuna ; T2 [ऽ]थ वा ; M1.6 [ऽ]ति वा (for ऽपि वा). K7 D4.5.9 सूर्यमभ्येति वा नृप.

119 a) B9 D4 तेजसेन (for तै°). — b) Ś1 K1.2.4 रविः ; G3.6 रतिः (for रतिम्). K6 V1 Bo.6.7.8 (marg as in text) 9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6.8 यदि तत्र रम(V1 भव)त्युत. — c) K1 Dn1 D4 गुणास् (for गुणांस्). K6 Bo.6 (marg.; orig. as in text) 7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6.8.9 G1 समाधत्ते (for °दत्ते). — d) K2.7 प्रतिमोहिताः.

120 b) K1 भूताकाश- (for भूम्या°). K2.4 -शरीरगाः. — c) G1 सगरस् (for सरागस्). — d) K1 B6-9 D5 समाचरेत् ; K7 D4.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 समादद(T °ध)त् (for °चरन्).

121 a) D5 विरागः (for °गी). Ds2 सन् ; D7 T G1-3.6 च ; D8 lacuna (for स). — b) M1.5.6 संशमं (for संशयम्). K6 गच्छति त्वव्ययसंशयं ; D5.8 परं गच्छत्य(D8 °ति)संशयं ; M7 गच्छंत्तस्त्वममं°. — c) K6 Da4 यदमव्ययम् ; Bo.8 Ds1 D3.6.8 पदम° (for परम°). Ś1 K1.2.4 इच्छेत्स ; B8.9 इच्छंत्यस् (for इच्छन्स).

122 a) K1 T2 अमृताश्च् ; K2.7 °तश्च् (for °ताच्). D6 त्वमृतं ; M1 च मृतः (for चामृतं). — b) K4.6 B8 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6 शांतीभूतो ; K7 D8 शांति° ; Da4 G2 शीति° ; D7 शांत° ; G1 शीत° (for शीती°). ❀ Cs : निरात्मवान् शरीरहीनः । ❀ — c) K6 प्रत्यग्भूतः ; Da4 ब्रह्मभूताः. — d) ❀ Cn : निरामयः द्वैतदर्शन हीनः । ❀

123 a) K6.7 V1 Bo.6-9 Da3 D8 D3.4.7-9 T G2.3.6 M6-7 ब्राह्मं ; D5 ब्रह्मं (for ब्रह्म-). K7 D4.9 अनावर्त्यम् ; G1 °वृत्तम् (for °वर्तम्). — b) T2 G1 -संज्ञिकं ; M5 -संज्ञितं (for -संज्ञकम्). B6 (marg. as in text) एकाक्षरमसंज्ञितं. — c) T1 G2 अरजः (for अजरं). — d) K1 स्थाने तत् ; K7 D4.9 ध्यानेन ; T1 G1-3.6 M1.5 शीतं तत् ; T2 गीतं तत् ; M6.7 शिवं तत् (for स्थानं तत्). B7 प्रतिपाद्यते (for °पद्यते).

124 K1 D6 om. (hapl.) 124 ; D8 om. (hapl.) 124-125. V1 reads 124 on marg. — a) Ś1 K2 हीनस् ; M1.6 भिन्नं (for हीनं). ❀ Cn : चतुर्भिः प्रत्यक्षागमानुमानचेतोभिर्हीनं रूपगुणसंबन्धजडत्वादिभिर्विरहितम्। Cs : चतुर्भिर्लक्षणैरिति । उत्पत्तिक्षयवृद्धिविनाशैः । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जैरित्यपरे । यद्वा संकल्पालोचनप्रयत्नचेष्टारूपैर्वा ॥ Cv : चतुर्भिरण्डजस्वेदजोद्भिज्जजरायुजाख्यैः । ❀ — b) D7 G1.2 साग्निः (for षड्भिः). V1 D6 च (for स-). K2 -शोडकैः (for -षोडशैः). ❀ Cn : षड्भिरूर्मिभिः। अशनापिपासाभ्यां प्राणधर्माभ्यां शोकमोहाभ्यां चित्तधर्माभ्यां जरामृत्युभ्यां देहधर्माभ्यां च हीनम् । अत एव प्राणाद्यात्मकषोडशकगणेनैव तेऽशनादयः सहिताः ॥ Cs : सषोडशैः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषया इति षोडश विकारास्तत्सोहैतः । स्थूलसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतवर्तमानाभावालोचनसंकल्पाभिमानाध्यवसायसृष्ट्यनुग्रहप्रलयविषयस्य सहितैरित्यन्ये ॥ Cv : षोडशैः, एकादशेन्द्रियपञ्चभूतात्मकषोडशकलासहितैः । षड्भिः कामक्रोधादिभिः । ❀ — c) K4 Da3 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5 तमति(D5 °धि)क्रम्य (for सम°). — d) Ś1 K2 चाकाशं ; T2 M5 ह्याकाशं (for आ°). ❀ Cs : आकाशं परिच्छिन्नानामवकाशदानात् आकाशं परमात्मानम् ॥ Cv : आ समन्तात् काशनादाकाशपदवाच्यं परमात्मानम् । ❀

125 D8 om. 125 (cf. v. l. 124). — a) K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6 M1 नेच्छति ; K7 G3.6 चेच्छसि ; D4.9 M5 चेच्छाति ; D7 T1 G1.2 वेच्छासि ; M7 नेच्छासि (for वेच्छति). — c) K1 यश्च ; D5 यत्तत् (for यच्च).

126 ab) K4.6 Bo.6 Da3 Dn4 D2.3.5.6.8 चेक्षते ;

अथ वा वीक्षते लोकान्सर्वान्निरयसंस्थितान् ।
निःस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्रैव रमते सुखी ॥ १२६

एवमेषा महाराज जापकस्य गतिर्यथा ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

युधिष्ठिर उवाच ।
किमुत्तरं तदा तौ स्म चक्रतुस्तेन भाषिते ।
ब्राह्मणो वाथ वा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
अथ वा तौ गतौ तत्र यदेतत्कीर्तितं त्वया ।
संवादो वा तयोः कोऽभूत्किं वा तौ तत्र चक्रतुः ॥ २

भीष्म उवाच ।
तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मं संपूज्य चाभिभो ।
यमं कालं च मृत्युं च स्वर्गं संपूज्य चार्हतः ॥ ३
पूर्वं ये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणर्षभाः ।
सर्वान्संपूज्य शिरसा राजानं सोऽब्रवीद्वचः ॥ ४

C. 12 7333
B. 12. 200. 4
K. 12. 198. 4

K7 D4. 9 [अ]पेक्षते; V1 B7-9 Da4 D8 [अ]वेक्षते; Dn1 चक्षते; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 [उ]पेक्ष(D7 T1 °क्ष्य)ते (for वीक्षते). Ś1 K1. 2 transp. लोकान् and सर्वान्. Ś1 K1. 2 नियम- (for निरय-). K4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6-8 T G1-3. 6 M1. 6 -संज्ञितान्; D5 M5. 7 -संज्ञकान् (for -संस्थितान्). — c) B0 Da4 युक्तस् (for मुक्तस्). — d) K4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 वै (for [ए]व). K6 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5-8 T2 सुखं (for सुखी).

127 Before 126, M5 ins. भीष्मः. — a) V1 B6 (marg.). 8. 9 Ds1 एष; B6 (orig.) एतत्; Da3. a4 एव; G2 एषां (for एषा). D7 T1 G1. 2 महाभाग (for °राज). — b) T2 जापकानां (for °कस्य). B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 (marg.). a4 जापको वदते य(Da3. a4 त)था; D5 यथा भवति जापकः. — c) K7 V1 B0. 6-9 Da4 D8 D4. 9 T2 G1 M1. 5-7 तत्ते सर्वं समाख्यातं; D5 तत्सर्वं ते समा°; D7 T1 G2. 3. 6 तत्तत्सर्वं समा°. — d) K6 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 3. 6. 8 अर्हसि (K6 °ति) (for इच्छसि).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K2. 4. 6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 D8 D2-6. 8. 9 जापकोपाख्यानं; V1 जापकमाहात्म्यं; M1. 6 जापकोपाख्याने इक्ष्वाकुब्राह्मणसंवादः; M5 जापकोपाख्याने कालमृत्युयमादिसंवादः; M7 इक्ष्वाकुब्राह्मणसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 D8 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 25; Dn1 26; D2. 8 26; T2 G2 39. — *Śloka no.:* Da4 130; Dn1 29; Dn4 129; D8 127.

193

1 a) D4 सदा; M5 ततस् (for तदा). G3. 6 तस्मिंश्च (for तौ स्म). — b) K6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 तस्य (for तेन). Ś1 K1. 2. 6. 7 D4. 9 भाषितं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 भाषितौ. — c) K6 B0. 6-9 Da3. a4 D8 D3-9 T1 G2. 3. 6 M5. 7 transp. the second वा and राजा.

2 a) M5 वैतौ (for वा तौ). G3. 6 यत्र (for तत्र). — b) G3 तद् (for यद्).

3 a) Da4 अथ (for तथा). Ś1 K1. 2. 7 M5 [इ]त्येव; D7 T1 G1-3. 6 [इ]ति च; T2 [इ]त्येतत् (for [इ]त्येवं). — b) K1 संपूज्यतामिमौ. K4 च विभो; K6 वै प्रभो; K7 D4. 9 जापकः; V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 च प्रभो; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तावुभौ (for चाभिभो). — d) K1 [अ]र्हताः; K7 D4. 9 [अ]प्रतः; D7 T G1-3. 6 M5 [आ]हतुः (for [अ]र्हतः). ❀ Cn. v: अर्हतः पूज्यान्। ❀

4 Before 4, G3. 6 ins. ब्राह्मणः. — a) Ś1 K1. 2 सर्वे; K4 सर्व (for पूर्वं). K6 वापरे; K7 च परे; M1 चामरे (for चापरे). — b) K4 D4. 7 ब्राह्मणर्षभः (K7 °भ). — c) G1 पूर्वान् (for सर्वान्). B8 मनसा (for शिरसा). — d) K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6 द्विजः (for वचः).

C. 12. 7334
B. 12. 200. 5
K. 12. 198. 5

फलेनानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ पुण्यताम् ।
भवता चाभ्यनुज्ञातो जपेयं भूय एव हि ॥ ५
वरश्च मम पूर्वं हि देव्या दत्तो महाबल ।
श्रद्धा ते जपतो नित्यं भवितेति विशां पते ॥ ६

राजोवाच ।

यद्येवमफला सिद्धिः श्रद्धा च जपितुं तव ।
गच्छ विप्र मया सार्धं जापकं फलमाप्नुहि ॥ ७

ब्राह्मण उवाच ।

कृतः प्रयत्नः सुमहान्सर्वेषां संनिधाविह ।
सह तुल्यफलौ चावां गच्छावो यत्र नौ गतिः ॥ ८

भीष्म उवाच ।

व्यवसायं तयोस्तत्र विदित्वा त्रिदशेश्वरः ।
सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ॥ ९
साध्या विश्वेऽथ मरुतो ज्योतींषि सुमहान्ति च ।
नद्यः शैलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च ॥ १०
तपांसि संयोगविधिर्वेदाः स्तोभाः सरस्वती ।
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहूः ॥ ११
गन्धर्वश्चित्रसेनश्च परिवारगणैर्युतः ।
नागाः सिद्धाश्च मुनयो देवदेवः प्रजापतिः ।
विष्णुः सहस्रशीर्षश्च देवोऽचिन्त्यः समागमत् ॥ १२

---

5 Before 5, T ins. ब्राह्मणः. — b) M5 राजन्मे (for राजर्षे). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मुख्यतां; K7 पुण्यवान् (for °ताम्). — c) D2 lacuna; D5 वा; D6 तु (for च). Ś1 K1. 2. 4 [अ]भ्यवज्ञातो. — d) K6 B7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ह; D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 च (for (for हि).

6 a) K1 समपूर्वं (for मम पूर्वं). — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 transp. देव्या and दत्तो. K6 M1 महाबलः; K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 M5. 7 °फलः; T2 °फलं (for °बल). — c) K7 जायते (for जपतो). — d) K2. 4 भवता; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 भवतु; K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 भवित्री; M5 भवति (for भविता as in Ś1 K1 only).

7 a) K1. 4 Da3 यद्येव; D4 यदेवम्. K1. 4 Da3 D7 T1 G1. 3–6 M1. 5–7 सफला (for अफला). ❀ Ca: अफला अनाकाङ्क्षितफला । ❀ — b) M1. 6. 7 वा (for च). B7 जपितं; T2 जपितुस्. K7 स च (for तव). — d) D7 T G1–3. 6 M6. 7 मामकं (for जापकं).

8 Ś1 K1. 2 om. the ref. — a) K6 D7 T1 G2 कृत-; T2 कृतं. Ś1 K1. 2 सुमते; D7 T1 स महान् (for सुम°). — b) G2 lacuna for सर्वेषां. D7 T G2. 3. 6 अपि (for इह). — c) K7 सत्य-; V1 सम- (for सह). K6. 7 V1 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 8 M6 आवां (for चावां). — d) K7 गच्छ भो (for गच्छावो).

9 Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 om. the ref. — a) G3 न योस् (for तयोस्). — b) Ś1 K1 त्रिदिशेश्वरः; K4 D8 त्रिदशेश्वरं. — d) Da4 Ds1 लोकपालौ; G1. 2 सह देवैस्.

10 a) T1 साध्ये. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च विश्वे (for विश्वेऽथ). D5 स-; D7 G3. 6 M1. 5–7 च (for ऽथ). Ś1 K1. 2. 4 साध्यविश्वेश- मरुतो. — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 वाद्यानि; K7 B8 (marg.) D4. 5. 9 वाक्यानि (for ज्योतींषि). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वाक्यानि त्रिविधानि च. — c) Da4 नद्याः. K7 D4 5. 9 नद्यः समुद्राः शैलाश्च.

11 a) ❀ Cs: संयोगविधिर्योगशास्त्रम् । ❀ — b) Da4 देवाः (for वेदाः). Ś1 K1. 2. 4 स्तोताः; D6 स्तोमाः. — d) Ś1 K1. 2 हहा हूहूः; K7 हाहा हुहुः; Bo हीहा हुहूः; Da3 D3. 8. 9 M7 हहाहुहू; Da4 हहाहूहू; D5 हाहाहुहू. D7 T1 G1–3. 6 विश्वावसुपरावसू; T2 M1. 5. 6 °वसूहहा- हु (T2 °हू) हू. — After 11, D7 T1 G1–3. 6 ins.:

529* तुम्बुरुप्रमुखाश्चैव हाहा हूहूस्तथैव च ।

12 b) K7 D4. 9 परिचार- (for °वार-). Ś1 K1. 2 D8 M1. 7 -गुणैर् (for -गणैर्). K1 M7 युताः; K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 सह (for युतः). — c) T1 नाना- (for नागाः). — d) Da4 देवदेव-. — After 12cd, Kumbh. ed. ins.:

530* आजगाम च देवेशो ब्रह्मा वेदमयोऽव्ययः ।

— e) K7 D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5 सहस्रशीर्षा च. — f) K7 दिवो; G2 देवा. Da4 T2 समागमन्.

13 a) Dn1 अवाद्यत; M1 अवद्यंत. B6. 8. 9 M1 [अं]तरीक्षे च; D5 °रिक्षेषु. V1 तु (for च). — b) Ś1 K1. 2 भेरीस् (for भेर्यस्). G1 सूर्याणि (for तूर्या-

अवाद्यन्तान्तरिक्षे च भेर्यस्तूर्याणि चाभिभो ।
पुष्पवर्षाणि दिव्यानि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
ननृतुश्चाप्सरःसंघास्तत्र तत्र समन्ततः ॥ १३
अथ स्वर्गस्तथा रूपी ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।
संसिद्धस्त्वं महाभाग त्वं च सिद्धस्तथा नृप ॥ १४
अथ तौ सहितौ राजन्नन्योन्येन विधानतः ।
विषयप्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ॥ १५
प्राणापानौ तथोदानं समानं व्यानमेव च ।
एवं तान्मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोर्मनः ॥ १६
उपस्थितकृतौ तत्र नासिकाग्रमधो भ्रुवौ ।
कुङ्कुण्यां चैव मनसा शनैर्धारयतः स्म तौ ॥ १७
निश्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ ।
जितासनौ तथाधाय मूर्धन्यात्मानमेव च ॥ १८
तालुदेशमथोद्दाल्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
ज्योतिर्ज्वाला सुमहती जगाम त्रिदिवं तदा ॥ १९
हाहाकारस्ततो दिक्षु सर्वासु सुमहानभूत् ।

C. 12. 7350
B. 12. 200. 21
K. 12. 198. 21

णि). K4 D6 चाविभो ; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8 वा विभो ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 च प्रभो (for चाभिभो). — d) Ś1 K1. 2. 4 पेतुस् (for तत्र). D5 पेतुर् (for तेषां). K7 D4. 9 तत्र पेतुर्महात्मनोः. — f) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 विशां पते (for समन्ततः).

14 a) Da3. a4 सुख- (for अथ). — b) Da4 ब्रह्मणं. — c) T1 (before corr.) संसिद्धिस्. K4. 6 V1 B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1. 2 M6. 7 महाभागस्.

15 Before 15, D7 T1 G3. 6 M5 Kumbh. ed. ins. भीष्म उवाच. — a) B9 lacuna ; M1 संहितौ. — b) D7 T1 G1–3. 6 Kumbh. ed. अन्योन्यस्य (for °न्येन). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 अन्योन्य(B8 °न्ये ; Da3. a4 D5 °न्यं)विधिना त(D6 ग)तः. — c) K7 विषयः ; M6 विषयं. ❀ Cn : विषयप्रतिसंहारम्, विषयादीनां प्रतीपं संहारं, विषयकारणीभूतेन्द्रियसंहारेणैव संहारम् ॥ Cs : विषयप्रतिसंहारम्, इन्द्रियाणां परिवर्तनम् । ❀ — d) Dn4 इव (for एव).

16 V1 reads 16^{a}–22^{b} on marg. — a) Da4 प्राणायानौ. Dn1 अथ (for तथा). K7 प्राणोपानौ तथोव्यानं. — b) K7 समानो ; D4 समानां. K4. 6 M1 व्यान ; K7 दानम् (for व्यानम्). — c) K4. 6 V1 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M5 एवं तौ ; Bo. 6–9 M1. 6. 7 एकस्थान् ; D7 T G1–3. 6 एतांस्तौ (for एवं तान्). Ś1 K1. 2 न्यस्य (for स्थाप्य). K7 D4. 9 एतान्मनस्यवस्थाप्य. — d) K1 दधतः. K7 D4. 9 प्राणयोर्दधतुर्मनः.

17 V1 reads 17 on marg. — a) K7 D4. 9 उपस्थानकृतौ ; V1 °स्थितं कृतं ; Bo °स्थितौ कृतौ ; D7 T G1. 2 °स्थितकृती. B6 Da4 Dn1 D2 तौ च ; B8 च तौ (for तत्र). K6 Dn4 D3. 6. 8 Cnp उपस्थाप्योदरे तौ (glossed, प्राणापानौ) च ; B7. 8 (marg.). 9 Da3 (marg.) °स्थावुदरौ तौ च. ❀ Ca. s : उपस्थितकृतौ । उपस्थितमयत्नसिद्धं कृतं कर्तुमिष्टं ययोस्तौ ॥ Cn : उपस्थितं उपस्थं कुरुतस्तौ उपस्थितकृतौ, बद्धपद्मासनावित्यर्थः ॥ Cv : उपस्थितकृतौ उपस्थानकारणौ । ❀ — b) K7 D4. 9 अथ ; B6. 8 Da3. a4 Ds2 T2 G2 M1. 6. 7 Cp अथो (for अधो). Dn1. n4 D2. 3. 6 भ्रुवोः. V1 D5 नासिकाग्रे तथा भ्रुवोः. ❀ Cn : भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे धारयतः । ❀ — D6 om. 17^{c}–18^{b}. G1 om. 17^{c}–18^{d}. — c) K1 कुंकुण्यं ; K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 8 भ्रुकुट्या ; K6 भृकुट्या ; K7 D4. 9 कुकुण्योश्च ; B8 (marg.) Dn1 D5. 7 भ्रुकुट्यां ; T1 G3 कारुण्ये ; T2 भृकुट्याश्च ; G2 कारुण्यौ ; G6 नेतेग्रे (sic) ; M1. 5. 6 कुकुण्यौ ; M7 भ्रूमध्ये (for कुङ्कुण्यां). K7 D4. 5. 7. 9 हि मनस् (for मनसा). ❀ Ca : कुङ्कुणी ब्रह्मनाडी यामाहुः सुषुम्नेति । ❀ — d) K1 स्मृतौ ; K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G2. 3 M1. 5–7 तदा ; V1 च तौ ; B6 G6 तथा (for स्म तौ). K7 D4. 5. 7. 9 तदा धार(D5 °यं)यतां शनैः.

18 D6 om. 18^{ab} ; G1 om. 18 (cf. v. l. 17). V1 reads 18 on marg. — b) K7 स्थिरदृष्टिः ; T1 स्थिरां दृष्टिं ; G3. 6 M7 स्थिर(M7 °रं)दृष्टि-. — c) K1. 6 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds T2 जितात्मानौ ; G2 °सिनौ (for °सनौ). B6. 9 D7 तथा वीरौ ; B8 (marg.) Da4 D5 M7 तथा धीरौ ; D4. 9 T G2. 3. 6 M5 समाधाय. — d) K2. 4. 7 D4. 9 एव तु ; B6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 आदधुः (for एव च). D5. 7 मूर्धन्या(D7 °न्य)दधतुर्मनः.

19 V1 reads 19 on marg. — a) D7 [उ]चाल्य ; G1. 2 [उ]द्दाल्यं. G3. 6 तौ स्थितावथ चोत्थाय. ❀ Cn : तालुदेशं ब्रह्मरन्ध्रम् । ❀ — d) M1. 6. 7 त्रिदिवेश्वरं (for °वं तदा). B6 D5 तथा ; B9 दिवा (for तदा).

C. 12. 7350
B. 12. 200. 21
K. 12. 198. 21

तज्ज्योतिः स्तूयमानं स्म ब्रह्माणं प्राविशत्तदा ॥ २०
ततः स्वागतमित्याह तत्तेजः स पितामहः ।
प्रादेशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विशां पते ॥ २१
भूयश्चैवापरं प्राह वचनं मधुरं स्म सः ।
जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः ॥ २२
योगस्य तावदेतेभ्यः फलं प्रत्यक्षदर्शनम् ।
जापकानां विशिष्टं तु प्रत्युत्थानं समाधिकम् ॥ २३
उष्यतां मयि चेत्युक्त्वाचेतयत्स ततः पुनः ।
अथास्य प्रविवेशास्यं ब्राह्मणो विगतज्वरः ॥ २४
राजाप्येतेन विधिना भगवन्तं पितामहम् ।
यथैव द्विजशार्दूलस्तथैव प्राविशत्तदा ॥ २५
स्वयंभुवमथो देवा अभिवाद्य ततोऽब्रुवन् ।
जापकार्थमयं यत्नस्तदर्थं वयमागताः ॥ २६
कृतपूजाविमौ तुल्यं त्वया तुल्यफलाविमौ ।
योगजापकयोर्दृष्टं फलं सुमहदद्य वै ।
सर्वाँल्लोकानतीत्यैतौ गच्छेतां यत्र वाञ्छितम् ॥ २७

---

20 V1 reads 20 on marg. — a) K6 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 G2 तथा; B6. 9 Ds1 T1 G2 (*sup. lin.*) तदा (for ततो). — b) K6 B7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 सर्वेषां (for सर्वा-सु). — cd) Ś1 K1. 2 स्म (K2 स्मा) यमानं स्म; K7 स्तूयमानस्य. D7 T G1–3. 6 M5 तु (for स्म). Ś1 K1 T1 M6 ब्राह्मणं. K7 D4 प्रविशत्; Da4 संवि°. V1 स्तूयमानं स्म ब्रह्माणं तज्ज्योतिः प्राविशत्तदा.

21 V1 reads 21 on marg. — b) K6 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 प्रपितामहः; K7 M7 स पितामह. — c) ❀ Cs: प्रादेशमात्रं साङ्गुष्ठा प्रसारिता तर्जनी प्रादेशः। प्रादेशतालगोकर्णवितस्त्यः स्युर्यथाक्रमम् । तर्जन्यादिकनिष्ठान्ताः साङ्गुष्ठाः स्युः प्रसारिताः ॥ इति वैजयन्ती । ❀ — d) T2 प्रत्युद्यम्य.

22 V1 reads 22ab on marg. — b) T2 G2 M5 transp. वचनं and मधुरं. K4. 6. 7 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 तदा; V1 समः; B6 तथा; D7 T2 G1. 3. 6 ह्यजः (for स्म सः). — c) Ś1 K1 lacuna; K2 मद्विधैस् (for जापकैस्). — d) K1 योजनां; K7 D4 योगिनां.

23 b) G3 ·दर्शितं (for ·दर्शनम्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 प्रत्यक्षं फलदर्शनं. — K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 repeat 23cd after 26ab. D5 reads 23c–26b twice. — c) D7 T G1–3. 6 वरिष्ठं (for विशिष्टं). — d) T1 प्रत्यस्थानम्. K6 (both times) V1 (second time) Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 (all [except B7] both times) समाहितं; K7 V1 (first time) D4. 9 समाधिक; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 इहाधिकं (M7 °कः) (for समाधिकम्).

24 For the repetition in D5, cf. v. l. 23. — a) K7 B9 उच्यतां; G3 इष्यतां. Da3. a4 Dn4 अपि (for मयि). D5 (both times) उष्यतामिति चैवोक्तं. — b) Ś1 K1. 2 B6. 8. 9 चेतयन्; K7 चिंतयन्; D4. 9 [अ]-चिंतयत् (for [अ]चे°). K6 V1 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सततं; K7 D4. 5 (both times). 9 स पुनः (for स ततः). K4 पुमान् (for पुनः). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 व्याददे (G6 °धे) स ततो मुखं. — c) K4 V1 [आ]स्यं (for [अ]स्य). K1. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 (both times). 6. 8 अथास्यं प्रविवेशास्य. — d) Ds1 ब्राह्मणे; D3 ब्रह्मणो.

25 For the repetition in D5, cf. v. l. 23. — a) Ś1 K1 तेन; T2 G1. 2 अनेन (for एतेन). — c) K2 अथैव. — d) K6 प्राविशस्.

26 For the repetition in D5, cf. v. l. 23. — a) D5 (both times) स्वायंभुवम्. — b) B6 तम्; D7 M1. 5–7 [इ]दम्; T1 G1–3. 6 वचो (for ततो). —After 26ab, K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 repeat 23cd. — c) V1 जापकानाम् (for °र्थम्). G1. 2 अहं (for अयं). — d) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यदर्थं (Ds1 °र्थे); B8 तदर्थे; G1. 2 ततस्तं (for तदर्थं). K6 D3. 6. 8 स्वयम् (for वयम्).

27 a) D5. 7 कृतप्रज्ञाविमौ; T2 °पूजाविधौ; G3 °पूर्वाविमौ. K2. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 G3. 6 तुल्यौ. — b) V1 D5 M1. 5–7 तथा (for त्वया). D7 T1 G1–3. 6 तुल्यफलान्वितौ. Ś1 K1. 2. 4 ·बलाव् (for ·फलाव्). K7 D4 5. 9 इति; Dn1 विभो (for इमौ). — c) K6. 7 D9 योगि·. K1 सृष्टं; K7 D4. 7. 9 T G1–3 6 तुल्यं (for दृष्टं). — d) K1 अस्य (for अद्य). — e) K6 सर्वत्र· (hypermetric); K7 D4. 9 सर्वं· (for सर्वाँल्·). K4. 6. 7 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1.

ब्रह्मोवाच ।

महास्मृतिं पठेद्यस्तु तथैवानुस्मृतिं शुभाम् ।
तावप्येतेन विधिना गच्छेतां मत्सलोकताम् ॥ २८

यश्च योगे भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्यत्र संशयः ।
विधिनानेन देहान्ते मम लोकानवाप्नुयात् ।

गम्यतां साधयिष्यामि यथास्थानानि सिद्धये ॥ २९

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
आमन्त्र्य तं ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ३०

ते च सर्वे महात्मानो धर्मं सत्कृत्य तत्र वै ।
पृष्ठतोऽनुययू राजन्सर्वे सुप्रीतमानसाः ॥ ३१

एतत्फलं जापकानां गतिश्चैव प्रकीर्तिता ।
यथाश्रुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३२

C. 12. 7364
B. 12. 200. 34
K. 12. 193. 34

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

---

n4 Ds D2–6 8. 9 अतिक्रम्य ; V1 B6 T2 M1. 5 अतिल्येतौ (for अतीत्यैतौ). — f) D5 M6 वांछितः.

28 Ds1. s2 (before corr.) ब्राह्मणः (for ब्रह्मा). — a) B3 (marg). 9 Cap महाश्रुतिं (for °स्मृतिं). K7 D4 9 जपेद् (for पठेद्). — b) Ś1 (before corr.) K2 D9 [अं]तः ; K7 T2 G3 6 M1. 6. 7 [अं]न· ; D7 T1 G1. 2 [ए]नां (for [अ]नु·). ❀ Ca : महास्मृतिर्गीतादिः, अनुस्मृतिर्विष्णुस्तोत्रादिः । यद्वा...महास्मृतिरन्यश्रवणयोग्यो जपः, अनुस्मृतिरुपांशुर्मानसो वा जपः । महाश्रुतिमनुश्रुतिमिति पाठे महाश्रुतिशब्देन गायत्र्युच्यते, अनुश्रुतिशब्देन चात्र ॐकारपूर्विकास्तिस्रो व्याहृतयः । Cs : महास्मृतिमेकमेकं वेदम् । अनुस्मृतिरुपनिषदावर्तनम् । इदं तु अर्थमवधास्यमानस्य फलम् ॥ Cv : महास्मृतिर्जापकब्राह्मणचरित्रस्मृतिर्महास्मृतिः । अनुस्मृतिः अनुकूलतया स्थितराजचरितस्य स्तुतिः । ❀ — c) D4 [अ]थ (for [अ]पि). D7 T G1–3. 6 मार्गेण (for विधिना). — d) S1 K1. 2. 4 तत्· (for मत्·). D2 गच्छेतां यत्र वाच्छत (sic).

29 a) K6 यद्यपोगे (for यश्च योगे). Da4 G6 लोके; M1. 5–7 योगाद् (for योगे). D7 T1 G1–3. 6 युक्तः (for भक्तः). — d) D7 T G1–3. 6 लोकम् (for लोकान्). — e) Ś1 K1 साधयिष्याम. K6 7 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 9 साधये (D5 शिवाय) गम्यतां चैव. — f) K2 स्वर्ग· (for यथा). Ś1 K1 lacuna for यथास्था·.

30 G3. 6 om. the ref. — a) Da4 इत्युक्ता. Ś1 K1. 2. 4 M7 ततो (for तदा). T1 reads from तदा up to ततो (in 30c) twice. K4 D4 9 G3. 6 देवांस्. — b) D4 ·धीयतं ; D9 ·धीयते. — c) K4. 6 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 6–8 T1 (both times). 2 G1–3. 6 M1 च (for तं). D5 तदा ; G3. 6 तथा for ततो). G1 देव. — d) K7 निकेतनं (for निवेशनम्).

31 a) D8 तं (for ते). D9 महात्मानौ. — b) T1 सर्वं (for धर्मं). K6 संस्कृत्य ; D7 T1 G3 6 संस्तुत्य ; G1 संस्मृत्य. — c) D5 पृष्ठतोनु तदा ; G1. 2 °तोनुययौ ; G3. 6 °तोन्वययू. — d) Ś1 K1 2. 4 संप्रीतमानसाः ; K6 Bo. 7–9 Da3 a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 सुप्रीत(K6 °ति)चेतसः (for °मानसाः).

32 b) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 [ए]षा ; D5 [ए]षां (for [ए]व). K6 Da4 प्रकीर्तितं (Da4 °तां) ; K7 D4. 5. 9 प्रदर्शिता (K7 D5 °ताः).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D2–9 T1 G1 3. 6 M1 5–7 जापकोपाख्यानं ; M1 5–7 (also) देवाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 Dn4 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 26 ; Dn1 27 ; D2. 8 25 ; T2 G2 40. — *Śloka no. :* Da4 Dn1. n4 D3 35.

१९४

C. 12. 7365
B. 12. 201. 1
K. 12. 199. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च ।
भूतात्मा वा कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्वादं महर्षेश्च बृहस्पतेः ॥ २
प्रजापतिं श्रेष्ठतमं पृथिव्यां
देवर्षिसंघप्रवरो महर्षिः ।
बृहस्पतिः प्रश्नमिमं पुराणं
पप्रच्छ शिष्योऽथ गुरुं प्रणम्य ॥ ३
यत्कारणं मन्त्रविधिः प्रवृत्तो
ज्ञाने फलं यत्प्रवदन्ति विप्राः ।
यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं
तदुच्यतां मे भगवन्यथावत् ॥ ४
यदर्थशास्त्रागममन्त्रविद्भि-
र्यज्ञैरनेकैर्वरगोप्रदानैः ।
फलं महद्भिर्यदुपास्यते च
तत्किं कथं वा भविता क्व वा तत् ॥ ५
मही महीजाः पवनोऽन्तरिक्षं
जलौकसश्चैव जलं दिवं च ।

194

1 K1 om. 1. — ^{a}) Ca ज्ञानयोग्यस्य (glossed by नष्टाभ्यासस्य). ❀ Cn : ज्ञानं विचारस्तत्सहितो योगो ज्ञानयोगः । ❀ — ^{b}) M1 देवानां (for वेदानां). K6 वा (for च). — ^{c}) M1 श्रुतात्मा; M7 श्रुत्वात्मा (for भूतात्मा). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च; M7 स (for वा).

2 ^{a}) D7 T G3. 6 अत्रैव (for अत्रापि). — ^{c}) D6 मनोः प्रजापतिर्वेदं.

3 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 प्रजापतेः; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 °पतिः (T2 G1 M1. 6. 7 °ति-) (for °पतिं). T G3. 6 M1. 5-7 श्रेष्ठतमः (for °तमं). K6. 7 V1 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रजानां (for पृथिव्यां). — ^{b}) T2 G1. 3 M1. 5-7 -प्रवरं; G2 -प्रवर्ष (for -प्रवरो). D5. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 महर्षिं (for °र्षिः). — ^{c}) B6 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 बृहस्पतिं (for °स्पतिः). B7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1 प्रश्नमिदं; G1 अग्निमिमं; M7 प्राज्ञतमं (for प्रश्नमिमं). — ^{d}) Da4 यत्तप्रच्छ (for पप्रच्छ). B6 (marg. as in text) मनुं; D5 मुनिं (for गुरुं).

4 ^{a}) M7 यं (for यत्-). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यत्र विधिः (Ds2 °धि-); K7 D5. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 मंत्रविधि- (for °विधिः). Ds1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 -प्रयुक्तं (for प्रवृत्तो). — ^{b}) Ds1 D5 ज्ञानं; G2 जाने (for ज्ञाने). D7 T1 G1. 2 यच्च (for यत्प्र-). D7 विदंति (for -वदन्ति). — ^{c}) Bo तन् (for यन्). D7 -प्रकारं; T1 G1. 2 -प्रशांतं (for -प्रकाशं). — ^{d}) V1 Bo Dn4 भगवान् (for भगवन्).

5 K7 om. (hapl.) 5. — ^{a}) K4. 6 Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यच्चार्थ-; D5 यस्त्वर्थ-; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 यस्तोत्र- (for यदर्थ-). V1 -शास्त्रागत-; D7 (before corr.) -शस्त्रगम-; T G1. 3. 6 M5. 7 -शास्त्रग्रह-; G2 -शब्दग्रह-; M1. 6 -शास्त्रग्रह- (for -शास्त्रागम-). G3 M7 -मंत्रवद्भिर्; G3. 6 °वाग्भिर् (for °विद्भिर्). ❀ Ca. n. 8 : अर्थशास्त्रं त्रिवर्गशास्त्रम् । ❀ — ^{b}) K6 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अथ; V1 Bo D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 धन- (for वर-). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 महर्षिर् (for महद्भिर्). D7 T G1-3. 6 यदवाप्यते (for यदुपास्यते). D4. 9 तत् (for च). — ^{d}) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 किं तत् (by transp.); D4. 9 किं वा; G2 तं किं. B9 फलं (for कथं). Ś1 K1. 2. 4. 6 भवति (for भविता). D2 यथावत्; D8 क्व तावत् (for क्व वा तत्).

6 ^{a}) D2 om. मही. D9 (marg.) महीध्राः (for °जाः). K7 V1 Bo. 6-9 D7 M1. 7 पवनोंतरीक्षं. — ^{b}) K7 जलौकशश्च; D8 नभौकसश्च (for जलौ°). K2 transp. जलं and दिवं. D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 जलौकसोग्निश्च जलं तथा द्यौः. — ^{c}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 5-7 चापि (for चैव). B8 (marg.) प्रवृत्तास्; Dn1 प्रभूतास् (for प्रसू°). — ^{d})

दिवौकसश्चैव यतः प्रसूता-
स्तदुच्यतां मे भगवन्पुराणम् ॥ ६
ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै
ततस्तदर्था भवति प्रवृत्तिः ।
न चाप्यहं वेद परं पुराणं
मिथ्याप्रवृत्तिं च कथं नु कुर्याम् ॥ ७
ऋक्सामसंघांश्च यजूंषि चाहं
छन्दांसि नक्षत्रगतिं निरुक्तम् ।
अधीत्य च व्याकरणं सकल्पं
शिक्षां च भूतप्रकृतिं न वेद्मि ॥ ८

स मे भवाञ्शंसतु सर्वमेत-
ज्ज्ञाने फलं कर्मणि वा यदस्ति ।
यथा च देहाच्च्यवते शरीरी
पुनः शरीरं च यथाभ्युपैति ॥ ९
मनुरुवाच ।
यद्यत्प्रियं यस्य सुखं तदाहु-
स्तदेव दुःखं प्रवदन्त्यनिष्टम् ।
इष्टं च मे स्यादितरच्च न स्या-
देतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ।
इष्टं त्वनिष्टं च न मां भजेते-

C. 12. 7376
B. 12. 201. 11
K. 12. 199. 11

K2 om. मे. K7 V1 M5 भगवान्.

7 a) T2 ज्ञातुं (for ज्ञानं). K6 च यत्; V1 B6 (marg. as in text). 8 (marg.) ततः; B8 (also marg.) Da3. a4 D6 Ca तु यत्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 महत् (for यतः). D5 नराणां (for नरो वै). K4 ज्ञानायते प्रार्थयते नरैव (sic). — b) D7 तदा समर्था भवति. K1. 2 यतस् (for ततस्). G1. 2 तदा सा; G3. 6 M1 तदार्था (for तदर्था). K2 भवतिः; K4 °ती. — c) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चेदहं (for चाप्यहं). D7 T G1–3. 6 वेद्मि (for वेद). — d) V1 reads from मिथ्या up to व्याकरणं (in 8c) on marg. G1 -प्रवृत्तिश्च. D5 न; D7 तु (for च). Ś1 K1. 2. 4 वि(K4 हि)कुर्यात्; K7 B7. 8 (marg.) Da3. a4 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M7 न कुर्यां; B6 प्रकुर्यां; Dn4 D5 न (D5 च) कुर्यात्; M1. 5 नु कुर्यात् (for नु कुर्याम्).

8 V1 reads up to व्याकरणं on marg. — a) K6 अकाम- (for ऋक्साम-). Ś1 K1. 2 -संगांश्च; K7 D5 T2 G1. 2 -संघाश्च (for -संघांश्च). K4 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 चापि; D4 वाहं (for चाहं). — b) V1 न क्षेत्रं (for नक्षत्र-). K6 D3. 6. 8 T2 G6 -गतिर्; T1 -गतीर् (for -गतिं). ❀ Ca: छन्दांसि छन्दोविचितिम् । ❀ — c) K2 lacuna; Ds2 (before corr.) स; M1. 5. 6 चेद् (for च). — d) K7 D4. 9 शिष्यांश्च; D7 G2 M7 शीक्षां च (for शिक्षां च). Ś1 (*sup. lin.*) K1 B8 (marg.) वेद- (for भूत-). K4 वेत्ति (for वेद्मि).

9 a) K1 भावं; K2 भावान्. K4 Da3. a4 तावद् (for सर्वम्). — K6 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn ins. after 9a: K7 D4. 9 after 9:

531* सामान्यशब्दैश्च विशेषणैश्च ।
स मे भवाञ्शंसतु तावदेतत्.

[(L. 1) Da3 विशेषणश्च. — Da3 om. line 2. — (L. 2) B9 Dn1 सर्वम्; Dn4 यावद् (for ता°). K7 D4. 9 सर्वं च मे क(K7 त्वमेतत्क)थय त्वं यथावत्.]

— b) D4 ज्ञान-; M7 स्वज्ञाने (for ज्ञाने). D7 T1 G1–3. 6 फले (for फलं). B9 यावदस्ति; D7 G1. 2 वा यदेति; T1 G3. 6 वा वदंति; T2 वारयंति (for वा यदस्ति). — c) Dn1 तथा च; G3. 6 यथा हि (for यथा च). D5 om. च. Ś1 देहांस्; K1 देहास् (for देहाच्). Ś1 K1. 2. 4 त्यज(K1 °ज्य)ते (for च्यवते). — d) Ś1 K1. 2 मुनेः (for पुनः). Da4 तु (for च). Da4 G3. 6 तथा (for यथा). B6 G3. 6 [अ]प्युपैति; D5 ह्यपैति (for [अ]भ्यु°). — After 9, B6 D5 read 11cd for the first time, repeating it in its proper place.

10 M7 om. the ref. D7 T G1–3. 6 बृहस्पतिः (for मनुः). — a) M7 प्रियो (for प्रियं). K7 तस्य; B9 यच्च (for यस्य). Da3 Ds1 यदाहुस्; Dn4 lacuna (for त°). — b) B8 (marg.) द्वेष्यं तदेव (for तदेव दुःखं). — c) Ś1 (orig.) K2. 4 Da4 D4. 9 द्वृदं (for इष्टं). G1 om. च. K1. 2 T इतरश्च; V1 B0. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D5. 7 G2. 6 °रं च (for °रच्च). — d) K7 -कृतं; G3 च मे (for -कृते). K1 G3 -विधि- (for -विधिः). G6 -प्रवृत्तिः. — After 10cd, B6–9 D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 ins. 532*, while Da3. a4 ins. lines 1–4 of 532*. The sequence of M5 after

C. 12. 7375
B. 12. 201. 11
K. 12. 199. 11

त्येतत्कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः ॥ १०
कामात्मकाश्छन्दसि कर्मयोगा
एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत ।
नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी
नरः प्रवृत्तो न परं प्रयाति ।
परं हि तत्कर्मपथादपेतं

10^{cd} is: 11^{cd}, lines 5–6 of 532*, 11^{ef}, lines 1–4 of 532*, 11^{ab}, 11^{cd} (r), 11^{ef} (r), 532* (r). B6.7.9 M1.5–7 om. 10^{ef}; D7 T G1–3.6 om. 10^{e}–11^{d}. B8 reads 10^{e}–11^{d} after line 4 of 532*. — ^{e}) K4 तु निष्टं. Ś1 K1 मा; K3 सा (for मां). — ^{f}) K6 त्वेतत्-; D5 एतत्-.

11 For the sequence in M5, cf. v. l. 10. D7 T G1–3.6 om. 11^{abcd} (cf. v. l. 10). B6.9 read 11^{ab} and B7.8 M7 read 11^{abcd} after line 4 of 532*. Da3 Dn1.n4 D2 repeat 11^{ab} after line 4 of 532*. M1.5.6 read 11^{abcd} (repeating 11^{cd}) after line 4 of 532*. — ^{a}) B6.9 D5 M1.5.6 कामात्मकं; B7 °र्थकं; Da3 (both times) °त्मकश्; M7 °त्मतश् (for °त्मकाश्). B6.7.9 Da4 Dn1.n4 D2 (last three second time) M7 Cap छंदति (for °सि). Ś1 K1.2.7 V1 कामयोगाद्; B6.7.9 Dn1.n4 D2 (last three second time) कर्मयोग; Da3 (both times) lacuna; D8 मृत्युयोगा; D4.9 काम°; M1.5–7 कर्मयोगाद् (for °योगा). — ^{b}) Ś1 K1.2 D4 वियुक्ताः; M1.5–7 वियुक्तः (for विमुक्तः). Ś1 K1.2.4 अश्नुवंति; K7 °वतः; B6.7.9 Da3 (both times).4 Dn1.n4 D2 (last three second time).5 आददीत; D4.9 अश्न(D9 °श्न)वेदः; M7 आविशेत (for अश्नुवीत). — After 11^{ab}, Da3.4 D5 ins. lines 5–6 of 532*. B9 om. 11^{cd}. B8 D5 read 11^{cd} for the first time after 9. B7.8 read 11^{cd} for the first time after line 4 of 532*. — ^{c}) B7 (first time) damaged. K7 B8 (first time).7.8 (last two second time) Da3.4 D4.5 (first time).9 नानाविधैः; M1.5–7 (all both times) नानापथे (for °विधे). Ś1 K1.2 B8 (first time) कर्मफले; K4 °फली; K7 B6 (first time).7.8 (last two second time) D6 (first time) °फलैः (for °पथे). M7 (both times) सुखं हि (for सुखार्थी). — ^{d}) K6 B6.7.8 (last two first time) नित्यं (for न परं). B7.8 (both second time) प्रपद्येत् (for प्रयाति). — K6.7 V1 B6 Dn1.n4 D5 D2–4.6–9 Cn.8 ins. after 11^{cd}: B6–9 T G1–3.6 ins. after 10^{cd}; Da3.4 ins. lines 1–4 after 10^{cd}; Da3.4 D6 ins. lines 5–6 after 11^{ab}: M1.6.7 ins. lines 1–4 after 10^{cd} and repeat the same with lines 5–6 after 11: M5 ins lines 5–6 after 11^{cd} and lines 1–4 after 11^{ef} and repeats after the repetition of 11^{ef}:

532* बृहस्पतिरुवाच ।
इष्टं त्वनिष्टं च सुखासुखे च
साशीस्त्ववच्छन्दति कर्मभिश्च ।
मनुरुवाच ।
एभिर्वियुक्तः परमाविवेश
एतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ।
आत्मादिभिः कर्मभिरिध्यमानो [5]
धर्मे प्रवृत्तो द्युतिमान्सुखार्थी ।

[K6.7 B6.7 Da3.4 D4.5.7.9 T G1–3.6 M7 (both times) om. the ref. V1 D6 om. lines 1–4. — (L. 1) K7 D4.9 प्रजा; Da4 इदं (for इष्टं). D4 त्वनिष्टे; D7 G1.3 चानिष्टं; T1 G2 च निष्टं; M1.5–7 (all second time) च दिष्टं (for त्वनिष्टं). D7 T G1–3.6 M1.5–7 (last four both times) शुभाशुभे (for सुखासुखे). — After line 1, K7 D4.9 read for the first time 11^{ef}, repeating it in its proper place. — (L. 2) K7 D4.9 त्ववकर्मभिश्; B6.6.8 D6 त्वत(B6 °व)श्छंदति; B9 Da3.4 ततश्छंदति; D8 तपश्छंदति; D7 T G1.3.6 तपश्छंदसि; D8 त्वरच्छंदति; G2 M5.7 (last two both times) तवैश्छंदसि; M1.6 (both both times) तवैच्छंदति (for त्वव°). K7 सश्चद*; D4.9 छंदसश्च; D7 T1 G3.6 कर्मवच्च; T2 कर्मयश्च (for °भिश्च). — Some MSS. om. the ref. — (L. 3) B6 D7 T1 G1–3.6 एतैर् (for एभिर्). B6–8 Da3.4 Dn1.n4 D8 D2.3.6–8 T1 G2 विमुक्तः; M7 (first time) विषक्तः (for वियुक्तः). K7 D4.9 आविशेत्तद्; Da4 आददीत; Ds2 T G1–3.6 M1.5.6 (last three both times).7 (first time) आविशेत; M7 (second time) आविशेते (for आविवेश). — (L. 4) Da3.4 यत्तत्-; D7 T G1–3.6 M7 (first time) नैतत्-; M1.5.6 (all both times) इत्येतत्-; M7 (second time) चैतत्- (for एतत्-). B6 ज्ञान- (for कर्म-). T2 G3.6 -विधिप्रयुक्तं; M7 (first time) -विधिं प्रवृत्तं (for -विधिः प्रवृत्तः). — B6–9 M1.5–7 read 11^{ab} (B7 M7 11^{abcd}; B8 10^{e}–11^{d}) after line 4; while Da3 Dn1.n4 D2 repeat 11^{ab} after line 4. — (L. 5) B6 (marg.).7–9 Da3.4 नानाविधैः (for आत्मादिभिः). V1 वध्यमानो; B9 अध्य°; D7 T1 G3.6 Csp ईक्ष्य°; T2 इज्य°; G1.2 ईक्ष्यमाना; M1.5 (both times).6 तृप्यमानो; M7 उह्य°; C8 अर्य° (for इध्य°). — (L. 6) B9 धर्मप्रवृत्तो; D7 T1 G1 M5 (both times).7 धर्मेषु वृत्तो; T2 G3.6 धर्मेषु युक्तो; G2 धर्मेषु स्थितो (for धर्मे प्रवृत्तो). K7

निराशिषं ब्रह्मपरं ह्यवश्यम् ॥ ११
प्रजाः सृष्टा मनसा कर्मणा च
द्वावप्येतौ सत्पथौ लोकजुष्टौ ।
दृष्ट्वा कर्म शाश्वतं चान्तवच्च
मनस्त्यागः कारणं नान्यदस्ति ॥ १२
स्वेनात्मना चक्षुरिव प्रणेता
निशात्यये तमसा संवृतात्मा ।
ज्ञानं तु विज्ञानगुणेन युक्तं
कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयम् ॥ १३
सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं
ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति ।
अज्ञानतस्तत्र पतन्ति मूढा
ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् ॥ १४
कृत्स्नस्तु मन्त्रो विधिवत्प्रयुक्तो
यज्ञा यथोक्तास्त्वथ दक्षिणाश्च ।
अन्नप्रदानं मनसः समाधिः
पञ्चात्मकं कर्मफलं वदन्ति ॥ १५
गुणात्मकं कर्म वदन्ति वेदा-
स्तस्मान्मन्त्रा मन्त्रमूलं हि कर्म ।
विधिर्विधेयं मनसोपपत्तिः
फलस्य भोक्ता तु यथा शरीरी ॥ १६
शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्याः
स्पर्शाश्च गन्धाश्च शुभास्तथैव ।
नरो नसंस्थानगतः प्रभुः स्या-

C. 12. 7286
B. 12. 201. 20
K. 12. 199. 21

D2. 3. 8 सुखार्थैः; D6 सुखार्थे.]

— K7 D4. 9 read for the first time 11cf after line 1 of 532*. — c) G1 परा; G3. 6 पदं (for परं). Da4 D5 यत (for तत्). K7 D4. 9 (all first time) M7 (second time) कर्मफलाद्; Bo °पदाद्; B7 °सुखाद्; D5 °पथान् (for °पथाद्). K7 D4. 5. 9 (all [except D5] second time) G1 अपेतो (G1 °ता); Da3. a4 अपेतान्; T2 अपेति (for °तं). — f) M7 ब्रह्मपरा. K4 ह्यपश्यं; K6 सुवेद्यं; K7 (second time) B6–9 Dn1. n4 D4 (second time). 5. 9 (second time) M7 (first time) ह्युपैति; K7 (first time) V1 Bo. 6 (marg.) Da3. a4 Ds D2. 3. 4 (first time). 6. 8. 9 (first time) ह्यवेद्यं (for ह्यवश्यम्). D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6. 7 (second time) निराशिषो (T2 °शिरो; G2 °शिषं) यत्पदमाप्नुवंति.

12 a) K2 Dn4 सृष्ट्वा (for सृष्टा). Ś1 K1. 2 वा (for च). ❀ Ca: मनसा मनोव्यापारप्रधानतया सृष्टाः सनत्कुमारादयः....ध्यानादौ रताः। यास्तु कर्मव्यापारप्राधान्येन.... सृष्टास्ताः कर्मणि यागादौ रताः। ❀ — b) K6 Bo D4. 6 द्वावेतौ; K7 B6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 M1. 5–7 द्वावेवैतौ (for द्वावप्येतौ). K1 (*sup. lin.* as in text) लोकतुष्टौ; K6 °दृष्टौ (for °जुष्टौ). — c) K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 दृष्टं; D7 T G1. 2 दुष्टं (for दृष्ट्वा). D7 T G1–3. 6 [अ]शाश्वतं (for शा°). Ś1 K1. 2. 4 चांतकं च; D4 वांतवच्च. — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मनस्त्यागे (for °स्त्यागः). T2 G3. 6 नात्र वेद्मि (for नान्यदस्ति). ❀ Ca: मनस्त्यागो मनसा कर्मणस्त्यागो न तु मनस एव त्यागः। ❀

13 a) T1 स्वेनात्मा (for °त्मना). Ś1 K1 प्रणीता; K7 D4. 9 [अ]प्रणेता (for प्र°). — c) D4 नु (for तु). D7 T1 G1–3. 6 -गुणोपपन्नं (G1 °न्नः); M7 -गुणोपयुक्तं (for -गुणेन युक्तं).

14 a) Ś1 K2. 4 सर्पाः; D7 T G1. 3. 6 सर्वान् (for सर्पान्). K7 तदोदपानं; Bo तथोपदानं (for तथोदपानं). ❀ Cs: कुशाग्राणि कुशाग्रप्रभृतीनि तीक्ष्णधाराणि। ❀ — c) D6 अविज्ञातस् (for अज्ञानतस्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 केचिज् (for मूढा). — d) Ds1 ज्ञानं (for ज्ञाने). D3 तथा (for यथा). G1 [अ]वशिष्टं; G3 विशिष्टः.

15 a) G3. 6 कृत्स्नश्च; M7 कृत्स्नं तु. M7 मंत्रे. D7 T1 G1. 2 कृत्स्नाश्च मंत्रा विधिवत्प्रयुक्ता. — b) D4. 5 यज्ञो; D7 G1. 2 यथा (for यज्ञा). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 स्विह; D7 T G1–3. 6 सह (for स्वथ). — c) K7 M7 मनसाः; T1 च मनः-. D5 समाधेः. ❀ Ca: पञ्चात्मकम् मन्त्रविधिद्रव्यर्त्विग्यजमानेति पञ्चकारणसमुत्थम्। ❀

16 a) Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 गुणागुणं (for °त्मकं). B6. 8. 9 Da3. a4 -फलं वदंति; D5 विदंति वेदास् (for वदान्ति वे°). — b) D7 T1 G1–3 तेभ्यो (for तस्मान्). K4. 6. 7 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G6 M1. 5–7 मंत्रो; B7 lacuna; G1 वेदा (for मन्त्रा).

C. 12. 7385
B. 12. 201. 20
K. 12. 199. 21

देतत्फलं सिध्यति कर्मलोके ॥ १७
यद्यच्छरीरेण करोति कर्म
शरीरयुक्तः समुपाश्नुते तत् ।
शरीरमेवायतनं सुखस्य
दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ॥ १८
वाचा तु यत्कर्म करोति किंचि-
द्वाचैव सर्वं समुपाश्नुते तत् ।
मनस्तु यत्कर्म करोति किंचि-
न्मनःस्थ एवायमुपाश्नुते तत् ॥ १९
यथागुणं कर्मगणं फलार्थी
करोत्ययं कर्मफले निविष्टः ।
तथा तथायं गुणसंप्रयुक्तः
शुभाशुभं कर्मफलं भुनक्ति ॥ २०
मत्स्यो यथा स्रोत इवाभिपाती
तथा कृतं पूर्वमुपैति कर्म ।
शुभे त्वसौ तुष्यति दुष्कृते तु
न तुष्यते वै परमः शरीरी ॥ २१
यतो जगत्सर्वमिदं प्रसूतं
ज्ञात्वात्मवन्तो व्यतियान्ति यत्तत् ।
यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं
तदुच्यमानं शृणु मे परं यत् ॥ २२
रसैर्वियुक्तं विविधैश्च गन्धै-

K6.7 V1 B7 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 T2 M1. 5–7 मंत्रपूर्वं (for °मूलं). B6. 8. 9 Da3. a4 वेदास्तस्मान्मंत्रपूर्वं हि कर्म. — c) Ś1 K1. 2 विधेयो (for °यं). K7 [उ]त्पात्तिः (sic); T [उ]पपन्नं (for °पत्तिः). — d) G1. 2 फलोपभोक्ता (for फलस्य भोक्ता). D4 G3 नु; D7 T G1. 2 च (for तु). K4. 6 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 7 तथा (for यथा).

17 a) Ds1 शब्दश्. — b) G3 स्वर्गाश् (for स्पर्शाश्). — c) Ś1 K1. 2 रसो (for नरो). Ś1 K1. 2. 4. 7 B6 Da3. a4 D4. 9 [ऽ]रसः; V1 [ऽ]रसं; D8 T2 M5. 7 रहः; D5 lacuna; D7 G1. 2 गतः; T1 रथे; G3. 6 रथः (for नसं-). Ś1 (*sup. lin.*) -वतः; D6 -मतः (for -गतः). ❀ Ca: रसस्थानगतः रागाभिच्छितः ॥ Cn: नसंस्थानगत इत्येकं पदम् । मरणमप्राप्तो जीवन्नेव स्यात् । ❀ — d) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 कर्मणि स्यात्; B3 (marg.) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °णोस्य; D5 °णा ध्रुवं (for कर्मलोके).

18 b) D8 -मुक्तः (for -युक्तः). D5 समुपासते (for °श्नुते). — 18^{cd} = 12 461*, lines 1–2. M5 om. (hapl.) 18^{c}–19^{b}. — d) K1 दाप्यायतनं; D4 वाप्या°; M7 चास्या°.

19 M5 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — a) Da4 D4 नु; D5. 7 T1 G1–3. 6 च (for तु). M6 तत् (for यत्). — K2 om. (hapl.) 19^{bc}. — b) Ś1 K1. 4. 7 D4. 5. 9 वागेव; D6 तदेव (for वाचैव). — c) D5 तत् (for यत्). K7 om. (hapl.) from करोति up to कर्म (in 20^{a}). — d) D7 T1 G1–3. … M… मनःस्थम्; T2 °स्तद् (for मनःस्थ). D7 T G1–3. 6 एवेदम् (for एवायम्).

20 K7 om. up to कर्म (cf. v. l. 19). — a) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 यथा यथा (for यथागुणं). K4. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cn. s -गुणं; K6 -गुणान् (for -गणं). B9 फलार्थं; Da4 फलार्थि. — b) K4 यत् (for अयं). K7 D4. 9 कर्मगुणे; T G1–3. 6 M7 °पथे (for °फले). Ś1 K1. 2 विविष्टः (for निविष्टः). — c) D5 T2 तथा यद् (for तथायं). D5 गुणसंप्रयुक्तं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °वत्प्रयुक्तः (M7 °क्त). — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 स भुंक्ते (for भुनक्ति).

21 a) K6. 7 Ds1 D4. 6. 9 श्रोत (for स्रोत). K1 M5. 6 [अ]तिपाती; K7 D4. 6. 9 T G1–3. 6 [अ]भियाति; Da3 ** पाती (for [अ]भिपाती). — b) G3. 6 पुण्यम् (for पूर्वम्). ❀ Ca: कृतं कर्तारम् । ❀ — c) G1 [ऽ]ति (for तु). Ś1 K1. 2 D4. 9 तिष्ठति (for तुष्यति). K6 दुष्कृतेषु; K7 D3. 4. 9 °ते च (for °ते तु). — d) M1. 5. 6 दुष्यते (for तु°). K7 D4. 9 [ऽ]सौ (for वै). K4 शरीरे. ❀ Ca: परमः शरीरी क्षेत्रज्ञ ईश्वरः । ❀

22 a) Ś1 K1. 2. 4 ततो; M7 यथो (for यतो). K1 पूर्वम् (for सर्वम्). — b) K2 ज्ञानात्मवंतो; K7 D4. 9 ज्ञानात्मना (D9 °ज्ञा)तो (for ज्ञात्वात्मवन्तो). Ś1 K1. 2 ह्यभियांति; K4 व्यधि°; B3 (marg.) Da3. a4 Dn1 ह्य (Ds1 व्य) भियंति; Dn1 व्यभियांति; Ds1

रशब्दमस्पर्शमरूपवच्च ।
अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकं
पञ्चप्रकारं ससृजे प्रजानाम् ॥ २३
न स्त्री पुमान्वापि नपुंसकं च
न सन्न चासत्सदसच्च तन्न ।
पश्यन्ति यद्ब्रह्मविदो मनुष्या-
स्तदक्षरं न क्षरतीति विद्धि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मनुरुवाच ।
अक्षरात्खं ततो वायुर्वायोर्ज्योतिस्ततो जलम् ।
जलात्प्रसूता जगती जगत्यां जायते जगत् ॥ १
इमे शरीरैर्जलमेव गत्वा
जलाच्च तेजः पवनोऽन्तरिक्षम् ।
खाद्वै निवर्तन्ति नभाविनस्ते
ये भाविनस्ते परमाप्नुवन्ति ॥ २
नोष्णं न शीतं मृदु नापि तीक्ष्णं

C. 12 7396
B. 12. 202. 3
K. 12. 200. 3

---

[s]ध्यधियंतिं; D4.9 [s]ध्यधि(D9 °भि)यांति; D5 [s]ध्यप्रयंति; D6 व्यतियंति; D7 T G1–3.6 M1.5–7 [s]भ्यु(M1.5–7 °भ्यु)पयांति (for व्यति°). Ś1 K1.2 D4.9 यांतं; K7 यांति; D8 यस्मात्; D7 T G1–3.6 M1.5–7 शांतिं (for यत्तत्). — c) D7 T1 G1.2 -प्रकारं (for -प्रकाशं).

23 a) K6 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 विमुक्तं; D7 T1 G1 विविक्तैर्; G2 विमुक्तैर् (for वियुक्तं). — b) Ś1 K1.2 अरूपदं च (for °वच्च). — c) G3 अगृह्यम् (for अग्रा°). Da4 अनंतम् (for अवर्णम्). — d) K6 V1 Bo.6.7.9 Dn1.n4 D2.3.5.8 -प्रकारान्; D6 -प्रकाशं (for °रं). K7 V1 B6.8 (marg. as in text) D5.6 M5.7 सृजते; D7 T G1–3.6 सृजति (for ससृजे). ❀ Cs: पञ्चप्रकारं पञ्चभूतात्मकम् । ❀

24 a) Ś1 K1.2.4.7 B6.8.9 Da4 D4.9 T2 G3 M1.5–7 वा न; K6 V1 Bo.7 Da3 Dn4 Ds D2.3.6.8 नापि; Dn1 नाति- (for वापि). V1 Ds1 D4.7 T G1–3.6 M1.5–7 वा (for च). — b) K6 V1 D5 M1.5.6 वासत्; G1.2 चासन् (for चासत्). K1.2.6 Da4 Dn4 Ds1 D4 तत्र; D6 तत्तत्; G2 तं च (for तन्न). — d) K4 Da3.a4 Ds1 D2.6.8 क्षरंति.

Colophon. —*Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name:* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds2 D2–4.6.8.9 मनुबृहस्पतिसंवादः; Ds1 D5 बृहस्पतिसंवादः; M1.5–7 मनुबृहस्पतिसंवादे शरीरफल(M7 om. फल)भोक्तृत्वविधिः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 28; Dn4 Ds D7 T1 G1.3.6 M1.5–7 27; D2.8 26; T2 G2 41. —*Śloka no.:* Da4 Dn4 D8 27; Dn1 29.

195

1 D7.8 T G1–3.6 M1.5–7 बृहस्पतिर् (for मनुर्). — a) K1 om. ततो. — b) K1 वायुर्; Dn1.n4 D2 ततो (for वायोर्). D7 T1 G1–3.6 तथा (for ततो). — d) Da4 (before corr.) D4.9 G1 जगत्या.

2 a) K6.7 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 एतैः; D5 इदं (for इमे). K2 शरीरा; D4 °रे; D5 °रं (for °रैर्). Ś1 K1.2.4 गंधा (sic); D5 मत्त्वा (for गत्वा). ❀ Cv: शरीरैः भस्मीभूतशरीरैः । ❀ — b) K1.4 जलाद्. D4 तेजाः. K7 V1 Bo 6.7.9 पवनोंतरीक्षं; D5.7 °नं य(D7 °नाद्य)था खं; T G1–3.6 °नांतरिक्षं (T2 G3.6 °क्षे). — c) D5 स्याद् (for खाद्). D6 न च; M1.7 Cv च (for न-). K1 -भाविनास्; D9 -भावितस् (for °नस्). ❀ Cn: भाविनः, भावोऽक्षरं तद्येषामात्मत्वेनास्ति ते । ❀ — d) K6 Bo.7.8 (marg. as in text) 9 Dn1.n4 Ds D2.3.6 8 मोक्षं च ते वै; D7 यथाविनस्ते (sic); Cnp ये भाविनस्ते (as in text). D9 आप्नुवंति (for आप्नु°). G6 तद्वै पदं मुख्यमवाप्नुवंति. ❀ Cp: परं मोक्षमनावृत्तिलक्षणम् ॥ Cs: परमस्वभावं परमात्मप्रकृतिम् ॥ Cv (reading [s]भाविनः): अभाविनः मुक्ताः । ❀

C 12. 7393
B 12. 202. 3
K. 12. 200. 3

नाम्लं कषायं मधुरं न तिक्तम् ।
न शब्दवन्नापि च गन्धवत्त-
न्न रूपवत्तत्परमस्वभावम् ॥ ३

स्पर्शं तनुर्वेद रसं तु जिह्वा
घ्राणं च गन्धाञ्श्रवणे च शब्दान् ।
रूपाणि चक्षुर्न च तत्परं य-
द्गृह्णन्त्यनध्यात्मविदो मनुष्याः ॥ ४

निवर्तयित्वा रसनं रसेभ्यो
घ्राणं च गन्धाच्छ्रवणे च शब्दात् ।
स्पर्शात्तनुं रूपगुणात्तु चक्षु-
स्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ ५

यतो गृहीत्वा हि करोति यच्च
यस्मिंश्च तामारभते प्रवृत्तिम् ।
यस्मिंश्च यद्येन च यश्च कर्ता
तत्कारणं तं समुपायमाहुः ॥ ६

यच्चाभिभूः साधकं व्यापकं च
यन्मन्त्रवच्छंसते चैव लोके ।
यः सर्वहेतुः परमार्थकारी

---

3 [a]) Dn1 तीक्ष्णं; Ds1 शांतं (for शीतं). M1.5-7 नोत (for नापि). — [b]) T1 G1-3.6 न सं° (for नाम्लं). Da4 तिक्ष्णं (for तिक्तम्). — [c]) K1 शब्दवान्. K6 D4.5.9 T2 चापि न; B6 नापि हि; D6 G3 M1 नापि न (for नापि च). Ś1 K2.4 B8 (marg. as in text) गंधवंतं (for °वत्तन्). K6 D4.5.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 च (for तन्). — [d]) Ś1 K1.2 न रूपं तत्; K4 न स्पर्शयत्तत् (for न रूपवत्तत्). Ś1 K1.2 V1 D5 G3 परमं (for °म°).

4 [a]) Da4 स्पर्शंस्; M5.7 स्पर्शांस् (for स्पर्शं). M1.5.7 रसांस् (for रसं). K6.7 V1 Bo.6.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T G1-3.6 M1.5 च; D7 न (for तु). — [b]) K6 D7 प्राणं; V1 घ्राणौ (for घ्राणं). K7 D5.9 तु; D4 नु (for च). D7 T G1-3.6 गंधं (for गन्धान्). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3 श्रवणौ; K7 Ds2 D4.5.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 श्रवणं (for °णे). K7 D5.9 तु; D4 नु (for च). D7 T1 G1-3.6 शब्दं (for शब्दान्). — [c]) V1 यत्परं; D6 तत्फलं (for तत्परं). Ś1 K1.2 तद् (for यद्). — [d]) T2 गृह्णाति. B9 अनाध्यात्म°; G2 अनध्यात्म° (for °ध्यात्म°). D4.7 मनुष्यः.

5 [a]) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T1 M1.5-7 रसनां (for °नं). — [b]) K7 घ्राणे (for घ्राणं). D4 गंधान्; D7 गंधः (for गन्धात्). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 श्रवणौ; K7 D6.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 श्रवणं (for °णे). Da4 शब्दान्. — [c]) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 M1.5-7 त्वचं (for तनुं). D6 रूपगुणांस्. K7 B6 D4.5.7 T G1-3.6 M1.5-7 च (for तु). — [d]) K1.4.7 D4.9 स्व°; D7 T G1-3.6 M1.5-7 सं (for स्वं).

❀ Cv (reading तत्स्वभावं): तेषां दिव्यगन्धरसादीनां स्वभावो यस्य । ❀

6 [a]) Ś1 K1.2 V1 Bo.6-9 Da3.a4 D6 M6 ततो (for यतो). G1 ग्रहीत्वा. Ś1 K1.2.4 यश्च; D7 T1 G1.2 M1.5-7 यद्यद्; T2 G3.6 सर्वं (for यच्च). — [b]) V1 तास्मिंश्च; D7 T1 अ° (for य°). D7 T G1-3.6 M1.5-7 यास् (for तास्). G1.3 प्रवृत्तिः. — [c]) Ds1 D7 T1 G2.3.6 यस्मै च; D4 येस्मिंश्च; G1 यस्मै * (for यस्मिंश्च). K4 येभ्यो न; B8 (marg.) यत्नेन; D5 यष्टेन; D6 यद्येव; D7 T1 G1.3.6 तद्येन (for य°). G3.6 यच्च तच्च (for यश्च कर्ता). — [d]) K4.6 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.6.8 G2 यत् (for तत्). K6 कारणस् (for °णं). K2 Dn4 lacuna; K6 Bo Dn1 Ds D2.3.8 ते; V1 B6.8 (marg.).9 D5-7 T1 G1-3.6 तत् (for तं). K4.6 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 समुदायम्; V1 B6-9 Da3.a4 D5 समवायम्; D7 T G1-3.6 समुपेयम्; M1.5-7 स्वमुपायम् (for समु°). D4.9 तत्कारणांतं तत्स्वमुपायमाहुः. ❀ Cs (reading स्वमुपेयम्): स्वं उपेयं लयस्थानं स्वभावमाहुः । अयमर्थः । लोके यान्युपादानत्वेनाधिकरणत्वेन कारणत्वेन कर्तृत्वेन च कारणानि दृष्टानि तेषामसाधारणमुत्पत्तिस्थानं परमात्मानमाहुरिति । ❀

7 [a]) Ś1 (orig.) यश्चाविभुः; Ś1 (*sup. lin.*) यश्चाभिभुः; K1 यश्च विभिः; K2.4 यश्च विभुः; K6 Dn1.n4 यद्वाप्यभूद्; K7 D4.9 यच्च ब्रह्म; V1 D2.3.5 यच्चाभिभूद्; Bo.6-9 D6.8 यच्चाप्यभूद्; B8 (marg.) यच्चातिभूर् (for °भिभूः). K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 T2 G3.6 M1.7 Cs व्यापकं (D4 °नं; D6 M1 °क°) साधकं (by transp.). M1.7 यत् (for च). D7 T1 G1.2 यच्चापि पूर्वापरसाधकं च; M5.6 यच्चाभिभूर्व्यापकसाधकं यत्. — [b]) T2 G3.6 M1 मंत्रविच्

तत्कारणं कार्यमतो यदन्यत् ॥ ७
यथा च कश्चित्सुकृतैर्मनुष्यः
शुभाशुभं प्राप्नुतेऽथाविरोधात् ।
एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु
स्वकर्मजैर्ज्ञानमिदं निबद्धम् ॥ ८
यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीप्तः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥ ९
यथा हि राज्ञो बहवो ह्यमात्याः
पृथक्प्रमाणं प्रवदन्ति युक्ताः ।
तद्वच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च
ज्ञानैकदेशः परमः स तेभ्यः ॥ १०
यथार्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगा
मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चापः ।
गच्छन्ति चायान्ति च तन्यमाना-
स्तद्वच्छरीराणि शरीरिणां तु ॥ ११
यथा च कश्चित्परशुं गृहीत्वा
धूमं न पश्येज्ज्वलनं च काष्ठे ।
तद्वच्छरीरोदरपाणिपादं

C. 12. 7405
B. 12. 202. 12
K. 12. 200. 12

(for °वच्). K4 छेत्स्यति; K6 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्थास्यति; K7 D4. 9 शस्यते; V1 B9 स्थाप्यते; T2 G3. 6 M1. 5. 6 शि(G6 श)ष्यति; M7 शस्यति (for शंस्यते). K6 V1 Bo. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M1. 5-7 चापि; K7 वैव; B6 (marg.). 7-9 Da4 जीव-; G3. 6 सर्व- (for चैव). M7 लोकः (for लोके). D7 T1 G1. 2 यन्मंत्रमर्चिष्यति सर्वलोकः. ❀ Cv: मन्त्रवत् सकलवेदप्रतिपाद्यम् । ❀ —[c]) Ds1 D7 T G1-3. 6 यत् (for यः). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 7-9 Da3 Dn1 D2. 4. 6. 9 परमात्मकारी (for °र्थकारी). —[d]) B9 यदा-न्यत्.

8 [a]) K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 हि (for च). B6. 8 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्वकृतैर्; Dn1 सुकृतो (for °तैर्). —[b]) T2 चाप्नुते (for प्रा°). D6 तथा; T G1-3. 6 M1. 5-7 च (for ऽथ). —[c]) D6 शरीरेण (for °रेषु). —[d]) D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्वकर्मभिर् (G2 °क-) (for °जैर्). G3. 6 निबंधनं (for निबद्धम्).

9 [a]) D6 यदा (for यथा). K4. 6 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 प्रदीप्तः (for °पः). Ds1 D7 T1 परतः (for पु°). K6 प्रकाशः; V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 8 प्रदीपः; G2 °प्तं (for °प्तः). ❀ Cs: अत्र प्रदीपशब्देन प्रदीपाधारो वर्तिकादिर्विवक्षितः । ❀ —[b]) Dn4 प्रकाशमानस्य; D7 T1 G1-3. 6 °मर्थस्य (for °मन्यस्य). S1 K1 दीप्यं; K2 दीप्यं; K7 D4. 9 दीप्तः; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 विद्व(T1 G1. 2 °द्वा)न् (for दीप्यन्). —[c]) K7 यथेह; Da3 a4 तथेति; D5. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तथैव (for तथेह). S1 K1. 2 -दीपवृद्धा; Cs °वृक्षा (as in text). ❀ Cv: पञ्चेन्द्रियाख्यदीपैः स-हिता वृक्षाः, देहाख्यवृक्षाः । ❀ —[d]) G1 ज्ञानः. Ś1 K1. 2 B7. 9 -प्रदीपाः; G1. 2 -प्रदीप्तः (for °प्ताः). K7 परमं त एव; D7 परमं तदेव (for °वन्त एव).

10 [a]) B7 Dn1 D2-4 राज्ञा (for राज्ञो). G3 बहु-भृत्यमात्याः (for बहवो ह्यमात्याः). —[b]) B7 सम्यक्; D6 प्रत्यक्; G1 प्रथक् (for पृ°). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 प्रवादं; Cs प्रमाणं (as in text). K1 om. प्रवदं. ❀ Cs: प्रमाणं प्रमितमर्थम् । ❀ —[c]) B7 यद्वत् (for तद्वत्). B7 विश्व; T1 युक्ता (for पञ्च). V1 तद्वच्छरीरे प्रभवंति पंच. —[d]) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2-4. 6-9 G1-3. 6 ज्ञानैकदेशाः; M7 °देशं (for °देशः). K7 D6 शतेभ्यः; G1 स एभ्यः (for स तेभ्यः).

11 [a]) D5 यच्चार्चिषो; G6 यथार्चिषा. K7 Da4 [ऽ]ग्निः. K4. 6. 7 Bo. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वेगो; G6 वेगान् (for वेगा). —[b]) K1 मारीचयो-र्कस्य (sic). B7 वेगाः; G1 वापः (for चापः). —[c]) K1. 2 चायंति; D4 वायांति. Ś1 (*sup. lin.*) उह्यमानास्; K4. 6 V1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 संचरं-त्यस्; K7 D4. 5. 9 संततानि; Bo संतरंत्यस्; B6 संच-रंति; B3 Cpp संसरंत्यस्; B9 संति यास्य; Da3. a4 संतनत्यस्; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 संततास्तु (for तन्य-मानास्). ❀ Cp: संततंत्यः, संतन्वतः, संसरंत्यः प्रसरंत्य इत्यपि पाठो भवति । ❀ —[d]) D4. 9 नु (for तु).

12 [a]) Da3. a4 lacuna; Ds1 M1. 5-7 हि; G1. 2 स (for च). M1 परमं (for °शुं). —[b]) K7 G1. 2 च (for न). G3 6 न (for च). K7 Ds1 योगात् (for काष्ठे). — S1 K1 2. 4. 7 Ds1 om. (hapl.) 12[c]-13[c]. —[c]) B7 partly damaged. Dn4 -पाणिपादे (for

छित्त्वा न पश्यन्ति ततो यदन्यत् ॥ १२
तान्येव काष्ठानि यथा विमथ्य
धूमं च पश्येज्ज्वलनं च योगात् ।
तद्वत्सुबुद्धिः सममिन्द्रियत्वा-
द्बुधः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ १३
यथात्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां
स्वप्नान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत् ।
श्रोत्रादियुक्तः सुमनाः सुबुद्धि-
र्लिङ्गात्तथा गच्छति लिङ्गमन्यत् ॥ १४
उत्पत्तिवृद्धिक्षयसंनिपातै-
र्न युज्यतेऽसौ परमः शरीरी ।
अनेन लिङ्गेन तु लिङ्गमन्य-
द्गच्छत्यदृष्टः प्रतिसंधियोगात् ॥ १५
न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो
न चापि संस्पर्शमुपैति किंचित् ।
न चापि तैः साधयतेऽथ कार्यं
ते तं न पश्यन्ति स पश्यते तान् ॥ १६
यथा प्रदीपे ज्वलतोऽनलस्य
संतापजं रूपमुपैति किंचित् ।
न चान्तरं रूपगुणं बिभर्ति

°पादं). M1 तद्वच्छरीरादपराणि पादं. — d) Da3. a4 ततो यदन्यः; D4. 5. 9 यतस्ततोऽन्यत्.

13 Ś1 K1. 2. 4. 7 Ds1 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). G1 om. (hapl.) 13^{a}–14^{b}. — a) G2 तथा (for यथा). — b) D7 T G2. 3. 6 काष्ठे; M1. 5–7 तत्र (for योगात्). — c) K1. 4. 6 V1 B6. 7 Dn4 Ds2 D2. 3. 8 T2 M1. 5–7 सबुद्धिः; Ds1 D7 G6 सुबुद्धिं; D5 T1 G2. 3 सबुद्धिं (for सुबुद्धिः). K4. 6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 समर्मिद्रियात्मा; K7 D9 सुसमेंद्रियत्वाद्; B6 Ds2 D5. 7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 समामिंद्रियार्थैः (B6 °र्थाद्; D5 °र्थैः; D7 °र्थः); D4 स समेंद्रियत्वाद् (for सममिन्द्रियत्वाद्). — d) K4 D3 बुद्धिः; D4. 6 बुद्धः (for बुधः). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G2. 3. 6 तं; K7 स्व- (for स्वं).

14 G1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — b) K6 चान्यतो; D4 वात्मनो. — c) K7 B7 श्रोत्रादियुक्ताः (B7 °क्तं); M5 °भियुक्तः. K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सुमहान्; K7 सुमनः; B6 (m as in text). 7. 8 (m as in text). 9 तु महान्; D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 समनाः (for सु°). K6 B6. 7 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 6. 7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 सबुद्धिर्; D3. 8 स्वबुद्धिर्; D5 सुबुद्धिं (for °द्धिर्). — d) Da4 partly damaged. B7 स्वर्गात् (for लिङ्गात्). G2 तथो (for तथा).

15 a) Ś1 K1. 2 -वृद्धिं; Da3. a4 -बुद्धि-; G2 -व्रित्ति- (sic) (for -वृद्धि-). K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds2 D2–7. 9 -व्यय- (for -क्षय-). D8 गच्छत्यदृष्टैः फलसंनियोगैर्. ❀ Ca: क्षयो हि क्षीणतामात्रम्, संनिपातो मरणम् । ❀ — b) G3 नि- (for न). D5 मुच्यते (for युज्यते). D3 शरीरे. — c) Da3 om. लिङ्गेन. D4. 9 नु (for तु). — d) K6 B7. 8 (marg. as in text) Cpp अदृष्टैः; K7 °ष्टिः; V1 Bo. 6. 9 °ष्टेः; D5 अतुष्टः; D7 अदुष्टः; M1. 5. 6 अदृष्टं (for °ष्टः). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cp फलसंनियोगात्; V1 B6 (marg.) Da3 प्रतिसंनि°; Cpp अभिसंधियोगात् (for प्रतिसंधि°). ❀ Ca: प्रतिसंधियोगात् प्रतिसंधानरूपेण ज्ञानेन योगात् ॥ Cp: अदृष्टः असम्यग्दर्शनः । फलसंनियोगात् सुखदुःखाभिमानात् । ❀

16 a) B9 रूपमात्मने; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चक्षुरात्मा (M1. 5–7 °त्मनो). — K6 reads 16^{b}–17^{b} on marg. — b) K6 V1 G3. 6 कश्चित्; B6. 8 Da3 कंचन; B9 किंचन; Ds2 कंचित् (for किं°). — D5 G1 om. (hapl.) 16^{c}–17^{b}. — c) D7 T G2. 3. 6 तथापि (for न चापि). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 तु; K7 D4. 7. 9 T G3. 6 M1. 5–7 च; Ds1 नु; G2 [ऽ]पि (for ऽथ). — d) G2 तत् (for तान्).

17 D5 G1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16); K6 reads 17^{ab} on marg. — a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 6–8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 Cs समीपे; Dn4 शरीरे (for प्रदीपे). Da4 ज्वलनो; D7 G3. 6 चलतो (for ज्व°). — b) K6 तापम् (for रूपम्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1. s2 (before corr.) D2. 3. 6. 8 M1. 5–7 Cv कश्चित् (for किंचित्). ❀ Cv (reading कश्चित्): कश्चित् अग्निस्तम्भनशक्तिमान्पुरुषः ॥ Cs: किंचिद् तृणादिकं वस्तु । ❀ — c) D5 तं (for न). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 चापरे; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs चांतरा (for °रं). ❀ Cs: अन्तरा तयोर्ज्वलनतृणादिकार्ययोर्मध्ये । ❀ — d) K1 ता (for तद्). K7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 दृश्यति

तथैव तद्दृश्यते रूपमस्य ॥ १७
यथा मनुष्यः परिमुच्य काय-
मदृश्यमन्यद्विशते शरीरम् ।
विसृज्य भूतेषु महत्सु देहं
तदाश्रयं चैव बिभर्ति रूपम् ॥ १८
खं वायुमग्निं सलिलं तथोर्वीं
समन्ततोऽभ्याविशते शरीरी ।
नानाश्रयाः कर्मसु वर्तमानाः
श्रोत्रादयः पञ्च गुणाञ्श्रयन्ते ॥ १९
श्रोत्रं खतो घ्राणमथो पृथिव्या-
स्तेजोमयं रूपमथो विपाकः ।
जलाश्रयः स्वेद उक्तो रसश्च
वाय्वात्मकः स्पर्शकृतो गुणश्च ॥ २०
महत्सु भूतेषु वसन्ति पञ्च
पञ्चेन्द्रियार्थाश्च तथेन्द्रियेषु ।
सर्वाणि चैतानि मनोनुगानि
बुद्धिं मनोऽन्वेति मनः स्वभावम् ॥ २१
शुभाशुभं कर्म कृतं यदस्य
तदेव प्रत्याददते स्वदेहे ।
मनोऽनुवर्तन्ति परावराणि

C. 12. 7415
B. 12. 202. 22
K. 12. 200. 22

(for °ते).

18 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तथा; D7 T1 G1. 2 M1. 6 यदा (for यथा). D5 मनुष्याः. D7 T G1–3. 6 प्रवि(G1 °ति)मुच्य (for परि°). G1 कार्यम् (for कायम्). ❀ Cs: मनुष्यः परकायप्रवेशनशक्तो मनुष्यः । ❀ — b) D4 एतद् (for अन्यद्). K6 विगते (for विशते). — c) K6 विस्पष्ट- (for विसृज्य). K6 Dn4 D6. 8 महत्स्वदेहं; G3 (before corr.) °त्स्वरूपं (for °त्सु देहं). ❀ Ca: महत्सु भूतेषु समवायवृत्त्या, इन्द्रियेषु तु प्रकाश्यतया सन्ति रूपादयः । एतानि भूतेन्द्रियार्थेन्द्रियाणि मनस्यधिष्ठेयतया वसन्तीति भावः । मनस्तु बुद्धिनियतं, बुद्धिस्तु स्वभावमात्मानमन्वेति । ❀ — d) Ś1 K1. 2 यथाश्रयं (for तदा°).

19 a) G1 वायुर्. K7 शलिलं. K1. 6. 7 Da4 D4. 6. 9 तथोर्वी; Ds महीं च; D8 तथार्चि (for तथोर्वीं). — b) T2 G1. 2 M1. 6. 7 हि (for ऽभि-). Ś1 K1. 2. 4 शरीरे; B8 (marg.) Cpp °रं. ❀ Cp: शरीरी शरीरसंबन्धी महाभूतगणः । ❀ — c) K1 नानाश्लयाः; D4 मानाश्रयाः; M1 नारा° (for नाना°). ❀ Cv (reading नान्याश्रयाः): नान्याश्रयाः देहादन्याश्रयरहिताः । ❀ — d) Ds1 शब्द- (for पञ्च). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 T G1–3 M7 Cpp Cs गुणाः (for गुणाञ्). Ś1 K1. 2 D4. 9 श्रयंति; K4 श्रयेति; K7 श्रवंति (for श्रयन्ते). ❀ Cp: पञ्च गुणा इति पाठे श्रयन्ते शरीरमिति शेषः । ❀

20 a) Cs नभो (glossed by नभोमयं) (for खतो). V1 Bo. 9 Da3. a4 D5 पृथिव्यां (for °व्यास्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 श्रोत्रं नभो घ्राणमुक्तं पृथिव्यास्. — b) Ś1 K1 रूपमयो; B9 °मतो; D7 G1–3. 6 M1. 5–7 चक्षुरथो (for रूपमथो). — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 जलाश्रयं (for °श्रयः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5–8 तेज उक्तं; T G1–3. 6 M1. 5–7 ज्ञानमुक्तं (for स्वेद उक्तो). Ś1 K1 नभस्तो; K2 नवस्रो; Dn4 Ds1 D2. 6 M1. 5. 6 रसं च; D8 रजश्च; T2 G1. 2 रसाश्च (for रसश्च). — d) Ds1 वाय्वात्मकाः. D8 गुणाश्च. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वाय्वात्मकं स्पर्शनमा(D7 T1 G1. 2 °मथा)मनंति.

21 a) V1 च संति; Ds1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs वदंति (for वसन्ति). — b) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 सर्वे- (K7 D4. 9 °दें)द्रियार्थाश्च; B9 D7 T1 G1. 2 पंचेंद्रियार्थेषु (B9 °र्थश्च) (for °र्थाश्च). K7 यथेंद्रियेषु; D7 T1 G1–3 तथेंद्रियाणि (for °येषु). — c) D4 वैनानि. B7 भूतानि गुल्मानि मनोनुगानि. — d) K1 रद्धिं (sic); K6 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn4 Ds D3. 5. 7 T1 G1. 3 M5. 6 बुद्धिर्; B7 बुद्धेर् (for बुद्धिं). K6 B8 (marg.). 9 D4 G3 मतिः स्वभावं; T2 G1 M7 मतिस्व°; G2 मनस्य भावं (for मनः स्वभावम्).

22 a) K6 V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 यदन्यत् (for यदस्य). — b) Ś1 K1 तदेह; G1 तदैव. Ś1 (before corr.) K1 प्रीत्याददति; Ś1 (by corr.) K2. 4 V1 प्रत्याददति; K7 D4. 5. 9 चैवाददते; Ds1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रेत्या° (for प्रत्या°). K7 D4. 5. 7–9 T G1–3. 6 M7 [ऽ]न्यदेहे; B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Cp स्वभावं; M1. 5. 6 [ऽ]स्य देहे (for स्वदेहे). ❀ Cp: स्वभावमात्मानं प्रति आददते गृह्णन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ Cs: प्रत्यन्यदेहे आददते । ❀ — c) K1 मम (for

C. 12. 7415
B. 12. 202. 22
K. 12. 200. 22

जलौकसः स्रोत इवानुकूलम् ॥ २२
चलं यथा दृष्टिपथं परैति
सूक्ष्मं महद्रूपमिवाभिपाति ।
स्वरूपमालोचयते च रूपं
परं तथा बुद्धिपथं परैति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

मनुरुवाच ।
यदिन्द्रियैस्तूपकृतान्पुरस्ता-
त्प्राप्तान्गुणान्संस्मरते चिराय ।
तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पश्चा-
त्स बुद्धिरूपः परमः स्वभावः ॥ १
यथेन्द्रियार्थान्युगपत्समस्ता-
न्नावेक्षते कृत्स्नमतुल्यकालम् ।
यथाबलं संचरते स विद्वां-
स्तस्मात्स एकः परमः शरीरी ॥ २
रजस्तमः सत्त्वमथो तृतीयं

मनो). — d) K1 जलोकसः. K6 श्रोत्र; K7 V1 Bo D4. 6. 9 श्रोत (for स्रोत).

23 a) K6 D8 जलं; Da4 बलं (for चलं). B6 दृष्टपथं. K7 परेति; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रयाति (for परैति). ❀ Ca: चलम्, अलातचक्रमिव ॥ Cv: चलं चरम् । सूक्ष्मजीवस्य रूपम् । ❀— V1 reads 23bcd on marg. — b) K7 D4. 9 शूक्ष्मं. Ds1 महारूपम्; G1. 2 M5–7 महद्भूतम् (for °द्रूपम्). K6. 7 B7 Dn1 Ds D2–4. 8. 9 T2 G3. 6 M1. 5. 6 [अ]भिभाति; V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 °याति; B8 (marg.) D6. 7 T1 G1. 2 [अ]वभाति; D5 [आ]ददाति (for [अ]भिपाति). — c) B8. 9 Da3 स्वं (for स्व-). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 आलोकय(M6 °यि)तां (for °चयते). Cv धीरः (for रूपं). — d) K7 D4. 9 बुद्धिपथा; B9 Dn1 T1 G1. 2 °परं; M7 (*sup. lin.*) °पथो (for °पथं). D4 T1 G1 परेति; M7 (*sup. lin.*) व्यवैति (for परैति).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M5 मनुबृहस्पतिसंवादः; K7 D4. 9 बृहस्पतिमनुसंवादः; Bo मनुभरद्वाजसंवादः; T2 भूतव्यापारं; M1. 6. 7 इंद्रियोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 28; Dn1 29; D8 27; T2 G2 42. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 Ds1 D8 23.

196

1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 बृहस्पतिः (for मनुः). — a) T2 G1 यदींद्रियैस्. K2 तूपहतान्; K4 D2–6. 9 °हृतं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D8 °हितं; K7 B8 (marg.) °हृतं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °गतैः (for °कृतान्). — b) Ś1 K2 प्राणान्; K1. 7 प्राणो; D4. 9 प्राणाद् (for प्राप्तान्). Cpp संहरते (for संस्मरते). — c) Dn4 तथा (for तेषु). K1 [उ]पहितेषु; G1 °गतेषु (for °हतेषु). — d) Ś1 सु-; G3 स्व- (for स). K7 Dn4 Ds1 D4. 9 G1. 2 M1. 5–7 परम- (for °मः). Cpp सस्वभावः (for स्वभावः). ❀ Ca : परम उत्कृष्टः स्वभावश्चेतनाख्य इत्यर्थः ॥ Cp : परमः स्वतन्त्रः स्वभावः स्वमहिमप्रतिष्ठः आत्मा । ❀

2 a) B9 G3. 6 यदिंद्रियार्थान् (G3 °द्); D7 T G1 यदीं°. K6 B7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M5. 6 समंतान् (for समस्तान्). — b) K6 चोपेक्षते; K7 B8 D4. 5. 9 M1 Ca नापे(K7 °पै)क्षते; V1 Bo. 6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 नोपेक्षते; Da3 D6 नोपेक्ष्यते; G1 अवेक्षते (for नावे°). D6 अनंत- (for अतुल्य-). K1. 2. 4 -काले (for -कालम्). B7 damaged. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कृत्स्नशस्तुल्यकालं. ❀ Ca : अतुल्यकालं क्रमेणानुभूयमानम् । ❀ — c) K4 V1 Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 तथाचलं; K6 B6. 9 D5. 8 तथाबलं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यथाक्रमं; Ca °बलं (as in text). D5 संचलते; M7 स्म चरते (for संच°),

गच्छत्यसौ ज्ञानगुणान्विरूपान् ।
तथेन्द्रियाण्याविशते शरीरी
हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ ३
न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो
न पश्यति स्पर्शनमिन्द्रियेन्द्रियम् ।
न श्रोत्रलिङ्गं श्रवणे निदर्शनं
तथागतं पश्यति तद्विनश्यति ॥ ४
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ॥ ५

यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसो यथा ।
न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ॥ ६
तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ ।
अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यां न चासौ नास्ति तावता ॥ ७
पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत्सोमे न विन्दति ।
एवमस्ति न *वेत्येतन्न च तन्न परायणम् ॥ ८
रूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमये बुधाः ।
धिया समनुपश्यन्ति तद्गताः सवितुर्गतिम् ॥ ९
तथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थं सुविपश्चितः ।

C. 12. 7426
B. 12. 203. 10
K 12. 201. 10

Ds2 D5 च (for स). B6. 8. 9 विद्मस्; D5 बुध्याम् (for विद्वांस्). — d) D5 अस्मात्; D6 तथा (for तस्मात्). Ś1 K1. 2. 4 वैकः; D2. 3 विद्वान् (for एकः).

3 a) D2 om. रजस्तमः. K7 सत्त्वतमोस् (for °मथो). G1 त्रितीयं. — b) Ś1 K1. 2. 4 अथो (for असौ). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 स्थान- (for ज्ञान-). K1 -गुणान्वरूपान् (sic); G1 -गुणान्यरूपान् (for °न्विरूपान्). ❀ Ca: रजसा संदेहः तमसा विपर्ययः सत्त्वेन निश्चयः । ❀ — After 3ab, Kumbh. ed. ins.:

533* न तैर्निबद्धः स तु बध्नाति विश्वं
न चानुयातीह गुणान्परात्मा ।

— c) Ś1 K1. 2. 4 यथा (for तथा). Ś1 K1 D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 आविशति (for °ते). D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 [इ]ह देही (for शरीरी).

4 a) D7 G1. 2 आत्मा (for आत्मनो). — b) V1 पश्यते. K6 B9 Dn4 Ds D2. 3. 5. 6 8 Cnp इंद्रियाणां; V1 .°येण (for °येन्द्रियम्). ❀ Cn: इन्द्रियाणामिति पाठे निर्धारणे षष्ठी । इन्द्रियाणां मध्ये स्पर्शनं यत्तदपि न पश्यतीति योज्यम् । ❀ — c) B7 damaged; D8 G6 श्रोत्रलिंगे; D7 T G1–3 °लिंग- (for °लिङ्गं). K4. 6 V1 Bo Dn1. n4 Ds D3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 श्रवणेन (for श्रवणे नि-). ❀ Cn: श्रवणेन वेदान्तवाक्यविचारेणात्मनो दर्शनम् । ❀ — d) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 त(B9 य)था कृतं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तथा न तत् (for तथागतं). K7 तद्विनश्येत्; B8 (marg. as in text) तद्धि नश्यति; D1 T G1–3. 6 M1. 5–7 ताद्धि पश्यति (for तद्विन°).

5 K7 repeats 5a after 9c. — a) K7 (both times) D4. 5. 9 न श्रोत्रादीनि पश्यंति. — b) T1 स्व- (for स्वं). D5 यस् (for स्वम्). K6 आत्मनः; G1 lacuna. — c) Da4 सर्वज्ञं. Da4 सर्वदर्शि; D7 T1 G1–3. 6 °देही. — d) K6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 सर्वज्ञ(Dn4 °त)स् (for क्षेत्र°).

6 a) K1 हि सर्वतः; Da4 हिमवतं. D4 पार्श्वं. — b) Da3. a4 पृष्ठश्. D6 चंद्रमसं. — c) K7 दृष्ट-पूर्वं-; Da4 D4 दृष्टपूर्वं (for दृष्ट°). B7–9 विप्रेंद्र; D8 अतुलैर् (for मनुजैर्). — d) K7 Dn4 Ds1 चं तत्र; M1. 5. 6 चैतन्न (for च तन्न). Ds1 भावना (for तावता).

7 a) K1 [अ]भूतात्मा. — c) Ś1 K1. 2 -रूपश्; Dn4 T G1. 2 M7 -पूर्वं (for -पूर्वश्). — d) D4 वा (for च). K2. 4 चास्ति (for नास्ति).

8 a) K2. 4 पश्य भूमिर् (for पश्यन्नपि). D3 तथा (for यथा). K2. 4 लक्ष्म्या; B6. 8 (marg. as in text). 9 सूक्ष्मं; B6 (marg.) लक्ष्यं; B7 पूर्वं (for लक्ष्म). — b) Ds2 (before corr. as in text) D4. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 जनः (for जगत्). K1. 2. 4 सोमो (for सोमे). — c) D7 एवं मेस्ति (for एवमस्ति). Ds2 D5 च (for न). Ś1 K2 वेत्येदं; K1 वेतिदं; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6 चोत्पन्नं; K7 D4. 8 वेत्यन्यन्; Ds2 D5 चैतन्यं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चेतन्न; D8 चौतल्प (sic) (for *वेत्येतन्). — d) K1 Ds1 तत्र (for तन्न). ❀ Ca: न च तन्न परायणमिति । स एव योगिनां परमा गतिः ॥ Cv: (reading अस्ति न वेत्यन्यः): अन्यो मध्यमजीवः । अस्ति न वेति वेत्ति । परायणं मुक्ताधारं नारायणम् । मिथ्याज्ञानी न वेत्ति । ❀

9 a) K1 रूपमंतम् (for रूपवन्तम्). G8 अरूपवंतम् (for अरूपत्वाद्). — b) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 T2 G2. 8 उदयास्तमने (D5 °ते; T2 °यौ; G8 °यं)

C. 12. 7426
B. 12. 203. 10
K. 12. 201. 10

प्रत्यासन्नं निनीषन्ति ज्ञेयं ज्ञानाभिसंहितम् ॥ १०
न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थोऽभिसिध्यति ।
सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान्बध्नन्ति जलजीविनः ॥ ११
मृगैर्मृगाणां ग्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्यथा ।
गजानां च गजैरेवं ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्यते ॥ १२
अहिरेव ह्यहेः पादान्पश्यतीति निदर्शनम् ।
तद्वन्मूर्तिषु मूर्तिस्थं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ १३
नोत्सहन्ते यथा वेत्तुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि ।
तथैवेह परा बुद्धिः परं बुद्ध्या न पश्यति ॥ १४
यथा चन्द्रो ह्यमावास्यामलिङ्गत्वान्न दृश्यते ।
न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणम् ॥ १५
क्षीणकोशो ह्यमावास्यां चन्द्रमा न प्रकाशते ।
तद्वन्मूर्तिवियुक्तः सञ्शरीरी नोपलभ्यते ॥ १६
यथा कोशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुनः ।
तद्वल्लिङ्गान्तरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुनः ॥ १७
जन्मवृद्धिक्षयश्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

(for °स्तमये). — After 9ᵉ, K7 repeats 5ᵃ. — ᵈ) D6 तद्भवा; G6 M7 तां गताः (for तद्गताः).

10 ᵃ) M6 बुद्धिः (for बुद्धि-). — ᵇ) M1. 5–7 दूरस्थाः (for °स्थं). K7 G1 स; Ds2 नु (for सु-). K1 -विपश्चिताः; V1 -विनिश्चितः (for -विप°). — ᶜ) K6 Ds2 G3. 6 प्रत्यासन्ना; K7 °पत्यं; D4. 9 °पार्त्तिं; D7 T1 G1. 2 °पन्ना (for °सन्नं). Ś1 K1 निरीक्ष्यंते; K2 V1 B6. 8 (both marg.). 9 निरीक्षंते; Bo Dn1 निनीषंते; B6. 8 Da3. a4 Ds2 D3. 6. 7 T G1–3. 6 निषीदंति; B7 न सीदंति; Ds1 विषीदंति; D5 जिगीषंति (for निनीषन्ति). — ᵈ) G1. 2 ते यं (for ज्ञेयं). D4 ज्ञानानि; G2 जानाभि- (for ज्ञानाभि-). Bo G3. 6 -संधितं; B9 (marg. as in text) M7 -संज्ञितं; Ds1 -संहितां; D5. 7 -संगतं (for -संहितम्).

11 ᵃ) G1 अनपायेन (for अनु°). — ᵇ) Ś1 K1. 2 किंचिद् (for कश्चिद्). Ś1 K1. 2 अर्थेन; D7 अर्थे हि (for अर्थोऽभि-). K7 D4. 9 प्रसिध्यति; B6–8 [ऽ]भिषि°; D5 [ऽ]नुसि°; T2 न सि°; G3. 6 [ऽ]पि सि°; M1. 5–7 [ऽ]त्र सि° (for ऽभिसि°).

12 ᵇ) Ś1 K1. 2 D5 तथा (for यथा). — ᶜ) G3. 6 नागानां (for गजानां). K1. 4. 6 D2. 3. 5. 8 G1. 2 एव (for एवं). — ᵈ) K7 ज्ञेय-; Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 G1 ज्ञानं (for ज्ञेयं). K7 -कालेन (for ज्ञानेन). K2 लभ्यते (for गृह्यते).

13 D5 om. (? hapl.) 13. — ᵃ) K4 D4 ह्यहः (for ह्यहेः). M1. 6 पादं (for पादान्). — ᵇ) Dn1 G1 पश्यंति. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 हि (D2. 3 [ह्]ह) नः श्रुतं (for निदर्शनम्). — ᶜ) K7 B8 (marg. as in text) Da3. a4 D4. 9 M1. 6 [अ]मूर्तिस्थं (for मूर्तिस्थं). — ᵈ) B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 ज्ञानं; D3. 9 ज्ञाने; D8 सेयं (for ज्ञेयं). D3 ज्ञेयेन; D9 नैव तु (for ज्ञानेन). D7 T G1–3. 6 M5. 6 गृह्यते (for पश्यति).

14 ᵃ) K4 नोत्सहेते; G3. 6 न सहंते. K2 वेत्तुर्. — ᵇ) D6 om. (hapl.) इन्द्रियै. — ᶜ) K6 तथैव ह. Ds1 पराग्; D5 [अ]परा (for परा). — ᵈ) B7. 8 (marg.) परां; G1 पर- (for परं). K1 बुद्धा; K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D2. 3. 5. 8 बोध्यं; B7 बाध्यं; B8 (marg.) बुद्धिं; Dn1 Ds2 D6 बोधं (for बुद्ध्या).

15 ᵃ) Ś1 K1 ह्यमावस्यां. — ᵇ) Ś1 K1. 2. 4 रात्रिं गत्वा; K7 D4. 9 मलिनत्वान् (for अलिङ्गत्वान्). Ś1 (also as in text) K2. 4 दृश्यति; D8 गृह्यते (for दृश्यते). — K1 om. (hapl.) 15ᶜ–16ᵇ. — ᶜ) Ś1 K2 नष्टः स; M1 नाशोद्य (for नाशोऽस्य). — ᵈ) M7 यथा (for तथा). D7 बुद्धि- (for विद्धि). K7 Da3. a4 Ds1 D7. 8. 9 M6 शरीरिणां; Dn4 M7 °रिणः; D4 °रिणे.

16 K1 om. 16ᵃᵇ (cf. v. l. 15). — ᵃ) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 क्षीणकोषो; Dn4 °कोपो (for °कोशो). Ś1 ह्यमावस्यां; M7 ह्यमवस्यं. — ᵇ) Da4 प्रकाश्यते; D4 °शने. — ᶜ) K6 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -विमुक्तोसौ (B6. 8 Da3. a4 °क्तः सन्) (for -वियुक्तः सन्). — ᵈ) D7 T2 G1–3 शरीरे (for °री).

17 D4 om. (hapl.) 17ᵃ–18ᵇ. — ᵃ) K6. 7 B7. 9 Dn1. n4 D2. 3. 6. 9 Cn [आ]काशांतरं; Bo. 6. 8 (marg.) Da3. a4 कोषांतरं (Da3 °रे) (for कोशान्तरं). Dn1 प्राप्तः (for प्राप्य). ❀ Ca: कोशान्तरं तेजोन्तरम्। कोशो मण्डल इत्यपव्याख्यानम्। मण्डलस्य सदास्थितत्वात्। ❀ — ᵇ) G1. 2 राजते (for भ्राजते). — Ś1 K1. 2 D5 om. (hapl.) 17ᶜᵈ. — ᶜ) K7 लिंगं परं (for लिङ्गान्तरं).

18 D4 om. 18ᵃᵇ (cf. v. l. 17). — ᵃ) Ś1 K1. 6

सा तु चन्द्रमसो व्यक्तिर्न तु तस्य शरीरिणः ॥ १८
उत्पत्तिवृद्धिव्ययतो यथा स इति गृह्यते ।
चन्द्र एव त्वमावास्यां तथा भवति मूर्तिमान् ॥ १९
नाभिसर्पद्विमुञ्चद्वा शशिनं दृश्यते तमः ।
विसृजंश्चोपसर्पंश्च तद्वत्पश्य शरीरिणम् ॥ २०
यथा चन्द्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते ।
तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरीत्युपलभ्यते ॥ २१
यथा चन्द्रार्कनिर्मुक्तः स राहुर्नोपलभ्यते ।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते ॥ २२
यथा चन्द्रो ह्यमावास्यां नक्षत्रैर्युज्यते गतः ।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः फलैर्युज्यति कर्मणः ॥ २३

C. 12. 7439
B. 12. 203. 23
K. 12. 201. 23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 T2 G3. 6 M7 जन्मवृद्धिः; K2 °बुद्धि-; K4 °बुद्धिः (for °वृद्धि-). Da4 क्षयस्यास्य; Dn1 D7 G1. 2 क्षयं चास्य; M5 -क्षयाश्चास्य (for -क्षय°). — *b*) Ś1 K1 प्रत्यक्षे नोप°; K2. 4 प्रत्यक्षं नोप°; V1 B6–9 Da3. a4 °क्षमुप- (for °क्षेणोप-). — After 18*ab*, D5 reads 22*cd* for the first time, repeating it in its proper place. Bo repeats 18*c* after 21*ab*. — *c*) D7 T G1–3. 6 M1. 6 च; M7 lacuna (for तु). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G3. 6 चांद्रमसी (V1 D7 T1 G3. 6 °सो) (for चन्द्रमसो). K1 M7 व्यक्तिं; Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 वृत्तिर्; G1 व्यक्तं (for व्यक्तिर्). — *d*) T2 तं (for तु).

19 *a*) K2. 4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -वयसा; K7 D4. 9 -वयसो; M1. 5–7 -क्षयतो (for -व्ययतो). D6 उत्पत्त्यभिवृद्धिं च (sic). — *b*) K1 गृह्यंते; D7 T1 G1. 2 दृश्यते. — *c*) Dn1 G1 एवं (for एव). Ś1 K1. 6 त्वमावस्यां. — *d*) K7 D5 यथा (for तथा).

20 *a*) K6 Bo Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 नोपसर्पद्; B6. 8 (both on marg.) D5 G6 अभि° (for नाभि°). D7 T G1–3 नाभिसर्पन्विमुंचन्वा. — *b*) K1. 2 शशिनो (for °नं). G3 ततः (for तमः). — *c*) D7 T1 G1–3. 6 विसृजेच्चो (D7 °च्चा)पसर्पेच्च; M1. 5–7 °जच्चोपसर्पच्च. — *d*) Da4 तस्य (for पश्य). Da3. a4 D8 G2 शरीरिणां (Da4 °णा; G2 °णः).

21 K7 D4. 9 om. (hapl.) 21. — *a*) D7 T1 G1–3. 6 -संयुक्तो (for °क्तं). — *b*) K1 तपस्तद्; D7 T G1–3. 6 राहुः सन्; M6 तमस्तम् (for °स्तद्). — After 21*ab*, Bo repeats 18*c*. — Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 21*cd*. D5 om. (hapl.) 21*c*–22*b*. — *c*) D7 T1 G3. 6 शरीरी (D7 °रि-) (for शरीर-). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -संयुक्तम् (for °क्तः). — *d*) V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 हि (for [इ]ति). D7 T G1–3. 6 M1 अज्ञानमुपलभ्यते; M5–7 ज्ञानं तदुप°.

22 D5 om. 22*ab* (cf. v. l. 21). — *a*) D7 तथा (for यथा). D7 T G1–3. 6 -निर्मुक्तं (for °क्तः). — *b*) Ś1 K1. 2. 4 सत्राहुर्; D7 T G3. 6 तमस्तं; G1. 2 अज्ञानं (for स राहुर्). — G1. 2 om. (hapl.) 22*cd*. D5 reads 22*cd* for the first time after 18*ab*. — *c*) Ds2 M1 शरीरी; D7 °रि- (for °र-). D7 T G3. 6 M1 -निर्मुक्तं. D5 (first time) तद्वच्छरीरिणोयुक्तः (sic). — *d*) D7 T1 G3 अज्ञानं; G6 तज्ज्ञानं (for शरीरी). D5 (first time) शरीरे नोपलभ्यते.

23 *a*) Ś1 K1 ह्यमावस्यां. M1. 6 [s]पि (for हि). — *b*) V1 पुनः; D5 तमः; M7 मृतः (for गतः). — *c*) D7 T1 G3. 6 शरीरी (D7 °रि-) (for शरीर-). — *d*) B6 फलं (for फलैर्). Ś1 K1. 2. 4 युज्येत (for युज्यति). D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कर्मणां (D6 °णा) (for °णः). K7 D4. 5. 9 युज्यते कर्मणः फलैः.

Colophon om. in Da4 (K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent). — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 मनुबृहस्पतिसंवादः; M1. 5–7 मनुबृहस्पतिसंवादे आत्मस्व(M6. 7 °स)त्वायुक्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 26; Dn1 30; Dn4 D8 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 29; D3 28; T2 G2 43. — *Śloka no.* : Da4 Dn1. n4 D8 23.

१९७

C. 12. 7440
B. 12. 204. 1
K. 12. 202. 1

मनुरुवाच ।
यथा व्यक्तमिदं शेते स्वप्ने चरति चेतनम् ।
ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत्प्रेत्य भवाभवौ ॥ १
यथाम्भसि प्रसन्ने तु रूपं पश्यति चक्षुषा ।
तद्वत्प्रसन्नेन्द्रियवाञ्ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ २
स एव लुलिते तस्मिन्यथा रूपं न पश्यति ।
तथेन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञाने न पश्यति ॥ ३
अबुद्धिरज्ञानकृता अबुद्ध्या दुष्यते मनः ।
दुष्टस्य मनसः पञ्च संप्रदुष्यन्ति मानसाः ॥ ४
अज्ञानतृप्तो विषयेष्ववगाढो न दृश्यते ।
अदृष्ट्वैव तु पूतात्मा विषयेभ्यो निवर्तते ॥ ५
तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात् ।
निवर्तते तथा तर्षः पापमन्तं गतं यथा ॥ ६
विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य नसंश्रयात् ।

197

1 Da4 om. the ref. D5. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 बृहस्पतिः (for मनुः). — [a]) G6 इयं (for इदं). K2 चेत्ये; G1. 2 सर्वं (for शेते). — [b]) Da3 भवति (for चरति). Ś1 K2. 4. 6 चेतनां; K1 चेतनात्; V1 चेतरं; B8 (marg.) Da3 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 चेतरत्; Da4 °रन्; D5 चेतरे (for चेतनम्). ❀ Cn: व्यक्तं स्थूलशरीरम्, चेतनं लिङ्गशरीरम्। ❀ — [c]) Ds2 -युक्तं च (for -संयुक्तं). — [d]) B6 प्राप्य (for प्रेत्य).

2 [c]) K6 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 प्रसन्नेंद्रियस्वाज् (for °वाञ्). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 B8 (marg.) Da3. a4 Ca श्रेयो (for ज्ञेयं). ❀ Ca: श्रेयो मोक्षसाधनम्। ❀ M7 ज्ञाने तु (for ज्ञानेन). ❀ Cp (reading ज्ञानं ज्ञेयेन): ज्ञानमध्यात्मज्ञानम्। ज्ञेयेन तत्त्वेन। ज्ञानेनेति पाठे तत्त्वज्ञानेन। ❀

3 [a]) T2 G2 M1. 5-7 लुळिते; G1 ललिते (for लुलिते). — [b]) B7 तु (for न). — [c]) Ds1 यथा (for तथा). Da4 -भावा (for -भावे). Ś1 K1. 2 तथें(K1 °थें)द्रियाकुले भावे; B6. 8 (marg. as in text) तथेंद्रियाकुलीवान् (submetric); B8 (marg.) °लीते ज्ञेये (sic). — [d]) Ś1 K1. 2 D4 ज्ञानं; V1 B6-9 Da3. a4 D8 ज्ञाता (for ज्ञाने). ❀ Cn: ज्ञाने बुद्धौ। ❀

4 [a]) G1 अज्ञानकृतौ (for °कृता). — [b]) D3 दुष्यते (for अबुद्ध्या). K6 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 [आ]कृष्यते; T2 G2. 6 M1. 5-7 दूष्यते (for दु°). D6 जनः (for मनः). — [d]) D4 स प्रदुष्यंति; M1. 6 संप्रदूष्यंति. D7 T1 G1-3. 6 मानवाः (for मानसाः). ❀ Cn: मानसाः मनःप्रधानाः। ❀

5 V1 reads 5[a]-6[b] on marg. — [a]) V1 विज्ञान-; Ds2 आज्ञान- (for अज्ञान-). Ś1 K1. 2 -दृष्टो; K7 D9 -वृद्धौ; Bo. 6-8 M7 -दृप्तो; D4 -तृप्ता; D5 -तृप्तौ (for -तृप्तो). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 हि (for न). K6 B8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 तृप्यते; K7 Ds1 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M5. 7 C8 पश्यति; B6 तृप्यति; B7 दृप्यते (for दृश्यते). ❀ Ca: न दृश्यते कैवल्येन ॥ Cs: न पश्यति, आत्मानमिति शेषः। ❀ — [c]) K4. 6 V1 Bo. 6. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn अदृष्टवच्च; B8 Da3. a4 °ष्ट एव; D5. 7 T G1-3. 6 M7 स दृष्टैव तु (D5 च); D6 अदृष्टवद्धं; M1. 5. 6 तद्दृ(M1 तं द)ष्ट्वैव तु (for अदृ°). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-6. 8 भूतात्मा; D7 तृप्तात्मा; T1 G1. 2 पूर्वात्मा (for पूतात्मा).

6 V1 reads 6[ab] on marg. — [a]) K6 तमश्छेदो; D4 तद्विच्छेदो; D5. 7 तेषां छेदो; M6 कर्षच्छेदो (for तर्ष°). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 च; K7 D4. 9 स (for [इ]ह). D7 T G1-3. 6 किल्बिषात्; M1 कल्मषाः. — [c]) Da4 निवर्तंते; D5 °र्तेत. K4. 6 B6-9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T G2. 3. 6 M1. 5-7 तदा; K7 यथा; Da3. a4 तस्य; D7 ततः (for तथा). K7 D4. 9 तृष्णा; D8 तर्षं (for तर्षः). G1 तदा निवर्तते तर्षः; Cv निवर्तते (glossed by पुनः पुनरावर्तते) तथा तर्षा. — [d]) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7 Da4 D8 D3-7. 9 T1 M1. 6. 7 Kumbh. ed. अंतर्गतं; B8 (orig.) अस्तं गतं; B8 (marg.) Da3 Dn1 D2. 8 T2 अंतगतं (for अन्तं गतं). K4. 6 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 यदा (for यथा). — After 6, Kumbh. ed. ins.:

534* अन्तर्गतेन पापेन दह्यमानेन चेतसा।
शुभाशुभविकारेण न स भूयोऽभिजायते।

7 [a]) D8 विषयेपि (for °येषु). K4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6 तु; Da4 D8 [अ]नु-

मनसा चान्यदाकाङ्क्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ ७
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
अथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ८
प्रसृतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव नियतैः सुखी ।
तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ॥ ९
इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः ।
बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात्परतरं परम् ॥ १०

अव्यक्तात्प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।
मनः श्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन्साधु पश्यति ॥ ११
यस्तांस्त्यजति शब्दादीन्सर्वाश्च व्यक्तयस्तथा ।
विमुञ्चत्याकृतिग्रामांस्तान्मुक्त्वामृतमश्नुते ॥ १२
उद्यन्हि सविता यद्वत्सृजते रश्मिमण्डलम् ।
स एवास्तमुपागच्छंस्तदेवात्मनि यच्छति ॥ १३
अन्तरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः ।

C. 12. 7453
B. 12. 204. 14
K. 12. 202. 17

(for च). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तु संश्र(Ds D3. 6. 8 °श)यात्; K7 D4. 9 च वर्जनात्; B8 (marg.) त्वसंश्रयात्; D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 च संश° (D5 संश्र°) (for न संश्र°). — c) D4 वा (for च). K2. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चा- (Dn1 D8 वा)न्यथा कांक्षन्; V1 चान्यमा° (for चा-न्यदा°). B7–9 Da3. a4 मनसार्थान्मुदा(B7 °न्यथा-; Da3. a4 °न्यदा)कांक्षन्. — d) Cv न स भूयो हि जायते.

8 a) G3. 6 उत्पाद्यते. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पुंसः (for पुंसां). — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cs यथादर्श-; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 त(G2 य)दा° (for अथा°). K6 Da3. a4 Dn1. n4 D3. 8 M6 Cn -तले प्रख्ये (K6 °ख्यं) (for -तलप्रख्ये). — d) K1. 2 पश्यंति. ❀ Cn: प्रख्ये स्वच्छे। आत्मनि बुद्धौ। ❀

9 a) B7 om. from प्रसृतै up to मनः (in 10a). Bo प्रश्रितैर्. — K1 om. (hapl.) 9b. — b) B3. 9 D5 नियतः (for °तैः). — c) Ds1 इंद्रियं (for °य-). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -चोरेभ्यो (for -रूपेभ्यो). — d) K1. 2 गच्छेद्; B6 (marg.) पश्येद्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 रक्षेद् (for यच्छेद्).

10 B7 om. up to मनः (cf. v. l. 9). — b) K4 परतरस्; Da4 °तरां; D2. 3 पूर्वतरा (for पर°). Dn4 बुद्धिः पूर्वं परं मनः. — c) D9 परतनं; Cs °तरं (as in text). Da3 ज्ञानाद्; Dn4 परं (for ज्ञानं). ❀ Cn: ज्ञानं जीवात्मा। ❀ — d) B6 (marg. as in text). 7. 8 Da3 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सूक्ष्मतरं (for परतरं). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cn महत् (glossed by परमात्मा); K7 D5. 9 तु यत् (for परम्).

11 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 repeat 11ab after 18. — a) G1 M1. 6 (all second time) अव्यक्तं; M7 (first time) अव्यक्त- (for °क्तात्). D4 प्रसृतं; D5 प्रष्टतं; G2 (second time) प्रसुतं (for प्रसृतं). ❀ Cn: अव्यक्तात् शुद्धचिन्मात्रात्। ❀ — b) G3 (first time) नमः (for मनः). — c) G3 नमः (for मनः): T1 युक्तः (for युक्तं). D5 श्रोत्रादिभिर्मनो युक्तं.

12 a) K1 D4 तास्. K7 सृजति (for त्य°). K2. 4 शब्दादीर्. — b) K6 सर्वांश्च. K7 [अ]व्यक्तयस् (for व्य°). Bo G3 तदा (for तथा). Ś1 K1. 2. 4 व्यक्तीः सर्वास्तथैव च. ❀ Ca: व्यक्तीरित्यर्थे व्यक्तय इति वचन-[?विभक्ति]व्यत्ययः। व्यक्तिः शरीरादिः॥ Cn: व्यक्तयः व्यक्तीः शब्दाद्याश्रयभूतानि वियदादीनि कारणशरीराणि। ❀ — After 12ab, Kumbh. ed. ins.:

535* प्रसृतानीन्द्रियाण्येव प्रतिसंहरति कूर्मवत् ।

— c) K7 आकृतिं (for °ति-). K4 D7 T G1–3. 6 M5 -ग्रामं (for -ग्रामांस्). K6 B7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 विमुंचेत्प्राकृतान्ग्रामांस्; Bo. 9 Ds1 °चन्प्राकृतिग्रा- (Ds1 °तान्ग्रा)मांस्; D5 °चत्प्रकृतिग्रामांस्. — d) Da4 तान्मुक्त्वा; D7 T1 G1–3. 6 तन्मुक्तो; T2 M5 तं मुक्त्वा (for तान्मुक्त्वा). Dn4 [अ]च्युतम् (for [अ]मृतम्). K7 D4. 5. 9 आप्नुयात् (for अश्नुते).

13 a) K1. 7 उद्यद्धि; K4 उष्णं तु (for उद्यन्हि). — b) D2. 3 सविता (for सृजते). D7 रवि- (for रश्मि-). Ds1 -मंडनं (for °लम्). — After 13ab, Kumbh. ed. Cv ins.:

536* दृश्यते मण्डलं तस्य न च दृश्येत मण्डली ।
तद्वद्देहस्तु संदृश्य आत्मादृश्यः परः सदा ।
ग्रस्तं ह्युद्गिरते नित्यमुद्गीथं वेत्ति नित्यशः ।
बाल्ये रथाभ्यां योगेन तत्त्वज्ञानं तु संमतम् ।

[(L. 4) ❀ Cv: रथाभ्यां रथस्थानीयाभ्यां स्थूलदेहलिङ्गदेहाभ्याम्। यः अपेतः विकोशवान् प्राकृतदेहरहितः। ❀]

— c) M7 [अं]तम् (for [अ]स्तम्). K4 उपागच्छेस्; Da3 Dn4 अपागच्छंस् (for उपा°). — d) D7 T1 G1–3. 6 तमेव (for तदेव). — After 13, Kumbh. ed. ins.:

537* आदत्ते सर्वभूतानां रसभूतं विकासवान् ।

C. 12. 7453
B 12. 204. 14
K. 12. 202. 17

प्राप्येन्द्रियगुणान्पञ्च सोऽस्तमावृत्य गच्छति ॥ १४
प्रणीतं कर्मणा मार्गं नीयमानः पुनः पुनः ।
प्राप्नोत्ययं कर्मफलं प्रवृद्धं धर्ममात्मवान् ॥ १५
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ १६
बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्तते ।
तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम् ॥ १७
अस्पर्शनमशृण्वानमनास्वादमदर्शनम् ।
अघ्राणमवितर्कं च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ १८
मनस्याकृतयो मग्ना मनस्त्वतिगतं मतिम् ।
मतिस्त्वतिगता ज्ञानं ज्ञानं त्वभिगतं परम् ॥ १९
इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः ।
न बुद्धिर्बुध्यतेऽव्यक्तं सूक्ष्मस्त्वेतानि पश्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

---

14 [a]) D5 यथा (for तथा). — [b]) K1. 2. 4 Ca आश्रित्य; V1 B8 (marg.) Cap आवृत्य; T2 आविध्य; G2 आविच्छ (for आविश्य). — [c]) B6–9 चेह (for [इ]न्द्रिय-). — [d]) K7 सोभ्यम् (sic); D5 शांतिम् (for सोऽस्तम्). — After 14, Kumbh. ed. ins.:

538* रश्मिमण्डलहीनस्तु न चासौ नास्ति तावता ।

15 [a]) D4 प्रणीत- (for °तं). K7 D4. 9 कर्मणां (for °णा). — [b]) Ś1 K1. 4. 6 V1 B0. 6. 8. 9 Da3 Dn4 Ds1 D5 G1 नीयमानं (Ds1 °ने) (for °मानः). — [d]) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–8 T G1–3. 6 M1. 5. 7 Cs प्रवृत्तं (for प्रवृद्धं). D5 देहम् (for धर्मम्). K4 Dn1 Ds D7 T G1–3. 6 आप्तवान्; K6 B0. 7–9 Da3 Dn4 D2. 3. 6. 8 Cnp आत्मवित्; V1 °नः (for °वान्).

16 =6. 24. 59. — [a]) K1 D4 विनिवर्तंत (D4 °र्तंते); D7 [अ]पि निवर्तते. — [d]) D4 निवर्तंत.

17 [a]) K1 बुद्धिं. D7 भिन्ना (for हीना). — [d]) K1 प्रलये; T2 G1. 2 M1. 5. 6 प्रळयं. B8 (marg.) Da3 Dn4 गता; Da4 गताः; D7 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 गतः (for गतम्). Cv: प्रलयं प्रकर्षेण लयः संबन्धो यस्य तम्। लीञ् श्लेषणे इति धातुः । ❀

18 [a]) M7 अस्पार्शिनम्. D4 G2 अशु (G2 °श्रु)- °ण्वानम् (for अशृ°). — [b]) K7 B8 D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 अवसादम् (for अनास्वादम्). D5 G2 M7 अदर्शिनं (D5 °तं). — [c]) G1 अवितर्षं. — [d]) K7 D4. 9 सत्यं (for सत्त्वं). — After 18, D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 repeat 11[ab], while Kumbh. ed. Cv ins. after 18:

539* अव्यक्तात्प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।
आत्मनः प्रसृता बुद्धिरव्यक्तं ज्ञानमुच्यते ।
तस्माद्बुद्धिः स्मृता तज्ज्ञैर्मनस्तस्मात्ततः स्मृतम् ।
तस्मादाकृतयः पञ्च मनः परममुच्यते ।
तस्मात्परतरा बुद्धिर्ज्ञानं तस्मात्परं स्मृतम् । [5]
ततः सूक्ष्मस्ततो ह्यात्मा तस्मात्परतरं न च ।
इन्द्रियाणि निरीक्षन्ते मनसैतानि सर्वशः ।

[(L. 2) ❀ Cv: आत्मनः परमात्मनः प्रसृतौ प्राप्तौ । ❀ — (L. 4) ❀ Cv: आकृतयः व्यञ्जकनासाद्याकारवन्ति पञ्चेन्द्रियाणि । ❀]

19 [a]) G1 मनसा. Da3 om. मग्ना. — [b]) Ś1 K1. 2 M6 स्त्विति गतं; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 6. 8 स्त्वभिगतं (K6 D2 °तिं); D7 T1 G1–3. 6 स्त्वविगतं; T2 M5 अपि गतं; M1. 7 स्त्वतिगतिं (for °गतं). K2 मतं; B9 महत्; T2 मतिः (for मतिम्). — B9 om. 19[cd]. — [c]) D7 T1 G3. 6 मनस् (for मतिस्). K6 V1 B0. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्त्वभिगता; Da3. a4 स्त्वभिमता; D7 T1 G1–3 स्त्वविगतां (T1 G3 °तं); T2 G6 M5 स्त्वपि गता (for स्त्वतिगता). — [d]) K1. 4 D4. 9 M1. 6. 7 स्त्वति(K4 °त)गतं; K2 अति°; Dn1 चाभि°; D7 T1 G1–3. 6 च विगतं; T2 M5 स्त्वपिगतं (for स्त्वभिगतं). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs महत्; Csp परम् (as in text).

20 [a]) D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 नें(G3 सें)द्रियैर् (for इन्द्रियैर्). B6 (marg. as in text) मनसा. K1 बुद्धिं; K4. 7 D4. 9 G1 सिद्धिं. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 V1 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D5 बुद्धिर्. K7 D4. 9 मनो बुद्धिं न बुध्यते. — [c]) B8 (marg.) बुद्ध्या (for बुद्धिर्). G1

१९८

मनुरुवाच ।
ज्ञानं ज्ञेयाभिनिर्वृत्तं विद्धि ज्ञानगुणं मनः ।
प्रज्ञाकरणसंयुक्तं ततो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ १

यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्तते ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना ॥ २
सेयं गुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते ।

C. 12. 7470
B. 12. 203. 11
K. 12. 203 11

बध्यते (for बु°). ❀ Cn : नकारः काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते । ❀ — ^{d}) Ś1 (before corr.) K2. 4 सर्वज्ञस्तानि ; Ś1 (by corr.) K1 सूक्ष्मास्तुस्तानि (sic); K6 B7 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 G6 M7 सूक्ष्मं त्वेतानि ; K7 Da4 D4. 9 शू(Da4 सू)क्ष्मत्वे तानि ; D7 T1 G1–3 सूक्ष्मांण्येतानि (for सूक्ष्मस्त्वे°).

Colophon om. in M1. 6. 7 (K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent). — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M5 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 9 मनुबृहस्पतिसंवादः ; T2 बुद्धिलक्षणं ; M5 मनुबृहस्पतिसंवादे आत्मदर्शनोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds D7 T1 G1. 3. 6 M5 30 ; Dn1 31 ; D8 29 ; T2 G2 44. — *Śloka no. :* Da4 42 ; Dn1. n4 Ds1 20.

198

1 M1. 6. 7 om. the ref. D7 T G1–3. 6 M5 बृहस्पतिः (for मनुः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn. p. s. v ins. after the ref. : D7 after 4 :

540* दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तं नानुचिन्तयेत् ।
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि चाभ्येति भूयश्चापि प्रवर्तते ।
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः । [5]
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ।
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ।
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् । [10]
सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नास्ति संशयः ।
स्निग्धस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ।
परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ।
अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न ते शोचन्ति पण्डिताः ।
दुःखमर्था हि युज्यन्ते पालने न च ते सुखम् । [15]
दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत् ।

[= (var.) B. 12. 330. 11–18. — (L. 1) D5. 7 दुःखोपघात- (for °घाते). Ds1 मानसो. Dn1 Ds1 वाप्युपस्थिते ; D5. 7 वा ह्युप° (for चाप्युप°). — (L. 2) D7 तस्मिन् (for य°). V1 तद् ; Da4 Ds D7 तत्र (for तं न). — Ds1 om. (hapl.) line 3. D2 reads line 3 twice. — Lines 3–4 = (var.) 11. 2. 17^{cdef}. — (L. 3) D7 एव (for एतद्). D5 om. from न्तयेत् up to अ (in the prior half of line 7). — (L. 4) Bo चिन्त्यमानेन (for °मानं हि). V1 नाभ्येति ; B8. 9 नापैति ; Da3. a4 न व्येति ; D6 चाप्येति (for चाभ्येति). B6. 7 न(B7 अ)चिन्त्यमानं ना(B7 वा)पैति (for the prior half). B6. 9 Da3. a4 प्रवर्धते (for °र्तते). — Lines 5–6 = (var.) 11. 2. 21. — (L. 5) Da4 प्रक्षया ; Ds2 प्रज्ञायाः. — Lines 7–8 = (var.) 3. 2. 45. — (L. 7) D5 *नित्यं यौवनं नृसं- (sic) (for the prior half). — (L. 8) D5 एषु (for तत्र). — Lines 9–10 = (var.) 11. 2. 16^{cd}, 17^{ab}. — (L. 9) Dn1 जानन्यदिकं (for °पदिकं). V1 Dn4 अर्हसि. — (L. 11) D6 सुखस्यानंतरं दुःखं (for the prior half). B8 (marg.) Da3 D5. 7 जीवतो ; B9 जीवतां ; Da4 जीवितो (for °ते). K6 नापि ; V1 Bo. 6–9 Da4 Ds1 D5. 7 नात्र (for नास्ति). — (L. 12) D5. 7 पंचत्वम् (for मरणम्). — Lines 13–14 = (var.) 3. 203. 50. — (L. 13) B9 D5–7 च (for वा). Da4 करः (for नरः). — (L. 14) K6 B8 Ds2 D3. 6. 8 तं (for ते). — (L. 15) V1 Bo. 6–8 त्यज्यंते (for यु°). D7 दुःखं मत्वा हि त्यजति (for the prior half). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D7 सुखाः. — (L. 16) D5. 7 तु (for न).]

— ^{a}) B7 ज्ञेयं ; G1. 2 ज्ञान- ; Ca ज्ञेये (for ज्ञानं). K1 Dn4 Ds2 -निवृत्तं ; Ds2 (before corr.) -निर्वृत्ति (for -निर्वृत्तं). — ^{b}) K7 ज्ञानं ; B8. 9 (both marg. as in text) ध्यान- (for ज्ञान-). K4 मनुः (for मनः). — ^{c}) K6 Da4 D6. 8 -कारण- (for -करण-). D7 T G1–3. 6 M1. 5 -संयुक्ता (for °क्तं).

2 ^{a}) G3. 6 M7 बुद्धिः (for यदा). K6 D2. 6. 8 यदा नु (K6 तु) कर्मणोपेता ; M1. 5 यदा कर्मगुणैर्हीना. — ^{b}) G3. 6 M7 यदा (for बुद्धिर्). — Ś1 reads 2^{c}–7^{d} on marg. — ^{c}) Dn4 प्रज्ञाप्यते (for °यते). G1. 2 ब्रह्मन् (for

C. 12. 7470
B. 12. 205. 11
K. 12. 203. 11

अवताराभिनिःस्रोतं गिरेः शृङ्गादिवोदकम् ॥ ३
यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजम् ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकष्यं निकषे यथा ॥ ४
मनस्त्वपहृतं बुद्धिमिन्द्रियार्थनिदर्शनम् ।
न समक्षं गुणावेक्षि निर्गुणस्य निदर्शनम् ॥ ५
सर्वाण्येतानि संवार्य द्वाराणि मनसि स्थितः ।
मनस्येकाग्रतां कृत्वा तत्परं प्रतिपद्यते ॥ ६
यथा महान्ति भूतानि निवर्तन्ते गुणक्षये ।
तथेन्द्रियाण्युपादाय बुद्धिर्मनसि वर्तते ॥ ७
यदा मनसि सा बुद्धिर्वर्ततेऽन्तरचारिणी ।
व्यवसायगुणोपेता तदा संपद्यते मनः ॥ ८
गुणवद्भिर्गुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः ।
तदा सर्वगुणान्हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते ॥ ९
अव्यक्तस्येह विज्ञाने नास्ति तुल्यं निदर्शनम् ।
यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात् ॥ १०
तपसा चानुमानेन गुणैर्जात्या श्रुतेन च ।

ब्रह्म). — d) D5 M1. 5. 7 ज्ञानयोग- ; G3. 6 ज्ञानोपाय- (for ध्यानयोग-).

3 Ś1 reads 3 on marg. — a) Da4 Ds2 (before corr.) सोयं (for सेयं). — b) Ds1 गुणिष्वेव ; D5 गुणेच्छेव (for °ष्वेव). K7 [अ]भिधीयते (for °वर्तते). — c) K1 अवधाराभिनिःस्रोतं ; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 8 अपरादभिनिःसृत्य ; K7 D4. 9 आपगानामभिश्रोतो ; V1 B6 (marg.). 8 अवदाराभिनिःसृत्य (B6 °निःश्रोतो) ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cp. s अपरादपि नि(D7 °पिनिः- ; T1 G3. 6 Cp. s. °भिनिः- ; G1 °भिनि- ; M1. 5. 6 °विनि)स्रौति ; Ca अवघाराभिनिःस्रोतं ; Cv अपरा त्वभिनिःस्रौति. ❀ Cs : परो न विद्यते सोऽपरः परमात्मा तस्मान्निःसरति, अपसरतीत्यर्थः । ❀ — d) Da4 गिरि- (for गिरेः). K2 शृंगम् (for शृङ्गाद्). K1 गिरेः शृंगादिवौकसां.

4 Ś1 reads 4 on marg. — a) Ś1 K1. 2 यदि (for यदा). — b) G3. 6 ज्ञानं (for ध्यानं). — c) T2 तथा (for तदा). Ś1 K1. 2 बुद्धिर् (for ब्रह्म). — d) K4. 6. 7 Bo Dn4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 M1. 5–7 Cn. p. s. v निकर्षं ; B7–9 Da3. a4 निष्कष्यं ; Dn1 D7 T1 G1–3. 6 निक(G3 °ष्क)र्षं ; D4. 9 निकष्य- ; D6 निषणं (for निकष्यं). K1 निकष्ये (for °षे). — After 4, D7 ins. 540*.

5 Ś1 reads 5 on marg. — a) K1 त्वपहृतो ; B8 (marg.) Da3. a4 T2 G3 M1. 5–7 त्वसंहृतं ; D4. 7 T1 स्व(D4 स्वा)पहृतं ; D8. 9 त्वपहृतं ; G1. 2. 6 स्व(G6 त)संहृतं (for त्वपहृतं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 पूर्वम् ; K7 D4. 9 बुद्धेर् ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 बुद्ध्या (for बुद्धिम्). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 हींद्रियार्थं- (for इन्द्रि°). K6 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 -निदर्शकं (for °र्शनम्). — Da3. a4 om. (hapl.) 5cd. — c) K1. 6 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 समक्ष- ; K7 B8 D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 समर्थं (for °क्षं). K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 गुणापेक्षि ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °पेक्षं (for °वेक्षि). — d) K7 B8 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 निदर्शने ; Dn4 Ds2 D2. 3. 5 °र्शकं (for °र्शनम्).

6 Ś1 reads 6 on marg. — a) K1 पर्वाणि (for स°). — b) G2 मनस- (for °सि). D3 स्थिताः ; D5 स्थितिः ; M7 स्थिरः (for स्थितः). — c) D8 मनस्त्वेकाग्रगं कृत्वा.

7 K7 D4. 9 om. (hapl.) 7. Ś1 reads 7 on marg. — a) V1 B6 Ds1 D7 T1 G1–3. 6 यदा (for यथा). — b) V1 निवर्तंति. K1 गुणाक्षये ; Da4 गुणक्षते (for °क्षये). M7 वर्तंते गुणसंक्षये. — c) V1 Ds D7 T1 G1. 3. 6 तदा ; B7 अथ (for तथा). Da4 अपादाय (for उपा°).

8 a) G6 M7 यथा (for यदा). G2 वा (for सा). — b) K4 Ds1 D2. 4 वर्ततेतर- ; Da4 वर्ततेतर- ; T1 वर्ततेंद्रिय- (for °तेऽन्तर-). — d) G6 तथा (for तदा).

9 a) Ds1 गुणापेतं (for गुणो°). — b) K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 ध्यानगतं (for °गुणं). — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 सर्वान् (for सर्व-). ❀ Cn : गुणान्हित्वा गुणानुपादायेत्यर्थः । हित्वेति दधाते रूपं, न तु जहातेः । ❀ — d) M1. 6 निर्गुणः (for °णं).

10 a) V1 हि (for [इ]ह). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 6 तुल्य- (for तुल्यं). Ds1 G3 (before corr.) निदर्शने. — c) Ś1 K1. 2 V1 Cp यस्य ; G2 यदा (for यत्र). ❀ Cn. s : पदन्यासो वाग्व्यापारः (Cs शब्दनिक्षेपः) । ❀ — d) K2 कथं ; D6 कस्त्वं (for कस्तं). K8 विषयाम्.

11 a) Ś1 K1. 2 उपमा (for तपसा), Ś1 K1. 2

निनीषेत्तत्परं ब्रह्म विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ११
गुणहीनो हि तं मार्गं बहिः समनुवर्तते ।
गुणाभावात्प्रकृत्या च निस्तर्क्यं ज्ञेयसंमितम् ॥ १२
नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वान्निवर्तते ।
गुणप्रसारिणी बुद्धिर्हुताशन इवेन्धने ॥ १३
यथा पञ्च विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्मभिः ।
तथा तत्परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परम् ॥ १४
एवं प्रकृतितः सर्वे प्रभवन्ति शरीरिणः ।
निवर्तन्ते निवृत्तौ च सर्गं नैवोपयान्ति च ॥ १५
पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विशेषाश्चेन्द्रियाणि च ।
अहंकारोऽभिमानश्च संभूतो भूतसंज्ञकः ॥ १६
एकस्याद्या प्रवृत्तिस्तु प्रधानात्संप्रवर्तते ।

C. 12. 7464
B. 12. 203. 25
K. 12. 203. 25

नानुमानेन (K1 °नेव); K7 वानु° ; D5 यानु° ; D7 T G1-3. 6 M5. 7 Cs सानु° ; Ca चोप° (for चानु°). ❀ Cs : तपसा रजस्तमोरहितेन कर्मणा । यद्वा नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन । ❀ — c) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T1 परमं (for तत्परं). K4. 7 D4. 9 निनीषे(K7 °ष)त परं ब्रह्म. — d) G2 om. (hapl.) from विशुद्धे up to ब्रह्म (in 13a).

12 G2 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) Ds D7 T G1. 3. 6 M5 [ऽ]पि (for हि). Ds तन् (for तं). ❀ Ca : गुणैः सत्त्वादिभिः रूपादिभिर्वा ध्यानप्रकर्षाद्धीनो मुक्तः । .... एतेन गुणहीनो मूर्खादिरित्यपव्याख्यानं केषांचिदपाकृतम् । ❀ — c) Da4 T2 गुणभावात् (for गुणा°). Ś1 K1. 2 M7 [ए]व ; K4 V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वा (for च). — d) K1 B3 (marg.) निस्तर्क्य- ; D4 corrupt ; G6 निस्तर्तुं (for °क्यं). B3 (marg.) -संज्ञितं ; Ds D7 T G1. 3. 6 -संमतं (T1 °तिं) (for -संमितम्).

13 G2 om. up to ब्रह्म (cf. v. l. 11). — a) D7 G1 नैर्गुण्यं ; M1 निर्गुणाद्. Da4 वा (for च). — b) M7 न वर्तते (for निव°). — c) G6 M5 गुणे (for गुण-). K6 Bo. 6. 8. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 Cp -प्रचारिणी ; Cs. v -प्रसा° (as in text). — d) B6. 7. 9 Cpp हुताशनम्. K1 इवेधरे ; K2. 4 -निबंधने ; K7 D4. 9 इवेधते (for °न्धने).

14 a) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 यदा (for यथा). K7 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 वियुक्तानि (for विमु°). — b) K1. 2. 4 चेंद्रियाणि (K1 °नि) (for इन्द्रि°). B3 (marg.) स्वकर्मणः ; D7 T1 G3. 6 सकर्मभिः (for स्व°). — c) K7 B7 यथा ; T2 M1. 7 तदा (for तथा). K6 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 हि ; B6 (marg. as in text) [अ]पि (for तत्). D7 T1 G1-3. 6 तदा तु तत्परं ब्रह्म. — d) Ś1 K1. 2. 7 D4. 5. 9 वियुक्तं ; K4 वियुक्त- ; D7 T1 G1-3. 6 M7 संयुक्तं ; T2 सुयुक्तं ; M5. 6 विविक्तं (for विमुक्तं). K1. 4 प्रकृते परं ; K2 °तैः परं (for °तेः परम्).

15 a) Da4 सर्वं (for सर्वे). — b) K6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 4. 5. 8 9 प्रवर्तते ; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 D3. 6 प्रवर्तंति ; D7 T G1-3. 6 संभवंतं (T G1. 2 °तः ; G3. 6 °ति) ; M7 प्रभवंतः ; Cs संभवन्ति (for प्र°). — c) B6-9 Da4 निवर्तंति ; G1 निवृत्तंते. V1 निवृत्तौ च निवर्तंति. — d) Ś1 K2 Bo M6 Ca स्वर्गं नैव ; K4. 6. 7 V1 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8. 9 Cp स्वर्गं चैव ; Ds1 सर्गं चैव ; D4 स्वर्गं वैव ; D7 T1 G1. 2 सर्गे नैव (for सर्गं नैव). ❀ Ca : निवृत्तौ प्रकृतेः क्रियात्यागे स्वर्गमपि न यान्ति । मोक्षाप्राप्तौ स्वर्गं नैवोपयान्तीति पाठो निवृत्त्यनुकूलः । ❀

16 a) D5 यत्र (for बुद्धिर्). — b) K2. 4 M1. 6 विशेषाच्च (M1. 6 °षश्च) ; K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. (as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 विषयाश्च (for विशेषाश्च). K4 [अ]पि (for च). ❀ Cs : विशेषा महाभूतानि । ❀ — c) Dn1 [ऽ]तिमानश्च (for ऽभि°). — d) K1 सद्भूतो ; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 समूहो (for संभूतो). K7 D4. 9 [ऽ]ज्ञान- (for भूत-). K1 T2 -संज्ञिकः (for -संज्ञकः).

17 a) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 6-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cn. p एतस्य ; Ca एकस्य (as in text). T2 [अ]न्या ; M1 [अ]द्य ; Cpp हि (for [आ]द्या). D5 प्रकृतिस् ; T2 प्रवृत्तिं. D3 एतस्माद्या प्रवृत्तिस्तु. ❀ Ca : एकस्य महदाख्यस्य ॥ Cn : एतस्य भूतसंघस्य ॥ Cp : एतस्य मिलितस्य गुणसर्गस्य ॥ Cv : एकस्य सकलजीवप्रधानस्य चतुर्मुखब्रह्मणः । ❀ — b) Dn1 संप्रवर्तंते ; D3 स प्रवर्तते. — c) Bo. 8 (marg.). 9 D4 M7 द्वितीयां ; B3 Da4 द्वितीयान्. Ś1 K1. 2 B3 (orig.) Ds1 मिथुनव्यक्तिः ; K7 D4. 9 °नाव्यक्तिः ; D5 °नं व्यक्तं (for °नव्यक्तिम्). — d) Ś1 K1. 2. 4 स(K4 अ)विशेषाधिगच्छति ; K7 D4. 9 T2 M1. 5. 6 स्व(K7 D4. 9 स)विशेषाज्ञिग° ; D5 अविशेषाणि यच्छति.

परम्).

C. 12. 7487
B. 12. 205. 25
K. 12. 203. 25

द्वितीया मिथुनव्यक्तिमविशेषान्नियच्छति ॥ १७
धर्मादुत्कृष्यते श्रेयस्तथाश्रेयोऽप्यधर्मतः ।
रागवान्प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान्भवेत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

१९९

मनुरुवाच ।
यदा ते पञ्चभिः पञ्च विमुक्ता मनसा सह ।
अथ तद्द्रक्ष्यसे ब्रह्म मणौ सूत्रमिवार्पितम् ॥ १
तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णे वर्तते पुनः ।
मुक्तास्वथ प्रवालेषु मृन्मये राजते तथा ॥ २
तद्वद्गोषु मनुष्येषु तद्वद्धस्तिमृगादिषु ।
तद्वत्कीटपतंगेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्मभिः ॥ ३
येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोत्ययम् ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ४
यथा ह्येकरसा भूमिरोषध्यात्मानुसारिणी ।
तथा कर्मानुगा बुद्धिरन्तरात्मानुदर्शिनी ॥ ५
ज्ञानपूर्वोद्भवा लिप्सा लिप्सापूर्वाभिसंधिता ।

---

18 ^{a}) M1. 7 श्रेयस् (for श्रेयस्). — ^{b}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]धर्मो (for [अ]श्रेयो). — ^{c}) K4 भगवान् (for राग°). B8 (marg.) Da3. a4 प्राकृतं (for प्रकृतिं). — ^{d}) B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 ध्यानवान् (for ज्ञान°).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 मनुबृहस्पतिसंवादः ; M1. 6 मनुबृहस्पतिसंवादे महदादिपरिणामक्रमः ; M5 °संवादे योगकथनं ; M7 °संवादे महदादिभिक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 Dn1 32 ; Dn4 Ds2 D7 T1 G1. 3. 6 M5 31 ; D8 M1. 6. 7 30 ; T2 G2 45. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 26.

199

1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 बृहस्पतिः (for मनुः). — After the ref., Kumbh. ed. and Cv ins. a passage given in App. I (No. 14). — ^{a}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 तैः (for ते). Da4 यदा ते पंच मुक्तानि. — ^{b}) K6 V1 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G1–3. 6 M5. 7 युक्तानि; K7 D4. 9 यतानि; B9 M6 मुक्तानि; Da4 lacuna; M1 तुक्तानि (for विमुक्ता). ❀ Cn : युक्तानि निगृहीतानि। ❀ — ^{c}) K4 अथैतद्; K7 अथ ते (for अथ तद्). K1 द्रक्षसे; K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 (before corr. as in text) D2. 3. 7 T1 G1–3. 6 द्रक्ष्यते; K7 द्रक्षसि; Da4 Ds1 D6. 8 रक्ष्यते; D4. 9 रक्षसि (for द्रक्ष्यसे). — ^{d}) K2 सूतम् (for सूत्रम्). D7 T G1–3. 6 M5 [आ]हितं (for [अ]र्पितम्).

2 ^{b}) K2 सुवर्णो; D7 T G1. 3. 6 सौवर्णे. — ^{c}) V1 B9 च (for [अ]थ). T2 G1. 2 M1. 5–7 प्रवालेषु. — T1 om. (hapl.) 2^d–3^a. — ^{d}) K7 Ds1 T2 G1. 2 मृण्मये. K2. 4 G1 रजते (for राजते).

3 T1 om. 3^a (cf. v. l. 2). — ^{a}) K6 V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 गोश्व- ; B9 गो* (for गोषु). — ^{b}) M1. 7 वाजि- (for तद्वद्). — ^{c}) Da4 कीटि- (for कीट-). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 मुक्त आत्मा; K7 D4. 9 प्रसक्तात्म- ; Da4 corrupt (for °क्तात्मा). Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 स्वकर्मसु (for °भिः).

4 = (var.) 11. 11*, lines 1–2 : B. 15. 34. 18 ; Manu. 12. 81. — ^{a}) D5 om. the first येन. — V1 reads 4^{bc} on marg. B9 om. 4^{cd}. — ^{d}) Da4 Ds1 om. the second तत्. K2 कालम् (for फलम्).

5 ^{a}) D7 T1 G1. 2 यदा (for यथा). K2. 4 भूतिर् (for भूमिर्). ❀ Cv : एकरसा भिन्नभिन्नरसा, एकीभूतनानारसा वा। एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः। ❀ — ^{b}) K6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 औ (Dn1 औ) षध्यर्थानु- ; Ds1 औषध्यात्मानु- (for ओष°). — Ś1 K1. 2. 4. 7 om. (? hapl.) 5^{cd}. — ^{c}) D7 G1. 2 धर्मानुगा; M6 कर्मांतरा (for कर्मानुगा). — ^{d}) B9 अंतरात्मार्थ- (for

अभिसंधिपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलम् ॥ ६
फलं कर्मात्मकं विद्यात्कर्म ज्ञेयात्मकं तथा ।
ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ज्ञानं सदसदात्मकम् ॥ ७
ज्ञानानां च फलानां च ज्ञेयानां कर्मणां तथा ।
क्षयान्ते तत्फलं दिव्यं ज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितम् ॥ ८
महद्धि परमं भूतं युक्ताः पश्यन्ति योगिनः ।
अबुधास्तं न पश्यन्ति ह्यात्मस्था गुणबुद्धयः ॥ ९
पृथिवीरूपतो रूपमपामिह महत्तरम् ।
अद्भ्यो महत्तरं तेजस्तेजसः पवनो महान् ॥ १०
पवनाच्च महद्व्योम तस्मात्परतरं मनः ।
मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान्स्मृतः ॥ ११
कालात्स भगवान्विष्णुर्यस्य सर्वमिदं जगत् ।
नादिर्न मध्यं नैवान्तस्तस्य देवस्य विद्यते ॥ १२
अनादित्वादमध्यत्वादनन्तत्वाच्च सोऽव्ययः ।
अत्येति सर्वदुःखानि दुःखं ह्यन्तवदुच्यते ॥ १३
तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्धाम परमं स्मृतम् ।
तद्गत्वा कालविषयाद्विमुक्ता मोक्षमाश्रिताः ॥ १४
गुणैस्त्वेतैः प्रकाशन्ते निर्गुणत्वात्ततः परम् ।

C. 12. 7500
B. 12. 205. 15
K. 12. 204. 27

°त्मानु-). D_{s1} -दर्शिनां; $D_{4.9}$ -सारिणि; D_6 -दर्शनी (for -दर्शिनी).

6 ^{a}) T_1 $G_{2.3.6}$ ध्यान- (for ज्ञान-). K_6 B_7 $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ -पूर्वा भवेल्; D_5 -पूर्वाद्भवेल् (for -पूर्वोद्भवा). D_9 लिप्स्या. — ^{b}) $D_{a3.a4}$ -पूर्वैभि-; D_{n4} -पूर्वानि (for -पूर्वाभि-). $G_{1.2}$ -वर्धिता (for -संधिता). ❀ C_a: अभिसंधिता, इदं कथं साधयामीतिरूपः प्रयत्न एवाभिसंधिः । ❀ — ^{c}) hypermetric. — ^{d}) D_6 om. कर्म. K_7 $D_{4.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ -पूर्वं (for -मूलं). K_7 $D_{4.9}$ अतः (for ततः). K_2 परं (for फलम्).

7 ^{a}) D_4 om. फलं. K_7 $D_{4.9}$ विद्धि; $D_{2.5.8}$ विंद्यात् (for वि°). — ^{b}) T_2 धर्म (for कर्म). — ^{c}) D_{a4} जेयं (for ज्ञेयं). — ^{d}) B_9 $G_{1.2}$ ज्ञेयं; D_6 दानं (for ज्ञानं). D_2 om. सद. K_4 ज्ञानं ज्ञेयं सदात्मकं. — After 7, Kumbh. ed. C_v ins.:

541* तदेवमिष्यते ब्रह्म संख्यानाद्विनिभिद्यते ।

8 V_1 om. 8^{ab}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ क्षयं ते; D_{n4} D_4 ज्ञेयांते; D_6 देहांते (for क्षयान्ते). $K_{6.7}$ $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{3.5-8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ यत्; D_9 सत्- (for तत्). D_{n1} विद्या (for दिव्यं). ❀ C_a: दिवि भवं दिव्यम्, अननुभूतम् ॥ C_n: दिव्यं ज्ञानमिति पाठे दिवि हार्दाकाशाख्ये कारणे ब्रह्मणि भवं दिव्यम् । ❀ — ^{d}) $K_{2.4}$ ज्ञायज्ञेय- (sic); K_7 $D_{4.9}$ ज्ञाने ज्ञेय- (D_9 °यं); V_1 $B_{0.6.8.9}$ $D_{a3.a4}$ D_8 $D_{2.5-7}$ ज्ञानं ज्ञेये (D_6 °यं); $G_{3.6}$ ज्ञेये ज्ञानं (for ज्ञानं ज्ञेय-).

9 ^{a}) D_5 महर्द्धि. ❀ C_n: भूतं नित्यसिद्धम् । ❀ — ^{b}) K_6 B_0 $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ यत्प्र-; K_7 D_9 मुक्ताः (for युक्ताः). D_4 पश्यति. — ^{c}) K_1 आबुधास्; D_{a4} T_2 $G_{1-3.6}$ M_1 अबुद्धास्; D_{n4} D_{s2} (before corr.) °द्ध्यास् (for °धास्). D_{a4} तत्र (for तं न). — ^{d}) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5-8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ C_{ap} ह्या(B8 आ)त्मस्थं; D_{a3} आत्मस्था (for ह्या°).

10 K_1 om. 10. — ^{a}) G_1 प्रथिवी-. $Ś_1$ $K_{2.4}$ B_8 (marg.) पृथिव्यास्तु महद्रूपम्. — ^{b}) $D_{4.9}$ T_1 G_1 इव (for इह). D_{a4} अपाहि** मिहिरं.

11 ^{a}) K_1 पृथिव्यास्तु महद्व्योम. — ^{d}) G_3 स्मृतिः (for स्मृतः).

12 ^{a}) K_1 D_5 कालात्म- (D_5 °त्मा) (for कालात्स). D_{a4} विष्णुं (for विष्णुर्). — ^{b}) T_2 सत्यम् (for सर्वम्). — ^{c}) $K_{1.4}$ नादिं. K_7 $D_{4.9}$ नैवांतं. D_5 नादिमध्यं न चैवांतं. — ^{d}) M_5 यस्य (for तस्य). D_7 वेदस्य (for देवस्य).

13 ^{a}) V_1 अवध्यत्वाद् (for अमध्य°). — ^{b}) T_2 अनंदत्वाच्च. — D_7 reads 13^{c}–19^{b} on marg. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ V_1 $B_{6.9}$ अभ्येति; G_1 अन्वेति (for अत्येति). G_1 सुख- (for सर्व-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{4.9}$ -भूतानि (for -दुःखानि). — ^{d}) K_7 $D_{4.9}$ इष्यते (for उच्यते). $D_{5.7}$ दुःखस्यांतं स उच्यते.

14 D_7 reads 14 on marg. — ^{a}) T_1 परम- (for °मं). B_8 $D_{a3.a4}$ व्यक्तं (for प्रोक्तं). — ^{b}) K_6 V_1 $B_{0.8}$ D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.6}$ पदं; D_6 $M_{5.7}$ मतं (for स्मृतम्). K_1 तद्धा परमसंस्मृतं (sic). — ^{c}) V_1 $G_{3.6}$ -विषया (for °याद्). — ^{d}) $D_{5.7}$ विमुक्तो (for °क्ता). D_{a4} lacuna; T $G_{1.3.6}$ मुक्तिम् (for मोक्षम्). K_1 $D_{5.7}$ आश्रितः.

15 D_7 reads 15 on marg. — ^{a}) $Ś_1$ (*sup. lin.*) $K_{1.6}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ गुणेष्वेते; K_7 $D_{4.9}$ गुणैस्त्वेते; $D_{5.7}$ $M_{5.6}$ गुणास्त्वेते; D_6 गुणे

C. 12. 7500
B. 12. 206. 15
K. 12. 204. 27

निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथानन्त्याय कल्पते ॥ १५
ऋचो यजूंषि सामानि शरीराणि व्यपाश्रिताः ।
जिह्वाग्रेषु प्रवर्तन्ते यत्नसाध्या विनाशिनः ॥ १६
न चैवमिष्यते ब्रह्म शरीराश्रयसंभवम् ।
न यत्नसाध्यं तद्ब्रह्म नादिमध्यं न चान्तवत् ॥ १७
ऋचामादिस्तथा साम्नां यजुषामादिरुच्यते ।
अन्तश्चादिमतां दृष्टो न चादिर्ब्रह्मणः स्मृतः ॥ १८
अनादित्वादनन्तत्वात्तदनन्तमथाव्ययम् ।
अव्ययत्वाच्च निर्द्वंद्वं द्वंद्वाभावात्ततः परम् ॥ १९
अदृष्टतोऽनुपायाच्चाप्यभिसंधेश्च कर्मणः ।
न तेन मर्त्याः पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत्परम् ॥ २०
विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् ।
मनसा चान्यदाकाङ्क्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ २१
गुणान्यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरे जनाः ।
परं नैवाभिकाङ्क्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः ॥ २२
गुणैर्यस्त्ववरैर्युक्तः कथं विद्याद्गुणानिमान् ।

तेषु (sic); T_{1} $G_{1-3.6}$ गुणैस्तत्स्थैः; M_{1} गुणास्त्वेताः; M_{7} गुणास्त्वेतैः (for गुणै°). $Ś_{1}$ K_{1} प्रकाश्यंते. — [c]) K_{1} धर्मास्. — [d]) Ds_{1} नांत्याय; $G_{1.3}$ [अ]नंताय.

16 D_{7} reads 16 on marg. — [b]) $D_{5.7}$ व्यवस्थिताः (for व्यपाश्रिताः). $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ शरीरं चाप्यपा(K_{1} °मा)-श्रिताः. — [c]) Da_{4} जिव्याग्रेषु. — [d]) $K_{1.4}$ Da_{4} यत्न; K_{7} $D_{4.9}$ Cv यज्ञ-; Ds_{1} $D_{6.7}$ यत्र (for यत्न-). Dn_{4} -साध्य-; T_{2} -साध्याद् (for -साध्या). ❀ Cp: यत्नसाध्याः कण्ठताल्वादिसंघट्टनप्रयत्नजन्मानः ॥ Cv: यज्ञेन परमात्मना साध्यः अविनाशी मोक्षो यस्य तस्य जिह्वाग्रे इति संबन्धः । ❀

17 D_{7} reads 17 on marg. — [a]) D_{4} न स्वे च (for न चैवम्). B_{6} (marg. as in text) कष्यते (for इष्यते). — [c]) $K_{2.4}$ यत्न; K_{7} $D_{2.7}$ यत्र (for यत्न-). $D_{5.7}$ यद्; T_{1} तु (for तद्). — [d]) Ds_{1} नादीमध्यं. D_{4} चांतवत्; D_{6} चांतवान्.

18 D_{7} reads 18 on marg. — [a]) K_{1} संत्रां (for साम्नां). — [c]) D_{7} चादिमती; G_{3} °मता (for °मतां). M_{1} दृष्ट्वा (for दृष्टो). — [d]) $K_{4.6}$ V_{1} $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5-8}$ तु (for च). G_{2} ततः (for स्मृतः).

19 Da_{4} om. 19[ab]; D_{7} reads it on marg. — [a]) T $G_{1-3.6}$ $M_{1.6}$ अमध्यत्वाद् (for अनन्त°). — [b]) Ds_{2} अनामयं (for अथाव्ययम्). T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ अनंत-($M_{5.7}$ °मध्य)त्वाच्च सोऽव्ययः. — [c]) K_{6} V_{1} $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.6.8}$ $M_{1.5-7}$ निर्दुःखं (M_{7} °खो); D_{7} T $G_{1-3.6}$ निर्द्वंद्वो (for °द्वं). — [d]) K_{6} $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ $M_{1.5.6}$ द्वंद्वा-(M_{1} °द्व)भाव(D_{6} °वा)स्; G_{2} द्वंद्वभावात् (for द्वंद्वा°). T_{2} अतः परः.

20 [a]) $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ B_{8} (marg.) अनिष्टतो; D_{7} T G_{2} M_{7} अदृष्टितो; Cpp अज्ञानाद् (for अदृष्टतो). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ [ऽ]नपेयाच्च (K_{1} °श्च); K_{7} $D_{4.9}$ [ऽ]भ्यु(K_{7} °नु)-पायस्य (for ऽनुपायाच्च). — [b]) K_{1} [अ]प्यति-; $K_{4.6}$ V_{1} $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.6.8}$ Cp प्रति-; $M_{1.6}$ व्यभि- (for [अ]प्यभि-). Dn_{1} -संधिश्; $D_{4.9}$ -सत्तेश् (for -संधेश्). B_{6} (marg. as in text). $_{7.8}$ (marg.) Cpp अकर्मणः; B_{9} न क°; D_{6} च कर्मणा (for °र्मणः). ❀ Cp: प्रतिसंधेः फलाभिसंधिना कर्माचरणात् । ❀ — [c]) K_{2} कृतेन (for न तेन). $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ पश्यंते. $B_{6.9}$ D_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ न तन्मर्त्याः ($B_{6.9}$ ते मर्त्याः; D_{7} तं मर्त्याः; $G_{1.2}$ तन्मध्याः) प्रपश्यंति. — D_{5} reads 20[d]–22[a] twice. — [d]) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4.7}$ Dn_{1} Ds_{1} $D_{4.9}$ पदं (for परम्).

21 For the repetition in D_{5}, cf. v. l. 20. — [a]) B_{6-9} $Da_{3.a4}$ संपर्काच् (for संसर्गाच्). — [b]) K_{1} न; K_{7} D_{4} [अ]पि; B_{9} Da_{4} तु; D_{9} [अ]थ (for च). K_{7} D_{4} [अ]दर्शनात्; V_{1} B_{6} (marg.). $_{7-9}$ संश्रयात्; Ds D_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ संशयात् (for दर्शनात्). — [c]) D_{4} वा (for च). B_{9} D_{7} मनसा चेंद्रियग्रामम्. — [d]) K_{1} परेण; B_{9} D_{7} अक्षरं; D_{5} (both times) परं तत्; D_{6} lacuna; G_{1} परं नः (for परं न). K_{1} प्रतिपत्स्यते.

22 For the repetition in D_{5}, cf. v. l. 20. — [a]) $Ś_{1}$ V_{1} यदि हि; Ds_{1} हि यदि; D_{5} (both times) इह न; $M_{1.6.7}$ यदीह (for यदिह). — [b]) $D_{5.7}$ $G_{3.6}$ यदि-(D_{5} °दी)च्छंति (for तदि°). K_{1} जनः. — [c]) Da_{4} पर- (for परं). D_{5} om. from नैवाभि up to सह (in 23[d]). $Ś_{1}$ $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.9}$ चैव; B_{8} (marg.) एव (for नैव). K_{7} $D_{4.9}$ -गच्छंति (for -काङ्क्षन्ति). — [d]) D_{6} निर्गु-णाच्च (for °णत्वाद्). ❀ Cp: गुणैरैश्वर्यैर्ब्रह्मावयवभूतैरिव संहितम् । यत ऐश्वर्ययोगादीश्वरत्वम् । ❀

23 D_{5} om. 23 (cf. v. l. 22). — [a]) K_{7} $D_{4.9}$ M_{7} स्वपरैर् (for स्ववरैर्). D_{4} T_{2} युक्तं. — [b])

अनुमानाद्धि गन्तव्यं गुणैरवयवैः सह ॥ २३
सूक्ष्मेण मनसा विद्मो वाचा वक्तुं न शक्नुमः ।
मनो हि मनसा ग्राह्यं दर्शनेन च दर्शनम् ॥ २४
ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिं बुद्ध्या तथा मनः ।
मनसा चेन्द्रियग्राममनन्तं प्रतिपद्यते ॥ २५
बुद्धिप्रहीणो मनसासमृद्ध-
स्तथा निराशीर्गुणतामुपैति ।
परं त्यजन्तीह विलोभ्यमाना
हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ २६
गुणादाने विप्रयोगे च तेषां
मनः सदा बुद्धिपरावराभ्याम् ।
अनेनैव विधिना संप्रवृत्तो
गुणादाने ब्रह्मशरीरमेति ॥ २७
अव्यक्तात्मा पुरुषोऽव्यक्तकर्मा
सोऽव्यक्तत्वं गच्छति ह्यन्तकाले ।
तैरेवायं चेन्द्रियैर्वर्धमानै-

C. 12. 7513
B. 12. 206. 28
K. 12. 204. 40

D8 विद्यात् . Ś1 K1. 2. 4 इमान्गुणान् (by transp.) ; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 परान्गुणान् ; D6 परात्परं . — With 23^{cd}, cf. B. 14. 48. 6^{ab}. — ^{c}) K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 Cv मंतव्यं (for गन्तव्यं). — ^{d}) K4. 6 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 परं (for सह).

24 ^{a}) K6 Dn4 सूक्ष्मेन ; D4. 9 शूक्ष्मेण . Ds1 विप्रो ; D4 विज्ञो ; G3. 6 विंदेद् (for विद्मो). — ^{b}) T2 वाचं (for वाचा). K7 D4. 9 गंतुं (for वक्तुं). K7 D6 शक्नुम ; M7 (*sup. lin.*) संशयः . — Da4 om. 24^{cd}. 24^{cd} is partly damaged in B7. — ^{c}) K1 मानो (for मनो). — ^{d}) K7 D4. 5. 9 तु (for च).

25 25^{ab} is damaged in B7. — ^{a}) D5 निर्मलं (for °ली°). D4. 5 कृत्वा (for -कृत्य). — ^{b}) V1 D5 M1. 6 transp. बुद्धिं and बुद्ध्या. K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 M5 मनस्तथा (B8 °दा) (by transp.) ; G2 M1. 7 तथात्मनः ; G3. 6 तदा मनः . — ^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 अक्षरं ; G1 अरक्षं (for अनन्तं).

26 ^{a}) T2 G3. 6 बुद्ध्या (for बुद्धि-). Ś1 K1. 2. 4. 7 Ds1 -प्रहीनो ; V1 -प्रवीणो ; B6. 9 Da3. a4 -प्रणीता ; B8 D4 -प्रहीणा (for -प्रहीणो). B6. 8 (marg.). 9 Da3 D9 [अ]समृद्धा(D9 °द्धां)स् ; G1 °सम्भृत्यस् (for °समृद्धस्). ❀ Cn : बुद्ध्या चरमवृत्त्या ध्यानपरिपाकोत्थया प्रहीणः निर्वृत्तिकः । मनसा विचारात्मकेन समृद्धः पूर्वमिति शेषः । ❀ — ^{b}) K6. 7 V1 Bo. 6 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 निराशिषं (K7 °षा) निर्गुणमभ्युपैति ; B8 (orig.). 7–9 Da3. a4 निराशिषं निर्गुणमाव्रजंति ; D5 तथा निराशीषं वाभ्युपैति (sic). — ^{c}) B9 T2 परि- (for परं). Da4 त्यजंति ह ; D7 T1 G1–3. 6 M5. 7 त्यज(M7 °जं)स्तेव (for °न्तीह). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 G6 विलोड्यमाना ; D7 T1 G1. 2 M7 विलोभ्यमानो ; T2 विमोह्यमाना (for विलोभ्य°). — ^{d}) D7 T G1. 2 M7 हुताशनो वायुमिवें(D7 T1 °रिवें)धनस्थः (M7 °स्थं).

27 ^{a}) K6. 7 D9 गुणादानं (for °दाने). — ^{b}) Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D7 T G1–3. 6 M7 विद्धि ; D5 सिद्धि- (for बुद्धि-). Dn4 D5 -परापराभ्यां (for °वराभ्याम्). ❀ Ca : गुणादाने इति, बुद्धिपरावराभ्यामिति तादर्थ्ये चतुर्थी । तेन बुद्धेः परोऽयमात्मा तत्कृते ये ज्ञानादयो गुणास्तेषामादाने ये च बुद्धेरवरा विषयास्तेषां विप्रयोगे मनः सदा कार्यम् ॥ Cp (after giving the तादर्थ्ये चतुर्थी explanation): यद्वा षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । परावरयोर्विषयेन्द्रिययोर्गुणादाने गुणोच्छित्तौ मनो विद्धि शुद्धमित्यर्थः ॥ Cs : गुणादाने शरीरपरिग्रहे जनने, तेषां विप्रयोगे मरणे च, परावराभ्याम् परा बुद्धिः अवर इन्द्रियवर्गः ताभ्यां सहितं मनः सवासीति विद्धि । ❀ — ^{c}) Ś1 K1. 2 D7 T1 G1. 3. 6 [ए]वं ; D4 [अ]च (for [ए]व). Da3 शं प्रवृत्तो ; Da4 D6 संप्रवृत्तौ ; D7 T1 G1. 2 M1. 6. 7 संप्रयुक्तो (for °वृत्तो). — ^{d}) Dn1 D2. 3. 8 गुणापाये (for °दाने). Cnp ब्रह्म शारीरम् (for ब्रह्मश°). ❀ Cv : ब्रह्मशरीरं वैकुण्ठादिलोकस्थितपरब्रह्मणः शरीरम् । एति प्राप्नोति । निर्गुणनिराकारब्रह्मावासिर्मोक्षो नेति सूचयितुं ब्रह्मशरीरमित्युक्तम् । ❀

28 ^{a}) D7 T1 G1–3. 6 विश्वकर्मा (for ऽव्यक्त°). — ^{b}) V1 D6 om. सो. D4 [ऽ]वाक्तत्वं (for ऽव्यक्तत्वं). D7 G1. 2 दृश्यते (for गच्छति). G1 ह्यंत्यकाले. — ^{c}) D4 G1 वेंद्रियैर् ; T2 G3 चैंद्रियैर्. K7 Bo D3. 4. 7. 9 G1 M1. 7 वध्यमानैर् ; V1 B7. 8 (marg. as in text). 9 Ds1 Cp वध्यमानो ; B6 Ds2 (also as in text) वर्धमानो ; Da4 °मानो (for °मानैर्). D6 तैरेव पंचेंद्रियवर्धमानो. — ^{d}) B6–9 Da3. a4 ग्लायन्निव ; D6 हीयन्निवं ; D7 T G1 M6 गायन्निर्वा (for ग्लाय°). K7 D4. 5 वर्धते ; B6–9 Da3. a4 D6 Cp. 8 [आ]वर्तते (for

ग्लायद्भिर्वा वर्तते कर्मरूपः ॥ २८

सर्वैरयं चेन्द्रियैः संप्रयुक्तो
देहः प्राप्तः पञ्चभूताश्रयः स्यात् ।
नासामर्थ्याद्गच्छति कर्मणेह
हीनस्तेन परमेणाव्ययेन ॥ २९

पृथ्व्या नरः पश्यति नान्तमस्या
ह्यन्तश्चास्या भविता चेति विद्धि ।
परं नयन्तीह विलोभ्यमानं
यथा प्लवं वायुरिवार्णवस्थम् ॥ ३०

दिवाकरो गुणमुपलभ्य निर्गुणो
यथा भवेद्व्यपगतरश्मिमण्डलः ।
तथा ह्यसौ मुनिरिह निर्विशेषवा-
न्स निर्गुणं प्रविशति ब्रह्म चाव्ययम् ॥ ३१

अनागतिं सुकृतिमतां परां गतिं
स्वयंभुवं प्रभवनिधानमव्ययम् ।
सनातनं यदमृतमव्ययं पदं
विचार्य तं शममममृतत्वमश्नुते ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

वर्तते). Ś1 K1. 2. 4 T2 M1. 7 कर्मरूपं (M1 °पा); K6 B6 (marg.) Dn1 Ds D2. 3. 5. 6. 8 [ऽ]कामरूपः (for कर्म°). ❀ Ca : ग्लायद्भिः अनपेक्षितविषयसङ्गात् । वर्धमानैश्चाभिमतविषयसङ्गात् ॥ Cn : ग्लायद्भिर्वा । वाशब्द उपमानार्थे । ग्लायन्निवावर्तते लोकद्वये संचरति घटाकाशवत् । आर्षो विभक्तिव्यत्ययः ॥ Cp : [आ]वर्तते नानायोनिषु बंभ्रमीति । ❀

29 [a]) Da4 इयं; G3. 6 एवं (for अयं). Ś1 K1. 2. 4 कर्मयुक्तो (for संप्र°). — [b]) K6 देहे; K7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D4. 8. 9 M1. 6 देह-; B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 T G2. 6 M7 देहं (for देहः). K7 M7 -प्राप्तं; M1. 6 -प्राप्तिः (for प्राप्तः). — [c]) V1 B6. 9 D7 T G1–3 M1. 5–7 न सामर्थ्याद् (for नासा°). K1. 4 कर्म नेह; K7 D4. 9 M1. 6. 7 °णो हि; Dn4 °णो ह; G6 °णीह (for °णेह). ❀ Ca : कर्मणेहेति । कर्मणः इति प्राप्ते विसर्गलोपे पुनः संधिः पादपूरणाय । ❀ — [d]) G8 विहीनचेतन-; G6 विहीनस्तेन (for हीनस्तेन). Ś1 K1 परमेन; K4 [अ]परमेण.

30 [a]) K1. 2 पृथ्या; D7 G1. 2 पृथिव्या (G1 °व्यां); M1 वृत्त्या; M7 (*sup. lin.* as in text) पृत्या (for पृथ्व्या). D4 [अ]मरः (for नरः). K2 पास्यति (for पश्यति). — [b]) T2 अंतश्च (for ह्यन्तश्च). Da3. a4 चात्मा (for चास्या). Ś1 K1. 2 B8 वेह; B6. 7 Da3. a4 चेह (for चेति). K7 D5. 9 बुद्धिः; D4 बुद्धः (for विद्धि). — [c]) D6 पारं (for परं). D8 न जानाति; D7 T G1–3. 6 M5. 7 न यातीह (D7 °व) (for नयन्तीह). K1. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 विलोड्य(K1 °ढ्य-; D4. 9 °च्य)मानं; Ds D7 T G1–3 6 M5. 7 विलोभ्य(Ds °ड्य)मानो; M1. 6 विलोक्यमाना (for °भ्यमानं). ❀ Ca : परं ब्रह्म नयन्ति प्राप्नुवन्ति, अर्थात्कर्माणि । ❀ — [d]) K1. 2 G1 वायुम् (for वायुर्).

31 [a]) D6 रश्मिम् (for गुणम्). Ś1 K1. 2 कर्मणो; D5 निर्मलो (for निर्गुणो). ❀ Ca : गुणं तीव्रकरत्वम् । ❀ — [b]) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 अपगत- (for व्यप°). — [c]) D7 G1. 2 ततो (for तथा). D7 T G1–3. 6 अपि (for इह). G1 निर्विशेषात् (for °शेषवान्). ❀ Ca : निर्विशेषवान् विषयासङ्गहीनः । ❀ — [d]) M1 निर्गुणः. K7 D4. 5. 9 स निर्गुणं पश्यति यत्तदव्ययं.

32 D7 G1 om. (hapl.) 32[ab]. Ś1 K1. 4 transp. 32[ab] and 32[cd]. — [a]) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6 अनागतं; T1 G3. 6 °गतां; T2 M5. 7 °गसां (for °गतिं). K2 V1 सुकृतमतां; K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5 °तवतां; B8 (marg.) °तिवतां (for °तिमतां). — [b]) T G3. 6 M6 स्वयंभुवः (for °भुवं). T1 G3. 6 प्रकृति- (for प्रभव-). D5 -विधानम् (for -निधानम्). — [c]) K6 Bo Dn4 Ds D2. 3. 6 अनादिमध्यामृतम्; B7–9 Da3. a4 सनातनाद्यदमृतम् (for °नं यदमृ°). K7 D9 अक्षयं; D7 T G1–3. 6 Cs अक्षरं (for अव्ययं). K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M5. 7 ध्रुवं (for पदं). D5 सनातनं पदममृतं ध्रुवं व्ययं. — [d]) K4 Dn1 Ds D8 T2 M5. 7 निचाय्य; D7 T1 G1–3. 6 निशम्य (for विचार्य). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 तत्परम्; Ds तच्छमम्; D4. 9 G3. 6 तं

२००

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।
कर्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १
नारायणं हृषीकेशं गोविन्दमपराजितम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केशवम् ॥ २
भीष्म उवाच ।
श्रुतोऽयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ ३
असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः ।
मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् ॥ ४
केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः ।
पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ॥ ५
किं तु यानि विदुर्लोके ब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्वनः ।
माहात्म्यानि महाबाहो शृणु तानि युधिष्ठिर ॥ ६
यानि चाहुर्मनुष्येन्द्र ये पुराणविदो जनाः ।
अशेषेण हि गोविन्दे कीर्तयिष्यामि तान्यहम् ॥ ७　C. 12. 7524 B. 12. 207. 7 K. 12. 206. 8

समम्; D6 ते हतम्; D7 तं शर्मम्; G1 तं शरम् (for तं शमम्). K7 Ds1 अमृतमश्नुते; B6–9 Da3. a4 अमृतं समश्नुते (for अमृतत्वम°).

Colophon om. in Da4 (K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent). — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मनुबृहस्पतिसंवादः समाप्तः (B8. 9 Da3 Dn1 Ds om. समाप्तः); M1. 6. 7 (also) ब्रह्मप्राप्त्युपायः; M5 (also) मनुबृहस्पतिसंवादे भगवत्प्राप्त्युपायकथनं. Ca adds at the end: मनोर्बृहस्पतौ शिष्ये संवादः परमाद्भुतः । मया गुरूपदेशेन विवृतो बुधतोषकृत् ॥ — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 D7 T1 G1. 3. 6 32; T2 G2 46; M1. 6. 7 31. — *Śloka no.:* Da4 30; Dn1. n4 32. — After 12. 199, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I (No. 15).

200

☞ Ds M5 Cp. s transp. adhy. 200 and 201.

1 Da4 om. the ref. — [a]) K1 महाप्रज्ञ. — [b]) K1 अश्रुतं (for अच्युतम्). — [c]) K7 D9 अक्षयं; V1 अक्षरं; D4 अव्ययं; D7 T1 G1–3. 6 Cp अमृतं (for अकृतं). — [d]) K6. 7 V1 Bo. 9 Da3. a4 Dn4 D8 प्रभ- (Da4 °भा)वाव्ययं (for °प्ययम्).

2 [b]) ❀ Cn: अपराजितं देहादिधर्मैर्जरादिभिरिति शेषः । ❀ — [c]) K4 भरतश्रेष्ठं; D7 T1 G1–3. 6 परमश्रेष्ठं.

3 [b]) G1 जामदग्नस्य.

4 [a]) K7 B9 D4. 5. 9 चैव (for तात). — [b]) T2 धार्मिकश्च; G1. 2 वाल्मीकश्च (for °किश्च). Ds1 महातपः. — [c]) K1. 2 मार्कंडेयश्च. K6 D7 T1 G1–3. 6 गोविंदं (for °न्दे). — [d]) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 कथयंति (for °यति). — After 4, Kumbh. ed. ins.:

542* केशवस्य मया राजन्न शक्या वर्णितुं गुणाः ।
ईदृशोऽसौ हृषीकेशो वासुदेवः परात्परः ।

5 [b]) D4 M7 ईश्वराः (M7 °रं). M7 प्रभुं. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 एष; D5 M5. 7 एवं (for एव). — [d]) B8 (marg. as in text) Cp -श्रवाः (for विभुः).

6 [a]) D4 G6 नु (for तु). — [b]) Ś1 K1 Da4 D6 ब्राह्मणः; Cp °णाः (as in text). K6. 7 Bo. 6–9 Dn4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 -धन्वनि; V1 -धन्विनः; Da3. a4 -धन्विने; Dn1 -धन्विनि (for -धन्वनः). — [c]) K1 महात्म्यानि; K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 महात्मनि (D6 °मति-) (for माहात्म्यानि). B8 (marg. as in text) D7 T1 G1–3. 6 महाबाहौ (for °बाहो).

7 [a]) D5 वा (for च). K1 B9 मनुष्येंद्रे (B9 °द्रा). — [b]) M1. 6. 7 मां (for ये). D2 om. from पुराण up to शयानः (in 10[b]). K2 ह्यपराणि विदो जनाः. — [c]) K4 गोविंदो. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 कर्माणि त्विह गोविंदे; K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 श्रुत्वा स(K7 D4. 5. 9 शृणु स-; M1. 5–7 श्रवास्स)र्वाणि गो°. — [d]) K7 D4. 5. 9 तान्यपि (for °हम्).

C. 12. 7525
B. 12. 207. 8
K. 12. 206. 9

महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
वायुर्ज्योतिस्तथा चापः खं गां चैवान्वकल्पयत् ॥ ८
स दृष्ट्वा पृथिवीं चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः ।
अप्स्वेव शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ९
सर्वतेजोमयस्तस्मिञ्शयानः शयने शुभे ।
सोऽग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमचिन्तयत् ॥ १०
आश्रयं सर्वभूतानां मनसेति विशुश्रुम ।
स धारयति भूतात्मा उभे भूतभविष्यती ॥ ११
ततस्तस्मिन्महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।
भास्करप्रतिमं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ॥ १२
स तत्र भगवान्देवः पुष्करे भासयन्दिशः ।
ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामहः ॥ १३
तस्मिन्नपि महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।
तमसः पूर्वजो जज्ञे मधुर्नाम महासुरः ॥ १४
तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ।
ब्रह्मणोपचितिं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः ॥ १५

---

8 D2 om. 8 (cf. v. l. 7). — [a]) B6 (marg. as in text) गोविंदे (for भूतात्मा). — [b]) D6 परात्मा (for महात्मा). Cp पुरुषोव्ययः. — T1 G1 om. (hapl.) 8[c]–9[d]; V1 reads the same on marg. — [c]) K1 B8 (marg.) D9 ज्योतिं. — [d]) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–9 T2 G2. 3. 6 M1. 5–7 च गां च (Da4 गा च; D9 गां वा; M7 गाश्च) (for गां चैव). K4 [अ]न्वकल्पयेत्; Bo Dn1 G3. 6 [अ]नुकल्पयत्; M5 [अ]प्य° (for [अ]न्व°).

9 D2 T1 G1 om. 9 (cf. v. l. 7, 8). V1 reads 9 on marg. — [a]) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K7 D4. 5. 9 स दृ(D9 दृ)ष्ट्वा पवनादीनि; V1 असृजद्विविधं चैव; D7 T2 G2. 3. 6 M1. 5–7 सृष्ट्वा महांति भूतानि. — [c]) K4 अश्वेव; K7 अप्स्वैव; Bo अप्स्वंतः. D8 भवनं (for शयनं). — [d]) B6. 8 (marg. as in text) पुरुषोऽव्ययः (for °षोत्तमः).

10 D2 om. up to शयानः (cf. v. l. 7). Da4 om. 10[ab]. 10[a] is damaged in B7. — [a]) G3. 6 यस्मिन् (for त°). — [b]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पुरुषोत्तमः (for शयने शुभे). — [c]) D5 T2 M1. 6 सोग्रजः. — K7 om. (hapl.) 10[d]–11[a]. — [d]) K4. 6 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अकल्पयत् (for अचिन्त°). ❀ Cn: संकर्षणमहंकारम् । ❀

11 K7 om. 11[a] (cf. v. l. 10). — [a]) K6 D5 G3. 6 आश्रयः (for °यं). — [b]) K2. 4 मनसी (for °सा). K4. 7 D4. 5. 9 विशुश्रुमः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 [इ]ह शुश्रुम (K6 Ds1 D7 T2 G1–3 M1. 6. 7 °मः) (for विशु°). — [c]) K6 Da4 धारयती (for °यति). K6 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 भूतानि (for °त्मा). — [d]) K4. 7 Da4 Dn1 D2. 3 T2 G1. 2 M7 -भविष्यति (for °ष्यती). — After 11, D7 T G1–3. 6 M5 Kumbh. ed. ins.:

543* प्रद्युम्नमसृजत्तस्मात्सर्वतेजःप्रकाशकम् ।
अनिरुद्धस्ततो जज्ञे सर्वशक्तिर्महाद्युतिः ।
अप्सु व्योमगमः श्रीमान्योगनिद्रामुपेयिवान् ।
तस्मात्संजज्ञिरे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
लयस्थित्यन्तकर्माणस्त्रयस्ते सुमहौजसः । [5]

[(L. 1) G2 -प्रकाशनं (for °शकम्). — (L. 3) G1. 2 Kumbh. ed. व्योमगतः (for °गमः). — D7 T G1–3. 6 M5 om. lines 4–5.]

12 [a]) D6 तस्मिन्नपि (for ततस्तस्मिन्). B6. 8 Da3. a4 T1 G3. 6 M5. 6 महाबाहौ; T2 °भागे (for °बाहो). — [b]) G1. 2 प्रादुर्भूतो (for °भूते). — D6. 7 T1 G1–3. 6 om. (hapl.) 12[c]–14[b]. — [c]) T2 पद्मं (for दिव्यं). — [d]) T2 दिव्यं नाभ्यामजायत.

13 D6. 7 T1 G1–3. 6 om. 13 (cf. v. l. 12). 13[ab] is partly damaged in B7. — [a]) Ds1 D5 ततः स (for स तत्र). — [b]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 भ्राजयन्; K7 D9 भासयद् (for °यन्). — [c]) Ś1 K1. 2 तत्र (for तात). — [d]) Ś1 K1. 2 सर्वलोक- (for °भूत-). Da4 -पितामह; Ds D5 -हिते रतः.

14 D6. 7 T1 G1–3. 6 om. 14[ab] (cf. v. l. 12). — [a]) K7 अस्मिन् (for त°). K7 Da3 M5 महाबाहौ (for °बाहो). — [c]) K6 Dn1. n4 D2. 3. 8 तमसा (Dn4 °सां); G2 °सं (for °सः). B9 पूर्वजे (for °जो). K1 यज्ञे (for जज्ञे). ❀ Ca: तमसः तमोरूपस्य कैटभस्य । ❀

15 [a]) V1 मधुं तद्; B8. 9 Da3. a4 ततस्तद् (for तमुग्रम्). — [b]) K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 उग्रं कर्म (for उग्रां बुद्धिं). B6. 7. 9 Da4 D6 M7 समाश्रितं (for °स्थितम्).

तस्य तात वधात्सर्वे देवदानवमानवाः ।
मधुसूदनमित्याहुर्वृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १६
ब्रह्मा तु ससृजे पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ १७
मरीचिः कश्यपं तात पुत्रं चासृजदग्रजम् ।
मानसं जनयामास तैजसं ब्रह्मसत्तमम् ॥ १८
अङ्गुष्ठादसृजद्ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजम् ।
सोऽभवद्भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ १९
तस्य पूर्वमजायन्त दश तिस्रश्च भारत ।
प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठाभवद्दितिः ॥ २०

सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्तिर्महायशाः ।
मारीचः कश्यपस्तात सर्वासामभवत्पतिः ॥ २१
उत्पाद्य तु महाभागास्तासामवरजा दश ।
ददौ धर्माय धर्मज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः ॥ २२
धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः ।
विश्वेदेवाश्च साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारत ॥ २३
अपरास्तु यवीयस्यस्ताभ्योऽन्याः सप्तविंशतिः ।
सोमस्तासां महाभागः सर्वासामभवत्पतिः ॥ २४
इतरास्तु व्यजायन्त गन्धर्वांस्तुरगान्द्विजान् ।
गाश्च किंपुरुषान्मत्स्यानौद्भिदांश्च वनस्पतीन् ॥ २५

C. 12. 7542
B. 12. 207. 25
K. 12. 206. 28

— c) K1 G1. 2 ब्राह्मणोपचितिं (K1 °तं); K2 D6 ब्रह्मणोपचितं; Cp °चितिं (as in text). ❀ Cn : अपचितिमुन्नतिम् । ❀ — d) K4 V1 Ds1 D5 पुरुषोत्तम. ❀ Cn : पुरुषोत्तमः चिदात्मा । ❀

16 a) Ś1 K1. 2. 4 M5 एव (for सर्वे). D7 T1 G1–3. 6 तदाप्रभृति तं सर्वे. — b) B7 partly damaged. — c) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मधुसूदन (for °सूदनम्). — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 ऋषभं (for वृ°). Bo. 8. 9 D4 -सत्व- (D4 °द्व)तां (for -सा°).

17 K4 om. 17a–18b. — a) K6. 7 Dn1 D4. 7–9 T1 G1–3. 6 [अ]नु-; D5 [अ]पि (for तु). V1 D7 T G1–3. 6 सृजते; M1. 6 स सृजेत् (for ससृजे). — b) G2 मानवान् (for °सान्). V1 G3 मानसा(G3 मनुष्या)नृषिसत्तमान्. — c) K2 मरीचम्; V1 Dn4 °चिर् (for °चिम्). K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–5. 8 अत्र्यंगिरसं (K7 D4 °सः) (for °रसौ).

18 K4 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) D7 T2 G1. 2 M1 मरीचिं (for °चिः). K2 कश्य*; B7 कस्यपं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 काश्यपं. — D5 om. (hapl.) 18b–21c. — b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पुत्रमग्रजमग्रजः (D7 °जं; G1. 2 °ज). — d) D4 तेजसं. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -वित्तमं; M7 -वत्तमं (for -सत्तमम्).

19 D5 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ससृजे; Da3. a4 ससृजद्; G1 अग्रजद् (for असृ°). G1 ब्रह्म. — b) K4 मरीचैर्; V1 D3 मारीचेर्. G1 पूर्वकं.

20 D5 om. 20 (cf. v. l. 18). — c) K7 प्राजापतेर्. — d) G1 Cp तेषां (for तासां). D8 D6 श्रेष्ठा (for ज्येष्ठा). D7 भवेद् (for [अ]भवद्).

21 D5 om. 21abc (cf. v. l. 18). — a) Da4 सर्वे (for सर्व-). B8 °-विशेषज्ञा. — c) Ś1 K1. 2. 4 मारीचिः (K4 °चैः); Dn4 मरीचः; G6 मरीचिः (for मारीचः). Ds1 D7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 काश्यपस् (for क°).

22 a) K7 Da4 D4. 9 च; D8 नु (for तु). T1 G1–3. 6 महाभाग. — b) D7 T1 G1–3. 6 ततस्त्ववरजसो दश (G3 °शी). — c) D7 T G1–3. 6 M1. 7 धर्मज्ञ (for °ज्ञो).

23 a) Ś1 K1. 2. 4 दक्षस्य (for धर्मस्य). — b) D9 -तेजसाः. — d) K2 मरुद्वंतश्च; K4. 7 °त्वंतस्य; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °तश्चैव (for °त्वन्तश्च). D9 भारतः.

24 a) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च (for तु). T2 यवीयस्यास्; G1 दवीयस्यस् (for यवी°). — b) K6 ताः; K7 [ऽ]न्यां. — Da4 om. 24cd. — c) K7 B9 D5 G3. 6 M5 महाभाग; Dn4 Ds °भागाः (for °भागः). — d) Ś1 K1. 2 प्रभुः (for पतिः).

25 a) G2 इतरांस्. B8 Da3. a4 च (for तु). D6 व्यजायंते. — b) Ds2 G1 गंधर्वास्. K1 G2 तुरगाद्; Ds1 D4. 9 तूरगान्. — c) B8. 9 Da3. a4 D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 गावः (for गाश्च). K7 D9 अश्वान् (for मत्स्यान्). — d) K4 B6 Da3 Dn1. n4 D2. 8 उद्भिज्जांश्; K6 Bo. 7. 8 Da4 Ds D3–6 M1. 6 उद्भिजां(Ds1 °जा)श्; K7 D7. 9 T G2. 3. 6 द्विरदांश्; V1 B9 M5. 7 उद्भिदांश् (for औद्भि°).

C. 12. 7543
B. 12. 207. 26
K. 12. 205. 29

आदित्यानदितिर्जज्ञे देवश्रेष्ठान्महाबलान् ।
तेषां विष्णुर्वामनोऽभूद्गोविन्दश्चाभवत्प्रभुः ॥ २६
तस्य विक्रमणादेव देवानां श्रीर्व्यवर्धत ।
दानवाश्च पराभूता दैतेयी चासुरी प्रजा ॥ २७
विप्रचित्तिप्रधानांश्च दानवानसृजद्दनुः ।
दितिस्तु सर्वानसुरान्महासत्त्वान्व्यजायत ॥ २८
अहोरात्रं च कालं च यथर्तु मधुसूदनः ।
पूर्वाह्णं चापराह्णं च सर्वमेवान्वकल्पयत् ॥ २९
बुद्ध्वापः सोऽसृजन्मेघांस्तथा स्थावरजङ्गमान् ।
पृथिवीं सोऽसृजद्विश्वां सहितां भूरितेजसा ॥ ३०
ततः कृष्णो महाबाहुः पुनरेव युधिष्ठिर ।
ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादसृजत प्रभुः ॥ ३१
बाहुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरुतः शतम् ।
पद्भ्यां शूद्रशतं चैव केशवो भरतर्षभ ॥ ३२
स एवं चतुरो वर्णान्समुत्पाद्य महायशाः ।
अध्यक्षं सर्वभूतानां धातारमकरोत्प्रभुः ॥ ३३

26 M5 om. 26–28. — a) Da4 आदितिर्. — D5 om. 26c–27d. — d) D7 पतिः (for प्रभुः). M1. 6. 7 अजघन्योजघन्यजः.

27 D5 M5 om. 27 (cf. v. l. 26). — a) K4. 6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चापि; K7 V1 B6–9 Da4 D9 M1. 6 चैव (for एव). — b) K7 व्यवर्धतः; Da3. a4 °स्यत. — c) G1 पुरा भूता (for पराभूता). — d) Ś1 K1 दैतीयी; V1 D7 T G1–3. 6 दैतेयाश् (for °यी). K7 D4. 9 वासुरी; G2 चासुरीः. V1 B9 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 6 प्रजाः.

28 M5 om. 28 (cf. v. l. 26). — a) Bo विप्रतिपत्ति- (hypermetric); D4 विप्रविति- (for °चित्ति-). K4 D2 -प्रधानास्. Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 तु (for च). — b) M1. 6. 7 प्रभुः (for दनुः). — c) V1 B7. 9 Ds2 D5 च (for तु). D7 दितिः सर्वान्महासत्त्वान्. — d) Bo D3 महासत्त्वाद्. K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अजीजनत्; K7 D4. 5. 9 G1 M7 अजायत (for व्यजा°). D7 असुरान्सा व्यजायत. — After 28, Kumbh. ed. ins.:

544* ततः ससर्ज भगवान्मृत्युं लोकभयंकरम् ।
हर्तारं सर्वभूतानां ससर्ज च जनार्दनः ।

29 a) D7 अहोरात्रश्च कालश्च. — b) K1 यथंतु; K2 यथा तु; K6. 7 पक्षर्तुं; Da4 यथार्तुं; Dn1 तथार्तुं; Ds2 अथर्तुं; D4 यदतुं; D5 यथावन्; D7 G3. 6 तथर्तुंर्; D9 corrupt; T1 G1. 2 तथर्तुं; T2 अधर्मान् (for यथर्तु). — c) M1. 6. 7 तु (for the second च). Da4 Ds1 D4. 6. 7. 9 पूर्वाह्णं चा(D7 °ह्णश्चा)पराह्णं च (D7 °ह्णश्च). — d) V1 पूर्वम् (for सर्वम्). K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 [अ]नुकल्पयत् (Ds1 °न्) (for [अ]न्व°).

30 a) K6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn प्रध्याय (V1 D5 °यः); Da3. a4 बुद्ध्वा यः; D6 प्रधान्य; D7 T1 G1. 2 लब्ध्वापः; T2 G3. 6 M1. 5 बद्धापः; M7 बुद्ध्वा च (for बुद्ध्वापः). B6–9 संघांस् (for मेघांस्). — c) K7 Da4 पृथिवी. K6 विश्वा; K7 V1 Bo. 9 Da3. a4 D5. 7 विश्वान्; D4. 9 विद्वा(D9 °द्वा)न् (for विश्वां). — d) K7 सहिता; V1 Bo. 9 Da3. a4 D5. 7 T1 सहितान्; G1. 2 संहितां (for स°). V1 D5 -तेजसः (for -तेजसा).

31 a) Ds1 कालो; D7 T1 G1. 2 हरिर् (for कृष्णो). K4 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds महाभागः; K6 V1 Ds2 D2. 3. 6 °भाग; Ds1 °भागं (for °बाहुः). — c) K6 Ds श्रेष्ठ; D7 T1 G1–3. 6 ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). — d) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 एवासृजत्; D7 T1 G1–3. 6 अभ्यसृजत् (for असृजत).

32 b) K7 वैश्यान्याम् (for °नाम्). K6 शतान्; G3 शुभं (for शतम्). — c) K1 -शतां (for -शतं). D4 वैव (for चैव). — d) K4 भरतर्षभः.

33 a) K7 Bo D4. 6. 7. 9 G2 एव (for एवं). — b) K1. 7 समुत्पास्य (K7 °स्य) (for °त्पाद्य). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M5 महातपाः (for °यशाः). — c) K6 अध्यक्षः. — D7 om. 33d. — d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5–7 स्वयं (for प्रभुः). — K6 B6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1–3. 6 M5 Kumbh. ed. ins. after 33; D7 after 33abc:

545* वेदविद्याविधातारं ब्रह्माणममितद्युतिम् ।
भूतमातृगणाध्यक्षं विरूपाक्षं च सोऽसृजत् ।
शासितारं च पापानां पितॄणां समवर्तिनम् ।
असृजत्सर्वभूतात्मा निधिपं च धनेश्वरम् ।

यावद्यावदभूच्छ्रद्धा देहं धारयितुं नृणाम् ।
तावत्तावदजीवंस्ते नासीद्यमकृतं भयम् ॥ ३४
न चैषां मैथुनो धर्मो बभूव भरतर्षभ ।
संकल्पादेव चैतेषामपत्यमुदपद्यत ॥ ३५
तत्र त्रेतायुगे काले संकल्पाज्जायते प्रजा ।
न ह्यभून्मैथुनो धर्मस्तेषामपि जनाधिप ॥ ३६
द्वापरे मैथुनो धर्मः प्रजानामभवन्नृप ।
तथा कलियुगे राजन्द्वंद्वमापेदिरे जनाः ॥ ३७
एष भूतपतिस्तात स्वध्यक्षश्च प्रकीर्तितः ।
निरध्यक्षांस्तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तानपि ॥ ३८
दक्षिणापथजन्मानः सर्वे तलवरान्ध्रकाः ।
उत्साः पुलिन्दाः शबराश्चूचुपा मण्डपैः सह ॥ ३९
उत्तरापथजन्मानः कीर्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता बर्बरैः सह ॥ ४०

C. 12. 7560
B. 12. 207. 43
K. 12. 206. 47

यादसामसृजन्नाथं वरुणं च जलेश्वरम् । [5]
वासवं सर्वदेवानामध्यक्षमकरोत्प्रभुः ।

[B6 om. lines 1–2. — (L. 1) D7 om. from वेद up to पापा (in line 3). — (L. 3) T2 G1–3. 6 अध्यक्षं (T2 °क्षः) पुण्यपापानां; M5 पापानामथ सर्वेषां (for the prior half). D7 G1 समवर्तिनां. — (L. 4) D6 -भूतानि (for °त्मा). D7 T2 G1–3. 6 M5 निधीशं (D7 °शः) (for निधिपं). — B6 om. lines 5–6.]

34 K1 om. 34. 34^{ab} is partly damaged in B7. — a) K7 वृद्धा; Dn4 शुद्धो; D5 ब्रह्मा; D7 शुद्धा (for श्रद्धा). — b) G3 देवान् (for देहं). — c) D5 अजीयंत; D7 शिवं तस्य (for अजीवंस्ते). — d) G3 तपसैवाकुतोभयाः.

35 a) D4 वैषां; D7 T1 G1. 2 तेषां (for चैषां). Ds1 मिथुनो; D7 T1 G1. 2 मैथुनं. — D2 om. (hapl.) 35^{b}–36^{c}. — c) D6 चैव (for एव). G3. 6 वै(G6 चै)वैषां; M1. 6 वै तेषाम् (for चैतेषाम्). — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–6. 8. 9 M1. 6. 7 अपत्यमुपपद्य(B6 °जाय-; D5 °लभ्य)ते; D7 T G1–3. 6 गर्भः समुपपद्यते.

36 D2 om. 36^{abc} (cf. v. l. 35). — a) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 T2 M1. 5–7 ततस् (for तत्र). Da3. a4 त्रेतामुखे (for °युगे). G3. 6 नाभेः (for काले). — b) Ś1 K1 उद्यते; K2. 4 उच्यते; K7 जज्ञिरे; D4 जजिरे; D9 जज्ञिरे (for जायते). V1 स्पर्शादुत्पद्यते प्रजा. — c) T2 ह्यस्यान् (for ह्यभून्). — d) Da4 जनाधिपः; D7 T1 G1. 2 नराधिप; T2 नरर्षभ.

37 K1 om. 37–38. T2 om. (hapl.) 37^{ab}. — a) K7 Da4 धर्म-. — c) D7 T1 G1 ततः (for तथा). K7 काले (for कलि-). Ś1 K2. 4 प्राप्ते; D7 T1 G1. 2 तद्वद्; G3. 6 चैव (for राजन्). — d) K4 प्रजा (for जनाः).

38 K1 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) G3. 6 भूतपतेस्. — b) B9 Ds1 D7 T G3. 6 M5 स्वा(T1 सो)ध्यक्षश्; D5 अव्यक्तश् (for स्वध्यक्षश्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तथो(D6 °तो)च्यते (for प्रकीर्तितः). G1 साध्याश्च परिकीर्तितः. — c) Ś1 K2 तिर्यग्यक्षांस्; K4. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निरपेक्षांश्; B6 Da3. a4 °ध्यक्षस् (for °ध्यक्षांस्). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 च (for तु). M7 कौंतेयान्. — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 6. 8 तच्छृणु; Dn1 ताञ्शृणु (for तानपि).

39 a) D2 दक्षिणापथः; G1 °पल- (for °पथ-). Dn4 om. from जन्मानः up to कीर्तयि (in 40^{b}). K1 -जन्मनाः; K6 Bo Ds D2. 3. 8 -गामिन्यः (for -जन्मानः). — b) Ś1 K1 ते शवरांध्रकाः; K2 बलचर*काः; K4 ते तुंबदार्वुकाः; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 6. 8 नरवरांध्र(D5 °ध)काः; D4. 9 तलचरां°; D7 नरचरां°; T1 G1. 2. 6 करभृतस्तव; T2 M6 कलकरंध्रकाः; G3 जनकरंध्रकाः; M7 तलकरंध्रकाः (for °वरान्ध्रकाः). — c) K6 Dn1 Ds D2. 3. 8 गुहाः; K7 अंद्राः; V1 Bo ओद्राः; B6–8 ओड्राः; B9 ओढ्राः; Da3 उड्राः; Da4 उटाः; D4. 9 जुद्राः; D5. 7 M5. 7 औड्राः; D6 गुदा; T G1–3. 6 आंध्राः; M1 औढ्राः; M6 औंध्राः (for उत्साः). T G2. 3. 6 पुलिंदाः. K1. 2 शवराश्; Ds1 शफराश् (for शबराश्). — d) K6 शुबुका; K7 चुचुपा; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds2 D2. 3. 8 चूचुका; Dn1 चुबुका; Ds1 शुचका; D5. 7 तनुजा; D6 चंचुका; D9 चचुपा; M7 चूवुवा (for चूचुपा). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मद्रकैः; D4 मंदकैः; D5. 7 डमकैः; D9 मंदुकैः (for मण्डपैः).

40 Dn4 om. up to कीर्तयि (cf. v. l. 39). — a) K1 -जन्मनाः (for -जन्मानः). — c) K1 शय-; K7 D4. 9 शकाः; V1 B6–9 Da3. a4 पौर-; D5 पौराः; D6

C. 12. 7561
B. 12. 207. 44
K. 12. 206. 48

एते पापकृतस्तात चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
श्वकाकबलगृध्राणां सधर्माणो नराधिप ॥ ४१
नैते कृतयुगे तात चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
त्रेताप्रभृति वर्तन्ते ते जना भरतर्षभ ॥ ४२
ततस्तस्मिन्महाघोरे संध्याकाले युगान्तिके ।
राजानः समसज्जन्त समासाद्येतरेतरम् ॥ ४३

एवमेष कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भावो महात्मनः ।
देवदेवर्षिराचष्ट नारदः सर्वलोकदृक् ॥ ४४
नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं मेने नराधिप ।
शाश्वतत्वं महाबाहो यथावद्भरतर्षभ ॥ ४५
एवमेष महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः ।
अचिन्त्यः पुण्डरीकाक्षो नैष केवलमानुषः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

नर- ; D7 T G1–3. 6 ये तु ; M1 ये न ; M5 हूण- ; M6 ये च ; M7 हूणाः (for यौन-). T2 -कांभोज-.

41 ^{a}) K7 -गतस् ; Da3. a4 Ds1 D2 M1. 6 -कृतास् ; Dn4 -कृतैस् ; D7 T1 G1–3. 6 -रतास् (for -कृतस्). — ^{b}) K7 D9 चरंत (D9 °तः) (for चरन्ति). — K2. 4. 7 Da3. a4 D5. 9 om. (hapl.) 41^{c}–42^{b} ; Ds2 reads it on marg. — ^{c}) K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 श्व(B7 स्व)पाकबल- ; D4 T2 M1. 5–7 श्वकाकवळ- (D4 °बक-) ; D7 T1 G1–3. 6 बकश्च काक- (for श्वकाकबल-).

42 K2. 4. 7 Da3. a4 D5. 9 om. 42^{ab} (cf. v. l. 41). V1 om. 42–45. Ds2 reads 42^{ab} on marg. — ^{c}) G1 त्रेताः (for त्रेता-). K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M5 वर्ध(D6 °र्धं)ते (for वर्तन्ते). — ^{d}) Da4 ये (for ते). K4 भरतर्षभः. B9 जना भरतसत्तम.

43 V1 om. 43 (cf. v. l. 42). — ^{b}) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 उपस्थिते (for युगान्तिके). — ^{c}) B9 D9 समसज्जंते (D9 °तां) ; T2 G3. 6 °सज्यंत. — After 43, Kumbh. ed. ins. a passage given in App. I (No. 16).

44 V1 om. 44 (cf. v. l. 42). — ^{a}) Bo T2 G1–3. 6 M1. 5. 6 एव (for एष). — ^{b}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 प्रादुर्भूतो (for °र्भावो). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D3. 5. 6. 8 महात्मवान् ; K7 D4. 9 °द्युतेः ; Dn1 D2 °त्मना (for °त्मनः). — ^{c}) Ś1 K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6–8 देवं ; K7 D4. 5. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 एवं (for देव-). D5 आचष्टे (for °ष्ट). — ^{d}) Bo -लोकधृक् ; D4 °कृत् (for °दृक्).

45 V1 om. 45 (cf. v. l. 42). — ^{a}) M5 ह्यथ ; M7 ह्येष (for ऽप्यथ). D7 कृष्णश्च ; T1 G1. 2 कृष्णं च (for कृष्णस्य). — ^{b}) Da4 परे (for परं). Ś1 K1. 2 जनाधिप (for नरा°). — ^{c}) B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 शाश्वतस्य ; D5 °तं तं (for °तत्वं). T2 G1. 2 महाभाग (for °बाहो).

46 ^{a}) D7 T1 G1–3. 6 एव (for एष). Ś1 K1 महाबाहो (for °बाहुः). — ^{d}) D4. 9 नैव (for नैष). — After 46, Kumbh. ed. ins. :

546* एवंविधोऽसौ पुरुषः को वैनं वेत्ति सर्वदा ।
एतत्ते कथितं राजन्भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्मं ; D6 आपद्धर्मं. — *Adhy. name* : Ś1 K2. 4 Da4 Dn1 भूतोत्पत्तिः ; K1. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn4 D2–6. 8. 9 सर्वभूतोत्पत्तिः ; M1. 6. 7 सर्वभूतसमुत्पत्तिः ; M5 भगवन्माहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 D7 T1 G1. 3. 6 33 ; Dn1 Ds M5 34 ; D8 M1. 6. 7 32 ; T2 G2 47. — *Śloka no.* : Dn1 49 ; Dn4 48 ; D8 50.

२०१

युधिष्ठिर उवाच ।
के पूर्वमासन्पतयः प्रजानां भरतर्षभ ।
के चर्षयो महाभागा दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ १
भीष्म उवाच ।
श्रूयतां भरतश्रेष्ठ यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।
प्रजानां पतयो ये स्म दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ २
एकः स्वयंभूर्भगवानाद्यो ब्रह्मा सनातनः ।
ब्रह्मणः सप्त पुत्रा वै महात्मानः स्वयंभुवः ॥ ३
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महाभागः सदृशा वै स्वयंभुवा ॥ ४
सप्त ब्रह्माण इत्येष पुराणे निश्चयो गतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ॥ ५
अत्रिवंशसमुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।
प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचेतसो दश ॥ ६
दशानां तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः ।
तस्य द्वे नामनी लोके दक्षः क इति चोच्यते ॥ ७
मरीचेः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नामनी श्रुते ।
अरिष्टनेमिरित्येकं कश्यपेत्यपरं विदुः ॥ ८

C. 12. 7574
B. 12. 208. 8
K. 12. 207. 8

201

☞ Ds M5 Cp. s transp. adhy. 200 and 201.

1 K7 om. the ref. — After 1^{ab}, T1 (wrongly) writes एवमेव महाबाहुः. — c) K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 महाभाग (for °भागा). — d) K7 Ds D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 स्थिताः (G1 °तः) (for स्मृताः).

2 Da4 om. the ref. — b) K2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 मां (for मा). — c) K4. 6. 7 B0. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 [ऽ]स्मिन्; B9 D7 T G1–3. 6 M5 च; M1 ते (for स्म). — d) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ये चर्षयः (for प्रत्येकशः). K7 V1 D4. 9 T2 G3. 6 M5 स्थिताः (for स्मृताः). D7 T1 G1. 2 दिक्षु प्रत्येकमास्थिताः.

3 K7 D9 repeat 3^{ab} and D4 repeats 3^{abc} after 6^{ab}. — a) T2 G1 M7 एक- (for एकः). — b) K7 D4. 9 (all second time) वाच्यो (for आद्यो). M1. 6 देवः (for ब्रह्मा). — c) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 transp. पुत्रा and वै. — d) Da4 Ds1 D2. 4. 8 G1 महात्मनः. K1 om. (hapl.) from भुवः up to स्वयं (in 4^{d}).

4 K1 om. up to स्वयं in 4^{d} (cf. v. l. 3). — a) K7 Da4 D7 अत्र्यंगिरसः. — b) G2 पुलस्त्यपुलहौ. — c) K4. 7 V1 B8. 9 Da4 Ds1 D2. 6. 8 T2 वशिष्ठश्च (Da4 °स्य) (for वसि°). K6. 7 V1 B8 Da4 D5. 7. 9 G1–3. 6 महाभाग; B6 T2 °भागा (for °भागः). — d) K4. 6 B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G3. 6 सदृशो (for °शा). K7 B0. 8 Da3. a4 Ds D3 (by corr.). 5. 6 M1. 5–7 स्वयंभुवः (K7 B0 °वाः) (for °भुवा).

5 a) K2 Ds1 ब्रह्मण; K4 ब्रह्मेण; K7 G1. 3. 6 ब्राह्मण (for ब्रह्माण). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 एते; D7 एके (for एष). — b) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पुराणे निश्चयं (M6 °यो) गताः (T1 °तः).

6 a) D4. 9 अत्रिवंशे; D6 आत्रवंश-. — b) Da4 ब्रह्मयोभि- (sic) (for °योनिः). — After 6^{ab}, K7 D9 repeat 3^{ab} and D4 repeats 3^{abc}. — d) Ś1 K1. 2. 4 प्राचेतसा; B8. 9 प्रचेतसो (for प्राचे°).

7 a) D5 दक्षानां तपसा त्वेको. — b) K4 मम (for दक्षो). — c) V1 यस्य; D7 G1–3. 6 तस्मिन् (for तस्य). — d) K1 (*sup. lin. sec. m.* as in text) वृक्षः (for दक्षः).

8 a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 काश्यपः (for क°). — b) K1 नामने; Da4 °नि (for °नी). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M5 स्मृते; M1. 6. 7 प्रभो (for श्रुते). — c) K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 एके; K7 D4. 9 एव (for एकं). — d) K1. 2 कश्यपान्ये; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 काश्यपेति. K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 अपरे (for °रं).

9 a) K7 Dn1. n4 Ds D2–6. 9 अत्रेश्च; G1. 2 अंगं;

C. 12. 7575
B. 12. 208. 9
K. 12. 207. 9

अङ्गश्चैवौरसः श्रीमान्राजा भौमश्च वीर्यवान् ।
सहस्रं यश्च दिव्यानां युगानां पर्युपासिता ॥ ९
अर्यमा चैव भगवान्ये चान्ये तनया विभो ।
एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः ॥ १०
शशबिन्दोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत ।
एकैकस्यां सहस्रं तु तनयानामभूत्तदा ॥ ११
एवं शतसहस्राणां शतं तस्य महात्मनः ।
पुत्राणां न च ते कंचिदिच्छन्त्यन्यं प्रजापतिम् ॥ १२
प्रजामाचक्षते विप्राः पौराणीं शाशबिन्दवीम् ।
स वृष्णिवंशप्रभवो महान्वंशः प्रजापतेः ॥ १३
एते प्रजानां पतयः समुद्दिष्टा यशस्विनः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ १४
भगोंऽशश्चार्यमा चैव मित्रोऽथ वरुणस्तथा ।
सविता चैव धाता च विवस्वांश्च महाबलः ॥ १५
पूषा त्वष्टा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
त एते द्वादशादित्याः कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ १६

M6 अंशश्च (for अङ्गश्च). Ś1 K1.2 D4 [ए]वोरसः; D7 T G1-3.6 M7 पौरवः (for [ए]वौरसः). — [b]) V1 Bo. 6-9 Da4 Ds2 D6 राजन् (for राजा). K6.7 Dn1.n4 Ds D2-6.8 सोमश्च; D9 M7 भोमश्च; M1 भोजश्च; Cp भौमश्च (as in text). — [c]) K2 यच्च (for यश्च). G1.2 वीर्याणां (for दिव्यानां). — [d]) G1 पर्युपासत.

10 [a]) Ś1 K1.2 चापि; D4 वैव (for चैव). — [b]) K6.7 V1 Bo. 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 चास्य (for चान्ये). V1 B7.8 Da4 D5 विभोः (for विभो). — [c]) K7 D4.9 प्रदेशान् (D9 °त्); V1 B6.8 (marg. as in text).9 Ds D5.7 T G1-3.6 M7 प्रजेशाः; M1.5.6 व्रजेशाः (for प्रदेशाः). K6 om. कथिता. ❀ Cn: प्रदेशाः प्रदिशन्ति आज्ञापयन्तीति प्रदेशाः, ईशनशीला इत्यर्थः । ❀ — [d]) K7 D9 विभावनाः; V1 प्रजेश्वराः; Ds1 प्रभावतः (for °वनाः). ❀ Cn: प्रभावनाः प्रकर्षेण स्रष्टारः ॥ Cs: प्रभावनाः रक्षितारः । ❀

11 [a]) K2 दशबिंदोश्च; D5 शशबिंदुस; T2 शशिबिंदोस् (for शश°). K7 Bo. 6.8 Da3.a4 Ds1 D4.5.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 तु (for च). D6 भार्यायां. — [b]) B8 (marg.) T2 दशाभवन्; Ds1 वशान्युत; D5 G1 दशान्युत; G1 (also) चतुर्दश (for दशाच्युत). — 11[cd] is partly damaged in B7. — [c]) Da4 G3 एकैकस्या. Da4 om. (hapl.) from सहस्रं up to शत (in 12[a]). D4 सहस्राणि (for °स्रं तु). — [d]) M5 ततः (for तदा).

12 Da4 om. up to शत (cf. v. l. 11). — [a]) K6 Bo. 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 M1.6.7 -सहस्राणि (for °स्राणां). — [b]) K6 Bo. 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.6.8 M1.6.7 दश (for शतं). — [c]) K4.6 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.6.8 transp. न and च. K2.6.7 B8 Da3 D3 (before corr.).4.7.9 T G1-3.6 M1.6.7 किंचिद् (for कं°). — [d]) D5 इच्छति. Dn4 D7 G1 (by corr.; *inf. lin.*).2.3.6 अन्नं; D5 एष (for अन्यं). D5 G3.6 प्रजापतिः (for °पतिम्). ❀ Cs: ते पुत्राः स्वपितुरन्यं कंचित्प्रजापतिं नेच्छन्ति । ❀

13 [a]) D4 आवक्ष्यते (for आचक्षते). — [b]) K6 V1 Bo. 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T2 पुराणाः; K7 G1 M1.6.7 पौराणां; D7 T1 G2.3.6 पौराणाः (for °णीं). K4 Ds2 (before corr.) T1 G3 M1.6.7 शश- (for शाश-). B7 D7 T1 -बिंदवः; Da4 -बिंदवीः; Dn4 T2 -बैंदवीं; G1.2 -बिंदवाः (for °वीम्). — [c]) B9 सृष्टिवंश-; M6 सर्ववर्ण- (for वृष्णिवंश-). M7 -प्रतिमो (for -प्रभवो). — [d]) K4.6.7 V1 Bo. 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-3.6 M1.6 महावंशः (Da4 G2 °श-; D4 °शाः) (for महान्वंशः). D6 प्रजापतिः.

14 After 14[ab], D7 T G1-3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. ins.:

547* शशबिन्दुस्तु राजर्षिर्महायोगी महामनाः ।
अध्यात्मवित्सहस्राणां भार्याणां दशमध्यगः ।
स योगी योगमापन्नस्ततः सायुज्यतां गतः ।

[(L. 1) T2 शशिबिंदुस्; G2 शशबिंदस्. — (L. 3) T2 युगम् (for योगम्). M5 ततः सायुज्यमाप्तवान् (for the post. half).]

— [d]) K6 देवास्. K1.6 त्रिभुवनेश्वरीं (K6 °राः).

15 B9 reads 15[ab] twice. — [a]) B7 damaged. K7 भगोंशुश्च; B9 (second time) lacuna (for भगोंऽशश्च). B9 (second time) सविता (for चार्यमा). D4 वा (for च).

16 [a]) K4.6.7 V1 Bo. 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-3.6 M1.5-7 transp. पूषा and त्वष्टा. D7 T G1-3.6 M1.5-7 तथा च (for तथैव). — [c]) K6 V1 Bo. 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 इत्येते; D5 त

नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ।
मार्ताण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजापतेः ॥ १७
त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान्विश्वरूपो महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥ १८
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ।
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
पूर्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १९

एत एवंविधा देवा मनोरेव प्रजापतेः ।
ते च पूर्वे सुराश्चेति द्विविधाः पितरः स्मृताः ॥ २०
शीलरूपरतास्त्वन्ये तथान्ये सिद्धसाध्ययोः ।
ऋभवो मरुतश्चैव देवानां चोदिता गणाः ॥ २१
एवमेते समाम्नाता विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशस्तु मरुतस्तथा ॥ २२
अश्विनौ तु मतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समाहितौ ।

C. 12. 7590
B. 12. 208. 24
K. 12. 207. 26

इमे (for त एते). —^{d}) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 काश्यपस्य. K1 -संभवः; Da3 -शंभवः.

17 ^{a}) K1 D4 नासत्याश्.. —^{b}) Da3 Dn4 D8 स्मृतो (for स्मृतौ). D4. 9 उभौ; D6 इति (for अपि). —^{c}) K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1. s2 (before corr.) D2-6. 8. 9 मार्त(K2 °र्तां)डस्य (for मार्ताण्डस्य). D4 om. from जावे up to विरूपा (in 18^d). M6 मार्तांडवंशजावेताव्. —^{d}) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5-7 महात्मनः (for प्रजापतेः). — After 17, K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 read 20^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

18 D4 om. up to विरूपा (cf. v. l. 17). —^{a}) K1 त्वाष्टुश् (for त्व°). D5 [आ]त्मनः; G1. 2 [आ]त्मज- (for °जः). —^{b}) Ś1 K1. 2. 4 महाबलः (for °यशाः). —^{c}) D8 अनैकपाद्; T G1. 3. 6 M1. 5-7 अज एकपाद् (hypermetric) (for अजैक°). K7 V1 B6 (marg.). 9 अहिर्बध्नो; Bo D6 °बुंध्नो; B8 °बृंध्नो; B8 (marg.) Da4 °बुंध्यो; Dn4 G2 °बुंध्नों; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 °बुंध्निर् (for °बुध्न्यो). —^{d}) G2 विश्वरूपो (for विरूपाक्षो). Da4 D4 रेवतः.

19 ^{b}) Da4 lacuna; D7 T G1-3. 6 महेश्वरः (for सुरे°). —^{c}) Ds2 (before corr.) सावित्राश्; M7 °श्यश्. Da4 जयंतश्च जयंतश्च. —^{d}) G3. 6 तु (for च). — After 19^{cd}, D7 T G1-3. 6 M6 Kumbh. ed. ins.:

548* एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।;

while, M1. 6. 7 ins. after 19^{cd}:

549* धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च महाभागः सावित्रश्चाष्टमः स्मृतः ।

—^{e}) Da3. a4 महाभागो; D5 °बाहो; G3. 6 M1. 5. 6 °भाग (for °भागा). —^{f}) D5 च (for प्र-).

20 ^{a}) Dn4 अत (for एत). —^{b}) D7 T G1-3. 6 M1. 5 धर्मस्यैव (for मनोरेव). V1 प्रजापतिः. —K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 read 20^{cd} for the first time after 17. —^{c}) K6 (both times). 7 V1 Bo. 7. 8 (last three both times). 9 (second time) Da3. a4 Dn1. n4 (all both times) Ds (both first time) D2. 3 (both second time). 5. 6. 8 (last two both times) पूर्वं; B6 (both times). 9 (first time) पूर्व- (for पूर्वे). M5 चैव (for चेति). —^{d}) K6 (first time) Dn1 (both times). n4 (first time) D8 D6 (all first time). 7 T1 G1-3. 6 विविधाः (for द्वि°). D4 (also as in text) तथा (for स्मृताः).

21 ^{a}) K2. 4 शूलयूपरता(K4 °त)स्; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 शीलयौवनतस्; K7 D4. 5. 9 °रूपवताम्; D7 T G1-3. 6 °यौवनिनस्; Cv °यौवनयोस् (for °रूपरतास्). Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 त्वन्यस्; K7 D4. 5. 9 -अन्ये; B6 (orig.) तुल्यास्; B6 (marg.). 9 त्वन्या; M5. 7 चान्ये (for त्वन्ये). ❀ Cv: शीलयौवनयोस्त्वन्ये इत्यत्र शीलनामकः यौवननामकश्चेति द्वौ देवानां गणौ । ❀ —^{b}) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 तथान्यः; K7 तथा*; B6. 7. 9 तथान्याः (for °न्ये). Ś1 K1. 2. 4 -साधकः; Da4 -साधयोः (for -साध्ययोः). —^{c}) Da4 Dn1 G3. 6 ऋषभो; D7 ऋतवो (for ऋभवो). G1 चैवं (for चैव). —^{d}) K4 Dn1 D2. 6. 3 M7 चोदितो; K6 Bo. 6-9 Da3 Dn4 D3 चादितो; K7 D9 तुदिता; V1 आदितो; Da4 चापितो; D4 नादिता; D5 नोदिता (for चो°). K2 B9 D5 गुणाः; K4. 6 Da3. a4 गणः; M7 रणः (for गणाः).

22 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 एत एव (for एवमेते). K7 D4. 5. 9 M1. 6. 7 समाख्याता; D7 T1 G1-3. 6 °दिष्टा (for °म्नाता). —^{c}) Da4 चैव (for तेषां). K1 आदित्यः क्षत्रियस्तेषां. —^{d}) D6 वैश्याश् (for विशस्). K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 च (for तु). Ś1 K1. 2 D5

C. 12. 7590
B. 12. 208. 24
K. 12. 207. 26

स्मृतास्त्वङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ।
इत्येतत्सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ॥ २३
एतान्वै प्रातरुत्थाय देवान्यस्तु प्रकीर्तयेत् ।
स्वजादन्यकृताच्चैव सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ २४
यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
औशिजश्चैव कक्षीवान्नलश्चाङ्गिरसः सुताः ॥ २५
ऋषेर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ।
त्रैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा ॥ २६

उन्मुचो विमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ।
प्रमुचश्चेध्मवाहश्च भगवांश्च दृढव्रतः ॥ २७
मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
एते ब्रह्मर्षयो नित्यमाश्रिता दक्षिणां दिशम् ॥ २८
रुषद्गुः कवषो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्यवान् ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ २९
अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः ।
एते नव महात्मानः पश्चिमामाश्रिता दिशम् ॥ ३०

स्मृताः (for तथा).

23 a) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 तु स्मृतौ; K7 मरुतौ; Ds2 च स्मृतौ; D4 तु मतः; G1. 2 तु मते; M5 तु श्रुतौ (for तु मतौ). D7 G1. 2 शूद्रे. — b) K4 तपस्यग्रे. K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M5 समास्थि(D6 °श्रि)तौ; K7 D4. 5. 9 रतावुभौ; D7 T1 G1. 2 समाहिते (for °हितौ). — c) Ś1 K2 श्रुतास्; K1 श्रुत्वा (for स्मृतास्). K7 D4. 5. 9 चांगिरसो (D5 °सा) (for त्वङ्गि°). G1 वेदा (for देवा). — d) K1 Ds1 ब्राह्मण; K6 G3 ब्रह्माग (for ब्राह्मणा). — e) K1 एत्येतत्; M5. 7 इत्येवं (for °तत्). M5 -व- र्णानां (for -देवानां).

24 a) Da3. a4 एतद्धि (for एतान्वै). — b) M1. 5–7 सं- (for तु). — c) B9 स्वकाद् (for स्वजाद्). Ś1 K1 D4 T2 अन्यकृताश्च; D5 °त्कृताच् (for अन्यकृ°). — d) K5 Da4 सर्वपापान्.

25 a) D4 रेभ्यश्च. — c) Ś1 K1. 2. 4 Dn1 औषजश्च; K6 औस्वीजश्च; K7 B0. 6. 8 Dn4 D6. 8 औषि°; B9 पेषि°; Da3. a4 अशि°; D3 (by corr.) अजितश्च; D4. 7. 9 असिजश्च; G3. 6 देवरश्च (for औशिजश्च). K7 V1 B9 कांक्षीवान्; B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D3. 4. 6. 9 काक्षी°; D5 कांक्षीश्च (for कक्षीवान्). — d) K2. 4. 6 B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 बलश्च; K7 D4–7. 9 T G2. 3. 6 नीलश्च; G1 lacuna; M1. 6. 7 नळश्च (for नलश्च). K6. 7 B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5. 6 स्मृतः; V1 B0. 6. 8. 9 Da4 D4. 5. 7. 9 T1 G1–3. 6 सुतः; D6 स्मृताः (for सुताः).

26 a) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ऋषिर् (for ऋषेर्). Da4 मेधातिथि- (for °तिथेः). D4, 5 पुत्राः. — b) Ds1 G3. 6 तदा (for तथा). — Da4 om. 26c–27b. — c) D5. 7 -भाविनस्; G1. 2 -गायनाश्च (for -भावनास्). T G1–3. 6 चाथ (for तात). — d) K2. 7 D4. 6. 9 G1. 2 प्राच्याः (for प्राच्यां). K7 V1 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 6 स्मृताः; D2. 3 M5 स्थिताः; D5 स्मृतः (for तथा).

27 Da4 om. 27ab (cf. v. l. 26). — a) K7 D4. 9 उन्मु(K7 °त्सु)चुर्; B9 उन्मुच्यो; Ds1 उन्मुवो; T2 मरीचा. Ś1 K1. 2 मुमुच(K1 °श)श्च; K7 D4. 9 विमुचुश्च (for °चश्च). — V1 reads 27c–28b on marg. — c) K7 D4. 9 प्रमुचुश्च; D7 T G1–3. 6 M7 °खश्च (for °चश्च). V1 B6 D5 चेंद्रवाह(D5 °हु)श्च; Ds1 चेधावाहश्च (for चेध्म°). Da4 उन्म्लुवो विम्लचश्चैव. — d) D7 T1 G1 स; T2 G3. 6 M1. 5–7 सु-; G2 सा (for च). G1 -स्मृतः; G2 -व्रतं (for -व्रतः).

28 V1 reads 28ab on marg. — a) G2 मित्र-वरुणयोः. — c) D2 om. from नित्य up to श्चैव (in 29d). D7 T G1–3. 6 इत्येते ऋषयो नित्यम्. — d) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 आस्थिता (for आश्रिता). K1 दिशि.

29 D2 om. up to श्चैव (cf. v. l. 28). G1 M1 om. (hapl.) 29–30. — a) K4 रुषद्रः; K6 उपभ्रुः; K7 D4. 9 Ca रु(K7 ऋ)षंगुः; B7 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6 Cp उषंगुः; Da3. a4 उषंद्रुः; D7 T G2. 3. 6 दृषद्रुः; D8 उपद्रुः; M5 पृषद्रुः; M7 भृशगुः (for रुषद्गुः). K1 V1 B0. 6 (marg.). 8 कवयो; K2 कर्दमो; K7 कनको; B6. 8 Da3. a4 कमठो; D4. 9 कणयो; G2 कौ*षो (for कवषो). K2. 7 B8 Da3. a4 D4. 9 T2 G3. 6 M6. 7 रैभ्यः; K4 B6. 9 रेभ्यः (for धौम्यः). — K1. 2. 4 Da4 om. 29cd.

30 G1 M1 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) K7 D4. 9 अत्रि- (for अत्रेः). K1. 2 Ca धर्मात्मा; D7 T G2. 3. 6 M5–7 दुर्वासास् (for भगवांस्). — c) K4

आत्रेयश्च वसिष्ठश्च कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमः सभरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ ३१
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निश्च सप्तैते उदीचीं दिशमाश्रिताः ॥ ३२
एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्तितास्तिग्मतेजसः ।
साक्षिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः ॥ ३३
एवमेते महात्मानः स्थिताः प्रत्येकशो दिशः ।
एतेषां कीर्तनं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३४
यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तां दिशं शरणं गतः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान्व्रजेत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन कृष्णमव्ययमीश्वरम् ॥ १
यच्चास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्म पुरातनम् ।
तन्मे सर्वं यथातत्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २
तिर्यग्योनिगतं रूपं कथं धारितवान्हरिः ।

C. 12. 7606
B. 12. 209. 3
K. 12. 208. 3

एते न च; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 T G2. 3. 6 M5-7 एते चैव; D5 एवमेते (for एते नव). — d) Da4 परश्च (for पश्चिमाम्). B6 (marg.). 9 आस्थिता (for आश्रिता).

31 D7 om. 31-32. — a) K7 D4. 9 T G1-3. 6 अत्रिश्चैव (for आत्रेयश्च). K7 V1 B6. 9 Da3. a4 D2. 8 T2 G3. 6 वशिष्ठश्च. ❀ Ca: अत्रिरेवात्रेयः । ❀ — b) K1. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn4 Ds D2-5. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 काश्यपश्च. — c) K1 D4 गोतमाः स- (D4 °मः स); K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 गौतमोथ; M1. 6. 7 °मश्च (for °मः स-).

32 D7 om. 32 (cf. v. l. 31). — c) M1. 6 तु (for च). Da3. a4 सप्तैव. — d) K1. 4 उदीचीं-. K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 T G1-3. 6 M1. 5. 6 उदीची(D9 °च्या)माश्रिता दिशं.

33 b) Ś1 K1. 2 कथिता(K1 °त)स्त (for कीर्तितास्). — c) K7 साक्षीभूता.

34 b) M7 श्रिताः (for स्थिताः). K1. 6 M5 प्रत्येकतो (K1 °को); D7 T1 G1. 3. 6 प्रकथिता (for प्रत्येकशो). K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 M5 दिशं (for दिशः). — c) D6 एतासां (for एतेषां). — d) K6. 7 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सर्वपापात् (for °पापैः).

35 a) K7 D5. 9 त्वेते (for ह्येते). — b) K7 दिशां. D4 गताः. — d) V1 तु (for च). D7 T G1-3. 6 M5 गृहं (for गृहान्). M1. 6. 7 स्वस्तिमाना- (M7 °मांश्च)व्रजेद्गृहं.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 B9 D5 दिक्स्वस्तिकं; K6. 7 V1 Bo. 7 Dn1 Ds2 D3. 6 दिशां स्वस्तिकं; B6. 8 Da3. a4 D2. 4. 9 दिशास्वस्तिकं; M1. 6. 7 ऋषिदिक्प्रकीर्तनं; M5 जगत्परिपालककीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 D7 T1 G1. 3. 6 34; Dn1 35; Ds2 D8 M1. 5-7 33; T2 G2 48. — *Śloka no.*: Da4 35; Dn1. n4 Ds1 37.

202

1 b) D7 -पराक्रमं (for °क्रम).

2 a) Ś1 K1 Da3. a4 यश्चास्य (for यच्चास्य). Ds1 कर्म (for तेजः). M1 (*inf. lin.* as in text) यच्चास्य सुमहत्तेजो. — b) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पुरा कृतं (for पुरातनम्). — c) D5 T2 यथातथ्यं (for °तत्त्वं). — d) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G6 ब्रूहि त्वं (for प्रब्रूहि). K6 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 पुरुषर्षभ (for भरत°).

3 a) K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2-4. 6. 8. 9 -गतो; D7 T1 G1-3. 6 -शतं (for -गतं). Da4

केन कार्यविसर्गेण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

पुराहं मृगयां यातो मार्कण्डेयाश्रमे स्थितः ।
तत्रापश्यं मुनिगणान्समासीनान्सहस्रशः ॥ ४
ततस्ते मधुपर्केण पूजां चक्रुरथो मयि ।
प्रतिगृह्य च तां पूजां प्रत्यनन्दमृषीनहम् ॥ ५
कथैषा कथिता तत्र कश्यपेन महर्षिणा ।
मनःप्रह्लादिनीं दिव्यां तामिहैकमनाः शृणु ॥ ६
पुरा दानवमुख्या हि क्रोधलोभसमन्विताः ।
बलेन मत्ताः शतशो नरकाद्या महासुराः ॥ ७
तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्धदुर्मदाः ।
न सहन्ते स्म देवानां समृद्धिं तामनुत्तमाम् ॥ ८
दानवैरर्द्यमानास्तु देवा देवर्षयस्तथा ।
न शर्म लेभिरे राजन्विशमानास्ततस्ततः ॥ ९
पृथिवीं चार्तरूपां ते समपश्यन्दिवौकसः ।
दानवैरभिसंकीर्णां घोररूपैर्महाबलैः ।
भारार्तामपकृष्टां च दुःखितां संनिमज्जतीम् ॥ १०
अथादितेयाः संत्रस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।

D4 (also as in text) नित्यं (for रूपं). — ^{b}) K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 प्रभुः (for हरिः). — ^{c}) B8 (marg.) काय-; D7 कार्यं (for कार्य-). K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 -निसर्गेण; M1. 6. 7 -विशेषेण (for -विसर्गेण). — ^{d}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5 तमा(K7 D4. 5. 9 °दा)ख्याहि महाबल (K7 Da4 D4. 9 °बलः; D5 °व्रत).

4 ^{a}) M5 यात्वा (for यातो). D4. 9 पुरा मृगव्यं यातोहं. — ^{b}) D4. 5. 9 मार्कंडेयाश्रमं प्रति; T2 °श्रम-स्थितः.

5 ^{a}) G3 तथा (for ततस्). Da4 मधुवर्षेण (for °पर्केण). — ^{c}) D3. 7 T1 G1. 2 तु (for च). Da4 पूजां च (for तां पूजां).

6 ^{a}) K7 V1 D4. 9 कथैका; B7 तथैषा (for कथैषा). B8. 9 Da4 कथितैषा कथा तत्र. — ^{b}) Some MSS. काश्यपेन. — ^{c}) D9 G3. 6 -प्रह्लादनीं (for °दिनीं). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–6 T2 M1. 5–7 मनःप्रह्लादि(V1 Bo °ह्लादि-; B6. 7 D4 °ह्लाद)नी दिव्या (B8 [marg. as in text] Da3. a4 चित्रा). — After 6, M1. 6. 7 ins.:

550* धर्मो हि भगवान्विष्णुर्वराहो यज्ञरूपधृक् ।
तन्मयं च जगत्सर्वमात्मा सर्वस्य चात्मवान् ।

7 ^{b}) Da4 -मोह- (for -लोभ-). D5 -मदान्विताः (for -समन्विताः).

8 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 तत्रैव (for तथैव). — 8^{cd} is damaged in B7. — ^{c}) K7 V1 D4. 9 सहंति (for सहन्ते). — After 8, Kumbh. ed. ins.:

551* नरकाद्या महाघोरा हिरण्याक्षमुपाश्रिताः ।
उद्योगं परमं चक्रुर्देवानां निग्रहे तदा ।
नियुतं वत्सराणां तु वायुभक्षोऽभवत्तदा ।
हिरण्याक्षो महारौद्रो लेभे देवात्पितामहात् ।
वरानचिन्त्यानतुलाञ्शतशोऽथ सहस्रशः । [5]

9 ^{a}) K1 धर्म्यमानास्; K4 D8 थंद्य° (for अर्द्य°). — ^{b}) K1 देव- (for देवा). T1 तदा (for तथा). — ^{c}) Da4 शर्म. — ^{d}) K4 D4. 5. 9 प्रविशंतस्; B6. 8. 9 Da3. a4 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 क्लिश्यमानास् (for विश°). D5 समंततः; D7 T1 G1. 2. 6 सहस्रशः (for ततस्ततः).

10 ^{a}) K1. 2. 4 चांत-; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 आर्त- (for चार्त-). — ^{b}) K6 V1 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 -संस्तीर्णां (for -संकीर्णां). — ^{c}) K6 V1 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 अप्र(D4 °प)हृष्टां; B6 Da3. a4 अप्रकृष्टां (for अप°). — ^{f}) D7 T1 G1–3. 6 दुःखितां शांतिमिच्छतीं (G1 °ति). — After 10, Kumbh. ed. Cv ins.:

552* गृहीत्वा पृथिवीं देवीं पाताले न्यवसत्तदा ।
ततस्त्रैलोक्यमखिलं निरोषधिगणान्वितम् ।
निःस्वाध्यायवषट्कारमभूत्सर्वं समन्ततः ।

11 ^{b}) K1 Da4 ब्र(Da4 ब्रा)ह्मणम् (for ब्रह्मा°). — ^{c}) Ś1 K2. 7 Dn1 Ds1. s2 (before corr. as in text) D3 (marg. as in text). 4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cp श(G2 वी)क्ष्यामहे (for शक्या°). Ś1 K1. 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्). — ^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अभि-; D5 अव- (for उप-). — After 11, Kumbh. ed. Cv ins.:

553* हिरण्याक्षेण भगवन्गृहीतेयं वसुंधरा ।
न शक्यामो वयं तत्र प्रवेष्टुं जलदुर्गमम् ।
तानाह भगवान्ब्रह्मा मुनिरेव प्रसाद्यताम् ।

कथं शक्यामहे ब्रह्मन्दानवैरुपमर्दनम् ॥ ११
स्वयंभूस्तानुवाचेदं निसृष्टोऽत्र विधिर्मया ।
ते वरेणाभिसंमत्ता बलेन च मदेन च ॥ १२
नावभोत्स्यन्ति संमूढा विष्णुमव्यक्तदर्शनम् ।
वराहरूपिणं देवमधृष्यममरैरपि ॥ १३
एष वेगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमाः ।
अन्तर्भूमिगता घोरा निवसन्ति सहस्रशः ।
शमयिष्यति श्रुत्वा ते जहृषुः सुरसत्तमाः ॥ १४

ततो विष्णुर्महातेजा वाराहं रूपमाश्रितः ।
अन्तर्भूमिं संप्रविश्य जगाम दितिजान्प्रति ॥ १५
दृष्ट्वा च सहिताः सर्वे दैत्याः सत्त्वममानुषम् ।
प्रसह्य सहसा सर्वे संतस्थुः कालमोहिताः ॥ १६
सर्वे च समभिद्रुत्य वराहं जगृहुः समम् ।
संक्रुद्धाश्च वराहं तं व्यकर्षन्त समन्ततः ॥ १७
दानवेन्द्रा महाकाया महावीर्या बलोच्छ्रिताः ।
नाशक्नुवंश्च किंचित्ते तस्य कर्तुं तदा विभो ॥ १८

C. 12. 7622
B. 12. 209. 19
K. 12. 208. 26

अगस्त्योऽसौ महातेजाः पातु तज्जलमञ्जसा ।
तथेति चोक्त्वा ते देवा मुनिमूचुर्मुदान्विताः । [5]
त्रायस्व लोकान्विप्रर्षे जलमेतत्क्षयं नय ।
तथेति चोक्त्वा भगवान्कालानलसमद्युतिः ।
ध्यायञ्जलादनिवहं स क्षणेन पपौ जलम् ।
शोषिते तु समुद्रे च देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
ब्रह्माणं प्रणिपत्योचुर्मुनिना शोषितं जलम् । [10]
इति भूयः समाचक्ष्व किं करिष्यामहे विभो ।

[(L. 8) Cv जलादनिवहानि (for °निवहं स). ❀ Cv : जलमदन्तीति जलादा मेघाः । ❀]

12 b) V1 विसृष्टो (for नि°). D6 [s]त्रि- (for ऽत्र). — c) D5 बलेनापि ; D7 T G1-3. 6 M1. 5. 6 वरेणापि (for °णाभि-). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 -संपन्ना (for °मत्ता). Ś1 K1. 2. 4 दानवा वरसंमत्ता. — d) G1 दमेन (for मदेन).

13 a) K7 D4. 9 नैव ; D5 नैवं ; D7 T G1-3. 6 M1. 5. 6 न च ; M7 न वि- (for नाव-). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -बुध्यंति ; K7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5. 6 वेत्स्यंति ; V1 -भेत्स्यंति ; M7 -जानंति (for -भोत्स्यन्ति). K1 संपूर्णा (for °मूढा). — c) D5 वाराह- (for वराह-). — d) Ś1 (*sup. lin.*) K7 अदृश्यम् ; K1 Dn4 अमृश्यम् (for अधृष्यम्). K1 अपरैर् (for अमरैर्).

14 a) M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) येन (for एष). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 वै (for हि). — b) T G1-3. 6 M5 [ए]ते (for ते). — c) Ds1 om. from अन्तर्भूमि up to निवस (in 14d). G2 -गतो (for -गता). K7 D4. 5. 9 दैत्या (for घोरा). — e) Ś1 K1 शमयिष्यंति ; T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 °यिष्यतीति (hypermetric) (for °यिष्यति). K4. 6. 7 Da4 Dn1. n4 Ds D2-9 तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वा ते). — f) D9 G3. 6 जहर्षुः (for जहृषुः).

15 a) D7 T1 G1. 2 तदा (for ततो). — b) K7 D4. 9 वराहं. K2. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 आस्थितः (for आश्रितः). — c) K7 D4. 5. 9 समाविश्य ; G3. 6 स प्र° (for संप्र°).

16 a) D5 दृष्ट्वा च सर्वदैतेया. — b) K7 D4. 9 दैतेयास्तम् ; D5 अधृष्यं तम् (for दैत्याः सत्त्वम्). — c) B9 M1. 5. 6 प्रहस्य (for °सह्य). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 5. 6 तरसा ; D7 T G1-3. 6 सहिताः (for सहसा). — d) Ś1 K1. 2. 4 उत्तस्थुः. D5 काम- (for काल-). D7 T G1-3. 6 -चोदिताः (for -मोहिताः).

17 a) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ततस्ते (for सर्वे च). K7 समभिप्लुत्य ; M1 तमभिद्रुत्य (for समभि°). — b) B9 Ds1. s2 (by corr. as in text) D5. 7 वाराहं ; Dn4 वराहे (for वराहं). Ś1 K1. 2 स तं (for समम्). — c) D5 T2 तु (for च). Ś1 K1. 2 वराहास् (for वराहं). K7 Bo. 6 (marg. as in text). 8. 9 Da3. a4 D4. 5. 9 T2 G1. 2 M5 ते ; D6 च (for तं). — d) K6 व्यकर्षन् (submetric) ; D5 विकर्षंतस् ; D7 T1 G1-3. 6 कर्षयंतस् (for व्यकर्षन्त). K7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M7 ततस्ततः (for समन्ततः). Ś1 K1. 2 अपाकर्षंश्चितस्ततः.

18 ab) D7 T G1-3. 6 M5 महावीर्या महाकाया (by transp.). K6 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M7 महावीर्य- (for °वीर्या). K7 बलाश्रिताः ; B6 (marg. as in text) बलोत्थिताः ; D5 T1 G1-3. 6 °द्धताः ; D7 महोद्धताः ; M1. 6. 7 °चयाः (for बलोच्छ्रिताः). — c) K7 D4. 5. 9 ते किंचित् (by transp.). — d) K7 D4. 9 तथा (for तदा). Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 6-8 T2 G1. 3. 6 विभोः.

C. 12. 7623
B. 12. 209. 20
K. 12. 208. 27

ततोऽगमन्विस्मयं ते दानवेन्द्रा भयात्तदा ।
संशयं गतमात्मानं मेनिरे च सहस्रशः ॥ १९
ततो देवादिदेवः स योगात्मा योगसारथिः ।
योगमास्थाय भगवांस्तदा भरतसत्तम ॥ २०
विननाद महानादं क्षोभयन्दैत्यदानवान् ।
संनादिता येन लोकाः सर्वाश्चैव दिशो दश ॥ २१
तेन संनादशब्देन लोकाः संक्षोभमागमन् ।
संभ्रान्ताश्च दिशः सर्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ २२
निर्विचेष्टं जगच्चापि बभूवातिभृशं तदा ।
स्थावरं जङ्गमं चैव तेन नादेन मोहितम् ॥ २३
ततस्ते दानवाः सर्वे तेन शब्देन भीषिताः ।
पेतुर्गतासवश्चैव विष्णुतेजोविमोहिताः ॥ २४
रसातलगतांश्चैव वराहस्त्रिदशद्विषः ।
खुरैः संदारयामास मांसमेदोस्थिसंचयम् ॥ २५
नादेन तेन महता सनातन इति स्मृतः ।
पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् ॥ २६

---

19 a) M7 तदा (for ततो). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 [ऽ]गच्छन् (for ऽगमन्). Ś1 K1. 2. 4 विस्मयं वै; G1. 2 विस्मयंतो (for °यं ते). K6 ततो गच्छंति समयं. — b) K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 भयं तथा; Da3. a4 D3 भयं तदा; D5 महाबलाः; D7 T1 G1. 2. 6 भयार्दिताः (for भयात्तदा).

20 a) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D2–4. 9 देवातिदेवः; Dn1. n4 Ds D5. 6. 8 देवाधि° (for देवादि°). D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 तु (for स).

21 b) K1 दैत्यदानवं (for °वान्).

22 a) G2 तन्नाद- (for संनाद-). — b) M2 क्षोभम् (submetric) (for संक्षोभम्). K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 लोकानां क्षोभ आ(B9 °भमा)गमत्; K7 D4. 5. 9 लोकाः क्षोभमुपागमन्; D7 T1 G1. 2 लेभिरे क्षोभमात्मनः; G3. 6 लोकः संक्षोभमागमत्. — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 संत्रस्ताश् (for संभ्रान्ताश्). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T2 M1. 5–7 भृशं; D7 T1 G1. 2 [अ]भवन्; G3. 6 तदा (for दिशः). K6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 लोके; K7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 सर्वे (for सर्वा).

23 V1 reads 23a–24b on marg. — a) M7 निर्विशेषं (for °चेष्टं). V1 सर्वं; M1. 5 चासीद् (for चापि). — b) Ds1 D6 असुरातिभृशं तदा. — c) D7 T G1–3. 6 चापि (for चैव). — d) D5 शब्देन (for नादेन).

24 V1 reads 24ab on marg. — b) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–4. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 नादेन (for शब्देन). D5 G1. 2 मोहिताः (for भीषिताः). — c) V1 B7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पतिता (hypermetric) (for पेतुर्). B6. 8. 9 D5. 7 पतिता व्यसवश्चैव. — d) D2. 3 -नाद- (for -तेजो-). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 -प्रमोहिताः (for -विमो°). M1. 5–7 विष्णुतेजोभिपीडि(M5 °मोहि)ताः. — After 24, Kumbh. ed. ins.:

554* त्रस्तांश्च देवानालोक्य ब्रह्मा प्राह पितामहः ।
योगेश्वरोऽयं भगवान्वाराहं रूपमास्थितः ।
नर्दमानोऽत्र संयाति मा भैष्ट सुरसत्तमाः ।
एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे पितामहः ।
देवता मुनयश्चैव विष्णुं वै मुक्तिहेतवे । [5]
ततो हरिर्महातेजा ब्रह्माणमभिनन्द्य च ।

25 G1. 2 om. 25ab. — a) K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 -गतश्चापि; V1 -गतानां च; M1 -गतश्चैव (for -गतां°). — b) Ś1 K1. 2 वराहांस्; Ds1. s2 (by corr. as in text) वाराहस् (for वरा°). K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D2. 4. 5. 7. 9 -द्विषां (for -द्विषः). — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M5 खुरैर्विदा(V1 B8 Da3 °र्निर्दा)रयामास; D5 संदारयामास खुरैर्. — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 -संचयान् (for °चयम्).

26 a) D6 नादितं (for नादेन). D5 G1. 2 तेन नादेन महता. — b) G1 इव (for इति). ❀ Cn: सनात् सततं अनिति भक्तानुग्रहार्थं चेष्टत इति सनातनः । सनादन इत्यपेक्षिते दकारस्थाने तकारो नैरुक्तः ॥ Cv: नादनेन नादेन सहितः सनादन इति निरुक्तत्वाद्दकारस्य तकारः । ❀ — d) K7 V1 B8. 9 Da4 Ds1 D4. 5. 6. 9 M5 Cv योगाचार्यः (for भूता°). M1. 6. 7 भूतात्मा भूतभावनः (cf. 29d).

27 a) D7 भूत- (for देव-). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 उपा(G1 °प)ब्रुवन्; K7 D4. 9 अथाब्रुवन् (for उपा°).

ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाब्रुवन् ।
नादोऽयं कीदृशो देव नैनं विद्म वयं विभो ।
कोऽसौ हि कस्य वा नादो येन विह्वलितं जगत् ॥ २७
एतस्मिन्नन्तरे विष्णुर्वाराहं रूपमास्थितः ।
उदतिष्ठन्महादेवः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ २८

पितामह उवाच ।

निहत्य दानवपतीन्महावर्ष्मा महाबलः ।
एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ २९
सर्वभूतेश्वरो योगी योनिरात्मा तथात्मनः ।
स्थिरीभवत कृष्णोऽयं सर्वपापप्रणाशनः ॥ ३०
कृत्वा कर्मातिसाध्वेतदशक्यममितप्रभः ।
समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाद्युतिः ।
पद्मनाभो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ ३१
न संतापो न भीः कार्या शोको वा सुरसत्तमाः ।
विधिरेष प्रभावश्च कालः संक्षयकारकः ।
लोकान्धारयतानेन नादो मुक्तो महात्मना ॥ ३२
स एव हि महाभागः सर्वलोकनमस्कृतः ।
अच्युतः पुण्डरीकाक्षः सर्वभूतसमुद्भवः ॥ ३३

C. 12. 7640
B. 12. 209. 36
K. 12. 208. 47

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

— After 27[ab], K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

555* तत्र गत्वा महात्मानमूचुश्चैव जगत्पतिम् ।

[D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 समागम्य (for तत्र गत्वा). K6 V1 B9 Dn4 महात्मान (for °त्मानम्). D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 चैनं (for चैव).]

— [d]) Bom. ed. नैतं (for नैनं). G2 M5 विद्मो (for विद्म). K6 B7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रभो (G2 °भोः) (for विभो). D5 नैनं विमोचयं विभो. — [e]) D6 कोसौ कस्य वा निनदो. — [f]) D7 T1 G1. 2 संवलितं (for विह्व°). — After 27, Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 ins.:

556* देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा ।

28 [b]) K7 M1 वराहं. D6 आश्रितः (for °स्थितः). — [e]) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 महाबाहो; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तदा देवः (for महादेवः). — After 28, Kumbh. ed. ins.:

557* पितामह उवाच ।
दिव्यं ****** युद्धमासीन्महात्मनोः ।
हिरण्याक्षस्य विष्णोश्च सर्वसंक्षोभकारणम् ।
जघान च हिरण्याक्षमन्तर्भूमिगतं हरिः ।
तदाकर्ण्य महातेजा ब्रह्मा मधुरमब्रवीत् ।

29 M5 ब्रह्मा (for पितामह). — [a]) T1 G1–3 ·पतिं (for ·पतीन्). Da4 कुतश्चाहं कुत पतिन् (sic). — [b]) ❀ Cn: महावर्ष्मा महाकायः । ❀ — [c]) M1. 6. 7 महाकायो (for °योगी). — [d]) M1. 6. 7 योगाचार्यः स भूतराड् (cf. 26[cd]).

30 K2. 4 Da4 om. 30[ab]; K7 D4. 9 om. (hapl.) 30–31. — [a]) D5 नित्यो (for योगी). — M1 om. (hapl.) 30[b]–31[e]. — [b]) Dn1. n4 मुनिर् (for योनिर्). — [c]) K1 (by corr. as in text) Ds1 स्थिरा (for स्थिरी·). Ds D6 G1. 2 ·भवतु (for ·भवत). — [d]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सर्वविघ्नविनाशनः.

31 K7 D4. 9 om. 31; M1 om. 31[abcde] (for both, cf. v. l. 30). — [a]) K1 कर्मभि·; D5. 7 T1 G3 कर्माणि; M7 कर्मेति (for कर्माति·). G3 [ए]व (for [ए]तद्). — [b]) K6 ·क्रमः (for ·प्रभः). D7 T1 G1. 3. 6 निनदत्यमित(G3 °ति)प्रभः. — [c]) G1. 2 समाधाय; M6 °याता (for °यातः). K1 समायाताः स महात्मा नो (hypermetric). — [d]) Ś1 K1. 2 महात्मा वै; Ds1 महाभोगो; Ds2 °योगो (for °भागो). — [f]) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 महात्मा (for भूतात्मा). D7 T G1–3. 6 सर्वात्मा (G1 °र्सां) सर्वलोककृत्.

32 [a]) D5 संत्राता (sic) (for संतापो). — [b]) K6 ·सत्तम; T G1–3. 6 ·सत्तमैः. — [d]) K4. 6. 7 Bo D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 काल· (for कालः). D5 च (for सं·). — [e]) V1 तारयता (for धार°). K1. 4. 6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तेन; G3 येन (for [अ]नेन).

33 [a]) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 एष (for एव). K6. 7

२०३

C. 12. 7641
B. 12. 210. 1
K. 12. 212. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत ।
तमहं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदतां वर ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २
कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यमृषिसत्तमम् ।
शिष्यः परममेधावी श्रेयोर्थी सुसमाहितः ।
चरणावुपसंगृह्य स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ३
उपासनात्प्रसन्नोऽसि यदि वै भगवन्मम ।
संशयो मे महान्कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४
कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सम्यग्ब्रूहि यत्परम् ।
कथं च सर्वभूतेषु समेषु द्विजसत्तम ।
सम्यग्वृत्ता निवर्तन्ते विपरीताः क्षयोदयाः ॥ ५
वेदेषु चापि यद्वाक्यं लौकिकं व्यापकं च यत् ।
एतद्विद्वन्यथातत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६

V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 महाबाहुः (for °भागः). — [b]) D9 -लोके (for -लोक-). — [c]) D5 अनंतः (for अच्युतः). — [d]) K7 D4. 5. 9 कृष्णः सर्व- (for सर्वभूत-). D7 T1 G1. 2 -हिते रतः (for -समुद्भवः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 सर्वभूतादिरीश्वरः.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 2 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 अंतर्भूमिक्रीडनं ; K6 V1 Bo. 8. 9 Da3 Dn1 Ds2 D2. 3. 6. 8 °विक्रीडितं ; B6. 7 Da4 °विक्रीडनं ; D5 वाराहान्तर्भूमिविक्रीडनं ; M1. 6. 7 व(M6 वा)राहांतर्भूमिप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 Dn4 Ds D7 T1 G1. 3. 6 M5 35 ; Dn1 36 ; D8 M1. 6. 7 34 ; T2 G2 49. — *Śloka no. :* Da4 37 ; Dn1. n4 D8 36 ; Ds1 35. — After 12. 202, Kumbh. ed. ins. a passage given in Appendix I (no. 17).

203

1 [a]) Ś1 K1. 2. 4 योगेशं (for योगं मे). Cnp हेतुं (for तात). G3 योगधर्मं परं तात. ❀ Cp. s : योगम् उपायम् । ❀ — [c]) V1 Bo. 6–9 Ds1 D4. 6. 7 T1 M1. 6. 7 तदहं (for तमहं). — [d]) Ś1 K1. 2 D5 भरतर्षभ ; Dn4 वदतां वरः. — After 1, Kumbh. ed. ins. :

558* भूयोऽपि ज्ञानसद्भावे स्थित्यर्थं त्वां ब्रवीम्यहम् ।
अचिन्त्यं वासुदेवाख्यं तस्मात्प्रब्रूहि सत्तम ।

2 [a]) K1 संवादे (for °दं). ❀ Cs : मोक्षसंयुक्तं मोक्षोपायसहितं, मोक्ष्यतेऽनेनेति कृत्वा । ❀

3 [a]) D7 T1 G1. 3. 6 किंचिद् ; T2 G2 कंचिद् (for कश्चिद्). — [b]) K7 D4. 5. 9 -पुंगवं (for -सत्तमम्). — After 3^{ab}, Ś1 K1. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Kumbh. ed. ins. :

559* तेजोराशिं महात्मानं सत्यसंधं जितेन्द्रियम् ।

— G1 reads 3^{c}–5^{b} on marg. — [c]) K7 D9 पप्रच्छ ; D4 प्रोवाच (for परम-). — [d]) Dn4 श्रेयोर्थास ; M1 श्रेयोर्थे (for °र्थी). Dn4 तु (for सु-). V1 -महामतिः (for -समाहितः). D5 स श्रेयोर्थी समाहितः. — [e]) D6 चरणानुप- (for °वुप-).

4 G1 reads 4 on marg. — [a]) K1 उपसन्नात् (for उपासनात्). — [b]) V1 D5 त्वं (for वै). D7 T1 G1–3 भगवान्. — [d]) Ś1 K1. 2 G2 तं (for तन्). B9 अर्हति.

5 G1 reads 5^{ab} on marg. — [a]) G1 कुतश्चित् (for °श्च). — [b]) B8 (marg.) सर्वं (for सम्यग्). K6 Dn4 D3. 6. 8 T1 G1–3. 6 M5 तत्परं ; M1. 6. 7 तत्त्वतः (for यत्परम्). T2 सम्यक्प्रब्रूहि तत्परं. — After 5^{ab}, D7 T G1–3. 6 (D7 T1 G3. 6 for the first time, repeating it in its proper place) read 6^{ab}. — [d]) B8 (marg.) द्विजेषु (for समेषु). — [e]) ❀ Cn : निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते ॥ Cs (reading सम्यग्वृत्तानि वर्तन्ते) : वृत्तान्यपि सम्यक् सामान्येन शयनभोजनादीनि, तत्कथं क्षयोदयौ न समाविति प्रश्नः । ❀ — [f]) M1. 6. 7 विपरीत- (for °रीताः). K2. 4 क्षयोदयः ; T2 °दयोः (for °दयाः).

6 6^{abc} is damaged in B7. D7 T G1–3. 6 (D7 T1 G3. 6 for the first time) read 6^{ab} after 5^{ab}. — [a]) Da3. a4 T2 देवेषु ; D7 T1 G3. 6 (all first time) दैवेषु (for वेदेषु). K7 D3–5. 7 T1 (last two both times), ?

गुरुरुवाच ।

शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्मगुह्यमिदं परम् ।
अध्यात्मं सर्वभूतानामागमानां च यद्वसु ॥ ७
वासुदेवः सर्वमिदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखम् ।
सत्यं दानमथो यज्ञस्तितिक्षा दम आर्जवम् ॥ ८
पुरुषं सनातनं विष्णुं यत्तद्वेदविदो विदुः ।
सर्गप्रलयकर्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ।
तदिदं ब्रह्म वार्ष्णेयमितिहासं शृणुष्व मे ॥ ९
ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्राव्यो राजन्यः क्षत्रियैस्तथा ।
माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
अर्हस्त्वमसि कल्याण वार्ष्णेयं शृणु यत्परम् ॥ १०
कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावस्वलक्षणम् ।
त्रैलोक्यं सर्वभूतेषु चक्रवत्परिवर्तते ॥ ११
यत्तदक्षरमव्यक्तममृतं ब्रह्म शाश्वतम् ।

C. 12. 7653
B. 12. 210. 14
K. 12. 212. 20

G1. 2. 3. 6 (last two both times) M1. 5–7 चैव (for चापि). V1 D7 T1 (last two second time). 2 G1. 2. 3. 6 (last two second time) वाच्यं (for वाक्यं). — b) D3 वैदिकं (for लौकिकं). — c) D7 T1 G1. 2 विद्वान् (for विद्वन्). D5 यथातथ्यं (for °तत्त्वं). — d) K7 सर्वं (for सर्वं). D3 M6. 7 आख्यातुम् (for व्या°).

7 D6 भृगुर् (for गुरुर्). — a) Da4 गुरु- (for शृणु). — b) Ś1 (before corr.) K2 जगत् (for परम्). ❀ Cn : ब्रह्मगुह्यं वेदगोप्यम् । ❀ — c) G3 अध्यात्म- (for °त्मं). Da4 सर्वं (for सर्व-). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–5. 8. 9 -विद्यानाम् (for -भूतानाम्). — d) Da4 आगतानां (for °मानां). ❀ Ca : वसु सारभूतं धनमिव । ❀

8 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 परम् (for सर्वम्). — After 8^{ab}, K7 D4. 9 ins. :

560* क्रीडते भगवान्देवो बालक्रीडनकैरिव ।

— c) K4. 6. 7 Dn1 D2. 8 ज्ञानम् (for दानम्). D3 (*sup. lin.*). 7 T2 G3. 6 M7 अतो ; T1 G1. 2 तपो (for अथो). — d) V1 दमम्.

9 a) Hypermetric. Ś1 K1. 2. 4 D7 T1 G1–3. 6 परं (for पुरुषं). K7 विष्णुर्. D4. 5. 9 पुरुषं शाश्वतं विष्णुर् (D5 °ष्णुं). — b) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 यं तं ; K7 D9 यस्तं ; Ds1 संतं (for यत्तद्). — c) Da4 (before corr.) D5 G2 सर्व- ; G1 सर्गं ; Bom. ed. स्वर्ग- (for सर्ग-). T G2. 3. 6 M7 -प्रळय- (for -प्रलय-). — 9^{d} is damaged in Da4. — e) Bo. 7 Da3 D7 यदिदं ; Da4 अव्यक्तं ; M7 तमिदं (for तदिदं). G1. 2 वार्ष्णेय. ❀ Cn : वार्ष्णेयं वृष्णिषु कृतावतारम् । ❀

10 a) Ś1 K1. 2 ब्राह्मणैर्ब्राह्मणः (by transp.). G1 श्रावो (for श्राव्यो). — b) K6 राजानः (for राजन्यः). K7 क्षेत्रियैस ; Da4 Ds1 क्षत्रियस (for °यैस). Ś1 K1. 2 D5 अपि (for तथा). — After 10^{ab}, K6. 7 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 Kumbh. ed. ins. :

561* वैश्यो वैश्यैस्तथा श्राव्यः शूद्रः शूद्रैर्महामनाः ।

[K6 वैश्यैर्वैश्यस् (by transp.). K7 शूद्रा. K6 महात्मनः ; K7 D4. 9 तथात्मना.]

— c) M5 वासुदेवस्य (for देव°). — d) K1 असित- (for अमित-). — e) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M7 कल्याणं (for °ण). — f) K6. 7 D5. 9 तत्परं ; D4 तं परं (for यत्परम्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वार्ष्णेयाध्यात्ममुत्तमं. — After 10, Kumbh. ed. ins. :

562* यमच्युतं परं नित्यं लिङ्गहीनं च निर्मलम् ।
निर्वाणममृतं श्रीमत्तद्विष्णोः परमं पदम् ।
भवे च भेदवन्निश्चं प्रदानं गुणकारकम् ।
तस्मिंश्च सज्जते नित्यं स एष पुरुषोऽपरः ।
पुरुषाधिष्ठितं नित्यं प्रधानं ब्रह्म कारणम् । [5]
कालस्वरूपं रूपेण विष्णुना प्रभविष्णुना ।
क्षोभ्यमाणं सृजत्येव नानाभूतानि भागशः ।
तद्दृष्ट्वा पुरुषोऽतत्त्वं साक्षी भूत्वा प्रवर्तते ।
तत्प्रविश्य यथायोगमभिन्नो भिन्नलक्षणः ।

11 V1 reads 11^{a}–12^{b} on marg. D7 T G1–3. 6 M5 transp. 11 and 12. — a) B9 इवाद्यंतं ; G1 अनावृत्तं (for °द्यन्तं). — b) Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D4. 5. 9 G1 M1. 7 भावाभावस्य (Da4 °सु-) (for °भावस्व-). D6 भावस्वलयलक्षणं. — c) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 त्रैलोक्ये (for °क्यं). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 Cn -भूतेशे (Da4 D6 °श) (for -भूतेषु).

12 V1 reads 12^{ab} on marg. D7 T G1–3. 6 M5 transp. 11 and 12. — b) K6 B9 अनृतं ; G3 अचलं (for अमृतं). — c) K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1,

C. 12. 7586
B. 12. 210. 14
K. 12. 212. 20

वदन्ति पुरुषव्याघ्रं केशवं पुरुषर्षभम् ॥ १२
पितॄन्देवानृषींश्चैव तथा वै यक्षदानवान् ।
नागासुरमनुष्यांश्च सृजते परमोऽव्ययः ॥ १३
तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्मांश्च शाश्वतान् ।
प्रलये प्रकृतिं प्राप्य युगादौ सृजते प्रभुः ॥ १४
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरात्रिषु ॥ १५
अथ यद्यद्यदा भावि कालयोगाद्युगादिषु ।
तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानजम् ॥ १६
युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ १७
वेदविद्वेद भगवान्वेदाङ्गानि बृहस्पतिः ।
भार्गवो नीतिशास्त्रं च जगाद जगतो हितम् ॥ १८
गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्ग्रहम् ।

N4 D8 D2-4. 6. 8. 9 -व्याघ्र; D7 T1 G1. 2 -व्याघ्राः (for -व्याघ्रं). — d) K6 पुरुषर्षभ; D5 भरतर्षभ; D7 T G1-3. 6 M5. 7 पुरुषोत्तमं. — After 12, Kumbh. ed. Cv ins.:

563* तदक्षरमचिन्त्यं वै भिन्नरूपेण दृश्यते ।
पश्य कालाख्यमनिशं न चोष्णं नातिशीतलम् ।
न सन्त्येते गुणास्तस्मिंस्तथा तस्मात्प्रवर्तते ।
शीतलोऽयमनुप्राप्तः कालो ग्रीष्मस्तथैव च ।
वक्ष्यन्ति सर्वभूतानि ह्येते सूर्योदयं प्रति । [5]
आगच्छन्ति निवर्तन्ति स कालो गुणराशयः ।
न चैव प्रकृतिस्थेन कालयुक्तेन नित्यशः ।
गुणैः संभोगमरतिस्तत्त्वविज्ञानकोविदम् ।
पुरुषाधिष्ठिता नित्यं प्रकृतिः सूयते परा ।

13 b) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-3. 6 M5. 7 -राक्षसान् (for -दानवान्). — c) K1 Da4 G1 -मनुष्याश्च. K7 D4. 5. 9 नागानसुरसंघांश्च. — d) K7 D4. 9 मनसाव्ययः; B9 Da4 परमा(Da4 °म)-व्ययः; D5 °मव्ययं; G2 °मोव्ययं.

14 a) K1 T2 तदैव (for तथैव). T2 M5 वेदान् (for वेद-). D7 T1 G1-3. 6 तथैव वेदाः (G1 देव) सृज्यंते. — b) T2 लोके (for लोक-). K7 -धर्मेश्च (for -धर्मांश्च). K1 D7 T1 G1-3. 6 लोके (K1 °क-) धर्माश्च शाश्वताः (K1 °तं). — D8 repeats 14cd after 16ab. — c) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 (both times) Cn प्रलयं; D5 lacuna; T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रळये (for प्रलये). Ś1 K2 प्राप्तान्; K1. 4 प्राप्ता (for प्राप्य). ❀ Cn: प्रलीयतेऽस्मिन्महदादिकार्यं स प्रलयस्तम्। प्रकरोतीति प्रकृतिः । तां लयोत्पत्तिस्थानं मायाशबलमपि ससृजे । ❀ — d) Ś1 युगांते (for युगादौ). K1 सृजति. Ś1 K1. 2. 4 विभुः; K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-6. 8 (both times). 9 M5 पुनः (for प्रभुः).

15 With 15, cf. Manu. 1. 30. — a) K1. 4 यथा तु वृत्त-; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6 Cp यथ(K6. 7 Ds2 D5 °था)र्तावृतु-; D7 T1 G1. 3. 6 यथर्तुषु तु; D8 यथर्तुवृत्त-; T2 यद्वर्तुष्वृतु-; G2 यथार्तुषु तु; M1 यथा**तु (for यथर्तुष्वृतु-). — G6 reads 15d twice. — d) K6 D7 T G1-3. 6 (both times) M1. 5-7 तथा ब्रह्माह(K6 °ह्मह-; D7 G3. 6 [both times] °ह्माप-; G1. 2 °ह्मप-; M1 °ह्माव)रादिषु; K7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 तथा भावा युगादिषु.

16 K7 G1 om. (hapl.) 16ab. — a) V1 D7 T G2. 3. 6 M1. 5-7 यथा (for यदा). K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-6. 8. 9 T2 भाति; D7 M1 भावी (for भावि). — 16b is damaged in B7. After 16ab, D8 repeats 14cd. — c) Da4 तद्वद् (for तत्तद्). — d) K7 लोके यात्रा-; G1 °कथात्रा- (for °कयात्रा-). D5 -विधानकं (for °जम्). — After 16, Kumbh. ed. ins.:

564* श्रुतिरेषा समाख्याता तदर्थं कारणात्मना ।
अनाम्नायविधानाद्धि वेदा ह्यन्तर्हिता यथा ।
युगान्ते ह्यस्तभूतानि शास्त्राणि विविधानि च ।
सर्वसत्त्वविना[शा]द्धि जीवात्मनित्यया स्मृताः ।
अन्यस्मिन्नण्डसद्भावे वर्तमानानि नित्यशः । [5]

17 a) K7 D4. 9 B6 (marg.) युगांता (for युगान्ते). Da4 Dn4 om. वेदा. — b) K1 सेतिहासं. B6 (marg. as in text) Ds2 सहर्षयः. — d) Da4 T2 G1. 2 M7 अनुज्ञाता. ❀ Cn: अनुज्ञाताः उपदिष्टाः । ❀ — After 17, Kumbh. ed. ins.:

565* नियोगाद्ब्रह्मणो विप्रा लोकतन्त्रप्रवर्तकाः ।

18 a) K4 वेदवद् (for °विद्). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 वेदविद्भगवान्ब्रह्मा. — c) K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6-8 T G1-3. 6 M5. 7 -शास्त्रं तु; K6 -शास्त्रज्ञ; M1. 6 -शास्त्राणि (for -शास्त्रं च). — d) K7

देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम् ॥ १९
न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।
हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तं तदुपास्यते ॥ २०
अनाद्यं यत्परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥ २१
नारायणादृषिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः ।
राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखभेषजम् ॥ २२
पुरुषाधिष्ठितं भावं प्रकृतिः सूयते सदा ।
हेतुयुक्तमतः सर्वं जगत्संपरिवर्तते ॥ २३
दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्तन्ते सहस्रशः ।
प्रकृतिः सृजते तद्वदानन्त्यान्नापचीयते ॥ २४
अव्यक्तकर्मजा बुद्धिरहंकारं प्रसूयते ।
आकाशं चाप्यहंकाराद्वायुराकाशसंभवः ॥ २५
वायोस्तेजस्ततश्चापस्त्वद्भ्यो हि वसुधोद्गता ।
मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता जगदेतास्ववस्थितम् ॥ २६
ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।

C. 12. 7670
B. 12. 210. 29
K. 12. 212. 42

D7 G1 जगाम (for °द). K6 जगतोर्; D7 T G1-3. 6 M5. 6. 7 (before corr. as in text) °तां (for °तो).

19 a) K4 गंधर्वं; Da4 गांधर्व- (for °र्वं). K1 वेदो; K4..6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 वेद (for वेदं). — b) K6. 7 D4. 5. 9 T2 G2 भारद्वाजो. K7 T2 -गृहं; Dn1 -ग्रहे. ❀ Cs: धनुर्गृह्यतेऽनेनेति धनुर्ग्रहो धनुर्वेदः । ❀ — c) D4 -वरितं (for -चरितं). K1 गाग्यः; Da4 गार्गाः; D4. 9 गर्गीः; D5. 7 T G1-3. 6 M5. 7 गर्गः (for गार्ग्यः). — d) B7 Ds2 कृष्णात्रेयाश्; D7 T G1-3. 6 दत्तात्रेयश् (for कृष्णा°). K1 चिकित्सितां. — After 19, Kumbh. ed. ins.:

566* न्यायतन्त्रं हि कार्त्स्न्येन गौतमो वेद तत्त्वतः ।
वेदान्तकर्मयोगं च वेदविद्ब्रह्मविद्विभुः ।
द्वैपायनो निजग्राह शिल्पशास्त्रं भृगुः पुनः ।

20 a) K6 Ds1 D6 न्यायतंत्रानि. — b) K1 D4 ते (for तैस्). Da4 वेदिभिः (for वा°). — c) K7 Dn1 D4. 9 T2 ह्वि(Dn1 हे)त्वागमसमाचारैर्. — d) B3 (marg.) यद्युक्तं; D6 युक्तं तत् (for यदुक्तं). K6 B0 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 उपास्यतां (for °स्यते).

21 a) K4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8 तत्परं (for यत्परं). D9 T G1-3. 6 M1. 5-7 अनाद्यंतं परं ब्रह्म. — b) Ś1 K1 M1 वेदा (for देवा). K6 ब्रह्म-र्षयो (hypermetric) (for नर्षयो). — c) D7 M7 एतत् (for एकस्). — d) Ś1 K1 दाता; G6 नरो (for धाता).

22 a) G3. 6 इंद्रगणास् (for ऋषि°). — b) K6 Da4 मुख्या. — c) K7 पुराणश्. — After 22, Kumbh. ed. ins.:

567* वक्ष्येऽहं तव यत्प्राप्तमृषेर्द्वैपायनान्मया ।

23 a) K7 Dn1. n4 Ds D4. 7. 9 T G1-3 M5 पुरुषाधिष्ठितान् (K7 D4. 9 T2 G3 °ता) (for °ष्ठितं). Dn1. n4 Ds D7 T1 G1. 2 M5 भावान् (for भावं). — b) B7 सृजते; D7 श्रूयते (for सू°). K6 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 यदा; K7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 D4. 5. 9 तदा; D7 T1 G1. 2 परान्; T2 G3. 6 M1. 5-7 परा (M5 °रां) (for सदा). — c) Da4 -मुक्तम् (for -युक्तम्). D5 इदं; T2 ततः (for अतः). K4. 6 V1 B0. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पूर्वं (for सर्वं).

24 a) G1 दीप्य (for दीपाः). — b) D4 प्रवर्तत. D2 [ऽ]थ सर्वशः (for सहस्रशः). — c) V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 G1-3. 6 M1 सूयते (for सृजते). — d) D7 T1 G2. 3. 6 M5. 6 अनंतान् (for आनन्त्यान्). Ś1 K1. 2 D4 आनंत्यायोपचीयते; D6 दानं पात्राय दीयते; T2 G1 M1. 7 अनंतानपचीयते.

25 a) K1 अन्यं कु-; K6 B6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D2. 5. 8 Cn. p अव्यक्तात्; K7 D3 (before corr.). 4. 9 °क्ता (for °क्त-). ❀ Ca: अव्यक्तकर्मजा प्रकृतिक्षोभजा । ❀ — c) M1. 6. 7 आकाशश् (for °शं). K6 D4 वापि; G2 याति (for चापि). V1 D7 T G1-3 अहंकारो (for °काराद्).

26 a) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 D5 तथा (for ततश्). K6. 7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 7 स्वापस् (for चा°). — b) K7 D4. 9 ताभ्यो; V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G3. 6 M1. 5. 6 अद्भ्यो (for त्वद्भ्यो). K6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [ऽ]थ (for हि). Da4 G2 वसुधोद्गताः. — c) K6 B3 (marg.) ह्येता; B0 D2. 8 ह्यष्टौ; D5 चैता; D7 T1 G1-3. 6 [ऽ]ष्टौ तु (for ऽष्टौ ता).

27 Ś1 K1. 2. 4 om. 27ab. — c) T2 विकाराः (for विषयाः). Ś1 K2. 7 चैकत्वं; D4 वैकत्वं; D6 पंचैकं; D9 चैकं त्वं (for चैकं च). K1 विषयाः पंचकत्वं च; D7

C. 12. 7671
B. 12. 210. 29
K. 12. 212. 42

विषयाः पञ्च चैकं च विकारे षोडशं मनः ॥ २७
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं पञ्चेन्द्रियाण्यपि ।
पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्मणामपि ॥ २८
शब्दः स्पर्शोऽथ रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
विज्ञेयं व्यापकं चित्तं तेषु सर्वगतं मनः ॥ २९
रसज्ञाने तु जिह्वेयं व्याहृते वाक्तथैव च ।
इन्द्रियैर्विविधैर्युक्तं सर्वं व्यस्तं मनस्तथा ॥ ३०
विद्यात्तु षोडशैतानि दैवतानि विभागशः ।
देहेषु ज्ञानकर्तारमुपासीनमुपासते ॥ ३१
तद्वत्सोमगुणा जिह्वा गन्धस्तु पृथिवीगुणः ।
श्रोत्रं शब्दगुणं चैव चक्षुरग्नेर्गुणस्तथा ।
स्पर्शं वायुगुणं विद्यात्सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ३२
मनः सत्त्वगुणं प्राहुः सत्त्वमव्यक्तजं तथा ।
सर्वभूतात्मभूतस्थं तस्माद्बुध्येत बुद्धिमान् ॥ ३३
एते भावा जगत्सर्वं वहन्ति सचराचरम् ।
श्रिता विरजसं देवं यमाहुः परमं पदम् ॥ ३४

T1 G1–3.6 शब्दादिविषयाः पंच· —^{d}) K6 विकारं; K7 D4.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 विकाराः; Da3.a4 °रः (for °रे).

28 With 28, cf. Manu. 2. 90. —^{a}) Ds2 D7 श्रोत्र· (for श्रोत्रं). G1 तच् (for त्वक्·). —^{b}) K6 प्राणं (for घ्राणं). V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T G1–3.6 M5 ज्ञानेंद्रियाणि (for पञ्चे°). K6.7 Bo.6.7 Da3 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 T G2.3.6 M1.5–7 अथ (for अपि). —^{c}) Ś1 K1 पायूर्· D7 T G1–3.6 M1.6.7 उपस्थं. —^{d}) K6 lacuna; V1 Bo.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 ·कर्मणी (for °णाम्).

29 ^{a}) Da4 शब्द·. K7 D5 स्पर्शं. K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M1.5–7 च (for ऽथ). — K1 om. (hapl.) 29^{c}–30^{b}. K7 repeats 29^{cd} after 30^{ab}. —^{c}) K7 जिज्ञेयं; D7 विज्ञेय·; T2 इंद्रिय· (for विज्ञेयं). — After 29, Kumbh. ed. ins.:

568* बुद्धीन्द्रियार्था इत्युक्ता दश संसर्गयोनयः ।
सदसद्भावयोगे च मन इत्यभिधीयते ।
व्यवसायगुणा बुद्धिरहंकारोऽभिमानकः ।
न बीजं देहयोगे च कर्मबीजप्रवर्तनात् ।

30 K1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). —^{a}) K6 रसज्ञानं· D4 नु (for तु). —^{b}) K6 व्याहृतं (for °ते). V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 [उ]च्यते (for [ए]व च). Da3.a4 व्याहृते व्यक्तयोच्यते· — After 30^{ab}, K7 repeats 29^{cd}. —^{c}) D7 T1 G3.6 M5.6 द्विविधैर् (for वि°). D7 T1 G1.2 उक्तं (for युक्तं). —^{d}) D5.6 सर्वे·; D7 T G1.2 M7 सर्वैर्; G3.6 व्यस्तं (for सर्वं). K4.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M1.5–7 व्यक्तं (for व्यस्तं). G2 (sup. lin.) तदा (for तथा).

31 ^{a}) K1.4 Da3 D6 G1 विद्या; M1.6 विद्यां (for विद्यात्). D4 नु (for तु). ❀ Cv: एतानि मनसा सह दशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राश्चेति षोडश । ❀ —^{b}) Ś1 K1 चैवं तानि; K2 सैवं तानि (for दैवतानि). —^{c}) K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 D5.6 देह· (for ज्ञान·). ❀ Cn: ज्ञानकर्तारं विज्ञानात्मानम् । ❀ —^{d}) Ś1 K1.2 Cp उदासीनम्; Cn. Cpp उपा°. ❀ Cn: उपासीनम्, अर्थात्परमात्मानम् ॥ Cp: संनिधिमात्रेण ज्ञानकर्तारम् । ❀

32 D7 T G1–3.6 M5.7 transp. 32^{ab} and 32^{cd}. —^{a}) K1 सौमगुणा; K2 साप°; K6 रस°; D7 T1 G1–3.6 वारिगुणा (G1.2 °णं); T2 सौम्य° (for सोम°). ❀ Ca: सोमगुणा जलमयी । ❀ —^{b}) D7 T G1–3.6 M5 घ्राणं (for गन्धस्). K1.7 पृथिवीगुणाः· — M7 repeats 32^{cd} after 32^{ef}. —^{c}) K7 D4.9 M1.6.7 (second time) श्रोत्रे; G1 श्रोत्र· (for श्रोत्रं). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5: 6.8 नभोगुणं; K7 D4.9 G3.6 M7 (first time) शब्दगुणे (G3.6 °णाश्च; M7 °णो); M1.6.7 (second time) वायुगुणे (for शब्दगुणं). M7 (first time) विद्याच् (for चैव). —^{d}) T2 गुणं (for गुणस्). — M1.6 om. 32^{ef}.

33 ^{b}) K7 D4.9 T G1–3.6 अव्यक्तकं (for °जं). —^{c}) K6 ·भूतस्थे; T2· भूतस्थस् (for °स्थं). —^{d}) B7 बुध्यत; B9 Dn1 Ds D3.6.8 बुध्यति (for बुध्येत).

34 ^{a}) V1 एतद्भावं· —^{b}) K7 V1 D4.9 वदंति (for वहन्ति). —^{c}) D7 T1 G1.2 श्रिया (for श्रिता). D7 दैवं; M6 देहे (for देवं). ❀ Cn: विरजसं सर्वप्रवृत्तिशून्यं कूटस्थम् । ❀ —^{d}) M7 तम् (for यम्). Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 यमाहुः प्रकृतेः परं.

नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् ।
व्याप्य शेते महानात्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ ३५
अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्ताव्यक्तोपदेशवान् ।
व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ॥ ३६
यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥ ३७
सोऽत्र वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति ।
कारणं तस्य देहोऽयं स कर्ता सर्वकर्मणाम् ॥ ३८
अग्निर्दारुगतो यद्वद्भिन्ने दारौ न दृश्यते ।
तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ॥ ३९
नदीष्वापो यथा युक्ता यथा सूर्ये मरीचयः ।
संतन्वाना यथा यान्ति तथा देहाः शरीरिणाम् ॥ ४०
स्वप्नयोगे यथैवात्मा पञ्चेन्द्रियसमागतः ।
देहमुत्सृज्य वै याति तथैवात्रोपलभ्यते ॥ ४१
कर्मणा व्याप्यते पूर्वं कर्मणा चोपपद्यते ।
कर्मणा नीयतेऽन्यत्र स्वकृतेन बलीयसा ॥ ४२

C. 12. 7687
B. 12. 210. 45
K. 12. 212. 60

---

35 Ś1 K1. 2. 4 om. 35[ab]. — [a]) D5 T2 नवद्वार- (for °द्वारं). ❀ C3: विषयैः पूर्यते दुःखायास्यत इति पुरं शरीरम् । देवाधिष्ठितत्वात्पुण्यम् । ❀ — [b]) D4 T2 समन्वितां (T2 °तः). — [c]) Ś1 K1. 2 पुमानात्मा; D7 महात्मासौ; G3. 6 महांस्तात (for महानात्मा).

36 [a]) K7 V1 B7. 9 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 चामरश्च (for सोऽम°). — [b]) K6. 7 D9 G2 व्यक्ताव्यक्ताप- (for °व्यक्तोप-). ❀ Cp: व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयोः, उपदेशः तत्प्रेरणम्, तद्वान् । ❀ — [c]) K1 सगुणे; K2. 4. 7 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 सगुणी; B6. 7. 8 (marg. as in text) °णैः (for सगुणः). Ś1 K1. 6 B6. 8 (both marg.) Da3. a4 D5 [ऽ]सूक्ष्मः (for सूक्ष्मः). — [d]) B6–9 Da3. a4 Dn4 D3. 6 द्रव्यभूत- (B6. 9 Da4 °भूतो; Da3 °सूतो) (for सर्वभूत-).

37 [a]) G2 दीपं. — [b]) Da4 ह्रस्वौ (for ह्रस्वो). — [c]) Da3. a4 ज्ञात्वात्मानं (for ज्ञाना°).

38 [a]) K4 स्तोत्रं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 श्रोत्रं; K7 D4. 9 · स तु (for सोऽत्र). D4 वेद्यते (for वेद°). — [c]) T1 G3. 6 M5. 6 करणं (for का°). K6 यस्य. — [d]) K7 सर्वकर्तृषु कर्मणां.

39 [a]) G3. 6 तरुगतो (for दारु°). — [b]) K6. 7 D4. 5. 9 दारुभेदे; G2 भिन्नो दारौ (for भिन्ने दारौ). — D5 om. (hapl.) 39[cd]. — [d]) V1 B8 (marg.) D4. 9 M7 ऋते योगात्र; Bo. 6 (marg.). 8. 9 Da3. a4 Dn4 Ds1. s2 (by corr.) D2. 3. 6. 8 भिन्ने देहे न; T G1. 3. 6 M6 भेदे चैवात्र (for योगेनै°). K6 तु; K7 B6 Dn1 Ds2 (before corr.) D5 [अ]नु- (for [अ]त्र). — After 39, K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

569* अग्निर्यथा ह्युपायेन मथित्वा दारु दृश्यते ।
तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ।

[K7 Da4 G1 om. (hapl.) line 1. — (L. 1) K6 B8 G2 [अ]भि-; T1 G3. 6 [अ]पि (for हि). T1 G2. 3. 6 [अ]त्रैव (for दारु). — M1 om. (hapl.) line 2. — (L. 2) K7 शतयोगाच्च दृश्यते (for the post. half).]

40 D4 om. 40[a]. — [a]) K1 संतत्वास्स; K4. 6 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 संतत्वाद्; K7 स तत्त्वानां (for संतन्वाना). D7 T G1–3. 6 M7 सदा; M1. 5. 6 पथा (for यथा). Ds2 याति; G3. 6 यातास् (for यान्ति). — [d]) B6 Ds1 शरीरिणः (Ds1 °णी).

41 [a]) Ś1 (also as in text) Da4 D4 स्वप्नप्रयोगे; T1 स्वप्ने योगे (for स्वप्नयोगे). Bo G1 तथैव. — [b]) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6 -समायुतः; B8 °हतः; D8 -समन्वितः; D7 T1 G1. 2 -समागमः (for °गतः). D8 शरीरस्थः समायुतः. — [c]) K7 जाति (for याति). — [d]) Ś1 K1 [अ]त्रैव (by transp.); K4. 6. 7 D2. 4. 5. 8. 9 [ए]वात्मा. D6 M7 [उ]पलक्ष्यते (for °लभ्यते).

42 K7 om. (hapl.) 42[ab]. — [a]) K6 Dn1 D2. 5 बा(K6 ब)ध्यते; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn4 Ds D3. 6. 8 चोद्यते; Da3 M1 Cpp च्याव्यते; Da4 व्याव्यते; D7 T1 G1. 2 वाच्यते; T2 G3. 6 वाप्यते (for व्या°). K6 B7 Dn1. n4 D2. 3. 5 रूपं; G1 lacuna (for पूर्वं). ❀ Cp: च्याव्यते इति पाठे त्याज्यते । ❀ — [b]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 [ए]व (for च). K4. 6 Bo. 9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 [उ]पलभ्यते; Cpp [उ]पपाद्यते (gloss: देहान्तरं प्राप्यते) (for °पद्यते). ❀ Ca: व्याप्यते पूर्वदेहं त्याज्यते । उपपद्यते देहान्तरं नीयते । ❀ — 42[cd] is damaged in B7. — [c]) Da3. a4 M7 तत्र; Ds2 यत्र (for ऽन्यत्र). — [d]) Da4 Ds1 सुकृतेन (for स्व°).

C. 12. 7688
B. 12. 210. 46
K. 12. 212. 61

स तु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वान्यं प्रतिपद्यते ।
तथा तं संप्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्मजम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

गुरुरुवाच ।
चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानि च ।
अव्यक्तनिधनं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः ॥ १
यथाश्वत्थकणीकायामन्तर्भूतो महाद्रुमः ।
निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात्संभवस्तथा ॥ २
अभिद्रवत्ययस्कान्तमयो निश्चेतनावुभौ ।
स्वभावहेतुजा भावा यद्वदन्यदपीदृशम् ॥ ३
तद्वदव्यक्तजा भावाः कर्तुः कारणलक्षणाः ।
अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहिताः ॥ ४
न भूः खं द्यौर्न भूतानि नर्षयो न सुरासुराः ।
नान्यदासीदृते जीवमासेदुर्न तु संहितम् ॥ ५

---

43 a) Da4 D4 नु (for तु). D6 देवो; D7 T G1-3. 6 M5 देही (for देहाद्). — b) M1. 6. 7 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). K6 [अ]न्यत् (for [अ]न्यं). D5 त्यक्त्वा संप्रतिपद्यते. — c) K6 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 [अ]न्यं; D5 ते (for तं). — d) G3 -ग्राम- (for -ग्रामं). K1. 6 D5 स्वकर्मभिः (K1 °णं).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2-6. 8. 9 G2 M7 वार्ष्णेयाध्यात्मं; K4 वार्ष्णेयव्याख्यानं; M1. 6 वार्ष्णेयाध्यात्मे इंद्रियोत्पत्तिः; M5 °याध्यात्मे शरीरात्मविवेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 37; Dn4 Ds2 D3 36; D8 M1. 6. 7 35; T2 G2 51. — *Śloka no.:* Da4 D8 48; Dn1 47; Dn4 46.

204

1 K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-6. 8. 9 G2 M1. 6. 7 भीष्म (for गुरुर्). — a) B9 चतुर्भूतानि (for °विधानि). K7 om. भूतानि. — c) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cv -लक्षणं; D6 -मक्षयं (for -निधनं). — f) B7 om. कं मनः. T1 G1. 2 अव्यक्तात्मकृतं मनः; G3. 6 °त्मात्मकर्मणां (sic). ❀ Cn : अव्यक्तात्मात्मकं, अव्यक्तो य आत्मा तदात्मकं, द्वितीयेन्दुवत्तत्रैव कल्पितम् । ❀

2 a) B7 om. श्वत्थकर्णीकायां. K6 स्वल्प; T2 M1. 6 [अ]श्वत्थः (for [अ]श्वत्थ-). T2 कर्णिकायाम् (for -कणी°). — b) D7 (by corr. as in text) महात्मनः (for °द्रुमः). — d) Ś1 K1 अध्यात्मात् (for अव्यक्तात्). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

570* आत्मानमनुसंयाति बुद्धिरव्यक्तजा तथा ।
तामन्वेति मनो यद्वल्लोहवर्मणि संनिधौ ।

3 b) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 अयो निश्चेतनं यथा. — c) K1 D5 -हेतुजाद्भावात्. — d) Ś1 K1. 2 तद्वद्; B6. 9 Da3. a4 Ds2 T1 M7 यद्यद् (for यद्वद्). D5 अन्यम् (for अन्यद्).

4 a) Ds1 यद्वद् (for तद्वद्). — b) K2 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D6. 7 T2 कर्तृ°; D5 कथं (for कर्तुः). Ś1 K2 D7 (marg.) T G1-3. 6 करणलक्षणाः (for कारण°). — Ś1 reads 4c-6d on marg. — c) K1 corrupt; Ds D2. 5. 6 चेतयितुं (for चेतयितुः). — d) K6 अभिसंमताः; V1 B6-9 Dn1 D5. 7 G1-3. 6 M1. 5-7 °संगताः; Bo Da3. a4 Dn4 Ds D2. 6. 8 T अभि(Ds2 °ति)संहताः (T2 °ह्वताः) (for °संहिताः).

5 Ś1 reads 5 on marg. — a) Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6-8 T1 transp. खं द्यौर् and न. — b) V1 ऋषयो (for नर्षयो). T1 नासुरासुराः. — c) M5 अन्यद् (for नान्यद्). Da3. a4 जीवाद् (for जीवम्). ❀ Cv : जीवं, जीवयतीति जीवो नारायणः । ❀ — d) K6 D4 नु; V1 Ds M5 च; G2 हि (for तु). M5 संहर्तिं (for ... Ś1 हेतुमत्यंतसंहितं. ❀ Cn :

सर्वनीत्या सर्वगतं मनोहेतु सलक्षणम् ।
अज्ञानकर्म निर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणम् ॥ ६
तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्यसंग्रहकारकम् ।
येनैतद्वर्तते चक्रमनादिनिधनं महत् ॥ ७
अव्यक्तनाभं व्यक्तारं विकारपरिमण्डलम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं स्निग्धाक्षं वर्तते ध्रुवम् ॥ ८

स्निग्धत्वात्तिलवत्सर्वं चक्रेऽस्मिन्पीड्यते जगत् ।
तिलपीडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसंभवैः ॥ ९
कर्म तत्कुरुते तर्षादहंकारपरिग्रहम् ।
कार्यकारणसंयोगे स हेतुरुपपादितः ॥ १०
नात्येति कारणं कार्यं न कार्यं कारणं तथा ।
कार्याणां तूपकरणे कालो भवति हेतुमान् ॥ ११

C. 12 7709
B 12.211 ॥
K. 12.213. 16

संहतं अज्ञानोपाधिं जीवम् । एते राजानं भृत्या इव नाप्यासेदुः, पश्चादपि नासादितवन्तः । ❀

6 Ś1 reads 6 on marg. — a) K4 सर्वनीत्यः; K6 पूर्वनित्यं; V1 Bo. 6-9 (B6. 8 marg. as in text) Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5-8 Cv पूर्वं नि(D6 पूर्वाद्वि)त्यं; Da3. a4 सर्वरीत्या; T G1-3. 6 M5. 6 Cs सर्वं नित्यं (for सर्वनीत्या). ❀ Cs : सर्वं नित्यमिति । सर्वेण प्रमाणेन सर्वैर्ज्ञातम् ॥ Cv.: पूर्वं नित्यमित्यत्र नित्यं प्रवाहतो नित्यम् । ❀ — b) K2. 4. 6 Bo. 6 Dn1. n4 D3. 5. 8 मनोहेतुमलक्षणं; G1-3. 6 °हेतु स्वलक्षणं; M7 °हेतुः सलक्षणः. — D5 om. (hapl.) 6cd.

7 a) Ds1 D6. 8 तं (for तत्). D7 T G2. 3 M7 न कारणेना(M7 °न)संयुक्तं; G1 नारायणेन संयुक्तं; M1. 5. 6 न कारणैरसंयुक्तं (M5 °रसंसृष्टं). — b) Da4 D7 T1 G1. 2 M6. 7 कार्यं (for कार्य-). B7 Da3 -कारणं; Da4 -सारणं (for -कारकम्). — c) Dn1 D7 T G1-3. 6 M1 तद् (for [ए]तद्). ❀ Cn: येन संग्रहेण तत् तादात्म्यं वर्तते, अनुवर्तते । वासनावशात्कर्म कर्मवशाच्च वासना इति चक्रं चक्रवदनवरतप्रवाहम् । ❀ — d) V1 reads from अनादि up to अस्मिन् (in 9b) on marg. — After 7, Kumbh. ed. Cv ins.:

571* येन स्वभावसद्भावं हेतुभूता सकारणा ।
　　एवं प्राकृतविस्तारो ह्याश्रित्य पुरुषं परम् ।

[(L. 2) ❀ Cv : प्राकृतविस्तारः । परं पुरुषमाश्रित्य हि कर्म तत्तज्जीवस्वभावाधीनम् । स च स्वभावः परमपुरुषाधीनः । अतः स एव सर्वस्यापि मूलकारणमिति भावः । ❀]

8 V1 reads 8 on marg. — a) K7 D4. 9 M5 अव्यक्तनाभि; G1. 2 अव्यक्ताढं (for अव्यक्तनाभं). — b) Ś1 K1. 2 M1. 6 विकारं (for विकार-).

9 V1 reads up to अस्मिन् on marg. — a) T1 G1. 2 कीलवत् (for तिलवत्). — c) K4 T2 तिलपिंडैर्; G1. 2 कीलपिंडैर् (for तिलपीडैर्). — d) K6 भौमैर् (for भोगैर्). — After 9, Kumbh. ed. Cv ins.:

572* प्राणेनायं हि शान्ते तु विरोधात्प्रतिपालनम् ।
　　देहस्येपून्य आस्ते यः शुद्धोऽचिन्त्यः सनातनः ।
　　आमयन्नेषतो (sic) याति कालचक्रसमन्वितः ।
　　भूतानि मोहयन्नित्यं चक्रस्य च रयं गतः ।
　　स्नेहद्रव्यसमायोगे क्षेत्रपाचं न वस्तुषु ।　　[5]
　　तिलवत्पीडिते चक्रे ह्याधियन्त्रनिपीडिते ।
　　बहिश्चाधिष्ठिते यद्वज्ज्ञानिनां कर्मसंभवम् ।

[(L. 1) ❀ Cv : प्राणो पूर्वोक्तः कालचक्रस्य प्रकृष्टचेष्टारूपः जननमरणादिहेतुर्व्यापारः । ❀ — (L. 2) ❀ Cv : देहस्य प्राकृतदेहस्य, इषुः इच्छा, तया ऊनं न्यूनं शून्यमिति यावत्, यज्ज्ञानं तत्संबन्धि । देहस्येपूनः यः आस्ते । ❀ — (L. 7) Cv बहिशाधिष्ठिते मांसे ज्ञानिनामिष्टसाधनम् ।]

10 a) V1 D5 तत्कर्म (by transp.); T1 कतरत्. D7 T G1-3. 6 M5 तेषाम् (for तर्षाद्). — b) K6. 7 B8. 9 D4. 5. 9 -परिग्रहात्; Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 -परिग्रहः (for °हम्). — c) Ś1 K1. 2 कार्यकारणसंयोगः. — d) M1. 6. 7 उपपादकः. — After 10, Kumbh. ed. Cv ins.:

573* यथाकर्ण्यं च तच्छिष्यस्तत्त्वज्ञानमनुत्तमम् ।
　　[Cv यथा चाकर्ण्यं.]

11 a) K2. 4. 6 Bo. 6-9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 नान्वेति; K7 नान्येति; D6. 7 T1 G1. 2 नान्वेति; Cs नात्येति (as in text). Dn4 कार्ये (for कार्यं). ❀ Cs : नात्येति । कारणं जीवः कार्यशरीरं नात्येति, शरीरप्रवाहो न विच्छिद्यते । ❀ — b) Da3 ज्ञानसंभवैः (for कारणं तथा). — c) Cnp as in text. Ś1 K1. 2. 4 कार्याण्यनेन (K1. 2. 4 °नून-) करणात्; K7 D4. 9 कार्याणां मूलकरणे; V1 Dn1 कार्यव्यक्तेन करणे; Da4 Dn4 Ds2 D3. 5. 6. 8 कार्याणां रूपकरणे; T1 कर्मण्यननुकरणे; T2 कार्ये अनूनकरणे; G1-3. 6 M1. 6. 7 कर्मण्य(G3. 6 M1. 6. 7 कार्ये ह्य)नूनकरणे; M5 कार्ये ह्यनूनं करणे. — d) D7 T G1-3. 6 कारणं (for हेतुमान्).

C. 12. 7700
B. 12. 211. 12
K. 12. 213. 17

हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परम् ।
अन्योन्यमभिवर्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा ॥ १२

सरजस्तामसैर्भावैश्च्युतो हेतुबलान्वितः ।
क्षेत्रज्ञमेवानुयाति पांसुर्वातेरितो यथा ।
न च तैः स्पृश्यते भावो न ते तेन महात्मना ॥ १३

सरजस्कोऽरजस्कश्च स वै वायुर्यथा भवेत् ।
तथैतदन्तरं विद्यात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्बुधः ।
अभ्यासात्स तथा युक्तो न गच्छेत्प्रकृतिं पुनः ॥ १४

संदेहमेतमुत्पन्नमच्छिनद्भगवानृषिः ।
तथा वार्तां समीक्षेत कृतलक्षणसंमिताम् ॥ १५

बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संबध्यते पुनः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

---

12 ^{a}) K4 om. (hapl.) from हेतुयुक्ताः up to हेतु (in 13^b). — ^{b}) K7 D4. 9 विकारांश्च; T1 विकारश्च; G2 प्रकाराश्च (for विकाराश्च). — ^{c}) M1. 6. 7 अभिवर्धंते (for °र्तन्ते). — ^{d}) Ś1 K1. 2 पुरुषाधिष्ठितं. M1 तदा (for सदा). B9 पुरुषाधिनतिष्ठताः (sic).

13 K4 om. up to हेतु (cf. v. l. 12). — ^{a}) K6. 7 V1 Dn1. n4 D2. 4. 5. 8. 9 राजसस्तामसैर्भावैश्च; D7 T1 G1 सत्त्वं रजस्तमोभावैश्च; T2 Cv सत्त्वरजस्तामसैर्भावैश्च (hypermetric); G3. 6 सत्त्वं रजस्तामसैश्च. — ^{b}) Ś1 युतो; D7 T2 G1. 3. 6 युक्तो; G2 यातो (for च्युतो). K6 D8 D3. 7 T1 G1 M1. 5 हेतुर् (for हेतु-). D5 -बलान्विताः; G2 M1. 6. 7 -बलान्वितैः. G3. 6 भावैर्युक्तो बलान्वितः. ❀ Cn : च्युतः पूर्वदेहाद्विभ्रष्टो जीवः । ❀ — ^{c}) D8 (before corr.) एषानुयाति; G2 एवानुयाती; M6 एवानुयांति. — ^{d}) K6. 7 V1 B6. 7 Da3. a4 Dn4 Ds1 D4–6. 8 पांशुर् (for पांसुर्). — ^{e}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 स (for च). K1. 6 सूच्य(K6 ड्य)ते; V1 G3 स्पृशते; Da3 स्पृश्यतो; D4 स्पृश्यतो (for स्पृश्यते). K6. 7 D4. 5. 9 देही; Dn1. n4 D2. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 भावैर् (for भावो). — ^{f}) K7 D4. 9 न च तेन; Da4 न तेन (submetric); Ds2 न त्वेतेन.

14 ^{a}) K7 रजस्कोप्यरजस्कश्च; Dn4 सरजस्कारजस्कश्च; D4. 9 रजस्को अ(D9 °स्कोथ)रजस्कश्च; D6 सरजस्को रजश्चैव. — ^{b}) V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M6 सैव; B7 [अ]सत्त्व-; Dn1. n4 M1 नैव; D7 T G1–3. 6 M5 स च (for स वै). V1 Bo. 6–8. Da3. a4 भवेद्यथा (by transp.); Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 भवेत्तथा. Ś1 K1. 2. 4 वायुरेको यथा भवेत्. — ^{c}) B8. 9 [ए]वम् (for [ए]तद्). K7 कुर्यात् (for विद्यात्). — ^{d}) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M5. 6 Cv सत्त्व- (G1 °त्वे-) (for क्षेत्र-). ❀ Cv : सत्त्वस्य जीवराशेः । ❀ — ^{e}) D5 अभ्यासात्मतया; D7 T1 G1–3. 6 अभ्यासात्स(D7 G1 °त्स)ततं. — ^{f}) B6–9 Da3. a4 त(B7 ग)तः (for पुनः).

15 V1 reads 15^a–16^b on marg. — ^{a}) K6. 7 V1 Bo. 6. 9 Ds2 D5. 7 T G1. 3. 6 M7 एतद् (for एतम्). — ^{c}) K6 Da3. a4 M7 यथा वार्तां; K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M5 यथा(D4 °या)वर्त्तां (D5 °र्त्तात्) (for तथा वार्तां). Ś1 K1. 2 परीक्षेत; Ds2 समीक्षे तु (for समीक्षेत). Da3 lacuna for क्षेत. B7. 8 तथा वार्तान्विते क्षेत्रे. — ^{d}) Da3 lacuna for कृतल. Ś1 K1 D2 -संमतां; K7 B6 (marg.). 8 (marg. as in text) D4. 6. 8. 9 -संमितं; Da4 -संमिताः; Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -संविदं; D5 -संमितान् (for -संमिताम्).

16 V1 reads 16^{ab} on marg. — ^{a}) Da4 D6 -रुद्धानि (for -दग्धानि). — ^{c}) D7 ज्ञानदंडैस्. — ^{d}) K6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 संपद्यते; K7 D4. 9 संयुज्यते; G1 संबुध्यते (for संबध्यते).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 4. 6. 7 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 4 Bo. 7 Da3 D2–4. 8. 9 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1. 6. 7 क्षेत्रज्ञाधिष्ठानोपदेशः; M5 देहानां कर्महेतुकत्वप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 38; Dn4 Ds2 37; D8 36; T2 G2 52. —*Śloka no.:* Da4 17; Dn1 D8 18.

२०५

गुरुरुवाच ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथायमुपपद्यते ।
तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ॥ १
दुर्लभा वेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः ।
प्रयोजनमतस्त्वत्र मार्गमिच्छन्ति संस्तुतम् ॥ २
सद्भिराचरितत्वात्तु वृत्तमेतदगर्हितम् ।
इयं सा बुद्धिरन्येयं यया याति परां गतिम् ॥ ३
शरीरवाननुपादत्ते मोहात्सर्वपरिग्रहान् ।
कामक्रोधादिभिर्भावैर्युक्तो राजसतामसैः ॥ ४
नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीप्सन्देहयापनम् ।
कर्मणो विवरं कुर्वन्न लोकानाप्नुयाच्छुभान् ॥ ५
लोहयुक्तं यथा हेम विपक्वं न विराजते ।
तथापक्वकषायाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ॥ ६
यश्चाधर्मं चरेन्मोहात्कामलोभावनु प्लवन् ।

C. 12. 7713
B. 12. 212. 7
K. 12. 214. 10

205

1 B7 om. the ref. Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 भीष्म (for गुरुर्). — a) T2 G2 M1. 7 निवृत्ति- (for प्रवृत्ति-). Da4 प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे. — b) K6 B9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D3. 5. 6 T2 M5 यथा समुप-; D7 T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 येषां समुप- (for यथायमुप-). Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 -लभ्यते (for -पद्यते). — c) Da3. a4 G3 अज्ञान- (for विज्ञान-). Ca तथाविज्ञाननिष्ठानाम् (gloss: अनध्यात्मविदां). — d) K1. 7 अन्य- (for अन्यत्). T2 तत्त्वान् (for तत्त्वं).

2 a) K2 देव-; B9 lacuna (for वेद-). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वेदांतेषु (for वेदोक्तेषु). G1 व्यवस्थितः. — c) K1 प्रयोजनसतास्तत्र; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 °जन(Da3 Dn1. n4 D6. 8 °नं)महत्त्वात्तु; K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 °मत- (D5. 7 G1 °ह)त्वं तु; B3 (marg.) °परं ते तु. — d) M1. 5. 6 नेच्छंति (for इच्छन्ति). K1 संस्तुतां; D5 संश्रुतं; D7 T G1–3. 6 M7 सत्कृतं; M6 संस्कृतं (for संस्तुतम्). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

574* वेदस्य न विदुर्भावं ज्ञानमार्गप्रतिष्ठितम् ।

3 a) G2 सद्भिराचरितत्वं तु; G6 असद्भ्याचरितत्वात्तु (sic). — b) K7 D9 मतम्; D4 व्रतम् (for वृत्तम्). Ds2 नगर्हितं (for अग°). — c) M1 स्व- (for सा). K6 Bo Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 अभ्येत्य; K7 D4. 5. 9 इत्येवं; V1 B6–9 अप्येवं; Dn4 अत्यत्ति; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अन्यैव (for अन्येयं). — d) K1. 6 B9 D6 यथा; D5 यां यां (for यया). Ś1 K1. 2. 7 V1 Ds1 D4. 5. 8. 9 यांति; D6 T2 यायात् (for याति). T2 परमां (for परां). Dn4 G1. 2 ययातिपरमां गतिं; M1. 5–7 ययेयात्परमां गतिं.

4 a) D5 शरीरं चानुपादत्ते. — b) V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सर्वान् (for सर्व-). T G1. 3. 6 M1. 5–7 -परिग्रहं (for °ग्रहान्). — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 क्रोधलोभादिभिर्भावैर् (D4 °व-). — d) D6 मुक्तो (for युक्तो).

5 b) K6. 7 D4. 9 -यापनां; Bo -पावनं; Ds1 -पापनं; D5. 7 -पातनं (for -यापनम्). — c) K1 कर्माणां; K4 V1 Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn कर्मणा (for °णो). K2 विवरान्; T2 G3. 6 विचयं (for विवरं). — d) K7 D4. 5. 9 प्राप्नुयात्; Ds2 नाप्नु° (for आप्नु°). B7 शुभं (for शुभान्).

6 a) B9 लोभयुक्तं (for लोह°). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 तथा (for यथा). K1 corrupt; M1 हेमं. — b) K7 D4. 9 अपक्वं (for वि°). ❀ Cn: विपक्वम् पाकहीनम्, भावे निष्ठा । ❀ — c) G2 यथा (for तथा). — After 6, Kumbh. ed. Cv ins.:

575* केचिदात्मगुणं प्राप्तास्ते मुक्ताश्चक्रबन्धनात् ।
इतरे दुःखसद्वंद्वास्तथा दुःखपरायणाः ।
शुकाकर्मानुरूपं ते जायमानाः पुनः पुनः ।
क्रोधलोभमदाविष्टा मूढान्तःकरणाः सदा ।
यथा.........संछाया नास्ति नित्यतया पुरा । [5]
गुणानेव तथा चिन्त्या सन्त्येति च विदुर्बुधाः ।

[(L. 1) ❀ Cv: आत्मगुणं परमात्मानम् । ❀ — (L. 3) शुकाः (?).]

7 G1 om. 7ab. — a) Ś1 K1. 4 G2 यथाधर्मं; D6 धर्मं यथा (for यश्चाधर्मं). K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 लोभात् (for मोहात्). — b) K6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 कामक्रोधाव् (B9 °द्); B6 Da4 कामात्क्रोधाद् (Da4 °व्)

C. 12. 7713
B. 12. 212. 7
K. 12. 214. 10

धर्म्यं पन्थानमाक्रम्य सानुबन्धो विनश्यति ॥ ७
शब्दादीन्विषयांस्तस्मादसंरागादनुप्लवेत् ।
क्रोधहर्षौ विषादश्च जायन्ते हि परस्परम् ॥ ८
पञ्चभूतात्मके देहे सत्त्वराजसतामसे ।
कमभिष्टुवते चायं कं वा क्रोशति किं वदेत् ॥ ९
स्पर्शरूपरसाद्येषु सङ्गं गच्छन्ति बालिशाः ।
नावगच्छन्त्यविज्ञानादात्मजं पार्थिवं गुणम् ॥ १०
मृन्मयं शरणं यद्वन्मृदैव परिलिप्यते ।
पार्थिवोऽयं तथा देहो मृद्विकारैर्विलिप्यते ॥ ११
मधु तैलं पयः सर्पिर्मांसानि लवणं गुडः ।
धान्यानि फलमूलानि मृद्विकाराः सहाम्भसा ॥ १२
यद्वत्कान्तारमातिष्ठन्नौत्सुक्यं समनुव्रजेत् ।
श्रमादाहारमादद्यादस्वाद्वपि हि यापनम् ॥ १३
तद्वत्संसारकान्तारमातिष्ठञ्श्रमतत्परः ।

(for कामलोभाद्). Ś1 K2 अनाप्नुवन्; B8 उपप्लवन् (for अनु प्लु°). K4 T1 कामलोभानवाप्नुवन्; G2 °लोभा·दुपप्लवन्. — [c]) K6.7 V1 धर्मं; D7 G1.2 धर्मं (for धर्म्यं). K6.7 D4.9 T2 G3.6 M1.5–7 Cnp उत्क्रम्य; T1 G1.2 उत्क्रृत्य; Cn आक्रम्य (as in text). — [d]) Cs सानुबंधं; Csp सानुबन्धो (as in text). — After 7, Kumbh. ed. ins.:

576* अचलं ज्ञानमप्राप्य चलचित्तश्चलानियात् ।

8 Dn4 om. 8. — [a]) M6 शब्दादि· (for °दीन्). — [b]) Ś1 K1 असंरागान्; K4 असंराग्राम्; Bo.6.8.9 Dn1 Ds D2.3.6.8 नसंरागाद्; B7 damaged (for असं°). K4.6 Bo.6.8.9 Da3.a4 D4.5.9 अनुव्रजेत्; K7 Dn1 Ds D2.3.6.8 अयं व्रजेत्; V1 D7 T G1.3.6 उपप्लवेत् (for अनु°). G2 मोहलोभादुपप्लवेत्. — [c]) K4.6 V1 Bo.6.7 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.5.6.8 M5 क्रोधो हर्षो (for क्रोधहर्षौ). B8 (marg. as in text).9 विवादश्च; D7 G1.2 द्विपादश्च; M1.6 विषादं. — [d]) K6 जीयंते; K7 जायते. K1 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1 Ds2 D2.3.7.8 Ca ह; K6 B6 G2 च; K7 Ds1 lacuna (for हि). K4.6 V1 Bo.7.8 (marg.) Dn1 Ds D2.3.6–8 T1 G1–3.6 M5 परस्परात् (for °रम्). — After 8, Kumbh. ed. ins.:

577* गुणाः कार्याः क्रोधहर्षौ सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
द्वंद्वान्यथैवमादीनि विजयेच्चैव सर्ववित् ।

9 [b]) K4 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.6.8 सत्त्वे (for सत्त्व·). K6.7 D4.5.9 रजःसत्त्वतमोमये. — [c]) B8 (marg.) Dn1 Ds2 M1 किम्; M7 तम् (for कम्). K1.2.7 वायं (for चायं). D8 कर्मभिष्टुवते चायं; D7 T1 G1–3.6 कर्मभिर्बध्यते चायं. — [d]) B6.7.9 D3.4.6–9 T1 G1–3.6 किं वा; Dn1 D5 किं च; M6 को मा; M7 कस्मात् (for कं वा). Dn1 D5 [आ]क्रोशति (for क्रो°). Ś1 K1.2 कं वदेत्. K7 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.4.6.8.9 T2 M1.5–7 किं वदन् (for किं वदेत्).

10 [a]) Ś1 K1.2.4 Da3.a4 शब्द·; D4 स्पर्शं; T2 स्पृशन् (for स्पर्श-). — [b]) D5.7 गच्छति. K1 बालिशः; M1.5.6 [अ]बालिशाः. — [c]) Da4 D5.6 नावगच्छति. K1 (before corr. as in text).4 B7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1 Cn विज्ञानाद्; K6 [अ]व° (for [अ]वि°). ❀ Cn: विज्ञानाद्विपर्ययबुद्धेः । ❀ — [d]) K4 V1 Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 आत्मानं (for आत्मजं). B9 आत्मानं ज्ञानमुत्तमं.

11 [a]) Ds1 T2 G1.2 मृण्मयं. K7 D4.9 विद्वन् (for यद्वन्). — [b]) K7 B9 D4 मृदेव. Dn4 परिविष्यते; G1 °कल्प्यते (for °लिप्यते). — K2.4.7 om. (hapl.) 11[cd]; Ś1 reads it on marg. 11[c] is damaged in B7. — [c]) T2 तदा; M1 यथा (for तथा). — [d]) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 M1.5.7 मृद्विकारान् (D5 °रो) (for °कारैर्). K6 न लिप्यते; B6 M1.6 न पश्यति; B7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D5.7.8 T G1–3.6 M7 न (Dn4 च) नश्यति; M5 न दृश्यते (for विलिप्यते).

12 [a]) D7 T1 G1.2 तैल· (for तैलं). K6 Da4 Ds1 सर्पि·; G1 सर्पी. — [b]) K1 D9 गुरुः; K2 M1 गुणं; D7 T G1–3.6 गुडं; M5–7 गुळं (for गुडः).

13 [a]) K7 D4.9 आतिष्ठेन् (for °ष्ठन्). ❀ Cs: कान्तारम् अन्नाद्यभावस्थलम् । ❀ — [b]) K1.6.7 D9 G3 नोत्सुक्यं; M7 (*sup. lin.*) नौत्सुक्यात् (for °क्यं). M7 ·व्रजन् (for ·व्रजेत्). ❀ Cs: औत्सुक्यं स्वाद्वाहाराभिलाषम् । ❀ — [c]) K6 V1 Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 ग्राम्यम्; K7 Da3.a4 D4.9 ग्रामाद्; T2 क्रमाद् (for श्र°). Da4 आसाद्य (for आदद्याद्). — [d]) K2 असमाद्वपि (sic); Da3 अद्याद्वापि; Da4 दद्याद्वापि; G1 नस्वाद्वपि (for अस्वा°). K6 D6 पावनं; D7 यापयेत्; G1 धापयन् (for यापनम्). Ds अस्वाद्यमपि यापनं; G2 अस्वाद्वपक्षदे पुनः (sic). ❀ Cn: यापनम् देहनिर्वापकम् । ❀

यात्रार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा ॥ १४
सत्यशौचार्जवत्यागैर्यशसा विक्रमेण च ।
क्षान्त्या धृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च ॥ १५
भावान्सर्वान्यथावृत्तान्संवसेत यथाक्रमम् ।
शान्तिमिच्छन्नदीनात्मा संयच्छेदिन्द्रियाणि च ॥१६
सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः ।
चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यज्ञानाज्जन्तवो भृशम् ॥ १७
तस्मात्सम्यक्परीक्षेत दोषानज्ञानसंभवान् ।
अज्ञानप्रभवं नित्यमहंकारं परित्यजेत् ॥ १८
महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ।
त्रैलोक्यं सेश्वरं सर्वमहंकारे प्रतिष्ठितम् ॥ १९
यथेह नियतं कालो दर्शयत्यार्तवान्गुणान् ।
तद्वद्भूतेष्वहंकारं विद्याद्भूतप्रवर्तकम् ॥ २०
संमोहकं तमो विद्यात्कृष्णमज्ञानसंभवम् ।
प्रीतिदुःखनिबद्धांश्च समस्तांस्त्रीनथो गुणान् ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च निबोध तान् ॥ २१

C. 12. 7728
B. 12. 212. 22
K. 12. 214. 31

---

14 ^{a}) Ca एवं (for तद्वत्). — ^{b}) D5. 7 आतिष्ठेच् (for °द्यन्). G1 श्रितमत्परं; M1. 6 श्रमतः परं; M7 श्रमतत्परं. K1 च स; K2 B7 Da4 T2 G2 Cp शम°; B9 सम- (for श्रम-). — ^{c}) K7 यत्रार्थम् (for या°). — ^{d}) K1 व्यादितो (for व्याधितो). Dn4 भैषजं. K6 B8 Ds2 तथा (for यथा). — After 14, Kumbh. ed. ins.:

578* भक्षणे श्वापदैर्मार्गादिति चारं करोति चेत् ।
एवं संसारमार्गेण यात्रार्थं विषयाणि च ।
न गच्छेद्योगविज्ञानादुन्मार्गे पच्यते तदा ।
तस्माद्दुःखतो मार्गमाश्रितस्तमनुस्मरेत् ।
नानापर्णफला वृक्षा बहवः सन्ति तत्र हि । [5]
भोक्तारो मुनयश्चैव तस्मात्परतरं वनम् ।
अनुमानैस्तथा शास्त्रैर्यशसा विक्रमेण च ।

15 D4 repeats 15^a after 16^{ab}. — ^{a}) G2 सत्यं (for सत्य-). M1. 6. 7 -शीलार्जव- (for -शौचा°). Ś1 K1. 2. 4 शौचसत्यार्जवत्यागैर्; D4 (second time) सत्या-शौचार्जवत्यागो. — G1 om. 15^b–17^a. — ^{b}) K4. 6 B6 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 D8 Cn वचसा; B7. 9 वयसा; Da4 Ds D5. 7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 Cs वचसा (for यशसा). ❀ Cs: वचसा प्रियवचनेन । ❀ — K6 om. 15^c–16^d. — ^{c}) D7 T1 G2. 3. 6 मत्या (for बुद्ध्या). V1 [अ]थ (for च). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 T2 क्षान्त्या (Ś1 K1. 2. 4 सर्वै) बुद्ध्या च धृत्या च. — ^{d}) M1. 6. 7 ह (for च).

16 K6 G1 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) D8 सर्वा-न्भावान् (by transp.); D8 भावान्भावान्. V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 उपावृ(V1 D5 °द्)त्तान् (for यथा°). — ^{b}) K4 संवशेत; K7 B8 (marg.) D4. 9 सं(B8 स)सेवेत; D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 संहरे(T2 M1. 5–7 °हे)त (for संवसेत). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 समीक्ष्य (Da3. a4 Dn4 °क्ष्य) विषयात्मकान्. — After 16^{ab}, D4 repeats 15^a. — ^{c}) Ś1 K1. 2 इच्छेद् (for इच्छन्). — ^{d}) K7 संदिच्छेद् (for संय°). M1. 6. 7 अपि (for च).

17 G1 om. 17^{abc} (cf. v. l. 15). — ^{a}) B7 तत्त्वेन (for सत्त्वेन). — ^{b}) G2 च वि- (for चैव). K1 Da4 T1 मोहितः. — ^{d}) T2 विज्ञानाज् (for ह्यज्ञा°).

18 ^{a}) Ds1 D3 परीक्ष्ये(D3 °क्षे)त्तु. — ^{c}) Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 दुःखम् (for नित्यम्).

19 After 19^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

579* देहमूलं विजानीहि नैतानि भगवानतः ।
उपायतः प्रवक्ष्यामि तं च मृत्युं दुरासदम् ।

— ^{c}) Bo Dn1. n4 Ds D3 कर्म (for सर्वम्). — ^{d}) D1. 9 अहंकार- (for °कारे). D2 प्रतिष्ठिते.

20 ^{a}) D7 T1 G1. 2 M6 यथैव; G3. 6 यथा हि (for यथेह). V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 नियतः; B3 (marg.). 8 (marg.). 9 D5 निरतः; Ds2 निहतः (for नियतं). — ^{b}) K1 G2 दर्शयंति. — ^{d}) T2 विंद्याद् (for वि°). Bo. 6–9 Da3 (also as in text). a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कर्म- (for भूत-). K4 -प्रवर्तनं (for °र्तकम्).

21 ^{a}) K2 Da4 स मोहकं; T1 संमोहनं. D8 विंद्यात्. — ^{b}) Da3. a4 कृष्णमज्ञानमुत्तमं. — After 21^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

580* प्रकृतेर्गुणसंजातो महानहंक्रिया ततः ।
अहंकारात्पुनः पश्चाद्भूतग्राममुदाहृतम् ।
अव्यक्तस्य गुणेभ्यस्तु तद्गुणांश्च निबोध तान् ।

— ^{c}) Ś1 K1. 2 Ds1 G2 -निबंधांश्च; Da4 Csp -निष-क्तांश्च (for -निबद्धांश्च). — ^{d}) T2 समंतांस् (for सम-स्तांस्). K7 तथा; D7 अथो (for अथो). — ^{e}) K1 राजसस् (for र°). Da4 सत्त्वं रजस्तमश्चैव.

Ç. 12. 7728
B. 12. 212. 22
K. 12. 214. 32

प्रमोहो हर्षजः प्रीतिरसंदेहो धृतिः स्मृतिः ।
एतान्सत्त्वगुणान्विद्यादिमात्राजसतामसान् ॥ २२
कामक्रोधौ प्रमादश्च लोभमोहौ भयं क्लमः ।
विषादशोकावरतिर्मानदर्पावनार्यता ॥ २३
दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरुलाघवम् ।
विमृशेदात्मसंस्थानामेकैकमनुसंततम् ॥ २४

शिष्य उवाच ।

के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या शिथिलीकृताः ।
के पुनः पुनरायान्ति के मोहादफला इव ॥ २५
केषां बलाबलं बुद्ध्या हेतुभिर्विमृशेद्बुधः ।

---

22 ^{a}) K1 प्रमोदे; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रसादो; K7 D4. 9 प्रमोदो (for °हो). K6 B7 Dn1. n4 Ds1 D2. 5. 8 M7 हर्षजा; T2 °जं; G2 °ज- (for °जः). — ^{b}) M1. 5–7 क्षमा (for स्मृतिः). D7 T G1–3. 6 असंमोहः स्मृतिर्म(T2 °र्धृ)तिः. — ^{c}) K7 D4. 9 इमान् (for एतान्). — ^{d}) Ś1 K1. 2 अन्यान्; D5 एतान्; T2 धीमान्; G2 सात्व- (for इमान्). — After 22, Kumbh. ed. ins.:

581* असंतोषोऽक्षमा धैर्यमतृप्तिर्विषयादिषु ।
राजसाश्च गुणा ह्येते तत्परं तामसाञ्शृणु ।
मोहस्तन्द्री तथा दुःखं निद्रालस्यं प्रमादता ।
विषादी दीर्घसूत्रश्च तत्तामससमुदाहृतम् ।

23 ^{a}) K6 कामः क्रोध-; K7 Da4 D7 G1 कामक्रोधः; V1 B6. 8. 9 Da3 D4. 5. 9 T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 कामः क्रोधः; T2 कामं क्रोधः (for कामक्रोधौ). Da4 G1. 2 प्रसादश्च (for प्रमा°). — ^{b}) K1. 2. 4. 6 D4. 9 लोभो मोहो; K7 लोभो मोहं; G1 लोभमोह- (for °मोहौ). K4 भय- (for भयं). — ^{c}) D2 विशाद- (for विषाद-). Ś1 K1. 2. 4 विमान(Ś1 °शाद-; K1 °वाद)शोकविरतिर् (K1 °तिं); D5 M6 विषादशोकोपरतिर्. — ^{d}) M5. 7 मद- (for मान-). Ś1 K1. 2 अमान्यता; T2 अकार्यता; M5 अनात्मता (for °र्यता). V1 मानं दर्पावमानिता; Da3 मानदर्प***ता; D9 (before corr. as in text) मानदर्पविनार्यता.

24 ^{a}) D7 दोषाणामेव दीनानां. — ^{b}) K7 D4. 9 विचार्य (for परीक्ष्य). K2 Da4 गुण- (for गुरु-). — ^{c}) Ś1 K1. 2 V1 Bo. 6–9 Dn4 D8. 6 विमृषेद्; K4 °ष्येद्; Da4 Ds2 °श्येद् (for °शेद्). Ś1 K1. 2 -संस्थानाद्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M7 -संस्थानम् (for °नाम्). — ^{d}) T2 M5 एकैकाम् (for °कम्). Ś1 (before corr.) K1. 2. 4 B6 (marg.) अनुसंभवं; D7 T1 G1–3. 6 °संचितं; T2 M1. 5 °संततिं (for °तम्). D5 एकैकशमनुत्तमं. — After 24, Kumbh. ed. ins.:

582* यस्मिन्प्रतिष्ठितं चेदं यस्मिन्सज्ज्ञाननिर्गतिः ।
सर्वभूताधिकं नित्यमहंकारं विलोकयेत् ।
विलोकमानः स तदा स्वबुद्ध्या सूक्ष्मया पुनः ।
तदेव भाति तद्रूपमात्मना यत्सुनिर्मलम् ।

25 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 युधिष्ठिर (for शिष्य). — ^{a}) G1 को (for के). G3. 6 मानसास् (for मनसा). K7 त्यक्त्वा; D2 G1. 2 युक्ताः; D7 T1 सक्ताः (for त्यक्ताः). — ^{b}) B6. 8 (both marg. as in text). 9 Da4 D5 दोषाः (for बुद्ध्या). K1 om. (hapl.) from शिथिली up to बुद्ध्या (in 26^{a}). — D7 T G1–3. 6 repeat 25^{cd} after 27^{ab}. — ^{c}) D7 T G2. 3. 6 (all second time) ते (for के). — Da3 reads 25^{d} twice. — ^{d}) D7 (second time) T1 (both times). 2 G2. 3. 6 (last four second time) ते (for के). Da3 (second time). a4 दोषाद् (for मोहाद्). K6 V1 Da4 D7 T G1–3. 6 (last seven both times) M7 (*sup. lin.*) अचला; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Ds D3. 6 अबला; D5 प्राकृता (for अफला). D7 T1 G1–3. 6 (all first time; G1 both times) इति (for इव). Da3 (first time) के महापर्वता इव.

26 K1 om. 26^{a} (cf. v. l. 25). — ^{a}) Da3. a4 तेषां; D5 कथं (for केषां). K2 बलवतां (for बलाबलं). K2 Da4 G1. 2 बुद्धा; D7 T1 G3. 6 बुद्धा (for बुद्ध्या). — ^{b}) Ds1 om. from मृशे up to प्रभो (in 26^{d}). K1. 2. 4 V1 Bo. 6–9 D2. 3. 8 विमृषेद् (for °शेद्). D7 T1 G1–3. 6 पुनः (for बुधः). — ^{c}) K6. 7 D4. 9 मम विभो (for समाचक्ष्व). V1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 एतन्मे संशयं तात (T2 तावच्); Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 एष मे संशयस्ता(Da4 °यं ता)त. — ^{d}) K6. 7 D4. 9 सम्यगाख्यातुमर्हसि; V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 तन्मे ब्रूहि पितामह; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 छेत्तुमर्हस्यशेषतः (M1. 5–7 °संशयं). — After 26, Kumbh. ed. Cv ins.:

583* मह्यं शुश्रूषवे विद्वन्वक्ष्येतद्बुद्धिनिश्चितम् ।
शान्तत्वादपरान्ताच्च आरम्भादपि चैकतः ।
मोक्षो ह्यत्र यथा हेतुरेवमाहुर्मनीषिणः ।

एतत्सर्वं समाचक्ष्व यथा विद्यामहं प्रभो ॥ २६

गुरुरुवाच ।

दोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा विमुच्यते ।
विनाशयति संभूतमयस्मयमयो यथा ।
तथाकृतात्मा सहजैर्दोषैर्नश्यति राजसैः ॥ २७
राजसं तामसं चैव शुद्धात्माकर्मसंभवम् ।
तत्सर्वं देहिनां बीजं सर्वमात्मवतः समम् ॥ २८
तस्मादात्मवता वर्ज्यं रजश्च तम एव च ।
रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं सत्त्वं निर्मलतामियात् ॥ २९
अथ वा मन्त्रवद्ब्रूयुर्मांसादानां यजुष्कृतम् ।
हेतुः स एवानादाने शुद्धधर्मानुपालने ॥ ३०
रजसा धर्मयुक्तानि कार्याण्यपि समाप्नुयात् ।
अर्थयुक्तानि चात्यर्थं कामान्सर्वांश्च सेवते ॥ ३१
तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते ।

C. 12. 7739
B. 12. 212. 32
K. 12. 214. 49

[(L. 1) ❀ Cv : वक्षि ब्रूहि । वच परिभाषणे इति धातोर्लुटि मध्यमपुरुषवचनम् । ❀ — (L. 2) ❀ Cv : अपरान्तात् अपरेषां ज्ञानिनामन्तात् समीपात् । तेषां समीपे वासादित्यर्थः । अत्र हेतुः प्रोक्तः — आरम्भात् पुण्यकर्मणामारम्भाच्च । ❀]

27 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 भीष्म (for गुरुर्). — After the ref., M1. 5–7 ins. :

584* गौरवं तु गुणानां स्यात्तद्धेतूनां बलाबलात् ।

— B7 om. 27^{ab}. — ^{a}) Bo. 6. 8. 9 Dn4 D3. 6 उपच्छिन्नैर्; G1. 2 M1. 6. 7 अवि° (for अव°). — After 27^{ab}, D7 T G1–3. 6 repeat 25^{cd}. — ^{c}) T2 विनाशयंति; G2 °श इति (for °शयति). Cv सद्भूतम् (for संभूतम्). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 अयोमयम्; Da4 अयास्मयम्; M1 ह्यय° (for अय°). — After 27^{cd}, D7 T G1–3. 6 M5 Kumbh. ed. ins. :

585* सहजैरविशुद्धात्मा दोषैर्नश्यति राजसैः ।

— G2 om. (hapl.) 27^{ef}. — ^{e}) M1. 6 [अ]कृतात्म- (for °तात्मा). — ^{f}) D5 नश्यंति. K4 सत्तमैः; K6 Dn1. n4 D5. 7 T G1. 3. 6 M5 तामसैः (for राजसैः).

28 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 तामसं राजसं चैव. — ^{b}) Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शुद्धात्माकाल- (for °कर्म-). M7 -संभवः. K6. 7 B9 Dn1. n4 D4. 8. 9 शुद्धात्मकमकल्मषं; D5 विद्धि तत्कर्मसंभवं. — After 28^{ab}, D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. :

586* शमयेत्सत्त्वमास्थाय स्वबुद्ध्या केवलं द्विजः ।

[G2 स (for स्व-). T2 M5. 7 Kumbh. ed. बुद्ध्या केवल्यान्वितः (T2 Kumbh. ed. °या द्विजः); M1. 6 बुद्ध्या कैवल्यसत्तया (for the post. half).]

M5 Kumbh. ed. cont. :

587* त्यजेच्च मनसा चैतौ शुद्धात्मा बुद्धिमास्थितः ।

[Kumbh. ed. चेतः (for चैतौ).]

— ^{d}) Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 सत्त्वम् (for सर्वम्). M6 क्षमं (for समम्). Ds2 D7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 सर्व (Ds2 °त्त्व)-मात्मवतां क्षरं (Ds2 T2 M1. 5. 7 °मं).

29 ^{a}) K7 D9 आत्मवतां. D7 वर्जं. — ^{b}) D5 राजसं तामसं तथा. — ^{c}) G2 नियुक्तां. — ^{d}) K7 D4. 9 सर्वं (for सत्त्वं). K1 इयत् (for इयात्). — After 29, D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. :

588* आहारान्वर्जयेन्नित्यं राजसांस्तामसानपि ।

[M1 आहाराद्.]

Kumbh. ed. cont. :

589* ते ब्रह्म पुनरायान्ति न मोहादचला इव ।

30 K4 om. (hapl.) 30^{a}–31^{b}. — ^{a}) D7 T1 G1. 2 तत्र यद् (for मन्त्रवद्). — ^{b}) K7 B8 (marg.) Ds D2–4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M7 Cs मांसादानं (for °दानां). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 (marg.). 5. 6. 8 Cn. p आत्मादाना(D5 °त्मदाता)य दुष्कृतं. ❀ Cn : आत्मादानाय बुद्धिवशीकाराय ॥ Cp : आत्मादानाय आत्मनः सर्वतः शोधनाय । Cv : यजुष्कृतमित्यत्र यजुःपदेन यज्ञः कथ्यते । ❀ — ^{c}) K6. 7 V1 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2–9 T1 G1–3. 6 M6. 7 Cn स वै हेतुर्; Bo. 6–9 Da4 Ds1 T2 M1. 5 Cnp सैव हेतुर् (for हेतुः स एव). K7 D4. 9 अनादेयं (for °दाने). ❀ Ca. p : स एव वेद एव अनादाने पशुमारणपूर्वकस्य मांसस्य त्यागहेतुः । Ca (cont.) : अपवर्गादिकारिणां प्रति वेदान्तवाक्यैरेव हिंसादित्यागस्य विशुद्धधर्मरूपस्य विहितत्वात् । ❀ — ^{d}) K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 -कर्मानु-; D6 -धर्मोनु- (for -धर्मानु-).

31 K4 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^{b}) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 समाप्नु(Ds1 D6 °स)ते; D7 T1 G1. 2 M7 समश्नुयात् (for समाप्नु°). — ^{c}) T2 अर्थं; G1 अथ (for अर्थ-). Bo वा (for च). — ^{d}) D7 T1 G1–3. 6 transp. कामान् and सर्वांश्. Bo स (for च).

C. 12. 7740
B. 12. 212. 32
K. 12. 214. 49

हिंसाविहाराभिरतस्तन्द्रीनिद्रासमन्वितः ॥ ३२
सत्त्वस्थः सात्त्विकान्भावाञ्शुद्धान्पश्यति संश्रितः ।
स देही विमलः श्रीमाञ्शुद्धो विद्यासमन्वितः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

गुरुरुवाच ।
रजसा साध्यते मोहस्तमसा च नरर्षभ ।
क्रोधलोभौ भयं दर्प एतेषां साधनाच्छुचिः ॥ १
परमं परमात्मानं देवमक्षयमव्ययम् ।
विष्णुमव्यक्तसंस्थानं विशन्ते देवसत्तमम् ॥ २
तस्य मायाविदग्धाङ्गा ज्ञानभ्रष्टा निराशिषः ।
मानवा ज्ञानसंमोहात्ततः कामं प्रयान्ति वै ॥ ३
कामात्क्रोधमवाप्याथ लोभमोहौ च मानवाः ।

---

32 V1 reads 32^{ab} on marg. G2 reads 32^{ab} twice. — b) D4. 5 क्रोधजानिव सेवते. — c) K6 -विहारानि; Ds2 -विदाराभि- (for -विहाराभि-). B8 -रतं. — d) K6 तंद्रा- (for तन्द्री-). M1. 6. 7 तंद्रीनिद्रावशो (M7 °सितो) भवेत्.

33 a) Ś1 K1. 2 D7 G1 सत्त्वस्थाः; D6 °स्थं (for °स्थः). — b) Da4 पश्यंति. K4 Ds1 संश्रिताः; K7 B8 D4. 9 शंसितः; V1 B7. 9 Da3. a4 D5 संशितः; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 [अ]मोहितः; G2 संश्रुतं (for संश्रितः). Ś1 K1. 2 शुद्धाः पश्यंति संश्रिताः. — c) D5 दैव- (for देही). G1. 2 M7 विमल- (for °लः). — d) K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6 श्रद्धाविद्या-; D7 T G1–3. 6 M5. 7 योग- (T2 M5. 7 °गी)वुद्धि- (for शुद्धो विद्या-). G2 -समन्वितं.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 6–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 M5 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1. 6 वार्ष्णेयाध्यात्मे रजःशमनोपदेशः; M7 °ध्यात्मे रजःशमोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 38; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 39; D8 M1. 6. 7 37; T2 G2 53. — *Śloka no.:* Da4 35; Dn1. n4 33; Ds1 D8 34.

206

1 G2 om. the ref. Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 भीष्म (for गुरुर्). — b) B7 damaged. Ś1 K1. 2. 4 Bo. 8 Ds1 D3. 5–7 T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 तमश्च; B6 (marg. as in text) Da3 तर्षसा; B9 तर्षश्च; Da4 हर्षश्च (for तमसा). Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 भरतर्षभ (for च नर°). T2 M5 तमश्चैव द्विजर्षभ. — c) D5 लोभक्रोधौ; G2 क्रोधमोहौ; M5 क्रोधो लोभो (for क्रोधलोभौ). Bo चौर्यम् (for दर्प). — d) K6 D5. 7 त्यागवान्; Bo. 7. 8 (marg.) Ds2 C8 शमनाच्; Dn1. n4 Ds1 D3. 6. 8 सादनाच्; Ca. v साध° (as in text). Da3 शोधनापशमनाच्छुचिः.

2 a) D7 T1 G1. 2 परमः (for परमं). Ś1 K1. 2. 4 पदमात्मानं (for पर°). Cnp परमात्मानमात्मानं. — b) M7 एवम् (for देवम्). M1. 6 अक्षरम् (for अक्षयम्). B6 M5 देवमव्ययमक्षयं; D7 T G1–3. 6 दिव्यमक्षरमव्ययं. — c) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 विष्णुमव्यक्तमस्थानं; M1 °क्तमात्मानं. — d) K6 Dn1 D8 विदुस्तं; K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2–4. 6. 9 विभुं तं; D5 विशुद्धं (for विशन्ते). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 विशुद्धं देव(D7 T1 G1. 2 °ह)माप्नुयात्.

3 a) Ś1 (before corr. as in text) V1 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Ca. p मायापिनद्धांगा; B7 °विबद्धांगा; B9 °वनद्धांगा (for °विदग्धाङ्गा). — b) K6 D5 नष्टज्ञान-; B9 ज्ञानदृष्टा (for °भ्रष्टा). K6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3 (by corr.). 8 विचेतसः; D8 (before corr.) निसेशिषः (for निरा°). — c) ❀ Cv (reading माननाज्ञानसंमोहात्): माननं मानः अहंकारः । ❀ — d) D7 T1 G1. 2 तत्तत् (for ततः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds

मानदर्पादहंकारमहंकारात्ततः क्रियाः ॥ ४
क्रियाभिः स्नेहसंबन्धः स्नेहाच्छोकमनन्तरम् ।
सुखदुःखसमारम्भाज्जन्माजन्मकृतक्षणाः ॥ ५
जन्मतो गर्भवासं तु शुक्रशोणितसंभवम् ।
पुरीषमूत्रविक्लेदशोणितप्रभवाविलम् ॥ ६

तृष्णाभिभूतस्तैर्बद्धस्तानेवाभिपरिप्लवन् ।
संसारतन्त्रवाहिन्यस्तत्र बुध्येत योषितः ॥ ७
प्रकृत्या क्षेत्रभूतास्ता नराः क्षेत्रज्ञलक्षणाः ।
तस्मादेता विशेषेण नरोऽतीयुर्विपश्चितः ॥ ८
कृत्या ह्येता घोररूपा मोहयन्त्यविचक्षणान् ।

C. 12. 7750
B. 12. 213. 9
K. 12. 215. 12

D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6. 7 क्रोधं (for कामं). D5 च; M1. 6. 7 ह (for वै).

4 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6. 7 क्रोधात्कामम् (for कामात्क्रोधम्). — b) T1 G1–3. 6 मोह- (for लोभ-). K6. 7 B9 D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 -मानौ (for -मोहौ). D5. 7 शोकमानौ समाप्नुयुः. — c) K6 V1 B6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 मानदर्पाद्; K7 D4. 9 मानाद्दर्पाद्; B7 damaged; B9 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मानाद्दर्पम्; D5 नानादर्पम् (for मानदर्पाद्). D5 G1 अहंकाराद्; G2 lacuna. — d) Dn1 D5 °कारस् (for °कारात्). Dn4 D7 G1. 2 तमः- (for ततः). K7 प्रिया (for क्रियाः).

5 a) B7. 8 (marg. as in text) क्रियादि-; Da4 T2 G1. 2 M5. 7 क्रियाभि-; M1. 6 क्रिया हि (for क्रियाभिः). V1 क्रोध- (for स्नेह-). K6 V1 Bo. 6 (marg). 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -संबंधात्; K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 M5 -संबंधं; B9 -संबंधाः; D5 -शबलः; T2 M1. 6 -संबंध- (for -संबन्धः). — b) K6 T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 अनंतकं (for °न्तरम्). Ś1 K1. 2. 4 शोक(Ś1 °कः; K1 °का)-स्नेहादनंतरं. — c) D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 अथ (for सुख-). K6 -समारंभा; V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds1. s2 (before corr.) D2. 3. 8 -क्रियारंभाज्; Da3. a4 Ds2 (by corr.) D6 -क्रियारंभा; D5 -क्रियावर्तौ; G1–3. 6 -समारंभाज्ञ् (for °रम्भाज्). — d) K7 V1 Bo. 6. 7 Ds2 D3 (before corr. as in text) जन्माज्जन्म-; B8 (marg.) जन्माज्जन्म-; D7 T2 G2 M1. 5–7 जराजन्म-; G3. 6 जराज्जन्म- (for जन्माजन्म-). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 M7 -कृत- (K1 °ता-; K7 °तं)क्षणः; B6. 8 (marg.) °क्षणान्; D5 °लक्षणाः (hypermetric); D7 G3. 6 M5 °श्रमाः; T2 -कृताश्रमाः; G2 -कृतश्रमः (for °क्षणाः). T1 जराज्जन्माकृतश्रमाः; G1 जराजन्माकृतश्रमः. ❀ Cn : जन्माजन्मकृतक्षणाः जन्ममरणयोः कृतस्वीकाराः । ❀

6 a) Ś1 K1. 2 जगतो; Da3. a4 Ds1 D7 T G1–3. 6 Cs जन्मनो (for जन्मतो). G2 भग- (for गर्भ-). D5 -वासस् (for -वासं). ❀ Cs : जन्मनः इति पञ्चमी । ❀ — b) D7 T G3. 6 M1. 5. 6 शुक्लु- (for शुक्र-). D5 -संभवः. — c) Da3 Dn4 D8 G2 पुरीषं. K1 -मूल-; T2 -मात्र- (for -मूत्र-). K4 -विक्लेश-; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–4. 6. 8. 9 -वि(K6 -सं)क्लेदं (for -विक्लेद-). — d) D6 शोणितं. Ś1 K2 -प्रभवाबिलं; K7 -प्रभयाविलं; Da4 -प्रतया°; D4 -प्रतरा°; T2 -प्रभवानिलं (for °विलम्).

7 a) Ś1 K1 Bo तृष्णाभिभूतैस्; Bo दृष्टाभिभूतस् (for तृष्णाभि°). Bo om. तैर्. K1 D7 बुद्धस्; V1 विद्धस् (for बद्धस्). — b) B6. 8 Da4 Ds1 तान्येव (for तानेव). T G3. 6 M1. 5–7 [अ]नु- (for [अ]भि-). D3. 6 परं- (for परि-). Ś1 K1. 2 -प्लुवन्; B6–9 Da3. a4 D5. 7 -प्लुतः; M5. 7 (*sup. lin.* as in text) -प्लुवं (for -प्लवन्). G1. 2 तानेव परिपप्लवन्. — After 7ab, Kumbh. ed. Cv ins. :

590* तथा नरकगर्तस्थस्तृष्णारज्जुभिराचितः ।
पुण्यपापप्रणुन्नाङ्गो जायते स यथा कृमिः ।
मशकैर्मत्कुणैर्दष्टस्तथा चित्रवधार्दितः ।
नानाव्याधिभिराकीर्णः कथंचिद्यौवनं गतः ।
कूर्मोत्सृजति भूयश्च रज्जुः स्वस्वसुखेप्सया । [5]
योषितं नरकं गृह्य जन्मकर्मवशानुगः ।
पुरक्षेत्रनिमित्तं यद्दुःखं वक्तुं न शक्यते ।
कस्तत्र निन्दकश्चैव नरके पच्यते भृशम् ।
वार्धक्यमनुलङ्घेत तत्र कर्मारंभेत्पुनः ।
भगवान्संस्तुतः पश्चात्किं प्रवक्ष्यामि ते भृशम्। [10]

[(L. 10) ❀ Cv : भगवान्संस्तुतः पश्चादित्यत्र संस्तुतः सकलश्रुतिस्मृतिभिः सम्यक्स्तुतो भगवान्नारायणः येन पश्चात्पृष्ठत एव कृतः। तं ते किं प्रवक्ष्यामि । मम वक्तुमपि लज्जेति भावः । ❀]

— c) D7 T1 G1. 2 संसारे. V1 Bo. 6–9 (B6. 8 marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 -यंत्र-; D7 T1 G1. 2 तत्र; M1 -तंतु-; Ca -तन्त्र- (as in text). ❀ Cn : संसारतन्त्रवाहिन्यः संसारपटस्य तन्त्रमिव तन्त्रं तन्तुवितानं तन्तुवायवद्वहन्ति । ❀

8 a) V1 Bo Da3 Dn1. n4 D2. 6. 8 G2 प्रकृत्याः; G1 प्रकृता (for प्रकृत्या). — b) K2 नरः (for नराः). G2 क्षेत्रज- (for °ज्ञ-). — c) B7–9 Da4 सहस्रेण (for विशेषेण). Bo. 6 (marg. as in text) Da3 D2. 8

C. 12. 7750
B. 12. 213. 9
K. 12. 215. 19

रजस्यन्तर्हिता मूर्तिरिन्द्रियाणां सनातनी ॥ ९
तस्मात्तर्षात्मकाद्रागाद्बीजाज्जायन्ति जन्तवः ।
स्वदेहजानस्वसंज्ञान्यद्वदङ्गात्कृमींस्त्यजेत् ।
स्वसंज्ञानस्वजांस्तद्वत्सुतसंज्ञान्कृमींस्त्यजेत् ॥ १०
शुक्रतो रसतश्चैव स्नेहाज्जायन्ति जन्तवः ।
स्वभावात्कर्मयोगाद्वा तानुपेक्षेत बुद्धिमान् ॥ ११
रजस्तमसि पर्यस्तं सत्त्वं तमसि संस्थितम् ।
ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं बुद्ध्यहंकारलक्षणम् ॥ १२
तद्बीजं देहिनामाहुस्तद्बीजं जीवसंज्ञितम् ।
कर्मणा कालयुक्तेन संसारपरिवर्तकम् ॥ १३
रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव ।
कर्मगर्भैर्गुणैर्देही गर्भे तदुपपद्यते ॥ १४
कर्मणा बीजभूतेन चोद्यते यद्यदिन्द्रियम् ।
जायते तदहंकाराद्रागयुक्तेन चेतसा ॥ १५
शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।
रूपरागात्तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धचिकीर्षया ॥ १६

तस्मादेवाविशेषेण. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 B8 न नातीयुर्; K6 न चाभीयाद्; K7 B7 Da3. a4 D5. 9 न चातीयुर्; V1 Bo. 6. 9 Dn4 Ds2 D3. 6. 8 Cn न चाभी°; Dn1 अतीयाच्च; Ds1 न वाभीयुर्; D2 नरोतीयाद्; D4 न वातीयुर्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 नरा नेयुर् (for नरोऽतीयुर्). K6 D2 विशेषतः (for विपश्चितः).

9 ^{a}) Da4 Ds1 कृता (for कृत्या). — ^{b}) K7 D4. 9 रमयंति (for मोह°). D8 D5. 7 T G1–3. 6 M5. 6 अविचक्षणं. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 रजसां(K1 °सं)तर्हिता मूर्तिर्; K7 रजोप्यं°; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D2. 3. 6 रजो ह्यं°; D7 T1 G1. 2 रजसा निहि(G2 °ह)ता मूर्तिर्. — ^{d}) Dn1 M1 सनातना.

10 ^{a}) B8 (marg.) तस्यां (for तस्मात्). K6 Dn1 तदात्मकाद् (for तर्षा°). — D4 om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}. V1 reads 10^{cd} on marg. — ^{c}) D5 स्वसंज्ञाय (sic); D7 T1 G1. 2 अस्वसंज्ञाद् (for °संज्ञान्). ❀ Cv: अस्वा इति संज्ञा येषां ते अस्वसंज्ञाः। ❀ — ^{d}) K6 अन्यान्; K7 Ds1 अंगान्; D7 T G1–3. 6 M5. 6 दुःखात् (T2 °न्) (for अङ्गात्). K1 B8 क्रिमींस्; K7 क्रमींस् (for कृमींस्). — B6 om. (hapl.) 10^{cf}. — ^{e}) K6. 7 Dn1. n4 D2. 6. 8. 9 T1 G1–3. 6 अस्वकांस् (for °जांस्). Ś1 K1. 2. 4 तावत् (for तद्वत्). V1 Bo. 7 D8 स्वसंज्ञानस्वसंज्ञांस्तत्; D7 स्वयंज्ञानः स्वकांस्तद्वत्. — ^{f}) K6. 7 D9 पुत्र- (for सुत-). K1 B8 क्रिमींस्; K7 क्रमींस् (for कृमींस्).

11 D4 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ds2 D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 शुक्लतो (for शुक्रतो). Ś1 K1. 2 T2 रक्ततश्; K7 B6 रजतश्; Ds1 D9 G1 रजसश्; G2 रेतसश् (for रसतश्). — ^{b}) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5 देहाज्; M6. 7 बीजाज् (for स्नेहाज्). — ^{c}) Ś1 K1. 2 D5 -संयोगाद् (for -योगाद्वा). ❀ Cs: वा शब्दः समुच्चये। ❀ — ^{d}) Ś1 K1. 2 वा तान्मोक्षेत; D5 सानुपेक्षेत (for तानु°).

12 ^{a}) M7 तदपि (for तमसि). D7 T1 G1. 2 M5. 6 रजस्तमोविपर्यस्तं. — ^{b}) K6 V1 D5 रजसि (for तमसि). Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सत्त्वं च रज(B6 Ds तम)सि स्थितं. — ^{c}) K1. 4. 7 ज्ञानधिष्ठानम्; K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ज्ञानाधि(G2 °दि)ष्ठितम् (for °ष्ठानम्). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अव्यक्तं (for अज्ञानं). D5 ज्ञानाधिष्ठानसंज्ञानं. — ^{d}) K4 बुद्धिहंकार-; B6 (marg.) विद्ध्यहं°; M1 बुद्ध्याहं° (for बुद्ध्यहं°). Da3. a4 -दर्शनं (for -लक्षणम्).

13 ^{a}) Da3. a4 प्राहुस् (for आहुस्). — ^{b}) K6 M5. 6 ज्ञानं; D7 T1 G1. 2 -संस्थं; T2 G3. 6 जीवं; M7 जातं (for बीजं). K6 Cnp बीज-; B7 बीजम्; Dn1. n4 देहि-; D3. 6 G1. 2 देह- (for जीव-). B7 अव्ययं; D7 T G1–3. 6 -बंधनं (for -संज्ञितम्). — ^{c}) M5 कर्मणः. — ^{d}) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 -परिवर्तनं (for °वर्तकम्).

14 Ds1 om. 14. — ^{a}) K1 असत्ययं; K7 D4. 9 रमं(K7 °म)ते हि; D7 T G1–3. 6 M5. 6 रमतेयं (for °त्ययं). — ^{b}) K2 B8 गृहवान् (for देह°). B7. 8 D6 M7 इह (for इव). — ^{c}) D5 कर्मजैस्तु (for °गर्भैर्). K6. 7 D2. 9 गर्भे (for देही). — ^{d}) K6. 7 D2. 4. 9 तथा स (D2 सम्) (for गर्भे तद्). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 उपलभ्यते (for °पद्यते).

15 ^{a}) Bo जीव-; D8 (marg. as in text) देह- (for बीज-). — ^{b}) D5 नोद्यते (for चोद्य°). — ^{c}) K1 जयंते (for जायते). G1 यद् (for तद्).

16 M5. 6 transp. 16^{b} and 16^{c}. — ^{b}) Ds1 नाद्यते (for जायते). — Ś1 K1 ins. after 16^{ab}: K2 after

स्पर्शनेभ्यस्तथा वायुः प्राणापानव्यपाश्रयः ।
व्यानोदानौ समानश्च पञ्चधा देहयापना ॥ १७
संजातैर्जायते गात्रैः कर्मजैर्ब्रह्मणा वृतः ।
दुःखाद्यन्तैर्दुःखमध्यैर्नरः शारीरमानसैः ॥ १८
दुःखं विद्यादुपादानादभिमानाच्च वर्धते ।
त्यागात्तेभ्यो निरोधः स्यान्निरोधज्ञो विमुच्यते ॥ १९
इन्द्रियाणां रजस्येव प्रभवप्रलयावुभौ ।
परीक्ष्य संचरेद्विद्वान्यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २०
ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान्नोपसर्पन्त्यतर्षुलम् ।
ज्ञातैश्च कारणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥ २१

C. 12. 7763
B. 12. 213. 21
K. 12. 215. 25

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

590*: M5. 6 after 16a:

591* स्पर्शरागात्त्वगेवास्य जायते भावितात्मनः ।

[M5. 6 त्वगिन्द्रियं (for त्वगेवास्य). K1 जायंती (for जायते). M5. 6 om. the post. half.]

— c) K7 -रागस्; G2 -रागास् (for -रागात्). K7 D4. 9 तदा (for तथा). Ś1 K1. 2 रूपरागाच्चक्षुरस्य. — d) K1 गंधि-; T2 गंधं (for गन्ध-). M1. 7 -जिघृक्षया (for -चिकीर्षया). — K1 ins. after 16: K2 after 16ab: M5. 6 after 16abc:

592* रसरागात्तथा जिह्वा जायते भावितात्मनः ।

[M5. 6 om. the post. half.]

17 a) V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्पर्शने त्वक्; B9 स्पर्शेन त्वक्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 संस्पर्शेभ्यस् (for स्पर्शनेभ्यस्). — c) Da3 G3. 6 व्यानोदानः; D4. 7. 9 T1 G2 °दान- (for °दानौ). D2 om. from नश्च up to अभिमा (in 19b). D4. 7. 9 T1 G1. 3 -समानाश्च (for समानश्च). — d) K6 -सायनः (sic); K7 D5. 7 T2 G1. 2 M6 -यापनः; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3. 6. 8 T1 G3. 6 Cn. p -यापनं; D4. 9 M5. 7 -यापनाः; Ca -यापना (as in text).

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) K1. 4 संजाते; K7 T2 M1. 5. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) स जातैर्; D7 T1 G2. 3. 6 सदा तैर्; D8 संघातैर्; G1 सदा ते (for संजातैर्). — b) K4 T1 G1 ब्राह्मणा; K6 कर्मणा; Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 वर्ष्मणा (for ब्रह्मणा). Cnp जायते ब्रह्मणा सह. — c) D7 T1 G1. 2 सुखाद्यंतैर् (for दुःखा°). — d) M1 नरं (for नरः).

19 D2 om. up to अभिमा (cf. v. l. 17). — a) G2 विद्याम् (for विद्याद्). — b) Ś1 K1. 2 अभिमानश्च (for °मानाच्च). D7 व्यवर्धते; G1. 2 विव° (for च व°). — c) K6 त्यागं (for त्यागाद्). D5 विरोधः (for नि°). — d) D5 निरोधाद्विप्रमुच्यते.

20 a) B8 (marg.) एवं (for एव). — b) M1 प्रभाव- (for प्रभव-). T G1. 2 M1. 5. 6 -प्रळयाव् (for °लयाव्). K7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G3. 6 प्रलय(Da3. a4 °लयः)प्रभवावुभौ.

21 Da3. a4 om. 21ab. — a) D7 T G1. 2. 6 M7 ज्ञात्वेंद्रियाणि (for ज्ञानेन्द्रि°). K6 D3. 6 [इं]द्रियात्मा; K7 D4. 9 °यार्था (for °र्थान्). D5 इंद्रियाणींद्रियार्थे च. — b) B6 (marg.). 7 -सर्त्पति (for -सर्पन्ति). K6 अतः परं; K7 अतुपुलं; Ds2 G2 अतर्ष(Ds2 °र्षु)णं; G1 अत*लं; G3. 6 उतम्मलं (sic) (for अतर्षुलम्). T1 नोपसर्पेत तेष्वलं. ❀ Ca: अतर्षुलम्, रजस्तमोरहितं पुरुषम् ॥ Cn: अतर्षुलं तृष्णाहीनम् ॥ Cs: अतर्षुलो विषयपरतारहितः । ❀ — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M5. 6 (both before corr. as in text) Cv हीनैश्च; K7 D4. 9 गतैः स्व- (for ज्ञातैश्च). K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M5–7 Cv करणैर् (for कार°).

Colophon om. in G1 (K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent). — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 M5 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1. 6. 7 °ध्यात्मे निरोधोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 39; Dn1 D7 T1 G3. 6 M5 40; D2 21; D8 M1. 6. 7 38; T2 G2 54. — *Śloka no.*: Da4 Dn1. n4 D2. 8 21,

२०७

C. 12. 7754
B. 12. 214. 1
K. 12. 216. 1

गुरुरुवाच ।
अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा ।
तद्विज्ञानाच्चरन्प्राज्ञः प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १
सर्वेषामेव भूतानां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते ।
पुरुषेभ्यो द्विजानाहुर्द्विजेभ्यो मन्त्रवादिनः ॥ २
सर्वभूतविशिष्टास्ते सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
ब्राह्मणा वेदतत्त्वज्ञास्तत्त्वार्थगतिनिश्चयाः ॥ ३
नेत्रहीनो यथा ह्येकः कृच्छ्राणि लभतेऽध्वनि ।
ज्ञानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञानविदोऽधिकाः ॥ ४
तांस्तानुपासते धर्मान्धर्मकामा यथागमम् ।
न त्वेषामर्थसामान्यमन्तरेण गुणानिमान् ॥ ५
वाग्देहमनसां शौचं क्षमा सत्यं धृतिः स्मृतिः ।
सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणानिमान् ॥ ६
यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतम् ।
परं तत्सर्वभूतेभ्यस्तेन यान्ति परां गतिम् ॥ ७
लिङ्गसंयोगहीनं यच्छरीरस्पर्शवर्जितम् ।

207

1 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 M1. 7 भीष्म (for गुरुर्). — a) K6 पुत्रोपायं (for अत्रो°). — b) D5 ज्ञान- (for शास्त्र-). K6. 7 D4. 9 यथा विज्ञानचक्षुषा. — c) K1. 4 V1 B0. 8 Dn1 Ds2 तद्धि ज्ञानाच्; K6 D2 तत्त्वज्ञानाच्; B6. 9 Da3. a4 D5 तद्विद्वानाच्; D7 T1 G1–3. 6 तद्विज्ञानं (for °नाच्). K7 D4. 9 नरो; Da4 G2 चरद्; D5 चरेद् (for चरन्). K4 राज्ञः; K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 राजन् (for प्राज्ञः). — d) D1 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्राप्नोति (for प्राप्नुयात्).

2 b) G1. 2 M7 पुरुष-; M1 °षं (for °षः). M1 श्रेष्ठम्. — d) D4 द्विजन्यो (for द्विजेभ्यो). K1 -वाचिनः; K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 -दर्शिनः; V1 -वेदिनः (for -वादिनः).

3 a) V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सर्वभूतात्मभूतास्ते. — 3bcd is partly damaged in B7. — b) K4 सर्वज्ञः. G1. 2 M7 सम- (for सर्व-). G3. 6 -दर्शनाः. — c) V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 -शास्त्रज्ञास् (for -तत्त्वज्ञास्). — d) K6 M1 तत्त्वार्थे (M1 °र्था); Da3. a4 शुद्धात्म- (for तत्त्वार्थ-). Ś1 K2. 4. 6 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5–7 -गत-; K7 D9 -कृत-; Dn4 -गम- (for -गति-). Ds1 -निश्चयः.

4 a) D7 T1 G1–3. 6 ह्येतत् (for ह्येकः). — b) B0 [s]ध्वना (for ऽध्वनि). — c) K2 ज्ञानहीनास्; G1 °भिन्नस् (for °हीनस्). K6 B8 D4 लोकस् (for लोके). — d) D4 [s]धिकः.

5 a) K1 ते तान्; K7 तथा (for तांस्तान्). — b) Ś1 K1. 2 V1 धर्मकामौ (V1 °मो); K7 कर्मकामा; Da4 D5 धर्मकामाद् (D5 °न्); D8 °काय (for °कामा). K6 यथा मम; B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D7 G3. 6 यथागतं; D5 °गतान् (for °गमम्). — c) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 पार्थ; Da3. a4 अथ; D7 T1 G1. 2 तत्र (for अर्थ-). ❀ Ca: सामान्यं समानधर्माश्रयणम् । समानत्वं धर्मस्य सर्वाचरणीयत्वम् ॥ Cn: सामान्यं फलसाम्यं मोक्षाख्यं निरतिशयम् । ❀

6 a) K1. 2. 4 B6. 8 (marg. as in text) -मानसं; D5 -मानसां; G1 M1 -मनसा (for -मनसां). — b) Ś1 K1 स्मृतिर्; Da4 D7 T2 G1. 2 M7 धृति- (for धृतिः). Ś1 K1 वृतिः (for स्मृतिः). ❀ Cs: स्मृतिः देवतानुध्यानम् । ❀ — 6cd is partly damaged in B7. — c) Ś1 K1. 2 धर्मज्ञ. — d) D5 शुभान् (for गुणान्). K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 शुभान्; D5 गुणान् (for इमान्).

7 a) G1 ब्राह्मणो (for ब्र°). — b) B9 इदं (for इति). Da4 स्मृतिः (for स्मृतम्). — c) Ś1 K1. 2 परं यत्; G3 पुरतः (for परं तत्). K4 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 M1. 7 -धर्मेभ्यस् (for -भूते°). — d) Da4 स्वेन (for तेन). G1 याति.

8 a) G2 लिंगं (for लिङ्ग-). M7 तत् (for यत्). — b) K4. 6 D5. 7 T G1. 3 M5–7 शरीरं (for °र-). V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 शब्दस्पर्शविवर्जितं. — K7 D4. 9 om. (hapl.) 8c–9b. — c) D7 T G1–3. 6 M5 [अ]श्रवणं (for श्रवणं). B0. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5 G6 चैतच् (for

श्रोत्रेण श्रवणं चैव चक्षुषा चैव दर्शनम् ॥ ८
जिह्वया रसनं यच्च तदेव परिवर्जितम् ।
बुद्ध्या च व्यवसायेन ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ॥ ९
सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयान्मध्यमः सुरान् ।
द्विजाग्र्यो जायते विद्वान्कन्यसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १०
सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायं तत्र मे शृणु ।
संप्रवृत्तमुदीर्णं च निगृह्णीयाद्द्विजो मनः ॥ ११
योषितां न कथाः श्राव्या न निरीक्ष्या निरम्बराः ।
कदाचिद्दर्शनादासां दुर्बलानाविशेद्रजः ॥ १२
रागोत्पत्तौ चरेत्कृच्छ्रमह्नस्त्रिः प्रविशेदपः ।
मग्नः स्वप्ने च मनसा त्रिर्जपेदघमर्षणम् ॥ १३
पाप्मानं निर्दहेदेवमन्तर्भूतं रजोमयम् ।
ज्ञानयुक्तेन मनसा संततेन विचक्षणः ॥ १४
कुणपामेध्यसंयुक्तं यद्वदच्छिद्रबन्धनम् ।

C. 12. 7778
B. 12. 214. 15
K. 12. 216. 15

चैव). — ^{d}) M1 चापि; M7 [अ]पि न (for चैव). D7 T G1–3. 6 M5. 6 चक्षुषा चाप्यदर्शनं. — After 8, Ś1 K1. 2. 4 ins.:

593* त्वचा च स्पर्शनं यच्च नासया घ्राणमेव च ।

[K2 त्वया (for त्वचा). K1 यश्च (for यच्च).]

9 K7 D4. 9 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) K1 जिह्वाया. K1. 4 यश्च (for यच्च). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 वाक्संभाषाप्रवृत्तं यत् (D7 T G1–3. 6 °प्रवृत्ता च; M7 °निमित्तं च). — ^{b}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 तन्मनः-; D7 G1. 2 सर्वतः-; T G3. 6 यन्मनः- (for तदेव). V1 परिकीर्तितं; G3 M7 °वर्जितः (M7 °र्जंतं). — 9^{cd} is partly damaged in B7. — ^{c}) K6 Dn1 D2. 3. 8 बुद्ध्या चाध्यवसीयीत (K6 °येत; D3 °यी च); K7 बुद्ध्या वा व्यवसायी च; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn4 D4. 5. 6. 9 बुद्ध्या चाध्यवसायी च (B8 [orig.] °यं च); Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 बुद्ध्या चाध्य(Ds M1. 5–7 °द्ध्यानध्य)वसायश्च. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 अकल्पयत् (for °ल्मषम्).

10 ^{a}) K1 D7 G1 -वृत्ति-; Da3. a4 -घृतिर् (for -वृत्तिर्). — ^{c}) K6 जीयते; D4 जायेत (for जायते). — ^{d}) Ś1 कनिसीं; K1. 2. 4 कनिष्ठां (K1 °ष्ठा); K7 D4. 9 न निंद्यां; D7 T1 G1–3. 6 राजसीं; T2 M1 कन्यासीं (T2 °सि); M6 संन्यासीं (for कन्यसीं). Ś1 K1. 2 B7 D6 T1 G3 आश्रितः (G3 °ताः) (for आस्थितः). ❀ Cv: (reading संन्यसीं): सम्यक्सर्वं न्यस्यतीति संन्यसी । तां वृत्तिमास्थित इति योजना । ❀

11 ^{b}) Ds1 अत्र; D5 तं च (for तत्र). V1 तदुपायं च मे शृणु. — ^{c}) K7 संप्रवर्तम्; B6. 7. 8 (marg). 9 Ds1 °दीप्तम् (for °वृत्तम्). K1 संप्रवृत्ति सुदीर्णां य (sic); D4 सप्रवृत्तमुदीर्णेव. — ^{d}) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 द्विजो रजः; D3 M1. 7 (*inf. lin.*) द्विजोत्तमः; D6 धियो रजः (for द्विजो मनः). Ś1 K1. 2. 4 गृह्णीया द्विचलं मनः; K7 D4. 5. 9 गृह्णीयाद्द्विजसत्तमः.

12 ^{a}) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 योषितो (for °तां). K6. 7 V1 Bo. 6. 7 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 कथा (for कथाः). K7 D4. 9 गाथा (for श्राव्या). — ^{b}) K7 निरीक्षा. Ds1 निरंबरा; G3 दिगंबराः. — ^{c}) K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 कथंचिद् (for कदा°). M5 कथंचिद्दर्शने तासां. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo Da3. a4 Dn4 D2. 6. 8 T2 दुर्बला(Da4 °र्लसा)नां विशेद्रजः (Ś1 K1. 2. 4 °सः).

13 ^{a}) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 रागोत्पन्नश्च (for °त्पत्तौ). D4 वरेत् (for च°). — ^{b}) Bo Dn4 अहस्त्रिः; B6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 D7 अह्ना त्रिः; Dn1 D2 महार्तिः; G1 M1 अह्नस्त्री; Cnp °स्त्रिः (as in text). ❀ Cn: महार्तिः शुक्रवृद्ध्यात्यन्तं पीडितः । ❀ — ^{c}) K1 मग्नाः; V1 नग्नः (for मग्नः). D6 स्वपेन्न; D7 T1 G3. 6 स्वप्नेन; T2 G1. 2 M5 (*inf. lin.* as in text). 6. 7 स्वप्नस्थेव (for स्वप्ने च). B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 तमसा (for मनसा). — ^{d}) K4 निर्वपेद्; K6 त्रिज° (for त्रिर्ज°). ❀ Cs: अघमर्षणम् । अघमर्षणाख्येन ऋषिणा दृष्टं, ऋतं च सत्यं च (Ṛv. 10. 190) इत्यादिकम् । ❀

14 ^{b}) Bo. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D6. 8 M1 अंतर्भूत- (for °भूतं). — K1 om. 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) Ś1 K2. 7 D4. 9 राग- (for ज्ञान-). ❀ Cn: रागयुक्तेनेत्यपपाठः । ❀ — ^{d}) B7 D4 विचक्षणाः.

15 K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{b}) B9 D7 T1 G1. 2 यद्यद् (for यद्वद्). Ds1 D5 अच्छिन्न- (for °द्र-). D6 om. बन्धनम्. Ś1 K1 यद्वच्छिद्रमबंधनं; Ds2 °दच्छिन्नमंबरं. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 एव गतं; D7 T G1. 2. 6 देहगातिं; G3 °विधिं (for °गतं). — ^{d}) K4 om. (hapl.) from त्मानं up to विद्या (in 17^{a}). K6 D2 आत्मनो (for आत्मानं). T2 -वर्धनं (for -बन्धनम्).

C. 12. 7778
B. 12. 214. 15
K. 12. 216. 15

तद्वद्देहगतं विद्यादात्मानं देहबन्धनम् ॥ १५
वातपित्तकफात्रक्तं त्वङ्मांसं स्नायुमस्थि च ।
मज्जां चैव सिराजालैस्तर्पयन्ति रसा नृणाम् ॥ १६
दश विद्याद्धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः ।
याभिः सूक्ष्माः प्रतायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः ॥ १७
एवमेताः सिरानद्यो रसोदा देहसागरम् ।
तर्पयन्ति यथाकालमापगा इव सागरम् ॥ १८
मध्ये च हृदयस्यैका सिरा त्वत्र मनोवहा ।
शुक्रं संकल्पजं नृणां सर्वगात्रैर्विमुञ्चति ॥ १९
सर्वगात्रप्रतायिन्यस्तस्या ह्यनुगताः सिराः ।
नेत्रयोः प्रतिपद्यन्ते वहन्त्यस्तैजसं गुणम् ॥ २०
पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यते खजैः ।
शुक्रं निर्मथ्यते तद्वद्देहसंकल्पजैः खजैः ॥ २१
स्वप्नेऽप्येवं यथाभ्येति मनःसंकल्पजं रजः ।

— After 15, Kumbh. ed. ins.:

594* अमेध्यपूर्णं यद्भाण्डं श्लेष्मान्तकलिलावृतम् ।
नेच्छते वीक्षितुं भाण्डं कुतः स्प्रष्टुं प्रवर्तते ।
देहभाण्डं मलैः पूर्णं वह्निः स्वेदजलावृतम् ।
बीभत्सं नरनारीणां ज्ञानिनां नरकं मतम् ।
छिद्रकुम्भो यथा स्रावं सृजते तद्वतं दृढम् । [5]
अन्तःस्थं स्रंसते तद्वज्जलं देहेषु देहिनाम् ।
श्लेष्माश्रुमूत्रकलिलं पुरीषं शुक्रमेव च ।
कफजालविनिर्यासः सरसश्चित्त मुञ्चय ।

16 K4 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) V1 वातं पित्तं. K1 -कफात्रथं; K7 V1 -कफं रक्तं; Dn1 Ds D6 -कफाद्रक्तं; D5 -कफेद्रिक्तं; D7 -कफासक्तं; T G1–3. 6 M1. 5–7 -कफा रक्तं (for -कफात्रक्तं). — ^{b}) M1 त्वङ्मांस-. K6. 7 B7–9 Da3 D2–5. 7–9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 स्नायु चा- (D2. 8 वा)स्थि; V1 B6 Ds2 D6 स्नायुरस्थि; Da4 °धारि (for °मस्थि). — ^{c}) K7 B8 D4. 9 मज्जानं च; V1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मज्जा चैव; B0 D3. 6 मज्जां देह-; B6. 8 (marg.). 9 मज्जामेदः-; B7 Ds D5 मज्जा- देह- (Ds2 °हं); Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 मज्जां देहं (Dn1 °हे) (for मज्जां चैव). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 शिराजालैस् (for सिरा°). — ^{d}) D7 T G1–3. 6 M5–7 रसं (for रसा).

17 K4 om. up to विद्या (cf. v. l. 15). — ^{a}) D7 T2 G6 विद्यार्थं(T2 °र्धं)मन्यो. K7 विंद्याद् (for वि°). — ^{b}) K1 -गुणावहः; Dn4 °बलाः (for °वहाः). — ^{c}) K7 D9 ताभ्यः; B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 यत्र; D4 तान्याः; D5 याभ्यः (for याभिः). K1 सूक्ष्मः; K7 D9 शूक्ष्मा. K6. 7 B0 Ds2 D4–7 G1 प्रजा- यंते; Ds1 प्रती° (for प्रता°). — ^{d}) T2 G1 यमन्यो (for ध°). K1 [s]न्यः.

18 ^{a}) K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 शिरा-; D9 शरा- (for सिरा-). K7 G1 -नाड्यो (for -नद्यो). — ^{b}) K7 Da3 D4. 9 रसादा (for रसोदा). G1 देश- (for देह-). — B9 om. (hapl.) 18^{cd}.

19 ^{a}) K2 D4 G1. 2 हृदयस्येका; M5. 6 °स्यैक- (M6 °कं). — ^{b}) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 शिरा (D5 °रस्); D9 शरा (for सिरा). K6 V1 B0. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 तत्र (for त्वत्र). Ś1 K1. 2 मनोगता; B9 °वहाः (for °वहा). — ^{c}) K7 Ds2 D4. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शुक्लं (for शुक्रं). D8 om. (hapl.) from नृणां up to स्पर्शजं (in 22^{c}). Some MSS. नृणां. — ^{d}) D7 T1 G1–3. 6 सर्वगात्रे (for °गात्रैर्). Da3. a4 विमुंचते; G1 विशंचति (sic).

20 D8 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) K6 Da4 Ds D2. 6 -प्रतापिन्यस्; G1 -प्रदायि° (for -प्रतायि°). — ^{b}) Ś1 K1. 2 तस्य; M5. 6 तस्यां (for तस्या). G3. 6 भिन्नगताः (for ह्यनु°). K4. 6. 7 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 शिराः; D4. 9 शराः (for सिराः). — ^{d}) K2. 6 वह(K6 °हं)तस् (for वहन्त्यस्). D4 तेजसं.

21 D8 om. 21 (cf. v. l. 19). — ^{a}) B6 (marg. as in text). 7. 9 अंतर्गतं (for °र्हितं). — ^{b}) G1 यद्यन् (for यद्वन्). K1 गुणैः (for खजैः). ❀ Ca. n. s: खजैः मन्थनदण्डैः । ❀ — K7 Da4 om. (hapl.) 21^{cd}. Ds2 reads 21^{cd} on marg. *sec. m.* — ^{c}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शुक्लं (for शुक्रं). — ^{d}) Ś1 K2 T2 M7 देहे; B9 देहं (for देह-). K4 -संकल्पतैः; M1 -संस्पर्शजैः (for -संकल्पजैः). Da3 om. खजैः.

22 D8 om. up to स्पर्शजं (cf. v. l. 19). 22^{ab} is partly damaged in B7. — ^{a}) K7 [s]प्येव; B0. 6. 8. 9 Dn4 Ds2 D2. 3. 6 ह्येवं; Da4 [s]घेवं; Ds1 [s]स्येवं; D5 ह्यंधो (for ऽप्येवं). Ś1 K1. 2. 4 V1 D4. 9 M1. 7 तथा; M5. 6 तदा (for यथा). G3. 6 ह्येति; M7 (*sup. lin.*) [अ]त्येति (for [अ]भ्येति). — ^{b}) Ś1 K2. 4 मनःसंकल्परंजकः; K1 °ल्पं*जकः; D7

शुक्रमस्पर्शजं देहात्सृजन्त्यस्य मनोवहा ॥ २२
महर्षिर्भगवानत्रिर्वेद तच्छुक्रसंभवम् ।
त्रिबीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते ॥ २३
ये वै शुक्रगतिं विद्युर्भूतसंकरकारिकाम् ।
विरागा दग्धदोषास्ते नाप्नुयुर्देहसंभवम् ॥ २४
गुणानां साम्यमागम्य मनसैव मनोवहम् ।
देहकर्म नुदन्प्राणानन्तकाले विमुच्यते ॥ २५
भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रतायते ।
ज्योतिष्मद्विरजो दिव्यमत्र सिद्धं महात्मनाम् ॥ २६
तस्मात्तदविघाताय कर्म कुर्यादकल्मषम् ।
रजस्तमश्च हित्वेह न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ २७
तरुणाधिगतं ज्ञानं जरादुर्बलतां गतम् ।

C. 12. 7791
B. 12. 214. 28
K. 12. 215. 33

T G1–3. 6 °ल्पजैर्द्धि(T2 °वद्धि)जः. — c) Ds2 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शुक्रम् (for शुक्रम्). K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 संकल्पजं; D4. 5 संस्पर्शजं (for अस्प°). — d) Ś1 K2 मृजंति; K1 सृतंति; K4 B7 Da4 Dn1 D2. 6. 7 T2 G1. 2. 6 M1. 5–7 सृजति (for सृजन्ती). Ś1 K1. 2 मनोजवाः; K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds D3. 5. 8 T1 G3 °वहाः; D7 °वहात् (for °वहा). K7 D4. 9 सृजंत्यश्च मनोवहाः.

23 a) T1 अत्र (for अत्रिर्). — b) T1 वेदं (for वेद). D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 शुक्ल- (for शुक्र-). K2 Dn4 D8 -संभवः. — D6 om. (hapl.) 23c–24d. — c) K6. 7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 नृबीजम् (for त्रि°). Da4 -दैवत्यैस्; G1. 2 M7 -देवत्यं.

24 D6 om. 24 (cf. v. l. 23). — a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शुक्ल- (for शुक्र-). K1 -गत- (for -गतिं). K2 विद्वन् (for विद्युर्). — b) K1 रूप- (for भूत-). K1 -संकार-; K2 -संग्रह-; K6 -संस्कार-; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text) Da3 -संहार-; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -संघात- (for -संकर-). Da4 G2 -कारिकं (for -कारिकाम्). — c) Ś1 K1. 2 Dn4 विराग-; K7 D4. 9 G3. 6 विरागाद् (for °गा). Ś1 K1. 2 -देहास्; G2 -दोषस् (for -दोषास्).

25 25ab is partly damaged in B7. — a) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 5. 8 आगत्य; D7 T G3. 6 M5. 6 आपा(T1 °सा)द्य; G1. 2 आपद्य; M1. 7 उत्पाद्य (for आगम्य). — b) Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मनस्येव (for °सैव). K6 मनोवहां; K7 B3 (marg.) Da4 D4. 9 मनो वहन्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मनो दधत् (for मनोवहम्). — c) K7 D4. 9 दहन् (for देह-). K1. 2. 4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 -कर्मा (for -कर्म). D6 नुदत् (for नुदन्). — d) B6 विमुंचति.

26 a) B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 सविता (for भ°). D5 मनसि (for °सो). — b) K7 D4. 9 तत; M1. 5–7 अत (for मन). Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 एतत् (for एव). K4 प्रतार्यते; K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 6–9 T1 G1–3. 6 प्रजायते; Ds1 D5 प्रती° (for प्रता°). — c) K7 D4. 9 ज्योतिमद् (for °ष्मद्). Ś1 K1 देव्यम्; K2 दे*म्; K4 देव्य-; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 नित्यं; D7 T1 G3. 6 M7 दिव्य- (for दिव्यम्). — d) Ś1 K1. 2 B3 (marg. as in text) G1. 2 M1. 5. 6 अत्र सिद्धिर्; K4. 6. 7 V1 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2–4. 6–9 मंत्रसिद्धं (K6 D7 °द्धिं); B9 Da4 Ds2 (marg.) D5 मनःसिद्धं (B9 °द्धिं); T G3. 6 M7 -मंत्रसिद्धिर् (for अत्र सिद्धं). K1 महात्मनं.

27 a) B7 तु (for तद्-). K6 V1 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 अभिघाताय; B6 उप°; B7 परि° (for अवि°). Da4 तस्मादत्र विघाताय. — b) Ś1 K1. 2. 4 अकल्पनं; Bo D2. 3. 6 T2 अकल्मषः (T2 °षाः). — c) Ś1 K1. 2. 4 D7 T1 G1. 2 हित्वैव; V1 हित्वेव; G6 भित्त्वेह; M1 हत्वेह (for हित्वेह). — d) K6. 7 Dn1 D4. 5. 9 यथेष्टां (for न तिर्यग्). Ś1 K1. 2. 4 ब्राह्मीं गतिमवाप्नु(K1. 4 °माप्नु)यात्; V1 G2 तिर्यग्गतिमवाप्नुयात्.

28 a) Ś1 K6. 7 D4. 9 तारुण्ये(Ś1 °ण्या)धिगतं (K6 °त-); K1 तरुण्याधिगतिं; D5 तारुण्ये विगत-. K6 D5 -ज्ञानो (for ज्ञानं). — b) M7 रजो- (for जरा-). K6 B7 D3 गतः (for गतम्). — c) Hypermetric. K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5. 6 विपक्व-; D7 G2 परिपक्वो (G2 °क्वं) (for परिपक्व-). K7 Da4 D7 G2 -बुद्धि-; M5. 6 -बुद्धेः (for -बुद्धिः). G1 परिपक्वाद्धि कालेन. — After 28, Kumbh. ed. ins.:

595* एवं पुत्रकलत्रेषु ज्ञातिसंबन्धिबन्धुषु ।
आदत्ते हृदये कामं व्याधा[ध्या]दिभिरभिप्लुतः ।
यतस्ततः परिपतन्नविन्दन्सुखमण्वपि ।
बहुदुःखसमापन्नः पश्चान्निर्वेदमास्थितः ।

C. 12. 7791
B. 12. 214. 28
K. 12. 216. 33

परिपक्कबुद्धिः कालेन आदत्ते मानसं बलम् ॥ २८
सुदुर्गमिव पन्थानमतीत्य गुणबन्धनम् ।
यदा पश्येत्तदा दोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

२०८

गुरुरुवाच ।
दुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
ये त्वसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १
जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मनसः क्लमैः ।
दृष्ट्वेमं संततं लोकं घटेन्मोक्षाय बुद्धिमान् ॥ २
वाङ्मनोभ्यां शरीरेण शुचिः स्यादनहंकृतः ।
प्रशान्तो ज्ञानवान्भिक्षुर्निरपेक्षश्चरेत्सुखम् ॥ ३
अथ वा मनसः सङ्गं पश्येद्भूतानुकम्पया ।
अत्राप्युपेक्षां कुर्वीत ज्ञात्वा कर्मफलं जगत् ॥ ४
यत्कृतं प्राक्शुभं कर्म पापं वा तदुपाश्नुते ।

ज्ञानवृक्षं समाश्रित्य पश्चान्निर्वृतिमश्नुते । [5]

29 a) K7 सुदुर्गतिम् (hypermetric); B9 सदुर्गम् (for सु°). D7 T G1-3. 6 M6 इह (for इव). — b) D7 T G1-3. 6 आश्रित्य (for अतीत्य). B0. 6 (marg. as in text) Da3. a4 D7 T G1-3. 6 -वर्धनं (for -बन्धनम्). — c) K7 B9 तथा (for तदा). D4 लोकान् (for दोषान्). K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 यथा पश्येत्तथा दोषान्. — d) M6 अनीत्य (for अतीत्य). V1 अश्नुयात् (for अश्नुते).

Colophon om. in K7 D4. 9 (K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent). — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 G2 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1. 7 °ध्यात्मे शुक्लसंभवोपदेशः; M5. 6 °ध्यात्मे ज्ञानाद्युपायः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 G1 40; Dn1 Ds1 D7 T1 G3. 6 M5. 6 41; D8 M1. 7 39; T2 G2 55. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 Ds1 29; D8 26.

208

1 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 G2 M1. 7 भीष्म (for गुरुर्). — b) Da4 शक्ताः; D7 सताः; G2 सक्तः (for सक्ताः). Da3. a4 ते जनाः (for जन्तवः).

2 a) G2 om. मृत्युजरा. — b) K4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मानस-; D7 T1 G1. 3. 6 मनस- (for °सः). Da4 D5 Cs -क्रमैः (for क्लमैः). — c) K4 V1 B0. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 दृष्ट्वैव (V1 B7. 8 Da4 D7 T1 °वं); G1 दृष्ट्वैतं; G2 दृष्टै*; G3. 6 दृष्ट्वैमं (for दृष्ट्वेमं). Ś1 K1. 2. 6 सततं (for सं°). G1 लोके (for लोकं). — d) D7 वदन्; T1 G1 घटन् (for घटेन्).

3 b) Da4 G1. 2 M7 शुचि (for शुचिः). B9 अनहंकृताः. — c) K7 D9 प्रशांते; Da4 पश्यंतो (for प्रशान्तो). V1 मानवान्; M1 ध्यान° (for ज्ञान°). D7 T1 G1 चक्षुर् (for भिक्षुर्). — d) B8 (marg. as in text) Da3. a4 महीं (for सुखम्). ❀ Ca. s: निरपेक्षः ममतारहितः । ❀ — After 3, Kumbh. ed. Cv ins.:

596* वशा मोक्षवतां पाशास्तासां रूपं प्रदर्शकम् ।
दुर्ग्रहं पश्यमानोऽपि मन्यते मोहितस्तदा ।
एवं पश्यन्तमात्मानमनुध्यातं हि बन्धुषु ।
अयथात्वेन जानामि भेदरूपेण संस्थितम् ।
[(L. 3) Cv पश्यंस्तम् (for पश्यन्तम्).]

4 a) ❀ Cv: मनसः सङ्गं, भूतादिकम् । ❀ — b) K6 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 6. 8 पश्यन् (for पश्येद्). — c) K4. 6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8 तत्र (for अत्र). Da4 उपेक्षा. D6 कुर्वंति; M7 कुरुते (for कुर्वीत). ❀ Ca: यावच्छिष्यावबोधमेव कृपां कृत्वा तत उपेक्षया वर्तितव्यम् । परमात्मचिन्तनप्रती-

तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्याद्वाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ ५
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
क्षमा चैवाप्रमादश्च यस्यैते स सुखी भवेत् ॥ ६
यश्चैनं परमं धर्मं सर्वभूतसुखावहम् ।
दुःखान्निःसरणं वेद स तत्त्वज्ञः सुखी भवेत् ॥ ७

तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् ।
नापध्यायेन्न स्पृहयेन्नाबद्धं चिन्तयेदसत् ॥ ८
अवाग्योगप्रयोगेण मनोज्ञं संप्रवर्तते ।
विवक्षता वा सद्वाक्यं धर्मं सूक्ष्ममवेक्षता ।
सत्यां वाचमहिंस्रां च वदेदनपवादिनीम् ॥ ९

C. 12. 7803
B. 11. 215. 10
K. 12. 217. 14

पत्वात्कृपायाः । ❀ — d) K7 D3.4.6.9 ज्ञान- (for ज्ञात्वा). D7 T G1–3.6 -वशं; M5.6 -परं (for -फलं).

5 a) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 स्यात् (for प्राक्). — b) Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6 पापं वा यदि वाश्नुते (Bo.7.9 Da4 वाप्नुते; D5 वा कृतं); B8 (marg.) पापं वा तदवाप्नुते. — d) K7 V1 Bo.6–9 Ds2 D3.5–7.9 G1–3.6 M1.7 वा (for वाग्-).

6 With 6^{ab}, cf. 3. 198. 69^{ab}; B. 13. 141. 25^{ab}. — b) K6 आर्जवं (for चा°). — c) K1 क्षमां; K4 क्षमश्च (for क्षमा). D7 T1 G1–3.6 दया (for चैव). D5 [अ]प्रसादश्च (for [अ]प्रमा°). — After 6, Kumbh. ed. Cv ins.:

597* अनक्षसाध्यं तद्ब्रह्म निर्मलं जगतः परम् ।
स्वात्मप्रकाशमग्राह्यमहेतुकमचञ्चलम् ।
विवेकज्ञानवाचिस्थो ह्याशुरूपेण संस्थितः ।
वैकारिकात्प्रदृश्येते गैरिके मधुधारवत् ।

[(L. 3) ❀ Cv: विवेकज्ञानवाग्मिश्रः (for the prior half). Cv: मिश्रः सर्वजगद्व्याप्तः । आशु, आ समन्तात् शु सुखशीलं रूपं तेन । ❀]

— After 6, V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 read 8^{ab} (V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 for the first time, repeating it in its proper place).

7 K2.4.6 D5 om. (hapl.) 7; Ś1 reads it on marg. — a) Ś1 K1 B8 (marg.) Da3 यश्चेमं; M1 यश्चैतं (for °नं). K7 (marg.) वेद (for धर्मं). — c) K1 V1 B7–9 Da3.a4 Dn4 Ds D3.7.8 दुःख- (for दुःखान्). D7 T1 G1.2 निवारणं; G3.6 निःसारणं (for निःस°). — d) V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 सर्वज्ञः स; Ds स सर्वज्ञः; D7 T1 G1.2 तत्त्वज्ञः स (by transp.); G3.6 तत्त्ववित्स.

8 Da3.a4 D6 read 8^{ab} after 6, while V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 read it for the first time after 6. — a) D7 T1 G1–3.6 तस्मात्समाहितो भूत्वा. — b) B6–9 (all second time) धारयन् (for °येत्). — c) D7 T1 G1–3.6 नावध्यायेन् (for नाप°). ❀ Cs: नापध्यायेत् दुष्टेन मनसा भूतानि न पश्येत् । ❀ — d) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Ds D3.5.6.8 न (D5.8 ना-) बुद्ध्या; D4 नाबलं (for नाबद्धं). D7 T1 G1.2 नाबलं (T1 °द्धं) चिंतयेत वै (D7 G1 °ये तव). ❀ Ca: अबद्धं असंबद्धं निरर्थकम् ॥ Cn: स्वस्यायोग्यम् । ❀

9 K6 Dn1 read 9^{ab} twice. — a) K1.2.4 अर्वाग्योग-; K6 Dn1 (both first time) D7 T2 G1–3.6 M1.5–7 अथामोघ- (T2 G3.6 M5 °घे; M1 °घं); K6 (second time).7 Bo Dn1 (second time).n4 Ds D2.3.6.8 Cnp वाचामोघ-; B7 सुरागाधा-; Da3.a4 अवागोध-; D4.9 अवाङ्मोघ-; D5 सद्वा योग-; T1 तथा मोघे; Cnp (also) अवागोघ- (for अवाग्योग-). Ś1 K2.4 Bo.7 D4.5.8.9 -प्रयोगेन; K1 -प्रणेयेन; K6 (both times) Dn1 (second time) D7 T G1–3.6 M1.5–7 -प्रयत्नेन; Dn4 Cnp -प्रयासेन (for -प्रयोगेण). V1 B6.8.9 अरागो मोघयोगेन. ❀ Ca: वाग्योगो बहुजल्पनम् । तद्विपरीतेन मितवाक्प्रयोगेन ॥ ......मनोज्ञं निर्वाणम् ॥ Cn: अवागोघप्रयोगेणेति पाठे, वागिति वागादीन्द्रियव्यापारो लक्ष्यते । ओघ इति 'स्वयमेव ज्ञानाख्यचित्तपरिणामो भविष्यति, किमुत्तक्षतया' इत्युपदेशो या श्रेयोबुद्धिः सा कालाख्या तुष्टिरोघशब्दार्थः । तदुभयं यत्र नास्ति तादृशो यमनियमादीनां योगाङ्गानां प्रयोगस्तेन । ❀ — b) K6 (second time) V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 (second time). n4 Ds D2.3.5.6.8 तत्; K7 स- (for सं-). K6 Dn1 (both first time) D7 T G1–3.6 M1.5–7 मनो ज्ञाने (M1.7 °नं) प्रवर्त(K6 Dn1 M5.6 निवेश-; T2 प्रवर्ध)येत्. — D7 T2 G1.2 M5.6 read, T1 G3.6 repeat, 9^{cd} after 10^{ab}. — c) K6 D5 विवक्षितं; B8 (marg.) °क्षितो; G1 °क्षिता (for °क्षता). K4.6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 च; D7 T1 (second time) G1–3.6 (last two second time) हि (for वा). Ś1 K1.2 B9 D7 T1 (second time).2 G1.2.3.6 (last two second time) सद्वाच्यं; K6 V1 Bo.6.8 Da3.a4 Ds D2.3.5.8 यद्वाक्यं (for स°). T1 G3.6 (all first time) विवेचयित्वा सद्वाक्यं. — d) K6.7 B9 Dn1 T1 G3.6

C. 12. 7803
B. 12. 215. 11
K. 12. 217. 15

कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ।
ईदृगल्पं च वक्तव्यमविक्षिप्तेन चेतसा ॥ १०
वाक्प्रबुद्धो हि संरागाद्विरागाद्व्याहरेद्यदि ।
बुद्ध्या ह्यनिगृहीतेन मनसा कर्म तामसम् ।
रजोभूतैर्हि करणैः कर्मणा प्रतिपद्यते ॥ ११
स दुःखं प्राप्य लोकेऽस्मिन्नरकायोपपद्यते ।
तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्धैर्यमात्मनः ॥ १२
प्रकीर्णमेषभारो हि यद्वद्धार्येत दस्युभिः ।
प्रतिलोमां दिशं बुद्ध्वा संसारमबुधास्तथा ॥ १३
तानेव च यथा दस्यून्क्षिप्त्वा गच्छेच्छिवां दिशम् ।

(last three both times) M1 धर्मसूक्ष्मम्; B8 धर्म्यं सूक्ष्मम्; G1. 2 परं धर्मम् (for धर्मं सूक्ष्मम्). K2 अवेक्षता; K6 B6. 9 T2 अवेक्ष(K6 °क्ष्य)तां; D4 °क्षत; D5 T1 G3. 6 (last three first time) °क्ष्य च; G1 °क्ष्यत (for °क्षता). D7 धर्मः पुनरवेक्ष्यतां. — e) B6. 9 सत्यं (for सत्यां). Da4 वाक्यम् (for वाचम्). Ś1 K1. 2. 4 D4. 6 अहिंसा (K2 D6 °सां) (for अहिंस्रां). — f) B6. 7. 8 (marg. as in text) अनुपपादि(B8 °थि)नीं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अनपकारिणीं (for °वादिनीम्).

10 Da4 om. 10ab. — a) B6 (marg. as in text) T1 कल्वा(T1 °ल्पा)पेताम्; D7 कल्पो°; M7 अकल्ककाम्. K1 D7 अपुरुषाम् (for अप°). M1 अकल्कामप्यपरुषाम्. ❀ Cn: कल्कापेतां शाठ्येन हीनाम् । ❀ — b) D7 G1. 2 अनृशंस्याम्. K1. 7 अपैशुनं. —After 10ab, D7 T2 G1. 2 M5. 6 read and T1 G3. 6 repeat 9cd. — d) B8 (marg.) अविक्लिष्टेन; D4 अधिक्षिप्तेन (for अवि°).

11 a) B8 (marg.) M1 Ca प्राक् (for वाक्-). K4 -प्रबुद्धो हि; K6 -प्रबंधोनु-; K7 D4. 9 -प्रबोधस्य; B7 Da3 Dn1. n4 Ds2 D8 -प्रबद्धो हि; B8 (marg.) प्रवृद्धो हि; D5. 7 -प्रबंधेन; T1 G1. 2 -प्रबंधान्हि; T2 -प्रसंगं हि; G3. 6 M7 -प्रबंधं हि; M1. 5. 6 -प्रबंधे(M1 प्रबद्धे)हि; Cp -प्रबुद्धो हि (as in text). Ś1 K1. 2. 4 यो रागाद्; K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 संसा(Da4 °स्का)रो; K7 संगाद्धि; D7 संरागान्; T1 G1. 2. 6 संरोषाद् (for संरागाद्). ❀ Ca: प्राक् प्रबुद्धः प्रथमं प्रबुद्धः विरागो भूत्वा । वाक्प्रबुद्ध इति केचित्पठन्ति । व्याचक्षते च—प्रबुद्धं प्रबोधः तत्र वागेव लिङ्गमिति । तदशाब्दमसंगतम् । ❀ — b) D7 विरागान्; T1 G1. 2. 6 विरुद्धान् (for विरागाद्). D5 आहरेद् (for व्या°). Ś1 K2 ह्रदि; D4. 5. 9 अपि (for यदि). — c) V1 Bo. 9 ह्यनु-; B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cp [अ]प्यनु- (for ह्यनि-). — d) B6 तामयं; B8 (marg. as in text) मानसं (for तामसम्). — e) K2. 4 रजोद्भूतैर् (for °भूतैर्). K6 D5 तु (for हि). Da3. a4 करणं; D5 करुणैः. — f) K6. 7 D4. 5. 9 राजसं; Dn1. n4 T2 G3. 6 M7 (*sup. lin.*) कर्मणि; D7 T1 G1. 2 तत्क्षणं; M5. 6 कर्माणि (for कर्मणा). Ds1 प्रतिपाद्यते; G6 प्रत्यपद्यते.

12 B6 om. (hapl.) 12ab; V1 reads it on marg. — a) D4 अदुःखं (for स दुःखं). D7 T1 G1–3. 6 दुःखं प्राप्य च लोकेस्मिन्. — b) T1 नरकं वा (for °काय). Ś1 K1. 2 प्रपद्यते (for [उ]प°). — c) D7 T1 G1. 3. 6 -शारीरैर् (for -श°). — d) D3 (marg. as in text). 7 T1 G1–3. 6 धर्मम् (for धैर्यम्).

13 a) K6 प्रकीर्णमिव; V1 Ds2 D5. 7 प्रकीर्ण एव; Ca प्रकीर्णमोष- (for प्रकीर्णमेष-). K6. 7 V1 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 Cn -भारं; G2 -हारो (for -भारो). B6. 8 (both marg. as in text) Da4 T1 (marg.) Cp प्रकीर्णामिषभारं (Da4 °वं) हि; T1 G1. 3. 6 प्रकीर्णमाषभा(G1 °हा)रो हि. ❀ Ca (reading प्रकीर्णमोष°): प्रकीर्णोऽतिबहुलो मोषस्य लोप्त्रस्य चोरितस्य भारः ॥ Cn: प्रकीर्णमेषः आमिषमित्यर्थः । भारम्, क्लीबत्वमार्षम् ॥ Cp (reading प्रकीर्णामिष°): प्रकीर्णः इतस्ततः क्षिप्तः आमिषस्य लोभ्यस्य वस्तुनो भारो मानविशेषो यत्र ॥ ❀ — Dn4 om. (hapl.) 13cd. — c) Da3 प्रतिलोमी (for °लोमां). Da4 दिशां. K2 गत्वा; D8 बद्धा (for बुद्ध्वा). ❀ Ca. 8: प्रतिलोमां चोरसहितामेव दिशम् । ❀ — d) K7 V1 D7 T G1–3. 6 अबुधस् (for °धास्). Ś1 K1. 2 Da3. a4 संसारोप्य(Da3. a4 °रो ह्य)बुधैस्तथा; K4 समारोप्य बुधैस्तथा. — After 13, Kumbh. ed. ins.:

598* संसारमार्गमापन्नः प्रतिलोमं विवर्जयेत् ।

14 a) Ś1 (before corr. as in text) तेनैव; K2. 6 Dn1. n4 D5. 6 त(Dn4 ता)मेव (for तानेव). D2 om. च. Ś1 (before corr. as in text) K1. 2 पथा; B8 तथा (for यथा). K1. 4 दस्यू; K6 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 दस्युः (for दस्यून्). — b) K7 क्षिप्ता. Da4 *मां; D7 T1 G1–3. 6 शुभां (for शिवां). B9 दिशां. — cd) Ś1 K1. 2 -कार्याणि; Da4 -कर्मान्; D7 G8 कर्म (G8 °र्म) हि; G1 -कर्मणि (for -कर्माणि). K6. 7 D8 D4. 5. 9 शुभं; Dn1 शिवं; Dn4 D2. 3 स्वयं (for सुखम्).

तथा रजस्तमःकर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयात्सुखम् ॥ १४
निःसंदिग्धमनीहो वै मुक्तः सर्वपरिग्रहैः ।
विविक्तचारी लघ्वाशी तपस्वी नियतेन्द्रियः ॥ १५
ज्ञानदग्धपरिक्लेशः प्रयोगरतिरात्मवान् ।
निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति ॥ १६
धृतिमानात्मवान्बुद्धिं निगृह्णीयादसंशयम् ।
मनो बुद्ध्या निगृह्णीयाद्विषयान्मनसात्मनः ॥ १७
निगृहीतेन्द्रियस्यास्य कुर्वाणस्य मनो वशे ।
देवतास्ताः प्रकाशन्ते हृष्टा यान्ति तमीश्वरम् ॥ १८
ताभिः संसक्तमनसो ब्रह्मवत्संप्रकाशते ।
एतैश्चापगतैः सर्वैर्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १९
अथ वा न प्रवर्तेत योगतन्त्रैरुपक्रमेत् ।
येन तन्त्रमयं तन्त्रं वृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् ॥ २०
कणपिण्याककुल्माषशाकयावकसक्तवः ।

C. 12. 7815
B. 12. 215. 22
K. 12. 217. 28

---

15 a) Ś1 K1.2 निःसंदेहम् (for निःसंदिग्धम्). B6-9 अमोहो (for अनीहो). Ś1 K1.2.4 वा (for वै). D7 T1 G1-3.6 निःसंदिग्धमनोभावैर्. — b) Ś1 K1.2.4 मुक्त- सर्वपरिग्रहः (K4 °हैः). — c) B8 विमुक्त- (for विविक्त-). Ś1 K1.2 -सेवी; Da4 -चारि-; D4 corrupt (for -चारी). Ds1 लघ्वाशां (for लघ्वाशी). — d) K4 तापसैर् (for तपस्वी).

16 a) K7 Ds1 ज्ञानदग्धे (Ds1 °ग्धं) (for °दग्ध-). M7 -परिक्लेशं (for °क्लेशः). — b) K7 -मतिर्; B8 (marg. as in text) D4.9 Cp (also as in text) -गतिर् (for -रतिर्). D9 चात्मवान् (for आत्म°). Ś1 K1.2 प्रयाति गतिमात्मवान्. ❀ Ca: प्रयोगरतिः प्रकृष्टयोगे अत्यर्थ- मासक्तः। ❀ — d) G2.3.6 अभि- (for अधि-).

17 a) D7 T G1-3.6 M5.6 आत्मविद् (for °वान्). Ś1 K1.2.4 V1 B0.8.9 Ds D3.6 M1 बुद्धो; B6.7 Da3.a4 बुद्धौ (for बुद्धिं). — b) Ś1 K1 न (for नि-). D7 T1 G1-3.6 M6 असंशयः (for °यम्). — Ś1 reads 17c–18d on marg. — d) M5 विषयं (for °यान्). T G6 मन आत्मना; M7 मानसात्मनः (for मन°). D7 G1.2 विषयात्मानमात्मनः. — After 17, Kumbh. ed. Cv ins.:

599* योजयित्वा मनस्तत्र निश्चलं परमात्मनि ।
योगाभिसंधियुक्तस्य ब्रह्म तत्संप्रकाशते ।
ऐकान्त्यं तदिदं विद्धि सर्ववस्त्वन्तरस्थितिः ।
विशेषहीनं गृह्णन्ति विशेषां कारणात्मिकाम् ।
अथ वा न प्रभुस्तत्र परमात्मनि वर्तितुम् । [5]
आगामितत्त्वं योगात्मा योगतन्त्रमुपक्रमेत् ।

18 Ś1 reads 18 on marg. — b) Ś1 K1 वशं (for वशे). — c) K6 Dn1 तत्; V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn4 D2.3.6.8 सं-; D5 तु (for ताः). D8 D7 T G1-3.6 M1.5-7 प्रसीदंति (for प्रकाशन्ते). ❀ Ca.p: देवताः इन्द्रियाणि । संप्रकाशन्ते प्रकाशयन्ति (Cp प्रकाशं यान्ति)॥ Cs: देवताश्च ता महदहंकारभूतमात्राद्यभिमानिन्यः शरीरस्थिता वेदितव्याः । ❀ — d) K1.2 तुष्टा; D4 धृष्टा (for हृष्टा). T1 G1.2 ईश्वराः.

19 a) K1 संमुक्त-; K6 B1 Dn1 D5.7 T G1-3.6 M1.5-7 संयुक्त-; B9 प्रसक्त- (for संसक्त-). — b) K4 B6.8 (marg.) Da3 Dn1.n4 D2.7 T G1-3.6 M1.5-7 ब्रह्म तत् (for ब्रह्मवत्). — c) K6 Da3 D5.7 T G1-3.6 M7 ह्यनैश्; B8-9 Da4 M1.5.6 स तैश् (for एतैश्). K6 Da3 D5 चापगते (K6 °तः); K7 D4.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 चोपगते (K7 D4.9 °तैः); B1.9 चार्यगतैः (for चाप°). K6 B6.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1 D5.7 T G1-3.6 M1.5-7 सत्त्वे (for सर्वैर्). — d) Da4 ब्रह्म- भूताय (for °भूयाय).

20 a) K4 D5 प्रवर्तंत; V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn4 D8 D3.6.8 प्रकाशेत; G3.6 Cnp प्रकल्पेत (for प्रवर्तेत). — b) K1 युग- (for योग-). Ś1 K1.2.4 D5 उपक्रमैः; Da3 अपक्रमेत्; Ds1 उपा° (for उप°). ❀ Cv: तन्त्रै- रुपायैः । ❀ — c) D8 D7 T G1-3.6 M1.5-7 Ca योग- (for येन). K6 Dn1.n4 तंत्रयतस; K7 D4.9 मंत्रमयं (for तन्त्र°). V1 B0.9 D3.6.8 तंत्रैर्; Ds2 तत्र; D2 तंत्र- (for तन्त्रं). ❀ Ca: योगतन्त्रैः अध्यात्मशास्त्रो- दितैर्यमनियमादिभिः । ❀ — d) Da3.a4 बुद्धिः; D7 T1 G1-3.6 वृत्तं (for वृत्तिः). M1 यद्वृत्तं तत्तदाचरेत्; M5-7 प्रवृत्तं स्यात्तदाचरेत्. ❀ Cv: वृत्तिः जीवनोपायः । ❀

21 a) D7 T1 G3.6 -गुल्माष- (for -कुल्माष-). K6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 M1.5-7 क(Da3 च)णकुल्माषपिण्याक- (D9 °के). — 21bcd is partly damaged in B7. — b) K4 -यावेक-; Da4 -यावक्त- (for -यावक-). K7 B0.6 Ds1 D5.6 -शक्तवः (for -स°). Da3 (also) -शिथिलौदनः सक्तवः. ❀ Cs: सक्तवः इति द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ Cv: क्षेत्रे अवहननादौ पतिता व्रीह्यादयः कणाः । कुल्माषो वनमाषः । ❀ — c) V1

C. 12. 7815
B. 12. 215. 22
K. 12. 217. 28

तथा मूलफलं भैक्षं पर्यायेणोपयोजयेत् ॥ २१
आहारं नियतं चैव देशे काले च सात्त्विकम् ।
तत्परीक्ष्यानुवर्तेत यत्प्रवृत्त्यनुवर्तकम् ॥ २२
प्रवृत्तं नोपरुन्धेत शनैरग्निमिवेन्धयेत् ।
ज्ञानेन्धितं ततो ज्ञानमर्कवत्संप्रकाशते ॥ २३
ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं त्रीँल्लोकानधितिष्ठति ।
विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानादपकृष्यते ॥ २४
पृथक्त्वात्संप्रयोगाच्च नासूयुर्वेद शाश्वतम् ।
स तयोरपवर्गज्ञो वीतरागो विमुच्यते ॥ २५
वयोतीतो जरामृत्यू जित्वा ब्रह्म सनातनम् ।
अमृतं तदवाप्नोति यत्तदक्षरमव्ययम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

Bo. 9 Ds2 मूलं (for मूल-). Da4 D5 -फलैर् (for -फलं). K6. 7 V1 Bo Da4 Dn1. n4 Ds D3-6. 8. 9 G2 भैक्ष्यं (for भैक्षं). —ᵈ) Ś1 K1 -कल्पते; V1 -जायते (for -योजयेत्). ❀ Ca: पर्यायेण यथालाभमेषामेकतमेन । ❀

22 ᵃ) V1 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 आहार- (for °रं). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5-7 -नियमं; D7 T G1-3. 6 M7 (also) -नियम(G1-3. 6 °मै)श्च (for नियतं). —ᵇ) V1 Bo Da3. a4 Dn4 T2 G6 देशकाले; D5 कालदेशे; M5. 6 देशकालौ (for देशे काले). D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 सात्त्विकः (M5 °कौ). —ᶜ) K7 Dn4 Ds2 परीक्षानु- (for °क्ष्यानु-). Da4 तत्परीक्षां न कुर्वीत. —ᵈ) Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तत् (for यत्). B8 (marg.) Da4 D5 प्रवृत्त्यानु-; Cpp. Cs प्रवृत्तानु- (for °त्यनु-). K4 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -पूर्वकं; T1 -वर्तनं (for -वर्तकम्).

23 ᵃ) Ś1 K1. 2. 4 प्रवृत्तिं (for °त्तं). K6 Da3. a4 Ds D5. 7 T G1-3. 6 M5-7 नोपरुं(K6 °सं)धीत; K7 D4. 9 °रुध्येत (for °रुन्धेत). ❀ Ca: प्रवृत्तस्य ज्ञानस्य अनुवर्तकम्, नोपरुन्ध्यात् प्रत्युत वर्धयेत् । ❀ —ᵇ) Da4 शरम् (for शनैर्). V1 G1 M1 अग्निर् (for अग्निम्). Ś1 K1. 2 इवैंधयेत्. —ᶜ) Ś1 K2. 6. 7 B6 D4. 9 M1 ज्ञानेधितं; K1 °चिते (sic); B7 ज्ञानं धितं; Ds D2. 8 T2 G3. 6 ज्ञानान्वितं; D5. 7 ज्ञानाधीनं; T1 G1. 2 M5-7 ज्ञानैधि(G1 °धी)तं (for ज्ञानेन्धितं). V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. a4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 तथा (for ततो). —ᵈ) D4 कर्म यत् (for अर्कवत्). M1 स्व- (for सं-).

24 ᵃ) D7 T G1-3. 6 M7 ज्ञाना(G1 °न)धिष्ठितम्; Cp °धिष्ठानम् (as in text). D5 आज्ञानं. —ᵇ) Da4 त्री-; D7 T1 G1-3. 6 त्रि- (for त्रीँल्). B7 अति-; D4 अनु- (for अधि-). — 24ᶜᵈ is damaged in B7. —ᶜ) B9 -गता; G2 -हतं (for -गतं). ❀ Cp: विज्ञानानुगतं शास्त्रानुप्राप्तम् । अथ वा विज्ञानेन दूरदर्शनादिना योगलब्धेनानुगतं सहितम् । ❀ —ᵈ) K1 न ज्ञानाद्; K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 अज्ञानेन (for °नाद्). K7 D4. 9 अवकृष्यते; B9 M5. 6 अनु° (for अप°). B8 (marg.) प्रभूतमपकर्षति; Cp अज्ञानमपकर्षति.

25 ᵃ) Ś1 K1. 2. 4 पृथक्च (for °क्त्वात्). K1. 4 संप्रयोगाश्च. ❀ Ca: पृथक्त्वात् भेददर्शनात् । संप्रयोगात् संप्रयोज्ये योगे प्रकर्षात् । ❀ —ᵇ) K7 D4. 8. 9 न चासौ; Dn4 T2 G3. 6 नासुयुर्; D5 नाशयुर्; D7 नाशपुर्; Cv नासूयुर् (as in text). D8 शास्वतं; M7 शाश्वतः. —ᶜ) Da3. a4 अपवर्गार्थी; Cnp रूपवृत्तज्ञो (for अपवर्गज्ञो).

26 ᵃ) Ś1 K1. 2. 4 रजोतीतो; K6 D5 Cnp ततो वीत-; K7 D4. 9 ततोतीत- (for वयोतीतो). K6 जरामृत्युर्; K7 D4. 9 -जन्ममृत्युर् (K7 °त्यु); D5 -रजोमृत्युं (for जरामृत्यू). ❀ Cn: वयोतीतः जितकालः । ❀ —ᵇ) K6. 7 D4. 9 ज्ञात्वा; D7 T1 G1-3. 6 त्यक्त्वा; M5. 6 हित्वा (for जित्वा). —ᵈ) B6 (marg. as in text) शाश्वतम् (for अक्षरम्).

Colophon. V1 reads the colophon on marg. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2-6. 8. 9 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1. 7 °ध्यात्मे आहारनियमविधिः; M5. 6 °ध्यात्मे योगोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 42; Dn4 Ds2 41; Ds1 43; T2 G2 56; M1. 6. 7 40. — *Śloka no.*: Da4 Dn4 27; Dn1 29; D8 28.

२०९

गुरुरुवाच ।
निष्कल्मषं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ।
निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ॥ १
स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाभिभूयते ।
देहान्तरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्मृतिः ॥ २
ज्ञानाभ्यासाज्जागरतो जिज्ञासार्थमनन्तरम् ।
विज्ञानाभिनिवेशात्तु जागरत्यनिशं सदा ॥ ३
अत्राह को न्वयं भावः स्वप्ने विषयवानिव ।
प्रलीनैरिन्द्रियैर्देही वर्तते देहवानिव ॥ ४
अत्रोच्यते यथा ह्येतद्वेद योगेश्वरो हरिः ।
तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयन्ति महर्षयः ॥ ५
इन्द्रियाणां श्रमात्स्वप्नमाहुः सर्वगतं बुधाः ।
मनसस्तु प्रलीनत्वात्तत्तदाहुर्निदर्शनम् ॥ ६
कार्यव्यासक्तमनसः संकल्पो जाग्रतो ह्यपि ।

C. 12. 7826
B. 12. 216. 7
K. 12. 218. 10

209

1 D$_{4.9}$ om. the ref. Ś$_1$ K$_{1.2.4.6.7}$ V$_1$ B$_{0.6-9}$ D$_{a3.a4}$ D$_{n1.n4}$ D$_8$ D$_{2.3.5.6.8}$ M$_{1.7}$ भीष्म (for गुरुर्). — [a]) K$_4$ D$_4$ निष्कल्मखं (D$_4$ °ष-) (for °ल्मषं). ❀ Ca : निष्कल्मषं, अन्तरायानुपहतम् ॥ Cn : निष्कामम् ॥ Cs : रागानुपहतम् । ❀ — [b]) K$_6$ इच्छती; D$_5$ इच्छामि (for इच्छता). K$_1$ M$_6$ चरितं; D$_4$ वरितुं; D$_7$ T$_1$ G$_{1.2}$ च परं (for चरितुं). — G$_3$ om. 1[cd]. — [d]) K$_7$ D$_{4.9}$ G$_2$ स्वप्ने (for स्वप्न-). B$_6$ D$_{n4}$ D$_8$ D$_{3.5-7}$ T G$_{1.2.6}$ M$_{5-7}$ -दोषम् (for -दोषान्). K$_6$ अपेक्षता (for अवे°).

2 [a]) Ś$_1$ (before corr. ; *sup. lin.* as in text) K$_{2.6}$ [ऽ]पि (for हि). — [b]) K$_4$ M$_7$ वा (for च). — [c]) V$_1$ B$_{0.6}$ (marg. as in text). $_{7.8}$ (marg. as in text). $_9$ D$_{a3.a4}$ D$_5$ M$_{1.7}$ दे(D$_5$ द)शांतरम् (for देहा°). — [d]) K$_7$ चरंति; G$_{3.6}$ पतति (for चरति). B$_9$ [उ]प-गत- (for [अ]प°). Ś$_1$ (before corr.) K$_{1.2.4}$ V$_1$ B$_{0.6.7.8}$ (marg. as in text). $_9$ D$_{a3.a4}$ D$_{n1.n4}$ D$_8$ D$_{2.3.6}$ -स्पृहः (B$_9$ °हाः) (for -स्मृतिः).

3 [a]) B$_9$ अनभ्यासाज् (for ज्ञाना°). K$_{6.7}$ D$_{n1.n4}$ D$_3$ (by corr.). $_{4.5.8.9}$ जागरणं; V$_1$ B$_0$ D$_{a3.a4}$ D$_8$ D$_{2.3}$ (before corr.). $_6$ °रितो; B$_{6.7}$ M$_1$ °रता; D$_7$ T G$_{1-3.6}$ M$_{5-7}$ °रिता (G$_{3.6}$ °ताज्) (for °रतो). ❀ Ca : ज्ञानाभ्यासादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तेन ज्ञानाभ्या-समुद्दिश्य जागरतः । ❀ — [b]) D$_{a4}$ विज्ञानार्थम् (for जि-ज्ञासार्थम्). D$_7$ T$_1$ G$_{1-3.6}$ निरंतरं (for अनन्तरम्). — [c]) D$_6$ विज्ञानाधि- (for विज्ञानाभि-). K$_4$ -निवेसात् (for -निवेशात्). B$_{7.9}$ च (for तु). — [d]) K$_{6.7}$ B$_7$ D$_{3-5.9}$ Cv स जागर्ति (for जागरति). K$_7$ D$_{a4}$ D$_{4.9}$ तदा (for सदा). D$_7$ T G$_{1-3.6}$ M$_{5-7}$ जागर्त्यन्व(T$_1$ G$_3$ °र्त्यह्य- ; T$_2$ °र्त्यप्य- ; G$_6$ M$_{5-7}$ °र्ति ह्य)निशं सदा; M$_1$ जागर्त्यनिशं सदा. ❀ Cv : अनिशं निशाभावो यथा भवति तथा सदा जागर्ति । ❀

4 [a]) K$_7$ अत्राहं. K$_7$ D$_9$ कोप्ययं; M$_1$ को न्वहं (for °यं). K$_{1.2.4}$ तावत्; D$_5$ भाव- (for भावः). — [b]) G$_2$ स्वप्नो (for स्वप्ने). G$_{1.2}$ इति (for इव).

5 [a]) B$_9$ तथा (for यथा). D$_{s1}$ lacuna for ह्येत. — [b]) Ś$_1$ K$_{1.2.4.7}$ D$_{4.9}$ T$_2$ M$_{1.7}$ योगीश्वरो (for योगे°). — [c]) D$_{a4}$ तथैव तदुपन्नार्थं (sic).

6 [a]) K$_7$ D$_{4.9}$ भ्रमात् (for श्र°). — [b]) K$_1$ बुधः; D$_7$ T G$_{1-3.6}$ M$_{1.5-7}$ मनः (for बुधाः). — After 6[ab], Kumbh. ed. Cv ins. :

600* तन्मयानीन्द्रियाण्याहुस्तावद्गच्छन्ति तानि वै ।
अत्राहुस्त्रितयं नित्यमतथ्यमिति चेन्न न ।
प्रथमे वर्तमानोऽसौ त्रितयं वेत्ति सर्वदा ।
नेतरावुपसंगम्य विजानाति कथंचन ।
स्वप्नावस्थागतो ह्येष स्वप्न इत्येव वेत्ति च । [5]
तदप्यसदृशं युक्त्या त्रितयं मोहलक्षणम् ।
यदात्मत्रितयान्मुक्तस्तदा जानात्यसत्कृतः ।

[(L. 2) ❀ Cv : त्रितयम् अर्थज्ञानप्रयत्नाख्यम् । सुखदुःख-तद्भोगाख्यं वा । ❀ — (L. 3) Kumbh. ed. चेति (for वेत्ति).]

— [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तत्; K$_7$ D$_{4.9}$ सं- ; D$_5$ च (for तु). V$_1$ B$_{0.6-9}$ D$_{n1.n4}$ D$_{7.8}$ T G$_{1-3.6}$ M$_{1.5-7}$ अप्रलीन-त्वात् (for प्रली°). — [d]) K$_7$ D$_{4.9}$ एतद् (for तत्तद्).

7 [a]) K$_{4.6}$ V$_1$ B$_{0.6-8}$ D$_{n1.n4}$ D$_8$ D$_{2.3.5-8}$ T G$_{1-3.6}$ M$_{1.5-7}$ कार्यैं (for कार्य-). D$_7$ T G$_{1-3.6}$ M$_{1.5-7}$ चा(G$_3$ M$_7$ च)सक्त- (for -व्यासक्त-). K$_7$ D$_{4.9}$

C. 12. 7826
B. 12. 216. 7
K. 12. 2. 9, 10

यद्वन्मनोरथैश्वर्यं स्वप्ने तद्वन्मनोगतम् ॥ ७
संसाराणामसंख्यानां कामात्मा तदवाप्नुयात् ।
मनस्यन्तर्हितं सर्वं वेद सोत्तमपूरुषः ॥ ८
गुणानामपि यद्यत्तत्कर्म जानात्युपस्थितम् ।
तत्तच्छंसन्ति भूतानि मनो यद्भावितं यथा ॥ ९
ततस्तमुपवर्तन्ते गुणा राजसतामसाः ।
सात्त्विको वा यथायोगमानन्तर्यफलोदयः ॥ १०
ततः पश्यत्यसंबद्धान्वातपित्तकफोत्तरान् ।
रजस्तमोभवैर्भावैस्तदप्याहुर्दुरन्वयम् ॥ ११
प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यद्यत्संकल्पयति मानसम् ।
तत्तत्स्वप्नेऽप्युपरते मनोदृष्टिर्निरीक्षते ॥ १२
व्यापकं सर्वभूतेषु वर्ततेऽप्रतिघं मनः ।
मनस्यन्तर्हितं द्वारं देहमास्थाय मानसम् ॥ १३
यत्तत्सदसदव्यक्तं स्वपित्यस्मिन्निदर्शनम् ।

कार्येष्वासक्तमनसः. — b) K6 संकल्पं; T M1. 5–7 °ल्पे; G2 °ल्पाद् (for °ल्पो).

8 a) K6 D5. 8 संस्काराणाम् (for संसारा°). Ś1 K1. 2. 4 असंख्याने; K6 अशेषाणां; Ds2 अनेकानां (for असंख्यानां). — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उपाश्नुते (for अवाप्नुयात्). — c) B6 (marg. as in text). 7. 9 मनसा; Da4 नमसि (for मनसि). — d) Ś1 K1. 2 तु (K1 भू)-त्तम-; T2 M1. 5–7 सोंतर- (for सोत्तम-). K4. 6. 7 D2. 4. 9 स वेदोत्तमपूरुषः.

9 a) Ś1 K1. 2. 4 एष (for अपि). K1 यद्ये तु (sic); K7 D4. 9 यद्व (D9 °द्य)त्स्यात्; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यद्येतत्; D7 यद्वत्तत्; G1 यद्वत्तं; G2 यद्यत्ते (for यद्यत्तत्). — b) K6 Dn1. n4 कर्मणा वा (Dn4 चा)प्युपस्थितं; K7 D4. 9 कर्मजाना-मुप°; B7–9 °जानां ह्युप°; D2. 5 कर्मज्ञानात्यु (D5 °दु)प°; D8 मनो जानात्युप°. — M5. 6 om. (hapl.) 9cd. — c) B6. 8. 9 Da4 D3. 6 यद्वत्; D5 एतत्; D7 T1 G1. 2 न तत् (for तत्तत्). Da4 संसंति; T2 M7 शंसति. T2 M7 भूतं यन् (M7 च) (for भूतानि). Cs तदाशंसति भूतानि. — d) K6 lacuna for the first य. T2 G1–3. 6 M1 भावि तत् (for भावितं). K6 तदा; B6 (marg.) Ds D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 7 तथा; D5 यदा (for यथा).

10 a) K7 D4. 9 तमनु-; D7 T G1–3. 6 M7 तदुप- (for तमुप-). K6 D5 -सर्पंति; V1 B6 (marg. as in text). 7–9 D4 -वर्तंति (for -वर्तन्ते). — b) B7 -तामसः. D5 गुणास्तामसराजसाः. — c) K4. 6 V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 सात्त्विका (for °को). — d) B6. 8. 9 Da3. a4 आनंत्याय (for आनन्तर्य-). K6 V1 Dn1 -फलोदयं; B6 D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5. 7 °दयाः (for °दयः). ❀ Cn: आनन्तर्यफलोदयम्, अनन्तरमेव सुखाद्युदयो यथा स्यात्तथा ॥ Cs: आनन्तर्यफलोदयः विलम्बितफलोदयः । ❀

11 D8 om. (hapl.) 11a–12b. Da4 reads 11–15 after 12. 211. 18. — a) K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–7. 9 T1 G3. 6 पश्यंति; K6 पश्यतु (for पश्यति). K4. 7 V1 Bo. 9 Dn1. n4 D3. 4. 9 असंबुद्धा (K7 D4. 9 °द्धा); K6 B7 Ds M1. 7 °बंधाद्; D2 संबद्धा; D5 असंबद्धा; D6 °बाधा; Kumbh. ed. °बंधान् (for °बद्धान्). — b) K6 Ds2 -कफोत्तरात्; B9 Da3. a4 °द्भवान् (for °त्तरान्). — c) G1 तेजस् (for रजस्-). V1 T2 G3. 6 M1 -तमोद्भवैर्; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6 °गतैर् (for °भवैर्). M7 तयो रजोद्भवैर्भावैस-. — d) Ś1 K1. 2 तम् (for तद्). K6 अस्य (for अपि). K1 G1. 2 द्वि (K1 द्व)रन्वयं; K6 Da4 Dn1. n4 दुरत्ययं; D5 °न्वयैः (for °न्वयम्). ❀ Ca: दुरन्वयं विपरीतफलम् ॥ Cn: दुरत्ययम्, प्राग्वासनाप्राबल्याद्योगं विना अपरिहार्यम् ॥ Cs: प्रबुद्धेन कथयितुमशक्यम् । ❀

12 For the sequence in Da4, cf. v. l. 11. D8 om. 12ab (cf. v. l. 11). — a) Ś1 K1. 2 यत्तत्; Dn4 D5 यद्वत् (for यद्यत्). — c) K7 (sup. lin. as in text) D4. 9 यत्तत्; Da4 यत्र; G3. 6 तद्वत् (for तत्तत्). K4. 6. 7 Dn1. n4 D2. 4. 8. 9 M7 उ (Dn4 अ)पगते; D5 उपादत्ते; Cs उपरते (as in text). — d) K7 D4. 9 दृष्टं; Dn4 हृष्यन्; Ds बुद्धं; D6. 7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 -बुद्धिर् (T1 G1–3 M1 °द्धिं) (for -दृष्टिर्). K6 B7 Da4 Ds2 D5 T2 M1 निरीक्ष्यते (for °क्षते).

13 For the sequence in Da4, cf. v. l. 11. — b) K7 D9 यत्कृते; D4 ये कृता (for वर्तते). D4 om. from ऽप्रतिघं up to भूता (in 14c). K6 [ऽ]प्रातिघं; K7 V1 D5. 6. 9 [ऽ]प्रतियं (V1 D5 °मं; D6 °स्वं) (for °घं). Ś1 K1. 2. 4 D2 वर्ततेप्रतिघः स (Ś1 K1 °घस)रः; D7 G1. 2 Kumbh. ed. °ते दीपवन्मनः. ❀ Ca: व्यापकतया मूर्तत्वेऽप्यप्रतिघलक्षणया अव्याहतगतित्वात् ॥ Cn: व्यापकं उपादानत्वात् । अप्रतिघं प्रतिघातशून्यम् । ❀ — After 13ab, V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 read 15cd (V1 Bo. 8 [marg.] Da3. a4 Dn1.

सर्वभूतात्मभूतस्थं तदध्यात्मगुणं विदुः ॥ १४
लिप्सेत मनसा यश्च संकल्पादैश्वरं गुणम् ।
आत्मप्रभावात्तं विद्यात्सर्वा ह्यात्मनि देवताः ॥ १५
एवं हि तपसा युक्तमर्कवत्तमसः परम् ।
त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तपसा तं महेश्वरम् ॥ १६

तपो ह्यधिष्ठितं देवैस्तपोघ्नमसुरैस्तमः ।
एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाहुर्ज्ञानलक्षणम् ॥ १७
सत्त्वं रजस्तमश्चेति देवासुरगुणान्विदुः ।
सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ ॥ १८
ब्रह्म तत्परमं वेद्यममृतं ज्योतिरक्षरम् ।

C. 12. 7630
B. 12. 216. 19
K. 12. 218. 27

---

n4 Ds D2. 3. 6. 8, all for the first time, repeating it in its proper place). G2 om. 13c–15b. B6. 8 repeat while B7 reads 13cd after 15ab. — c) D7 अंतर्हित- ; G1 °र्हिते (for °र्हितं). — d) K7 Bo. 6 (both times) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मानुषं (for मानसम्).

14 For the sequence in Da4, cf. v. l. 11. D4 om. up to भूता ; G3 om. 14 (for both, cf. v. l. 13). D5 om. 14a–15b. — a) K4 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यद्यत् ; M1 तत्तत् (for यत्तत्). K1 यत्तत्सदमव्यक्तव्यं (sic). — b) B6. 8. 9 स्वपितुः (for °ति). B6. 8. 9 सन् ; M5 एवं ; M7 एतन् (for अस्मिन्). — After 14ab, Kumbh. ed. Cv ins.:

601* व्यक्तभेदमतीतोऽसौ चिन्मात्रं परिदृश्यते ।

[❀ Cv : व्यक्तभेदं जीवात्स्पष्टीभूतभेदं चिन्मात्रम् । ❀]

— c) K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D4. 9 T2 M5 -भूतत्वं (for -भूतस्थं). Ś1 (by corr.) K1. 2 सर्वभूतात्मकं तत्त्वं. — d) K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T2 M1. 5. 6 तम् (for तद्). G3. 6 तस्मादध्यात्मकं विदुः.

15 For the sequence in Da4, cf. v. l. 11. D5 G2 om. 15ab (cf. v. l. 14, 13). — a) K6. 7 D4. 7. 9 T G1. 6 M1. 7 यच्च ; V1 B5–9 Da3. a4 Ds D6 M5 यद्यत् ; Bo D3 M6 यद्वत् ; M5 (sup. lin.) यं च (for यश्च). — b) B7 ईश्वरं (for ऐ°). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 मनः (for गुणम्). — After 15ab, B6. 8 repeat and B7 reads 13cd. V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 (V1 Bo. 8 [marg.] Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8, all for the first time) read 15cd after 13ab. — c) K4. 6 Bo (second time). 8 (marg., both times) Da3. a4 Dn4 Ds D3 (all second time). 4. 6 (second time) M5. 6 आत्मप्रसादात् ; Dn1 D2. 8 (all second time) °प्रसादं (for °प्रभावात्). K2. 4 D5 तद् (for तं). D7 T G1. 3. 6 M5. 6 विंदेत् (for विद्यात्). — d) M7 सर्वमात्मनि. V1 (first time) D7 T1 G2 वेदिताः (for देवताः). ❀ Cp : देवताः इन्द्रियाणि । ❀

16 a) Ś1 K1. 2 D5. 7 G1. 2 M1 तमसा ; B6 (marg.) मनसा (for तपसा). B8 (marg.) युक्तया ; D7 T G1–3. 6 M7 युंज्याद् (for युक्तम्). — b) K7 अर्कं तत् (for अर्कवत्). — c) B7 partly damaged. K7 B8 (marg.) Da3. a4 Ds D4. 7. 9 T G1–3. 6 M7 Cv -प्रकृतिं (for -प्रकृतिर्). ❀ Cv : त्रैलोक्यप्रकृतिं त्रैलोक्यकारणम् । ❀ — d) K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 तम(K6 ताम- ; Bo G2 तप)सैते (for तपसा तं). K6 Dn1 D5 महेश्वरः ; Cs °श्वरम् (as in text).

17 a) K7 D4. 9 G1 तमो (for तपो). B6 (marg.) ह्यनुष्ठितं ; G1 ह्यति° (for ह्यधि°). — b) B6 (marg. as in text) Ds D7 T G1–3. 6 तमोघ्नम् (for तपो°). Ś1 K1. 2. 4 तपः ; D3 D6. 7 T1 G1. 2 ततः (for तमः). K7 D4. 9 तमो ह्यसुरोत्तमान्. — c) D5 G2 एतं (for एतद्). — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Csp ज्ञानाज्ञानस्व(T2 M1. 5–7 °नस्य)लक्षणं.

18 a) Ś1 K1. 2 M5. 6 चैव (for चेति). — b) K1. 2. 6 D4. 7 T1 G2 -गणान् (for -गुणान्). — d) K1 असुरो. D5 अपि (for गुणौ). — After 18, Kumbh. ed. Cv ins.:

602* सत्त्वं मनस्तथा बुद्धिर्देवा इत्यभिशब्दिताः ।
तैरेव हि वृतस्तस्माज्ज्ञात्वैवं परमं ** ।
निद्राविकल्पेन सतां ** विशति लोकवत् ।
स्वस्थो भवति गूढात्मा कलुषैः परिवर्जितः ।
निशादिका ये कथिता लोकानां कलुषा मताः ।[5]
तैर्हीनं यत्पुरं शुद्धं बाह्याभ्यन्तरवर्तिनम् ।
सदानन्दमयं नित्यं भूत्वा तत्परमन्वियात् ।
एवमाख्यातमत्यर्थं ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ।
सर्वसंयोगहीनं तद्विष्णवाख्यं परमं पदम् ।
अचिन्त्यमद्भुतं लोके ज्ञानेन परिवर्तते । [10]

[(L. 9) Cv सर्वसं योगहीनं (for सर्वसंयोग°).]

19 a) Ś1 K2. 4 विद्याद् ; K1 विद्याम् ; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ज्ञानम् (for वेद्यम्). — b) D7 T G1–3. 6 उत्तमं (for अक्षरम्). — c) D7 T1 G1. 2 ये विदुः सात्त्विकात्मानस्. ❀ Cp :

C. 12. 7840
B. 12. 216. 19
K. 12. 216. 27

ये विदुर्भावितात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १९
हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ।
प्रत्याहारेण वा शक्यमव्यक्तं ब्रह्म वेदितुम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

२१०

गुरुरुवाच ।
न स वेद परं धर्मं यो न वेद चतुष्टयम् ।
व्यक्ताव्यक्ते च यत्तत्त्वं संप्राप्तं परमर्षिणा ॥ १
व्यक्तं मृत्युमुखं विद्यादव्यक्तममृतं पदम् ।
प्रवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत् ॥ २
अत्रैवावस्थितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
निवृत्तिलक्षणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ३
प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।

भावितात्मानो ध्यानसंस्कृतात्मानः ॥ Cs (also): तपसा शुद्धबुद्धयः । ❀ —d) B8 Da3 तेपि यां(Da3 या)ति (for ते यान्ति). B6 परां (for परमां). B9 Da4 तेपि यां(Da4 या)ति परां गतिं; D7 T1 तेषां यांति परां गतिं.

20 a) K7 D4, 9 हेतुमच्छक्तिमख्यातम्; D5 हेतुमक्षयमाख्यातुम्; D7 T1 G1–3, 6 हेतुमच्छुक्रमाख्यातम्. —b) K6 -लक्षणं (for -चक्षुषा). —c) K6 च; T2 वै (for वा). K6 [अ]शक्यम् (for श°). ❀ Cp: प्रत्याहारेण, बाह्यविषयादुपरतेष्विन्द्रियेषु ॥ Cs: प्रत्याहारेण योगेन ॥ Cv: प्रत्याहारेण विषयेभ्यो निवृत्त्या । ❀ —d) Bo. 7 Dn1, n4 Ds D2, 3, 6, 8 अक्षरं; B6 (marg.) अशक्यं (for अव्यक्तं). Ds D6 सेवितुं (for वेदितुम्). D7 T1 G1–3, 6 व्य(G3 यु)क्तं ब्रह्म च वेदितुं.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1, 2, 4, 6, 7 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds2 D2–4, 6–9 T G1–3, 6 M1, 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1, 2, 4, 6, 7 V1 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1 Ds D2–6, 8, 9 G2 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1, 7 °ध्यात्मे निद्रात्यागविधिः; M5, 6 °ध्यात्मे स्वरूपोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 42; Dn1 D7 T1 G1, 3, 6 M5 43; Ds1 D6 44; T2 G2 57; M1, 6, 7 41. — *Śloka no.*: Da4 15; Dn1, n4 20; D6 19.

210

1 Ś1 K1, 2, 4, 6, 7 V1 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2–6, 8, 9 M7 भीष्म (for गुरुर्). —a) Ś1 (by corr. as in text) K1 (also as in text) V1 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5–8 T1 G1, 2 ब्रह्म (for धर्मं). —b) ❀ Ca: चतुष्टयम् सत्त्वरजस्तमांसि आत्मा चेति ॥ Cn: चतुष्टयं पूर्वोक्तं दृष्टान्तभूतं स्वप्नसुषुप्त्याख्यं द्वयं, दार्ष्टान्तिकं च सगुणनिर्गुणब्रह्मभावाख्यं द्वयमिति चतुष्टयम् ॥ Cp: चतुष्टयं गुणपुरुषदेहप्रकृतिरूपम् ॥ Cv: चतुष्टयं वेदचतुष्टयम् । ❀ —c) K4, 6 V1 Bo. 6, 7, 8 (marg. as in text), 9 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 6, 8 व्यक्ताव्यक्तं (for °व्यक्ते). M1, 5–7 प्रवृत्तं च (for च यत्तत्त्वं). G1, 2 तत् (for यत्). K6 सत्त्वं (for तत्त्वं). —d) K6 V1 B6 Da3 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5–8 T G1–3, 6 Cp संप्रोक्तं; B3 (marg.) तत्प्राप्तं (for संप्राप्तं). Bo. 7–9 Da4 संप्रयुक्तं महर्षिणा; M1, 5–7 निवृत्तं (M7 °त्तिं) धर्ममुत्तमं. ❀ Ca, n, p: परमर्षिणा नारायणेन (Ca, p add कपिलरूपेण)। ❀

2 ab) Ds D5, 7 T G1–3, 6 M1, 5–7 -पदं (for -मुखं). D5 अव्यक्तममृतोपमं. ❀ Cs: व्यक्तमिन्द्रियग्रामं मृत्युपदम्, अव्यक्तमात्मतत्त्वम् । ❀ —c) V1 Bo. 6, 8 (marg. as in text) Da3, a4 Ds D3 (marg.), 7 T G1–3, 6 M1, 5–7 निवृत्ति-; B7 damaged; Ca प्रवृत्ति- (as in text). D5 om. (hapl.) from धर्मं up to लक्षणं (in 4a). ❀ Cs: प्रवृत्तिलक्षणं, कार्यलक्षणात्मकं संसारजातम् । ❀

3 D5 om. 3 (cf. v. l. 2). K6 om. (hapl.) 3a–4b. B6–9 D7 T G1–3, 6 read 3ab after 4ab. —a) K7 V1 Bo. 6, 8 (last two marg. as in text) Da4 Dn1, n4 Ds D2–4, 6, 8, 9 तत्र (for अत्र). B6, 8 (both marg. as in text), 9 Da4 [उ]पस्थितं (for [अ]वस्थितं). —c) M1, 7 प्रवृत्ति- (for निवृत्ति-). Da3 सर्वम्; M1, 7 व्यक्तम् (for धर्मम्). —d) D8 धर्म- (for ब्रह्म). M1, 7 ब्रह्म तद्वेद शाश्वतं.

प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ॥ ४
तां गतिं परमामेति निवृत्तिपरमो मुनिः ।
ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिदर्शकः ॥ ५
तदेवमेतौ विज्ञेयावव्यक्तपुरुषावुभौ ।
अव्यक्तपुरुषाभ्यां तु यत्स्यादन्यन्महत्तरम् ॥ ६
तं विशेषमवेक्षेत विशेषेण विचक्षणः ।
अनाद्यन्तावुभावेतावलिङ्गौ चाप्युभावपि ॥ ७
उभौ नित्यौ सूक्ष्मतरौ महद्भ्यश्च महत्तरौ ।
सामान्यमेतदुभयोरेवं ह्यन्यद्विशेषणम् ॥ ८
प्रकृत्या सर्गधर्मिण्या तथा त्रिविधसत्त्वया ।
विपरीतमतो विद्यात्क्षेत्रज्ञस्य च लक्षणम् ॥ ९
प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् ।
अग्राह्यौ पुरुषावेतावलिङ्गत्वादसंहितौ ॥ १०
संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मजा गृह्यते यया ।
करणैः कर्मनिर्वृत्तैः कर्ता यद्यद्विचेष्टते ।
कीर्त्यते शब्दसंज्ञाभिः कोऽहमेषोऽप्यसाविति ॥ ११

C. 12. 7853
B. 12. 217. 11
K. 12. 219. 13

---

4 K6 om. 4^{ab}; D5 om. up to लक्षणं (cf. v. l. 3, 2). Dn4 om. 4^{a}–11^{d}. — ^{a}) K7 M1. 7 निवृत्ति- (for प्रवृत्ति-). — ^{b}) K7 Da4 प्रजापतिम् (for °पतिर्). D8 ऋषिर्नारायणोऽब्रवीत् (= 2^{d}). — After 4^{ab}, B6–9 D7 T G1–3. 6 read 3^{ab}. — ^{c}) D9 om. पुनरावृत्ति-. — ^{d}) D4 मतिः (for गतिः).

5 Dn4 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) G1 परमात्मेति (for °मामेति). — ^{b}) K7 निवृत्तिः (for निवृत्ति-). — ^{d}) D5 -प्रदर्शकः; D7 T1 G1–3. 6 -निदर्शनं; T2 M1. 7 °र्शनः (for °र्शकः).

6 Dn4 om. 6 (cf. v. l. 4). D7 T G1–3. 6 M5. 6 read 6^{ab} after 7^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1. 2 इति (for एतौ). Da4 ततो देवमतौ विज्ञेयाव्. — ^{c}) K6. 7 Ds2 D4. 5. 9 च (for तु). — ^{d}) Ś1 K1. 2 अन्यस्स्यान् (by transp.).

7 Dn4 om. 7 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K7 निर्देशम् (for विशेषम्). K8 Ds1 अवेक्ष्येत; D9 आचक्षेत (for अवे°). — ^{b}) B8 (marg.) Ds1 D7 G2 विशेषण- (for °षेण). D7 G1 विचक्षणं. — After 7^{ab}, D7 T G1–3. 6 M5. 6 read 6^{ab}. — ^{d}) K6. 7 वा (for च). ❀ Ca. n: अलिङ्गौ मानान्तराविषयौ ॥ Cs: अशरीरौ । ❀

8 Dn4 om. 8 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K6 अतिचलौ; K7 V1 Bo. 6 (marg.). 7–9 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 अविचलौ; B6. 8 (marg.) अनुत्तरौ; Da3. a4 अणुतरौ; D7 T G1–3. 6 M5. 6 अनुचरौ; M1. 7 वनचरौ (for सूक्ष्मतरौ). — ^{c}) T2 समानम्; M1 समास्यम् (for सामान्यम्). — ^{d}) T2 अन्य- (for अन्यद्).

9 Dn4 om. 9 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K1 मार्ग-; K7 V1 D4. 9 सर्व-; G1 स्वर्ग- (for सर्ग-). Ś1 -धर्मिन्या. — ^{b}) K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs त्रिगुण-; B8 विगुण- (for त्रिविध-). K6 Dn1 Ds2 D2. 3. 6. 8 -धर्मया; Ds1 D7 T1 G1–3. 6 -सत्तया; T2 -शक्तया; M1. 5–7 -सक्तया (for -सत्त्वया). — D2 om. 9^{c}–10^{d}. — ^{c}) Da4 D7 T G1. 3. 6 अथो (for अतो). K7 D3 विंद्यात् (for विद्यात्). — ^{d}) G2 क्षेत्रजस्य (for °ज्ञस्य). K6 [इ]ह; K7 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1 Ds D3–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 स्व-; B9 सु- (for च).

10 Dn4 D2 om. 10 (cf. v. l. 4, 9). — ^{a}) D5 प्रकृतिश्च (for °तेश्च). — ^{b}) K4 अगुणात्मकं (for °न्वितम्). — After 10^{ab}, D7 T G1–3. 6 M5. 6 Kumbh. ed. ins.:

603* क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवं तु कर्तारं गुणसंवृतम् ।

Kumbh. ed. cont.:

604* अग्राह्यं येन जानन्ति तज्ज्ञानं दर्शितश्च तत् ।
तेनैव दर्शितो नित्यं न गुणः परिभूयते ।

— ^{d}) K6 B7. 9 Dn1 D5 Cn असंहतौ; B8 (marg.) Da3. a4 च संहितौ; D7 T G1–3. 6 M5. 6 असंगिनौ (for °हितौ). ❀ Ca: अलिङ्गत्वात्, परस्परं विशेषकधर्मरहितत्वात् । असंहितौ पृथग्भूत्वा पश्चान्मिलितौ ॥ Cn: असंहतौ अत्यन्तविविक्तौ । ❀

11 Dn4 om. 11^{abcd} (cf. v. l. 4). — ^{a}) T2 G3. 6 संग्राह्य- (for संयोग-). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 (*sup. lin.*) B8 (marg.). 9 Dn1 D2. 4. 5. 7–9 कर्मणा (for कर्मजा). K7 D4. 9 दृश्यते (for गृह्यते). Ś1 K1. 2. 4 Bo. 6 (marg.). 7 Da4 Cpp मया; K6 Ds1 तथा; K7 तयोः; V1 B6 Da3 Ds2 Dn1 D3. 5. 6. 8 T2 G1 यथा; D4. 9 [s]नयोः; G2 ययौ (sic) (for यया). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 7 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 D5 कारणैः (for करणैः). D8 M1 कर्मभिर् (for कर्मनिर्). K6 B7 Dn1 D3. 5. 6. 8 -निर्वृत्तिः (for -निर्वृत्तैः). — ^{d}) K3. 7

C. 12. 7853
B. 12. 217. 12
K. 12. 219. 14

उष्णीषवान्यथा वस्त्रैस्त्रिभिर्भवति संवृतः ।
संवृतोऽयं तथा देही सत्त्वराजसतामसैः ॥ १२
तस्माच्चतुष्टयं वेद्यमेतैर्हेतुभिराचितम् ।
यथासंज्ञो ह्ययं सम्यगन्तकाले न मुह्यति ॥ १३
श्रियं दिव्यामभिप्रेप्सुर्ब्रह्म वाङ्मनसा शुचिः ।
शारीरैर्नियमैरुग्रैश्चरेन्निष्कल्मषं तपः ॥ १४
त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तमन्तर्भूतेन भास्वता ।
सूर्यश्च चन्द्रमाश्चैव भासतस्तपसा दिवि ॥ १५
प्रतापस्तपसो ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः ।
रजस्तमोघ्नं यत्कर्म तपसस्तत्स्वलक्षणम् ॥ १६
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।
वाङ्मनोनियमः साम्यं मानसं तप उच्यते ॥ १७
विधिज्ञेभ्यो द्विजातिभ्यो ग्राह्यमन्नं विशिष्यते ।
आहारनियमेनास्य पाप्मा नश्यति राजसः ॥ १८

D4. 9 यद्वद्; D7 T G1. 2 यत्तद्; G3. 6 यद्धि (for यद्वद्). Ś1 K1. 2 विशे(K1 °शि)ष्यते; G2 विवेष्टते (for °चेष्टते). — [f]) B6 D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 एष हि; D5 एकोपि; T2 एषाम् (for एषोऽपि). B8 (marg.) कोयं सोयमसाविति. — After 11, Kumbh. ed. ins.:

605* ममापि कायमिति च तदज्ञो नित्यसंवृतः ।

12 [a]) G1 तथा (for यथा). — [b]) K4 संहृतः; G3 सुवृतः (for संवृतः). ❀ Ca: त्रिभिः परिधानाच्छादनोष्णीषैः ॥ Cn: त्रिभिः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहैः ॥ Cp: परिधेयोत्तरीयोष्णीषैः । ❀ — [c]) Da4 [s]हं; G2 यत् (for ऽयं). D5 जायते (for ऽयं तथा). — [d]) K7 D4. 9 सात्त्व- (for सत्त्व-). — After 12, Kumbh. ed. Cv. ins.:

606* भेदवस्तु त्वभेदेन जानाति स यदा पुमान् ।
तदा परं परात्मासौ भवत्येव निरञ्जनः ।
क्रियायोगे च भेदाख्ये बहु संक्षिप्यते क्वचित् ।
वसुरुद्रगणाद्येषु स्वानुभोगेन भोगतः ।
एवमेष परः सत्त्वो नानारूपेण संस्थितः । [5]
संक्षिप्तो दृश्यते पश्चादेकरूपेण विष्ठितः ।

[(L. 5) Cv: परस्तत्त्वो (for परः सत्त्वो).]

13 [a]) ❀ Cn: चतुष्टयं द्वे पुंप्रधानयोः साधर्म्यवैधर्म्ये द्वे जीवेश्वरयोश्च साधर्म्यवैधर्म्ये इति । ❀ — [b]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 M5. 6 आवृतं (for आचितम्). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 V1 (*sup. lin.*) Bo. 6–9 Da3. a4 D3. 5. 6. 8 यदा; T G2. 3. 6 M6–7 तथा- (for यथा-). B8 (marg. as in text) Cpp संज्ञी (for -संज्ञो). — [d]) B6 न मुंचति; M7 (*sup. lin.*) विमुच्यते (for न मुह्यति). — After 13, Kumbh. ed. ins.:

607* वायुर्विधो यथा भानुर्विप्रकाशं गमिष्यति ।

14 [a]) B7 देव्याम्; D5 देवीम्; M1. 5. 7 दीप्ताम् (for दिव्याम्). D7 T1 G1. 6 श्रियं दिव्याश्रयां दिव्याम्. ❀ Ca: दिव्यां लक्ष्मीम्, ब्रह्मैकत्वम् ॥ Cn: दिव्यां दिवि हार्दाकाशे ब्रह्मणि भवाम् । ❀ — [b]) Ś1 (*inf. lin.*) K2. 4 ब्रह्मवान्; B9 Da3 Dn1. n4 D2. 8 M6 Cn (gloss: देहवान्) वर्ष्मवान्; D8 D3. 5. 6 वर्ष्मवाङ्-; M1 कर्मवाङ्- (for ब्रह्म वाङ्-). M1. 7 -मनसां (for -मनसा). D7 T1 G1–3. 6 अभिप्रेप्सुमनाः (G3. 6 °प्सुः सदा) शुचिः. — [c]) Bo Dn4 शरीरैर् (for शा°). B6–9 Da4 D8 D2. 8. 6 इंद्रियैर् (for नियमैर्).

15 [c]) K1 चंद्रमसाश् (for च चन्द्रमाश्). D5 चैवं (for चैव). K7 V1 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 सूर्या(G1 °र्यं)-चंद्रमसौ चैव. — [d]) Ś1 K1. 2 भासेते; V1 D7 T1 M5. 7 भास्वतस्; Da4 भासंत (for भासतस्). — After 15, Kumbh. ed. ins.:

608* अन्यच्च धर्मसाम्यं यत्तपस्तत्कीर्त्यते पुनः ।

16 [a]) K6 Dn1. n4 D2. 3. 8 प्रकाशस्; K7 D9 प्रभावस्; D4 प्रलासस (sic); T2 प्रसादस्; Ca प्रतापस् (as in text). — [b]) K4 लोकं; V1 Da4 D6 लोक- (for लोके). D5 लोके शंसंति तत्त्वतः. — [d]) K6 D5. 7 T1 G1–3. 6 च; B9 Da3. a4 सु- (for स्व-). — After 16, Kumbh. ed. ins.:

609* त्रितयं ह्येतदाख्यातं यद्यस्माद्भासितुं पुनः ।
स्वभासा भासयंश्चापि चन्द्रमा ह्यत्र वर्तते ।
सूर्ययोगे तु यः संधिस्तपः सर्वं प्रदीप्यते ।

17 17^{ab} = 6. 39. 14^{cd}. D5 om. (hapl.) 17^{ab}. V1 reads 17^{cd} on marg. — [c]) Da3. a4 -नियमैः (for -नियमः). K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 M1. 5–7 सम्यङ्; D7 T G1–3. 6 सौम्य (T2 G6 °म्यं) (for साम्यं). — [d]) Ś1 K1. 2 वाङ्मयं (for मानसं).

18 [a]) Ś1 K1. 2. 4 द्विजाग्र्ये(Ś1 K1 °ग्रे)भ्यो (for °तिभ्यो). — [b]) M1 अन्यं (for अन्नं). Ś1 K1. 2 विशेष्य(K1 °ष)ते; Da4 न विद्यते; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7

वैमनस्यं च विषये यान्त्यस्य करणानि च ।
तस्मात्तन्मात्रमादद्याद्यावदत्र प्रयोजनम् ॥ १९
अन्तकाले वयोत्कर्षाच्छनैः कुर्यादनातुरः ।
एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं तदुपपद्यते ॥ २०
रजसा चाप्ययं देही देहवाञ्शब्दवच्चरेत् ।
कार्यैरव्याहतमतिर्वैराग्यात्प्रकृतौ स्थितः ।
आ देहादप्रमादाच्च देहान्ताद्विप्रमुच्यते ॥ २१
हेतुयुक्तः सदोत्सर्गो भूतानां प्रलयस्तथा ।
परप्रत्ययसर्गे तु नियतं नातिवर्तते ॥ २२
भवान्तप्रभवप्रज्ञा आसते ये विपर्ययम् ।
धृत्या देहान्धारयन्तो बुद्धिसंक्षिप्तमानसाः ।
स्थानेभ्यो ध्वंसमानाश्च सूक्ष्मत्वात्तानुपासते ॥ २३

C. 12. 7866
B. 12. 217. 24
K. 12. 219. 31

तपस्विभिः (for विशिष्यते). — d) K6.7 Bo.6–9 Da3.4 Dn1.n4 D2.6.8.9 शाम्यति (for नश्यति).

19 b) B6.9 Ds1 D2 T2 M1 यान्यस्य; D8 (marg.) जात्यस्य; T1 G1–3.6 यातस्य (for यान्त्यस्य). B7 कारणानि. Ś1 K1.2.4 [अ]पि (for च). — c) T2 -मंत्रम् (for -मात्रम्). — d) K6.7 D4 अन्न-; D7 T1 G3 दद्यात्; T2 अस्य; G2 अद्यात् (for अत्र). ❀ Cs: यावदत्र प्रयोजनं, यावता शरीरधारणम् । ❀

20 a) K6 D3 अतः काल- (for अन्तकाले). Ś1 (marg. as in text) K1.2.4.6 V1 B6–9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 T2 G2 M1.5–7 Cpp (gloss: बलाभावात्) बलोत्कर्षात् (Ds2 °र्षं); D7 T1 G1.3.6 च नोपेक्षां (for वयोत्कर्षात्). ❀ Ca: आर्षः सलोपः। नित्यत्वाच्च संधिः । ❀ — b) K2.4 अनात्तरः; G1 °दरः (for °तुरः). — d) K6 V1 Bo.6–9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T2 M1.5–7 यदुप-; D7 T1 G1–3.6 समुप- (for तदुप-). Ś1 K1.2.4 Bo -लभ्यते (for -पद्यते).

21 a) K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T2 M5.6.7 (*sup. lin.*) Cn (gloss: बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिशून्यः) रजोवर्ज्यो (Bo Ds D8 °र्ज्यो); D7 T1 G1–3.6 रसवर्ज्यो (G1.2 °र्ज्यो); M1.7 रसो वर्ज्यो (for रजसा च). K6 D7 T G1–3.6 M1.5–7 ह्ययं (for [अ]प्ययं). — b) Ds2 T2 देहवत् (for °वान्). B8 (marg.) शब्दमच्; D8 D7 T G1–3.6 शब्दवांश् (for °वच्). ❀ Ca: रजसेति, चकारात्तमसा चेति बोद्धव्यम् । यदि रजस उद्रेकात्तत्त्वज्ञानं नोदेतुं लभते । शब्दवद्वेदवद्यथा विधिर्भवति तथा त्वरेत् । ❀ — c) K6 कार्येषु; D7 G1–3.6 काम्यैर्; T1 कामैर् (for कार्यैर्). K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T G1–3.6 M1.5–7 अभ्याहत-; Cs अव्या° (as in text). — d) V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Ds1 D3.6 वैराग्य- (for वैराग्यात्). Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da3.4 Dn1.n4 Ds1 D5.6.8 -प्रकृति-; Ds2 D3 -प्रकृतिः; M1.7 आत्मनि (for प्रकृतौ). Bo Dn4 D2.3.6.8 स्थिरः (for स्थितः). — e) V1 D5 अद्रोहाद्; D6.7 T1 G1.2 अदे°; G6 अदा° (for आ दे°). K1.2 अप्रमादाश्च; D6 आप्रमादाच्च (for अप्रमा°). — f) D7 T G1–3.6 M5.6 देहांते (for देहान्ताद्). D6 देहांतावद्विमुच्यते (sic).

22 M5.6 om. 22. — a) K6 Dn1 D2.3.6.8 सदा सर्गो; V1 B6.7.8 (marg. as in text) Ds1 D4 Cp सद्रोत्सर्गो; G1 सहोत्सर्गो (for सदो°). ❀ Cn: हेतुर्मूलाज्ञानं तदनाशात् । Cp: सदोत्सर्गो दैनंदिनप्रलये । ❀ — b) B6.8 (marg. as in text) प्रलयात्; B7 damaged; Ds2 T2 G1.2 M1.7 प्रळयस्; D7.8 प्रलयं (for प्रलयस्). Da3.4 तदा (for तथा). — c) B8.9 Da3.4 -प्रलय- (for -प्रत्यय-). G6 -संसर्गः (for -सर्गे तु). ❀ Cn: परप्रत्ययसर्गे शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारोदये ॥ Cv: परमात्मज्ञानोदये । ❀ — d) K7 V1 Bo.6 Da3 Dn1.n4 Ds D4.9 M1.7 नियतिर्; B7–9 Da4 D6 नियतिं; D7 T1 G1.2 नियमश्च; T2 G3.6 °तश्च (for °तं). K1 (*sup. lin.* as in text) Ds1.s2 (by corr. as in text) नाभिवर्तते; K6 नानु°; D5 वानु°; T2 M7 चाति°; G1–3.6 च वि° (for नाति°).

23 a) K1 भवंतु; K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.4 Dn1 Ds1 D3–6.8.9 Ca.n.p.s भावांत-; Dn4 Ds2 भावांतः; D2 स्वभावांत- (hypermetric); D8 (by corr.) स्वभावात् (for भवान्त-). K6.7 Dn4 D4.6.9 -प्रभवा; V1 B6.7.8 (marg. as in text).9 Ds D3 -प्रभवाः; Bo Da4 -प्रभवः; G1 (by corr.) -प्रभवान् (for -प्रभव-). V1 Bo.6–8 Da3.4 Ds -प्राज्ञा (for -प्रज्ञा). D7 T G1–3.6 M1.5–7 एवं तत्प्र(M7 देहांतप्र)भवां प्रज्ञाम्- ❀ Ca.s: भावान्तेति । भावानां सुखदुःखादीनामन्ते विनाशे ॥ Cn: भावानां महदादीनां अन्तप्रभवयोर्नाशोदययोरेव प्रज्ञा बुद्धिर्येषाम् । ❀ — b) K1.2 आसेते. K6 यो; K7 lacuna (for ये). K6 M5.6 विपर्यये; D5 °र्ययः; Ca.s: [S]विपर्ययं (gloss: मिथ्याज्ञानविरोधिनं तत्त्वज्ञानम्) (for विपर्ययम्). — c) G2 धृत्वा; G3.6 धृत्यान् (for धृत्या). K6 D7 T G1–3.6 M5.6 देहं (for देहान्). ❀ Cn: धृत्या आसनाद्यप्रच्युत्या । ❀ — d) D7 T1 G1–3.6 -संकल्प- (for -संक्षिप्त-). Bo.6–9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.6–8 T

C. 12. 7866
B. 12. 217. 25
K 12. 219 32

यथागमं च तत्सर्वं बुद्ध्या तन्नैव बुध्यते ।
देहान्तं कश्चिदन्वास्ते भावितात्मा निराश्रयः ।
युक्तो धारणया कश्चित्सत्तां केचिदुपासते ॥ २४
अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युत्संशब्दिताक्षरम् ।
अन्तकाले ह्युपासन्नास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ २५
सर्व एते महात्मानो गच्छन्ति परमां गतिम् ।

सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेक्षेच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २६
देहं तु परमं विद्याद्विमुक्तमपरिग्रहम् ।
अन्तरिक्षादन्यतरं धारणासक्तमानसम् ॥ २७
मर्त्यलोकाद्विमुच्यन्ते विद्यासंयुक्तमानसाः ।
ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति परां गतिम् ॥ २८
कषायवर्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलम् ।

G1–3. 6 M1. 5–7 -चेतसः (for -मानसाः). —^{e}) Bo. 6–9 Da4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 6 Cs ह्रसमानाश्च (for ध्वंस°). ❀ Cn : ध्वंसमानाः च्युताः त्यक्तान्नमयकोशाः ॥ Cs : ह्रसमाना निष्क्रामन्तः । ❀ —^{f}) K2. 6 नानुपासते ; Ds2 वसु° ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तदु° (for तानु°).

24 ^{a}) B9 यथाकामं ; D7 °गतश्च ; G1. 2 °गतं (for °गमं). K6 गंतव्यं ; Bo. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Ds2 D2. 3. 6 मत्वा वै ; B8. 9 Dn1. n4 Ds1 D5. 8 Cpp गत्वा वै (for तत्सर्वं). —^{b}) D5 बुध्यं ; M7 बुद्धा (for बुद्ध्या). K4 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3 तत्रैव ; K6 ते नैव ; D5 तं नैव ; D7 T1 G1–3. 6 तन्नाव- (for तन्नैव). M7 बुध्यति. —^{c}) D2. 5 देहांते. —^{d}) K7 Dn4 भावितात्म- (for °तात्मा). K4. 6 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 Cp निराश्रयं ; D7 ह्यथाश्रयः ; T1 G1–3. 6 ह्यधःशयः (for निराश्रयः). ❀ Cp : निराश्रय इति पाठे कामार्थाद्यनाश्रयः । ❀ —D7 T G1–3. 6 om. 24^{ef}. —^{e}) K6 युक्त्या ; V1 Dn1. n4 Ds D2. 8 युक्तं ; D3 युक्त- (for युक्तो). K6 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 सम्यक् (for कश्चित्). —^{f}) K1 सुतां ; K4 Bo Da3. a4 M1 सतां ; K6 संतः ; V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 8 Cp सतः ; D3 ततः ; D5 अतः ; T2 सक्तां (for सत्तां). V1 Bo. 6–9 Da4 Ds D8 कश्चिद् (for केचिद्). ❀ Cp : सत इति पाठे सज्जातत्वात्सदभिन्नतया सर्वे पदार्थाः सन्त एवेति परिणाममतमवलम्ब्योपासत इत्यर्थः । ❀

25 ^{a}) B6–9 अभ्यस्यंते ; Dn4 क्रोधस्यंति (sic) ; D5 अप्यमेरु (sic) ; T2 अभ्यसंति ; G2 °स्यंत ; G3. 6 अभिसृत्य ; M1. 7 अभ्यसंते (for °स्यन्ति). V1 Bo. 7. 8 D3. 4 G2 परे ; B9 परो ; D4 पदं ; D7 T G1 M5. 6 [अ]परे (for परं). B6. 8 (marg. as in text). 9 देहं ; B7 चैव ; D7 T1 G1. 2 चैवं ; M5. 6 वेदं (for देवं). —^{b}) K7 D8 D7 T G1. 2 M1. 5–7 विद्या- ; D9 विद्यात् (for विद्युत्). G3. 6 विद्यया शब्दिताक्षयं. —^{c}) D8 अत्र (for अन्त-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ह्युपासंते ; K7 D4 M6 °संत ; D7 T G1–3. 6 M1. 7 [ऽ]प्युपासंतस् (D7 G1 °तं ; G2 °ते ; G3. 6 °त) ; M5 ह्युपासंतस् (for °सन्नास्). —^{d}) K6. 7 D4. 9 -कल्मषाः (for -किल्बिषाः).

26 ^{a}) B7 एव (for एते). — V1 reads 26^{c}–28^{d} on marg. —^{c}) K7 D4. 9 शूक्ष्मं (for सूक्ष्मं). —^{d}) K6 corrupt ; K7 अवेक्षे ; Da3 अवेक्ष्येत् ; D5 अवेक्ष्यं (for °क्षेत्).

27 V1 reads 27 on marg. 7^{ab} is damaged in B7. —^{a}) Ś1 K1. 2. 4 वेद्यं तु ; Dn1. n4 Cn देहांतं ; M5. 7 देहे तु (for देहं तु). D7 T G1–3. 6 Cp चरमं (for प°). T2 विंद्याद् (for विद्याद्). ❀ Cn : देहान्तं अव्यक्तलयाधिष्ठानम् । देहं तु इति पाठे अव्यक्तमेव ॥ Cp : देहं…विमुक्तं जीवन्मुक्तम् । ❀ ❀ Cp : चरमं चरमकालभवम् । …… । परममिति पाठे साधकतमम् । ❀ —^{b}) Ds1 विरक्तम् (for विमुक्तम्). B8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D5 विपरिग्रहात्. —^{c}) K7 Bo. 6–9 Ds1 अंतरीक्षाद् (for °रिक्षाद्). Ś1 K1. 2. 4 अन्यतमं (for °तरं). ❀ Ca : अन्तरिक्षादन्यतरम्, आकाशवदवास्थितम् ॥ Cn : अन्तरिक्षं हार्दाकाशः । तमारभ्यान्यतरं ईशं सूत्रात्मानं वा । ❀ —^{d}) V1 -मानसः ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -चेतसः (M6 °सा ; M7 °सं) (for -मानसम्).

28 V1 reads 28 on marg. —^{b}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G1–3. 6 M6. 7 -संसक्त- ; Da4 -संस्कृत- ; T2 -संसिक्त- (for -संयुक्त-). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 G1 -चेतसः (Dn4 °सं ; G1 °सा) (for -मानसाः). —^{d}) Ds D7 T G1–3. 6 ते यांति परमां गतिं. — After 28, V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G3. 6 M1. 5–7 Ca. n. p. s ins. :

610* एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदो जनाः ।
यथाज्ञानमुपासन्तः सर्वे यान्ति परां गतिम् ।

[(L. 1) G3. 6 एकांतिकं (for एकायनं). D5 T1 एकमेवायनं धर्मम् (for the prior half). T G3. 6 M1. 5–7 धर्मविदो (for वेद°). ❀ Cp : एकायनम्, अपुनरावर्तकम् । ❀ —(L. 2) B8 (marg.) उपासन्ना ; Da4 °संते (for °सन्तः).]

ते यान्ति परमाँल्लोकान्विशुध्यन्तो यथाबलम् ॥ २९
भगवन्तमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितम् ।
भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानतृप्ता निराशिषः ॥ ३०
ज्ञात्वात्मस्थं हरिं चैव निवर्तन्ते न तेऽव्ययाः ।
प्राप्य तत्परमं स्थानं मोदन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ३१
एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च ।
तृष्णाबद्धं जगत्सर्वं चक्रवत्परिवर्तते ॥ ३२
बिसतन्तुर्यथैवायमन्तस्थः सर्वतो बिसे ।
तृष्णातन्तुरनाद्यन्तस्तथा देहगतः सदा ॥ ३३
सूच्या सूत्रं यथा वस्त्रे संसारयति वायकः ।
तद्वत्संसारसूत्रं हि तृष्णासूच्या निबध्यते ॥ ३४
विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।
यो यथावद्विजानाति स वितृष्णो विमुच्यते ॥ ३५
प्रकाशं भगवानेतदृषिर्नारायणोऽमृतम् ।
भूतानामनुकम्पार्थं जगाद जगतो हितम् ॥ ३६

C. 12. 7880
B. 12. 217. 38
K. 12. 219. 46

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

---

29 [a]) $G_{3.6}$ कषायवर्जितज्ञानं. — [b]) T_2 एषाम् (for येषाम्). $K_{6.7}$ V_1 B_6 (marg.).$_8$ $D_{a3.a4}$ $D_{4.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ [ऽ]मलं (for ऽचलम्). — [c]) $K_{6.7}$ B_0 D_5 यांति तेपि (hypermetric); $D_{4.9}$ यांति ते (by transp.). K_4 V_1 B_{6-9} $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2-4.6-8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ यांति तेपि (B_8 $D_{a3.a4}$ तेपि यांति) पराँल्लोकान्. — [d]) K_1 V_1 विशुध्यंते; K_4 $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.5.6.8}$ विमुच्यंते (K_4 °तो) (for विशुध्यन्तो). $B_{0.6-9}$ ($B_{6.8}$ marg. as in text) Cpp -फलं (for -बलम्).

30 [ab]) D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ इमं (for अजं). $K_{6.7}$ $D_{4.5.9}$ transp. दिव्यं and विष्णुम्. $M_{1.7}$ अव्यय- (for अव्यक्त-). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_5 -संज्ञकं (for -संज्ञितम्). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तृप्ता ये; K_6 D_5 सिद्धा ये; K_7 $D_{4.9}$ तृष्णांते; D_8 ते शुद्धा (for शुद्धा ये).

31 [a]) D_7 [आ]त्मानं (for [आ]त्मस्थं). D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ परं (for हरिं). K_7 $D_{4.9}$ देवं (for चैव). — [b]) $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s D_{2-9} T $G_{1-3.6}$ Cs न निवर्तंति ते(D_{s1} ये)ऽव्ययाः (K_7 $D_{4.5.9}$ °यात्). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ ते (for तत्). — [d]) B_0 ब्रह्मम् (sic) (for ऽक्षरम्).

32 [a]) K_7 D_s M_7 एव (for एतद्). — [b]) V_1 $D_{4.5.9}$ transp. च and न. ❀ Ca: अस्ति सत्तया निरुच्यते । एतदेव च नास्ति अन्यव्यावृत्तिमुखेन अस्थूलमनण्वित्यादिना वेदान्तेषूच्यते ॥ Cn: अस्ति च नास्ति चेत्यनिर्वचनीयमित्युक्तम् ॥ Cs (also Ca): ईश्वरानुगृहीतानामस्ति ततोऽन्येषां नास्ति । ❀ — [c]) K_7 D_9 -वशं; D_{s2} T_2 M_7 -बंधं (for -बद्धं).

33 [a]) $K_{4.7}$ $D_{a3.a4}$ D_{s1} $D_{4.9}$ बिश-; B_9 बिष- (for बिस-). — [b]) K_7 $D_{4.9}$ अंततः (for अन्तस्थः). D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ संततो (D_7 $G_{1.2}$ °ते) (for सर्वतो). K_7 V_1 D_{a4} $D_{4.5.9}$ वि(D_{a4} बि)शेत्; B_6 D_{a3} बिशे (for बिसे). — [c]) K_6 अनाद्योयं (for अनाद्यन्तस्). — [d]) T_2 तदा (for तथा).

34 [a]) K_7 $D_{4.9}$ शूच्या; G_2 सूर्यां (for सूच्या). G_1 सूच्यं (for सूत्रं). D_{n1} वस्त्रं. — [b]) K_7 संचारयति. B_0 वापकः; B_9 सायकः; T_2 यावकः; G_2 वाचकः (for वायकः). — [c]) $K_{6.7}$ $D_{4.5.9}$ च (for हि). K_1 तत्सर्वं सारसूत्रं हि. — [d]) K_7 -शोच्या; $D_{4.9}$ -शूच्या (for -सूच्या). K_7 निबोध्यते; M_7 (*sup. lin.*) [अ]नया नयेत् (for निबध्यते). — After 34, Kumbh. ed. ins.:

611* इतस्ततः समाहृत्य रूपं निर्वर्तयिष्यति ।

35 [a]) D_{s1} प्रकृतिश् (for °कृतिं). — [c]) D_{n4} विजानीयात् (for °नाति). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2.6.7}$ $D_{4.9}$ वितृप्तो (for °तृष्णो). D_4 om. from विमुच्यते up to जगतो (in 36[d]).

36 D_4 om. up to जगतो (cf. v. l. 35). — [a]) D_{s1} प्रकाशो (for °शं). K_7 एतम् (for एतद्). $B_{6.7.8}$ (marg. as in text).$_9$ D_{a3} प्रकाशकं तु भूतानां. — [b]) $B_{6.7.8}$ (marg. as in text).$_9$ D_{a3} विष्णुर् (for ऋषिर्). — [c]) D_s D_5 T $G_{1-3.6}$ M_{5-7} अनुकंपायै (for °कम्पार्थं). D_7 भूतानुकंपायै तच्च. — [d]) D_{a4} परमो (for जगतो). B_0 $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ $D_{2-4.6.8}$ गतिः (for हितम्).

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2-4.6-9}$ $G_{1.2.6}$ $M_{1.5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* $Ś_1$ $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 $B_{0.6-8}$ $D_{a3.a4}$ D_{n1} D_s $D_{2-6.9}$ वार्ष्णेयाध्यात्मं समाप्तं; B_9

२११

C. 12. 7881
B. 12. 218. 1
K. 12. 220. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञो जनको मिथिलाधिपः ।
जगाम मोक्षं धर्मज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
येन वृत्तेन वृत्तज्ञः स जगाम महत्सुखम् ॥ २
जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः ।
और्ध्वदेहिकधर्माणामासीद्युक्तो विचिन्तने ॥ ३
तस्य स्म शतमाचार्या वसन्ति सततं गृहे ।
दर्शयन्तः पृथग्धर्मान्नानापाषण्डवादिनः ॥ ४
स तेषां प्रेत्यभावे च प्रेत्यजातौ विनिश्चये ।
आगमस्थः स भूयिष्ठमात्मतत्त्वे न तुष्यति ॥ ५
तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः ।
परिधावन्महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामपि ॥ ६

वार्ष्णेयाध्यात्मे ; D7 T1 G1. 2 मुमुक्षू(G2 °क्षो)पदेशः (D7 G1 adding वार्ष्णेयाध्यात्मं समासं [G1 °सः]); D8 वार्ष्णेयाध्यात्मोध्यायः संपूर्णमस्तु ; T2 मुक्त्युपदेशः ; G3 वार्ष्णेयाध्यायः समाप्तः । वार्ष्णेयाध्यात्मः समाप्तः ; G6 अन्यापदेशः ...... । वार्ष्णेयाध्यायः समाप्तः ; M1. 7 वितृष्णा- (M1 °ष्णु)मुक्त्युपदेशः । वार्ष्णेयाध्यात्मं समासं ; M5. 6 वार्ष्णेयाध्यात्मे तत्त्वचतुष्टयवेदनं । समासं च वार्ष्णेयाध्यात्मं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 43 ; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 44 ; D6. 8 45 ; G2 58 ; M1. 6 42. — *Śloka no.*: Da4 Dn4 D8 39 ; Dn1 40 ; D6 45.

211

☞ 12. 211–212 are substantially the same as the Nārada-Sanaṁdana dialogue given in the Bṛhannāradīya Purāṇa, adhy. 45, st. 5–87. The variants from the Purāṇa are listed in Appendix II (No. 2).

1 D6 om. the ref. — a) V1 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M1. 5–7 वृत्तज्ञ (for °ज्ञो). — K1 om. (hapl.) 1^{bc}. — b) K7 मिथिलाधिप ; Ds2 D5 G1 °लापतिः ; G2 °लापकः (for °लाधिपः). — G1 om. (hapl.) 1^{c}–3^{b}. — c) M5 मोक्ष- (for मोक्षं). K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M7 मोक्षज्ञो (for धर्मज्ञो). — d) K1 मानुषं ; D7 T G2. 3. 6 M5–7 बुद्धिमान् (for मानुषान्).

2 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). — c) K6 B9 D5 धर्मज्ञः (for वृत्तज्ञः). — d) V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Ca जगाम सु- (for स जगाम). K6 भोगानुत्सृज्य मानुषान् (= 1^{d}). ❀ Cp : सुखं मोक्षं, मोक्षस्य ब्रह्मसुखात्मकत्वात् । यो वै भूमा तत्सुखमिति श्रुतेः । ❀

3 G1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — a) G3 om. (hapl.) जनको. ❀ Cn : जनकवंश्यः नाम्ना जनदेवः ॥ Cs : जनदेवनामा । ❀ — b) K6 G3. 6 जनाधिप. — c) K7 Da4 D4. 5. 7. 9 ऊर्ध्व- (for और्ध्व-). Ś1 K1. 2. 6 D9 -दैहिक- (for -देहिक-). Ś1 K1. 2. 4. 7 D7 -कर्माणाम् (for -धर्मा°). — d) Ds1 विचेतने ; D8 विचिन्मनो (for विचिन्तने).

4 a) D6 शत. K4 आचार्यै. — d) K1. 2 -पाषांड- (for -पाषण्ड-). Ś1 K1 -वासनाः ; K2. 4. 7 B6. 8 (both marg.) Da3. a4 D4. 9 M1 Ca. np. Cp. sp -वासिनः ; Ds D6 -वाचिनः ; Cpp -वादिनः (as in text). K6 Dn1. n4 D2. 3. 8 नानाश्रमनिवासिनः. ❀ Ca. s : पाषण्डवासिनः पाषण्डानां वासना आच्छादकाः स्तम्भकाराः । वस आच्छादने वसु स्तम्भने धात्वोः । (Ca : यद्वा निःश्रेयसं प्रति विमुखत्वेन पाषण्डवासनावन्तः । तथा च पञ्चशिखचार्वाकबौद्धान्राजासौ पूर्वपक्षकारिणो मन्यते) ॥ Cn : पाषण्डवासिन इति पाठे पाषण्डान्वासयन्ति आच्छादयन्ति तिरस्कुर्वन्ति ते तथा । ❀

5 a) Ds1 D7 T G1–3. 6 M5 Cnp. Cs न तेषां ; D6 एतेषां ; Cpp स तेषां (as in text). K1 प्रेति- ; T2 पूर्व- (for प्रेत्य-). Ś1 K1. 2. 4 [ऽ]पि ; V1 D4 M5. 6 न (for च). — b) Da4 प्रेत- (for प्रेत्य-). K4 -जात्यौ ; B9 -भावौ ; D6 -ज्ञातौ (for -जातौ). K3. 6. 7 B6–8 D4. 5. 9 T2 M1. 6. 7 च निश्चये ; V1 विनिश्चयं ; D7 T1 G1–3. 6 च निश्चयः (for विनिश्चये). — c) K6 D6 M7 आगमज्ञः (D6 °मिष्यः ; M7 °मस्थं) ; K7 D4. 9 शासनस्थः (for आगमस्थः). B8 (marg.). 9 स्म ; M7 तु (for स). D8 G1. 2 भूयिष्ठा (D8 °ष्ठ). — d) G1. 2 नात्मतत्त्वेन ; Cnp. Cs आत्मतत्त्वेन (for °त्त्वे न). M1. 7 Csp आत्मतत्त्वं न वक्ष्यति. ❀ Cs : आत्मतत्त्वं स्वरहस्यं । ❀

6 a) Da3. a4 T1 G1–3. 6 अत्र ; M6 ततः (for तत्र). K7 पंचशिषो ; Ds1 °शिरो ; D7 G1 °शिखा (for °शिखो). D4 om. from नाम up to तत्त्वज्ञा (in 7^{b}). — b)

सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये ।
सुपर्यवसितार्थश्च निर्द्वंद्वो नष्टसंशयः ॥ ७
ऋषीणामाहुरेकं यं कामादवसितं नृषु ।
शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्स सुदुर्लभम् ॥ ८
यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् ।
स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥ ९
आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।
पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥ १०
तं समासीनमागम्य मण्डलं कापिलं महत् ।
पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं निबोधयत् ॥ ११
इष्टिसत्रेण संसिद्धो भूयश्च तपसा मुनिः ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ॥ १२

C. 12. 7893
B. 12. 218. 13
K. 12. 220. 13

K7 D6 कपिले(D6 °लो)यो; T1 कापिलेयं. — c) Dn4 समधावन्; D7 G1. 2 परिधाय (for °धावन्). V1 सर्वां (for कृत्स्नां). ❀ Cn: परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । ❀ — d) Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अथ (for अपि). K6. 7 V1 B6–9 Da4 D5–9 जगाम मिथिलाधिपं (B7 °पः).

7 D4 om. up to तत्त्वज्ञा (cf. v. l. 6). — a) Cs स च (for सर्व-). ❀ Ca: सर्वसंन्यासाः — वेदसंन्यासः, काम्यनिषिद्धसंन्यासः, और्ध्वदैहिकव्यतिरिक्तकर्ममात्रसंन्यासाश्चेति प्रकाराः । ❀ — b) K1 तत्त्वे (for तत्त्व-). — c) K2. 4. 7 B6 (marg. as in text) Ds D4. 9 G1. 2 अ(B6 Ds स्व-; G1. 2 स)पर्यवसितार्थश्च; D7 सुपर्यवसितार्थं च.

8 a) T2 M1. 5–7 transp. आहुर् and एकं. D4 एकं*; D7 T1 G1–3. 6 आचार्यं (for एकं यं). ❀ Cs: एकं प्रधानम् । ❀ — b) D6 त्रिषु (for नृषु). Ds जितकामवृतं नृषु; Bom. ed. यं कामानावृतं नृषु. ❀ Ca: कामादवसितं त्यक्तकाममित्यर्थः ॥ Cn: कामादवसितमिति पाठे यदृच्छया स्थितम् ॥ Cs: कामात्स्वेच्छया नृष्ववसितं मनुष्येषूषितम् । ❀ — c) G3 इच्छंतम् (for अत्यन्तम्). — d) K4. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 7. 8 T G1. 2. 6 M5–7 अन्वि(K6 °नि)च्छंतं; B9 अनिच्छन्स; G3 अन्विष्यंतं; M1 °च्छंतः (for °च्छन्स).

9 a) Da4 यथाहुः (for यमाहुः). Dn4 कपिला; D5 M1 कापिलं. — b) Da4 Ds1 D4. 9 परमर्षि-; G1 °मेष्ठिं (for °मर्षिं). — c) B9 स एव; D7 T G1–3. 6 M7 समेत्य; M5. 6 स एत्य (for स मन्ये). K7 D4. 9 [ऽ]नेन (for तेन). D5 समं स्वेन शरीरेण. — d) K7 D4. 9 नः; M1. 6 वा (for हि). D7 T G1–3. 6 M5 (*sup. lin.* as in text) विस्मापयि(D7 °य)तवान्स्वयं.

10 a) B9 G1 आसुरैः; T1 °रा (for °रेः). — b) D4. 9 स्माहुश्च् (for आहुश्च्). Ś1 K1. 2 -जीवितं (for -जीविनम्). — c) K6. 7 Bo. 7 D4. 9 पंचश्रोतसि. ❀ Ca. s: पञ्चस्रोतसि पञ्चनदीसंज्ञे संगमे ॥ Cn: पञ्चस्रोतांसि विषयकेदारप्रणालिका यस्य तस्मिन्मनसि । Cp. s: यद्वा अपाने प्राणं, प्राणं मनसि, मनो बुद्धौ, बुद्धिश्च प्रकृतौ, प्रकृतिश्च पुरुषे ॥ Cp: संत्राणलक्षणत्वात् सत्रम् । ❀ — d) K6. 7 Dn4 D7 T G1–3. 6 M5. 6 -सहस्रकं (for °स्रिकम्).

11 a) K6 D5 M5. 6 तमासीनं समागम्य (M5. 6 °मभ्येत्य); K7 D4. 9 समासीनं समागम्य; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 8 यत्र चा(Da4 D2. 8 वा)सीनमागम्य. — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–7 transp. मण्डलं and का(Da3. a4 Ds1 D5 क)पिलं. D8 कपिलशिष्यमंडलं. —K6 Dn1. n4 D2 Cal. Kumbh. ed. ins. after 11ab: B9 D6 after 15: Da3 after 18: Da4 (cf. v. l. 18) after 12. 209. 15: Ds Ca after 19:

612* पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः ।
पञ्चज्ञः पञ्चकृत्पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ।

[(L. 1) Dn4 -स्रोतति; Ds1 D6 -श्रोतसि. B7 पंचशास्त्रे विनिष्णातः (for the prior half). Ds2 Dn4 -विशारद. — (L. 2) Ca पञ्चकृत्यः पञ्चगुणः (for the prior half). D2 स्मृताः; D6 कृतः.]

— After 612*, Da3. a4 read 13ab (Da4 for the first time, repeating it in its proper place).

— c) ❀ Cn: पुरुषा अन्नमयादयः पञ्च अवसन्नतया बाधिततया तिष्ठन्त्यस्मिन्निति पुरुषावस्थम् ॥ Cp: पुरुषावस्थं पुरुषे अवस्था अवस्थितिर्यस्य मण्डलस्य । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा (Kaṭha Up. I. 3. 11) इति श्रुतेः । ❀ — d) K7 Da3. a4 पुरुषार्थं; D3 परमात्मं (for °मार्थं). Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 निबोध तं (D9 तत्); K6 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अबोधयत्; V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cap: न्यवेदयत्; B8 (marg.) Da3 Cpp बुबोध तत् (for निबोधयत्). ❀ Ca: कापिलं कपिलप्रणीतं ज्ञानं मण्डलं तेजोमण्डलधारितया पुरुषाकृत्या...... बोधयामास । ❀

12 a) K1 इंद्रि-; K6. 7 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 7 Cn इष्ट-; D7 T G1–3. 6 M5. 6 Kumbh. ed. इष्ट्वा (for इष्टि-). K6 -पुत्रेण (for -सत्रेण). K6 Dn1 संपृष्टो; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 6. 8 संयुक्तो (for संसिद्धो). ❀ Cn: इष्टसत्रेण आत्मयज्ञेन । हेतौ तृतीया अध्ययनेन वसतीतिवत् । संपृष्टः सम्यक्पृष्टः प्रश्नो यस्य संपृष्टः, आत्मज्ञानार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः । ❀

C. 12. 7894
B. 12. 218. 14
K. 12. 220. 14

यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।
आसुरिर्मण्डले तस्मिन्प्रतिपेदे तदव्ययम् ॥ १३
तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ।
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत्कुटुम्बिनी ॥ १४
तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ ।
ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् ॥ १५

एतन्मे भगवानाह कापिलेयाय संभवम् ।
तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम् ॥ १६
सामान्यं कपिलो ज्ञात्वा धर्मज्ञानामनुत्तमम् ।
उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः ॥ १७
जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।
उत्सृज्य शतमाचार्यान्पृष्ठतोऽन्वजगाम तम् ॥ १८

— b) M6 भूयांश्च. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 [आ]सुरिः ; D8 [आ]-सुरीः ; M7 [आ]सुरीं (for मुनिः). — c) K2 D7 व्यक्तं ; K7 व्यक्तिर् (for व्यक्तिं). ❀ Cs : व्यक्तिं विवेकदर्शनमिति यावत् । ❀ — d) Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D3. 6 Cpp देह- (for देव-). Dn4 -दर्शनं ; D5. 7 T G1–3. 6 M5. 6 -दर्शनात् (for -दर्शनः). B8 (marg.) बुबुधे तेन बोधितः. ❀ Cp (reading अदेहदर्शनः) : अदेहदर्शनः असंहतात्मज्ञानवान् । अथ वा आदौ देहदर्शने तपसा भूयो बुबुधे । ❀

13 B7 reads 13^{ab} after 18. Da3. a4 read 13^{ab} (Da4 for the first time) after 612*. — a) D7 तद् (for यत्). ❀ Cs : एकमवृत्तिविषयम्, अद्वयमविकारम् । ❀ — b) B6 (marg. as in text) नानाकारं (for °रूपं). — B7 ins. after 13^{ab} (which follows 18) : Da3 ins. after 13^{ab} : Da4 Ca after the second occurrence of 13^{ab} following 612* :

613* तन्मे ब्रूहि द्विजश्रेष्ठ त्वं हि वेत्तास्य तत्त्वतः ।
एवं पृष्टः पञ्चशिखः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

[B7 om. line 2.] ;

while Kumbh. ed. ins. after 13^{ab} :

614* बोधायनपरान्विप्रानृषिभावमुपागतः ।

— V1 reads 13^{c}–14^{b} on marg. — c) K1 आसुरिं ; K2. 7 Dn4 आसुरि- (K7 °री-) ; B9 Da3. a4 Ca. v आसुरेर् (Bo °रैर्) (for °रिर्). ❀ Cp : मण्डले शास्त्रे । ❀ — d) K1. 2. 4 D2. 3 तम् (for तद्).

14 V1 reads 14^{ab} on marg. 14^{ab} is partly damaged in B7. — a) K4 Da4 Ds1 पंचशिषः. — b) Ś1 K2 मानुष्यः ; K1. 4 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D2. 5. 8 °ष्याः ; K7 Dn4 D4. 9 °षी- ; D7 T1 G1 मनुष्यो ; G2 मानुषो ; G3. 6 M5. 6 मनुष्य- (for मानुष्या). D7 T G1. 2 M1. 5–7 वयसा (for पयसा). K7 D4. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 घृतः ; D9 वृतः (for भृतः). — c) V1 Bo Ds1 कापिल्ली ; Ds2 D3. 8 कापिला (for क°). — d) M1. 5. 6 कुडुंबिनी.

15 b) K4 स्त्रियः ; D7 G1–3. 6 विष्णुः (for स्त्रियाः). K2. 4 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 स्म (for स). — c) Ś1 K1. 2. 4 यतः (for ततः). Ds1 om. स. — d) K6 वृद्धिं (for बुद्धिं). — After 15, B9 D6 ins. 612*.

16 a) K1 G2 एतं मे ; T2 तमेव (for एतन्मे). ❀ Ca. n. p. s : भगवान् मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा । ❀ — b) K6. 7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 Cap. Cpp. Cs कापिलेयस्य ; D7 T G3. 6 °यः स्व- ; G1. 2 °यस्व- (for °याय). ❀ Ca. p : कापिलेयायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ❀ — d) D6 सर्वसत्त्वम् (for °वित्त्वम्). D7 T G1–3. 6 च भारत ; M1 अनुस्मरन् (for °त्तमम्).

17 a) K1 स मान्यं ; B6 (orig.) सामात्यं ; B6 (marg.) सुमहत् (for सामान्यं). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cp जनकं (K7 V1 B8 [marg.] D4. 9 Cp °को) (for कपिलो). Ś1 K1. 2. 4 भूत्वा (for ज्ञात्वा). ❀ Cn : सामान्यं सर्वेष्वाचार्येषु समबुद्धिम् । ❀ — b) T2 G2 धर्मज्ञानम् (for °ज्ञानाम्). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 धर्म(Ś1 K1. 2. 7 Ds1 D4. 9 सर्व)-ज्ञो ज्ञानमुत्तमं ; M1. 7 धर्मं जि(M7 °र्मजि)ज्ञासुरु(M7 °मु)त्तमं. — c) B7 Da4 उत्पत्य (for उपेत्य). D8 स तम् (for शतम्). Cpp उत्पतत्स्वरया गत्वा. — After 17, Kumbh. ed. ins. :

615* निराकरिष्णुस्तान्सर्वांस्तेषां हेतुगुणान्बहून् ।
श्रावयामास मतिमान्मुनिः पञ्चशिखो नृप ।

18 a) K7 जगतस् (for जनकस्). Da4 स्त्वनु- (for स्त्वभि-). K7 D4. 9 -संबद्धः ; D6 -संयुक्तं (for -संरक्तः). — b) T2 कापिलेयस्य (for °लेयानु-). K6 -दर्शने ; K7 D4 -शासनात् (for -दर्शनात्). — c) D6 उत्सर्य (for उत्सृज्य). — d) T2 तु (for तम्). — B7 reads, after 18, 13^{ab} followed by 613*. Da3 ins. after 18, 612*, followed by 13^{ab}, and

तस्मै परमकल्याय प्रणताय च धर्मतः ।
अब्रवीत्परमं मोक्षं यत्तत्सांख्यं विधीयते ॥ १९
जातिनिर्वेदमुक्त्वा हि कर्मनिर्वेदमब्रवीत् ।
कर्मनिर्वेदमुक्त्वा च सर्वनिर्वेदमब्रवीत् ॥ २०
यदर्थं कर्मसंसर्गः कर्मणां च फलोदयः ।
तदनाश्वासिकं मोघं विनाशि चलमध्रुवम् ॥ २१
दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके ।
आगमात्परमस्तीति ब्रुवन्नपि पराजितः ॥ २२

अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युः क्लेशो मृत्युर्जरामयः ।
आत्मानं मन्यते मोहात्तदसम्यक्परं मतम् ॥ २३
अथ चेदेवमप्यस्ति यल्लोके नोपपद्यते ।
अजरोऽयममृत्युश्च राजासौ मन्यते तथा ॥ २४
अस्ति नास्तीति चाप्येतत्तस्मिन्नसति लक्षणे ।
किमधिष्ठाय तद्ब्रूयाल्लोकयात्राविनिश्चयम् ॥ २५
प्रत्यक्षं ह्येतयोर्मूलं कृतान्तैतिह्ययोरपि ।
प्रत्यक्षो ह्यागमोऽभिन्नः कृतान्तो वा न किंचन ॥ २६ C. 12.7907 B. 11.218.27 K. 12.220.28

---

thereafter ins. 613*; Da4 reads after 18, 12. 209. 11–15 followed by 612*, the second occurrence of 13[ab] and then 613*.

19 [a]) K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Dn4 Ds D3. 6 ·कल्याणं (for ·कल्याय). ❀ Ca: परमकल्याय दद्दाय ॥ Cn: समर्थाय । ❀ —[b]) K7 D4. 9 प्रवणाय; B9 Da3. a4 प्रयताय (for प्रण°). —[c]) D6 परमो (for °मं). —[d]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यतः (for यत्तत्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cn सांख्ये (for सांख्यं). K4 B6 Dn1. n4 D2. 3. 6 [s]भि- (for वि-). ❀ Cn (reading सांख्ये): उपनिषत्काण्डे । विधीयते अपूर्वतया ज्ञाप्यते, न तु युक्त्या उन्नीयते । ❀ — After 19, Ds Ca ins. 612*.

20 [a]) D4 ज्ञाति·; D5 याति· (for जाति·). K6 तु; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 स (for हि). D3 वैराग्यजननक्त्वा स (sic). —[b]) V1 उक्तवान् (for अब्रवीत्). — B9 D5 G2. 6 om. (hapl.) 20[cd]. —[c]) K7 V1 D4. 7. 9 T1 G1. 3 M7 हि; Da4 Ds स; M1 [अ]थ (for च).

21 [a]) K2. 7 D4. 9 G3. 6 M1. 5 (*sup. lin.* as in text). 6. 7 सर्व·; K4 V1 B6–9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 धर्म· (for कर्म·). K1 ·संसर्गाः; G2 M7 ·संसर्गं. —[b]) Da4 कर्मणा. —[c]) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1 तम् (for तद्). K6 अनाश्वासिकं; Ds1 D5 °श्वासितं; D7 T G1–3 M1. 5–7 °श्वासकं (for °श्वासिकं). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 Ca मोहं; K7 V1 D4. 9 देहं; D7 T G1–3. 6 मोहो (for मोघं). ❀ Cn: तं मोहमब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः । ❀ —[d]) D7 G1 विनाशी. Da4 अब्रुवन् (for अध्रुवम्). T1 विनाशी च मलध्रुवं.

22 [a]) M1. 7 हि (for च). —[d]) Ds2 C3 न हि; M7 अति· (for अपि). M6 Cv ब्रुवन्यदपराजितः. ❀ C3: न हि पराजितः साधु पश्यतीत्यर्थः । ❀

23 [a]) M1 ह्यात्मना (for °नो). K6 बंधुः; D7 T1 M1. 7 क्लेशं; T2 क्लेशो; G1. 2 क्लेश·; G3. 6 क्लेशयो; M5. 6 मृत्युं (for मृत्युः). —[b]) K6 Dn4 D3 मृत्यु· (for मृत्युर्). Bo. 6. 8 (marg. as in text) Da3. a4 D5 Cp (Cpp as in text) अना(Da3 °था)मयः (for जरा°). D7 T G1–3. 6 M1. 7 जन्ममृत्युजरामयं (T2 G3. 6 °यः); M5. 6 क्लेशजन्मजरामयं. ❀ Cp (reading अनामयो): अनामयो महाव्याधिः । पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः । पाठान्तरे, जरा वयोहानिः, आमयो रोगः । ❀ —[d]) Cpp असम्यक्तरम्.

24 [a]) K7 D9 अन्यम्; D7 T1 दैवम्; G1 देवम् (for एवम्). —[b]) K6 लोको (for लोके). —[d]) Ds1 राजसौ; D7 T G2. 3. 6 M1 रा(G3 र)जसो; M7 राजसे (for राजासौ). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यथा (for तथा). ❀ Cn: यथा राज्ञोऽजरत्वामरत्वाद्याशीरुपचार एवं दृष्टसुखे एव स्वर्गोपचारः । ❀

25 [a]) B3 D3. 4 M1. 5. 7 वा (for च). M1. 5 एवं; M6 एव (for एतत्). —[b]) D5 वसति (for असति). V1 लक्षणं; B6. 7. 8 (marg. as in text) Da4 Cp लक्ष्यते (for लक्षणे). ❀ Cp: अस्ति नास्तीति लक्ष्यते । काङ्क्षा नेत्यर्थः । ❀ —[c]) T1 G1 कम् (for किम्). D7 T G1. 2 M1. 5. 7 तु; G3. 6 M6 तं (for तद्). Da4 भूयो; D4. 9 भूयाल्ल (for ब्रू°). —[d]) Bo. 3 Da3. a4 Cp लोकत्रय·; Cpp °यात्रा· (as in text).

26 [a]) Ś1 K1. 2 एतयोर्; D7 T1 G1. 2 हि तयोर् (for ह्येतयोर्). ❀ Ca: एतयोः अस्तिनास्तिपदयोः । ❀ —[b]) K1. 2 कृतंतैतिह्ययोरपि; K6 कृतो नैति ह्रयो°; K7 D4. 9 कृतांतो हि ह्रयो°; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 °तो ह्येतयोरपि; D7 T1 G1–3. 6 °तश्च तयो°; M1. 5 दृष्टांतैतिह्ययो°. —[c]) K4. 6 B3 Da3 Dn1. n4

C. 12. 7908
B. 12. 218. 28
K. 12. 220. 29

यत्र तत्रानुमानेऽस्ति कृतं भावयतेऽपि वा ।
अन्यो जीवः शरीरस्य नास्तिकानां मते स्मृतः ॥ २७
रेतो वटकणीकायां घृतपाकाधिवासनम् ।
जातिस्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोऽम्बुभक्षणम् ॥ २८

प्रेत्य भूतात्ययश्चैव देवताभ्युपयाचनम् ।
मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः ॥ २९
न त्वेते हेतवः सन्ति ये केचिन्मूर्तिसंस्थिताः ।
अमर्त्यस्य हि मर्त्येन सामान्यं नोपपद्यते ॥ ३०

Ds2 D2. 3. 5. 8 M5 (*inf. lin.*). 6 प्रत्यक्षेण; D7 T G1-3. 6 °क्षस्य; M1 °क्षं हि; M5 (orig.). 7 °क्षे हि (for °क्षो हि). Bo. 7 [ऽ]ध्यागमो (for ह्या°). — d) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 कश्चन (for किंचन).

27 a) Ś1 K1. 2. 4 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 G1 M1 यत्र (for तत्र). D7 T G1-3. 6 अनुमानं (for °माने). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1. 5-7 [ऽ]स्मिन्; D7 T G1-3. 6 वा (for ऽस्ति). — b) Dn4 कृतौ; D7 T G1-3. 6 M5. 6 कथं (for कृतं). K4 B6 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2 Cn भावयतो (for °यते). K7 D9 [ऽ]थ (for ऽपि). K6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 च; Da4 lacuna (for वा). M1. 7 कृतं भावयतामपि. ❀ Cn : भावयतः कृतं, अलम् । भावनयालमित्यर्थः ॥ Cp : कृतमनित्यमचेतनं शरीरं भावयते साधयति, हेतुरिति शेषः । शरीरस्यैव वक्ष्यमाणन्यायेन चलनादि सिध्यति । तस्माच्छरीरादन्यो जीव इत्यास्तिकानामात्मास्तित्ववादिनां मते यः स्मृतः स न भवति । ❀ — c) K4 Bo Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 G3. 6 M1. 5. 6 Cn नान्यो (for अन्यो). V1 Bo. 3 (marg. as in text) Da4 D5. 7 T1 G1. 2 M1. 5-7 शरीराद्धि (D5 °त्तु) (for °रस्य). — d) B3 (orig.) स्मृताः; B3 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्थितः; D7 T G1-3. 6 M5. 6 मतः; M7 मता (for स्मृतः). Bo Ca प्रत्यक्षं ह्येतदुच्यते; M1 नास्तिकानामतो मताः.

28 a) M5 (*sup. lin.* as in text). 6 धातुर् (for रेतो). D4. 9 वटः; Ca Cpp [ऽ]वट- (gloss : योनौ) (for वट-). Dn4 -कर्णिकायां; T2 M5. 6 -कणीका च (for -कणीकायां). D7 T1 G1-3. 6 रेतो व(G2 वि)टस्य कणिका. ❀ Cv : रेतोधातुर्वटकणिका । ❀ — b) Ś1 K1 घृतं; D6 द्यतः; D7 T1 G1. 2 कृत- (for घृत-). K7 D9 -पाकेधि-; D7 T1 G2. 3 M5 (*inf. lin.*). 6 Cv -धूमाधि-; T2 -धूमादि-; G1 -धूमाति-; M1 -पाकोधि- (for -पाकाधि-). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 D9 -वासितं (K7 D9 °नां) (for -वासनम्). D4 क्षतपाकविवासनो. — c) K4. 6. 7 Da3 Dn1. n4 D2. 4. 6. 8. 9 G6 M1. 5. 6 जातिः; Ds1 जातिं; T2 जात-; Cpp याति (gloss : देहं प्राप्नोति) (for जाति-). ❀ Cn : स्मृतिरिति । यथा तर्कमते जडयोरप्यात्ममनसोर्योगादजडं स्मृत्यादिरूपं ज्ञानं जायते तद्वदत्रापि भविष्यति । ❀ — d) Bo G3. 6 -भक्षणः; D5. 8 -लक्षणं. D7 T1 G1. 2 सूर्यकांताग्निभ(G1. 2 °मो)क्षणं. ❀ Cs : अम्बुभक्षणं वह्निः विशेषेण वडवाग्नेरिव, तप्तवालुकादयो वा जलं संहरन्ति । ❀

29 a) K1 प्रेत-; D8 प्रेत्ये (for प्रेत्य). Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D6 Cp भूताप्रियश्च; Ds1 D7 T1 G3. 6 M1. 5. 6 Cv भूता(D7 T1 G3. 6 °त्वा)व्ययश्च; T2 भूत्वाव्ययं; G1 भूत्वावयश्च; G2 भूत्वोव्ययश्च (for भूतात्ययश्च). Dn1 Cn प्रेतीभूतेत्ययश्चैव; M7 प्रेत्य भूताव्ययत्वाच्च. ❀ Cn (reading प्रेतीभूते) : प्रेतीभूते देहे चैतन्यात्ययो देहातिरिक्तात्मास्तित्वे प्रमाणमित्यध्याहृत्य योज्यम् । प्रेत्य भूतात्यय इति पाठे, मृत्वा भूतनाशः, यस्मिन्सति देहो न नश्यति असति च नश्यति स देहादन्यः इत्यर्थः ॥ Cp (reading भूताप्रियः) : भूतानामप्रियो मरणक्षणः ॥ Cs : भूतात्ययः भूतस्य शरीरस्य प्रलयो भवति । ❀ — b) K4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 M1 Cn देवताद्युपयाचनं; K6 °भ्युपपावनं; K7 D4. 9 °भ्युपयाचनां; V1 Ds2 Cv °ता ह्युपयाचनं; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 D5 Cp (gloss : आराधनं) °भ्युप(Bo. 7 °ह्युप)पादनं; D6 °ता यूपयाचनं. — c) Da3 Cpp ऋते (for मृते). K1. 2. 7 T G3. 6 M1. 5-7 Cpp कर्मणि (for कर्मनि-). G1 -निवृत्तश्च (for °त्तिश्च). ❀ Cs : पाठान्तरे ऋते सत्ये भूतदयादौ कर्मणि वृत्तिः प्रवृत्तिश्च । ❀ — d) D7 T G2. 3. 6 प्रमाणत्वे कथं भवेत्.

30 a) Ś1 K2. 4 न त्वेतद्-; K1 नन्वेतद्-; K6 V1 Bo. 7. 8 Da4 Dn1 Ds D3. 5 नन्वेते; M1 न चैते (for न त्वेते). — b) Ds1 D6 यत्किंचिन् (for ये के°). G2 मृति- (for मूर्ति-). D7 T G1-3. 6 M1. 5 (*inf. lin.* as in text). 7 -संहिताः (for -संस्थिताः). — c) Da4 मर्तेन; D6 मर्त्येण. K6 Ds2 D5 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cv अमूर्त(G2 °मृत)स्य हि मूर्तेन(T1 G2 तत्ते)न; B7 lacuna; D7 अमूर्तस्याहितस्तेन. — d) V1 lacuna; Bo Dn1. n4 Ds D3. 6 नोपलभ्यते; D8 °लक्ष्यते (for °पद्यते). ❀ Cs : अतो अमूर्तस्यात्मनः मूर्तेन सामान्यमित्यर्थः ॥ Cv : अमूर्तस्य देहव्यतिरिक्तादृष्टादेः मूर्तेन देहेन सामान्यं नोपपद्यते । ❀

31 a) D7 T1 G1. 3. 6 M5. 6 Cs अविद्यां (for °द्या-). Ś1 (*sup. lin.*) K2. 4 -कर्मणश्चेष्टा; K1. 7 V1 Bo. 7-9

अविद्याकर्मचेष्टानां केचिदाहुः पुनर्भवम् ।
कारणं लोभमोहौ तु दोषाणां च निषेवणम् ॥ ३१
अविद्यां क्षेत्रमाहुर्हि कर्म बीजं तथा कृतम् ।
तृष्णासंजननं स्नेह एष तेषां पुनर्भवः ॥ ३२
तस्मिन्व्यूढे च दग्धे च चित्ते मरणधर्मिणि ।
अन्योऽन्याज्जायते देहस्तमाहुः सत्त्वसंक्षयम् ॥ ३३

यदा स रूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः ।
कथमस्मिन्स इत्येव संबन्धः स्यादसंहितः ॥ ३४
एवं सति च का प्रीतिर्दानविद्यातपोबलैः ।
यदन्याचरितं कर्म सर्वमन्यः प्रपद्यते ॥ ३५
यदा ह्ययमिहैवान्यैः प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् ।
सुखितैर्दुःखितैर्वापि दृश्योऽप्यस्य विनिर्णयः ॥ ३६

C. 12. 7917
B. 12. 218. 37
K. 12. 220. 38

Da4 Ds2 D4. 5. 9 M7 °चेष्टा (V1 D4. 9 °ष्टां) च ; B6 °चिंता च ; B8 (marg.) Ds1 D7 T1 G1–3. 6 M1. 5. 6 °तृष्णां (B8 Ds1 M1 °ष्णा) च ; Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 °तृष्णानां (for °चेष्टानां). — b) Da3. a4 किंचिद् (for के°). Da3 Dn1. n4 Ds1 D5. 7 T1 G1–3. 6 M5–7 पुनर्भवे ; Ds2 Csp °र्भवेत् (for °र्भवम्). — c) K4 ते ; K6. 7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 च (for तु). — d) Bom. ed. तु (for च). K2 निषेचनं ; K4 Ds1 D6 °वनं.

32 a) K1 B7 Dn1 D4. 5. 9 T2 अविद्या (for °द्यां). Ds वै (for हि). — b) M1 यथा- (for तथा). — c) K1 -संसजनं ; D7 T1 G2. 3. 6 -संजनित- (for °ननं). B6. 7. 8 (marg.) शोकम् ; B8 (orig.) D7 T G1–3. 6 स्नेहम् (for स्नेह).

33 a) B6 (marg. as in text) अस्मिन् (for त°). K4. 6 B7 Dn1 D2. 3 गूढे ; V1 Bo. 6 (marg. as in text). 8 (marg. as in text). 9 Dn4 Ds1 D6. 7 T2 G1 मूढे ; T1 G3. 6 ऊढे ; G2 ऊढं (for व्यूढे). Ś1 K1 D5 दिग्धे (for दग्धे). — b) K6 B7 Dn1. n4 D2. 3. 8 भिन्ने ; Ds1 D4 वित्ते ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 देहे (for चित्ते). Da4 -धर्मिणी. — c) K1 अन्योन्या ; V1 Bo. 6 (marg.). 8. 9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 3. 8 अन्योस्माज् ; B6 (orig.) D5. 6 अन्यस्माज् ; B7 damaged ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अन्योसौ (for अन्योऽन्याज्). K1 ज्ञायते ; T1 G2. 3. 6 म्रियते (for जा°). D7 T1 G1–3. 6 M5–7 प्रेतस् ; T2 प्रेत्य ; M1 स्नेहस् (for देहस्). — d) G1 तदाहुः (for तमाहुः). B8 D7 T1 G1. 2. 6 M1. 5. 6 त(B8 M1 स)त्त्वमक्षयं ; D1 सर्वसंक्षयं ; D5 सत्त्वलक्षणं ; T2 G3 सत्त्वसंप्लवं (for °संक्षयम्). ❀ Cn : सत्त्वसंक्षयं मोक्षम् । सत्त्वस्य धीधातोः संक्षयः सम्यगैश्वर्यं निर्विषयप्रवाहित्वं कैवल्यमित्याहुः । ❀

34 a) Ś1 K1. 2. 4. 6 Cv यतः ; Da3. a4 सदा ; T2 यथा (for यदा). K6 V1 Da3 Dn4 D2. 4–6. 8 G3. 6 M1. 5. 6 Cv स्व- (for स). M7 रूपकश् (for °तश्). Dn1 स्वान्यो ; D7 T1 G2 चान्ये (for चान्यो). ❀ Cv : रूपतः अणुरूपत्वतः, स्थूलरूपत्वतः । ❀ — b) Da4 जातितं (for °तः). K2. 4. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn4 D2–6. 8. 9 श्रुततो ; Dn1 श्रुभतो (for श्रुतितो). Ś1 [ऽ]ध्वरः ; K1 [ऽ]धनः ; K2. 4 [ऽ]धरः ; Bo. 6. 7 Da3 M7 (inf. lin.) [ऽ]ध्वनः ; Da4 [ऽ]ध्वजः (for ऽर्थतः). ❀ Cn : जातितः आलयविज्ञानं बाह्यविज्ञानमिति तेषामन्यत्वम् ।......। अर्थतः बन्धमोक्षतः विज्ञानानां पृथक्त्वम् ॥ Cv : जातितः चेतनत्वजडत्वजातितः । ...... । अर्थतः सुखभोक्तृत्वतदभावाख्यप्रयोजनाच्च ।। ❀ — c) Ś1 K1. 2. 6 अस्मि (for अस्मिन्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D5 इ(Da3. a4 हे)त्येवं ; K7 D4 एत्येव (for इ°). — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 संबोधः ; Bom. ed. सर्वं वा (for संबन्धः). Dn1. n4 Cn (gloss : अनभिसंहितं) असंहितं. ❀ Cs : असंहितः असंनिकृष्टः । ❀

35 a) B8 (marg.) Da3 transp. सति and च. — b) Ś1 (inf. lin. as in text) K1 B8. 9 Da4 ज्ञान- (for दान-). K1 -तपोबलः ; M1. 7 -तपोर्जने (for °बलैः). — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यदस्याचरितं ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यच्चदा° (for यदन्या°). — d) K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4–6. 8. 9 T2 G1 M1. 5–7 अन्यत् ; D7 तत्र ; T1 G2. 3. 6 अत्र (for अन्यः). K6 Dn1 D4. 7 T1 G2. 3. 6 M5 (inf. lin. as in text) प्रवर्तते (for प्रपद्यते).

36 a) B7 damaged. K4. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn अपि ; V1 B8 (marg.) Da3. a4 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 यदि (for यदा). Ś1 K1 ह्यहम् (for ह्ययम्). K6 चान्यैः ; D5 [ए]वांचैः ; D7 T1 G2. 3. 6 [ए]वान्यो (for °न्यैः). — b) Dn1 प्राक्तनैर् ; D7 T G1–3. 6 M5–7 दुःखितैर् (D7 °तो) (for प्राकृतैर्). V1 दुःकृतो (for दुःखितो). — G2 om. (hapl.) 36c–37b. — c) T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cn सुखितो (for दुःखितैर्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 सुखितो दुः(D7 सु)खितो वापि. — d) K6. 7 B6 (marg.) D4. 5. 9 दृश्यो ह्यस्य ; V1 Bo. 6–9

C. 12. 7913
B. 12. 218. 38
K. 12. 220. 39

तथा हि मुसलैर्हन्युः शरीरं तत्पुनर्भवेत् ।
पृथग्ज्ञानं यदन्यच्च येनैतन्नोपलभ्यते ॥ ३७

ऋतुः संवत्सरस्तिष्यः शीतोष्णे च प्रियाप्रिये ।
यथातीतानि पश्यन्ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः ॥ ३८

जरया हि परीतस्य मृत्युना वा विनाशिना ।
दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं गृहस्येव विनश्यति ॥ ३९

इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्थि च ।
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति स्वं धातुमुपयान्ति च ॥ ४०

लोकयात्राविधानं च दानधर्मफलागमः ।
यदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ॥ ४१

इति सम्यङ्मनस्येते बहवः सन्ति हेतवः ।
एतदस्तीदमस्तीति न किंचित्प्रतिपद्यते ॥ ४२

Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 दृश्यादृश्य-; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 दृष्टो ह्यस्य (for दृश्योऽप्यस्य). ❀ Cn : दृश्यः स्पष्टः । ❀

37 G2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — a) K7 V1 Bo. 7–9 Da4 Ds D4. 5. 9 M7 Cs. v यथा (for तथा). K1. 4 मुसुलैर्; K6. 7 V1 Bo. 6. 9 Da3 D4–6. 9 मुश (V1 Bo. 6. 9 Da3 °ष)लैर्; Da4 मुदालैर् (for मुस°). D7 T G3. 6 M1. 5. 6 यदा हि (T2 °दा ह; M1. 5. 6 °दाहं) मूलतो हन्यात्; G1 यदा हि मुसलैर्हन्यात्. — b) Ds1 तं; D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 न (for तत्). — c) Ś1 K1. 2 -जाति (for -ज्ञानं). Ś1 K1 यदन्यश्च; B8 (marg.) यथान्यच्च. ❀ Cv (reading यदन्यस्य): अन्यस्य देहादन्यस्य प्रेतयोनिं प्राप्तस्य ज्ञानं मामयं हिंसितवानिति ज्ञानं पृथगस्ति तेन कारणेन । ❀ — d) D7 तेन तन्; T G1–3. 6 M5. 6 तेनैतन् (for येनै°). K6 B8 (marg.) Da4 D4. 5. 7 T G1–3. 6 M5–7 -पद्यते (for -लभ्यते).

38 a) K7 D9 T2 M1. 5–7 Cv संवत्सरास् (for °त्सरस्). K1 G2 तिष्यः; G1 तीर्थः (for तिष्यः). K4. 6 ऋतुसंवत्सर(K6 °रा)स्तिष्यः; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn. s ऋतुसंवत्सरौ तिष्यः (Bo D5. 8 तिष्यः; B6. 8. 9 तिष्ये; Da3. a4 तिष्ये). ❀ Cn (reading तिष्यः): तिष्यः कलिरिति युगानामुपलक्षणम् । ❀ — b) Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [ऽ]थ; B6 D5 वा (for च). — After 38^{ab}, G2 reads 42^{c}–43^{a} for the first time, repeating the same in its proper place. — c) Da3. a4 तथा (for यथा). Ds G2 Cv नश्यंति (for प°). K7 D4. 9 यथानीतानि नश्यंति; T G1. 3. 6 M5. 6 यथा हीमानि न°. ❀ Cv : ऋतुत्वाद्यवस्था गच्छति, कालस्तु न नश्यति, तथा जीव इति भावः । ❀ — d) B8 (marg.) Da4 तादृशं. D7 T G1–3. 6 M5 सर्व- (for सत्त्व-). ❀ Cv : सत्त्वसंक्षयः जीवसंक्षयः । ❀

39 a) K1 जरायां; B7 damaged (for जरया). K7 D4. 9 वा; V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M5–7 [अ]भि- (for हि). Da4 -परितस्य; D7 -परीतश्च. — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च; D5 हि (for वा). K6. 7 V1 B6–8 Ds2 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M6 विनाशिनः (V1 D7 T1 G2 °तः) (for °शिना). — c) K7 D4. 9 शरीरं; V1 दुर्लभं (for the first दुर्बलं). D5 om. the second दुर्बलं. — d) D5 गृहस्थे च; D7 T1 G2 गृह एव; G1 गृहस्यैव (for °स्येव).

40 c) Ds1 ऋतुपूर्व्या; T G1–3. 6 आनुपूर्व्याद् (for °पूर्व्या). — d) Ś1 K2. 6. 7 Ds1 D4. 9 G3. 6 स्व-; K1 सु- (for स्वं). ❀ Cs : स्वं धातुमुपयान्ति स्वस्वकारणे लीयन्त इत्यर्थः । ❀

41 a) Ś1 K1. 2. 4 -विघातस्य; K6 -विधानस्य; K7 D4. 9 -विघातः स्याद्; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 -विघात(Da4 °ता)श्च (for -विधानं च). — b) Da3 दानधर्मे; Ds2 °कर्म- (for °धर्म-). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 -फलागमे (for °गमः). — c) K6 V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 तदर्थं (for य°). Ś1 K1. 2. 4 -शास्त्रं च; K7 Ds D4. 9 -शब्दार्थ-; D5 -शब्दश्च (for -शब्दाश्च). — d) T2 तार्किकाः (for लौकिकाः). Ś1 K1. 2. 4 व्यवहारश्च लौकिकः.

42 a) Ś1 K2 च नश्यंते; K1 च एते हि; D7 G2 मतस्यैते; T1 G3 मनस्यैते; T2 °स्येति; M7 मतस्येते (for मन°). D6 इति वाङ्मनसस्येते. — b) ❀ Cs : हेतवः कर्मानुष्ठानकारणानि श्रुतिस्मृतिसदाचाररूपाणि । ❀ — G2 reads 42^{c}–43^{a} for the first time after 38^{ab}. — c) G2 (first time) इदम् (for एतद्). D5 एतदस्तीतिमस्तीदं (sic); G1 एतदासीन्ममास्तीति. — d) D5 न च (for न). T2 G1. 2 (first time). 3. 6 M5. 6 कश्चित् (for किंचित्). Bo Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 प्रति(D2. 3 °त्य)दृश्यते (for °पद्यते).

43 For the first occurrence of 43^{a} in G2, cf. v. l. 38. — a) Ś1 K1. 2 विमृष्यताम्; K4 V1 Bo. 6–9 D2. 3. 6 विमृषताम् (D6 °द्); G1 निर्विशताम्;

तेषां विमृशतामेवं तत्तत्समभिधावताम् ।
क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत् ॥ ४३
एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः ।
आगमैरपकृष्यन्ते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ॥ ४४

अर्थांस्तथात्यन्तसुखावहांश्च
लिप्सन्त एते बहवो विशुल्काः ।
महत्तरं दुःखमभिप्रपन्ना
हित्वामिषं मृत्युवशं प्रयान्ति ॥ ४५

विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।
विहाय यो गच्छति सर्वमेव
क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ॥ ४६

भूव्योमतोयानलवायवो हि
सदा शरीरं परिपालयन्ति ।
इतीदमालक्ष्य कुतो रतिर्भवे-
द्विनाशिनो ह्यस्य न शर्म विद्यते ॥ ४७

इदमनुपधि वाक्यमच्छलं
परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् ।
नरपतिरभिवीक्ष्य विस्मितः
पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे ॥ ४८

C. 12. 7929
B. 12. 218. 49
K. 12. 220. 51

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

G2 (second time) विमर्शताम् (for विमृश°). K1. 2. 4 Bo. 7. 8 (orig.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 G1. 2 M7 एव (for एवं). — b) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 तत्सर्वमभि-; D5 T2 यत्तत्समभि- (for तत्तत्स°). K1 corrupt; M1. 7 -भाषतां (for -धावताम्). — c) V1 B9 D7 T1 G3. 6 Csp न विशते; D5 निवसते; D6 G1 निर्विशते (for निविशते). ❀ Cs: निविशते स्थिरा भवति। न विशते इति वा पाठः। ❀ — d) B8 (marg. as in text) तत्र (for तत्र). K1. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn4 Ds D2–5. 9 जीर्यंति (for जीर्यति). D4 om. from वत् up to अर्थांस्त (in 45a). D5 वृद्धवत्; M7 काष्ठ° (for वृक्ष°). ❀ Cs: वृक्षवत् वातान्दोलितवृक्षवत् । ❀

44 D4 om. 44 (cf. v. l. 43). — a) K7 D9 एवमर्थेषु सर्वेषु. — c) B8 उप- (for अप-). B8 (marg.) -पद्यंते (for -कृष्यन्ते). ❀ Cs: आगमैः काम्यकर्मविधिभिः । ❀ — d) K6 B7–9 Da3. a4 Ds1 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 हस्तिनो हस्तिपैर् (by transp.). — After 44, Kumbh. ed. ins.:

616* न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।

[Cf. Manu. 2. 94; 1. 693*, lines 6–7; 840*, lines 1–2; Viṣṇu P. 4. 10. 9–10.]

45 D4 om. अर्थांस् (cf. v. l. 43). — a) K7 अर्थास् (for अर्थांस्). K1 [अ]भ्यंत-; B6–8 ये तु (for [अ]त्यन्त-). B9 -दुःखावहांश् (for -सुखा°). — b) V1 लिप्संति; Ds1 लप्संत; G1 ईप्संत. K6 एके; V1 चैते; G2 एव ते (for एते). K1. 6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G2. 3. 6 Cs (gloss: दुःखकृशाः) विशुष्काः; K7 D4. 9 विमुग्धाः; V1 विशुद्धाः; G1 M7 [ऽ]पि शुष्काः (for विशुल्काः). — c) Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 अनु-; D6 अति- (for अभि-). — d) Ds D5. 6 M1. 5–7 [अ]मृतं; D7 T G1–3. 6 सुखं (for [आ]मिषं). M7 मृत्युमुखं (for °वशं). K7 Da4 प्रयाति.

46 a) K6 [ऽ]त्यध्रुव-; T1 ह्यध्रुवं (for ह्यध्रुव-). — b) Ś1 K1. 2 मृत्यु-; K4 Dn1. n4 D2. 8 भिन्न- (for मित्र-). — d) K7 D9 विहाय (for क्षणेन). B9 G2 वि- (for न). K6 वा (for च).

47 a) K6. 7 D4. 5. 9 खं भूमि-; B9 T G1–3. 6 M6 भूर्व्योम-; Da4 पूर्व्योम- (for भूव्योम-). K1 V1 -तोयानिल- (for -तोयानल-). Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [ऽ]पि; D7 T1 G2 वा (for हि). — b) Ś1 K1. 2. 7 Da3. a4 D4. 9 यदा; G1 तदा (for सदा). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 प्रति- (for परि-). — c) K1 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 transp. कुतो and रतिः. D5 रतिर्भवेन्न वा. — d) K4. 6 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 [ऽ]प्यस्य (for ह्यस्य). G1 om. न. V1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs (Cs. p as in text) कर्म (for शर्म).

48 a) D7 इति (for इदम्). Da4 अनुपधिप-; D7 G1. 2 अनुविधि (for अनुपधि). D3 (marg.) अक्षरं (for अच्छलं). ❀ Cn: अनुपधि, भ्रमविप्रलम्भादिरहितं

२१२

C. 12.7930
B. 12.219.1
K. 12.222.1

भीष्म उवाच ।

जनको जनदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा ।
पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवाभवौ ॥ १
भगवन्यदिदं प्रेत्य संज्ञा भवति कस्यचित् ।
एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति ॥ २
सर्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात्पश्य चैतद्द्विजोत्तम ।
अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ॥ ३
असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिषु ।
कस्मै क्रियेत कल्पेन निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः ॥ ४
तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरम् ।
पुनः प्रशमयन्वाक्यैः कविः पञ्चशिखोऽब्रवीत् ॥ ५
उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते ।
अयं ह्यपि समाहारः शरीरेन्द्रियचेतसाम् ।
वर्तते पृथगन्योन्यमप्यपाश्रित्य कर्मसु ॥ ६

वेदमूलकत्वात् । अच्छलं वैदिककर्मकाण्डवन्न मायामूलकम् ॥ Cs: अनुपधि । उपाधिरुपालम्भः, तद्रहितम् । ❀ —^{b}) Da4 आत्मसाधिकं (for °साक्षिकम्). —^{c}) K6 D5 M1 अनुवीक्ष्य (for अभि°). K1 विस्मिताः; B8 (marg.) सत्वरः. —^{d}) G1 उपयोकुम् (for अनु°). K7 D9 असुं (for इदं). K1 प्रचक्षमे (for °क्रमे).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo. 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Ds D2–4.6.8.9 पंचशिख(K7 Da3.a4 °ष)वाक्यं; M1 जात्यादिनिर्वेदः; M5.6 जनकपंचशिखसंवादे जातिनिर्वेदः; M7 निर्वेदकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 48; Dn1 D7 T1 G1.3.6 M5 45; Dn4 Ds2 44; Ds1 46; T2 G2 59; M1.6.7 43. — *Śloka no.*: Dn1 49; Dn4 48; D8 47. —After 12.211, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I (No. 18).

212

1 ^{a}) K6.7 D1.9 नरदेवस् (for जन°). —^{b}) Dn1.n4 ज्ञ(Dn4 जा)पिताः (for ज्ञापितः). —^{c}) B9 [अ]थ (for [अ]नु-). — After 1^{abc}, G2 reads 5^{bc} for the first time, repeating it in its proper place. —^{d}) Ś1 K1.2 सां(Ś1 सं)पराय- (for °राये). V1 [ऽ]ब्रवीत्तु वै; D4 कथं भवेत् (for भवाभवौ). ❀ Ca.8: सांपराये तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धिनि संशये ॥ Cv: सांपराये मोक्षविषये । मोक्षसाधनाय मोक्षबाधनाय चेत्यर्थः । ❀

2 Before 2, MSS. ins. जनक उवाच. —^{a}) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 Cn. p.8 यदि न (Da4 नः); D4.9 यदियं; Ca °दं (as in text). D7 T G1–3.6 M1.5–7 प्रोक्तं (for प्रेत्य). —^{d}) Da4 om. ज्ञानं. ❀ Ca: एतद्यदि कस्यचिदपि भवति तदा ज्ञेयाणां ज्ञानमज्ञानं वा किं करिष्यति । ❀

3 D7 om. (hapl.) 3. 3^{ab} is partly damaged in B7. —^{a}) K2 सर्वमुच्छेदनिष्ठस्य. —^{b}) K6 पश्यन् (for पश्य). Da4 द्विजोत्तमः. —^{d}) V1 B7.8 T2 G1.2 M1.5–7 कं (for किं).

4 ^{a}) G1 वि- (for हि). —^{b}) K1 स सर्गो (for संसर्गो). —^{c}) K4 Bo.7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 कल्प्येत; K6 V1 B6 (marg.) Cp कल्पेत; B6 (orig.) D6.7 T G1–3.6 तत्त्वेन; B9 कल्येन; D4.9 M1.5.6 कल्प्येन; D6 कल्येत (for कल्पेन). ❀ Cpp: पटुना कल्पेन शास्त्रेण । ❀ —^{d}) Ds1 निश्चयाः.

5 Before 5, MSS. ins. भीष्म उवाच. —^{a}) Ds1 तपसा (for तमसा). K6 T2 M5–7 [अ]भि-; D7 T1 G1.2 [अ]पि (for हि). D6 प्रतिच्छिन्नं (for °च्छन्नं). — G2 reads 5^{bc} for the first time after 1^{abc}. —^{b}) Da3.a4 G1 विश्रांतम्; G2 (first time) विभूत्तम् (for विभ्रान्तम्). K1.2 चात्तरं; D4 वातुरं (for चा°). ❀ Cp: आतुरम् उक्तिप्रत्युक्तिशून्यम् ॥ Cs: कर्तव्यतामूढम् । ❀ — V1 om. 5^c–12^d. 5^{cd} is damaged in B7. —^{c}) Da4 प्रशमयैर्; G2 (first time) प्रथमचन् (for प्रशमयन्).

6 V1 om. 6 (cf. v.l. 5). —^{a}) K7 उच्छेदनिष्ठं; Ds1 °निष्ठो (for °निष्ठा). G1 देहेस्ति; G3 देहस्य (for नेहास्ति). —^{c}) D5 त्वपि (for ह्यपि). K2 Bo.6.8 (marg. as in text) T1 (marg.) समाचारः; Cpp °हारः (as in text). ❀ Cp: सम्यगाचरणम् समाचारः । ❀ —^{d}) D7 T1 G2.3.6 जनि(D7 जानी)तेंद्रिय-; M1 शारीरैं°. —^{e}) D7 T G1–3.6 M1.5 (before corr.) इत्येवम् (for अन्योन्यम्). —^{f}) Ś1 अभ्युपाश्रित्य; K1.2.7 D4.9 G1.2 M1 Cpp अप्यपा(K7 °पो)श्रित्य (K7 °त-); D7 अप्युपा° (for अप्यपा°). G1 कः सुधीः (for कर्मसु). B6–9

धातवः पञ्चशाखोऽयं खं वायुर्ज्योतिरम्बु भूः ।
ते स्वभावेन तिष्ठन्ति वियुज्यन्ते स्वभावतः ॥ ७
आकाशं वायुरूष्मा च स्नेहो यच्चापि पार्थिवम् ।
एष पञ्चसमाहारः शरीरमिति नैकधा ।
ज्ञानमूष्मा च वायुश्च त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ ८

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः ॥ ९
श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च ।
इन्द्रियाणीति पञ्चैते चित्तपूर्वंगमा गुणाः ॥ १०
तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा वेदना ध्रुवा ।

C. 12. 7941
B. 12.219. 11
K. 12.222. 14

Da3. a4 व्यपाश्रित्य च कर्मसु. ❀ Cn: अन्यतरनाशेऽपि संघातनाश इत्यन्योन्यमपाश्रित्येत्यस्यार्थः ॥ Cs: कर्मसु निमित्तसप्तमी । ❀

7 V1 om. 7 (cf. v. l. 5). — a) D7 T2 G2 यावंतः (for धातवः). K6. 7 Ds2 D4. 9 -भूतेषु; Bo. 6. 7 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 Cnp -धा तोयं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तेषां तु (for -शाखोऽयं). ❀ Cn: धीयते निलीयते कायमेष्विति धातव उपादानानि ॥ Cp: धातवः सर्वेषां कार्याणां विधारकाः । ❀ — b) Ds2 ख- (for खं). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 अब्भुवः; Da4 अध्वराः; Ds2 Cs अब्धरा; D7 अंबुभिः (for अम्बु भूः). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 खं वायुर्ज्योतिषो (B9 °षी; D5 °षा) धरा. — c) K2 तेन स्वभावेन (hypermetric); B7. 9 तेष्वभावेन (for ते स्व°). B8 (marg.) Da3. a4 Cp (Cpp as in text) युज्यंते (for तिष्ठन्ति). ❀ Cn: स्वभावेन इति सांख्यमताभिप्रायेण, तेषामीश्वरकालयोरभावात् जीवानां चोदासीनत्वात् अदृष्टस्य च कार्यत्वेन कारणाप्रवर्तकत्वात् स्वभावत एव गुणानां प्रवृत्तिरिति मतम् ॥ Cp: स्वस्मादात्मनो भाव उद्भवो येषां ते स्वभावाः कर्माणि । कर्मभ्यः । स्वभावतः अविद्यायाः, न स्वकर्मवशेन ॥ Cs: स्वभावेन स्वकर्मणा । ❀

8 V1 om. 8 (cf. v. l. 5). — a) K6 Dn1 D7. 8 T G1–3. 6 M5. 6 आकाशो (for °शं). — 8bcd is damaged in B7. — b) Ś1 K1. 4 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 यश्चापि (for यच्चापि). K4 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 G3 Cp पार्थिवः; K6 Ds1 D4. 7 T1 G2 °व (for °वम्). — d) M1 शारीरम्. K6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5–7 अपि (for इति). Da4 नेकधाः; D5 पंचधा; D7 T1 G1. 3. 6 नैकथा (for °धा). — After 8cd, Kumbh. ed. Cv ins.:

617* अहंवाच्यं द्विजानां यद्विशिष्टं बुद्धिरूपवत् ।
वाचामगोचरं नित्यं ज्ञेयमेवं भविष्यति ।
ज्ञानं ज्ञेयं तथाज्ञानं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते ।

[(L. 1) ❀ Cv: अहंवाच्यम् अहमिति शब्देन वाच्यम् । विशिष्टं विशिष्टं दैवम् । ❀ — (L. 3) ❀ Cv: ज्ञानं सामान्यज्ञानं परोक्षज्ञानं च । ज्ञेयं ज्ञानविषयं ब्रह्म । असम्यग्ज्ञानं विशिष्टज्ञानमपरोक्षज्ञानं च । ❀]

— e) K7 Da4 Ds1 T2 उष्मा; D6 अग्निश्. ❀ Ca: ऊष्मा तेजः, भुक्तान्नपाकादिना शरीरपालकः । ❀ — f) G1 त्रिविधाः. Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 M7 (sup. lin.) कार्य- (for कर्म-). G1 -संग्रहाः. ❀ Ca: तस्य कर्मणां गमनागमनादीनां संग्राहकत्वात्कर्मसंग्रहाख्या । ❀

9 V1 om. 9 (cf. v. l. 5). — a) D5 [इं]द्रियार्थेषु (for °र्थाश्च). — b) K6 मम (for मनः). D5 स्वस्वभावश्च नामतः. ❀ Ca: स्वभावश्च स्वस्माद्भावो न त्वन्यस्मादिति स्वभावो नित्य आत्मा । ❀ ❀ Cs: चेतना निश्चयात्मिका बुद्धिः । ❀ — c) K1. 7 D4. 9 M1. 5–7 विकाराश्; G1 विधानश् (for विकारश्). — d) G3. 6 यावंतश् (for धातवश्). K1. 4 निस्सृताः; K7 D4. 9 विसृताः; T2 निसृताः; G2 निर्वृताः; M1. 7 (inf. lin.) संभृताः; M5. 6 निर्भृताः (for निःसृताः). ❀ Cp: धातवः शरीरधारका इत्यर्थः । यद्वा 'मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुविण्मूत्रसंज्ञकाः' सप्त । ❀ — After 9, Kumbh. ed. Cv ins.:

618* प्राणादयस्तथा स्पर्शा न संबाधगतास्तथा ।
पुत्राधीनं भविष्येत चिन्मात्रः स परः पुमान् ।

10 V1 om. 10 (cf. v. l. 5). — a) Ds2 श्रवण- (for °णं). — c) Ś1 K1. 2 पूर्वं वै (for पञ्चैते). — d) Ds1 D4 वित्त- (for चित्त-). K6 Dn1 D2. 8 Cn -पूर्वंगता; K7 D4. 9 °गमाद्; D6 G1. 3. 6 M5. 6 -पूर्वंगमा; D7 T G2 -पूर्वाग(T2 °स)मा (for -पूर्वंगमा). Ds2 D5 चित्तपूर्वं गुणागमाः. ❀ Ca: चित्तं पूर्वं गमयति प्रेरयति एतान् इति । गुणभूताः आत्मार्थत्वादेते गुणाः ॥ Cn (reading चित्तपूर्वंगता): चित्तं पूर्वंकारणं यस्यार्थगणस्य तं चित्तपूर्वं चित्तमात्रोपादानकं गताः प्राप्ताः गुणाः गुणकार्यभूताः ॥ Cp: चित्तं पूर्वं गमयन्ते, चित्तपूर्वं गच्छन्ति वा । मनोनुगा इत्यर्थः । आत्माधीनत्वाद्गुणाः । ❀

11 V1 om. 11 (cf. v. l. 5). — a) K4 [अ]विज्ञान- (for विज्ञान-). T1 G3. 6 M7 -संयुक्तास्. — b) Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Kumbh.

C. 12. 7941
B. 12. 219. 11
K. 12. 222. 14

सुखदुःखेति यामाहुरदुःखेत्यसुखेति च ॥ ११
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च मूर्त्यथ ।
एते ह्यामरणात्पञ्च षड्गुणा ज्ञानसिद्धये ॥ १२
तेषु कर्मनिसर्गश्च सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः ।
तमाहुः परमं शुक्रं बुद्धिरित्यव्ययं महत् ॥ १३
इमं गुणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः ।
असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनन्तं नोपशाम्यति ॥ १४
अनात्मेति च यद्दृष्टं तेनाहं न ममेत्यपि ।
वर्तते किमधिष्ठाना प्रसक्ता दुःखसंततिः ॥ १५
तत्र सम्यग्मनो नाम त्यागशास्त्रमनुत्तमम् ।
शृणु यत्तव मोक्षाय भाष्यमाणं भविष्यति ॥ १६
त्याग एव हि सर्वेषामुक्तानामपि कर्मणाम् ।

---

ed. Cv चेतना; G1 देवनां (for वेदना). K6 ध्रुवं; G1. 3. 6 M7 ध्रुवाः (for ध्रुवा). — c) K1 -दुःखे हि (for -दुःखेति). — d) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अदुःखाम् (for °खेति). K4 D8 सुखेति (for असुखेति). D4 वै (for च). Da3. a4 अदुःखा सुखमेव च; M1 तथा दुःखसुखेति च; M7 अदुःखा चासुहेति च.

12 V1 om. 12 (cf. v. l. 5). — a) Da4 Dn4 D6 T2 G1. 2 M7 शब्द- (for शब्दः). K6. 7 Da4 Ds1 D5 M1 स्पर्शं (for स्पर्शश्च). D7 G3 रूपश्च (for रूपं). — b) K4. 6. 7 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 6. 8. 9 मूर्तयः; B7 मूर्त्यथः; B8 (orig. as in text). 9 मूर्तिमान्; D5. 7 मूर्तितः; T1 पंचमः; G2 मर्त्यथ; G3. 6 मत्यथ (for मूर्त्यथ). ❀ Cn: मूर्तयः रूपाश्रयद्रव्याणि, वाय्वाकाशयोरमूर्तत्वश्रुतेर्बाह्येन्द्रियाग्राह्यत्वात् । पञ्च शब्दाद्याः मूर्तिभिः सह षड्गुणाः विषयाः । ❀ — c) Ś1 (before corr.) ह्यात्मगुणात् (for ह्यामरणात्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 युक्ताः (for पञ्च). — d) K7 D4. 9 कर्मसिद्धये (for ज्ञान°). ❀ Cv (reading षड्गुणज्ञानसिद्धये): मनसा सह षण्णां ज्ञानेन्द्रियाणां गुणभूतं यज्ज्ञानं तस्य सिद्धये । ❀

13 a) K6 -निसर्गाश्च; Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 5. 8 T2 Ca. n -विसर्गश्च (for -नि°). Ś1 K1. 2. 4 तेषु कर्म(K1 °र्मा)णि सर्व(K1 °र्ग)श्च; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn4 D3. 6 तेषु कर्मणि सिद्ध(B8 Dn4 °द्धि)श्च. ❀ Ca (reading -विसर्गश्च): विसर्गो विशिष्टा पुण्यार्था सृष्टिः ॥ Cn: कर्म स्वर्गसाधनम्, विसर्गः संन्यासो......सर्वतत्त्वार्थनिश्चयो मोक्षहेतुः । ❀ — b) K2 -तत्त्वाथ (for -तत्त्वार्थ-). D7 T1 G2 -दर्शनः; G3. 6 (before corr. as in text) -दर्शिनः (for -निश्चयः). — c) K6 यथाहुः; Da3. a4 D5 यमाहुः; D7 T1 G2 तत्राहुः; M7 तदाहुः (for तमाहुः). B6 M1. 7 (*inf. lin.*) शुद्धं; B8. 9 Da3 D8 Ca. 8 शुक्लं; D5 युक्तं; D7 धर्मं; T1 G2 कर्म (for शुक्रं). ❀ Cn: शुक्रं मोक्षबीजम् । ❀ — After 13abc, Kumbh. ed. Cv ins.:

619* पारे च रजसः प्रभुम् ।
विरागाद्वर्तते तस्मिन्मनो रजसि नित्यगम् ।
तस्मिन्प्रसन्ने संपश्येद्.

— d) ❀ Ca: अव्ययत्वं अव्ययस्यात्मनो बोधहेतुत्वात् । महत् महदाख्या । ❀

14 a) K7 D5 इदं; D6 एवं (for इमं). ❀ Cv: गुणसमाहारं ज्ञानादिगुणसमाहारवन्तं परमात्मानम् । ❀ — b) M7 आत्माभावेन. Ds1 पश्यता; D5 °त; G3. 6 °ति (for °तः). — c) K6 -दर्शनं; K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M7 -दर्शिनो (G1 °ना); V1 Bo. 6. 9 D5 M1. 5. 6 -दर्शने (for °नैर्). — d) K1 -शाम्यते. — After 14, Kumbh. ed. Cv ins.:

620* तस्मादेतेषु मेधावी न प्रसज्येत बुद्धिमान् ।

15 a) T2 अनाभ्येति च; Ca अनात्मे हीति (for °त्मेति च). K6 om. च. D5 अदृष्टं च; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यदा (T2 °था) दृष्टं; Cnp ह्यनिष्टं च (for च यद्दृष्टं). ❀ Cn: यद्दृष्टं तदनात्मेति संबन्धः तेन कारणेन अहमिति ममेति च न वर्तते ॥ Cv: आत्मा जीवः स्वयं न भवतीत्यनात्मा । यद्दृष्टं द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुतिषु दृष्टम् । तद्ब्रह्मस्वरूपमहं न । ❀ — b) K6 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cnp नाहं न च; B9 चेतनाहं; D5 नाहं तेन; Cv तन्नाहं न (for तेनाहं न). Ś1 K2 च; K7 D4. 9 [अ]यं (for [अ]पि). — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 M1. 5. 7 किमधिष्ठानात्; T2 °ष्ठानं (for °ष्ठाना). — d) M1 प्रतिष्ठा (for प्रसक्ता). ❀ Ca: प्रसक्ता अविच्छेद्या ॥ Cn: प्रतीयमाना । ❀

16 a) K6 Dn1. n4 D2. 5. 8 अत्र; D7 T G2 M5. 6 तत्तु; G1 तं तु; M1 ततः (for तत्र). Da4 -मुखो; Dn1 D2 Cn -वधो; D7 T G2–3. 6 M5. 6 मतं; M7 (*sup. lin.*) मतो (for -मनो). Ds1 नामन् (for नाम). K7 D9 एवं सति समाख्यातं. ❀ Cn: हन्तिर्गुणनार्थे ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः । सम्यग्वधो गुणनं पुनः पुनरभ्यस्यन्ते तत्त्वान्यस्मिन्निति सम्यग्वधो नाम सांख्यशास्त्रम् । सम्यङ्मन इति पाठे सम्यक् संदेहनिर्मुक्तं मनो येनेति । ❀ — b) V1 त्यागः;

नित्यं मिथ्याविनीतानां क्लेशो दुःखावहो मतः ॥ १७
द्रव्यत्यागे तु कर्माणि भोगत्यागे व्रतान्यपि ।
सुखत्यागे तपोयोगः सर्वत्यागे समापना ॥ १८
तस्य मार्गोऽयमद्वैधः सर्वत्यागस्य दर्शितः ।
विप्रहाणाय दुःखस्य दुर्गतिर्ह्यन्यथा भवेत् ॥ १९
पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा मनःषष्ठानि चेतसि ।
मनःषष्ठानि वक्ष्यामि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तु ॥ २०
हस्तौ कर्मेन्द्रियं ज्ञेयमथ पादौ गतीन्द्रियम् ।
प्रजनानन्दयोः शेफो विसर्गे पायुरिन्द्रियम् ॥ २१
वाक्तु शब्दविशेषार्थं गतिं पञ्चान्वितां विदुः ।
एवमेकादशैतानि बुद्ध्या त्ववसृजेन्मनः ॥ २२
कर्णौ शब्दश्च चित्तं च त्रयः श्रवणसंग्रहे ।

C. 12. 7953
B. 12. 219. 23
K. 12. 222. 26

D7 T1 G2 त्यागं (for त्याग-). M6 Cv -मात्रम् (for -शास्त्रम्). — c) B9 तत् (for यत्). T2 तद्मोक्षाय (for तव मोक्षाय). — d) K7 भाष्यमानं.

17 a) Ś1 K1. 2. 4 एवे(K4 °ते)ह (for एव हि). — b) K6 B6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 D2. 5 M7 Cn युक्तानाम्; Ds1 D3 G2 मुक्ता° (for उक्ता°). ❀ Cn : युक्तानां मुक्त्यर्थं नित्योद्युक्तानां पुंसाम् । ❀ — c) D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 Cs नित्य(T2 M1 Cs नित्यं)-दुःख- (for नित्यं मिथ्या-). Da4 -व्यतीयायां. — d) Da3. a4 क्लेशा; T2 M1. 6 क्लेश- (for क्लेशो). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 दुःखवहो; Da4 दुःखावहे (for °वहो). D7 T1 G2. 3. 6 M5. 7 क्लेशदुःखापहो मतः; G1 क्लेशदुःखोपमो हतः; Kumbh. ed. श्लेषो दुःखवहो हतः.

18 a) D6 कार्याणि (for कर्माणि). — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तपोयोगं; Cap Cpp °योगः (as in text). ❀ Cp (reading मनोयोगः): मनोयोगो विषयान्तरनिरपेक्षेण मनसा आत्मनः संबन्धः । ❀ — d) Ś1 K2. 4 T2 समापनः; K1 समः पराः; Da4 समापनी; D6 शमायना (for समापना). ❀ Ca : समापना शरीरापगमात्संसारसमाप्तिः ॥ Cn : त्यागस्य समापना समाप्तिः ॥ Cs : समापना संसारनिवृत्तिः ॥ Cv : समापना सम्यगापना भगवत्प्राप्तिर्भवति । ❀

19 a) K2 त्यागो; Dn1 योगो (for मार्गो). K1 उद्वेगः; K7 D4. 6. 9 अद्वैतं; T G1. 3. 6 अद्वैध्यः (for °धः). — b) G3. 6 -त्यागश्च (for -त्यागस्य). B6 (marg. as in text) दर्शनः; B7–9 दर्शनं; Da4 दर्शिनः (for °तः). — c) K2 D6 विप्रह(D6 °ही)णाय (for °हाणाय). T G1–3. 6 दुःखानां (for दुःखस्य). — d) B6. 8 (marg.). 9 Cp (Cpp as in text) दुर्गतेर् (for °तिर्). Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D6 हि त(Ś1 K2. 4 य)था; K7 B7 Dn1. n4 Ds D2–5. 9 त्वन्यथा (for ह्य°). — After 19, Kumbh. ed. ins. :

621* शेते जरामृत्युभयैर्विमुक्तः
क्षीणे पुण्ये विगते च पापे ।
तपोनिमित्ते विगते च निष्ठे
फले यथाकाशमलिङ्ग एव ।

20 a) K6 यानींद्रियाणि; K7 यज्ञें° (for ज्ञानें°). K6 ह्याहुर्; G2 उक्तं (for उक्त्वा). K1 T2 पंच ज्ञानेंद्रिया युक्त्वा (T2 °या ह्युक्त्वा). — b) T2 चेतसा (for °सि). — c) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M5–7 Ca. p. s बल- (for मनः-). ❀ Ca : बलषष्ठानीति बलमूलत्वात्कर्मणः षष्ठं कर्मेन्द्रियैरवश्यं बलमपेक्षणीयम्, मन इव बुद्धीन्द्रियैः । ❀ — d) K7 V1 D4. 9 च; B8 Da3. a4 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]पि (for तु).

21 b) K6 अथ पादो; K7 पादौ चाथ. Ś1 Da4 गतें(Da4 °तिं)द्रियं (for गतीन्द्रियम्). — c) D4 repeats from शेफो up to न्द्रियम्, after शब्दवि (in 22a). Ś1 शेषो; K1 चासौ; Dn1. n4 M1. 5–7 शेपो; Ds1 शेको; D4 शेफा (for शेफो). — d) K6. 7 D7 G6 विसर्गः; B6 विषर्गे; B9 Dn4 Ds1 D2. 8 निसर्गे; Da3. a4 विमर्दे (for विसर्गे). G1 वायुर् (for पायुर्).

22 For the repetition in D4, cf. v. l. 21. — a) K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 च (for तु). D7 T G1–3. 6 M5. 6 -विवेकार्थां (T2 °र्थं-); M1. 7 -विशेषार्थां (for °र्थं). — b) K1 गति-; K7 D4. 9 मतिं; D7 T G1–3. 6 कृतिं (for गतिं). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पंचात्मि(T1 °त्म)कां (for °न्वितां). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 इति पंचान्वितं विदुः. — d) Da4 lacuna; Ds1 D6. 7 T1 G3. 6 बुद्धा (for बुद्ध्या). K1 तव सृजेन्; K4 Dn1. n4 D2. 3. 8 [आ]शु विसृजेन्; K6 भुवि सृ°; K7 D4. 9 चैवाश्रितं; V1 Bo. 8 D6 तु (D6 सु-) विसृजेन्; B6. 7. 9 Da3. a4 बुद्धा सृज(B6 °जे)न्; Ds [अ]नुविसृजेन्; D5 त्ववसृतं; D7 त्वपहृतं; T G2. 3. 6 M5. 6 [अ]नु(T1 तू-; G6 °नू)पहृतं; G1 *प्रहृतं; M1. 7 (inf. lin.) [अ]नुपहृतं; M7 (orig.) रूपहृतं (for त्ववसृजेन्).

23 a) Da4 कर्णौः; D4 कर्णो; D7 T1 G2. 3. 6 कर्णः (for कर्णौ). K7 शब्दस्य; Da4 Ds1 G1 शब्दं च (for

C. 12. 7953
B. 12. 219. 23
K. 12. 222. 28

तथा स्पर्शे तथा रूपे तथैव रसगन्धयोः ॥ २३
एवं पञ्चत्रिका ह्येते गुणास्तदुपलब्धये ।
येन यस्त्रिविधो भावः पर्यायात्समुपस्थितः ॥ २४
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चैव ते त्रयः ।
त्रिविधा वेदना येषु प्रसूता सर्वसाधना ॥ २५
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।
अकुतश्चित्कुतश्चिद्वा चित्ततः सात्त्विको गुणः ॥ २६
अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुतः ॥ २७
अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ।
कथंचिदपि वर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥ २८
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।

शब्दश्च). Da4 चित्तस्य; D7 T1 G2. 3. 6 तृप्तिश्च (for चित्तं च). — ^{b}) D7 T G2. 3. 6 M6 त्रयं; G1 त्रिधं (for त्रयः). Da4 श्रवणं. Da4 D6 -विग्रहे (for -सं°). — ^{c}) K6. 7 D4. 9 तथा रूपे तथा स्पर्शे. — ^{d}) D7 T1 G2 तथा च (for तथैव). Da4 D4 -गंधयः (D4 °याः). — For 23^{cd}, Ś1 K1. 2. 4 subst. :

622* चक्षू रूपं तथा चित्तं त्रयो दर्शनसंग्रहे ।
नासा गन्धस्तथा चित्तं त्रयो घ्राणस्य संग्रहे ।
त्वचः स्पर्शं तथा चित्तं त्रयः स्पर्शनसंग्रहे ।
जिह्वा रसस्तथा चित्तं त्रयो रसनसंग्रहे ।

[The sequence in K1 is : line 3; line 1; line 3 (r); line 4; line 2. — (L. 2) K1. 4 गंधास् (for गन्धस्). — (L. 3) K1 (both times) त्वदः (for त्वचः). — (L. 4) K4 तथो (for तथा).]

24 ^{a}) D5 पंच (for एवं). K4 पंचत्रिको; G1 पंचात्मिकाश् (for पञ्चत्रिका). D5 त्वेते; D7 T1 G1 चैते (for ह्येते). T2 एवं पंचत्रिकाण्येते. ❀ Ca : यद्यपि मन एकमेव सर्वत्र तथापि उपाधिभेदाद्भिन्नमिति भावः । ❀ — ^{b}) Da4 M1 गुणस्. — D6 om. 24^{c}–25^{b}. — ^{c}) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 येनायं; D7 T G1–3. 6 तेन यस् (for ये°). Dn4 D8 D2. 8 त्रिविधोपायः (for °धो भावः). ❀ C8 : त्रिविधो भावः अहंकारः । ❀ — ^{d}) Ds1 C8 प्रत्ययात् (for पर्या°). K6 D5 समवस्थितः; B6 (marg. as in text) समुदाहृतः; G1 समुपस्थितं. Da4 पर्यया च समुस्थितः (sic). ❀ C8 : प्रत्ययात् विषयग्रहणनिमित्तम् । ❀

25 D6 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^{a}) Ś1 Da4 राजसाश्. K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 चापि (for चैव). — ^{b}) Ś1 K2 T2 चेति; K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 चापि (for चैव). — ^{c}) Ś1 K1. 2 चेतना (for वेदना). Ś1 K2 ह्येषु (for येषु). ❀ Ca : वेदना वेद्यमानः प्रीत्यादिः । ❀ — ^{d}) K1 प्रसूना; K4. 6. 7 Dn1 D2. 4. 6. 8. 9 प्रसूताः; B8 T1 G1–3. 6 M5. 6 प्रसृता; Da4 प्रसूतां; T2 प्रभूता (for प्रसूता). Ś1 K1. 2 धर्म- (for सर्व-). K4 Da4 Dn1 D2. 4. 8. 9 -साधनाः; K6 V1 Bo. 8 (marg.) D8 D3. 7 M1. 5–7 -साधनी (K6 °नीः); Dn4 -साधनं; D6 -साधिनी; D7 T G1–3. 6 -सादिनी (for -साधना).

26 ^{a}) M5. 6 प्रसादः (for प्रहर्षः). K7 G2 आनंद-. ❀ Ca : प्रहर्षः रोमाञ्चादिः । आनन्दः अन्यविषयव्यावर्तकं सुखम् । ❀ — ^{b}) Da4 शांतय- (for संशान्त-). K1 D4 -वित्तता (for -चित्तता). — ^{d}) K4. 6 Dn1. n4 D2. 5. 8 Cn (Cnp as in text) चिंतितः (K6 °तं); Ds1 D4 वित्ततः (for चित्ततः). K1. 7 V1 Da4 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सात्विका (K1 Da4 D5 °को) गुणाः.

27 ^{a}) Da4 अतुष्टि-. K6 D6 पर- (for परि-). Dn1 अतुष्टिस्तापक्रोधश्च (sic). — ^{b}) T2 transp. शोको and लोभस्. B6 (marg. as in text). 8. 9 Da4 क्रोधो (for शोको). K7 लोभात्; Da4 लाभस् (for लोभस्). G1 तदा (for तथा). Da4 [अ]क्षमः. — ^{c}) K6 रजसज्ञानि (for °स्तानि). — ^{d}) K2 -हेतवः; K7 Dn4 D4. 5. 9 -हेतुभिः (for °तः).

28 ^{a}) B6 (marg. as in text). 9 अविविक्तता (hypermetric); B8 अविविक्तस्; T2 M1. 5–7 °विक्तं (for °वेकस्). K7 M7 तथा मोह- (M7 °हं); V1 च मोहश्च. — ^{b}) K1 M7 प्रमाद-; K6 प्रसादः. K7 D9 -तंद्रता; Da4 Dn1 -तंद्रिताः. — ^{c}) K6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 D3. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M5–7 अभि- (for अपि). The portion from वर्तन्ते up to ताम (in 35^{b}) is lost in D5 on missing fol. D4 वर्तंत. — ^{d}) D6 त्रिविधास् (for वि°). K2. 4 त(K4 ता)मसो (for तामसा).

29 = (var.) 12. 187. 30. With 29–31, cf. Manu. 12. 27–29 as also B. 12. 248[47]. 20–22. D5 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 अत्र (for तत्र). G6 प्रति- (for प्रीति-). — K2. 4 D4 om. (hapl.) 29^{b}–30^{a}; D7 om. (hapl.) 29^{b}–31^{a}. Ś1 reads 29^{b}–30^{a} on marg. — ^{b}) K1 काले (for काये). — V1 reads

वर्तते सात्त्विको भाव इत्यपेक्षेत तत्तथा ॥ २९
यत्तु संतापसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
प्रवृत्तं रज इत्येव ततस्तदभिचिन्तयेत् ॥ ३०
अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३१
तद्धि श्रोत्राश्रयं भूतं शब्दः श्रोत्रं समाश्रितः ।
नोभयं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ॥ ३२
एवं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
स्पर्शे रूपे रसे गन्धे तानि चेतो मनश्च तत् ॥ ३३
स्वकर्मयुगपद्भावो दशस्वेतेषु तिष्ठति ।
चित्तमेकादशं विद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥ ३४
तेषामयुगपद्भावे उच्छेदो नास्ति तामसः ।

C. 12. 7959
B. 12. 219. 35
K. 12. 222. 40

29^{e}–31^{b} twice. — ^{d}) K1 V1 B6 Da3. a4 T G1–3. 6 M1. 5–7 उपेक्षेत (for अपे°). K6 B7–9 Da3. a4 T2 G1–3. 6 तं तथा; B6 वै तदा; M5. 6 तत्तदा; M7 तं त्वथ (for तत्तथा). K7 D9 तद्गुणस्तेन तेज(D9 चेत)सा.

30 = (var.) 12. 187. 31. For the repetition in V1, cf. v. l. 29. D5 missing (cf. v. l. 28). K2. 4 D4 om. 30^{a}; D7 om. 30 (for both, cf. v. l. 29). Ś1 reads 30^{a} on marg. — ^{a}) K6 यत्र (for यत्तु). V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यत्त्वसंतोषसंयुक्तम्. — ^{c}) M1 प्रवृत्त- (for °त्तं). K4. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M1 इत्येवं; V1 B6. 8 (last two marg.) इत्येतत् (for इत्येव). — ^{d}) Ds D8 तमस् (for ततस्). B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 6. 8 T G1. 2 M1. 5–7 अपि; Dn4 अधि-; D3 उप-; G3. 6 अवि- (for अभि-). V1 B8 (marg.) Ca तत्र संरभ्य चिंतयेत्. ❀ Ca : न संरभ्य न यत्नं कृत्वा । ❀

31 = (var.) 12. 187. 32. For the repetition in V1, cf. v. l. 29. D5 missing (cf. v. l. 28). D7 om. 31^{a} (cf. v. l. 29). — ^{a}) M1 तत्र (for अथ). — ^{b}) K1 काले (for काये). T2 चाभवेत्. K6. 7 D4. 9 अव्यक्तविषयात्मकं. — ^{c}) Ca दुष्प्रतर्क्यम् (for अप्र°). K2 अविज्ञेयस्. ❀ Cv : अविज्ञेयं ज्ञातुमनर्हम् । ❀ — ^{d}) M1 ततस् (for तमस्). B8 Da3. a4 -लक्षयेत् (for -धार°). K6. 7 D4. 9 तमस्तदभिचिंतयेत्.

32 D5 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) B7 partly damaged. M1. 5. 6 खं च (for तद्धि). K7 V1 D4. 9 M5. 6 श्रोत्राश्रितं (D4 °तो) (for °श्रयं). D4 om. (hapl.) from भूतं up to श्रितः (in 32^{b}). Ś1 K1. 2. 4. 7 D9 भूमेः (for भूतं). K6 D7 T G1–3. 6 M7 खं श्रोत्रमाश्रितं भूतं; B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6 बुद्धिश्रोत्राश्रि(Da4 °सि)तं भूतं (B6 भावं; Da4 रूपं); Dn1. n4 D8 श्रोत्रं व्योमाश्रितं भूतं. — ^{b}) K7 Da4 Ds1 G1 शब्द- (for शब्दः). Ś1 K1. 2. 4 शब्दः श्रोत्रसमन्वितं. — ^{c}) Ś1 K2 T2 -विज्ञानं (for -विज्ञाने). ❀ Ca : नोभयं शब्दः श्रोत्रं च......समर्थम् । Cs : नोभयं श्रोत्राकाशद्वयमपि । ❀ — ^{d}) Da4 om. विज्ञान. K7 D4. 9 विज्ञातस्य (for °नस्य). K4. 7 B6–9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D9 च (for वा). D7 T1 G1. 2 विज्ञाने स्वेतरस्य वा. ❀ Cv : सुषुप्तिदशायामज्ञानस्य जाग्रदवस्थायां विज्ञानस्येति भावः । ❀

33 D5 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) K7 D9 श्रोत्रं (for एवं). K1. 2 (*sup. lin.*). 4. 6 Da3. a4 वाक्; D7 G1. 2. 6 तच्; G3 तु (for त्वक्). — ^{b}) D4 नाशिका. K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चेति (for चैव). — ^{c}) M1 शब्दे (for स्पर्शे). K1 तापे (for रूपे). B9 Da4 तथा (for रसे). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 वाचि (for तानि). K6 चित्तं (for चेतो). Ds1 चरन्; Cv च यत् (for च तत्). ❀ Cv : यच्चेतस्तदेव मनः । ❀

34 D5 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) K2. 4 स्वकर्मा- (for स्वकर्म-). — ^{b}) B6 (marg. as in text) दशष्वेतेषु; Da4 °मेतेषु (for °स्वेतेषु). — B9 om. 34^{cd}. — ^{c}) K1 Da4 चित्रम् (for चित्तम्). Da4 एकादशा. — ^{d}) K1 G1 बुद्धि-. T2 द्वादशमो (for °शमी). T1 बुद्धिर्वा द्वादशी भवेत्. ❀ Cn : द्वादशमी, द्वादशी । आर्षो मट्प्रत्ययः । ❀

35 D5 missing up to ताम (cf. v. l. 28). — ^{a}) D7 T1 G1–3. 6 -भावाद्; T2 -भावम्; Cn -भाव[ः] (gloss : पञ्चम्यर्थे प्रथमा) (for -भावे). — K6 om. (hapl.) 35^{bc}. ❀ Ca : अयुगपद्भावेऽमेलके एषां शरीराद्यभावे उच्छेदो मोक्षः । ❀ — ^{b}) D9 मोक्षो वा (for उच्छेदो). Ś1 K1 वास्ति (for नास्ति). D7 T1 G1–3. 6 मानसः; M1. 7 (*sup. lin.* as in text) नामतः; Bom. ed. तामसे (for तामसः). ❀ Ca : तामसो नास्ति । उपलक्षणतया राजसोऽपि नास्ति । सात्त्विक एव रागाद्यपगमात् संभवतीति भावः । ❀ — ^{c}) K6 अस्थितो; G3. 6 आस्थिते. Ś1 K2. 4. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -भावो (for -भावे). — ^{d}) Da4 व्यवहारे. ❀ Cn : तेषां द्वादशानां ...... ज्ञातृज्ञेयज्ञानयौगपद्याभावः तामसः निद्रारूपतमोमयः सुषुप्तिकालीनस्तस्मिन्सत्यपि आत्मन उच्छेदो

C. 12. 7959
B. 12. 219. 35
K. 12. 222, 40

आस्थितो युगपद्भावे व्यवहारः स लौकिकः ॥ ३५
इन्द्रियाण्यवसृज्यापि दृष्ट्वा पूर्वं श्रुतागमम् ।
चिन्तयन्नानुपर्येति त्रिभिरेवान्वितो गुणैः ॥ ३६
यत्तमोपहतं चित्तमाशु संचारमध्रुवम् ।
करोत्युपरमं काले तदाहुस्तामसं सुखम् ॥ ३७
यद्यदागमसंयुक्तं न कृत्स्नमुपशाम्यति ।
अथ तत्राप्युपादत्ते तमो व्यक्तमिवानृतम् ॥ ३८
एवमेष प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययी गुणः ।

नास्ति ।...... । अयुगपद्भाव एवात्मनो वास्तवं तत्त्वं, युगपद्भावस्तु स्वप्नवदज्ञानकृतः ॥ Cs : आस्थित इति । अयुगपद्भाव इति पदम् । तेषामयुगपद्भावे आस्थितः प्रमूढः आरोपितः स उच्छेदः लौकिकः लोकप्रसिद्धो व्यवहारः । ❀

36 ᵃ) Ś1 K1. 2. 4 Cpp अवसृज्यानि; K6 Bo. 6 (marg.). 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn. s अपि सूक्ष्माणि; K7 बहून्याथ (sic); B6 (orig.). 8 अपि सृज्यानि; B8 (marg.) एव सृज्यापि; Ds3. a1 Ca अवसृज्यापि; D4. 9 corrupt; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उप- (M1 अपि)सृत्यापि (for अवसृज्यापि). — ᵇ) K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G3. 6 M1. 5–7 Cpp Cs पूर्व-; B9 lacuna (for पूर्वं). K4. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1 -श्रुतागमान्; V1 Bo. 6–9 D7 T G1–3. 6 M5–7 -श्रु(B6 -श्रि)तागमान्; Da4 °मयं; D6 -सुताः सुमान्; Cpp -श्रुतागमः (for श्रुतागमम्). K7 D4. 9 विषयेभ्योथ वा मनः. — ᶜ) K6 चिन्तवन्; Da4 संतयन् (for चिन्त°). V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Ds D3. 6 T2 Cs अनु-; Dn4 D7 T1 G1–3. 6 न तु (for नानु-). D5 चिंतयंतमुपर्येति. ❀ Cn : चिन्तयन्नानुपर्येति । ना पुरुषः स्वप्नदर्शी त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्युक्तः अनुपर्येति जाग्रदवस्थामनुसंचरति स्वप्ने । काये (Cn v. l. for काले in 37ᶜ) इत्युत्तरादपकृष्यते, स्वे शरीरे ॥ Cs : अनुपर्येति स्वकर्मफलान्यनु सततं पर्यायेण गच्छति । ❀

37 ᵃ) K4 B9 तत्; K7 D4. 9 यस् (for यत्). V1 तमोभिहतं; Da3. a4 °पहितं (for °पहतं). D7 T G1–3. 6 M5. 6 यस्तु मोहाग(T2 G3. 6 M5. 6 मोहग°; G1 मोहाद्ध)तं चित्तम्. — ᵇ) K1. 2. 4. 6 Bo. 6. 8 Da4 D2. 7. 8 T1 G1. 2 संसारम्; V1 B7 Da3 Dn1. n4 Ds2 D3. 5 M1. 7 Cn संहारम् (for संचारम्). K7 D9 आशु संचारसंभवं; T2 °चरते ध्रुवं. — ᶜ) K7 D9 विव(D9 °ध)सं; Ds D7 T G1–3. 6 [उ]परतं (for °रमं). K6 कार्यं; K7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2–9 T G1–3. 6 M5. 6 (both *inf. lin.*) Cn. s काये; B6. 8 (both marg.) Ds1 कार्ये (for काले). ❀ Cv : उपरमं रतिम् । ❀ — ᵈ) V1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तमाहुस् (for तदा°). V1 बुधं; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 बुधाः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 गुणं (for सुखम्). ❀ Cn : तत्सुखं तामसमज्ञानप्रधानं शरीर एव सुषुप्तावनुभूयते ॥ Cs : काये उपरतं कायमेवांशत्वेन निर्णीतं करोति । तमोपहतत्वात्स्वरूपमात्मनो न जानातीत्यर्थः । ❀

38 ᵃ) Ds1 यत्तद्; D7 G1. 2 यद्वद् (for यद्यद्). — ᵇ) K4. 6 Dn1 Cn कृच्छ्रम्; V1 T2 G1. 2 M1. 5–7 कृच्छ्राद्; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G3. 6 Cnp. Cs किंचिद् (for कृत्स्नम्). K6 Dn1 Cn अनुपश्यति; Da3. a4 उपशाम्यते; Dn4 Cnp अनुशाम्यति (for उप°). ❀ Cn : यस्मिन्कृच्छ्रं द्वैतसुखं नानुपश्यति । ❀ — ᶜ) B7 damaged. ❀ Cs : अथ कर्मकरणानन्तरम् । ❀ — ᵈ) K7 D9 मनो; B6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 D5 ततो (for तमो). M7 व्यक्तिम्; Cn. v [s]व्यक्तम् (for व्यक्तम्). K6 इवादतं; K7 D9 इवोद्धृतं; V1 Bo. 6–9 Da3 Ds D2. 3. 5. 6. 8 इवानृ- (B8 °मृ)तं; Da4 इवानतं; Dn4 इवागतं; D4 इवामृतं; M5 (*inf. lin.*). 6 Cv इवावृतं (for °नृतम्). ❀ Cp : व्यक्तं कार्यशरीरम् । ❀ ❀ Cv : आवृतमव्यक्तमिव अन्धकारमिव तमः तमोगुणमुपादत्ते जीवः । ❀

39 ᵃ) B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 तदेवं (B9 °ष) सं-; D5 G1. 3. 6 एवमेव (for एवमेष). K7 D7 T2 G1. 3. 6 प्रसंख्यात- (for °ख्यातः). — ᵇ) D7 स्वधर्म- (for स्वकर्म-). K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–6. 8. 9 Cn. p -प्रत्ययो (for °यी). K1 Da4 D7 गुणाः; M1 गुणं (for गुणः). ❀ Ca : एष तमोलक्षणो गुणः स्वकर्मप्रत्ययी, स्वकर्म व्यापारं प्रति अयी गमनशीलः ॥ Cn (reading स्वकर्मप्रत्ययो) : स्वकर्मप्रत्ययः कर्महेतुकाविर्भावः ॥ Cp : स्वकर्मप्रत्ययः । स्वकर्मणा प्रतिकूलागमनशीलः ॥ Cs : स्वकर्मप्रत्ययी स्वकर्मपराधीनः । ❀ — ᶜ) Ś1 K1. 2 Dn1 केषांचिद् (for कथंचिद्). ❀ Cp : कथंचित् नामकर्मणा श्रीरामचरणस्मरणसौभाग्येन वा । ❀ — ᵈ) Bo. 9 Da3. a4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 Ca निवर्तते (for न व°). K6 Dn4 केषांचिद्वर्त(Dn4 °द्विद्य)ते न हि; V1 Dn1 Ds2 °चिद्विनिवर्तते; Cpp केषांचिद्वा निवर्तते. ❀ Ca : वा शब्दः पुनरर्थे । तेन केषांचित्पुनर्निवर्तते । ते सर्वे त्यजन्ति दृष्ट्वात्मानमित्यर्थः । ❀ — After 39, Kumbh. ed. Cv ins. :

623* अहमित्येष वै भावो नान्यत्र प्रतितिष्ठति ।
यस्य भावो दृढो नित्यं स वै विद्वांस्तथेतरः ।
देहधर्मस्तथा नित्यं सर्वभूतेषु वै दृढः ।

कथंचिद्वर्तते सम्यक्केषांचिद्वा न वर्तते ॥ ३९
एवमाहुः समाहारं क्षेत्रमध्यात्मचिन्तकाः ।
स्थितो मनसि यो भावः स वै क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ४०
एवं सति क उच्छेदः शाश्वतो वा कथं भवेत् ।
स्वभावाद्वर्तमानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः ॥ ४१
यथार्णवगता नद्यो व्यक्तीर्जहति नाम च ।
न च स्वतां नियच्छन्ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः ॥ ४२
एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्यभावे पुनर्भवेत् ।
प्रतिसंमिश्रिते जीवे गृह्यमाणे च मध्यतः ॥ ४३
इमां तु यो वेद विमोक्षबुद्धि-
मात्मानमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
न लिप्यते कर्मफलैरनिष्टैः
पत्रं बिसस्येव जलेन सिक्तम् ॥ ४४
दृढैश्च पाशैर्बहुभिर्विमुक्तः

C. 12. 7975
B. 12. 219. 45
K. 12. 222. 55

एतेनैवानुमानेन त्याज्यो धर्मस्तथा ह्यसौ ।
ज्ञानेन मुच्यते जन्तुर्धर्मात्मा ज्ञानवान्भवेत् । [5]
धर्मेण धार्यते लोकः सर्वं धर्मे प्रतिष्ठितम् ।
सर्वार्थजनकश्चैव धर्मः सर्वस्य कारणम् ।
सर्वो हि दृश्यते लोके न सर्वार्थः कथंचन ।
सर्वत्यागे कृते तस्मात्परमात्मा प्रसीदति ।
व्यक्तादव्यक्तमतुलं लोकेषु परिवर्तते । [10]

[(L. 1) ❀ Cv : नान्यत्र स्वस्मादन्यत्र जीवान्तरे परब्रह्मणि च यस्याहमिति भावः न तिष्ठति। ब्रह्माहं, सर्वे जीवाश्चाहं इति यस्य बुद्धिर्नेत्यर्थः । ❀ — (L. 2) Cv अज्ञे (gloss : परमात्मनि) (for यस्य). — (L. 4) ❀ Cv : एतेनानुमानेन सुखदुःखवैचित्र्याख्यानुमानेन असौ धर्मः अभेदाख्यो धर्मः दहनतुहिनाभेदवत्त्याज्यो हि । ❀]

40 a) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn एतदाहुः; D7 T1 G1-3. 6 तेषामाहुः; T2 ते तमाहुः; M1. 7 तमाहुस्तु; M5. 6 एतमाहुः (for एव°). G1 समाहारः. ❀ Ca : समाहारम्, भूतादिसमुदायम् । ❀ — b) Da4 क्षेत्रे (for क्षेत्रम्). — c) D7 T1 G1. 2 स्थिते (for स्थितो). D3 (marg. as in text) वै (for यो). — d) Dn4 सर्वं; D7 सर्वैः (for स वै). ❀ Ca : यो भावः अभावव्यावृत्तः आत्माख्यः । एतेन चार्वाकमतमपास्तम् । नात्मनोऽभावः, मानसप्रत्यक्षस्योक्तत्वात् । नापि ज्ञाननिवृत्तिरूपो यथा बौद्धमतम् ॥ Cp : भावयति प्रवर्तयति इन्द्रियाणि तेषु तेषु विषयेष्विति भावः स्वपरप्रकाश आत्मा ॥ Cv : भावयति सर्वं देहव्यापारमिति भावः साक्षी । ❀

41 a) K6 कुरुच्छेदः (sic); K7 D4. 9 कथं छेदः; Da3 कुतोच्छेदः; Da4 तु नोच्छेदः (for क उ°). ❀ Cp : अचिन्मिलने तत्त्वज्ञानमन्तरेण क उच्छेदः । ❀ — b) T2 शाश्वते. ❀ Cv : जीवः शाश्वतः शश्वदेकप्रकारः नारायणः कथं भवेत् । ❀ — c) K7 स्वभावो (for °वाद्). K7 Da4 वर्धमानेषु (for वर्त°). — d) K7 D4. 9 कर्मतः; M5 (*inf. lin.*). 7 हेतुषु (for °तः).

42 a) D7 T G1-3. 6 यथार्णवं (for °र्णव-). K4 -गतो; M5 -शता (for -गता). — b) D3 D5. 7 T G1-3. 6 M5-7 Cs व्यक्तिं (for व्यक्तीर्). K4 नाम हि (for नाम च). — c) D7 T G1-3. 6 तु (for च). B6 (marg.). 8 स्वता; M5. 6 स्वका (for स्वतां). K1 वियच्छंति. K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cn नद्य(D6 °च)श्च ता निय(Bo °ग)च्छंति; D5 न च सत्त्वानि गच्छंति. — d) M1 तत्त्व- (for सत्त्व-). ❀ Ca : न पुनर्ब्रह्मैवेति प्रतिपादयितुमाह—न च स्वतां नियच्छन्ति ...... ते हि माषराशिप्रविष्टमलीगुडिकावदापाततस्तद्रूपतया पृथगनवभासमाना न माषत्वमेवापद्यन्ते । एवमात्मानोऽपि पृथग्द्रव्यभूताः कथमैक्यमासादयेयुः व्यक्तीर्देहांस्त्यजन्तोऽपि । ❀

43 b) K2. 7 D4. 9 प्रेत्यभावः (for °भावे). Ds1 D7 T G1-3. 6 M5. 6 पुनर्भवः (for °र्भवेत्). — c) Da3 Ca अति- (for प्रति-). G2 -संमंत्रिते (for -संमिश्रिते). D5 G2 M7 बीजे (for जीवे). — d) K7 D4. 9 गृह्यमाणो तु (for °माणे च). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cp सर्वतः (Dn4 °शः); K7 D4. 9 मध्यगः (for °तः). ❀ Cp : सर्वतः सर्वेण कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना । ❀

44 a) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1. 2 च (for तु). D5 विमुक्ति- (for विमोक्ष-). G1 -बुद्धिर् (for -बुद्धिम्). — b) D4. 9 वा (for च). — d) D7 G1. 2 पूर्वं (for पत्रं). K1 भिंसस्येव; Da3 D4. 9 बिश°; Da4 विशिस्यैव; Ds1 विषस्येव; T2 विस° (for बिस°). D4 जहाति; G1 जवेन (for जलेन). Dn1 सक्तं; D4 मुक्तं (for सिक्तम्).

45 a) B6 गूढैर्; D5 G2 मूढैश्च (for दृढैश्च). V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Cn हि (for च). K1. 2 B7-9 Da3. a4 विषक्तः (K2 °क्ताः); K7 D9 विशस्तः; Bo विवक्तः; B6 विसक्तः; D4 G1. 2 विमुक्तं (D4 °क्तां) (for °क्तः). — b) B9

प्रजानिमित्तैरपि दैवतैश्च ।
यदा ह्यसौ सुखदुःखे जहाति
मुक्तस्तदाग्र्यां गतिमेत्यलिङ्गः ।
श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च
शेते जरामृत्युभयादतीतः ॥ ४५
क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे
ततोनिमित्ते च फले विनष्टे ।
अलेपमाकाशमलिङ्गमेव-
मास्थाय पश्यन्ति महद्ध्यसक्ताः ॥ ४६
यथोर्णनाभिः परिवर्तमान-
स्तन्तुक्षये तिष्ठति पात्यमानः ।
तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं
विध्वंसते लोष्ट इवाद्रिमर्च्छन् ॥ ४७
यथा रुरुः शृङ्गमथो पुराणं
हित्वा त्वचं वाप्युरगो यथावत् ।
विहाय गच्छत्यनवेक्षमाण-
स्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखम् ॥ ४८
द्रुमं यथा वाप्युदके पतन्त-
मुत्सृज्य पक्षी प्रपतत्यसक्तः ।
तथा ह्यसौ सुखदुःखे विहाय

Ds1 देवतैश्. ❀ Ca. p: प्रजानिमित्तैः आधिभौतिकैः । ❀ — ^{b}) T2 यथा (for यदा). Dn1 त्वसौ (for ह्यसौ). K6. 7 B6. 7. 9 Da4 D4. 9 T G1. 2 M1. 5–7 दुःखसुखे (M7 °खं) (for सुखदुःखे). M7 प्रहाति (for ज°). — ^{d}) B9 Ds2 युक्तस् (for मुक्तस्). T2 सदाग्र्यां; M1 तदग्र्यां. D7 T2 G3. 6 M1. 5–7 अलिंगां; T1 G1. 2 लिंगां (for अलिङ्गः). ❀ Cn: अलिङ्गः, पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियात्मकलिङ्गहीनः ॥ Cp: त्यक्तलिङ्गशरीराभिमानः ॥ Cs: अलिङ्गः निरुपाधिकः । ❀ — ^{e}) G3. 6 -प्रमाणागति- (for °गम-). T2 G1 -मंगलैश्. ❀ Ca. p: मङ्गलैः यज्ञेशाच्युतगोविन्दमाधवानन्तकेशवेशेत्यादिभगवन्नामकीर्तनैः ॥ Cn: मङ्गलं साधनं शमादि ॥ Cs: मङ्गलानि निगमविशेषाः । ❀ — ^{f}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 युक्तो (for शेते). K1 अदीनः; K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3–6. 8. 9 अभीतः (for अतीतः).

46 ^{a}) V1 [s]थ (for च). G3. 6 च (for वि°). T2 पाते (for पापे). — ^{b}) B9 Ds D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 तयोर्नि(D7 °थोर्नि)मित्ते; Ca स्वतोनिवृत्ते (for ततोनिमित्ते). K7 B8 G1. 2 निविष्टे (for विनष्टे). ❀ Cn: निमित्ते मोहोत्थे फले सुखदुःखमोहात्मके महति बुद्धितत्त्वेऽस्मितामात्रे पश्यन्ति । तत्रैव हि सांख्यानां गुणपुरुषान्तरज्ञानमस्माकं च प्रतीचो ब्रह्मभावागमः प्रसिद्धः । ❀ — ^{c}) K7 D4. 9 एकम्; M7 (*inf. lin.* as in text) एतम् (for एवम्). ❀ Cp: अलिङ्गम् अहंकारममकारलिङ्गरहितमात्मानं पश्यति ॥ Cv: अलिङ्गम्, लिङ्गदेहरहितम् । ❀ — ^{d}) Ś1 (before corr. as in text) K1. 7 B7. 9 D4. 9 महद्वि(K1 °ब्र)मुक्ताः; K2. 4 °ब्द्य(K4 °द्य)सक्ताः; K6 °स्वसक्ताः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cv °त्यसक्ताः; B6 (marg.). 8. 9 (marg.) Da3. a4 T2 G2 M1 Ca. p °ध्यसक्ताः; D7 °द्धि सक्ताः (for °द्ध्यसक्ताः). ❀ Ca: महद् आत्मस्वरूपं परं ब्रह्म वा । महद्ध्यसक्ता इति पाठे महद्धीत्यात्मविशेषणम् । आत्मानमेव सर्वैश्वर्यभाजं सृष्टिप्रलयसमर्थं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ Cv (reading महत्यसक्ताः): महति संसारे । ❀

47 ^{a}) ❀ Cs: शरीरान्तरे परिवृत्तिः शीलमस्येति परिवर्तमानः । ❀ — B6 om. (hapl.) 47^{b}. — ^{b}) K7 पश्यमानः (for पात्य°). — ^{c}) T2 विमुक्तं; M1 प्रमुक्तः. M5. 6 विजहाति (for प्र°). — ^{d}) K1 विध्वंसते; B6 (marg.) विश्रु°; G1 विध्वंसिते (for °सते). T2 लोष्टम्. K6 अद्रिगच्छन्; B6 अत्रिमर्च्छन्; Da4 अद्रिमर्छयत्; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 Cn अद्रिमृच्छन् (M1 °च्छेत्); T2 अद्रिपृष्ठे (for °मर्च्छन्). D7 T1 G2. 3. 6 विध्वंसते लोष्टमिवाप्रती(D7 °ति)च्छन्.

48 ^{a}) K7 B9 रुरु- (for रुरुः). Da4 शृंगमिथो (for शृङ्गमथो). — ^{b}) Ś1 K1. 2 च (for वा). V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यथा च; Da4 रथा च; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यथैव (for यथावत्). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 7 Bo. 6–8 Da3. a4 Ds1 D3. 4. 9 अनवेक्ष्यमाणस्; T2 M7 °पेक्षमाणं (M7 °णस्) (for °वेक्षमाणस्). — ^{d}) T2 विमुक्तं.

49 ^{a}) D7 T1 G1–3. 6 हि (for [अ]पि). — ^{b}) K6 उत्सृक्ष्य (for उत्सृज्य). Ś1 K1. 2 V1 प्रजहाति; K4. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9 निपतति (for प्रपतति). K7 B7–9 Da3. a4 D4. 9 G2 असक्तं; V1 शक्तः (for असक्तः). — ^{c}) K7 यथा; T2 तदा (for तथा). K6. 7 B6–9 Da4 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5. 6 दुःखसुखे (for सुखदुःखे). — ^{d}) V1 Ds D7 T1 G1. 3. 6 युक्तः (for मुक्तः). K1 पराव्र्यां; K7 पराध्यां; D7 °ध्यां. G2 एतु (for एति). K1 लिंगः; D7 T1 G1. 3. 6 [अ]लिंगां; G2

मुक्तः परार्ध्यां गतिमेत्यलिङ्गः ॥ ४९
अपि च भवति मैथिलेन गीतं
नगरमुपाहितमग्निनाभिवीक्ष्य ।
न खलु मम तुषोऽपि दह्यतेऽत्र
स्वयमिदमाह किल स भूमिपालः ॥ ५०
इदममृतपदं विदेहराजः
स्वयमिह पञ्चशिखेन भाष्यमाणः ।
निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थं
परमसुखी विजहार वीतशोकः ॥ ५१
इमं हि यः पठति विमोक्षनिश्चयं
न हीयते सततमवेक्षते तथा ।
उपद्रवान्नानुभवत्यदुःखितः
प्रमुच्यते कपिलमिवैत्य मैथिलः ॥ ५२

C. 12. 7983
B. 12. 219. 52
K. 12. 222. 63

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

लिंगां (for अलिङ्गः). — After 49, Kumbh. ed. Cv ins.:

624* इमान्स्वलोकाननुपश्य सर्वा-
न्व्रजन्यथाकाशमिवाप्तकामः ।
इमां हि गाथां प्रलपन्यथास्ति
समस्तसंकल्पविशेषमुक्तः ।
अहं हि सर्वं किल सर्वभावे [5]
ह्यहं तदन्तर्ह्यहमेव भोक्ता ।

[(L. 2) Cv व्रजति (for व्रजन्). ❀ Cv: आकाशम्, आ समन्तात्काशनात् आकाशनामानं परमात्मानम् । ❀ — (L. 5) Cv अयं (for अहं) and सर्वभावः (for °भावे). ❀ Cv: अयं परमात्मा । सर्वं भावयति उत्पादयतीति सर्वभावः । ❀]

50 With 50, cf. 12. 17. 18; 171. 56; B. 12. 276. 4. Jātaka 339, Gāthā 125; Dhammapada 200; Uttarādhyayana S. 9. 14. D7 T G1. 3. 6 M5. 6 transp. 50 and 51. Before 50, T2 ins. भीष्म उवाच. — [b]) D3 उपहितम्; D7 T G1 उपा(G1 °प)गतम्; D9 °हिता; M7 उपासितम् (for °हितम्). D5 निरीक्ष्य (for [अ]भिवीक्ष्य). — [c]) K7 रुषो (for तुषो). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 वि- (for ऽपि). K6 न खलु मम कोपि दह्यति; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 न खलु मम हि (B6 °मेह) दह्यतेत्र किंचित्. — [d]) D6 किं स (for किल). K1. 4 Da4 स; K6 अत्र; D7 T1 G1. 3. 6 [अ]स्य (for स).

51 D7 T G1. 3. 6 M5. 6 transp. 50 and 51. — [a]) B8 (marg.) अनृत-; G3. 6 अमल- (for अमृत-). Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 निशम्य राजा (for विदेहराजः). Ś1 K1. 2. 4 V1 इदमनृ(K2. 4 °ति)तपनं (V1 °दं) विहाय राजा. ❀ Cp: अमृतपदं मोक्षवाचकं तत्प्राप्तिहेतुकं वा । ❀ — [b]) K6 पंचशिषेण. K7 भाष्यमानं. Ś1 K1. 2. 4 स्वयमिह पंचशिखं सुभाषितेन; V1 °शिखस्य भावितेन. — [c]) D7 T1 G1. 3. 6 अपि (for अभि-). K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 निश्चितार्थः (Da4 °र्थाः) (for °तार्थं). — [d]) D5 परसुखयुग्; T2 परमसुखं (for °सुखी).

52 [a]) K6 G2 इमां (G2 °मा) हि; K7 एवं हि; D5 इमं च; D7 T G1. 3. 6 इमं (T2 °दं) तु (for इमं हि). K1. 4 Da4 Dn1. n4 D2. 4. 8. 9 मोक्ष- (for विमोक्ष-). — [b]) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 महीपते (Da4 °यते); Dn1 Ds1 महीपतेः; G3. 6 न हीयसे (for °यते). K7 Bo Da4 Ds1 D6. 7 G3 अवेक्ष्यते; G2 °क्षितं (for °क्षते). — [c]) K7 उपद्रवो; D7 T1 G1–3. 6 °द्रवं (for °द्रवान्). — [d]) K6. 7 D4. 9 विमुच्यते. Cp कापिलम् (for क°). K7 V1 Bo. 6. 9 Dn4 Ds D2. 3 (by corr.). 6 T G2 Cp इवेत्य; B7 damaged (for इवैत्य). Da4 मैथिलाः.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 M1. 7 पंचशिखवाक्यं (K6. 7 °खावाक्यं; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 6. 8 °खवाक्यानि); M5. 6 जनकपंचशिखसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 45; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 46; D8 43; T2 G2 60; M1. 6. 7 44. — *Śloka no.:* Dn1 54; Dn4 Ds1 D8 53. — After 12. 212, Kumbh. ed. Cv. ins. a passage given in App. I, (No. 19).

२१३

C. 12. 7984
B. 12. 220. 1
K. 12. 225. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
किं कुर्वन्सुखमाप्नोति किं कुर्वन्दुःखमाप्नुते ।
किं कुर्वन्निर्भयो लोके सिद्धश्चरति भारत ॥ १
भीष्म उवाच ।
दममेव प्रशंसन्ति वृद्धाः श्रुतिसमाधयः ।
सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ २
नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते ।
क्रिया तपश्च वेदाश्च दमे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३
दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उच्यते ।
विपाप्मा निर्भयो दान्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ४
सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ।
सुखं लोके विपर्येति मनश्चास्य प्रसीदति ॥ ५
तेजो दमेन ध्रियते न तत्तीक्ष्णोऽधिगच्छति ।
अमित्रांश्च बहून्नित्यं पृथगात्मनि पश्यति ॥ ६
क्रव्याद्भ्य इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।
तेषां विप्रतिषेधार्थं राजा सृष्टः स्वयंभुवा ॥ ७
आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विशिष्यते ।
यच्च तेषु फलं धर्मे भूयो दान्ते तदुच्यते ॥ ८

213

☞ The subject-matter of this adhy. is allied to that of 12. 154.

1 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 दुःखम् (for सुखम्). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 सुखम् (for दुःखम्). Ś1 K1. 2. 4 T2 अश्नुते; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 आप्नुयात्; M5. 6 आवसेत् (for आप्नुते). Da4 कुर्वन्दुःखमवाप्नुयात्. — ^{c}) Ś1 K1 अभयो (for निर्भयो). — ^{d}) Da4 भारतः.

2 With 2, cf. 12. 154. 7. Da4 om. the ref. — ^{a}) K7 दम; Da4 Ds इमम्; D6 इदम् (for दमम्). — 2^{bcd} is damaged in B7. — ^{b}) D7 T1 G1-3. 6 विप्राः (for वृद्धाः). Ś1 K1. 2. 4. 7 D9 श्रुत- (for श्रुति-). K1 -समादयः; K6 D4. 5 °हिताः; Da4 °श्रयः (for °धयः). ❀ Cn: श्रुतिसमाधयः वेदद्रष्टारः ॥ Cp: श्रुतौ वेदान्ते समाधिश्चित्तैकाग्र्यं येषाम् । ❀ — ^{d}) B9 ब्राह्मणानां (for °णस्य).

3 3^{ab} = 12. 154. 8^{ab}. — ^{a}) B7 damaged; D6 नादंतस्य; D8 नातातस्य (for नादान्तस्य). — ^{b}) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 -पद्यते (for -लभ्यते). — D5 reads 3^c-4^b after 5^{ab}. — ^{c}) D7 T G1-3. 6 M7 क्रियास् (for क्रिया). V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सत्यं; D7 G1. 2 देवाश् (for वेदाश्). K7 क्रियते यश्च वेदाश्च. — ^{d}) Da4 सर्वे (for सर्वं).

4 = (var.) 12. 154. 9. For the sequence in D5, cf. v. l. 3. — ^{a}) G1 विवर्धयति (hypermetric) (for वर्धयति). — ^{b}) Da4 D4 मद (for दम). D4 उद्यते (for उच्यते). D5 दमो वर्धयते यशः. — ^{c}) K6 D4. 9 विभयो (for निर्भयो).

5 = (var.) 12. 154. 12. — ^{a}) Ś1 K1. 2 प्रस्वपति (for °पिति). K7 D4. 9 सुखं च दांतः स्वपिति. — ^{b}) Da4 -बुध्येते; D7 T1 G1. 3. 6 -पद्यते; T2 -बोध्यते (for -बुध्यते). — After 5^{ab}, D5 reads 3^c-4^b. — ^{c}) K7 D4 सुख- (for सुखं). K6. 7 B6 D3. 4. 6. 9 G2 लोकं (for लोके). K1 [ऽ]पि पर्येति; K2 [ऽ]धिप° (for विप°). ❀ Ca: विपर्येति विशेषतः संचरति । ❀

6 ^{a}) Da4 मदेन (for दमेन). B7 damaged; Da4 ध्रीयते; D4 ध्रियते; D9 त्रियते; T2 भ्रियते (for ध्रि°). — ^{b}) K1 G1. 2 न तं; K4 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 5. 6. 8 तत्र; V1 Bo. 6. 8. 9 Dn1 D3 तन्न (by transp.); B7 damaged. K7 D9 दांतो (for तीक्ष्णो). K6 न गच्छति (for ऽधिग°). — ^{c}) D5. 7 अमित्राश्; T2 °तांश्; G1 °त्रं (for °त्रांश्). — ^{d}) D4 om. from पृथगा up to राजा सृ (in 7^d). V1 दृश्यते (for पश्यति).

7 D4 om. up to राजा सृ (cf. v. l. 6). — ^{b}) D6 अदांतेभ्यः प्रसीदति. — ^{c}) K7 D9 तेषां विप्रतिषेधाय; B6-9 Da3. a4 तेषां प्रतिनिषेधार्थं. — ^{d}) Da4 पृष्टः; M7 सृष्टिः (for सृष्टः).

8 With 8^{ab}, cf. 12. 154. 14^{ab}. — ^{a}) Ds1 धर्मेषु (for सर्वेषु). — ^{b}) Ds1 वम (for दम). — After 8^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

तेषां लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ।
अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्दधानता ॥ ९
अक्रोध आर्जवं नित्यं नातिवादो न मानिता ।
गुरुपूजानसूया च दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ १०
जनवादमृषावादस्तुतिनिन्दाविवर्जनम् ।
साधुकामश्चास्पृहयन्नायाति प्रत्ययं नृषु ॥ ११
अवैरकृत्सूपचारः समो निन्दाप्रशंसयोः ।
सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मवान्बुधः ।
प्राप्य लोके च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति ॥ १२
सर्वभूतहिते युक्तो न स्मयाद्द्वेष्टि वै जनम् ।
महाह्रद इवाक्षोभ्य प्रज्ञातृप्तः प्रसीदति ॥ १३
अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
नमस्यः सर्वभूतानां दान्तो भवति ज्ञानवान् ॥ १४
न हृष्यति महत्यर्थे व्यसने च न शोचति ।

C. 12. 7989
B. 12. 220. 16
K. 12. 225. 16

625* धर्मः संरक्ष्यते दैस्तु यतस्ते धर्मसेतवः ।

— ^{c}) K1 यश्च. V1 धर्म- (for तेषु). K6.7 D4.9 धर्म्यं; Dn4 M1 धर्मं; D6 T1 G3.6 धर्मो; M7 धर्म्यो (for धर्मं). — ^{d}) K1 Da4 उच्यंते. K7 D4.9 भूयो दांतेषु चोच्य(K7 D4 बोध्य)ते; V1 भूयो दांते विशिष्यते; D5 भूयो दांतेषु लभ्यते.

9 9^{ab} = (var.) 12. 154. 14^{cd}. — ^{a}) D7 T1 G1–3.6 M1.5–7 वक्ष्यामि लिंगानि (by transp.). — ^{b}) K6 समुदयेद्; T1 G1 °दये (for °दयो). — 9^{cd} = (var.) 12. 154. 16^{ab}. — ^{c}) ❀ Ca: असंरम्भोऽनभिनिवेशः । ❀

10 ^{a}) D5.7 अक्रोधम् (for °ध). T1 आर्जवो. V1 चेति; M5.6 सत्यं (for नित्यं). — ^{b}) K7 चातिवादो; B8 अभिवादो; Ds1 वाभि°; T2 नातिमानो (for °वादो). V1 Bo.6.9 Dn1.n4 Ds D2.3.6 M1 [ऽ]भिमानिता; D5 [ऽ]धि°; T G1.3.6 M5–7 विमा° (for न मा°). — 10^{cd} = (var.) 12. 154. 17^{ab}. — ^{c}) K2.4 सदा कार्या; K6 D5 [अ]नुसूया.

11 11^{ab} = (var.) 12. 154. 17^{cd}. T G1–3.6 om. 11^{ab}. — ^{a}) K6 क्रूरवादो; Ds1 M1.5 जनवादो (M5 °दे); D7 ऋतवाचो (for जनवाद-). K1 Ds D5.7 -मृषावादः (for °वाद-). ❀ Cn: जनवादो राजादिवार्ता । ❀ — ^{b}) K2 -विवर्जितः; K4 °र्जिताः; B3 (before corr.) °र्जितं; Da3.a4 -निवर्तनं (for -विवर्जनम्). — ^{c}) Ś1 K1.2.4 साध्वाचारश्च; K7 D4.9 G1 साधुकामांश्च; B8 (marg.) Da3.a4 Ca °कारं; Cap °कामश्च (as in text). K6 B9 Dn1.n4 D2.3.8 च स्पृहयेन्; K7 V1 Bo.6–8 Ds D4.6.9 G1 च स्पृहयन्; D5.7 स्पृहा चैव (for चास्पृहयन्). G2 साधुकामापयास्पृहयन् (sic). — ^{d}) K4 V1 Bo Dn1.n4 D2.3.6.8 Cn नायतिं; K6 नायत्यां; B6–8 D5.7 नानृते; B9 Cp आयति-; Da3 Ds T G1–3.6 M1.5–7 Ca नायति-; Da4 तापति (for नायाति). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Ds D5–7 T G1–3.6 M5.6 प्रत्ययो नृषु; Dn1.n4 D2.3.8 प्रत्ययेषु च (for °यं नृषु). ❀ Ca: आयतौ उत्तरकाले प्रत्ययोऽस्येति आयतिप्रत्ययः । आयतिमान्प्रत्ययोऽस्येति दीर्घदर्शी वा ॥ Cn: नायतिं प्रत्ययो नृषु इति पाठे फलसंवादेन विश्वस्तो नृषु आदरं न कुर्यात् किंतु प्रागेवाकृतकार्येषु साधुष्वविश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ Cp: आयत्यामुत्तरकाले प्रत्ययः, तदात्वे दुःखसहिष्णुता ॥ Cs: आयतिप्रत्ययः दीर्घदर्शी । ❀

12 ^{a}) G2 सोपचारः (for सूप°). Da4 अवैकृतं रूपचारः. — With 12^{cdef}, cf. 12. 154. 23. — ^{c}) K6.7 D4.5.7.9 सद्वृत्तः (K7 °त्त-); B6 स्ववृत्तः; Da4 T2 सुवृत्त-; M1 सुवृत्ति- (for °त्तः). — ^{d}) K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 प्रभुः; V1 T G1–3.6 M1.5–7 शुचिः (for बुधः). — ^{e}) K7 D5.9 संस्कारं; D6 सत्कार्यं (for °रं). M1 प्राप्येह लोके सत्कारं. — After 12, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 Cn Kumbh. ed. ins.:

626* दुर्गमं सर्वभूतानां प्राप्य यन्मोदते सुखी ।

[V1 Da3 Dn1.n4 D2.8 Cn Kumbh. ed. प्रापयन्, (Cn supplying अन्नादि as object).]

13 ^{a}) Da3.a4 युक्ता (for युक्तो). — ^{b}) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 न (T2 G1.2 ना) स यो (for न स्मयाद्). K4 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T G1–3.6 M1.5–7 द्विषते (D8 °तो) (for द्वेष्टि वै). ❀ Cn: स इति पृथक्पदम् । ❀ — ^{c}) Da3.a4 D6 महाद्रुम (for °ह्रद). — ^{d}) T1 G1–3.6 प्राज्ञस् (for प्रज्ञा-). M7 -तृप्तिः (for -तृप्तः). Da4 प्रशीदंति; Ds T G1–3.6 M1.5–7 प्रसिध्यति (for प्रसीदति).

14 With 14^{ab}, cf. 12. 154. 26^{ab}; 185. 4^{ab}. V1 reads 14^{a}–15^{b} on marg. — ^{a}) Dn1 प्रभयं (for अ°). K6.7 V1 Bo.7.8 (marg.) Da4 Dn1.n4 Ds

C. 12. 7989
B. 12. 220. 16
K. 12. 225. 16

स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो द्विज उच्यते ॥ १५
कर्मभिः श्रुतसंपन्नः सद्भिराचरितैः शुभैः ।
सदैव दमसंयुक्तस्तस्य भुङ्क्ते महत्फलम् ॥ १६
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
सत्यं दानमनायासो नैष मार्गो दुरात्मनाम् ॥ १७
कामक्रोधौ वशे कृत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
विक्रम्य घोरे तपसि ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
कालाकाङ्क्षी चरेल्लोकान्निरपाय इवात्मवान् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

D2–5. 7–9 M1. 7 यस्य (for सर्व-). —b) K6. 7 D4. 5. 9 भूतानाम् (for सर्वेषाम्). B9 पुनः; M7 (*sup. lin.* as in text) ·करः (for यतः). —d) K6. 7 D4. 5. 7. 9 धर्मवित्; B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 बुद्धिमान्; T G1–3. 6 M1. 5–7 मानवः (for ज्ञानवान्).

15 V1 reads 15ab on marg. —a) K6 हृष्येत; T1 G1–3. 6 प्रहृष्येत् (for हृष्यति). —b) B9 Da4 transp. च and न. K6 शोचते. —c) K6 D4. 9 सदा; K7 तदा; Da3. a4 यो वै (for स वै). K3 परिमिता (for °मित-). K1 ·प्राज्ञः (for ·प्रज्ञः). D7 सदा परमिदं प्राज्ञः; T G1–3. 6 M5–7 यश्चा (T2 M5–7 स चा) परिमितप्रज्ञः. —d) Da4 प्रदांतो (for स दान्तो).

16 a) K7 V1 B8 D4. 9 T2 G1. 2 M7 (*sup. lin.*) श्रुति-; G3. 6 शुचि-; M1. 7 (orig.) शुभ- (for श्रुत-). —b) Da3. a4 Dn1. n4 D8 आचरितः (Da4 °रते) (for °रितैः). B0 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 शुचिः (for शुभैः). —c) T2 स दैवे (for सदैव). Da4 मद- (for दम-). —d) Ś1 (by corr.) K1 सोम्य (for तस्य). K4 भुंक्ष्वे; Da3. a4 तुक्तं (for भुङ्क्ते). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2–9 महाफलं (for महत्फलम्).

17 a) K7 अनुसूया. —c) Ś1 K1. 2 T1 G1–3. 6 सत्त्वं; B8 (marg. as in text) T2 M1. 5–7 सांत्वं; Cp (Cpp as in text) श्रद्धा (for सत्यं). —d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2. 4 दुरात्मवान्; G3. 6 °त्मना (for °त्मनाम्). — After 17, K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

627* कामक्रोधौ च लोभश्च परस्येर्ष्या विकत्थना ।

[K6 Ds1 T G1–3. 6 कामः क्रोधश्च (K6 °धौ च) लोभश्च (for the prior half). K6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3 M7 परस्येर्षा; T2 मोहास्तेषां; G1. 2 परस्यैषा (for °स्येर्ष्या). K6 विकल्पना; K7 D4. 9 °त्थनं; Da3. a4 °त्थने (for °त्थना).]

T1 G1–3. 6 M5. 6 cont.:

628* दम्भो दर्पश्च मानश्च नैष मार्गो महात्मनाम् ।

[T1 G3. 6 डंभो (for दम्भो).]

For 628*, Kumbh. ed. subst.:

629* अतुष्टिरनृतं मोह एष मार्गो दुरात्मनाम् ।

18 b) K6 ब्रह्मवादी; Da4 °चारि. —c) Dn1 D4 घोर- (for घोरे). K4. 6 Dn1. n4 Ds1 D2. 3 (by corr.). 6. 8 तमसि (for तपसि). —d) K7 D3. 4. 7. 9 शंसित- (for संशित-). —e) Ś1 T2 G2. 3. 6 M1. 6 कालकांक्षी; Cp काला° (as in text). —f) D4 निपारय (for निरपाय). T1 G1–3. 6 M5–7 इह (for इव). Ś1 K1. 2. 4 V1 B8 (marg.) आत्मनः; B6 (marg. as in text). 7. 8 (orig.) Da3. a4 आत्मनि (for °वान्). D6 निष्पाप इव चात्मनः. ❀ Cp: निरपायः मनोदौःस्थ्यरहितः । ❀

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 7–9 Da3 Dn1 Ds D2–6. 8. 9 दांताध्यायः; Da4 दानाध्यायः; M1. 7 दमस्तुतिः; M5. 6 दमप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 47; Dn4 Ds2 D3 46; Ds1 48; T2 G2 61; M1. 6. 7 45. — *Śloka no.:* Dn1. n4 Ds1 D8 20.

२१४

युधिष्ठिर उवाच ।
द्विजातयो व्रतोपेता यदिदं भुञ्जते हविः ।
अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जानाः कार्यकारिणः ।
वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जनाः ।
एतत्तपो महाराज उताहो किं तपो भवेत् ॥ ३
भीष्म उवाच ।
मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।
आत्मतन्त्रोपघातः स न तपस्तत्सतां मतम् ।
त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उत्तमम् ॥ ४
सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी सदैव च ।
मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो दैवतं च सदा भजेत् ॥ ५
कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च भारत ।

C. 12. 8009
B. 12. 221. 6
K. 12. 226. 6

214

☞ This adhy. = (var.) B. 13. 93. 1–17, the v. l. from which are given in App. II (No. 3).

1 ^{a}) G1 व्रतोभूता (for °पेता). — ^{c}) B8 (marg.) अद्य (for अन्नं). K1 ब्राह्मण्य- (for °ण-). G2 -कामाश्च (for -कामाय). ❀ Ca: ब्राह्मणकामाय ब्राह्मणेच्छानुरोधात् ॥ Cs: अस्मिन् दैवे पैत्र्ये वा क्षणः कर्तव्य इति ब्राह्मणावेक्षया । ❀ — ^{d}) G3 पितामहः.

2 ^{a}) K6 D3. 5–7 द्विजातयो; B6 (marg. as in text). 8 (marg.) अवेदोक्तैर् (for °दोक्त-). K2 -व्रतापेता; Ds1 D9 T2 -व्रतोपेते (D9 °तां); M1 °पेतो (for °पेता). — ^{b}) B9 युंजानाः; D7 भुंजानः. V1 काम्य-; B9 Da3. a4 T G1–3. 6 M1. 5–7 Ca. Cpp. Cs काम-; D5. 7 कर्म- (for कार्य-). Da4 G1 -रूपिणः; T G2. 3. 6 M5. 6 Cs -चारिणः (for -कारिणः). ❀ Ca. n: कार्यकारिणः कामाचरवन्तः ॥ Cp: कार्यकारिणः अभीष्टसंपादकाः । ❀ — D5 reads 2^{c} twice. — ^{c}) D3 T2 M5–7 तु (for च). D7 भुंजानो. G3. 6 देवयुक्तेषु भुंजाना. — ^{d}) K4 व्रतलुप्ते; K6. 7 B3 (marg.). 7. 8 (marg.) Dn1 Ds1 D2–7 °लुब्धा; Bo T G1–3. 6 M1. 5–7 °युक्ता (for °लुप्ता). ❀ Ca: व्रतलुप्ताः लुप्तव्रता एवेत्यर्थः । व्रतमुक्ताः व्रतलुब्धा इति च पाठे पूर्वापरवाक्ययोः प्रश्नानुगतत्वमाकुलमिव ॥ Cn: व्रतलुब्धाः दीक्षोक्तफलानुरागिणः स्वर्गं प्राप्य पतिष्यन्तीत्यर्थः । ❀ — After 2, K7 D4. 9 ins.:

630* उपेतव्रतशौचा ये भुञ्जन्ते ब्राह्मणाः क्वचित् ।
तदन्नममृतं भूत्वा यजमानं प्रपद्यते ।

3 D7 om. 3. T1 G1. 2 om. the ref. — ^{a}) Dn4 तपम्. — ^{b}) T2 उपवास्यं. — ^{c}) K7 महाप्राज्ञ; M5–7 °भाग (for °राज). — ^{d}) T1 G1. 2 नातोन्यत्तु; T3 G3. 6 उताहोन्यत् (for °हो किं).

4 D5. 7 T1 G1–3. 6 om. the ref. — ^{a}) K6. 7 D4. 5. 7. 9 पक्षमासोपवासेन; Dn4 वासयज्ञो°. — ^{b}) Ds1 मन्यते. Bo. 9 Ds1 M5. 6 ये तपो; D5. 7. 9 यतयो (for यत्तपो). — ^{c}) K6 आत्मा- (for आत्म-). D7 -मंत्रोप- (for -तन्त्रोप-). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तु; D7 T1 G3. 6 सन् (for स). ❀ Ca: आत्मतन्त्रं आत्मप्रशासकं शास्त्रं, तत्र प्रतिपादितं प्राणायामादि नित्यनैमित्तिकादि च, तन्त्रमिव साधकत्वादात्मज्ञानस्य ॥ Cn: आत्मतन्त्रं आत्मविद्या ॥ Cp: तन्त्र्यते ज्ञायते येन तत् प्राणायामादि प्रणवजपादि वा ॥ Cs: आत्मतन्त्रोपघातः शरीराख्यधर्मपरिकरपीडनम् ॥ Cv (reading आत्मतन्त्रोपघातस्य): आत्मनस्तन्त्रेण उपायेन उपघातस्य परघातकस्य । आत्मनः परमात्मनः, तन्त्रं पूजा, तस्योपघातस्य उपघातकस्य । उपवासव्याजेन देवब्राह्मणपूजादिनित्यनैमित्तिककर्मत्यागिनः । ❀ — ^{d}) K1 समं; Da4 lacuna (for सतां). Da4 मते (for मतम्). Da3 न त*स्तपसां मतं; D5. 7 न तपः संमतं सतां. — ^{e}) T G1. 3. 6 संततिश् (for सन्न°). T G1–3. 6 M1. 5–7 चापि (for चैव). ❀ Ca: त्यागः मानसो विषयस्य रागत्यागः । सन्नतिर्विनीतत्वं शास्त्रोपदेशनिष्ठत्वम् ॥ Cn: भूतभयंकरकर्मसंन्यासस्त्यागः । सन्नतिः भूताराधनम् ॥ Cp: त्यागः रागादेः । सन्नतिर्विनीतत्वम् ॥ Cs: त्यागः कर्मफलत्यागः । सन्नतिरनहंकारः । ❀

5 ^{a}) K4. 6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2 3. 5. 7. 8 स (for च). — ^{b}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 सदा भवेत् (for सदैव च). — B9 om. (hapl.) 5^{cd}. — ^{d}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–8

C. 12. 8010
B. 12. 221. 7
K. 12. 226. 7

अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्रं च सदा जपेत् ॥ ६
अमृताशी सदा च स्यान्न च स्याद्विषभोजनः ।
विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ७
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् ।
विघसाशी कथं च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ८
भीष्म उवाच ।
अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।
सदोपवासी च भवेद्यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ९
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ।
ऋतवादी सदा च स्याज्ज्ञाननित्यश्च यो नरः ॥ १०
अभक्षयन्वृथामांसममांसाशी भवत्युत ।

Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 भवेत् (for भजेत्).

6 K7 D4. 9 om. (hapl.) 6. 6^{ab} is damaged in B7. — ^{a}) Ś1 K1. 2 कौटुंबिको; T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 कुटुं°; T2 कुटुंबी वा; G2 कुर्डि*को (for कुटुम्बिको). T G1-3. 6 M5. 6 Cs धर्मपरः; M7 (*sup. lin.*) °करः (for °कामः). K4 कौटुंबिधर्मकामः सन्. ❀ Cs: धर्मपरः तडागायतनादिनिर्माणयुक्तः । ❀ — ^{b}) K2 सदासुखश्च (for °स्वप्नश्च). Da4 भारतः. — ^{c}) K6 Bo. 8 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 अमांसादी; Da3. a4 अप्रमादी (Da4 °दि) (for अमांसाशी). D6 चेत् (for च). — K2. 4 om. (hapl.) 6^{d}–7^{c}. G1 om. (hapl.) 6^{d}–7^{a}. Ś1 reads 6^{d}–7^{c} on marg. — ^{d}) Dn1. n4 D2. 5. 7. 8 M1 पवित्रश्च; Ds T G2. 3. 6 M5-7 Cs °त्री (for °त्रं). K6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G2. 3. 6 M1. 5-7 Cs भवेत् (for जपेत्). ❀ Cp : पवित्रम्, ॐकारादि । ❀

7 K2. 4 om. 7^{abc}; G1 om. 7^{a} (for both, cf. v. l. 6). Ś1 reads 7^{abc} on marg. — ^{a}) K6 स स्यात्; G2 वा स्यान्; G2 (also) चैव (for च स्यान्). — V1 reads 7^{b} on marg. — ^{b}) B9 स; T1 G1. 2 M7 तु (for च). K1 D4 विषभाजनः (for °भोजनः). K6 सदा चैवातिथिव्रतः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 देवतातिथिपूजकः. — ^{c}) Da4 G1 विघासाशी; D1 विषसाःशी (sic). K1 कथं (for सदा). — ^{d}) V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 °व्रतः (for °प्रियः). K6 देवतातिथिपूजकः. — After 7, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Kumbh. ed. ins.:

631* श्रद्दधानः सदा च स्याद्दैवतद्विजपूजकः ।

[K6 सदैव (for सदा च). K6 V1 Da3 Dn1 Ds D7 Kumbh. ed. देवता- (Da3 D7 °त-); Da4 दैवतः (for °त-). D7 -रक्षकः (for -पूजकः).]

8 ^{b}) T1 om. (hapl.) from ब्रह्म up to कथं च (in 8^{c}). K1 ब्रह्मचारि. G2 M5 सदा (for कथं). — ^{c}) D4. 9 अमांसाशी (for विघ°). D7 G1 सदा (for कथं). G1 वा (for च). — ^{d}) K7 D4. 9 M1. 5. 6 कथं (for सदा). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -व्रतः (for -प्रियः).

9 ^{a}) D5 प्रातराशी; D7 T1 °राशश्च; T2 °राशिश्च (for °राशं). — ^{b}) K6 Bo सायमासं; D5. 7 °माशी; T2 °माशस् (for °माशं). Ś1 K1. 2. 4 च भारत (for तथैव च). — ^{c}) K6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 M7 स; Da4 M5. 6 न; D7 G1-3. 6 तु (for च). — ^{d}) D7 T1 G1-3. 6 transp. न and भुङ्क्ते. K6. 7 B6-9 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 कदाचन (for कथंचन). Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 न भुंक्तेंतरा पुनः.

10 ^{a}) Da4 भार्या. T2 गच्छेद् (for गच्छन्). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 Bo D4. 9 सदा (for ऋतौ). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 Cs वै (K6. 7 D4. 9 च; D5 स; Cs वा) द्विजः (for ब्राह्मणः). — ^{c}) K1 ऋतवाची (for °वादी). K6. 7 B6. 8. 9 Da4 D4. 5. 7. 9 T1 G2. 3. 6 च (B6. 8. 9 D5. 7 T1 G2. 3. 6 स) भवति; B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 भवेन्नित्यं (G1 °न्मौनी); T2 M1 सदा भवति (hypermetric); M7 सदा भाति (for सदा च स्याज्). — ^{d}) Dn4 दाननित्यश्च; T1 G2. 3. 6 M5 (*inf. lin.* as in text). 6 मौन°; G1 नित्ययुक्तश्च (for ज्ञाननित्यश्च). ❀ Ca : ऋतवादित्वस्यामांसाशित्वं अनृतवदने या परहिंसा तत्परिहाराय लाक्षणिकम् । ❀

11 ^{a}) V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 न भक्षयेद्; B6. 8. 9 Da3. a4 D4. 9 न भक्षयन्; Ds2 न भवेच्च (for अभक्षयन्). K6 तथा (for वृथा-). ❀ Cn : वृथा देवपितृशेषं विना ॥ Cs : वृथामांसमयज्ञशिष्टम् । ❀ — ^{b}) K6 Da4 अमांसासी (Da4 °दि); T G1-3. 6 अमृताशी (for अमांसाशी). V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 भवत्यपि; D7 T1 G1-3. 6 भवेत्तदा (for भवत्युत). — ^{c}) G2 दाननित्य- (for °नित्यः). K7 Da4 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 पवित्री; B9 D5 °त्रं (for °त्रश्च). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्याद् (for च),

दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥ ११
भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु सदा स ह ।
अमृतं सकलं भुङ्क्त इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १२
अभुक्तवत्सु नाश्नानः सततं यस्तु वै द्विजः ।
अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १३
देवताभ्यः पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।
अवशिष्टं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ १४
तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणा सह ।
उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परियान्ति दिवौकसः ॥ १५
देवताभिश्च ये सार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १६

C. 12. 8020
B. 12. 221. 17
K. 12. 228. 17

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

Da$_{4}$ corrupt. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ तथास्वप्नो (for अस्वप्नश्च). K$_{6}$ D$_{6.7}$ T$_{1}$ [अ]दिवा (for दिवा). G$_{1}$ अस्वप्नो दिवि वास्वपन्.

12 ^{a}) D$_{7}$ T G$_{1.3.6}$ भृत्यादिषु च यो भुंक्ते. — After 12^{a}, T$_{1}$ ins. 632*, om. 12^{b}–13^{b}. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ B$_{0}$ Dn$_{1}$.n$_{4}$ Ds D$_{2.3.6.8}$ सदा सदा; K$_{6}$ सदा मम; K$_{7}$ समाहितः; V$_{1}$ B$_{9}$ D$_{7}$ T$_{2}$ G$_{1-3.6}$ M$_{1.5-7}$ सदा नरः; B$_{6-8}$ Da$_{3}$.a$_{4}$ D$_{5}$ सदाशनं (for सदा स ह). — ^{c}) K$_{4.7}$ V$_{1}$ B$_{0.6-9}$ Da$_{3}$.a$_{4}$ Dn$_{1}$.n$_{4}$ Ds D$_{2-9}$ T$_{2}$ G$_{1-3.6}$ केवलं; K$_{6}$ M$_{1.5-7}$ स केवलं (hypermetric) (for सकलं). — ^{d}) K$_{4}$ Da$_{4}$ युधिष्ठिरः.

13 T$_{1}$ om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K$_{6.7}$ Dn$_{4}$ D$_{4.5.9}$ नाश्नीयात्; D$_{7}$ T$_{2}$ G$_{1-3.6}$ M$_{1.5-7}$ भुंजानो (G$_{1}$ °ने) (for नाश्नानः). D$_{6}$ भुक्तवत्सु च नाश्नीयात्. — ^{b}) K$_{6}$ संभवेत्तस्य वै द्विजः; D$_{4.9}$ संभवेन्नस्य वै द्विज; D$_{7}$ T$_{2}$ G$_{1-3.6}$ M$_{1.5-7}$ विषमश्नाति वै द्विजः. — D$_{7}$ T$_{2}$ G$_{1-3.6}$ M$_{5.6}$ Kumbh. ed. ins. after 13^{ab}: T$_{1}$ after 12^{a}:

632* अदत्त्वा योऽतिथिभ्योऽन्नं न भुङ्क्ते सोऽतिथिप्रियः ।
अदत्त्वान्नं दैवतेभ्यो यो न भुङ्क्ते स दैवतम् ।

[(L. 1) T$_{1}$ om. the prior half. —(L. 2) T$_{2}$ M$_{5.6}$. Kumbh ed. अदत्त्वा दैवतेभ्यश्च (for the prior half).]

14 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ [ऽ]तिथिभ्यश्च (for पितृ°). Ds$_{1}$ देवताभिः पितृभिश्च. — ^{b}) K$_{1}$ भूतेभ्यो; B$_{6.8}$ (both marg. as in text) Da$_{3}$ T$_{2}$ G$_{1.2}$ भूतेभ्यो; Dn$_{4}$ नृतेभ्यो (for भृत्येभ्यो). T$_{1}$ तथा (for सह). — ^{c}) B$_{8}$ अवशिष्टस्. V$_{1}$ M$_{6}$ च; G$_{2}$ हि (for तु). — ^{d}) Ds$_{1}$ D$_{6}$ विघसासि(D$_{6}$ °शासि)नं; T$_{2}$ °शिनः; M$_{7}$ °शनं.

15 K$_{6}$ om. 15–16. M$_{5.6}$ transp. 15 and 16. — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ Ca नां(K$_{2.4}$ अं)तवंतः (for ह्यपर्यन्ताः). ❀ Ca: नान्तवन्तः। अत्र मतुप्प्रत्ययोऽतिशयेन। ❀ — ^{b}) D$_{7}$ T$_{1}$ G$_{1-3.6}$ स्यंदंते (for सदने). Da$_{4}$ ब्रह्मणाः. K$_{7}$ D$_{4.9}$ सदने ब्रह्मणः सदा. — ^{c}) D$_{7}$ T$_{1}$ उपस्थितश्च्. D$_{5}$ transp. च and अप्सरोभिः. — ^{d}) Da$_{4}$ परिपात (sic); D$_{7}$ T$_{1}$ परियाति.

16 K$_{6}$ om. 16 (cf. v. l. 15). M$_{5.6}$ transp. 15 and 16. — ^{a}) D$_{7}$ T$_{1}$ G$_{1-3.6}$ ते (for ये). — ^{b}) B$_{9}$ पितृभ्यश्च् (for °भिश्च्). D$_{4}$ चाप-; T$_{2}$ चापि; G$_{1}$ योप-; M$_{1.5.6}$ चैव (for चोप-). — ^{d}) K$_{1}$ D$_{4}$ अनुत्तमं (D$_{4}$ °माः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1.2.4.6.7}$ V$_{1}$ B$_{0.6-9}$ Da$_{3}$.a$_{4}$ Dn$_{1}$.n$_{4}$ Ds D$_{2-4.6-9}$ T G$_{1-3.6}$ M$_{1.5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ अमृतप्राशनिकं; K$_{6}$ °प्रकाशिकः; K$_{7}$ D$_{4.5.9}$ M$_{7}$ °प्राशिकः; V$_{1}$ B$_{0.6-9}$ Da$_{3}$.a$_{4}$ Dn$_{1}$ Ds$_{1}$ D$_{2.3.6.8}$ °प्राश्निकः; M$_{1}$ °प्रकाशकः; M$_{5}$ तपोलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B$_{7}$ 47: Dn$_{1}$ D$_{7}$ T$_{1}$ G$_{1.3.6}$ M$_{5}$ 48; D$_{8}$ 45; T$_{2}$ G$_{2}$ 62; M$_{1.6.7}$ 46. — *Śloka no.:* Dn$_{1}$.n$_{4}$ Ds$_{1}$ D$_{8}$ 17. — After 12. 214, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in Appendix I, (No. 20).

२१५

C. 12. 8021
B. 12. 222. 1
K. 12. 229. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं कर्म लोकेऽस्मिञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत ॥ १
कर्ता स्वित्तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ३
असक्तं धूतपाप्मानं कुले जातं बहुश्रुतम् ।
अस्तम्भमनहंकारं सत्त्वस्थं समये रतम् ॥ ४
तुल्यनिन्दास्तुतिं दान्तं शून्यागारनिवेशनम् ।
चराचराणां भूतानां विदितप्रभवाप्ययम् ॥ ५
अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमप्रियेषु प्रियेषु च ।
काञ्चने वाथ लोष्टे वा उभयोः समदर्शनम् ॥ ६
आत्मनिःश्रेयसज्ञाने धीरं निश्चितनिश्चयम् ।
परावरज्ञं भूतानां सर्वज्ञं समदर्शनम् ॥ ७
शक्रः प्रह्लादमासीनमेकान्ते संयतेन्द्रियम् ।
बुभुत्समानस्तत्प्रज्ञामभिगम्येदमब्रवीत् ॥ ८

215

1 ^{c}) B_9 पुरुषो (for °षं). D_{a4} एवं (for एव). — ^{d}) G_2 फलं (for फल-). D_6 -भोगेन (for -योगेन).

2 ^{a}) K_4 [अ]सि ; K_6 V_1 $B_{0,6-9}$ $D_{n1,n4}$ D_8 $D_{2,3,5-8}$ G_1 [अ]स्ति ; K_7 $D_{4,9}$ श्चित् ; $D_{a3,a4}$ [अ]स्मि ; $M_{1,7}$ किं (for स्वित्). K_4 तुल्य- (for तस्य). — ^{b}) $K_{1,4}$ तता(K_4 °तो)हो (for उताहो). — ^{d}) D_7 T $G_{1-3,6}$ $M_{1,5-7}$ transp. त्वत्तः and श्रोतुं. D_7 T $G_{1-3,6}$ M_{5-7} वदस्व मे (for पितामह).

3 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2,4,7}$ B_7 D_{s2} D_{5-8} T $G_{2,3,6}$ $M_{1,5-7}$ प्रह्लादस्य. — ^{d}) D_{a4} युधिष्ठिरः.

4 ^{a}) K_7 D_7 असक्त- ; D_{s1} अनासक्तं (hypermetric). $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ $D_{4,9}$ धुत- ; D_6 पूत- (for धूत-). K_1 -पाप्मानां (for -पाप्मानं). — ^{b}) D_{n1} कुल- (for कुले). D_4 मनस्विनं (for बहुश्रुतम्). — ^{c}) $K_{4,7}$ V_1 $B_{0,6-9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{n1,n4}$ $D_{2-6,8,9}$ M_1 अस्तब्धम् (for °म्भम्). — ^{d}) T_2 $G_{1,6}$ $M_{1,5-7}$ संयमे रतं ; Cp समये नतं (gloss : अकालाकाङ्क्षिणं) (for समये रतम्).

5 $Ś_1$ K_2 repeat 5^{ab} after 6. — ^{b}) K_1 T_1 शून्यागारे ; D_7 °कार- ; G_1 शूराकारं ; G_2 शून्याकारं (for °गार-). $K_{6,7}$ $D_{4,5,9}$ -समाश्रयं ; D_8 D_7 T $G_{1-3,6}$ $M_{1,5-7}$ Cpp. Cs -समाकृतिं (for -निवेशनम्). $Ś_1$ K_2 (both second time) तथा शीतोष्णयोः समं. ❀ Cp : अहंताममताकर्तृत्वभोक्तृत्वादिशून्यमागारं गृहं शरीरं तत्र निवेशनं प्रवेशो यस्य तम् । ❀ — $G_{1,2}$ om. $5^{c}-7^{c}$. — ^{c}) D_5 चराचरज्ञं (for °चराणां). — ^{d}) $K_{4,6,7}$ $B_{0,6,7,9}$ $D_{a3,a4}$ D_{n4} D_8 $D_{2,3,8}$ T_2 $M_{1,5-7}$ -प्रभवाव्ययं (for °प्ययम्). ❀ Cn : विदितप्रभवाप्ययम् । विदितः प्रभवश्चासौ अप्ययश्चेत्यपरिणाम्युपादानभूतः परमात्मा येन तम् । ❀

6 $G_{1,2}$ om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) K_4 D_{a4} अक्रु- (D_{a4} °नु)ध्यंतम् (for अहृ°). — ^{c}) D_{a4} [अ]पि (for [अ]थ). D_{a4} [अ]लोष्टे वा ; D_7 T $G_{3,6}$ वा लोष्टे (by transp.). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ चोभयोः ; K_7 $D_{4,9}$ [अ]प्यु° (for उ°). $D_{a3,a4}$ D_7 T_1 $G_{3,6}$ -दर्शिनं (for -दर्शनम्). — After 6, $Ś_1$ K_2 repeat 5^{ab}.

7 $G_{1,2}$ om. 7^{abc} (cf. v. l. 5). V_1 reads 7 on marg. — ^{a}) B_6 $D_{a3,a4}$ D_8 -निःश्रेयसं (D_8 °सि) (for °यस-). $K_{1,4}$ $D_{n1,n4}$ D_{s2} $D_{2,3,5,6}$ T_1 $G_{3,6}$ $M_{1,7}$ Cn आत्मनि श्रेयसं ($D_{n1,n4}$ D_{s2} $D_{2,3}$ Cn °सि) ज्ञाने ; $K_{6,7}$ B_0 D_{s1} D_7 T_2 $M_{5,6}$ °नि श्रेयसज्ञाने. — ^{b}) $B_{7,8}$ (marg.), $_9$ -दर्शनं (for -निश्चयम्). — ^{d}) D_{a3} सर्वत्र (for सर्वज्ञं). K_6 B_{6-9} $D_{a3,a4}$ D_8 T_1 $G_{3,6}$ सर्व- (for सम-). $B_{6,7,9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{4,5,7,9}$ T $G_{2,3,6}$ $M_{1,5-7}$ -दर्शिनं (for -दर्शनम्). — After 7, Kumbh. ed. ins. :

633* अव्यक्तात्मनि गोविन्दे वासुदेवे महात्मनि ।
हृदयेन समाविष्टं सर्वभावप्रियंकरम् ।

Kumbh. ed. cont. : D_7 T $G_{1-3,6}$ $M_{1,5-7}$ ins. after 7 :

634* भक्तं भागवतं नित्यं नारायणपरायणम् ।
ध्यायन्तं परमात्मानं हिरण्यकशिपोः सुतम् ।

8 ^{a}) D_6 शुक्रः ; G_1 शुक्र- (for शक्रः). Some

यैः कैश्चित्संमतो लोके गुणैः स्यात्पुरुषो नृषु ।
भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणाँल्लक्षयामहे ॥ ९
अथ ते लक्ष्यते बुद्धिः समा बालजनैरिह ।
आत्मानं मन्यमानः सञ्श्रेयः किमिह मन्यसे ॥ १०
बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्द्विषतां वशमागतः ।
श्रिया विहीनः प्रह्राद शोचितव्ये न शोचसि ॥ ११
प्रज्ञालाभात्तु दैतेय उताहो धृतिमत्तया ।
प्रह्राद स्वस्थरूपोऽसि पश्यन्व्यसनमात्मनः ॥ १२
इति संचोदितस्तेन धीरो निश्चितनिश्चयः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा स्वां प्रज्ञामनुवर्णयन् ॥ १३
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च भूतानां यो न बुध्यते ।
तस्य स्तम्भो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यतः ॥ १४
स्वभावात्संप्रवर्तन्ते निवर्तन्ते तथैव च ।
सर्वे भावास्तथाभावाः पुरुषार्थो न विद्यते ॥ १५
पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चित्स्वकारकः ।
स्वयं तु कुर्वतस्तस्य जातु मानो भवेदिह ॥ १६

C. 12. 8036
B. 11. 222. 16
K. 12. 229. 21

MSS. प्रह्लादम्. M5. 6 प्रह्लादमिंद्रस्त्वासीनम्. — c) T1 (*inf. lin.* as in text) अबुत्समानस् (for बुभु°). M1 तं (for तत्-). K7 M1 प्राज्ञम् (for -प्रज्ञाम्).

9 Before 9, Da3. a4 T2 ins. इन्द्रः; T1 G2. 3. 6 शक्रः; G1 शुक्रः. — a) K6. 7 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D2-6. 8 T G1 M1. 5. 6 कश्चित् (for कै°). K2 D4. 9 G3 स मतो; D6 सर्वतो; D7 संगतो (for संमतो). G1. 2 लोको (for लोके). — c) Ś1 K1. 2 सदैव (for भवति). V1 अनयगान् (for अनप°). Da3. a4 भग(Da3 om. ग)वत्यनपान्सर्वांस्. ❀ Cn. p: भवति त्वयि अनपगान् स्थिरान् । ❀ — d) Da4 G1 om. तान्. D7 T1 G3 गुणाँल्लक्षणयामहे.

10 a) K7 V1 Da4 लक्षते. — b) Ś1 बालजजैर्; K1. 2. 4 T2 °जडैः; T1 G3. 6 °जलैर्; G2 M5. 6 °जलैर् (for °जनैर्). K3. 4 B8 (marg. as in text) सह (for इह). M1. 7 समा बाला (M7 °ल-) जने(M7 °ले)ष्विव. — c) D4 आत्मानो; G1 आत्मनं (sic). Dn4 प्रत्यमानः (for मन्य°). K7 D4. 9 स (for सन्). Ca आत्मानं मन्यमानस्य (gloss: आत्मज्ञस्य). — d) K6 D8 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 ज्ञेयं; Da4 श्रेयं (for श्रेयः). Da3 कम् (for किम्).

11 a) Da4 वात-; T2 च्युतैः; M7 च्युत- (for च्युतः). — c) Da4 Ds1 M7 विहीन; D4 विहीतः; D6 हीनोति; D7 विहीनाः; G3 °नं (for °नः). Some MSS. प्रह्लाद; K1. 4 M7 प्रह्लादः; B9 प्रह्लादः — d) K3 D7 G1 शोचितव्यो (for °तव्ये).

12 a) Ds2 (marg.) G3. 6 M7 नु (for तु). K1. 2. 7 D4. 9 दैत्येय; D5 दैत्येंद्र (for दैतेय). — b) Da4 उत्तमा (for उताहो). D7 धृतिमत्तथा. — c) Some MSS. प्रह्लाद; K7 प्रह्लादः; D7 प्रह्लादः. Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 सुस्थ-; T1 G3 स्वस्थ-; G1 सस्थु- (for स्वस्थ-). T1 हि (for ऽसि). — d) Ś1 K1. 2 V1 B0 G1. 2 पश्य (for पश्यन्).

13 Before 13, Kumbh. ed. ins. भीष्म उवाच. — a) D4 संचोदितस् (for संचो°). — b) T1 वीरो (for धीरो). V1 -मानसः (for -निश्चयः). — d) D6 स्व- (for स्वां). K7 V1 B0. 9 Da3. a4 D4. 5. 9 -वर्तयन् (for -वर्णयन्).

14 Before 14, some MSS. ins. प्रह्लाद (v. l. प्रह्लाद) उवाच. — b) D5 नु (for न). Ś1 K1. 2 बुध्यति. — $14^{cd} = 26^{cd}$. 14^{cd} is partly damaged in B7. — c) K1 ततः (for तस्य). ❀ Ca: स्तम्भः कर्तव्यतामोहः । ❀ — d) G1 न (for ऽनु-). K7 -पश्यत; B8 -पश्यति. — After 14, Kumbh. ed. ins.:

635* गहनं सर्वभूतानां ध्येयं नित्यं सनातनम् ।
अनिग्रहमनौपम्यं सर्वाकारं परात्परम् ।
सर्वावरणसंभूतं तस्मादेतत्प्रवर्तते ।
तन्मया अपि संपश्य नानालक्षणलक्षिताः ।
स वै पाति जगत्स्रष्टा विष्णुरित्यभिशब्दितः । [5]
पुनर्दर्शेति संप्राप्ते .... सुरेश्वरः (sic) ।

15 a) K1 संप्रवर्तंते. — G1 repeats 15^{bc} after 17^{abc}. — b) V1 नराधिप (for तथैव च). — c) Da4 सर्वो (for सर्वे). D5 तथालाभाः (for °भावाः). — d) B1. 3 (marg.). 9 Cp दृश्यते (for विद्यते).

16 a) Da3 या भावे; D4 वाभावि; D5 धाभावो; D7 T1 G3 वाभावे (for चा°). — b) D7 T1 G1-3. 6 काचित् (for कश्चित्). Da3 स कारकः; Dn1. n4 D2. 3. 8 च कारकः; D6 सुकर्मकः; D7 T G1-3. 6 स्वका रतिः (T2 °तः) (for स्वकारकः). — c) K3 स्वीयं (for स्वयं). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5-8 न (for तु). V1 T1 G3. 6 [अ]कुर्वतस् (for °तस्). B9.

C. 12. 8037
B. 12.222. 17
K. 12. 229. 22

यस्तु कर्तारमात्मानं मन्यते साध्वसाधुनोः ।
तस्य दोषवती प्रज्ञा स्वमूर्त्यज्ञेति मे मतिः ॥ १७
यदि स्यात्पुरुषः कर्ता शक्रात्मश्रेयसे ध्रुवम् ।
आरम्भास्तस्य सिध्येरन्न च जातु पराभवेत् ॥ १८
अनिष्टस्य हि निर्वृत्तिरनिवृत्तिः प्रियस्य च ।
लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्ततः कुतः ॥ १९
अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसंवृत्तिमेव च ।
अप्रयत्नेन पश्यामः केषांचित्तत्स्वभावतः ॥ २०
प्रतिरूपधराः केचिद्दृश्यन्ते बुद्धिसत्तमाः ।
विरूपेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यो लिप्समाना धनागमम् ॥ २१
स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशन्ते गुणा यदा ।
शुभाशुभास्तदा तत्र तस्य किं मानकारणम् ॥ २२
स्वभावादेव तत्सर्वमिति मे निश्चिता मतिः ।
आत्मप्रतिष्ठिता प्रज्ञा मम नास्ति ततोऽन्यथा ॥ २३

---

7. 9 Da3. a4 कस्य (for तस्य). K1 स्वयं भुक्तवतस्तस्य. — d) T1 इति (for इह).

17 a) Dn4 यस्य (for यस्तु). — b) K6 V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G1–3. 6 साध्वसाधु वा ; B6. 8. 9 Da3. a4 °साधुनि (B6. 9 °नी) (for °साधुनोः). — 17cd is damaged in B7. After 17abc, G1 repeats 15bc. — d) K4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M1. 5–7 Cap. Cp अ(B9 Da3. a4 D5 T2 Cp न)तत्त्वज्ञा ; D7 T1 G1–3. 6 न तु प्रज्ञा ; Cpp स्वमूर्त्यज्ञा (as in text). ❀ Ca : स्वमूर्त्यज्ञेति स्वामेव मूर्तिं शरीरं स्वयंकृतमजानती मूढा । ❀

18 b) B6 (marg.) शक्र स्व- ; Da4 शक्राल्प- ; Ds1 शक्तात्मा ; Ds2 (before corr.) शक्त्यात्म- ; G1. 2 शक्रान्मे (G2 °न्ये) (for शक्रात्म-). K7 D4. 5. 9 T2 -श्रेयसि ; M1. 5. 6 -श्रेयसो (for °से). — c) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 सिध्ये(K6. 7 Ds1 D6 °द्धे)युर् ; T1 विध्येरन् ; M1. 7 सिध्यंते (for सिध्येरन्). — d) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 G3. 6 तु (for च).

19 a) K6 Ds M5. 6 अप्रियस्य ; Bo D7 T1 G1. 2 अरिष्टस्य ; D9 अनिपृस्य (sic) (for °ष्टस्य). Ś1 K1. 2. 4 T2 च ; K7 Ca [अ]पि ; D4. 9 M5. 6 [अ]भि- ; D7 T1 G1. 2 न (for हि). K6 Dn1 D4 निवृत्तिर्. — D5 om. (hapl.) 19b–20a ; V1 reads it on marg. ❀ Ca : निर्वृत्तिः असिद्धिः । ❀ — b) Ś1 K1. 2 अप्रवृत्तिः ; V1 B9 Da4 Ds D7. 9 T2 G1 M1. 7 अनिर्वृत्तिः. K6 वा (for च). K7 प्रियस्याप्राप्तिरेव च. ❀ Ca : अनिवृत्तिः सिद्धिः । ❀ — c) K1 B8 लक्षते. — d) Da4 पुरुषार्थं. B6. 8 (both marg. as in text). 9 Da3. a4 फलं (for ततः). D2 om. कुतः.

20 D5 om. 20a (cf. v. l. 19). V1 reads 20a on marg. — a) Da4 हि ; Ds1 lacuna (for [अ]भि-). K6 Dn1 -निवृत्तिर् (Dn1 °म्) ; Ds -निर्वृत्तिर्. D7 T G1–3. 6 M1. 5. 6 अनिष्टस्याप्यनिर्वृत्ति(G2 °वृत्ति- ; M1 °र्दिष्ट)म्. — b) K6 B6 Ds -संवृत्तिर् ; D7 T G3. 6 M5. 6 -निर्वृत्तिम् ; G1. 2 -निवृत्तिम् (for -संवृत्तिम्). — c) Ś1 K1. 2 अप्रवृत्तेन ; B9 अथ यत्नेन ; G1 अप्रयत्ने च (for °त्नेन). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पश्यामि (for °मः). — d) Dn4 केषां वै (for केषांचित्). Ś1 K2 तु ; D5 वै ; D7 T1 न (for तत्).

21 a) K6 अति- ; B6–9 अभि- (for प्रति-). K1 -रूपवतः ; K6 V1 Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 M1. 5–7 Ca. s -रूपतराः ; K7 B6. 8. 9 D4. 5. 9 °तमाः (for °धराः). — b) K1 D5. 7 T G1–3. 6 M5. 6 -मत्तमाः ; K6 V1 Bo. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 -मत्तराः ; M7 -संमताः (for -सत्तमाः). — c) B6 निरूपेभ्यो (for विरू°).

22 a) Bo स्वभावात् (for स्वभाव-). Ś1 K2. 4 -प्रसृताः (for -प्रेरिताः). — b) K7 D9 निर्विशंते ; V1 B6 D5 निवसंते ; Dn1 न विशंते ; Cp विविशंते (for निवि°). D6 यदा यदा ; D7 T G2. 3. 6 यथा गुणान् (T2 °णाः) ; G1 यदा गुणाः (by transp.). ❀ Cn : गुणाः सुखदुःखादयः । ❀ — c) Ś1 K1. 2 शुभाशुभस् ; D7 T1 G2 °शुभं ; G3. 6 °शुभांस् (for °शुभास्). B9 Da3. a4 तात (for तत्र). — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 कस्य किं ; Da3. a4 कस्यचिन् (for तस्य किं). Ś1 K2 मम ; K1 सम- ; V1 B6 (marg. as in text) D5. 7 T1 G2. 3. 6 नाम ; T2 G1 काम- (for मान-).

23 a) D7 T G1–3. 6 M5. 6 ते सर्वं (for तत्सर्वम्). — b) D6 इति मे निश्चयाम्मतिः (sic). — c) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा ; D7 T1 G2. 3. 6 °प्रतिष्ठा वि(G3 °ष्ठप्र- ; G6 °ष्ठा प्र)ज्ञानात्. — d) D7 T1 G2. 3. 6 परं (for मम).

24 a) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 स्वभि- (for त्विह). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मन्यं-

कर्मजं त्विह मन्येऽहं फलयोगं शुभाशुभम् ।
कर्मणां विषयं कृत्स्नमहं वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २४
यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसो वदन् ।
एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्षणम् ॥ २५
विकारानेव यो वेद न वेद प्रकृतिं पराम् ।
तस्य स्तम्भो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यतः ॥ २६
स्वभावभाविनो भावान्सर्वानेवेह निश्चये ।
बुध्यमानस्य दर्पो वा मानो वा किं करिष्यति ॥ २७

वेद धर्मविधिं कृत्स्नं भूतानां चाप्यनित्यताम् ।
तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ २८
निर्ममो निरहंकारो निरीहो मुक्तबन्धनः ।
स्वस्थोऽव्यपेतः पश्यामि भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ २९
कृतप्रज्ञस्य दान्तस्य वितृष्णस्य निराशिषः ।
नायासो विद्यते शक्र पश्यतो लोकविद्यया ॥ ३०
प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे ।
द्वेष्टारं न च पश्यामि यो ममाद्य ममायते ॥ ३१

C. 12. 8031
B. 12. 222. 31
K. 12. 229. 36

(Da4 °न्य)ते (for मन्येऽहं). —b) K7 B6–9 Da3, a4 D4. 5. 9 पृथग्विधं ; D7 T1 G2 शुभावहं (for °शुभम्). —c) D5 कर्मणा. Ś1 K1. 2 सर्वम् ; D2 कृष्णम् (for कृत्स्नम्). —d) Ś1 K1. 2 ते (for तत्).

25 a) B7 यदा ; D7 T1 G2 तथा (for यथा). T1 किंचिद् (for कश्चिद्). G1. 3. 6 यतः प्रमोदते कश्चिद्. ❀ Ca : वेदयते, ओदनं भक्तं लभ्यमधुनेति सूचयति, न तु स एवोदनदाने कर्ता ॥ Cs : वेदयते जिह्वादंशादिना वेदनां प्राप्नोति । ❀ —b) Ds1 D7 T G1–3. 6 M7 पायसं ; M6 वायसं (for °सो). Ś1 K1. 2. 4 नवं ; K6 V1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 T G1–3. 6 M7 Cs. v ह्यदन् ; K7 D4. 9 ह्यटन् ; M3 ह्यसन् (for वदन्). —c) D5 कर्माणि सर्वाणि (by transp.). K6 Ds1 भूतानि (for कर्माणि). —d) K7 D4. 9 एष (for एव). ❀ Ca : लक्षणम् अनुमापकम् । ❀

26 K1 om. 26. —a) K4 विकारादेव ; Dn1 G2. 3. 6 °न्नैव ; D5 °वेव ; D7 °रांते च (for °रानेव). —b) Da4 प्रकृति- (for °तिं). D4. 5 परा (for पराम्). — 26cd = 14cd. —d) K4 स्तंभौ.

27 a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -भावितान् (for -भाविनो). —b) D7 G2 एवाह (for एवेह). K6 B6. 6–9 Dn1. n4 D2. 6. 8 निश्चयात् ; K7 D4. 9 °यं ; Da3. a4 D5. 7 T1 °यः ; Ds D3 °यान् (for °ये). —c) K7 बुध्यमानः स्व- ; Da4 युध्यमानस्य ; D5 बुध्यमानश्च (for °मानस्य). D6 गर्वो वा ; D7 T G1–3. 6 M1 7 वा दर्पो (by transp.). —d) K4 मान्ये वा ; K7 D4. 9 हर्षो वा ; Da1 वा मानो (by transp.) ; D5 वा मानी.

28 a) D5. 7 T1 G2. 3. 6 कर्म- (for धर्म-). G2 कुर्वन् (for कृत्स्नं). —b) K6 वा (for च). Da4 भूतानां चास्य नित्यशं (sic). —d) Da4 सर्वे (for सर्वं). Ś1 K1. 2 एव ; B6 (marg. as in text). 7–9 M5 चैव (for ह्येव). D5 सर्वं ह्येवेदमंत्रवित् (sic).

29 Da3 om. 29a. —a) D4 निरहंकारा. —b) K6. 7 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 निराशीर् ; T1 निरीहा (for °हो). —c) B3 स्वच्छो ; Da3. a4 व्यस्थो ; G2 स्वस्तो (for स्वस्थो). K6 B0 Ds D3. 5 T1 [ऽ]प्यपेतः ; G1 [ऽ]प्यवेदः (for ऽव्यपेतः). ❀ Cn : स्वस्थः, अव्यपेतः देहाद्यनभिमानेन स्वरूपादप्रच्युतः । ❀ —d) D4 om. from प्रभवा up to विद्यया (in 30d). K7 B0 प्रभवाव्ययौ.

30 D4 om. 30 (cf. v. l. 29). —a) D5 घृत- ; D6 कृत्स्नं (for कृत-). Da4 -प्रज्ञास्य (for -प्रज्ञस्य). B8 (marg.) शांतस्य (for दान्तस्य). —b) K6 B8 (marg. as in text) Dn1 Ds1 D5. 6 T G1–3. 6 M1. 5. 6 वितृप्तस्य ; Ds2 D3 °प्यस्य (for °ष्णस्य). —c) D7 T1 G2. 3. 6 तस्य (for शक्र). —d) G1. 3 योग- (for लोक-). G1 -वित्तया ; M7 (*inf. lin.* as in text) -निश्चयं (for -विद्यया). K7 Dn1. n4 D2. 9 पश्यतो लोकमव्ययं. ❀ Ca : लोकविद्यया, लोकस्वभावाद्यवबोधकं ज्ञानं लोकविद्या । [अ]लोकविद्यया ब्रह्मज्ञानेन सार्वज्ञफलेनेत्यकारप्रश्लेषो वा । ❀

31 a) K6 प्रकृते (for °तौ). Ds1 D5 प्रकृते(D5 °तो)व विकारेव (sic). ❀ Cn : प्रकृतौ विश्वकर्त्र्याम् ॥ Cs : प्रकृतौ पुरातने, विकृते [°कारे] इदानींतने । ❀ —b) B9 D6 बुद्धिर् (for प्रीतिर्). B9 मे (for च). B7 द्विषो ; G1 द्विषि. K7 D4. 5. 9 प्रीतिर्द्वेषोपि वा न मे. —c) K6 B0. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 transp. न and च. B0 शोचामि (for पश्यामि). —d) Ś1 K2 ममापि ; K1 समाप्य ; K4. 6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 मामद्य ; K7 D4. 9 मामपि ; Da3. a4 ममेत्य (for ममाद्य). Ś1 K2 [अ]स- (K2 °स)मायते ; K7 D4. 9 [अ]वसादयेत् ; B3 न मन्यते ; D5. 7 न जायते ; D8 समायते ; T1 G3. 6 विरु-

C. 12. 8052
B. 12. 222. 32
K. 12. 229. 37

नोर्ध्वं नावाङ् तिर्यक्च न क्वचिच्छक्र कामये ।
न विज्ञाने न विज्ञेये नाज्ञाने शर्म विद्यते ॥ ३२

शक्र उवाच ।

येनैषा लभ्यते प्रज्ञा येन शान्तिरवाप्यते ।
प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्यक्प्रह्राद पृच्छते ॥ ३३

प्रह्राद उवाच ।

आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया ।
वृद्धशुश्रूषया शक्र पुरुषो लभते महत् ॥ ३४

स्वभावाल्लभते प्रज्ञां शान्तिमेति स्वभावतः ।
स्वभावादेव तत्सर्वं यत्किंचिदनुपश्यसि ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मयमागमत् ।
प्रीतिमांश्च तदा राजंस्तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ३६
स तदाभ्यर्च्य दैत्येन्द्रं त्रैलोक्यपतिरीश्वरः ।
असुरेन्द्रमुपामन्त्र्य जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

ध्यति; G1 महाद्युते (for ममायते). T2 यो मे माद्याम-मंधते (sic). ❀ Ca. n. p. s: ममायते ममेवा(Cs ममत्व-मिवा)चरति । ❀

32 a) K1 नोर्वं; Da4 सोर्द्ध; Ds1 नोर्द्धं. K2.4.6 Bo. 6.7.9 Dn1 Ds D2.3.5.6.8 G1 नार्वाङ्; K7 D4.9 नाधो (for नावाङ्). K7 D4.9 G1 ति(K7 ती)र्यग्वा; D7 तिर्यंच; T2 तिर्यश्च (for °क्च). — b) Ś1 K1.2.4 क्वचिच्छक्र न कामये. — c) K6.7 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5.7–9 T G2.3.6 M1.5–7 हि ज्ञेये; D6 हि ज्ञाने; G1 हि ज्ञेन (for विज्ञाने). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 विज्ञाने (B6 D5 °नं) (for विज्ञेये). — d) B6.8 Da4 Dn1 Ds1 D2.5.6 न ज्ञाने; Da3 lacuna (for नाज्ञाने). K7 B1 Dn1. n4 D2–5.8.9 Cn (Cnp as in text) कर्म (for शर्म). D1 T G1–3.6 M1.5–7 नाज्ञा(G2 ना जा-; M7 न ज्ञा)ने विद्यतेंतरं. ❀ Cs: नाज्ञाने, आज्ञाने प्रकृतिमहदहंकारभूत-तन्मात्राख्ये । ❀

33 a) B9 Da4 लभते (for लभ्यते). G1 प्राज्ञा. — b) G1 येनैषा शांतिराप्यते. — d) Some MSS. प्रह्लाद. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.6.8 पृच्छतः (D2 °ताः) (for °ते).

34 Some MSS. प्रह्लाद. B9 reads 34–36 twice. — a) Da4 [अ]प्रसादेन. — b) D4 प्रमादेन (for प्रसा°). V1 [आ]त्मवित्तया. ❀ Cn: प्रसादेन बुद्धेर्नैर्मल्येन । ❀ — c) D7 T1 G3.6 M1.5–7 गुरु- (for वृद्ध-). K7 Da4 -शुश्रुषया. — d) Ś1 K1.2.4 विंदते; B9 (both times) लभ्यते (for लभते). K6 Ds1 लभते पुरुषो महत्.

35 For the repetition in B9, cf. v. l. 34. — a) K2 लभ्यते. G1 प्रज्ञा. — b) G1 येन शांति- (for शान्तिमेति). — d) K6 B7.8 (marg. as in text) Ds1 -पश्यति (for °सि). — After 35, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I, (No. 21).

36 For the repetition in B9, cf. v. l. 34. Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6.8.9 M1.5–7 om. the ref. — a) K1 दैति- (for दैत्य-). — b) K1 आगतं; B8 Da4 D5 आगतः (for °मत्). — c) Ś1 K2 स्म; K1 स (for च). D7 T G1–3.6 M1.5–7 ततो (for तदा). — d) K6 T2 प्रतिपूजयत् (K6 °न्); Da3. a4 सम° (for प्रत्य°).

37 D4 reads 37^{ab} twice. — a) Da4 G1 दैत्येंद्र; D7 देवेंद्रं. T1 G2.3.6 स तदा सर्वदेवेंद्रस्. — b) D4 (first time) त्रैलोक्यं प्रत्यपूजयत्. — c) Ś1 K1.2.4 सुरें-द्रस्तमुपामंत्र्य. — d) Ś1 K1.4 स्व- (for स्वं).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4.6–9 T G1.2.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1.2.4 D6.8 शक्र-प्रह्लादसंवादः; K6 V1 Bo. 6.8.9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3 G1.6 M1.5–7 °प्रह्लादसंवादः; K7 D4.5.9 प्रह्लाद-शक्रसंवादः; D7 G2 इंद्रप्रह्लादसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G3.6 M5 49; Dn4 Ds2 48; D8 45; T2 G2 63; G1 62; M1.6.7 47. — *Śloka no.:* Dn1. n4 Ds1 D8 37.

२१६

युधिष्ठिर उवाच ।

यया बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीम् ।
कालदण्डविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासवस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ २
पितामहमुपागत्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
सर्वानेवासुराञ्जित्वा बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ ३
यस्य स्म ददतो वित्तं न कदाचन हीयते ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ४
स एव ह्यस्तमयते स स्म विद्योतते दिशः ।
स वर्षति स्म वर्षाणि यथाकालमतन्द्रितः ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ५
स वायुर्वरुणश्चैव स रविः स च चन्द्रमाः ।
सोऽग्निस्तपति भूतानि पृथिवी च भवत्युत ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

नैतत्ते साधु मघवन्यदेतदनुपृच्छसि ।
पृष्टस्तु नानृतं ब्रूयात्तस्माद्वक्ष्यामि ते बलिम् ॥ ७
उष्ट्रेषु यदि वा गोषु खरेष्वश्वेषु वा पुनः ।

C. 12. 8036
B. 12. 223. 9
K. 12. 230. 9

216

1 The ref. is damaged in B7. — a) K4 Da4 D8 T G1. 2 यथा (for यया). K1 सर्वपालो (for मही°). — b) M7 विंदते (for विचरेन्). — c) T2 कालदंडे (for °दण्ड-). D7 T1 G2 -विनिर्पिष्टं (for °ष्पि- ष्टस्). ❀ Ca : कालो जन्मान्तरीयसुकृतदुष्कृतसहकारी, तस्य दण्डो दुष्कृतफलदानम् । ❀

2 d) Ś1 K2 बडेर्; Ds1 D5. 7 बलैर् (for बलेर्). Ds2 (before corr.) बलेर्वैरोचनो वली.

3 a) K6 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 उपागम्य; V1 B6–9 °श्रित्य (for °गत्य). — 3cd is damaged in B7. — d) Ś1 बडिं; G3 बलं (for बलिं). G1 राघवः (for वासवः).

4 a) B7 damaged. K6 पश्य (for यस्य). — b) B8 कदाचिद्धि; D5 G1 °चिन्न (for °चन). Da3. a4 न हीये(Da4 °जे)त कदाचन; T2 न कदा च महीयते. — c) Ś1 बडिं; Da4 बलं (for बलिं). K7 D4. 9 नाव- (for नाधि-). — d) D8 आचक्ष; G1 आगच्छ (for आचक्ष्व). Ś1 बडिं; T1 G3 बलं.

5 K4 om. (hapl.) 5. K6 T1 om. (hapl.) 5–6. Dn1. n4 D2. 3 G2 transp. 5 and 6. — a) Ś1 K1. 2 M7 एवम्; D7 G2. 3. 6 एष (for एव). Ś1 K1. 2 अस्तमयते; K7 D4. 9 ह्यस्तमभ्येति (for °मयते). — b) B8 न (for स). K7 च; D3 (marg. as in text) स (for स्म). Ś1 K1. 2 G1 स विद्योतयते दिशः; D7 T2 G2. 3. 6 स स्म द्योतयते रविः (T2 दिशः). — c) G1 हि; G2 त्रि- (for स्म). M1 सर्वाणि (for वर्षाणि). D7 G3. 6 स च वर्षति वर्षाणि. — e) Ś1 बडिं (for बलिं). — f) Ś1 बडिं; D8 बलीं.

6 K6 D6. 8 T1 M1 om. (hapl.) 6 (for K6 T1, cf. v. l. 5). Dn1. n4 D2. 3 G2 transp. 5 and 6. — a) Ds1 वरुणाश्च- — b) M6 स मयः (for स रविः). — c) B3 पचति (for तपति). — d) K4 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7 T2 G1. 3 M5–7 जलं च स; D5 G2. 6 स जलं च (D5 सं-) (for पृथिवी च). K7 D4. 9 स (for च). V1 वहति (for भवति). — e) Ś1 बडिं (for बलिं). K4 om. (hapl.) from नाधि up to बलिम् (in 6f). — f) Ś1 बडिं.

7 a) D6 त्वं (for ते). D2. 5 G2 भगवन् (for मघ°). Ś1 K1. 2. 4 नैतत्ते म(K2. 4 भ)गवन्साधु- — b) K6 एतम्; K7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 T2 M1. 5–7 एनम्; V1 D7 T1 G1–3. 6 एवम् (for एतद्). T2 -पृच्छति (for °सि). — c) B9 Da4 च (for तु). K6 B8 (marg. as in text) D4. 9 ब्रूयां; D9 (also) ब्रह्मन् (for ब्रूयात्). — d) K7 D4. 9 तं (for ते). Ś1 बडिं; D8 बलीं; T1 बलं.

8 a) G2 इष्टेषु (for उष्ट्रेषु). — b) D4. 5. 9 यदि; D7 T1 G3. 6 श्वसु (for अश्वेषु). D7 T G1. 2. 6 M1. 5–7 [अ]नघ (for पुनः). — c) D5 प्रविष्टो (for वरिष्ठो). — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शून्यागारप्रतिश्रयः.

C. 12. 8066
B. 12. 223. 9
K. 12. 230. 9

वरिष्ठो भविता जन्तुः शून्यागारे शचीपते ॥ ८

शक्र उवाच ।

यदि स बलिना ब्रह्मञ्शून्यागारे समेयिवान् ।
हन्यामेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ ९

ब्रह्मोवाच ।

मा स शक्र बलिं हिंसीर्न बलिर्वधमर्हति ।
न्यायांस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव काम्यया ॥ १०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तो भगवता महेन्द्रः पृथिवीं तदा ।
चचारैरावतस्कन्धमधिरुह्य श्रिया वृतः ॥ ११
ततो ददर्श स बलिं खरवेषेण संवृतम् ।
यथाख्यातं भगवता शून्यागारकृतालयम् ॥ १२

शक्र उवाच ।

खरयोनिमनुप्राप्तस्तुषभक्षोऽसि दानव ।
इयं ते योनिरधमा शोचस्याहो न शोचसि ॥ १३
अदृष्टं बत पश्यामि द्विषतां वशमागतम् ।
श्रिया विहीनं मित्रैश्च भ्रष्टवीर्यपराक्रमम् ॥ १४
यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः ।
लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ १५
त्वन्मुखाश्चैव दैतेया व्यतिष्ठंस्तव शासने ।

---

9 D_2 om. (hapl.) 9–12. — [a]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ V_1 B_8 (marg. as in text) यद्यहं; K_7 यद्यस्मिन्; $D_{4.9}$ यद्यस्मि (for यदि स). Ś$_1$ बडिना; G_1 हि बलिर् (for बलिना). — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_8 समीयि(K_1 °य)वान्; K_6 समायिवान्; V_1 शमीयी°; Da_4 समेयी°; G_2 समाधिमान् (for समेयिवान्). — [c]) G_2 M_1 हन्याद्. K_7 $D_{4.9}$ चैनं; B_8 (marg.) मित्रं; D_3 (by corr. as in text).$_7$ $G_{2.3.6}$ एवं; D_5 एतं (for एनं). D_5 वै (for वा). G_2 हन्यात्. — [d]) $M_{5.6}$ विद्वन् (for ब्रह्मन्). G_3 om. अनु. K_7 अनुबोधि (for °शाधि). Da_4 G_3 मा (for माम्).

10 D_2 om. 10 (cf. v. l. 9). — [a]) K_7 ना स्म; B_8 (marg. as in text) मा त्वं (for मा स). Ś$_1$ बडिं (for बलिं). B_8 (marg.) हन्यान्; Da_4 हिंसिर्; Dn_1 हंसीर् (for हिंसीर्). — [b]) Ś$_1$ बडिर् (for बलिर्). G_1 व्ययम् (for वधम्). — [c]) $K_{6.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 D_{8-9} T $G_{1-3.6}$ न्यायस् (for न्यायांस्). K_7 Da_4 $D_{4.9}$ M_1 प्र(K_7 पृ)ष्टव्यं; T_2 द्रष्टव्यस् (for प्र°).

11 D_2 om. 11 (cf. v. l. 9). $M_{5.6}$ om. the ref. — [b]) Da_4 महेंद्रं. Da_4 Dn_4 Ds_1 पृथिवी (for °वीं). $B_{7.9}$ तथा; T_1 ततः (for तदा). — [c]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ ऐरावण- (for °वत-). K_2 -स्कंदम्. B_8 (marg.) जगाम स गजस्कंधम्. — [d]) $K_{2.4}$ प्रिया (for श्रिया). K_4 Ds_1 वृत्तः; D_4 सह; D_9 [अ]न्वितः; $G_{3.6}$ ज्वलन् (for वृतः).

12 D_2 om. 12 (cf. v. l. 9). — [a]) $M_{5.6}$ च (for स). Ś$_1$ बडिं (for बलिं). — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $Bo_{.6-8}$ $D_{6.8}$ -चेशेन; K_6 Ds_1 -चेषेन; B_9 -वेशेण; Dn_4 -वेश्वेन; G_6 -वर्षेण (for -वेषेण). G_1 संयुतं (for संवृतम्).

13 [a]) T_2 खरवेषम् (for °योनिम्). T_1 अनुप्राप्य (for °प्राप्तस्). — [b]) Da_4 -भक्ष्योसि; D_6 -अक्षेषु (for -भक्षोऽसि). Da_4 M_7 [ऽ]सि दानवः; $G_{3.6}$ सदानघ. — [c]) G_2 इमं (for इयं). D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ असमा (for अधमा). T_2 शोच्यतामात्मनश्चास्य. — [d]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ शोच्यो(K_1 °च्य)स्याहो; Da_4 शोचसाहो; D_7 T_1 $G_{2.3.6}$ °नाहो (for °स्याहो). Da_4 शोचति.

14 [a]) V_1 B_8 G_2 च न (for बत). — [b]) D_7 T_1 $G_{3.6}$ द्विषंतं (for द्विषतां). Da_4 वश्यम् (for वशम्). K_7 आगतां. D_6 द्विषतां च समागतं. — [c]) Da_4 श्रिया विहीनमंत्रैश्च. — [d]) K_7 B_9 D_3 (marg. as in text).$_{4.5.7.9}$ T_1 $G_{1-3.6}$ M_7 भ्रष्टैश्वर्य- (for भ्रष्टवीर्य-). T_2 प्रभ्रष्टैर्यः पराक्रमः.

15 = 12. 217. 2. D_7 T $G_{1-3.6}$ om. 15. — [a]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ यत्तु (K_1 °त्त्वं) दंति-; Da_4 यत्र ध्यान- (for यत्तद्यान-). $K_{6.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-6.8.9}$ -सहस्रैस्त्वं (Da_4 °स्त्वां) (for °स्रेण). — [c]) B_8 (marg. as in text) लोकांस्तु (for लोकान्प्र-). D_4 प्रतारयन् (for °पयन्). — [d]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ न वितर्कयन् (for अवितर्कयन्).

16 [a]) Da_4 T_2 तन्- (for त्वन्-). K_2 D_8 -मुखाच् (for -मुखाश्च). V_1 $Bo_{.6-9}$ चापि; D_8 एव (for चैव). Da_4 दैतेयान्. — [b]) Dn_1 व्यातिष्ठंस्; G_1 ह्यतिष्ठंस्. Da_4 शासनैः; G_2 शासनं. — [c]) D_6 प्रहृष्ट- (for अकृष्ट-). $Bo_{.7.9}$ -सस्या; B_6 (marg. as in text) -शस्या; D_6 -शय्या (for -पच्या). $K_{6.7}$ V_1 $Bo_{.6}$ (marg. as in text).$_{7.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-6.8.9}$ च मही; G_1 पदवी (for पृथिवी). ❀ Cn: अकृष्ट-

अकृष्टपच्या पृथिवी तवैश्वर्ये बभूव ह ।
इदं च तेऽद्य व्यसनं शोचस्याहो न शोचसि ॥ १६
यदातिष्ठः समुद्रस्य पूर्वकूले विलेलिहन् ।
ज्ञातिभ्यो विभजन्वित्तं तदासीत्ते मनः कथम् ॥ १७
यत्ते सहस्रसमिता ननृतुर्देवयोषितः ।
बहूनि वर्षपूगानि विहारे दीप्यतः श्रिया ॥ १८
सर्वाः पुष्करमालिन्यः सर्वाः काञ्चनसप्रभाः ।
कथमद्य तदा चैव मनस्ते दानवेश्वर ॥ १९
छत्रं तवासीत्सुमहत्सौवर्णं मणिभूषितम् ।
ननृतुर्यत्र गन्धर्वाः षट्सहस्राणि सप्तधा ॥ २०
यूपस्तवासीत्सुमहान्यजतः सर्वकाञ्चनः ।
यत्राददः सहस्राणामयुतानि गवां दश ॥ २१
यदा तु पृथिवीं सर्वां यजमानोऽनुपर्ययाः ।
शम्याक्षेपेण विधिना तदासीत्किं नु ते हृदि ॥ २२

C. 12. 8081
B. 12. 223. 24
K. 12. 230. 24

पच्या कर्षणं विना धान्यप्रसूः । ❀ — ^{d}) Da$_1$ तस्य (for तव). G$_{3.6}$ [ऐ]श्वर्याद् (for °र्ये). — D$_7$ T G$_{1-3.6}$ om. 16^{ef}. — ^{e}) Da$_{3.4}$ इमं (for इदं). V$_1$ तेति- ; B$_3$ (marg.) तेत्र (for तेऽद्य). K$_1$ B$_3$ Da$_4$ वसनं ; D$_6$ व्यसनस्य (hypermetric) (for °नं). — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ शोचोस्याहो (sic) ; K$_4$ शोचस्याहों (for °स्याहो).

17 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ यदतिष्ठः ; K$_6$ T$_2$ G$_{3.6}$ M$_{1.7}$ यदातिष्ठन् ; K$_7$ D$_{4.9}$ यच्च तिष्ठन् ; D$_7$ T$_1$ G$_2$ यदा(T$_1$ °था)तिष्ठत् (for °तिष्ठः). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_9$ पूर्वे कूले (K$_{2.4}$ कूपे) ; Da$_4$ पूर्वकाले ; Dn$_1$ पूर्णकूले (for पूर्व°). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ विभूषितः ; K$_7$ B$_6$ (marg. as in text) Da$_3$ D$_{4.9}$ [s]तिलेलिहन् ; V$_1$ विलेखितः ; Dn$_1$ [s]वलेलिहन् ; D$_7$ T$_1$ G$_{1-3.6}$ C$_S$ विलेलिखन् (for °लिहन्). T$_2$ पूर्वकूले बले रिहन्. ❀ C$_P$: विलेलिहन् दीप्यमानः ॥ C$_S$: विलेलिखन् शासनानि पुनः पुनर्विलिखन् । विलेलिहन्निति पाठे तालुग्रस्तं जगत् कुर्वन्नित्यर्थः । ❀ — ^{c}) K$_7$ D$_{4.9}$ विसृजन् ; Ds$_1$ वितजन् (for विभ°). Dn$_1$ ज्ञातीन्विभजतो वित्तं.

18 ^{a}) T$_2$ सहस्रममिता ; C$_a$ सहस्रसंमिता (for °समिता). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ (before corr.). $_2$ ननंदुर् (for ननृतुर्). — ^{c}) K$_7$ -युगानि (for -पूगानि). — ^{d}) B$_8$ विहरे (for विहारे). Da$_{3.4}$ G$_6$ M$_{1.5}$ दीप्यते ; T$_2$ दीर्यते ; G$_{1.2}$ M$_7$ दी(G$_1$ दि)व्यतः (for दीप्यतः).

19 ^{a}) B$_7$ D$_3$ कांचन- ; Da$_4$ पुष्कल- (for पुष्कर-). — ^{b}) Da$_4$ सर्व- (for सर्वाः). B$_7$ D$_{2.3}$ पुष्कर- (for काञ्चन-). D$_5$ -सुप्रभाः (for -सप्रभाः). — ^{c}) K$_1$ अस्य (for अद्य). Da$_4$ D$_{5.7}$ T G$_{1-3.6}$ तथा (for तदा). — ^{d}) G$_2$ मनसे (for मनस्ते).

20 ^{a}) D$_7$ T$_1$ G$_{1-3.6}$ चित्रं (for छत्रं). B$_8$ D$_7$ T G$_{1-3.6}$ M$_7$ सदा (for तव). — ^{b}) Da$_4$ सौवर्णे (for °र्णं). K$_{4.6}$ V$_1$ Bo.$_{6-9}$ Da$_{3.4}$ Dn$_1$ n$_4$ Ds D$_{2.8.8}$ रत्न- (for मणि-). D$_7$ T$_1$ G$_{3.6}$ सौवर्णमणिभूषितः (T$_1$ °तं). — D$_7$ T G$_{1-3.6}$ M$_{5.6}$ transp. 20^{cd} and 21^{ab}. — ^{c}) V$_1$ Bo.$_{6.7.8}$ (marg. as in text). $_9$ Da$_{3.4}$ Dn$_1$ n$_4$ Ds$_2$ D$_{2.3.5.6.8}$ M$_{1.7}$ तत्र (for यत्र). — ^{d}) ❀ C$_a$ सप्तधा नृत्तं नाट्यमत्र । यदाह भरतमुनिः (Nāṭyaśāstra 24 [Chaukh.]. 58) ; quoted also by C$_P$ — प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च तथा कालकृतास्त्रयः । आत्मस्थश्च परस्थश्च प्रकाराः सप्त नाट्यगाः ॥ अन्ये तु षट् सप्तधा [द्वि]चत्वारिंशद्वेत्यर्थं इति व्याचक्षते तदतीव तुच्छं नृत्तविशेषावचनात् ॥ C$_S$: नृत्यस्य सप्तधा प्रयोगा गान्धर्ववेदिभिरुक्ताः । शुद्धं नृत्यं करणाङ्गविहारानुगतं तालानुगतं वाद्यानुगतं ललनावर्तनात्मकं चेति । ❀

21 D$_7$ T G$_{1-3.6}$ M$_{5.6}$ transp. 20^{cd} and 21^{ab}. — ^{a}) B$_8$ D$_{3.5.7}$ T G$_{1-3.6}$ M$_{1.5.6}$ तदा (for तत्र). — ^{b}) K$_6$ व्यजनः ; Ds$_1$ यजनः (for °तः). K$_7$ -कांचनैः. — ^{c}) K$_{1.7}$ D$_{4-7.9}$ T$_1$ G$_{1.3.6}$ M$_{5-7}$ यत्राददाः (for यत्राददः). K$_6$ Bo.$_{7.8}$ (marg. as in text) Dn$_1$ n$_4$ Ds D$_{2.3.6.8}$ सहस्राणि (for °स्राणाम्). — ^{d}) K$_{4.6}$ Bo.$_9$ Dn$_1$ n$_4$ Ds D$_{2.3.5-8}$ T$_1$ G$_{3.6}$ अयुतानां (for °नि). — After 21, M$_7$ reads 22^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. Ś$_1$ K$_{1.2.4.6}$ V$_1$ Bo.$_{6-9}$ Da$_{3.4}$ Dn$_1$ n$_4$ Ds D$_{2.3.5-8}$ T G$_{1-3.6}$ Kumbh. ed. ins. after 21 : M$_7$, after the first occurrence of 22^{ab} :

636* अनन्तरं सहस्रेण तदासीद्दैत्य का मतिः ।

[V$_1$ D$_5$ निरंतरं (D$_5$ °र-) (for अनन्तरं). K$_4$ गतिः (for मतिः).]

22 M$_7$ reads 22^{ab} for the first time after 21. — ^{a}) K$_4$ यथा (for यदा). K$_{6.7}$ V$_1$ Bo.$_{6-9}$ Da$_{3.4}$ Dn$_1$ n$_4$ Ds D$_{2-4.6.8.9}$ M$_{1.5-7}$ च (for तु). V$_1$ कृत्स्नां (for सर्वां). — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ जयमानो (for यज°). D$_{3.6}$ [s]न्व- (for ऽनु-). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ -पर्ययः ; K$_6$ V$_1$ Bo.$_{6-9}$ Da$_{3.4}$ Dn$_1$ n$_4$ Ds D$_{2.3.6.8}$ M$_7$ (both times) C$_n$ -पर्यगाः ; M$_{5.6}$ -चर्यया (for -पर्ययाः).

C. 12. 8082
B. 12. 223. 25
K. 12. 230. 25

न ते पश्यामि भृङ्गारं न छत्रं व्यजनं न च ।
ब्रह्मदत्तां च ते मालां न पश्याम्यसुराधिप ॥ २३
बलिरुवाच ।
न त्वं पश्यसि भृङ्गारं न छत्रं व्यजनं न च ।
ब्रह्मदत्तां च मे मालां न त्वं द्रक्ष्यसि वासव ॥ २४
गुहायां निहितानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि ।
यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तानि द्रक्ष्यसि ॥ २५
न त्वेतदनुरूपं ते यशसो वा कुलस्य वा ।
समृद्धार्थोऽसमृद्धार्थं यन्मां कत्थितुमिच्छसि ॥ २६
न हि दुःखेषु शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति चर्द्धिषु ।
कृतप्रज्ञा ज्ञानतृप्ताः क्षान्ताः सन्तो मनीषिणः ॥ २७
त्वं तु प्राकृतया बुद्ध्या पुरंदर विकत्थसे ।
यदाहमिव भावी त्वं तदा नैवं वदिष्यसि ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

—c) K2 G2 शम्याक्षेपेन; Cal. ed. साम्याक्षेपेण. ❀ Ca: शम्या युगकीलकनिभं यज्ञपात्रं तस्याक्षेपो यावति देशे यतस्तावति देशे निरन्तरं यज्ञं कुर्वन्ति ॥ Cn. s: सूक्ष्माग्रः स्थूलमूलः षट्त्रिंशदङ्गुलो दण्डः शम्या । सा बलवता (Cs: ब्रह्माख्येन ऋत्विजा) क्षिप्ता यावद्दूरे पतेत्तावदेकं देवयजनम् ॥ Cv: शमी समिधा, तस्या यज्ञरक्षार्थं दशदिक्षु आक्षेपो यत्र तेन विधिना । ❀ —d) D7 कदा; T2 वद (for तदा). Da3. a4 न; Dn1 D6 तु (for नु).

23 a) Bo transp. न and ते. V1 D7. 8 शृंगारं (for भृङ्गारं). —b) K4 B7 Dn1. n4 D2. 3. 8 G1 M1. 5. 6 व्यज(G1 °जि)ने (for °नं). B8 [पु]व च (for न च). —c) D5 ते च (by transp.); D6 G1 च मे. K6 ब्रह्मदत्ता च ते माला. — After 23, D7 T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins.:

637* भीष्म उवाच ।
ततः प्रहस्य स बलिर्वासवेन समीरितम् ।
निशम्य मानगम्भीरं सुरराजमथाब्रवीत् ।
अहो हि तव बालिश्यमिह देवगणाधिप ।
अयुक्तं देवराजस्य तव कष्टमिदं वचः ।

[(L. 1) D7 प्रसह्य (for प्रहस्य). — G2 om. lines 3–4; D7 T G3. 6 ins. the same after the ref. in stanza 24.]

24 Ś1 reads 24 on marg. Ś1 K1. 2 बडिर् (for बलिर्). After the ref., D7 T G3. 6 ins. lines 3–4 of 637*. —a) K4 पश्यामि; V1 द्रक्ष्यसि (for पश्यसि). V1 शृंगारं (for भृङ्गारं). —b) G1 छत्रिं (for छत्रं). K4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 G1 व्यजने (for °नं). G3 तथा (for न च). —c) G2 तु (for च). Da3 Dn1. n4 D2. 3 G1 ते (for मे). —d) D7 T G2. 3. 6 M1. 7 न तु; G1 अनु- (for न त्वं). Ś1 K1. 2. 4. 7 Bo. 6 D4. 5. 9 पश्यसि (for द्रक्ष्यसि). Da4 वासवः.

25 a) V1 निहतानि. K2 Da4 T2 G1 गुहायां (Da4 °या) निहिता नित्यं. ❀ Cn: गुहायां मूलप्रकृतौ निहितानि अन्तर्हितानि ॥ Cp: गुहा देवगुहा तस्यां अज्ञानकर्मजनितेश्वरप्रसक्तौ, अपूर्वसृष्टौ वा, परमप्रकृतौ वा । अप्रतीयमानस्यापि नासत्त्वं, भुवि मण्डूकदेहस्येव । ❀ —c) K1 (sup. lin.) यदासी (for यदा मे). —d) D5 मे (for त्वं). M1. 7 (sup. lin. as in text) तात (for तानि). K6 D8 पश्यसि; D7 T1 G1–3. 6 M1 द्रक्ष्यसे (for °सि). — After 25, Kumbh. ed. ins.:

638* न जानीषे भवान्सिद्धिं शुभाङ्गस्वरूपरूपिणीम् ।
कालेन भविता सर्वो नात्र गच्छति वासव ।

26 T1 reads 26a–28b twice. —a) K1 अनुरूपे. D5 च (for ते). —b) Dn1 यशसा (for °सो). K7 D4. 9 बलस्य (for कु°). Da3 Dn1. n4 D2. 5 G3 (before corr.) च (for वा). —c) M1 समृद्धार्थे. —d) Ds2 तन् (for यन्). K1 M1 मा (for मां). V1 Bo Da3. a4 D5. 7 T G1–3. 6 M7 कथितुम्; Ds1 M1 कल्पितुम् (for कत्थि°). V1 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 अर्हसि (for इच्छसि).

27 For the repetition in T1, cf. v. l. 26. —a) D7 G1. 2 दुःखेन (for °षु). K6. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2–4. 6. 8. 9 शोचंते (for शोचन्ति). —b) K4 शोचति; K6 D5 M1. 5–7 वृद्धिषु; D7 चार्थिषु (for चर्द्धिषु). —c) M5. 6 ज्ञानतृप्तास्तु (for °तृप्ताः). —d) K6 दांताः; K7 D4. 5. 9 समाः; B6 (marg.) शांताः (for क्षान्ताः).

28 For the repetition in T1, cf. v. l. 26. —a) B6. 9 Da3. a4 अपि; B6 (marg.) D7 T G1–3. 6 M1. 7 एवं (B6 G1 °व) (for इव). Da4 T2 G1. 2 M1. 7

२१७

भीष्म उवाच ।
पुनरेव तु तं शक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं प्रव्याहाराय भारत ॥ १
यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः ।
लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ २
दृष्ट्वा सुकृपणां चेमामवस्थामात्मनो बले ।
ज्ञातिमित्रपरित्यक्तः शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३
प्रीतिं प्राप्यातुलां पूर्वं लोकांश्चात्मवशे स्थितान् ।
विनिपातमिमं चाद्य शोचस्याहो न शोचसि ॥ ४
बलिरुवाच ।
अनित्यमुपलक्ष्येदं कालपर्यायमात्मनः ।
तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ ५

C. 12. 8092
B. 12. 224. 5
K. 12 231. 7

भावि; D7 भासि (for भावी). K6 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 स्यास् (for त्वं). — d) M1 नैव (for नैवं). Bo D7 T G1-3. 6 भविष्यसि; D9 वदिष्यति. — After 28, D7 T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins.:

639* ऐश्वर्यमदमोहेन स त्वं किं नानुबुध्यसे ।
कालेन बुध्यसे राजन्विनिपातेन योजितः ।

[(L. 1) T2 Kumbh. ed. -मत्तो मां (for -मोहेन). D7 किं नाव-; T2 किं च न; Kumbh. ed. किंचिन्न (for किं नानु-). — (L. 2) D7 G1. 2 विनीता तं (D7 त्वं) तु नादितः (D7 °तं) (for the post. half). Kumbh. ed. राज्याद्विनिपतानेन सोहं न त्वपराजितः (sic).]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-4. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 G1-3. 6 M5. 6 बलि(Ś1 °डि)-वासवसंवादः; M1. 7 °संवादे ऐश्वर्यानित्यता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 D8 46; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 50; Dn4 D82 49; T2 G2 64; M1. 6. 7 48. — *Śloka no.:* Dn1. n4 30; D8 28.

217

1 D9 om. the ref. — a) K6 शक्रः स (for तं शक्रः). — c) Some MSS. निश्वसंतं. — d) K1. 2. 4. 7 Da4 D4-6. 9 Ca. p. v. प्रत्याहाराय; D81 Cs अव्या°; D7 T1 G1. 2 प्रव्याहरत (T1 G1 °य) (for °हाराय). Da4 भारतः. ❀ Ca. p. v: प्रत्याहाराय कथायोगाय (Cp: प्रकृष्टकथायोगाय; Cv: पुनःसंस्मरणाय) ॥ Cn: प्रव्याहाराय प्रकृष्टोक्तये ॥ Cs: अव्याहाराय अवचनप्रदानाय । ❀

2 = 12. 216. 15. Before 2, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-3. 8. 9 T M1 6. 7 ins. शक्र उवाच. 2ab is damaged in B7. — a) K6 D81 यद्यद्; D7 T1 G1-3. 6 उद्यद्- (for यत्तद्). — b) D5 वाजिभिः (for ज्ञातिभिः). — d) Da4 अवितर्कयेत्; D7 T1 G1-3. 6 अव(T1 °वि)ज्ञातयन् (for अवितर्कयन्).

3 Da4 repeats 3 after 4ab. — a) K6 तु; K7 च (for सु-). Da4 -कृपणा; Dn1 -कृपणं (for °णां). D4 च माम् (for चेमाम्). — b) Ś1 K1 (before corr.) बडे; K4 बलिं (for बले). — d) K1 शोचस्यहो; K2 शोच्योस्याहो; Da4 शोच्य ह्याहो; G2 शोचनाहो (for °स्याहो).

4 K1. 2. 6. 7 D7. 9 G1-3. 6 om. (hapl.) 4; Ś1 reads it on marg. — a) T2 [अ]मलां (for [अ]तुलां). D6 प्राप्यातुलां श्रियं पूर्वं. — After 4ab, Da4 repeats 3. Da4 om. (hapl.) 4cd. — c) B9 इदं (for इमं). K4 B6 Da3 Dn1. n4 D2. 8 बाद्यं; B8 वाद्य; D4 प्राप्य (for चाद्य).

5 Ś1 K2 बडिर्; G2 बल (for बलिर्). — After the ref., Kumbh. ed. ins.:

640* गर्वं हित्वा तथा मानं देवराज शृणुष्व मे ।
मया च त्वाञु सद्भावं पूर्वमाचरितं महत् ।
अवश्यकालपर्यायमात्मनः परिवर्तनम् ।
अविदल्लोँकमाहात्म्य ******** ।

— a) K7 D9 बत (for उप-). Ś1 (before corr. as in text) K6 Bo Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 -लक्ष्ये- (Dn4 °भ्ये)ह; K1. 4 -लक्ष्येहं; K7 D9 -वीक्ष्येमं; V1 B6. 8 T1 G2. 3. 6 M5. 6 -लक्ष्येमं; D7 -लक्ष्येयं; T2 -लक्षेदं; G1 -चक्षेमं (for -लक्ष्येदं). M1. 7 अनित्यतां च दृष्ट्वाहं. — b) G1. 2 आत्मनि (for °नः). K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 कालपर्यायधर्मतः. — 5cd is damaged in B7. — c) D5 om. (hapl.) from न शोचामि up to शक्र (in 6c). — d) Ś1 K2. 4

C. 12. 8093
B. 12. 224. 6
K. 12. 231. 6

अन्तवन्त इमे देहा भूतानाममराधिप ।
तेन शक्र न शोचामि नापराधादिदं मम ॥ ६
जीवितं च शरीरं च प्रेत्य वै सह जायते ।
उभे सह विवर्धेते उभे सह विनश्यतः ॥ ७
तदीदृशमिदं भावमवशः प्राप्य केवलम् ।
यद्येवमभिजानामि का व्यथा मे विजानतः ॥ ८
भूतानां निधनं निष्ठा स्रोतसामिव सागरः ।
नैतत्सम्यग्विजानन्तो नरा मुह्यन्ति वज्रभृत् ॥ ९
ये त्वेवं नाभिजानन्ति रजोमोहपरायणाः ।
ते कृच्छ्रं प्राप्य सीदन्ति बुद्धिर्येषां प्रणश्यति ॥ १०
बुद्धिलाभे हि पुरुषः सर्वं नुदति किल्बिषम् ।
विपाप्मा लभते सत्त्वं सत्त्वस्थः संप्रसीदति ॥ ११
ततस्तु ये निवर्तन्ते जायन्ते वा पुनः पुनः ।
कृपणाः परितप्यन्ते तेऽनर्थैः परिचोदिताः ॥ १२
अर्थसिद्धिमनर्थं च जीवितं मरणं तथा ।
सुखदुःखफलं चैव न द्वेष्मि न च कामये ॥ १३
हतं हन्ति हतो ह्येव यो नरो हन्ति कंचन ।
उभौ तौ न विजानीतो यश्च हन्ति हतश्च यः ॥ १४

एव (for ह्येव). K1 अंतकृत्; K2.4 अन्तवत् (for अन्तवत्).

6 D5 om. up to शक्र (cf. v. l. 5). V1 reads 6 on marg. —[b]) K6 वसुधाधिप; V1 B0.7-9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 च सुरा° (for अमरा°). —[c]) G1.2 नैव (for तेन).

7 = (var.) 461*, lines 5-6. —[a]) Da4 जीवंति (for जीवितं). B8 D2 om. च. —[b]) K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G1 जात्यैव; K7 D4.9 जातानां; D5 जात्या च; D7 T G2.3.6 M1.5-7 जात्या वै (for प्रेत्य वै). —[d]) V1 सहैवोभे (for उभे सह). K4 विनश्यति; Da4 विपश्यतः; G1 विना° (for विन°). — After 7, K7 reads 9[ab].

8 [a]) K6 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.6-8 T G1-3.6 M1.5-7 न हीदृशम्; Da4 तदादशम् (for तदीदृ°). K6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 M7 अहं; D7 T G1-3.6 M1.5.6 इमं (for इदं). B6.7 Da3.a4 D5 तावद् (for भावम्). —[b]) B0.6.7.9 Da3.a4 D8.6 प्राप (for प्राप्य). Da4 केवले. —[c]) K4.6 B0 Dn1 Ds D2.3.5.6.8 T2 M5-7 यदेवम्; K7 B6.8.9 Da3.a4 Dn4 D4.9 G2 M1 यदैवम्; V1 D7 सदेवम्; B7 damaged; T1 G1.3.6 सदैवम् (for यद्ये°). K6 अंव- (for अभि-).

9 K7 reads 9[ab] after 7. —[a]) D2.8 (before corr.) हृदयं (for निधनं). ❀ Cn : निष्ठा परा गतिः । ❀ —[b]) K6.7 B0 D4.9 श्रोतसाम्. —[c]) K4 व्यजानंतः; Da3.a4 G1 विजानंते. —[d]) Ś1 K1.2.4 परा (for नरा). K6.7 V1 B0.6-9 Dn1.n4 Ds D2-4.6-9 T1 G3.6 वज्रधृक्; Da3.a4 वज्रिवत्; D5 वासव; T2 वज्रधृत् (for °भृत्).

10 [a]) Ds1 यत् (for ये). Da4 -जानाति; D7 T1 G1-3.6 -जानंतो (for °नन्ति). —[b]) Da3 -परायणाः. —[d]) K7 D4.5.9 तेषां; D7 T G1-3.6 M5.6 ह्येषां (for येषां). D5 विनश्यति (for प्रण°).

11 [a]) K6 Dn1.n4 Ds D2.3.6-8 T G1-3.6 M1.5-7 -लाभात्तु; V1 B0.6-9 Da3.a4 D5 -लाभाद्धि (for -लाभे हि). —[b]) K4 सर्वे (for सर्वं). K6.7 B6 (marg.) Da4 Dn4 D2.8 तुदति (for नु°). —[d]) K2 D4 स (for सं-).

12 [a]) B7 ते (for तु). K7 D4.9 ते (for ये). K7 D4 M1 विवर्तंते. —[b]) D7 T G1-3.6 च (for वा). —[c]) K7 D4.9 परिवर्तंते; D5 °पद्यंते (for °तप्यन्ते). —[d]) K1 B6 (marg. as in text). 9 Da4 M1.5-7 ते नार्थैर्; K6.7 B7 Da3 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 तैरर्थैर्; B8 ते चार्थैर्; D6 ते लुब्धैर् (for तेऽनर्थैः). K6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-3.6 M1.5-7 अभि- (for परि-). K4 -चोदितः; D5 -नोदिताः.

13 [a]) K2 अर्थसिद्धिर्; K6 °सिद्धम्. —[c]) D8 T2 सुखदुःखं; D5 °दुःखे (for °दुःख-). V1 Da3 Dn4 -फले; Dn1 -मूलं; D9 -फलां; G1 -भयं (for -फलं). —[d]) K2.4.6 T2 M7 द्वेष्टि; K7 D4.9 द्विषेन्; Da4 corrupt (for द्वेष्मि). K7 D4.5.9 कामयेत्.

14 [a]) K2 हते; D3 हंतं; M7 न तं (for हतं). D5 नरो (for हतो). Ś1 K1.2.4 B8 [s]प्येवं; K7 D4.9 ह्येनं; Ds1 [s]चेव; Ds2 [s]न्येव; D5 ह्येषां (for ह्येव). ❀ Cn : हतं निर्जीवं देहम्... । एतेन देहस्यात्मत्वं निरस्तम् । ❀ —[b]) K7 D4.9 नरं (for नरो). K4 B9 T1 G2 कश्चन; M1 किंचन. —[c]) K1.7 Da4 D7 T1 G3 M7 विजानीतौ (for °नीतो). —[d]) D4 om. हन्ति. Da4 न हंति च (for हतश्च यः).

हत्वा जित्वा च मघवन्यः कश्चित्पुरुषायते ।
अकर्ता ह्येव भवति कर्ता त्वेव करोति तत् ॥ १५
को हि लोकस्य कुरुते विनाशप्रभवावुभौ ।
कृतं हि तत्कृतेनैव कर्ता तस्यापि चापरः ॥ १६
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
एतद्योनीनि भूतानि तत्र का परिदेवना ॥ १७
महाविद्योऽल्पविद्यश्च बलवान्दुर्बलश्च यः ।
दर्शनीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगश्च यः ॥ १८
सर्वं कालः समादत्ते गम्भीरः स्वेन तेजसा ।
तस्मिन्कालवशं प्राप्ते का व्यथा मे विजानतः ॥ १९
दग्धमेवानुदहति हतमेवानुहन्ति च ।
नश्यते नष्टमेवाग्रे लब्धव्यं लभते नरः ॥ २०
नास्य द्वीपः कुतः पारं नावारः संप्रदृश्यते ।
नान्तमस्य प्रपश्यामि विधेर्दिव्यस्य चिन्तयन् ॥ २१
यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत् ।
स्यान्मे हर्षश्च दर्पश्च क्रोधश्चैव शचीपते ॥ २२
तुषभक्षं तु मां ज्ञात्वा प्रविविक्तजने गृहे ।
बिभ्रतं गार्दभं रूपमादिश्य परिगर्हसे ॥ २३

C. 12. 8110
B. 12. 224. 23
K. 12. 231. 25

---

15 ^{a}) $G_{1.2}$ हित्वा (for हत्वा). V_{1} भगवन्; Da_{4} Ds_{2} मयवन्; D_{6} मघवान्. — ^{b}) ❀ Cp : पुरुषायते परिपूर्णोऽहमित्याचरति । ❀ — ^{c}) Bo पुरुषः (for भवति). — ^{d}) K_{6} V_{1} $Bo._{6.7.9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_{2} $D_{2.3.5-8}$ ह्येव; K_{7} $D_{4.9}$ त्वेवं; B_{8} ह्येवं; Ds_{1} ह्येकः (for त्वेव). K_{1} तं; K_{7} $D_{4.9}$ यत् (for तत्).

16 ^{c}) M_{5} (*sup. lin.* as in text). $_{6.7}$ कृतं हि योभिमन्येत. ❀ Cp : कृतेन प्राकृतेन कर्मणैव कृतम् । ❀ — ^{d}) T_{2} चापरं (for °रः).

17 ^{a}) $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.6.8}$ ज्योतिर् (for वायुर्). Dn_{4} आकाश. — ^{b}) $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.6.8}$ वायुश् (for ज्योतिश्). M_{7} पंचमः. — ^{d}) $D_{7.9}$ T_{2} $G_{1.6}$ -वेदना (for -देवना).

18 ^{a}) K_{4} -विद्यस्य; M_{1} -विद्यो वा (for -विद्यश्च). — ^{b}) K_{4} सुबलश् (for दुर्ब°). K_{7} $D_{4.5.9}$ तथा (for च यः). — Da_{1} D_{7} om. (hapl.) 18^{cd}. V_{1} reads 18^{cd} on marg. — ^{d}) $G_{1.2}$ दुर्बलश् (for दुर्भगश्).

19 ^{a}) Da_{4} सर्वकाल (sic); D_{7} T_{1} $G_{1.2}$ साहंकारः. $Ś_{1}$ K_{1} समाधत्ते (for °दत्ते). — ^{b}) D_{4} गभीरः. $K_{2.4}$ सर्व- (for स्वेन). K_{4} -तेजसः. — ^{c}) $M_{1.5-7}$ तस्मात् (for तस्मिन्). K_{6} $Bo._{6.7.9}$ Ds $D_{2.3.5.6.8}$ काले च सं- (Ds_{2} $D_{3.5}$ शं); V_{1} Dn_{4} T_{1} G_{2} काले वशं; $Da_{3.4}$ कालेथ सं- (for कालवशं). — ^{d}) K_{4} का वृथा; Da_{4} काम्यका (for का व्यथा). K_{2} व्यजानतः (for विजा°).

20 D_{5} reads 20^{a} twice. — ^{a}) D_{5} (second time) हतम् (for दग्धम्). D_{7} T_{1} $G_{1-3.6}$ जड (T_{1} $G_{3.6}$ °ग्ध)मेवानुभवति. — ^{b}) D_{7} T_{1} $G_{2.3.6}$ मतम्; T_{2} हत; G_{1} मितम् (for हतम्). $K_{6.7}$ V_{1} $Bo._{6-9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-6.8.9}$ T_{2} $M_{1.5-7}$ -हन्यते; D_{7} T_{1} $G_{1-3.6}$ -मन्यते (for -हन्ति च). — ^{c}) Dn_{4} om. नश्यते. K_{6} Ds [अ]द्य (for [अ]ग्रे).

21 ^{a}) K_{1} Da_{4} तस्य; D_{7} T_{1} $G_{1-3.6}$ नांधैर् (for नास्य). B_{9} M_{1} द्वीपं; G_{1} दीपः (for द्वीपः). $Dn_{1.n4}$ D_{2} पारो (for पारं). ❀ Cp : द्वीपः त्राता ॥ Cs : मध्ये विश्रामस्थानम् । ❀ — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ नागाधं; K_{6} Ds D_{6} नापारः; K_{7} $D_{7.9}$ T_{1} $G_{3.6}$ नापारं; V_{1} $Bo._{8.9}$ Cpp नावारं; B_{7} Da_{3} D_{5} Cp नाधारः; Da_{4} धातारः; D_{4} नो परं; T_{2} न पारं; $G_{1.2}$ M_{7} नापरं; $M_{1.5.6}$ न परं (for नावारः). K_{1} -श्रूयते; D_{6} -दर्शितं (for -दृश्यते). — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ विधिं; $Da_{3.4}$ विधिर् (for विधेर्). $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ दिष्टस्य; T_{2} दैवस्य (for दिव्यस्य).

22 ^{a}) Da_{4} D_{5} ते (for मे). Dn_{1} काले (for कालो). — ^{b}) D_{7} $G_{1-3.6}$ च (for न). — ^{c}) D_{7} T_{1} $G_{1-3.6}$ न (for स्यान्). D_{5} om. दर्पश्च. B_{9} स्यान्मे दर्पश्च हर्षश्च. — ^{d}) Da_{4} क्रोधस्यैव (for °श्चैव). K_{7} $D_{4.5.9}$ सुराधिप (for शचीपते).

23 ^{a}) Da_{4} D_{4} तुष-; D_{8} रुष- (for तुष-). $K_{2.4}$ -भक्षे; $M_{1.6}$ -भक्तं (for -भक्षं). D_{7} T $G_{1-3.6}$ हि (for तु). T_{2} तैं (for मां). — ^{b}) K_{7} $D_{4.9}$ विविक्ते विजने गृहे; Da_{4} प्रतिविक्रजने ग्रहे (sic); D_{5} M_{7} प्रविष्टं (M_{7} °पं) विजने गृहे. — ^{c}) Ds_{1} $D_{4.9}$ T_{2} M_{1} बिभ्रंतं; G_{1} बलिं तं; G_{6} M_{7} विभ्रतं (for बि°). K_{7} गार्धभं (for गार्दभं). — ^{d}) K_{6} V_{1} $Bo._{6-9}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ G_{1} $M_{1.7}$ Cp आगस्य; K_{7} $Da_{3.4}$ $D_{4.5.9}$ आदिस्य; D_{7} T $G_{2.3.6}$ $M_{5.6}$ आगम्य (for आदिश्य). K_{4} V_{1} B_{7} Da_{4} Ds D_{7} T $G_{1-3.6}$ M_{7} -गर्हसि; K_{6} -गर्हति (for -गर्हसे).

C. 12. 8111
B. 12. 224. 24
K. 12. 231. 26

इच्छन्नहं विकुर्यां हि रूपाणि बहुधात्मनः ।
विभीषणानि यानीक्ष्य पलायेथास्त्वमेव मे ॥ २४
कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रयच्छति ।
कालेन विधृतं सर्वं मा कृथाः शक्र पौरुषम् ॥ २५
पुरा सर्वं प्रव्यथते मयि क्रुद्धे पुरंदर ।
अवैमि त्वस्य लोकस्य धर्मं शक्र सनातनम् ॥ २६
त्वमप्येवमपेक्षस्व मात्मना विस्मयं गमः ।
प्रभवश्च प्रभावश्च नात्मसंस्थः कदाचन ॥ २७
कौमारमेव ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा ।
समवेक्षस्व मघवन्बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीम् ॥ २८
देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
आसन्सर्वे मम वशे तत्सर्वं वेत्थ वासव ॥ २९
नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्तु यस्यां वैरोचनो बलिः ।
इति मामभ्यपद्यन्त बुद्धिमात्सर्यमोहिताः ॥ ३०
नाहं तदनुशोचामि नात्मभ्रंशं शचीपते ।
एवं मे निश्चिता बुद्धिः शास्तुस्तिष्ठाम्यहं वशे ॥ ३१

---

24 ᵃ) K6 न हि (for अहं). — ᵇ) K1 विविधात्मनः; D5 बहुधा पुनः. — ᶜ) G1. 2 विभूषणानि (for विभी°). K7 D5. 7. 9 यानीह; B9 जानाहि; T1 G1. 2 यान्येक्ष्य; M1 येनेह (for यानीक्ष्य). — ᵈ) K1 पलयेयास्; K2. 4 G3 पालयेथा(K4 °षा)स्; D6 पलायेतास्. — After 24, M5. 6 read 26[ab].

25 ᵃ) K1 सर्वे (for सर्वं). Ś1 K1 समाधत्ते (for °दत्ते). — ᶜ) K1 विवृतं; K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 विहितं; G1 विकृतं (for विधृतं). — ᵈ) Da4 शक्रं (for शक्र).

26 M5. 6 read 26[ab] after 24. — ᵃ) D7 T G1–3. 6 M7 सर्वे (for सर्वं). K4 च पृथते; K6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 प्रव्यथितं; K7 D4. 5. 9 °थति; Da4 व्यवसितं; D7 G1–3. 6 प्रद्रवंते; T1 प्रदृश्यंते; T2 प्रतप्यंते; M1. 5–7 प्रव्यथंते (for °थते). — ᵇ) Da4 अपि (for मयि). K7 Da4 Dn4 पुरंदरः. — After 26[ab], Kumbh. ed. ins.:

641* विद्रवन्ति त्वया सार्धं सर्वे एव दिवौकसः ।

— ᶜ) K6 D4 अवेमि; K7 अदैमि (for अवैमि). K7 D4. 9 तस्य; Da4 त्यस्य (for त्वस्य). — ᵈ) G1 शक्रं (for शक्र).

27 ᵃ) K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 T G2. 3. 6 M1. 5. 6 अवेक्ष(B8 Da4 °क्ष्य)स्व (for अपे°). — ᵇ) D2 om. (hapl.) from मात्मना up to वेक्षस्व (in 28ᶜ). K6 Ds1 मात्मनो (for मात्मना). K4 D7 G1 M7 गतः (for गमः). — ᶜ) B7 is partly damaged. M5. 6 प्रभावश् (for प्रभ°). K2 प्रणाशश्; D5 [अ]प्यव्ययश् (for प्रभावश्). V1 B6 (marg.). 9 Da3. a4 Cp प्रभवश्चाप्य(B6 [orig.] Cp °श्चाप्य; Da4 °स्याप्य)यश्चैव; D7 T G1–3. 6 M1. 7 प्रभावश्चा(M1. 7 °वं चा)प्रभावश्च (M1. 7 °वं च). ❀ Cn: प्रभवः ऐश्वर्यं प्रभावस्तदाविष्करणम् । ❀ — ᵈ) K1 नात्मसंस्थान्; Da4 M7 °संस्थं (for °संस्थः).

28 D2 om. up to समवेक्षस्व (cf. v. l. 27). — ᵃ) D4 G2 कोमारम् (for कौ°). B0. 8 इव (for एव). D6 तच्; D7 मे (for ते). Da4 कौरमेव च ते चित्रं. — ᵇ) V1 B8 यथैवाद्य तथा पुरा. — ᶜ) K1 समवेक्षश्च; V1 °क्ष्यस्व; B6 (marg.) समपेक्षस्व; G2 समावे° (for समवे°). D5 समवेक्षस्वमप्येवं. — ᵈ) ❀ Cp: नैष्ठिकीं बुद्धिमात्मविद्याम् । ❀

29 ᶜ) B6. 9 Da3. a4 D5 आसीत्सर्वं; D6 आसन्सर्वं (for °न्सर्वे). B8 यथापूर्वं (for मम वशे). — ᵈ) Ds2 वेत्सि (for वेत्थ). D5 तत्सर्वं हि सुराधिप.

30 ᵃ) D4 मनस् (for नमस्). K7 D4. 9 M1 हि (for ऽपि). D7 T G1–3. 6 M5–7 नमस्तस्यै दिशायै तु. — ᵇ) Ś1 K4 G1 वैरोचनिर् (for °चनो). Ś1 बडिः (for बलिः). — ᶜ) K7 D4. 9 ये तु (for इति). K2. 4 अभ्य(K4 °भि)पद्यंते; K7 D4. 5. 9 अवमन्यंते (D5 °त); B6. 9 Da3. a4 अनु(B9 °न्व)मन्यंत; B7 अभ्य***; D7 G1. 2 अभ्य(G2 °भि)नंदंति; T M5 °नंदंत; G3. 6 °नंदंतो; M1. 6. 7 °मंन्यंत (for °पद्यन्त). — ᵈ) B7 damaged. D4 om. from बुद्धि up to दृश्यते (in 32ᵃ). B8 -पर्याय- (for -मात्सर्य-). K1 बुद्धिमात्मावमोहिताः; K6 °मान्सर्वमो°; D6 °मान्स विमो°.

31 D4 om. 31 (cf. v. l. 30). — ᵃ) D7 T1 G1. 2 ताननु-; M1 तथानु- (for तदनु-). — ᵇ) D7 T1 G1–3. 6 न स्मरामि; M1. 7 चात्मभ्रंशं (for नात्म°). — ᶜ) B6 इति (for एवं). M5. 6 भाविता (for निश्चिता). — ᵈ) K1 शस्तस्; K7 B9 D9 सास्तुस्; V1 सा तु; Da3. a4 शंभोस्; D5 सम्यक्; D7 T1 G1–3. 6 विधेस् (for शास्तुस्).

दृश्यते हि कुले जातो दर्शनीयः प्रतापवान् ।
दुःखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३२
दौष्कुलेयस्तथा मूढो दुर्जातः शक्र दृश्यते ।
सुखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३३
कल्याणी रूपसंपन्ना दुर्भगा शक्र दृश्यते ।
अलक्षणा विरूपा च सुभगा शक्र दृश्यते ॥ ३४
नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
यत्त्वमेवंगतो वज्रिन्यद्वाप्येवंगता वयम् ॥ ३५
न कर्म तव नान्येषां कुतो मम शतक्रतो ।
ऋद्धिर्वाप्यथ वा नर्द्धिः पर्यायकृतमेव तत् ॥ ३६
पश्यामि त्वा विराजन्तं देवराजमवस्थितम् ।
श्रीमन्तं द्युतिमन्तं च गर्जन्तं च ममोपरि ॥ ३७
एतच्चैवं न चेत्कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत् ।
पातयेयमहं त्वाद्य सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ३८
न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
कालः स्थापयते सर्वं कालः पचति वै तथा ॥ ३९
मां चेदभ्यागतः कालो दानवेश्वरमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च कमन्यं नागमिष्यति ॥ ४०

C. 12. 8127
B. 12. 224. 40
K. 12. 231. 42

---

32 D4 om. दृश्यते (cf. v. l. 30). — a) G1 दृश्यंते. D7 ज्ञातो (for जातो). — b) B8 दशग्रीवः;. Da4 दर्श-नीय- (for °नीयः). — c) D5 जीवेत् (for जीवन्). Da4 D4 महामात्यो; D7 T1 G1. 2 सहामात्यैर् (for °मात्यो). — d) K7 V1 B6–9 Da3. a4 D4. 5. 9 transp. हि तत् and तथा.

33 D7 T G1–3. 6 om. (hapl.) 33. V1 reads 33 on marg. — a) Ś1 K1. 2. 4 D4 दुष्कुलेयस्; Da4 दौष्कुल्येयस्; Ds1 दोष्कुले°. — b) K1 दुष्कृतः; K7 D4. 9 M1. 5–7 दुर्जनः; B8 दुर्ज्ञानः; Da4 दुर्ज्ञातः (for दुर्जातः). — K7 om. (hapl.) 33c-34b. Ś1 reads 33c-34d on marg. — c) D4 दुःखं (for सुखं). D5 जीवेत् (for जीवन्). Da4 D4 महामात्यो (for सहा°). — d) K1 महत्तथा; B8. 9 Da3. a4 तथा तु तत्; D4. 5. 9 तथा हि तत् (by transp.); D3 हि तं तथा.

34 K7 om. 34ab (cf. v. l. 33). Ś1 reads 34 on marg. — a) Da4 कल्याणरूपसंपन्नो. — b) Ds1 दुर्भगां. — c) Da4 निरूपा (for वि°). — d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 सुभगा दृश्यते परा (K6 Ds1 तथा; B8 Da4 पुरा; D5 पुनः).

35 a) B6 -कृते (for -कृतं). — b) D4 om. (hapl.) from क्र त्वया up to शत (in 36b). B8 नेदं (for नैतत्). G1 अस्मत् (for शक्र). Ds1 कृतां. — c) G2 न त्वम्; M7 तत्त्वम् (for यत्त्वम्). K1 एव गतो; Da4 एवं कृतो. — d) K4. 6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 G1 च (for वा). Da4 एवं कृता (for एवंगता).

36 D4 om. up to शत (cf. v. l. 35). — a) D5 तावन् (for तव). M1. 7 च (for न). K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 न कर्म भव(D8 °वि)ताप्येतत्. — b) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कृतं; D7 कृतो (for कुतो). — c) T2 G2 वुद्धिर्; G1 ऋद्धिम् (for °द्धिर्). D7 T G1–3. 6 M1. 7 अप्यथ वा; M5. 6 अप्यन्यथा (for वाप्यथ वा). K7 B6 (marg. as in text). 9 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]नृद्धिः; T2 [अ]वृद्धिः (for नर्द्धिः). D5 ऋषेर्वाक्याद्यथा वज्रिन्. — d) D7 T G1–3. 6 -गतम् (for -कृतम्).

37 a) K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 G1 M5. 6 त्वां (for त्वा). D7 T1 G1. 2 चिरात्तात; M7 विराजंते. — b) G2 इव (for अव-). — c) Da4 श्रीमतं. D5 श्रुतिमंतं; G1 द्विति° (for द्युति°). — d) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 गर्जमानं (for °न्तं च).

38 D5 om. 38. — a) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M5–7 एत्वं (for एतच्). K4 Da4 G2 चैत्र; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 D9 T2 M5–7 चैतन्; Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 नैत्र; Ds1 D4 वैतन्; D6 एवं (for चैवं). K6 Ds1 मे (for चेत्). — b) V1 Da3 Dn1 Ds1. s2 (before corr.) D6 T2 G2. 3. 6 ममाक्रम्य; M7 मा मा शक्र (for मामाक्रम्य). D4 स्थिता; T1 G1–3. 6 [आ]स्थितो (for स्थितो). K6 भवा-न्; Da4 [ऽ]भवत् (for भवेत्). — c) Da4 यातये-यम्; G1 पातयेदम्. — d) K6 सर्वज्ञम् (for सवज्रम्). T2 इव (for अपि).

39 a) K7 D4 न नु (for न तु). K1 विक्राम- (for विक्रम-). D4 om. ऽयं. — b) Dn1. n4 शांति-; D2. 3. 8 क्षय- (for क्षमा-). — c) D5 तापयते (for स्थाप°). K1 सर्वां. — d) T2 G2 कालं (for कालः). D6 कर्षति; M7 चलति (for पचति). K6 प्रजां; Da4 D5 यथा; T1 M7 (also as in text) तदा (for तथा).

40 b) K4. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 दानवेश्वरपूजितं.

C. 12. 8128
B. 12. 224. 41
K. 12. 231. 43

द्वादशानां हि भवतामादित्यानां महात्मनाम् ।
तेजांस्येकेन सर्वेषां देवराज हृतानि मे ॥ ४१
अहमेवोद्वहाम्यापो विसृजामि च वासव ।
तपामि चैव त्रैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ॥ ४२
संरक्षामि विलुम्पामि ददाम्यहमथाददे ।
संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुरीश्वरः ॥ ४३
तदद्य विनिवृत्तं मे प्रभुत्वममराधिप ।
कालसैन्यावगाढस्य सर्वं न प्रतिभाति मे ॥ ४४
नाहं कर्ता न चैव त्वं नान्यः कर्ता शचीपते ।
पर्यायेण हि भुज्यन्ते लोकाः शक्र यदृच्छया ॥ ४५
मासार्धमासवेश्मानमहोरात्राभिसंवृतम् ।
ऋतुद्वारं वर्षमुखमाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ४६
आहुः सर्वमिदं चिन्त्यं जनाः केचिन्मनीषया ।
अस्याः पञ्चैव चिन्तायाः पर्येष्यामि च पञ्चधा ॥ ४७

— c) Ds1 गर्वंतं; D4 गर्जंतं. K7 B8 D3. 7 T प्रपतंतं; D4 damaged (for प्रतपन्तं). — d) T2 किम् (for कम्). Ś1 K1. 2 नाधिगच्छति (for नागमिष्यति).

41 a) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M6 तु भवताम्; K7 D4. 9 हि तपता(K7 °सा)म्; B9 भगवताम् (for हि भव°). — b) M1 महामनाः (for °त्मनाम्). — c) D7 T G1–3. 6 एतानि (for एकेन). K7 B8 D4. 9 सर्वाणि (for सर्वेषां). — d) K7 D4. 6. 9 हतानि; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M1. 6 धृतानि (for हृ°).

42 a) T2 M1 एक (for एव). M1 वहामि (for [उ]द्व°). Ś1 K1. 2. 4 उद्वहाम्यहमेवापो. — b) Ś1 K1. 2. 4 मानद; Da4 वासवः. — c) D4 om. from चैव up to नियच्छामि (in 43c). — d) D6 विद्योताम् (for °तामि).

43 D4 om. 43abc (cf. v. l. 42). — a) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da4 Dn1 Ds1 D3. 5. 6 संरक्ष्यामि (for °क्षामि). Ds2 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 विसुंचामि (for विलुम्पामि). — B8 om. (hapl.) 43bc. — b) K7 तथास्म्यहम्; T2 अदामहम्; M7 दमास्म्यहम् (for ददा°). D6 [आ]ददं (for °दे). Da4 लोकेषु प्रभुरीश्वरः. — c) Ś1 K1. 2. 4 विसुंचामि; Da4 corrupt (for नियच्छामि).

44 a) D6 अन्य-; D7 G1. 2 अन्यद् (for अद्य). Da4 इति वृत्तं; D5 विनिवृर्त्ति. — b) Ś1 K1. 2. 4 अमरेश्वरः; Da4 अमराधिपः. — c) G2 काले (for काल-). K7 D4. 9 -गूढस्य (for -गाढस्य). — d) K1 सर्वं न प्रतिभामि ते.

45 a) K6 न हि; K7 नाह (for नाहं). Ds1 न वा; D5 च न (by transp.). — b) K7 नान्यत् (for नान्यः). — c) T1 [अ]पि; T1 (also) [अ]भि- (for हि). Da4 युज्यंते; Ds1 भुंज्यंते; Ds2 G2 भुंजंते.

46 a) K1 मासानवास-; Dn1. n4 माससमासार्ध-; D2. 8 मासार्धं मास- (for °र्धमास-). Bo. 6 (marg.). 9 Cpp -वष्मर्णिम् (for -वेश्मानम्). K7 मासार्धमाससमेवाश्मान्. — b) Ś1 K1. 2. 4 अहोरात्रादि-; K6 Da4 °रात्रीभि- (for °रात्राभि-). T2 -संवृतः; G1. 2 -संवृतां. — c) K1 वृत्तद्वारं; B9 ऋतुर्द्वारं; G2 ऋतुद्वारां (for °द्वारं). V1 B6. 7 Da4 Dn1 Ds D4. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cn. p वायु- (for वर्ष-). K6 -सुखम्; T1 -मुख्यम्; G2 -मुखाम् (for -मुखम्). Cp वष्मर्णं वर्षमुखं. ❀ Ca: वायुमुखमित्यपपाठः कालोपाधित्वाभावात् ॥ Cn: वायुः सूत्रात्मा 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्'(Bṛ. Up. 3. 7. 2) इति श्रुतिप्रसिद्धः। वर्षमुखमिति पाठे, वर्षतीति वर्षो धर्ममेघाख्यं ध्यानं तदेव मुखं यस्य॥ Cp: वायुः सप्तस्कन्ध आवहप्रवहादिरूपो मुखमादिर्यस्य तमीश्वरमाहुः ॥ Cs: वायुमुखं वायुशब्दात्संवत्सर उच्यते, वायुवत्सततगामित्वात् । संवत्सरो हि कालस्य प्रधानोऽवयवः, तेन तस्य मुखत्वेन निरूपणम् । ❀ — d) K6 Dn1 Ds1 आयुर् (for आहुर्). D7 G1 वेद कदाचन; G2 वेद न कश्चन.

47 a) K6 प्राहुः (for आहुः). Da4 D5 चिंत्य (for चिन्त्यं). — b) K7 D9 यदृच्छया; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मनीषिणः (T2 °णं) (for °षया). — After 47ab, Kumbh. ed. Cv ins.:

642* अनित्यं पञ्चवर्षाणि षष्ठो दृश्यति देहिनाम् ।

[Kumbh. ed. अनित्य- (for °त्यं).]

— c) G2 अस्यां (for अस्याः). G2 चिंतायां. B8 आस्पदं चैव चिंतायाः. — d) K7 D7. 9 T2 G1. 3 M5–7 पर्येष्या(G3 °क्ष्या)णि; Da4 T1 °षामि (T1 °णि) (for °ष्यामि). ❀ Cn: अस्याश्चिन्तायाः पञ्चैव चिन्त्यान्विषयान् अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोशान् पञ्चधा प्रत्येकं पञ्चप्रकारान् पक्षद्वयशिरोमध्यदेशपुच्छाख्यपञ्चावयवविशिष्टान् पर्येषामि श्रुतावगच्छामि । ❀ — After 47, T2 reads 53ef, while Kumbh. ed. Cv ins. after 47:

643* ततस्तानि न पश्यामि काले तमपि वृत्रहन् ।

गम्भीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयार्णवं यथा ।
अनादिनिधनं चाहुरक्षरं परमेव च ॥ ४८
सत्त्वेषु लिङ्गमावेश्य नलिङ्गमपि तत्स्वयम् ।
मन्यन्ते ध्रुवमेवैनं ये नरास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४९
भूतानां तु विपर्यासं मन्यते गतवानिति ।
न ह्येतावद्भवेद्गम्यं न यस्मात्प्रकृतेः परः ॥ ५०
गतिं हि सर्वभूतानामगत्वा क्व गमिष्यसि ।
यो धावता न हातव्यस्तिष्ठन्नपि न हीयते ।
तमिन्द्रियाणि सर्वाणि नानुपश्यन्ति पञ्चधा ॥ ५१
आहुश्चैनं केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिम् ।
ऋतुमासार्धमासांश्च दिवसांस्तु क्षणांस्तथा ॥ ५२
पूर्वाह्णमपराह्णं च मध्याह्नमपि चापरे ।
मुहूर्तमपि चैवाहुरेकं सन्तमनेकधा ।
तं कालमवजानीहि यस्य सर्वमिदं वशे ॥ ५३

C 12. 8141
B. 12 224. 54
K. 12. 231. 58

---

48 T2 om. 48–49. —[a]) B8 गंभीर·; D5 गभीरं· Ś1 K1.2.4 गंभीरं गहनासह्यं· —[b]) Da4 तोयार्णवे. ❀ Cn: महत्तोयार्णवं पारावारशून्यार्णवतुल्यम्, सलिल एको द्रष्टा भवति (Bṛ. Up. 4. 3. 32) इति श्रुत्या ॥ Cs: महद्ब्रह्मेति मूलप्रकृतिरुक्ता ।......। अक्षरशब्दः पुरुषवचनः। पुरुषः व्यष्टिभूतो जीवात्मा। प्रकृतिः व्यष्टिभूतः प्रपञ्चः । ❀ —[c]) Da4 बाहुर्; D7 T1 G1–3.6 M5.6 प्राहुर् (for चाहुर्). —[d]) Da4 अक्षर·; M7 अक्षयं (for °रं). K6.7 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T1 G1.2 क्षरम् (for परम्).

49 T2 om. 49 (cf. v. l. 48). —[a]) V1 तत्त्वेषु (for स°). K6 V1 B0.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 M1.5–7 आविश्य; D7 T1 G1–3.6 आविद्य (G3.6 °पन्न)म् (for आवेश्य). K7 सत्त्वेषु लिंगमानेष· —[b]) K4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M1.5–7 निर्लिंगम्; D7 T1 G1–3.6 अलिंगम् (for नलिङ्गम्). V1 B8 इह (for अपि). —[c]) Da4 Ds1 मन्यते. D7 T1 G1–3.6 M1.5–7 [ए]तद् (for [ए]नं). ❀ Cv: मन्यन्तेऽध्रुवमेवैनमित्यत्र, एनं जीवं अध्रुवं मन्यन्ते । ❀ —[d]) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 M6 जनास्; Cp [ऽ]जनास् (gloss: भागवताः) (for नरास्). G3 सत्त्व· (for तत्त्व·). —After 49, D7 T1 G1.2 M5 Kumbh. ed. (for the first time, repeating it in its proper place) read 51[ef], while G3.6 read 51[e]–53[f].

50 [a]) K1 भू·; K7 D4.9 च (for तु). K7 D4.9 विपर्यासे; B7 °र्यायं (for °र्यासं). D5 भूतानां शुचि पर्यायं. —[b]) K1.2.4.7 D4.9 मन्यंते (for मन्यते). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 कुरुते भगवानिति; D7 T G1–3.6 M1.5–7 मन्यंते गति (G2 सत्त्व·; M1.5.6 गत) निश्चयात् (M1.5.6 °याः). —[c]) D7 T G1.2.6 M1.5–7 Cv ग्राह्यं; G3 कार्यं (for गम्यं). —[d]) D7 T1 G1–3.6 Cv (gloss: प्रकृतेः) यस्याः; T2 यस्यां (for यस्मात्). K7 D4.9 प्रव्रजेत्; Dn1 प्रभवेत्; T2 प्रकृतः (for °तेः). K1 पुरः; K6.7 V1 B6–9 Dn1.n4 Ds D2–4.6.7 (marg. as in text).8.9 T G1–3.6 M1.5–7 पुनः; B6 (marg.) D5 परं (for परः).

51 [a]) K1.7 D4.5 गातिर्; K6 B6 (marg. as in text).7 Da3.a4 Ds1 D2.6.8 गतं (for गतिं). —[b]) Ś1 K1.2.4 आगंता; K6 आगत्वा (for अ°). Da4 [अ]पि; G1 त्वं (for क्व). K7 B7.9 Da3.a4 D4.8.9 T2 गमिष्यति (for °ष्यसि). D7 T1 अ (D7 त्व) गत्वा त्वगमिष्यसि (sic). —[c]) G6 यावता (for धा°). D6 हातव्यं; G1 हातव्यास्. —[d]) V1 B3 तिष्ठतापि (for °न्नपि). G3 हन्यते; Cpp. तिष्ठति (for हीयते). —T2 om. 51[ef]. D7 T1 G1.2 M5 Kumbh. ed. (for the first time) read 51[ef] after 49. G3.6 read 51[e]–53[f] after 49. —[e]) B6.7 Da3.a4 तदींद्रियाणि; B8 न हींद्रि°; D7 T1 G1–3.6 M5.6 Kumbh. ed. (first time) यमिंद्रि° (for तमिन्द्रि°). —[f]) D5 पंडिताः (for पञ्चधा). ❀ Cn: पञ्चधा पञ्चभिः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृत्याख्यैः प्रकारैः । ❀ —After 51, D7 T1 G1.2 M5 Kumbh. ed. (for the first time, repeating it in its proper place) read 53[ef].

52 For the sequence in G3.6, cf. v. l. 49. —[b]) K7 D4.9 एनं (for आहुः). Da4 प्रजापतिः. —[c]) K6 Dn1 Ds T1 G6 M5 ऋतून्; B0 D3.5.7.9 G1.2 ऋतुं; D2 ऋतुं (for ऋतु·). D3.5 ·मासाश्च (for ·मासांश्च). Ś1 K1.2.4 तु (for च). —[d]) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 दिवसांश्च; K7 D4.9 °सास्तु; D7 T G1–3.6 M1.5–7 °सानि (for °सांस्तु). K7 क्षपास्; Da4 गणास्; D5 क्षपा; D4.9 क्षिपास् (for क्षणांस्).

53 For the sequence in G3.6, cf. v. l. 49. Da3.a4 om. 53[ab]. —[a]) G1 चापराह्णं. K6.7 D6 पूर्वाह्णमपराह्णं च. —[b]) K6 Ds1 M7 इति (for अपि). —[c]) K7 V1 Da4 D4.9 एव; D5 एके (for अपि). —[d]) K6 एके (for एकं). Ds2 D7 T1 G1 अनेकथा (for °कधा). —D7 T1 G1.2 M5 Kumbh. ed. (for the

C. 12. 8142
B. 12. 224. 55
K. 12. 231. 59

बहूनीन्द्रसहस्राणि समतीतानि वासव ।
बलवीर्योपपन्नानि यथैव त्वं शचीपते ॥ ५४
त्वामप्यतिबलं शक्रं देवराजं बलोत्कटम् ।
प्राप्ते काले महावीर्यः कालः संशमयिष्यति ॥ ५५
य इदं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्र स्थिरो भव ।
मया त्वया च पूर्वैश्च न स शक्योऽतिवर्तितुम् ॥ ५६
यामेतां प्राप्य जानीषे राजश्रियमनुत्तमाम् ।
स्थिता मयीति तन्मिथ्या नैषा ह्येकत्र तिष्ठति ॥ ५७
स्थिता हीन्द्रसहस्रेषु त्वद्विशिष्टतमेष्वियम् ।
मां च लोला परित्यज्य त्वामगाद्विबुधाधिप ॥ ५८
मैवं शक्र पुनः कार्षीः शान्तो भवितुमर्हसि ।
त्वामप्येवंगतं त्यक्त्वा क्षिप्रमन्यं गमिष्यति ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

---

first time) read 53ef after 51. T2 reads 53ef after 47. — e) K6 V1 Bo. 6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1 M1. 6. 7 Kumbh. ed. (both times) इति; K7 एव; B3. 9 D7 T1 G2. 3. 6 M5 अभि· (for अव-).

54 b) K7 वासवः. — d) K7 तथैव. Ś1 K1. 2. 4 शतक्रतो (for शचीपते).

55 a) Da4 त्वम् (for त्वाम्). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T2 G3. 6 M1. 5–7 शक्र (for शक्रं). — b) Da3. a4 D2. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 6 देवराज; D6 °राज्यं (for °राजं). V1 महाद्युतिं (for बलोत्कटम्). — c) B8 Da4 T2 महावीर्यं; D7 T1 G1–3. 6 °वीर्यैं; M1. 7 °वीर्यं (for °वीर्यः). — d) G2 काले (for कालः). K6 Ds1 D8 स शमयिष्यति; K7 संदम°; G1 स्वकम°; M1. 6 संशमायिष्यते (for °यिष्यति).

56 a) V1 Da4 यदिदं; D6 स इमं; D7 T1 G1 य इमं (for य इदं). — b) Ds2 स्थितो (for स्थिरो). Da4 भवः. — d) M1. 7 च (for स). Ds1 शक्ये (for शक्यो). B8 Ds2 D7 T1 G1–3. 6 नि· (for ऽति-). K7 V1 D4–6. 9 न शक्यो विनिवर्तितुं.

57 B7 damaged. — a) T2 यम् (for याम्). D5 चेमां; T1 एतान् (for एतां). D7 T1 G2. 3. 6 अपि; G1 अनु- (for प्राप्य). — b) B6 (marg. as in text) Dn1 T2 राज्यश्रियम् (for राज°). K1 अनुत्तमं; B8 इहोद्यतां. — c) T2 M1 स्थिरा (for स्थिता). K7 D5 यन् (for तन्). — d) M1 नैका (for नैषा). K1 (before corr. as in text) क्कापीह; D5 नैकत्र; D7 T1 G1–3. 6 M5 [अ]न्ये° (for ह्ये°).

58 a) D7 T1 G1–3. 6 तु (for हि). — b) D5 इह (for इयम्). — c) K1 मा (for मां). K7 D4. 9 मां लोला संपरित्यज्य. — d) G1 माम् (for त्वाम्). Ś1 K2. 7 D4. 9 T1 G1. 3. 6 आगाद् (for अ°). K4 Da4 विबुधाधिपः.

59 a) Ś1 K1. 2. 4 मनः (for पुनः). K6 कार्यं; Ds1 कार्यः (for कार्षीः). — b) Ds1 भवतुम्. K6 M7 (also as in text) अर्हति (for °सि). — c) G2 त्वम्. V1 Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 T2 एवंविधं; B6. 7 D5 °गता (for °गतं). K6 Bo Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 ज्ञात्वा; D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 हित्वा (for त्यक्त्वा). — d) Da4 गमिष्यसि. — After 59, Kumbh. ed. ins.:

644* कालेन चोदिता शक्र मा ते गर्वः शतक्रतो ।
क्षमस्व कालयोगं तमागतं विद्धि देवप ।
निर्लज्जश्चैव कस्मात्त्वं देवराज विकत्थसे ।
सर्वासुराणामधिपः सर्वदेवभयंकरः ।
जितवान्ब्रह्मणो लोकं को विद्यादागतं गतिम् । [5]

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2–6. 8. 9 M5 बलिवासवसंवादः; M1. 6. 7 बलिवासवसंवादे लक्ष्मीचापलोक्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 50; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 51; Ds1 52; T2 G2 65; M1. 6. 7 49. — *Śloka no.:* Dn1 Ds1 60; Dn4 D8 59.

२१८

भीष्म उवाच ।
शतक्रतुरथापश्यद्बलेर्दीप्तां महात्मनः ।
स्वरूपिणीं शरीराद्धि तदा निष्क्रामतीं श्रियम् ॥ १
तां दीप्तां प्रभया दृष्ट्वा भगवान्पाकशासनः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनो बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ २
बले केयमपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।
त्वत्तः स्थिता सकेयूरा दीप्यमाना स्वतेजसा ॥ ३
बलिरुवाच ।
न हीमामासुरीं वेद्मि न दैवीं न च मानुषीम् ।
त्वमेवैनां पृच्छ मा वा यथेष्टं कुरु वासव ॥ ४
शक्र उवाच ।
का त्वं बलेरपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।
अजानतो ममाचक्ष्व नामधेयं शुचिस्मिते ॥ ५
का त्वं तिष्ठसि मायेव दीप्यमाना स्वतेजसा ।
हित्वा दैत्येश्वरं सुभ्रु तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ६
श्रीरुवाच ।
न मा विरोचनो वेद न मा वैरोचनो बलिः ।
आहुर्मां दुःसहेत्येवं विधित्सेति च मां विदुः ॥ ७ C. 12. 8154 B. 12. 225. 7 K. 12. 232. 7

218

1 ^{a}) T2 तथा (for अथ). — ^{b}) D4 बलदीप्तां; G1 बले दीप्तिं. — ^{c}) Da4 स्वरूपिणां; M7 सुरूपिणीं. — ^{d}) Ś1 निक्रामतीं; K4 निष्क्रामंतीं (for °मतीं). Da4 प्रियं (for श्रियम्). K6. 7 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 निष्क्रामं(Ds1 °ष्क्राम-; D5. 6 °ष्क्रमं)-तीं तदा (D7 T G1–3. 6 M5. 7 °तः) श्रियं.

2 ^{a}) Ś1 K1. 2 सभयं (K2 °यां); K4 सभया (for प्र°). K4 दीप्तां (for दृष्ट्वा). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 तां दृष्ट्वा प्रभया दीप्तां. — ^{d}) Ś1 K1 (before corr.). 4 बडिं (for बलिं).

3 Before 3, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 6. 7 ins. शक्र उवाच; K7 D4. 6. 9 शतक्रतुरु°. — ^{a}) Ś1 K1 (before corr.). 4 बडे (for बले). M6. 7 अपाक्रांता (for अप°). — D7 G2 om. (hapl.) 3^c–5^b. G1 reads 3^{cd} on marg. M1. 6. 7 repeat 3^{cd} after 5^{ab}. — ^{c}) T1 G3. 6 त्वयि (for त्वत्तः). Ś1 K1 सु- (for स-).

4 D6. 7 G2 om. 4 (for D7 G2, cf. v. l. 3). T1 om. (hapl.) 4^a–6^b. G1 om. 4^a–5^b. K2 बडिर् (for बलिर्). — ^{a}) D8 om. from मासुरीं up to तथा (in 31^c). D5 मानुषीं (for आसुरीं). — ^{b}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 D3. 4 देवीं (K6 Da4 °वी) (for दैवीं). K6. 7 Dn1 T2 G3. 6 M7 च न (by transp.); V1 नैव. — ^{c}) Da4 D5 [ए]तां (for [ए]नां). Ś1 K1. 2. 4 पृच्छमानो (for पृच्छ मा वा). K6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 9 M1. 6 त्वमेनां पृच्छ वा मा वा.

5 D7 G1. 2 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3, 4). D8 T1 om. 5 (cf. v. l. 4). D6 reads 5^{ab} twice. — ^{a}) Ś1 बडेर्. D6 (first time) उपाक्रांता; D6 (second time) अपा° (for अप°). — ^{b}) V1 B6 (marg.). 9 राजमाना (for रोच°). D6 (first time) [अ]नु मानुषीं; D6 (second time) शिखंडिनि. ❀ Ca: शिखण्डिनी तनुतरकेशवती ॥ Cp: उन्नतकेशबन्धवती ॥ Cv: रम्यचूडावती । ❀ — After 5^{ab}, M1. 6. 7 repeat 3^{cd}. — ^{d}) K1 om. from शु up to चक्ष्व (in 6^d).

6 K1 om. up to चक्ष्व (cf. v. l. 5). D8 om. 6; T1 om. 6^{ab} (for both, cf. v. l. 4). — ^{a}) D7 T2 G1. 2 नानु-; G3. 6 M1. 5–7 का नु (for का त्वं). Dn1 D3 मामेव; Dn4 D2. 5 मामेवं (for मायेव). — ^{b}) G1 स्वचेतसा (for स्वतेजसा). — ^{c}) Bom., Kumbh. ed. दैत्यवरं (for दैत्येश्वरं). T1 तत्र; G2 सुभ्रु (for सुभ्रु). — ^{d}) D7 T1 G1–3. 6 त्वं (for तन्). K6. 7 Dn1. n4 D2. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पृच्छतः (for तत्त्वतः).

7 D8 om. 7 (cf. v. l. 4). K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). — ^{a}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मां (for मा). G1 विरोचने. — ^{b}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 नायं (for न मा). G1 वैरोचने. Ś1 K1 (before corr.) बडिः; D7 G2. 3. 6 बली. — After 7^{ab}, M5 reads 8^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 Ds1 मा (for मां). T1 G1–3. 6 M5–7 दुःषहा (G2 °हं) (for दुःसहा). K7 D4. 6. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5. 6 [इ]त्येवं; G2 चेति (for

C. 12. 8155
B. 12. 225. 8
K. 12. 232. 8

भूतिर्लक्ष्मीति मामाहुः श्रीरित्येवं च वासव ।
त्वं मां शक्र न जानीषे सर्वे देवा न मां विदुः ॥ ८

शक्र उवाच ।
किमिदं त्वं मम कृते उताहो बलिनः कृते ।
दुःसहे विजहास्येनं चिरसंवासिनी सती ॥ ९

श्रीरुवाच ।
न धाता न विधाता मां विदधाति कथंचन ।
कालस्तु शक्र पर्यायान्मैनं शक्रावमन्यथाः ॥ १०

शक्र उवाच ।
कथं त्वया बलिस्त्यक्तः किमर्थं वा शिखण्डिनि ।
कथं च मां न जह्यास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिस्मिते ॥ ११

श्रीरुवाच ।
सत्ये स्थितास्मि दाने च व्रते तपसि चैव हि ।
पराक्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः ॥ १२
ब्रह्मण्योऽयं सदा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
अभ्यसूयद्ब्राह्मणान्वै उच्छिष्टश्चास्पृशद्घृतम् ॥ १३

[इ]त्येवं). ❀ Cp : दुःसहा, यस्या योगात् शत्रूणां दुःसहो भवति, अथ वा सर्वैर्दुःखेन सह्यते । ❀ — d) Ś1 K1. 2. 4. 7 D7. 9 T G1. 3. 6 विवित्से(K1 °त्सि)ति ; D5 विधित्सति ; M1. 5–7 वि(M5 श्री)वत्सेति (for विधि°). D5 न (for च). V1 Bo पुनः (for विदुः). Da4 विधिसेवितमां विदुः. ❀ Cp : विधित्सेति च यस्या योगात् कर्तुमिच्छायां सत्यां दक्षः स्यात् ॥ Cs : लब्धुमिष्यत इति विधित्सा । ❀

8 D8 om. 8 (cf. v. l. 4). — a) M1. 6 भूति- (for भूतिर्). Ś1 K1. 2. 4 श्रीरिति (for लक्ष्मीति). — b) Ś1 K1. 2. 4 विवित्सेति ; D5 श्रीर्विचेति (for श्रीरित्येवं). K7 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 एव (for एवं). K4 Da4 वासवः ; D7 T1 G1–3. 6 M5 नामतः ; T2 M1. 6. 7 मानद (for वासव). — Ś1 K1. 2. 4 om. 8cd ; M5 reads it after 7ab. — c) Ds2 transp. त्वं and मां.

9 D8 om. 9 (cf. v. l. 4). — b) Ś1 K1 (before corr.). 2. 4 वै बडेः (for बलिनः). — For 9ab, K7 D4. 6. 9 subst. :

645* यद्गुणेषु च लुब्धासि बलेरपनयस्तु कः ।

— c) T G1–3. 6 M1. 5–7 दुःषहे (for दुःसहे). D6 यजहासि ; G1. 2 विजहाति (for °हासि). — d) K6 T2 चिरं ; G1 M7 चीर- (for चिर-). K7 -संवासनी ; Da3. a4 -संवादिनी (for °सिनी). G1 सति.

10 D8 om. 10 (cf. v. l. 4). T2 om. (hapl.) 10–11. K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). — a) Dn1 नो (for the first न). K7 D4. 9 च ; D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 वा (for मां). — b) Da4 कथं च नः. — c) D6 कामस् (for कालस्). K2. 4. 6 V1 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 8 M1. 5–7 पर्यागान् ; K7 D4. 9 °यं (for °यान्). D7 T1 G1–3. 6 काले तु पर्यगामेवं. — d) D7 T1 G2. 3. 6 मैव (for मैनं). K7 D4. 6. 9 मा मन्ये-थास्त्वमन्यथा.

11 D8 T2 om. 11 (cf. v. l. 4, 10). G2 om. the ref. — a) Ś1 K1 (before corr.) बडिस्त्यक्तः ; D7 T1 G1–3. 6 परित्यक्तः. — b) K2. 4 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn4 G1 M7 शिखंडिनी. — c) V1 D7 T1 G1–3 न (for च). K1. 2 M1. 6. 7 मा (for मां). V1 च (for न).

12 D8 om. 12 (cf. v. l. 4). T2 G2 om. the ref. K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). — a) K7 D4. 9 वचसि (for स्थितास्मि). D4 दामे (for दाने). — b) Da4 व्रजे (for व्रते). Da4 Ds1 वा (for च). K6. 7 V1 Bo. 7. 8 Da4 Ds D2–6. 9 G6 ह (for हि). — d) V1 B8 परिहीनस् ; Bo D5 पराधीनस् ; Da4 परालीवस् (sic) (for °चीनस्). Ś1 K1. 2 त्वत्तो (for ततो). Ś1 K1 (before corr.) बडिः (for बलिः).

13 D8 om. 13 (cf. v. l. 4). Da3. a4 om. 13ab. — a) Ds1 [s]हं (for ऽयं). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 M5 पुरा ; K7 D4. 9 यदा (for सदा). — b) D4 यतेंद्रियः (for जितेन्द्रियः). — c) K6 Ds1 T2 M1. 5–7 अभ्यसूयन् ; K7 D4. 9 अभ्या(K7 °भ्य)-सूया(D9 °य)द् ; D7 T1 G1–3. 6 अग्निजयं. Ś1 K1. 2 ब्राह्मणेभ्य ; K4. 6 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 °णानाम् (for °णान्वै). D7 यैद् (for वै). — d) D6 उच्छिष्टं च ; D7 T1 G1–3. 6 उपासि(G1 °य)त्वा (for उच्छिष्टश्च). Ds1 [अ]स्पृशन्. K6 T1 G3. 6 व्रतं ; G1 दिवं (for घृतम्).

14 D8 om. 14 (cf. v. l. 4). — a) K7 गत- (for यज्ञ-). K1 परो ; K6 V1 B6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 सदा ; Da4 यदा (for पुरा). — b) K6 B9 Ds G2 M1. 5–7 स्वयं ; K7 Da3. a4 D5. 7. 9 (also as in text) G1 ह्ययं ; T1 G3. 6 [s]न्वहं ; T2 त्वयं (for [ह्]यम्). K1 मामेव जयतेभ्ययं. — c) K6 लोक- ;

यज्ञशीलः पुरा भूत्वा मामेव यजतेत्ययम् ।
प्रोवाच लोकान्मूढात्मा कालेनोपनिपीडितः ॥ १४
अपाकृता ततः शक्र त्वयि वत्स्यामि वासव ।
अप्रमत्तेन धार्यास्मि तपसा विक्रमेण च ॥ १५
शक्र उवाच ।
अस्ति देवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् ।
यस्त्वामेको विषहितुं शक्नुयात्कमलालये ॥ १६
श्रीरुवाच ।
नैव देवो न गन्धर्वो नासुरो न च राक्षसः ।
यो मामेको विषहितुं शक्तः कश्चित्पुरंदर ॥ १७
शक्र उवाच ।
तिष्ठेथा मयि नित्यं त्वं यथा तद्ब्रूहि मे शुभे ।
तत्करिष्यामि ते वाक्यमृतं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १८
श्रीरुवाच ।
स्थास्यामि नित्यं देवेन्द्र यथा त्वयि निबोध तत् ।
विधिना वेददृष्टेन चतुर्धा विभजस्व माम् ॥ १९
शक्र उवाच ।
अहं वै त्वा निधास्यामि यथाशक्ति यथाबलम् ।
न तु मेऽतिक्रमः स्याद्वै सदा लक्ष्मि तवान्तिके ॥ २०
भूमिरेव मनुष्येषु धारणी भूतभाविनी ।

C. 12. 8168
B. 12. 225. 21
K. 12. 232. 21

T1 लोभान् (for लोकान्). B9 मूलात्मा (for मूढात्मा). M1. 5-7 ततः प्रहाय मूढात्मा. — [d]) D5 काले च (for कालेन). K2 [उ]परि (for [उ]पनि-). B9 -पीडिताः.

15 D8 om. 15 (cf. v. l. 4). — [a]) K4 अपाकृतां; Da4 अपराकृता (sic); D5 अपाहृता; D7 T G1-3. 6 अपक्रांता (D7 °तस्) (for अपाकृता). D4. 9 शक्रस्. — [c]) K7 V1 B6-8 Da4 D4-7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 अप्रमादेन (for °मत्तेन).

16 D8 om. 16 (cf. v. l. 4). — [a]) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 नास्ति; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 कोस्ति (for अस्ति). — [b]) D5 पूर्व- (for सर्व-). — [c]) G6 कस् (for यस्). Da3 त्वम् (for त्वाम्). K6 B6-8 Dn1. n4 Ds1 D3 विसहितुं (for विष°). — [d]) K7 कमलालया.

17 D8 om. 17 (cf. v. l. 4). K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). — [a]) K7 D6. 9 न स (for नैव). Ś1 K4 दैवो (for देवो). — [b]) K7 D9 सुरो; Da4 [अ]सूरो. Da4 transp. न and च. G3 राक्षसी. B8 नासुरोरगराक्षसाः. — [c]) K6 B6. 7 Dn1 Ds1 D2 विसहितुं. — [d]) B6-9 Da3. a4 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 transp. श(B8 यु)क्तः and कश्चित्. Da4 पुरंदरः.

18 D8 om. 18 (cf. v. l. 4). — [a]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2. 4 मम (for मयि). Da4 D4 G2 नित्यत्वं; Ds1 त्वं नित्यं (by transp.). — [b]) K1 यथा वा; V1 B0 यथावद्; G3. 6 यथा हि (for यथा तद्). — [d]) K4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 9 M1 ऋतं तद् (M1 तं); D7 T1 G1-3. 6 नानृतं (for ऋतं त्वं). Ś1 K1. 2 B6 (marg. as in text) कर्तुम् (for वक्तुम्).

19 D8 om. 19 (cf. v. l. 4). K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). — [a]) D5 दैवेंद्र (for देवेन्द्र). — [b]) M1 निबोधत (for °ध तत्). — [c]) Ś1 K1. 2 T2 M1. 6 देव- (for वेद-). — [d]) Ś1 K1. 2 मा; Da4 corrupt (for माम्).

20 D8 om. 20 (cf. v. l. 4). V1 reads the ref. on marg. — [a]) K6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-7. 9 T G1-3. 6 M1. 5. 6 त्वां (for त्वा). K7 V1 B0 (marg.). 8 Ds2 (before corr.) D4. 5. 9 M1. 6. 7 Ca विधास्या(D9 °स्या)मि; Da4 विधास्यंति (for निधास्यामि). ❀ Ca: विधास्यामि साधयिष्यामि। ❀ — [b]) Da4 विधास्यंति; D7 T1 G1-3. 6 यथातत्त्वं (for °शक्ति). K1 यथाफलं; D5 बलाबलं (for यथाबलम्). — [c]) Da4 न तु (for न तु). — [d]) D7 T G1-3. 6 तथा (for सदा). D7 T1 G1-3. 6 M1. 6 लक्ष्मीस् (for लक्ष्मि). K2. 4 G1. 2 तथा (for तव).

21 D8 om. 21 (cf. v. l. 4). — [a]) Da4 भूमेर्. B6 (marg.) एषा; T2 एषु; G1. 2 एष (for एव). — [b]) K4. 6 V1 B8. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2 G1. 3 धारिणी; K7 D4. 5. 9 M6. 7 धरणी (for धा°). D7 T G1-3. 6 सर्व- (for भूत-). K1 -भाविणी; K7 D4. 6. 9 T G2. 3. 6 M5-7 -भावनी (for -भाविनी). M1 द्रवंत्यपरिधारिणी. — [c]) M1 तास् (for सा). K6 पादे; G1 पदं. Da4 तितीक्षेव; M1 तितिक्षंताम्; M7 तितिक्षेते. — M1 om. (hapl.) 21[d]-23[c]. — [d]) Da3 इति (for हीति). T2 तुर्ति (for मतिः).

22 D8 M1 om. 22 (cf. v. l. 4, 21). K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). — [a]) K4 D6 G1. 2 निहतः (G1 °ता);

C. 12. 8168
B. 12. 225. 21
K. 12. 232. 21

सा ते पादं तितिक्षेत समर्था हीति मे मतिः ॥ २१

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयं भूमौ प्रतिष्ठितः ।
द्वितीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २२

शक्र उवाच ।

आप एव मनुष्येषु द्रवन्त्यः परिचारिकाः ।
तास्ते पादं तितिक्षन्तामलमापस्तितिक्षितुम् ॥ २३

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयमप्सु प्रतिष्ठितः ।
तृतीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २४

शक्र उवाच ।

यस्मिन्देवाश्च यज्ञाश्च यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
तृतीयं पादमग्निस्ते सुधृतं धारयिष्यति ॥ २५

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयमग्नौ प्रतिष्ठितः ।
चतुर्थं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २६

शक्र उवाच ।

ये वै सन्तो मनुष्येषु ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
ते ते पादं तितिक्षन्तामलं सन्तस्तितिक्षितुम् ॥ २७

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयं सत्सु प्रतिष्ठितः ।
एवं विनिहितां शक्र भूतेषु परिधत्स्व माम् ॥ २८

शक्र उवाच ।

भूतानामिह वै यस्त्वा मया विनिहितां सतीम् ।

M_5 विहितः (for नि°). — [b]) Bo सत्सु (for भूमौ). G_2 प्रतिष्ठितं. — [c]) Bo तृतीयं (for द्वि°). V_1 transp. पादं and मे. — [d]) $K_{2.7}$ सं- (for सु-).

23 D_8 om. 23 (cf. v. l. 4). M_1 om. 23[abc] (cf. v. l. 21). — [b]) K_7 $D_{4.9}$ द्रवत्यः; D_7 T $G_{1-3.6}$ द्रवंति. K_6 V_1 B_6 (marg. as in text).8 Da_3 $Dn_{1.n4}$ D_s $D_{2.3.5}$ Cp -चारिणीः; Bo.7.9 -चारिणी; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{5.7}$ -धारणे; M_6 -धारिणी (for -चारिकाः). — [c]) K_1 तितिक्षंतम्; D_5 तितीक्षंताम्. — [d]) D_7 तितीक्षितुं.

24 D_8 om. 24 (cf. v. l. 4). Da_4 om. the ref. — [a]) D_4 om. from हितः up to यस्मिन् (in 25[a]). D_6 G_2 निहतः (for निहितः). K_7 पादौ (for पादो). — [b]) K_4 प्रतिष्ठिताः. — [c]) M_1 द्वितीयः (for तृतीयं). K_4 चक्र- (for शक्र). V_1 transp. पादं and मे.

25 D_8 om. 25 (cf. v. l. 4). D_4 om. up to यस्मिन् (cf. v. l. 24). — [a]) $K_{4.6}$ V_1 Bo.6–9 $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_s $D_{2.3.5}$ T_2 M_5 वेदाश्च; D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ यज्ञाश्च (for देवाश्च). K_7 $D_{4.6.7.9}$ T_1 $G_{1-3.6}$ वेदाश्च (for यज्ञाश्च). — [b]) K_6 Bo.6–9 $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_s $D_{2.3.5.7}$ T $G_{2.3.6}$ M_5 देवाः; K_7 $D_{4.6.9}$ G_1 यज्ञाः (for वेदाः). — [c]) K_7 तृतीय- (for °यं). B_9 om. पाद. $Ś_1$ $K_{1.2}$ च (for ते). — [d]) B_6 स्वधृतं; D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ सुवृत्तं; T_2 सुभृतं (for सुधृतं).

26 D_8 om. 26 (cf. v. l. 4). — [a]) Da_4 ते (for मे). K_4 निहित-; D_6 G_2 निहतः. — [c]) G_2 चक्र- (for शक्र). K_6 यदि मे; V_1 मे पादं (by transp.). — [d]) K_7 सं- (for सु-).

27 D_8 om. 27 (cf. v. l. 4). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Da_4 D_6 ब्राह्मणाः (Da_4 °णः; D_6 °ण्याः) (for ब्रह्मण्याः). — [c]) D_5 ते वै; D_7 ये ते; T_1 $G_{1-3.6}$ एते; M_6 ततो (for ते ते). M_6 वादं (for पादं). K_6 तितिक्षंतीम्. — [d]) K_6 तितीक्षितुं.

28 K_1 D_8 om. 28 (for D_8, cf. v. l. 4). — [a]) Dn_4 निर्मितः; D_6 निहतः; M_7 निहितं (for °तः). — [b]) G_1 प्रतिष्ठितं. — [c]) $K_{4.6}$ Bo Da_3 $Dn_{1.n4}$ D_s $D_{2.3}$ $M_{1.7}$ हि; D_7 T $G_{1-3.6}$ सु- (for वि-). K_6 T_2 निहितं; D_7 T_1 G_2 $M_{1.6}$ -निहिताः (M_6 °तः); G_1 -निहताः (for -निहितां). — [d]) $Ś_1$ K_2 विनिधत्स्व; D_4 G_1 परिधश्च (G_1 °स्व) (for °धत्स्व).

29 D_8 om. 29 (cf. v. l. 4). K_1 om. the ref. — After the ref., Kumbh. ed. Cv ins.:

646* भूमिशुद्धिं ततः कृत्वा सद्भिः संतर्पयन्ति ये ।
भूतानि च यजन्त्यग्नौ तेषां त्वमनपायिनी ।
ये क्रियाभिः सुरक्ताभिर्हेतुयुक्ताः समाहिताः ।
ज्ञानवन्तो विवत्सायां लब्धा माद्यन्ति योगिनः ।

[(L. 4) ❀ Cv : माद्यन्ति संतोषं कुर्वन्ति । ❀]

— [a]) K_6 V_1 Bo.6–9 $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_s $D_{2.3}$ transp. वै and यस्. $K_{1.4}$ V_1 Bo.6–9 $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_s

उपहन्यात्स मे द्विष्यात्तथा शृण्वन्तु मे वचः ॥ २९
भीष्म उवाच ।
ततस्त्यक्तः श्रिया राजा दैत्यानां बलिरब्रवीत् ।
यावत्पुरस्तात्प्रतपेत्तावद्वै दक्षिणां दिशम् ॥ ३०
पश्चिमां तावदेवापि तथोदीचीं दिवाकरः ।
तथा मध्यंदिने सूर्यो *अस्तमेति यदा तदा ।
पुनर्देवासुरं युद्धं भावि जेतास्मि वस्तदा ॥ ३१
सर्वाँल्लोकान्यदादित्य एकस्थस्तापयिष्यति ।
तदा देवासुरे युद्धे जेताहं त्वां शतक्रतो ॥ ३२
शक्र उवाच ।
ब्रह्मणास्मि समादिष्टो न हन्तव्यो भवानिति ।
तेन तेऽहं बले वज्रं न विमुञ्चामि मूर्धनि ॥ ३३
यथेष्टं गच्छ दैत्येन्द्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ।
आदित्यो नावतपिता कदाचिन्मध्यतः स्थितः ॥ ३४
स्थापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्वयंभुवा ।
अजस्रं परियात्येष सत्येनावतपन्प्रजाः ॥ ३५

C. 12. 8183
B. 12. 225. 35
K. 12. 232. 40

D2. 3. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 त्वां (for त्वा). K7 D4–6. 9 भूतेषु तु मया यस्त्वाम्. — [b]) K7 D4–6. 9 एवं (for मया). D5 सु- (for वि-). K4. 7 -निहतां (for -विहितां). — [c]) B3 ते (for मे). K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3 ध्वंस्यस्; K7 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 द्वेष्यस्; V1 B3 हिंस्यस्; B6 (marg.) D5 वध्यस् (for द्विष्यात्). — [d]) K7 D4–6. 9 तस्मात् (for तथा).

30 D8 om. 30 (cf. v. l. 4). K6. 7 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 D3 D2–6. 9 M5 om. the ref. — After the ref., Kumbh. ed. Cv ins.:

647* तथेति चोक्त्वा सा भ्रष्टा सर्वलोकनमस्कृता ।
वासवं पालयामास सा देवी कमलालया ।

[(L. 1) Cv वत्सा (gloss: कुमारी श्रीवत्सरूपा वा) (for भ्रष्टा).]

— [a]) K7 D4. 6. 9 राजन् (for राजा). — [b]) K7 D4. 6. 9 पतिर् (for बलिर्). — Before 30[cd], K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2–6. 9 T2 M1. 6. 7 ins. बलिरुवाच. — [c]) D6 प्रतिपत् (for प्रतपेत्).

31 D8 om. up to तथा (cf. v. l. 4). — [a]) Da4 पश्चिमा. — [b]) Da4 तथो दिवि (for तथोदीचीं). — [c]) D8 मध्य- (for मध्यं-). Ds1 -दिन- (for -दिने). — [d]) Ś1 K1. 2 चास्तम्; K4 B6 (orig.) Da4 T G1. 3 M1. 5–7 Cv [s]थास्तम्; K6. 7 V1 Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3 Dn1. n4 D3 D2–6. 8. 9 Ca. p नास्तम्; D7 G6 [s]-धास्तम्; G2 यथा (for *अस्तम्). T G1 यथा (for यदा). D9 om. तदा. ❋ Ca. p: मध्यंदिने नास्तमेति, न शान्तकिरणो भविष्यति, अत्यन्ततेजोमाली लोकदाहाय भावी ॥ Cv: सूर्योऽथास्तम्, उदयमारभ्यास्तमयपर्यन्तं चतुर्दिक्षु तपन्सूर्यो यदा मध्यंदिने अस्तं, प्रभाया अल्पतामेति तदा काले। स कालो विपरीतत्वादसुरजयकाल इति भावः। ❋ — [e]) Ś1 K1. 2. 4 पुरा (for पुनर्). K7 देवासुरे. B9 om. युद्धं. — [f]) M7 (sup. lin. as in text) भवेज् (for भावि). K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 वै; B8 ते (for वस्).

32 [a]) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 सर्व- (for सर्वाँल्). D5 T2 M1. 6 यथा (for यदा). — [b]) K4 एकतः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मध्यस्थः (for एकस्थस्). K4. 6. 7 Da4 T G1. 2. 6 M6 स्थापयिष्यति (for ताप°). — [c]) D7 T1 G1–3. 6 तस्मिन् (for तदा). B9 देवासुरैर्. — [d]) Ś1 K1. 2. 4 V1 वि-जेताहं; B6–9 M1. 6 जेताहं वै (B8 ते; M1. 6 त्वा); D7 T G1–3. 6 जेता त्वाहं (for जेताहं त्वां).

33 [a]) K7 ब्राह्मणोस्मि (for ब्रह्मणास्मि). G2 सदा-दिष्टो (for समादिष्टो). — [c]) Ś1 K1 (before corr.) वडे (for बले). — [d]) K7 D4. 6. 9 मुंचाम्यद्य; D7 T1 G1–3. 6 मुंचामि तु (for विमुञ्चामि).

34 [a]) Ś1 K1. 2 यथेच्छं; Da4 यथेंद्रं (for यथेष्टं). Da4 दैत्येंद्रं. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 तिष्ठ वा त्वं (for स्वस्ति तेऽस्तु). Da4 D4 महासुरः (D4 °रं). — [c]) Dn1 नैव; D7 T G1. 3. 6 M5 (sup. lin.). 7 नाति-; G2 M1. 5 (orig.). 6 नाभि-; Ca नाव- (as in text). — [d]) Ś1 K1. 2 मध्यगः; T2 °वत् (for °तः). K7 D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 कदाचिन्मध्यमास्थितः.

35 [c]) Dn1 Ds1 परिपाति (for परियाति). T G3 M5. 7 अर्कस्; G1 एकस् (for एष). Ś1 K1. 2. 4 अजस्रं परियायाद्धि; D7 G6 °स्रमपयादर्कस्; G3 M1. 6 °स्रं पर्यटं (G3 °या)त्यर्कस्. — [d]) Bo [अ]वतपत्; B3 वितपन्; D5. 6 [अ]त(D6 °ता)पयन् (for [अ]वतपन्). Ś1 K1. 2. 4 इत्यंते नातपत्प्रजाः; K7 D4. 9 एति वा तापयन्प्रजाः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तेजसा प्रतपन्प्रजाः.

C. 12. 8184
B. 12. 225. 36
K. 12. 232. 40

अयनं तस्य षण्मासा उत्तरं दक्षिणं तथा ।
येन संयाति लोकेषु शीतोष्णे विसृजन्रविः ॥ ३६
भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्तु दैत्येन्द्रो बलिरिन्द्रेण भारत ।
जगाम दक्षिणामाशामुदीचीं तु पुरंदरः ॥ ३७
इत्येतद्बलिना गीतमनहंकारसंज्ञितम् ।
वाक्यं श्रुत्वा सहस्राक्षः खमेवारुरुहे तदा ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

भीष्म उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शतक्रतोश्च संवादं नमुचेश्च युधिष्ठिर ॥ १
श्रिया विहीनमासीनमक्षोभ्यमिव सागरम् ।
भवाभवज्ञं भूतानामित्युवाच पुरंदरः ॥ २
बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्द्विषतां वशमागतः ।
श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३
नमुचिरुवाच ।
अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति नास्ति शोके सहायता ॥ ४

---

36 a) K2 अनयं; B6. 9 अयने (for °नं). Ś1 K1. 2 षाण्मास; K4 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 षण्मासान्; K7 D4. 6. 9 T2 M7 षण्मासम्; G1 °साद् (for °सा). — b) B6 तदा (for तथा). — c) D7 T1 G1–3. 6 M7 तेन (for येन). K7 संयांति. — d) K2. 4 शीतोष्णो; Da4 शितोष्णे. K7 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 6. 9 M1. 5. 6 विभजन् (for विसृ°).

37 b) Da4 भारतः. — c) D6 आसम् (for आशाम्). — d) K7 Da4 उदिची (Da4 °चि). D4 पुरंदर. ❀ Cs: दक्षिणामाशां पातालं ... उदीचीं स्वर्गम् । ❀

38 a) K6 Ds D3 एवं (for एतद्). Ś1 बडिना (for बलिना). — b) Ś1 K1 -संयुतं; K2 (*sup. lin.*) -संयंतं; B6. 9 Da3. a4 G1 -संज्ञकं (G1 °तं); Ds1 -संज्ञिते; D5 -संज्ञिकं (for °तम्). — d) K7 तथा; D5 ततः (for तदा). K6 V1 B0 Ds D3 स्वर्गमारुरुहे तदा.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 V1 B0. 6. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M7 श्रीसंनिधानं; K7 शक्रबलिसंवादः; B8 Da3. a4 बलिवासवसंवादे श्रीसंनिधानं; D4. 9 बलिवासवसंवादे श्रीसंनिवेशः; D5. 6 श्रीवासवसंवादः; D7 G2. 3. 6 बलिवासवसंवादः समासः; M1. 6 बलिवासवसंवादे श्रीनिधानं; M5 बलिवासवसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 52; Dn4 Ds2 51; Ds1 53; T2 G2 66; M1. 6. 7 50. — *Śloka no.:* Dn1 38; Dn4 37.

219

Before 1, Kumbh. ed. ins. :

648* युधिष्ठिर उवाच ।
व्यसनेषु निमग्नस्य किं श्रेयस्तद्ब्रवीहि मे ।
भूय एव महाबाहो स्थित्यर्थं तं ब्रवीहि मे ।

1 a) V1 B6–9 Da4 [अ]पि (for [ए]व). — d) Da4 युधिष्ठिरः.

2 K7 D4. 9 om. (hapl.) 2^{a}–3^{b}. Da4 repeats 2^{ab} after 3^{ab}. — a) Da4 (second time) आश्रीनम् (for आसी°). — c) ❀ Ca. n: भवाभवज्ञं उत्पत्तिप्रलयज्ञम् । ❀ — d) B7 पुरंदर.

3 K7 D4. 9 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). Before 3, D5. 6 T2 M1. 6. 7 ins. शक्र उवाच. — a) T2 बद्धं; G3 बद्ध- (for बद्धः). K6 परैश् (for पाशैश्). K4 श्रुतः; M1 च तत् (for च्युतः). — After 3^{ab}, Da4 repeats 3^{ab} and om. 3^{cd}. — c) K6 विहीन (for °नो). — d) K2 D7 T1 G3. 6 शोच्योस्याहो; G1 शोचोस्यहो (for शोचस्याहो).

4 D8 नशुचिर् (for नमु°). — a) K7 अनिवार्यं; Da4 D4 G6 अनवाप्य; M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text)

तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ।
संतापाद्भ्रश्यते रूपं धर्मश्चैव सुरेश्वर ॥ ५
विनीय खलु तद्दुःखमागतं वैमनस्यजम् ।
ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता ॥ ६
यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तदैवास्य प्रसीदन्ति सर्वार्था नात्र संशयः ॥ ७
एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता ।
तेनानुशिष्टः प्रवणादिवोदकं
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ८
भावाभावावभिजानन्गरीयो
जानामि श्रेयो न तु तत्करोमि ।
आशासु धर्म्याः सुहृदां सुकुर्व-
न्यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ९
यथा यथास्य प्राप्तव्यं प्राप्नोत्येव तथा तथा ।
भवितव्यं यथा यच्च भवत्येव तथा तथा ॥ १०

C. 12. 8197
B. 12. 226. 10
K. 12. 233. 11

°वाप्यश्च (for °वाप्यं). K4.6 V1 B0.6.7.8 (marg.).9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 अनिवार्येण (B6.9 °र्वाप्येन) शोकेन. —b) K6 B7.8 (marg.) -पद्यते; K7 D4.9 -ताप्यते; D7 T G1-3.6 M1.5-7 -शुष्यति (for -तप्यते). —c) Ś1 K2.4 प्रतुष्यंति (for प्रहृ°). —d) K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 transp. नास्ति and शोके. D4.9 सहायिता (for °यता). ❀ Cn: सहायता शोकस्य दुःखापनोदे हेतुत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ Cs: नष्टस्यैश्वर्यादेः प्राप्तौ न शोकः सहकारी । ❀

5 a) B6 (marg. as in text).7.9 Da3.a4 D5 तस्मिन् (for तस्मात्). —b) Ś1 K1.2 एव (for ह्येव). —c) K7 भ्रंश्यते. — After 5abc, K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 ins.:

649* संतापाद्भ्रश्यते श्रियः ।
संतापाद्भ्रश्यते चायुर्.
[(L. 1) B0 श्रियं.]

—d) G2 धर्मं. K7 D4.6.9 सुरोत्तम (for सुरेश्वर).

6 a) Da4 T2 तं; Ds1 तु (for तद्). D5 विभो कथं नु ते दुःखम्. ❀ Cn.p.s: विनीय निरस्य (Cp: खण्डयित्वा) । ❀ —b) Ś1 K2.4 वै मनः स्वकं; K1 D7 T G1-3.6 M1.5-7 वै मनःसुखं; Da3.a4 वैमनःस्वजं (for °स्यजम्). —c) T2 यतव्यं (for ध्या°). V1 B0.7 Da3 कृत्यं; Da4 नूत्यं; Dn4 दूष्यं (for हृद्यं). —d) V1 B8 सु-; D7 T1 G1-3.6 वै (for सं-). D6 -विधानता.

7 a) K6 B0 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 यदा यदा (for यथा यथा). —c) K1 D4.6.9 तदेवास्य; K6 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तदा तस्य; D7 T G1-3.6 M1.5-7 तथैवास्य (for तदै°). K6 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G1-3.6 M1.5-7 प्रसिध्यंति (for प्रसीदन्ति). V1 B6-9 Da3.a4 D5 तथा तथा हि (V1 B6 [marg.].7-9 °थास्य) सिध्यंति; B0 तदा तदास्य सि°. —d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2.4 यथार्था; B9 सर्वथा (for सर्वार्था).

8 = (var.) 2.57.8. —b) D6 शयनं (for शयानं). Da4 गर्भे शयानाच्छ्रेयो न तु तद्वै करोमि आशा (sic). —c) D4 om. from शिष्टः up to न तु (in 9b). K6.7 B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8.9 -युक्तः (for -शिष्टः). Ś1 K1.2.4 प्रवदाद्; D6 ब्रह्मणाद्; G1 प्रणवाद् (for प्रवणाद्). ❀ Ca: प्रवणात् निम्नात् निम्नमुद्दिश्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । ❀ —d) B7 damaged; D6 [s]स्मि (for ऽस्मि). K7 M5 करोमि; D7 T1 G1.3.6 M1.6.7 भवामि (for वहामि).

9 D4 om. up to न तु (cf. v. l. 8). K7 Da4 D5.7 om. (hapl.) 9; V1 reads it on marg. —a) K4 D9 भवाभवं; B0 Da3 Ds2 D3 Cn भवाभवौ; D8 भवाभवैश्च; Cnp भावाभावाव् (as in text). K4.6 V1 B0.6-8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8.9 त्व(D9 त्वा)भिजानन्; B3 (marg.).9 त्यजति जानन् (B9 जनो); D6 चाभिजा° (for अभिजा°). Ś1 K1.2 भावा भवंत्यामिजन्यं गरीयो. —b) D6 ज्ञानाद्वै; M1.5.6 ज्ञानात् (for जानामि). K1 श्रियो. K4 Cs तद्वै (for तत्). K6 B0.6-9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 ज्ञानाच्छ्रेयो न तु तद्वै करोमि. —c) Ś1 K2 आशाः सुशर्म्याः; K1 आशाः सुशंयः; K4 B6 (marg.).9 आशासु शर्म्या; D4.9 °सु सर्वा; D6 M5 °सु धर्मा; T1 G3.6 आशां सुधर्म्यां; T2 आशास्तु धर्म्याः; G1.2 आशाः सुधर्म्यां (G2 °र्मां); M6 आशासु हर्म्या (for °सु धर्म्याः). K6 B0.6-8 Da3 Dn1.n4 Ds D2-4.6.8.9 सुप(B7 °क)रा; B9 T2 M1.5-7 सुहृदा (for °दां). K1 उक्तवं कुर्वन् (sic); B9 [आ]शु कु°; T1 G3.6 स कु° (for सुकु°). —d) D4.6.9 M5 करोमि; T2 G1.2 M1.6.7 भवामि (for वहामि).

10 V1 om. (hapl.) 10ab. —b) Da4 एवं (for एव). D6 यथा यथा. — K6.7 Ds1 om. (hapl.) 10cd.

C. 12. 8198
B. 12. 226. 11
K. 12. 233. 12

यत्र यत्रैव संयुङ्क्ते धाता गर्भं पुनः पुनः ।
तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ॥ ११
भावो योऽयमनुप्राप्तो भवितव्यमिदं मम ।
इति यस्य सदा भावो न स मुह्येत्कदाचन ॥ १२
पर्यायैर्हन्यमानानामभियोक्ता न विद्यते ।
दुःखमेतत्तु यद्द्वेष्टा कर्ताहमिति मन्यते ॥ १३
ऋषींश्च देवांश्च महासुरांश्च
त्रैविद्यवृद्धांश्च वने मुनींश्च ।
कान्नापदो नोपनमन्ति लोके
परावरज्ञास्तु न संभ्रमन्ति ॥ १४
न पण्डितः क्रुध्यति नापि सज्जते
न चापि संसीदति न प्रहृष्यति ।
न चार्थकृच्छ्रव्यसनेषु शोचति
स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाचलः ॥ १५
यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षये-
त्तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् ।
सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं
निषेवते यः स धुरंधरो नरः ॥ १६
यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छे-
त्तस्यां रमेतापरितप्यमानः ।

V1 Ds2 read 10cd on marg. — d) M7 एवं (for एव).

11 a) K2.4 संयुक्तं; K6 V1 B0.7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1-3.6 °क्तो; B6 Da4 तं युक्ते (for संयुङ्क्ते). — b) K6 V1 B0.7.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2-4.8 धात्रा गर्भे; B6.9 Da4 D5 धाता गर्भे; D7 T G1-3.6 धात्रा गर्भः (D7 T1 °र्भं) (for धाता गर्भं). K1 om. from the first पुनः up to भवितव्य (in 12b). — c) B7.9 Da3 वसते (for वसति). — d) B7 partly damaged. Ds2 D7 T1 G1-3.6 तत्र (for यत्र).

12 K1 om. up to भवितव्य (cf. v. l. 11). — a) K7 D4.9 सोहमेवम् (for भावो योऽयम्). — b) D7 T G1-3.6 M5.7 मया; M1.6 मयि (for मम). — c) V1 तस्य (for यस्य). — d) K1 transp. न and स. K7 V1 B6.7.8 (marg. as in text). 9 Da3.a4 D4.6.7.9 T G1-3.6 M1.6.7 शोचेत् (for मुह्येत्). D6 कदा मम (for कदाचन).

13 With 13, cf. 12. 220. 33. — a) D4 पर्यायै (for पर्यायैर्). — b) Ś1 K1.2.4 अभिशक्ता; K6 V1 D8 D7 T G2.3.6 M1.5-7 C8 °षंगो; K7 D4.9 परित्राता; Da4 अभिप्रोक्ता; D2 °युक्तां (for °योक्ता). K2 नमंति वै (for न विद्यते). ❀ Ca (reading अभिषक्ता): अभिषक्ता अपकर्ता ॥ Cs.v अभिषङ्गः पराभवः (Cv: अभिषङ्ग एकस्थान एव संबन्धः)। ❀ — c) M1.6.7 सुखम् (for दुःखम्). B8 (marg.) Dn4 D6 एव (for एतत्). K1.2 D8 यो; B8 तद् (for यद्). B8 D6 द्वेषात् (for द्वेष्टा). — d) T2 मन्यसे.

14 b) G2 त्रैविद्या- (for त्रैविद्य-). D7 T G1-3.6 महा- (for वने). — c) Ś1 K1.2.4 Da4 T2 G3.6 M7 कानापदो; D7 T1 G1.2 ताना° (for कान्ना°). V1 नोपपतंति; B8 नो(marg. वो)पनयंति; D7 T1 G1-3.6 नाभिभवंति (for नोपनमन्ति). K7 D4.6.9 काले (for लोके). — d) V1 च (for तु). K1 न नश्यसंति; Dn4 न शंभ्रमंति. ❀ Cn: परावरज्ञाः सदसद्वस्तुविदः ॥ Cs: सुरनरादिकर्मपराधीनभूताः। ❀

15 a) Da4 तं (for न). D8 क्रुष्यति; G2 कुप्यति (for क्रुध्यति). Ś1 K1.2.4 नाभियुज्यते; K6 V1 नाभिसजते; K7 D4.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 नाभिषज्यते; Da4 corrupt; Dn1 D8 नाभिपद्यते; Ds1 नाभिमजते; Ds2 नाभिषजते; D2.8 नोपसज्जते; D8 नापि पद्यते (for नापि सज्जते). — c) B8 (orig.) वापि; B8 (marg.) चार्थ-; Dn1 चाति- (for चार्थ-). D6 -पृच्छ-; T2 -कृच्छ्रे (for -कृच्छ्र-). Da4 -व्यसनेषु; T2 -व्यसनेन (for -व्यसनेषु). K4.6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M1.6.7 शोचते; D6 शोचिते (for शोचति). — d) Ś1 K1.2 V1 B8 T2 G1.2 स्थिरः; D7 G6.6 स्थिर- (for स्थितः). K1.2 हि सर्वान् (for हिमवान्). B6 (marg. as in text) स्थिरः (for [अ]चलः).

16 a) K4 यमार्थ-; B8 (marg. as in text) यदर्थ-; Ds1 यमर्थे (for °र्थं-). G1.2 परमं (for °मा). Da3 Dn1.n4 मोहयेत् (for हर्षं°). — b) D3.5 काल- (for काले). Da3 व्यसने. G1 मे भवेत् (for मोहयेत्). — c) K7 D4.9 मध्यगं (for °मं). — d) Da4 निषेव्यते. K4 सु- (for स). B8 transp. धुरंधरो and नरः.

17 a) K2.7 D4.9 या; D7 T G1-3.6 यो (for यां). — b) T2 त्वमेता (for रमेत). V1 -वर्तमानः (for -तप्यमानः). — c) K7 D4-6.9 T G1.2 प्रवृत्तं; G3.6 M7

एवं प्रवृद्धं प्रणुदेन्मनोजं
संतापमायासकरं शरीरात् ॥ १७
तत्सद: स परिषत्सभासद:
प्राप्य यो न कुरुते सभाभयम् ।
धर्मतत्त्वमवगाह्य बुद्धिमा-
न्योऽभ्युपैति स पुमान्धुरंधर: ॥ १८
प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयानि
न वै प्राज्ञो मुह्यति मोहकाले ।
स्थानाच्च्युतश्चेन्न मुमोह गौतम-
स्तावत्कृच्छ्रामापदं प्राप्य वृद्ध: ॥ १९
न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।
अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥ २०
यदेवमनुजातस्य धातारो विदधु: पुरा ।
तदेवानुभविष्यामि किं मे मृत्यु: करिष्यति ॥ २१
लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।
प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति दु:खानि च सुखानि च ॥ २२ C. 12. 8210 B. 12. 226. 22 K. 12. 233. 23

प्रवृत्त: (for प्रवृद्धं). Ś1 K1 प्रनुदेन्; K4 प्रणुदेद्; K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M6 °दन् (for °देन्). Ds D5. 7 G1 Cs मनोजवं; M1. 5 °ज्ञं (for °जं). ❀ Cs (reading मनोजवम्): अविवेकम्। ❀ —[d]) K2. 4. 6. 7 B6. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 6. 8 T2 M1. 5–7 संतापयामास (for °मायास-). K6 Ds D2 शरीरं; D5 °रवान् (for °रात्). D7 T1 G1. 2 संतापनीयं सकलं शरीरात् (D7 T1 °रवान्).

18 [a]) K4. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3. 6 M1. 5 न तत्सद:; D6 सत्सद:; D7 सुस्सद:; T1 संतत्सद:; T2 सवत्सदं; G1 स्वसत्सद:; G2 सुसत्सद:; M6 स तत्सद:; M7 ससत्सद: (for तत्सद:). K4 Da3 Dn1. n4 D2. 6. 8 सत्परिषत्; K6 B6 Ds D3 संपरि°; K7 Da4 D4. 5. 9 सुपरि°; Bo परि°; D7 T G1–3. 6 M5 प(M5 पा)रिषद:; M7 स परिषद: (for स परिषत्). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 सभा च सा (K7 यां); Da4 स्वभावसा (for सभासद:). —[b]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 प्राप्य यो न (Ds2 न:); D7 T G1–3. 6 संप्राप्य यो न (D7 T1 G1. 2 नु) (for प्राप्य यो न). K1 सतां भयं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 सदा भयं; K7 D4. 9 महाभयं (for सभाभयम्). —[c]) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सद्ध(D7 M1. 6 स ध)र्म- (for धर्म-). —[d]) T2 यो हि; G1 नो; G3. 6 योपि; M5 सद्यो; M6 सद्यो हि; M7 ज्ञेयो (for यो). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 धुरंधरो नर:; Bom. ed. धुरंधर: पुमान् (by transp.).

19 [a]) D7 T1 G1–3. 6 प्रज्ञाय; T2 प्राज्ञस्य: (for °स्य). K1 दुरंश्रयानि; Da4 दुरत्वयानि; Ds1 °न्वयाणि; D5. 7 T1 G1–3. 6 °त्ययानि (for °न्वयानि). —[b]) M7 नैव (for न वै). Ś1 K1. 2. 4 मुंचति (for मुह्यति). —[c]) Bo स्थाने (for स्थानाच्). Da4 च्युतस्य (for °श्चेन्). B7 corrupt; B8 (marg. as in text) तेन; D7 T1 G1–3. 6 च न (for चेन्न). Da4 गौतमे; D5 चोत्तमस्; Ca. np. 8 गौ° (as in text). —[d]) Ś1 K2. 4 T2 तदा; K7 D4. 9 तां तां; D7 T1 G1–3. 6 M5 तथा (for तावत्). ❀ Cn: गौतम इति पाठे, अहल्याजारस्य इन्द्रस्य त्रपाजननार्थं मर्मोद्घाटनम्। गौतमस्य च दारापहारेऽपि धैर्यवर्णनम् । ❀

20 [a]) D7 G1–3. 6 न शौर्येण न वीर्येण. —[b]) V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च (for वा). B8 (marg.) पौरुषेणौषधेन च. — After 20[ab], K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. 9 Kumbh. ed. ins.:

650* न शीलेन न वृत्तेन तथा नैवार्थसंपदा ।

—[c]) K6 अवश्यं (for अलभ्यं). —[d]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) B7. 8 D4. 7. 9 परिवेदना (for °देवना).

21 G1 om. 21–22. —[a]) K1 ये देवम् (for यदेवम्). K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D4–7. 9 T2 G2. 3. 6 M1. 5–7 यदेव मम जा(K7 D6 °वं मम जा-; B7 °व मम य-; D5 °वमथ जा)तस्य; T1 यथैवं मम जा°. —[b]) M1. 6 फलं (for पुरा). Ś1 K1. 2. 4 धाता वै मे व्यधात्पुरा. ❀ Cs: धातार इति बहुवचनं पूजायाम् । ❀ —[c]) B7 partly damaged. K6 V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -चरिष्यामि (for -भवि°). —[d]) D6 किं मे मृत्युं; D7 T1 G2. 3. 6 मृत्यु: किं नु; T2 किं मे मन्यु: (for किं मे मृत्यु:).

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 21). —[a]) Da4 लब्धवान्ते च (sic); T2 °व्यानेव. —[b]) Ś1 K1 गंतव्यानीव; Da4 Ds1 °व्यानेव (for °व्यान्येव). —[c]) Ś1 K1 प्राप्तव्यानीव; K6 Da4 °व्यानेव (for °व्यान्येव). K4. 6 V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 चाप्नोति (for प्रा°). D7 T1 G2. 3. 6 प्राप्तव्यं च (T1 °तं चैव) प्रापयते; T2 M1. 6. 7 °व्यानि प्रापयते; M5 प्राप्यान्येव प्रापयते. —[d])

C. 12. 8210
B. 12. 226. 23
K. 12. 233. 24

एतद्विदित्वा कार्त्स्न्येन यो न मुह्यति मानवः । कुशलः सुखदुःखेषु स वै सर्वधनेश्वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

युधिष्ठिर उवाच ।

मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि ।
बन्धुनाशे महीपाल राज्यनाशेऽपि वा पुनः ॥ १
त्वं हि नः परमो वक्ता लोकेऽस्मिन्भरतर्षभ ।
एतद्भवन्तं पृच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ २

भीष्म उवाच ।

पुत्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन च ।
मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप ॥ ३
धैर्येण युक्तस्य सतः शरीरं न विशीर्यते ।
आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियम् ॥ ४

Ś1 K1.2 सुखानि च दुःखानि च.

23 c) K6 V1 Bo.8 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 कुशली (for °लः). K6.7 B6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5–8 सर्व- (for सुख-). — d) K1 Ds1 सर्वैः (for स वै). K1 सर्वं; K2 D4 सर्वे; K6 D8 D5.6 धर्म- (for सर्व-). K4.6 Bo Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 -धनो नरः; K7 V1 B6–9 Da3.a4 D4.6.7.9 G1–3.6 M1.6.7 -धनी नरः; T1 -धनीश्वरः; T2 M5 -सुखी नरः (for -धनेश्वरः).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 D8 D2–6.8.9 G6 M5 शक्रनमुचिसंवादः; M1.6.7 शक्रनमुचिसंवादे मोहननिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn1 D7 T1 G1.3.6 M5 53; Dn4 52; Ds1 54; D8 48; T2 G2 67; M1.6.7 51. — *Śloka no.:* Dn1.n4 23; D8 25.

220

1 The ref. is damaged in B7. — b) V1 D7 T G1–3.6 M1.6.7 ह (for हि). — B8 Da3.a4 repeat 1cd after 3ab. — c) K7 महाबाहो; B6.7.9 Da3.a4 (last two both times) महाभाग (for महीपाल). — d) Ds1 -नाशो (for -नाशे). Dn4 [s]थ (for ऽपि).

2 b) K2 कुले (for लोके). Ś1 K2.3.4 D4.9 पुरुषर्षभ (for भरत°). Da4 लोकेषु भरतर्षभः. — c) M1.6 एतं (for एतद्). — d) K1 M6.7 त्वं (K1 तं) मे; B1 त्वं तद् (for तन्मे). K6 Bo.8 (marg.) Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 T1 G1–3.6 तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि; Bo.9 Da3.a4 तद्वक्तुं त्वमिहा°.

3 a) K2 पुत्रैर् (for पुत्र-). T2 सुतैश् (for सुखैश्). — b) B8 (marg. as in text) Da3.a4 विमुक्तस्य (Da4 °श्च); M1.6 वियुक्तश्च (for °क्तस्य). K7 V1 Bo.7 Dn1.n4 D8 D2.3.8 वा (for च). — After 3ab, B8 Da3.a4 repeat 1cd. — c) B7 damaged from मग्नस्य up to शरीरं (in 4b). B8 (marg.) घोरे (for कृच्छ्रे). — d) D5 भवेत् (for नृप). ❁ Ca: धृतिर्विवेकज्ञानम्। ❁

4 B7 is damaged up to शरीरं. — a) Bo.6.9 Da3.a4 सदा; D6 ततः (for सतः). K6 B8 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 धैर्येण युक्तं सततं. — b) K6 न विपर्यये; V1 नाविशीर्यते; B6 नाशु° (for न वि°). — K6 Bo.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins. after 4ab: B7.8 after 652*:

651* विशोकता सुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमम् ।

[Da3 lacuna; Da4 मम (for the second धत्ते).]

— B7.8, on the other hand, ins. after 4ab:

652* वश्या भवन्ति धैर्येण न वा राज्ञो न संशयः ।
धैर्यवाञ्श्रियमाप्नोति धैर्याद्धर्मो विवर्धते ।

— After the above, B7.8 ins. 651*. — c) K1.4 D4 आरोग्याश्च; K7 D9 °ग्यश्च; D7 T G1–3.6 M1.5–7 °ग्यात्तु (for °ग्याच्च). K7 D9 शरीरेण (for °रस्य). — d) D7 T1 G1 विद्यते (for विन्दते). Ds2 (by corr. as in text) पुनर्विंदति मे श्रियं.

5 a) K1 Bo.9 D6 नरस् (for नरास्). K4.6.7 Da3 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.7 यश्च प्राज्ञो नरस्तात. — b) K1 Bo Ds2 सात्त्विकी; D2 सात्त्विकां; D8 सात्त्विको (for सात्त्विकीं). K6.7 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7–9 T G1–3.6 M1.7 आस्थितः; V1 B6–9 D4.6 आश्रिताः

यस्य राज्ञो नरास्तात सात्त्विकीं वृत्तिमाश्रिताः ।
तस्य स्थैर्यं च धैर्यं च व्यवसायश्च कर्मसु ॥ ५
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बलिवासवसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर ॥ ६
वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यदानवसंक्षये ।
विष्णुक्रान्तेषु लोकेषु देवराजे शतक्रतौ ॥ ७
इज्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थिते ।
समृध्यमाने त्रैलोक्ये प्रीतियुक्ते स्वयंभुवि ॥ ८
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यामपि चर्षिभिः ।
गन्धर्वैर्भुजगेन्द्रैश्च सिद्धैश्चान्यैर्वृतः प्रभुः ॥ ९
चतुर्दन्तं सुदान्तं च वारणेन्द्रं श्रिया वृतम् ।
आरुह्यैरावतं शक्रस्त्रैलोक्यमनुसंययौ ॥ १०
स कदाचित्समुद्रान्ते कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ।
बलिं वैरोचनिं वज्री ददर्शोपससर्प च ॥ ११
तमैरावतमूर्धस्थं प्रेक्ष्य देवगणैर्वृतम् ।
सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रो न शुशोच न विव्यथे ॥ १२
दृष्ट्वा तमविकारस्थं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिम् ।
अधिरूढो द्विपश्रेष्ठमित्युवाच शतक्रतुः ॥ १३
दैत्य न व्यथसे शौर्यादथ वा वृद्धसेवया ।
तपसा भावितत्वाद्वा सर्वथैतत्सुदुष्करम् ॥ १४
शत्रुभिर्वशमानीतो हीनः स्थानादनुत्तमात् ।
वैरोचने किमाश्रित्य शोचितव्ये न शोचसि ॥ १५
श्रैष्ठ्यं प्राप्य स्वजातीनां भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
हृतस्वबलराज्यस्त्वं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १६

C. 12. 8218
B. 12. 227. 16
K. 12. 234. 16

(for आश्रिताः). — c) M1. 6 तत्र (for तस्य). K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 [ऐ]श्वर्यं (for स्थैर्यं). B7 damaged; B8 (marg.) धर्मं; Da4 दार्यं (sic) (for धैर्यं). — d) T2 G1 व्यवसायं (for °सायश्च). ❀ Cs: व्यवसायो निर्णयः । ❀

6 a) G2 अत्रापि (for अत्रैव). — c) Ś1 K1 (by corr. as in text) वडि- (for बलि-). T2 बलेः शक्रस्य संवादं.

7 a) K7 वृत्रे (for वृत्ते). M5 दैवासुरे. — d) K1 देवराज- (for °राजे).

8 a) Da3 D1. 9 ईज्यमानेषु (for इज्य°). — b) Da4 Ds2 M1. 6 चातुर्वर्णे (for °वर्ण्ये). — Dn1 om. 8c–9d. — c) Ś1 K2. 4. 6 Bo. 6 Da4 G2 समृद्धमाने; Da3 Dn4 °द्धमात्रे; D5 संवृद्धमाने (for समृध्य°). — d) T2 स्वयंभुवे; G1 °भुवः (for °भुवि).

9 Dn1 om. 9 (cf. v. l. 8). — b) K6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Ds D2. 3. 8 च सुरर्षिभिः; G2 इव च° (for अपि च°). — c) B8 (marg. as in text) भुजगैश्चान्यैः; Dn4 भुजगेंद्रेण; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °गैः सिद्धैर् (for °गेन्द्रैश्च). — d) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 दिव्यैश् (for सिद्धैश्).

10 a) Ś1 K1. 2. 4 च दांतं (for सुदान्तं). — c) Some MSS. [ऐ]रावणं.

11 c) Ś1 बडिं; Da4 बलि- (for बलिं). B9 Dn1 T2 वैरोचनं. — d) D7 G1. 2 [अ]पससर्प (for [उ]पस°).

12 a) Some MSS. ऐरावण-. D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 -मूर्ध्निस्थं (for -मूर्धस्थं). — b) Ds1 प्रेत्य (for प्रेक्ष्य). — c) D7 T G1–3. 6 अपि (for इन्द्रं).

13 a) Da4 अविकारेस्थं (for °रस्थं). — b) Ś1 बडिं. — c) B6. 9 Da3. a4 अभिरुह्य; Dn4 अभिरूढो (for अधि°). — d) V1 पुरंदरः (for शतक्रतुः).

14 a) K2. 4 विव्यथे; Da4 च्यवसे; G1 व्यथते (for °से). B8 (marg. as in text) D5 धैर्याद्; Da4 सूर्याद् (for शौर्याद्). — c) Dn4 भावितत्वाय; G2 °ताद्वापि (for °तत्वाद्वा). T1 च (for वा). — d) K7 D4. 9 सर्वमेतत् (for सर्वथैतत्).

15 b) D5 महा- (for हीनः). — c) K1 वैरोचन. — d) Da4 शोचितत्वे; D8 °तव्यं; D7 T2 G3 °तव्यो (for °तव्ये).

16 a) K1. 4 श्रेष्ठं; D2 श्रेष्ठ्यं; D4 श्रेष्ठ्ये (for श्रैष्ठ्यं). — b) K6 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 महा-; V1 मुक्त्वा (for भुक्त्वा). — c) K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 -रत्न- (for -बल-). D4 -राज्यं (for -राज्यस्). Ś1 K2 स; K1 सन्; B6 (marg.) D2 च; D4 स्वं (for त्वं). B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 कृ(B6. 9 हृ)तं च स्वं (Da4 स्व-) बले राज्यं; G1. 2 हृतस्वश्चल-राज्यस्त्वं.

17 B9 D5 G1 M1 om. (hapl.) 17–18. K1 transp.

C. 12. 8228
B. 12. 227. 17
K. 12. 234. 17

ईश्वरो हि पुरा भूत्वा पितृपैतामहे पदे ।
तत्त्वमद्य हृतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि ॥ १७
बद्धश्च वारुणैः पाशैर्वज्रेण च समाहतः ।
हृतदारो हृतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १८
भ्रष्टश्रीर्विभवभ्रष्टो यन्न शोचसि दुष्करम् ।
त्रैलोक्यराज्यनाशे हि कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत् ॥ १९
एतच्चान्यच्च परुषं ब्रुवन्तं परिभूय तम् ।
श्रुत्वा सुखमसंभ्रान्तो बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥ २०
निगृहीते मयि भृशं शक्र किं कत्थितेन ते ।
वज्रमुद्यम्य तिष्ठन्तं पश्यामि त्वां पुरंदर ॥ २१
अशक्तः पूर्वमासीस्त्वं कथंचिच्छक्ततां गतः ।
कस्त्वदन्य इमा वाचः सुक्रूरा वक्तुमर्हति ॥ २२
यस्तु शत्रोर्वशस्थस्य शक्तोऽपि कुरुते दयाम् ।
हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तं चैव पुरुषं विदुः ॥ २३
अनिश्चयो हि युद्धेषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराभवम् ॥ २४
मा च ते भूत्स्वभावोऽयं मया दैवतपुंगव ।
ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ॥ २५
नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
यत्त्वमेवंगतो वज्रिन्यद्वाप्येवंगता वयम् ॥ २६

---

17 and 18. —c) D6 तं; G2 न (for तत्). D6 अत्यद्भुतं (for अद्य हृतं). —d) Bom. ed. नु (for न).

18 B9 D5 G1 M1 om. 18 (cf. v. l. 17). Ś1 K2. 4 om. (hapl.) 18. K1 transp. 17 and 18. V1 reads 18 on marg. —a) K6 B8 (marg.) D8 बद्धैव (for बद्धश्च). —b) G3 समाहृतः. ❀ Ca (reading रुद्रेण for वज्रेण): च शब्द इवार्थे । तेन निर्जीव इवेत्यर्थः ॥ ❀ —c) D4 धृतधनो (for हृत°). Ds1 D3 हतदारो हतधनो.

19 a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5 (marg.). 8 नष्टश्रीर् (for भ्रष्ट°). Dn4 -श्रेष्ठो (for -भ्रष्टो). —b) Da4 यत्र (for यन्न). Ds2 दुस्वरं (for दुष्करम्). —c) K7 Da4 G1 -नाशो (for -नाशे). D5 [ऽ]पि (for हि). —d) K1. 2 Bo D7 M7 उत्सहे; Da4 उत्सृजेत् (for उत्सहेत्).

20 Before 20, Ś1 K1. 2. 4 T2 ins. भीष्मः. —a) K1 Da4 [अ]न्यं (for [अ]न्यच्). K1 (by corr. as in text) B9 Da4 Dn4 Ds2 D3. 6. 9 (by corr. as in text) G1 M1. 6 पुरुषं (for परुषं). —b) K1 परिभूरि तं; Da4 °ब्रूयतां (for °भूय तम्). —d) Ś1 ब्रडिर्. K4 बलिर्वैरोचनं भवेत् (sic).

21 Before 21, K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G3. 6 ins. बलिः. —a) G1 भ्रंशं (for भृशं). —b) Ś1 K2. 4 B6. 9 Ds1 D8 M1. 7 कथितेन; K1 कथ तेन (sic); D6 T G2 कत्थनेन; D7 G1. 3. 6 कथनेन (for कत्थितेन). D7 T1 G2 च (for ते). —d) T1 G3. 6 M1 त्वा (for त्वां).

22 b) D4. 9 M5 शक्तत्तां; D7 G1–3. 6 शक्तितां (for शक्ततां). —c) Ś1 K1. 2. 4 त्वदन्या (for त्वदन्य). K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1–3. 6 M1. 5. 6 इमां वाचं (for इमा वाचः). —d) K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5. 6 सुक्रूरां; D7 T1 G1–3. 6 सुस्थिरो; T2 संक्रूरा (for सु°). Da4 Dn4 T2 अर्हसि.

23 a) Ś1 K1. 2. 4 यस्य शत्रुर् (K1 also °क्र; K4 °त्रु-) (for यस्तु शत्रोर्). K7 वधस्थस्य; B6 (marg. as in text) वशस्तस्य; D7 T1 G1–3. 6 वधं कर्तुं (for वशस्थस्य). —b) M6 विकुरुते (for ऽपि कु°). —c) D5 हस्तं (for हस्त-). K6 Ds1 D3 -प्राप्यस्य (for -प्राप्तस्य). B6. 9 Da3. a4 नीचस्य; M6 धीरस्य (for वीरस्य). —d) D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 तमेव (for तं चैव). B6 (marg. as in text). 9 D5 सुकरं; G1 परुषं (for पुरुषं).

24 a) Da3. a4 अनिश्चये. M1 [ऽ]पि (for हि).

25 b) K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 इति; Bo अति- (for मया). Bom. ed. ते देव- (for दैवत-). K7 D4. 9 मया दानवपुंगवः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मयि दानवपुंगवे (G2 °वः). —c) D7 T G1–3. 6 ईश्वरे. —d) D7 T1 G1. 3. 6 जिते बलात्; T2 जितेच्छया (for जितो बलात्).

26 a) D6 न तद् (for नैतद्). Ds1 असत्करं; M1 °त्कृतः (for °त्कृतं). Ds M5 कर्म (for शक्र). —b) D7 T1 G1–3. 6 कृच्छ्रं (for शक्र). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 कृतं त्वया (by transp.). —c) K6. 7 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D4–6. 9 T2 M7 यस् (for यत्). Da4 कृतो (for

अहमासं यथाद्य त्वं भविता त्वं यथा वयम् ।
मावमंस्था मया कर्म दुष्कृतं कृतमित्युत ॥ २७
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति ।
पर्यायेणासि शक्रत्वं प्राप्तः शक्र न कर्मणा ॥ २८
कालः काले नयति मां त्वां च कालो नयत्ययम् ।
तेनाहं त्वं यथा नाद्य त्वं चापि न यथा वयम् ॥ २९
न मातृपितृशुश्रूषा न च दैवतपूजनम् ।
नान्यो गुणसमाचारः पुरुषस्य सुखावहः ॥ ३०
न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः ।
शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥ ३१
नागामिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि ।
शक्नुवन्ति प्रतिव्योढुमृते बुद्धिबलान्नराः ॥ ३२
पर्यायैर्हन्यमानानां परित्राता न विद्यते ।
इदं तु दुःखं यच्छक्र कर्ताहमिति मन्यते ॥ ३३
यदि कर्ता भवेत्कर्ता न क्रियेत कदाचन ।
यस्मात्तु क्रियते कर्ता तस्मात्कर्ताप्यनीश्वरः ॥ ३४
कालेन त्वाहमजयं कालेनाहं जितस्त्वया ।
गन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः ॥ ३५

C. 12. 8247
B. 12. 227. 35
K. 12. 234. 35

-गतो). D_{a4} वज्री (for वज्रिन्). —^{d}) G_{2} एव हता (for एवंगता).

27 ^{b}) Bo तथा (for यथा). B_{6} (marg. as in text) ह्यहं (for वयम्). B_{9} भविता त्वं च वासव. —^{c}) D_{4} om. from स्था मया up to पर्यायेणासि (in 28^{e}). D_{8} G_{1} यथा (for मया). G_{2} मावमास्था यथाकामं. —^{d}) $K_{6.7}$ V_{1} $B_{0.6.8}$ D_{s2} $D_{3.5.6}$ T_{2} $G_{1.2}$ $M_{1.5-7}$ दुष्करं; B_{7} damaged (for दुष्कृतं).

28 D_{4} om. up to पर्यायेणासि (cf. v. l. 27). —^{a}) Ś$_{1}$ $K_{1.2.4}$ -दुःखौ हि; T_{2} -दुःखेषु (for -दुःखे हि). —^{c}) D_{8} $D_{3.5}$ T_{1} $G_{2.3}$ शक्रस्त्वं (for शक्रत्वं). — K_{7} om. 28^{d}–29^{c}.

29 K_{7} om. 29^{abc} (cf. v. l. 28). —^{ab}) M_{5} कालान्; Ca काले (as in text: glossed as विनाशकाले). D_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.6.7}$ कालो नयति मां त्वां (G_{2} त्वं) च कालं. Ś$_{1}$ K_{2} काले (for कालो). B_{7} (marg. as in text) अपि; T_{2} अधः; G_{2} अमुं (for अयम्). —^{c}) D_{5} तेन हि (for तेनाहं). B_{8} (marg. as in text) तेनाद्य त्वं यथा नाहं; D_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ तेनाहं च (M_{5} न; M_{7} त्वं) यथाद्य त्वं. —^{d}) K_{6} त्वं वापि न; K_{7} भविता त्वं; D_{a4} त्वं न वापि; D_{7} T_{1} $G_{1-3.6}$ त्वं च वीर; T_{2} तत्त्वं चापि (for त्वं चापि न). D_{5} तथा (for यथा).

30 ^{c}) B_{9} मान्यो (for नान्यो). $M_{1.6}$ -समाहारः (for °चारः).

31 ^{b}) $M_{1.5.6}$ मित्राणि न च बांधवाः. —^{c}) B_{7} शक्नुवंते; D_{a4} न शक्नुवंति (for शक्नु°). — G_{2} reads 31^{d}–32^{e} twice. —^{d}) K_{6} Bo नरः; D_{8} नराः (for नरं). B_{8} (marg. as in text) कालप्रपीडितं; T_{2} कालेपपी° (for कालेन पी°).

32 For the repetition in G_{2}, cf. v. l. 31. —^{a}) K_{2} Bo न गामिनम्; D_{s2} (by corr. as in text) अगा°; D_{5} न यामितम् (for नागामिनम्). —^{c}) B_{7} शक्नुवंते (for °वन्ति). Ś$_{1}$ $K_{1.2.4}$ प्रतिव्यूढम्; K_{7} D_{a4} प्रतिवोढुम्; B_{6} $G_{3.6}$ परिव्योढुम्; B_{6} (marg.) परिव्यूढम्; B_{7} परिप्राप्तुम्; B_{8} (marg. as in text) परित्यक्तुम्; T_{2} प्रतिच्छेत्तुम्; G_{2} (both times) परित्रातुम् (for प्रतिव्योढुम्). ❀ Ca : प्रतिव्योढुमिति वोढुमिति वा छान्दसं प्रतिव्यूहितमित्यर्थः। ❀ —^{d}) K_{6} बुद्धिवतां; K_{7} V_{1} $B_{0.6.8.9}$ $D_{a3.a4}$ D_{n4} $D_{4-6.9}$ M_{5} °बलं (for °बलान्). K_{7} $D_{4.5.9}$ नरं; T_{2} M_{7} नरः (for नराः). D_{3} नरं कालेन पीडितं (= 31^{d}).

33 ^{a}) K_{7} V_{1} $B_{6.7.8}$ (marg. as in text)$_{.9}$ D_{a4} $D_{4.6.9}$ $M_{1.6}$ वध्यमानानां (for हन्य°). —^{b}) Ś$_{1}$ K_{1} (by corr. as in text) विद्यति. —^{c}) K_{7} दुःखं तु (by transp.); D_{7} T_{1} $G_{1-3.6}$ हि दुःखं. Ś$_{1}$ $K_{1.2.4}$ शत्रुः (for शक्र). —^{d}) K_{7} V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ D_{n4} D_{s2} $D_{2-6.8.9}$ M_{7} मन्यसे.

34 ^{a}) K_{7} $D_{4.9}$ न हि (for यदि). M_{1} (*inf. lin.* as in text)$_{.7}$ भर्ता (for the first कर्ता). D_{7} T $G_{1-3.6}$ यदि स्यात्पुरुषः कर्ता. —^{b}) D_{a4} क्रियते; Cs क्रियेत (as in text: gloss विक्रियेत). —^{c}) D_{7} $G_{1.2}$ तस्मात् (for कर्ता). ❀ Ca : क्रियते, ईश्वरेण कर्मणि प्रेर्यते। ❀ —^{d}) D_{7} सर्व-; G_{1} चर-; G_{2} न च (for तस्मात्). $D_{a3.a4}$ ह्यनीश्वरः; D_{n4} [अ]प्यनिश्चयः; D_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{5.7}$ न हीश्वरः (for [अ]प्यनी°).

35 ^{a}) Bom. ed. [अ]हं त्वाम् (for त्वाहम्). —^{c}) B_{9} D_{8} G_{2} मतिमतां (for गति°). B_{8} (marg. as in text) नित्यं (for कालः). ❀ Ca. v : गन्ता गमयिता। ❀

C. 12. 8248
B. 12. 227. 36
K. 12. 234. 36

इन्द्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलपन्नावबुध्यसे ।
केचित्त्वां बहु मन्यन्ते श्रैष्ठ्यं प्राप्तं स्वकर्मणा ॥ ३६
कथमस्मद्विधो नाम जानल्ँलोकप्रवृत्तयः ।
कालेनाभ्याहतः शोचेन्मुह्येद्वाप्यर्थसंभ्रमे ॥ ३७
नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्विधस्य वा ।
बुद्धिर्व्यसनमासाद्य भिन्ना नौरिव सीदति ॥ ३८
अहं च त्वं च ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः ।
ते सर्वे शक्र यास्यन्ति मार्गमिन्द्रशतैर्गतम् ॥ ३९
त्वामप्येवं सुदुर्धर्षं ज्वलन्तं परया श्रिया ।
काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ॥ ४०
बहूनीन्द्रसहस्राणि दैतेयानां युगे युगे ।
अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४१
इदं तु लब्ध्वा त्वं स्थानमात्मानं बहु मन्यसे ।
सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ ४२
न चेदमचलं स्थानमनन्तं वापि कस्यचित् ।
त्वं तु बालिशया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यसे ॥ ४३
अविश्वास्ये विश्वसिषि मन्यसे चाध्रुवं ध्रुवम् ।
ममेयमिति मोहात्त्वं राजश्रियमभीप्ससि ॥ ४४

— d) Da3. a4 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 कालयति (for कल°).

36 Ds1 om. 36. — b) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 M1. 6 प्रलयं; Dn1 प्रलापं; G1 प्रलापन् (for प्रल°). Ś1 K1. 2. 4 न च; K7 D4. 6. 9 नानु- (for नाव-). — c) Ś1 K1. 2. 4 यदि; D8 कच्चित् (for केचित्). Ś1 K1. 2 M1 त्वा (for त्वां). — d) K7 V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D4–6. 9 यदृच्छया (for स्वकर्मणा).

37 a) D7 T1 G1–3. 6 त्वसद्विधो (for अस्म°). B9 लोको (for नाम). — b) K1 जाने (for जानल्ँ). D5 -प्रवर्तनं; D7 T1 G1–3. 6 -प्रवृत्तिजान् (for °त्तयः). Da4 जानंतोमकवृत्तयः (sic). ❀ Ca : लोकप्रवृत्तय इति विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः । ❀ — c) B6 (marg. as in text) [अ]भ्यागतः (for °हतः). K1. 7 शोचे; Da4 Dn4 शोचन्; D6 शौचेन् (for शोचेन्). — d) Ś1 K2. 4 -विभ्रमे (for -संभ्रमे). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 मुह्येद्वाप्यथ विभ्रमेत्.

38 a) K7 कले; D7. 9 T G1–3. 6 M5. 7 कथं (for नित्यं). Da4 D2. 3 -परितस्य (for -परी°). — b) G3 त्वद्विधस्य (for मद्वि°). Da3 च (for वा). — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2 विस्मयम् (for व्यसनम्). — d) K7 भित्त्वा; M1 छिन्ना (for भिन्ना). D2 अव- (for इव).

39 b) B8 (marg. as in text) करिष्यंति (for भवि°). K7 D4. 9 सुराधिप (for °धिपाः). — c) M5 सर्वे ते (by transp.). M1. 6. 7 शक्र सर्वे (by transp.). B8 (marg. as in text) संयांति (for यास्यन्ति). — d) K4 गतिं; M1. 6 वृतं (for गतम्).

40 a) Ś1 K2 सुदुर्दर्शं (for °र्धर्षं). — c) D5. 6 कालः (for काले). B3 परिणतः. D6. 9 (by corr. as in text) काले (for कालः). — d) B7. 9 Da4 Ds2 (before corr. as in text) D3. 7 G3. 6 कलयिष्यति.

41 a) Da4 D6 बहूनिंद्र- (for °नीन्द्र-). — b) K4 B6 (marg.) D6 दैत्येयानां; K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दैवतानां (for दैतेयानां). — c) B8 (marg.) Da3 अत्यतीतानि; Da4 D4 अन्य°; D7 अभ्यतीता हि (for °तीतानि).

42 a) T2 इमं (for इदं). Ś1 K1. 2. 4 स्थानं त्वम् (by transp.); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 संस्थानम्; M1. 6 स्वत्स्थानम्. — b) Da4 मन्यते. — c) K2 दैवं (for देवं). — d) K6 ब्रह्माणममितौजसं.

43 a) K7 G3. 6 वेदम् (for चेदम्). K1 Da4 G3. 6 अचल- (for अचलं). — b) Ś1 K1. 2 अपि; V1 चापि (for वापि).

44 a) Ś1 K1. 2 G1 अविश्वासे; K4 °द्वांसे; K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 °श्वस्ते; Da4 अनिश्वसे (sic); D7 अविश्वस्ये (for °श्वास्ये). Bo विश्वसिति; M1. 5. 6 °ससि (for °सिषि). — b) K4 V1 Bo. 6. 8. 9 D2–4. 6. 7 T G1–3. 6 चाध्रुवे; K6 वाध्रुवं; K7 B7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D5. 8 वाध्रुवे (for चाध्रुवं). — After 44ab, Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M5 Kumbh. ed. ins. :

653* नित्यं कालपरीतात्मा भवत्येवं सुरेश्वर ।

[B7 Da4 -परितात्मा (for -परी°). M5 भवस्येव (for °त्येवं).]

— c) B8 (marg. as in text) ममेदम् (for °यम्).

नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा मता ।
अतिक्रम्य बहूनन्यांस्त्वयि तावदियं स्थिता ॥ ४५
कंचित्कालमियं स्थित्वा त्वयि वासव चञ्चला ।
गौर्निपानमिवोत्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति ॥ ४६
राजलोका ह्यतिक्रान्ता यान्न संख्यातुमुत्सहे ।
त्वत्तो बहुतराश्चान्ये भविष्यन्ति पुरंदर ॥ ४७
सवृक्षौषधिरत्नेयं ससरित्पर्वताकरा ।
तानिदानीं न पश्यामि यैर्भुक्तेयं पुरा मही ॥ ४८
पृथुरैलो मयो भौमो नरकः शम्बरस्तथा ।
अश्वग्रीवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः ॥ ४९
प्रह्रादो नमुचिर्दक्षो विप्रचित्तिर्विरोचनः ।
ह्रीनिषेधः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्पवान्वृषः ॥ ५०
सत्येषुर्ऋषभो राहुः कपिलाश्वो विरूपकः ।
बाणः कार्तस्वरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽथ नैर्ऋतः ॥ ५१

C. 12. 8254
B. 12. 227. 52
K. 12. 234. 52

Da4 ममेयमितिहासत्वं (sic). —d) K6 V1 B8 (marg. as in text) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 राज्य- (for राज-). D7 अवाप्स्यसि (for अभीप्ससि).

45 a) M5 च नास्माकं (for न चा°). B8 (marg. as in text) सा नेयं तत्र नास्माकं. —b) Bo. 8 (marg. as in text) M6 स्थिता (for स्थिरा). K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सदा (for मता). —Da4 (hapl.) om. 45^{cd}. —d) D7 T1 G1. 3. 6 इह (for इयं). K6 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 गता (for स्थिता).

46 a) K7 V1 Da4 Dn1 D9 किंचित् (for कंचित्). K7 D6 अयं (for इयं). —c) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M1. 5–7 गौर्निवासम्; D7 T1 G1–3. 6 जी(G1 की)र्णं वासम् (for गौर्निपानम्). —d) D4. 7 (by corr. as in text) गमिष्यसि.

47 K7 D4. 9 om. 47. —a) D5. 6 राजानो ये (for राजलोका). D7 T G1–3. 6 M5. 7 सुरेशा ये त्वति(T2 ह्यति-; M7 ह्यप)क्रांता; M1. 6 राजानो ह्यभ्यति°. —G2 repeats 47^{b}–54^{d}, followed by the repetition of 12. 221. 63^{a}–71^{c}, after 12. 222. 18. —b) K4 यन्; D5–7 T G2 (first time). 3. 6 M5. 7 तान्; M1 तन् (for यान्). —c) G2 (second time) तं तत्वो बहुतराश्चासन्ये (sic). —d) Ś1 K1. 4 पुरंदराः; B8 M5 सुरेश्वराः (for पुरंदर).

48 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. —a) B9 सु- (for स-). K7 D4–6. 9 -रत्नौघा; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 -गुल्मेयं (for -रत्नेयं). —b) D2. 3 (before corr. as in text) -पर्वतांतरा; D8 °ताधरा (for °ताकरा). Dn1. n4 सहसत्त्व(Dn4 °त्व)वनाकरा; D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 ससरिद्गिरिकानना. —c) K7 T2 M1. 5–7 तानीदानीं; D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 नेदानीं तां; G2 (second time) तानि तानि (for तानिदानीं). —d) Ś1 K2 T2 (also as in text) वसुंधरा; Ś1 (*sup. lin.*) K1 G2 (second time) मही पुरा (by transp.).

49 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. —a) Ś1 K2 पृथुरिलौं; K1 °रिलो; K7 D4. 9 पुरेल्वलो; V1 पृथुरिल्वो; D5 °वैण्यो; D6 °रील्वो; D7 T1 G1. 3. 6 °वेलो; T2 G2 (first time) M5. 7 °रिल्वलो (hypermetric); M1. 6 °ल्वलो (for °रैलो). B7. 8 Dn1 गयो (for मयो). K6 Bo. 6 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भीमो; M1 भौमौ (for भौमो). G2 (second time) पृथुलिल्वरो लोमयोंता (sic). ❀ C8: पृथुर्नाम कश्चिदसुरो, न वैन्यः । ❀ —b) V1 Bo. 7 संबरस्. —D5 om. 49^{c}–50^{b}. —c) G2 (second time) प्रलोमा; M1 सुलोमा (for पु°). —d) D7 T G1. 2 (first time). 3. 6 M5. 7 -प्रभः (for -ध्वजः).

50 For the repetition in G2, cf. v. l 47. D5 om. 50^{ab} (cf v. l. 49). —a) Some MSS. प्रह्लादो. Ś1 K1. 2. 4 वृत्रो (for दक्षो). —c) K4 ह्रीनिषेदः; V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 M1 Cap °षेवः; G2 (second time) श्रीनिषेधः (for ह्री°). K7 D4. 6. 7. 9 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 च होत्रश्च; B8 च हेतिश्च; Da4 सहोत्रश्च (for सुहो°). —d) D5. 7 भूरिदः; T1 G3. 6 °पा; G1. 2 °पाः (for °हा). D5. 7 पुण्यवान्; M5 वृषावान् (for पुष्प°). B8 (marg. as in text) नृपः; T2 नृपु; G1. 2 (second time) ऋषिः (for वृषः).

51 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. —a) K1. 6 Da4 D7 T G1. 3. 6 सत्येषु-; M1 शभेपुर् (for सत्ये°). Ś1 K1. 2 D5 T G1. 2 (first time) वृषभो (for ऋषभो). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 बाहुः (for राहुः). —b) D5. 7 कपिलाख्यो; T1 G1. 2 (first time). 3. 6 M7 °लोश्वो; G2 (second time) कपलाकों (for कपिलाश्वो). G2 (second time) om. विरूपकः. —c) K1 कांतस्वरो; T2 G2 (first time) का(T2 क)र्ता° (for कार्त°). K7 D4. 9 बर्हिर् (for वह्निर्). —d) K1. 2. 4 नै(K1 नो)नृतः; K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 नैर्ऋतिः;

C. 12. 8264
B. 12. 227. 52
K. 12. 234. 52

रित्थाहुत्थौ वीरताम्रौ वराहाश्वो रुचिः प्रभुः ।
विश्वजित्प्रतिशौरिश्च वृषाण्डो विष्करो मधुः ॥ ५२
हिरण्यकशिपुश्चैव कैटभश्चैव दानवः ।
दैत्याश्च कालखञ्जाश्च सर्वे ते नैर्ऋतैः सह ॥ ५३
एते चान्ये च बहवः पूर्वे पूर्वतराश्च ये ।
दैत्येन्द्रा दानवेन्द्राश्च यांश्चान्याननुशुश्रुम ॥ ५४
बहवः पूर्वदैत्येन्द्राः संत्यज्य पृथिवीं गताः ।
कालेनाभ्याहताः सर्वे कालो हि बलवत्तरः ॥ ५५

सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ।
सर्वे धर्मपराश्चासन्सर्वे सततसत्रिणः ॥ ५६
अन्तरिक्षचराः सर्वे सर्वेऽभिमुखयोधिनः ।
सर्वे संहननोपेताः सर्वे परिघबाहवः ॥ ५७
सर्वे मायाशतधराः सर्वे ते कामचारिणः ।
सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः ॥ ५८
सर्वे सत्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः ।
सर्वे वेदव्रतपराः सर्वे चासन्बहुश्रुताः ॥ ५९

B7 damaged; T2 नैर्युत; G2 (first time) नैज्जतः; G2 (second time) नेत्रतः (for नैर्ऋतः).

52 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. —[a]) K2 रित्याहुत्यौ वीरताम्रौ; K6 B3. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संकोचोथ व(K6 प)रीताक्षो (B9 °ख्यो); K7 ह्वत्याह्वत्यो परीतात्मा; V1 विष्टोस्थीतो वीरताम्रो; Bo ऋकेथागांशौ (sic) वीरताम्रौ; B6 कृत्याकृत्यौ परीताक्षौ (marg. °क्षो); B7 ***** रीताख्यो; B8 (marg.) ऋच्छोद्गाथौ वीरताम्रौ; D4. 9 हत्याहत्यो परीतात्मा; D5 ऋक्षहुक्शौ वीरताम्रौ; D6 हुत्वाहुत्वौ वरीताम्रौ; D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 भृत्योद्धुतो हरीवाहो (T1 G3. 6 °भावो); T2 ह्वद्योद्धुतो हरिद्राभो; G2 (second time) भृत्थाभुत्थौ परीताम्रौ; M1. 6 ह्वताहुको (M6 °ह्वतौ) हरीताहो; M5 हुत्थाहुत्थौ परीताभो; M7 भृत्याहुको हरीताभो. —[b]) K4 वराहाक्षो; K7 D4. 9 T2 M1. 6. 7 वराहोश्व-; V1 Bo. 6 (marg.). 7. 9 Da3. a4 Dn4 D3. 6 व(Da4 वा)राहोश्वो; D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 वाराहोश्व-; M5 मारवाश्वो (for वराहाश्वो). Ś1 K1. 2. 4 रुचिस्तथा; K6 Bo Dn1. n4 Ds1 D2. 8 °प्रभः; B7 Ds2 D3 रुचिः प्रभः; Da3. a4 रुचिः शुचिः; D6 M6 रुचिप्रभुः (for रुचिः प्रभुः). G2 (second time) वराहो यारुचः प्रभुः. —[c]) B9 अश्वजित् (for विश्व°). Ś1 K1. 2. 4 प्रतिसौरिश्च; K6 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6 °रूपश्च; K7 D4. 9 °सारश्च; D5 °सौरश्च (for °शौरिश्च). —[d]) K2. 4 वृथांडो; K7 D4. 5. 9 विमांडो; B6. 7. 9 (orig.) T2 विषांडो; Da3. a4 विषासो; D6 वृभांडो; D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 वृषाश्वो; G2 (second time) M1. 5–7 पाषंडो (for वृषाण्डो). Ś1 K1 वृक्षरो; K2. 4 वृक्षवो; K6 B6. 9 (both marg.) Dn1 Ds1 विस्करो; K7 B6 (orig.). 8 (marg. as in text). 9 (orig.) Da3. a4 D4–6. 9 G2 (second time) M1. 5–7 विक्षरो; Dn4 विश्वरो; D7 T1 G3. 6 वृष्करो; G1. 2 (first time) पुष्करो (for विष्करो). K4 मनुः (for मधुः).

53 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. —[b]) Ś1 K1. 2 टीटिभश्; K4 lacuna (for कैट°). K4 lacuna; K7 D9 चापि; D5 नाम (for चैव). G2 (second time) कैट******. —[c]) Ś1 K1 कालखंजश्च; V1 B6–9 Da3. a4 °कंजाश्च; D4 °षंजाश्च; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 °केया हि (T2 G2 [second time] M1. 5–7 °याश्च) (for °खञ्जाश्च). K6. 7 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दैतेया (Bo °त्याश्च) दानवाश्चैव.

54 For the repetition in G2, cf. v. l. 47. —[a]) T2 ये ते (for एते). —[b]) Da3. a4 पूर्व- (for पूर्वे). K7 D4. 9 पूर्वतरे (for पूर्वतराश्). —[d]) B8 (marg. as in text) प्रति-; Da3. a4 नानु- (for अनु-). K7 D8 D4. 6. 7. 9 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 -शुश्रुमः (for -शुश्रुम).

55 [a]) M6. 7 -देवेंद्राः (for -दैत्येन्द्राः). B7. 9 Da3. a4 बहवो दैत्यपूर्वेंद्राः; G2 ऐश्वर्यं बहवः पूर्वं. —[d]) B8 कालोति(marg. कालो हि)दुरतिक्रमः.

56 [b]) K7 Da4 D4. 9 तत्त्वम् (for न त्वम्). G1 एवं; G2 एव (for एकः). D7 T1 G1. 3. 6 शतक्रतो. —[c]) G1 धर्मंचराश् (for °पराश्). —[d]) M1. 5. 6 संतत- (for सतत-).

57 [a]) K7 V1 Bo. 6–9 Ds1 अंतरीक्ष- (for °रिक्ष-). —[b]) Ś1 (by corr. as in text) K2. 4 [ऽ]भिमत्त-; D7 T G1–3. 6 सतत- (for ऽभिमुख-). —Da4 om. (hapl.) 57[d]–58[a].

58 Da4 om. 58[a] (cf. v. l. 57). —[b]) Ś1 K1. 2. 4 वै (for ते). K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 5–7 -रूपिणः; V1 -योधिनः (for -चारिणः).

59 [a]) B6 (marg. as in text). 7. 9 Da4 G1 M1. 5–7 -व्रतधराः; T1 G3. 6 °चराः; G2 -व्रताचाराः (for -व्रत-

सर्वे संहतमैश्वर्यमीश्वराः प्रतिपेदिरे ।
न चैश्वर्यमदस्तेषां भूतपूर्वो महात्मनाम् ॥ ६०
सर्वे यथार्थदातारः सर्वे विगतमत्सराः ।
सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत्प्रतिपेदिरे ॥ ६१
सर्वे दाक्षायणीपुत्राः प्राजापत्या महाबलाः ।
ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहृताः ॥ ६२
त्वं चैवेमां यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यक्ष्यसे पुनः ।
न शक्ष्यसि तदा शक्र नियन्तुं शोकमात्मनः ॥ ६३
मुञ्चेच्छां कामभोगेषु मुञ्चेमं श्रीभवं मदम् ।
एवं स्वराज्यनाशे त्वं शोकं संप्रसहिष्यसि ॥ ६४

शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा हृषः ।
अतीतानागते हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्तय ॥ ६५
मां चेदभ्यागतः कालः सदायुक्तमतन्द्रितम् ।
क्षमस्व नचिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति ॥ ६६
त्रासयन्निव देवेन्द्र वाग्भिस्तक्षसि मामिह ।
संयते मयि नूनं त्वमात्मानं बहु मन्यसे ॥ ६७
कालः प्रथममायान्मां पश्चात्त्वामनुधावति ।
तेन गर्जसि देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि ॥ ६८
को हि स्थातुमलं लोके क्रुद्धस्य मम संयुगे ।
कालस्तु बलवान्प्राप्तस्तेन तिष्ठसि वासव ॥ ६९

C. 12. 8282
B. 12. 227. 70
K. 12. 234. 69

पराः). D5. 7 अंतरिक्षचराः सर्वे (= 57^a). — ^{b}) D5. 6 ·परायणाः (for ·विहारिणः). B6 (marg. as in text) सर्वे चासन्बहुश्रुताः (= 59^d). — ^{c}) G3 देव· (for वेद·). B6 ·श्रुतपराः ; B9 Da4 T2 ·व्रतधराः ; G1. 2 ·व्रताः सर्वे ; M1. 5–7 ·व्रतस्नाताः (for °पराः). — ^{d}) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चैव (for चासन्). B6 सर्वे च जनसंमताः ; B8 सर्वे शिष्टानुवर्तिनः ·

60 D5 om. (hapl.) 60. — ^{a}) K6 संवृतम् ; K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 6. 8. 9 संभ° ; G1 संहृस्तम् ; M1 संगतम् (for संह°). — ^{b}) D7 T1 G1–3. 6 ईश्वरात् (for ईश्वराः). V1 B7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 संप्रपेदिरे (for प्रति°). — D7 T1 G2 om. (hapl.) 60^c–61^d. — ^{c}) M1. 6 न चैश्वर्यमतस्तेषां . — ^{d}) M1. 5. 6 भूतपूर्व (for °पूर्वो).

61 D7 T1 G2 om. 61 (cf. v. l. 60). — ^{a}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 G1. 3. 6 M1. 5–7 यथार्हं· (for यथार्थ·).

62 ^{c}) B8 (marg.) च तपंतश्च ; D2 प्रतपंतस्य (for °पन्तश्च). — ^{d}) Da4 ·संस्कृताः (for °हृताः).

63 ^{a}) B8 शक्र ; B8 (marg. also as in text) वै च (for चैव). Ds1 D7. 9 T1 G2. 3. 6 यथा (for यदा). G1. 3 भुंक्त्वा ; M5. 7 शक्र (for भुक्त्वा). — ^{b}) K1 Da4 पृथिवी त्यक्षसे पुनः · — ^{c}) V1 शक्ष्यते (for शक्ष्यसि). — ^{d}) K6 D5 लोकम् (for शोकम्).

64 ^{a}) K2. 4 B6 मुंचेमां (for मुञ्चेच्छां). — ^{b}) D5 मुमुच्य (for मुञ्चेमं). M7 मुंचेदं श्रीमदं भवं . — ^{c}) B6. 8 (both marg. as in text) स्व राज्य· ; D6 स्वाराज्य· (for स्व°). — ^{d}) Bo संप्रहर्षिष्यति ; Da4 °हरिष्यसि ; G2 °भविष्यसि (for °सहिष्यसि).

65 ^{b}) K7 D4. 9 हृष (for हृषः). — ^{c}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अतीतानागतं ; D5 व्यतीतानागते (for अती°). — ^{d}) G2 reads from वर्तय up to बहु (in 67^d) twice. Ś1 K1 वर्तयेः ; K2. 4 वर्तये ; Da4 वृत्तयः ; D4 वर्तयां ; D5 वर्तयन् (for वर्तय).

66 G2 reads 66 twice (cf. v. l. 65). — ^{a}) T2 मां चेदभ्यागतं काले · — ^{b}) Da3. a4 सदायुक्ताम् ; Dn1 °मुक्तम् (for °युक्तम्). K6. 7 Bo Dn1 Ds D2. 3. 8 अतंद्रितः · — ^{c}) Da4 यमस्व (for क्षमस्व). — ^{d}) M1 अपगमिष्यति ; M6 अव° (for उप°).

67 G2 reads up to बहु twice (cf. v. l. 65). — ^{a}) D7 T1 G3. 6 त्रासयंतीव ; M5 °यन्निह (for °यन्निव). Da4 देवेंद्रो · — G1 om. (hapl.) 67^b–68^c. — ^{b}) Da4 वाग्भिस् (for वाग्भिस्). M1. 6 तक्ष्यसि · D7 T1 G2. 3. 6 वाक्संतक्ष्य (D7 °तर्ष· ; G2 [both times] °त्यक्ष· ; G3. 6 °तक्ष)ति मामिह · — ^{c}) K7 D4. 9 संगते (K7 °तं) (for संयते).

68 G1 om. 68^{abc} (cf. v. l. 67). — ^{a}) K7 M6. 7 आयान्मा ; T1 आत्मानं (for आयान्मां). — ^{c}) M1 गर्जति (for गर्जसि). D5 दैत्येंद्र · — ^{d}) K1 (before corr. as in text). 7 Dn1 पूर्व· (for पूर्वं).

69 ^{b}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 मम क्रुद्धस्य संयुगे · — ^{c}) K7 च (for तु). Da4 तेन (for प्राप्तस्). — ^{d}) M1. 6 तिष्ठति · Da4 तिष्ठ तिष्ठेति वा पुनः ·

70 ^{a}) K4 Dn4 ·सहस्रांते (for °स्रान्तं). — ^{b}) V1 B6. 8 Ds2 D2. 3. 5 तूर्णं (for पूर्णं). Da4 D4. 9 अर्हसि.

C. 12. 8282
B. 12. 227. 70
K. 12. 234. 73

यत्तद्वर्षसहस्रान्तं पूर्णं भवितुमर्हति ।
यथा मे सर्वगात्राणि नस्वस्थानि हतौजसः ॥ ७०
अहमैन्द्राच्च्युतः स्थानात्त्वमिन्द्रः प्रकृतो दिवि ।
सुचित्रे जीवलोकेऽस्मिन्नुपास्यः कालपर्ययात् ॥ ७१
किं हि कृत्वा त्वमिन्द्रोऽद्य किं हि कृत्वा च्युता वयम् ।
कालः कर्ता विकर्ता च सर्वमन्यदकारणम् ॥ ७२
नाशं विनाशमैश्वर्यं सुखदुःखे भवाभवौ ।
विद्वान्प्राप्यैवमत्यर्थं न प्रहृष्येन्न च व्यथेत् ॥ ७३
त्वमेव हीन्द्र वेत्थास्मान्वेदाहं त्वां च वासव ।
विकत्थसे मां किं बद्धं कालेन निरपत्रप ॥ ७४
त्वमेव हि पुरा वेत्थ यत्तदा पौरुषं मम ।
समरेषु च विक्रान्तं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७५
आदित्याश्चैव रुद्राश्च साध्याश्च वसुभिः सह ।
मया विनिर्जिताः सर्वे मरुतश्च शचीपते ॥ ७६
त्वमेव शक्र जानासि देवासुरसमागमे ।
समेता विबुधा भग्नास्तरसा समरे मया ॥ ७७
पर्वताश्चासकृत्क्षिप्ताः सवनाः सवनौकसः ।
सटङ्कशिखरा घोराः समरे मूर्ध्नि ते मया ॥ ७८
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्कालो दुरतिक्रमः ।
न हि त्वां नोत्सहे हन्तुं सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ७९

— [c]) Da4 -गायत्रि (for -गात्राणि). — [d]) V1 Bo Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 -सुस्थानि (for -स्वस्थानि). K6 V1 Bo. 6 (marg). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 महौजसः (for हतौ°).

71 71[ab] is damaged in B7. — [b]) Ś1 K1. 2 Ds1 T2 इंद्र (for इन्द्रः). K2 Bo. 8. 9 Da3. a4 D2. 5 प्राकृतो; K4 प्रार्थतो; D7 G1–3. 6 प्रकृतौ (for प्रकृतो). — After 71[ab], K7 reads for the first time 72[cd], repeating it in its proper place. — [c]) K6 सुचित्ते; Bo सुचिते; D7 T G2. 3. 6 सुचित्रो; M7 विचित्रे (for सुचित्रे). B9 G1 देव- (for जीव-). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 अपायः; V1 Bo. 6 (marg. as in text). 9 D5 उपायः (for उपास्यः). K7 B6–9 Da3. a4 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 -पर्ययः (Da4 °याः) (for -पर्ययात्).

72 [a]) K7 D4. 9 नु (for हि). B8 T2 इंद्र. — [b]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G3. 6 किं वा; T2 G2 M1. 6. 7 किं च; G1 किंचित् (for किं हि). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 वयं च्युताः (by transp.). — K7 reads 72[cd] for the first time after 71[ab].

73 [a]) ❀ Ca. s : नाशमदर्शनम्, विनाशं निधनम् (Cs : अत्यन्तोच्छेदो विनाशः) । ❀ — [b]) K6 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1. 2 सुखं दुःखं (for सुखदुःखे). — [c]) Ś1 K1. 2 M7 प्राप्यैव; D5 प्राप्येह; M1. 6 प्राप्नोति (for प्राप्यैवम्). Ś1 K1. 2 D5 M1. 6. 7 मर्त्यस्त्वं; B7 damaged; D4. 9 अन्यत्त्वं; D7 T G1–3. 6 M5 अत्यंतं. — [d]) D7 T G1–3. 6 न च हृष्येन् (for न प्रहृ°). Da3. a4 न प्रहृष्येत न व्यथेत्.

74 [a]) Ś1 K1. 2 त्वमेवेंद्रेह; K6 Ds1 G2 त्वमेव इंद्र (G2 °ह इंद्र) (for °व हीन्द्र). D7 T G1–3. 6 M5. 7 (also as in text) मां वेत्थ (for वेत्थास्मान्). — [b]) Ś1 K1 (by corr. as in text). 2 त्वं (for त्वां). Ś1 K1. 2. 4 वासवं; B7 भारत; Da4 वासवः (for वासव). — [c]) K6 V1 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 किं कत्थसे (for विक°). K6 V1 Bo. 6. 8 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 मां किं च त्वं; G1 मां किं बंधं; M7 किमाबद्धः (for मां किं बद्धं). — [d]) Da4 T G2. 3. 6 निरपत्रपः.

75 [a]) G1 एवं च (for एव हि). Ś1 K1. 2 तदा; G1. 2 यथा; M7 परं (for पुरा). — [b]) G1 तथा; G2 तावत् (for तदा). — [c]) G3. 6 निष्क्रांतं (for विक्रान्तं). — [d]) G1 पर्यंतं (for पर्याप्तं).

76 [b]) Ś1 K1. 2 ऋषिभिः (for वसुभिः). D5 वसुभिः सह गुह्यकाः. — [c]) G2 [अ]पि (for वि-). K7 Bo. 8 Dn1. n4 D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पूर्वे (for सर्वे). — [d]) Da4 सयुतस्य (for मरुतश्च). V1 विशां पते (for शचीपते).

77 [a]) D4 जानामि. — [cd]) D5 ध्वस्तास् (for भग्नास्). D7 T G1–3. 6 समेता हींद्र विबुधा भग्नास्ते हि रणे मया.

78 K7 om. (hapl.) 78. — [a]) Da4 G1 सकृत् (for [अ]सकृत्). — [c]) Ś1 K2 सपट्ट-; K1 सपटु-; Da4 कंटक-; Dn4 सकंट-; D7 T G1. 3. 6 सशृंग-; G2 सटीक- (for सटङ्क-). K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भग्नाः (for घोराः). ❀ Ca : सटङ्कशिखराः टङ्कच्छिन्नवदग्रस्यशिखरवन्तः । ❀

79 [b]) K1. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.

न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
तेन त्वा मर्षये शक्र दुर्मर्षणतरस्त्वया ॥ ८०
त्वं मा परिणते काले परीतं कालवह्निना ।
नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे ॥ ८१
अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य दुरतिक्रमः ।
बद्ध्वा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रशनया यथा ॥ ८२
लाभालाभौ सुखं दुःखं कामक्रोधौ भवाभवौ ।
वधो बन्धः प्रमोक्षश्च सर्वं कालेन लभ्यते ॥ ८३
नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः ।
सोऽयं पचति कालो मां वृक्षे फलमिवागतम् ॥ ८४

यान्येव पुरुषः कुर्वन्सुखैः कालेन युज्यते ।
पुनस्तान्येव कुर्वाणो दुःखैः कालेन युज्यते ॥ ८५
न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्हति ।
तेन शक्र न शोचामि नास्ति शोके सहायता ॥ ८६
यदा हि शोचतां शोको व्यसनं नापकर्षति ।
सामर्थ्यं शोचतो नास्ति नाद्य शोचाम्यहं ततः ॥ ८७
एवमुक्तः सहस्राक्षो भगवान्पाकशासनः ।
प्रतिसंहृत्य संरम्भमित्युवाच शतक्रतुः ॥ ८८
सवज्रमुद्यतं बाहुं दृष्ट्वा पाशांश्च वारुणान् ।
कस्येह न व्यथेद्बुद्धिर्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ ८९

C. 12. 8302
B. 12. 227. 90
K. 12. 234. 89

---

8. 8 कालो हि (for यत्कालो). —[c]) K2 D4. 9 T2 M1. 6. 7 त्वा (for त्वां).

80 [b]) Dn4 क्षमाकोपसमागतः. —[c]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6–8 त्वां; G3 ते (for त्वा). Da1 शर्मये (for मर्षये). —[d]) Ś1 K1. 2 दुर्धर्षण-; T2 सुदुर्धर्ष- (for दुर्मर्षण-). D7 T1 G1. 3. 6 सुदुर्धर्षतरो मया.

81 [a]) K4 B9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 तं मां; K6 Ds1 तस्मां; K7 D4. 9 T2 G2 M1. 5–7 तं मा; V1 Bo. 6–8 Da3. a4 D5 त्वं मां; D6 *मां; D7 T1 G1. 3. 6 एवं (for त्वं मा). D4. 9 परिगते; D6 °कृते (for °णते). —[b]) Da3 G1 परितं; M6 चरितं (for परीतं). D6. 7 -वह्निगा (for -वह्निना). —[d]) D6 बद्धः; T2 बंधं (for बद्धं).

82 [a]) K1 अये (for अयं). Ś1 K1 (before corr.). 2. 4 मे; K1 (by corr.) मां; V1 हि (for स). ❀ Ca: कालस्य श्यामत्वं बन्धनसामर्थ्याद्‌गुप्तत्वद्योतकम्, न तु वर्णः श्यामस्तस्य। ❀ —[b]) M1. 6. 7 लोके संहरति प्रजाः (M7 क्रमः). —[c]) G1 तिष्ठसि. T2 G1–3. 6 मा (for मां). K6 Da4 रौद्र. —[d]) Some MSS. रसनया.

83 [a]) Ś1 K1. 2 लाभालाभं; B6. 7 Da3. a4 भावाभावौ (for लाभालाभौ). —[c]) K2. 6 Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वधबंध-; Da4 बद्धो बंध-; D6 M7 वधो बंध-; D7 वधो बद्धः (for वधो बन्धः). K2 -प्रमोक्षैश्च; K6 Dn1 Ds1. s2 (by corr.) °क्षाश्च; K7 D4. 5. 6. 9 G2 प्रमोहश्च; Da3 Dn4 Ds1 (before corr.) M7 प्रमोक्षं च (for प्रमोक्षश्च). —[d]) K2 सर्वे; K7 सर्व- (for सर्वं). D3 लभते.

84 [b]) Ś1 K1. 2 यस्तु कर्ता (by transp.). V1 विभुः (for प्रभुः). —[c]) Ś1 K1. 2 मां कालो (by transp.). —[d]) Ds1 वक्ष्ये (for वृक्षे). K7 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 आहितं; B6 (marg. as in text). 9 आनतं (for आगतम्).

85 [a]) Ds1 यात्येव (for यान्येव). —[b]) V1 मुह्यते (for युज्यते). — K4 om. (hapl.) 85[cd]. —[d]) T2 दुःखः (for दुःखैः). V1 मुह्यते; B7 युज्यति (for °ते).

86 [a]) Ds1 D9 (by corr. as in text) कालज्ञा (for °ज्ञः). —[d]) K2 लोके (for शोके).

87 [a]) D7 यदासि (for यदा हि). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 शोचतः; D7 T1 G1. 3. 6 शोचता (for शोचतां). K6 D5 कालो (for शोको). K7 यदा हि शोचतोशोच्य (sic). —[b]) B7 M7 व्यसनान् (for व्यसनं). Da3. a4 नापकर्षते. D7 T1 G1–3. 6 व्यसने नापकृष्यते. —[c]) Ś1 K2 शोचिते; K1 शोचते; K7 D4. 9 M5 शोचतां; D6 शोचता (for शोचतो). —[d]) T2 M1. 5–7 नैव; G1 [इ]त्यप- (for नाद्य). K1 इतः (for ततः). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 6. 8. 9 G2 [इ]त्यतोहं (B6 D4. 9 G2 ततोहं; B8 तेनाहं) नाद्य (V1 नास्ति; Bo माद्य) शोचिमि (K7 D4. 9 °ता; G2 °तुं); D5 ततोहं नास्मि शोचिता; D7 T1 G3. 6 देव शोचाम्यहं न च.

88 Before 88, B9 D5 T2 M5 ins. भीष्मः. —[c]) D7 T1 G1. 3. 6 प्रतिसंगृह्य (for °संहृत्य). —[d]) T2 प्रत्युवाच (for इत्यु°).

89 [a]) B9 सवज्रक्षततं त्वाहुं (sic); D7 T1 G1. 3. 6 वज्रमुद्यस्य चायांतं. —[b]) K7 D4. 6. 9 प्रचेतसः; D7 T

C. 12. 8302
B. 12. 227. 90
K. 12. 234. 90

सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
ब्रुवन्न व्यथसे स त्वं वाक्यं सत्यपराक्रम ॥ ९०
को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत् ।
कर्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा संप्रस्थितं जगत् ॥ ९१
अहमप्येवमेवैनं लोकं जानाम्यशाश्वतम् ।
कालाग्नावाहितं घोरे गुह्ये सततगेऽक्षरे ॥ ९२
न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृष्टस्य कस्यचित् ।
सूक्ष्माणां महतां चैव भूतानां परिपच्यताम् ॥ ९३
अनीशस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ।
अनिवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते ॥ ९४
अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्ति देहिषु ।
प्रयत्नेनाप्यतिक्रान्तो दृष्टपूर्वो न केनचित् ॥ ९५
पुराणः शाश्वतो धर्मः सर्वप्राणभृतां समः ।
कालो न परिहार्यश्च न चास्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९६
अहोरात्रांश्च मासांश्च क्षणान्काष्ठाः कला लवान् ।
संपिण्डयति नः कालो वृद्धिं वार्धुषिको यथा ॥ ९७
इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्तास्मीति वादिनम् ।
कालो हरति संप्राप्तो नदीवेग इवोडुपम् ॥ ९८
इदानीं तावदेवासौ मया दृष्टः कथं मृतः ।
इति कालेन ह्रियतां प्रलापः श्रूयते नृणाम् ॥ ९९

G1 सुदारुणान्; G2 M1.5.6 च दा°; G3.6 दुरासदान् (for च वारुणान्). — c) G2 कस्याद्य (for कस्येह). B7 बुद्धिं. — d) K1 मन्योर् (for मृत्योर्). G1 जिघांसता.

90 a) D5 तु (for न). — c) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T1 G3.6 ध्रुवं (for ब्रुवन्). G1 व्यथते. K6 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [ऽ]द्य त्वं; B8 त्वं वै; D7 T1 G1–3.6 M5 सत्त्वाद्; T2 M6 सत्यं (for स त्वं). — d) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 धैर्यात्; K7 D4.6.9 सत्यं (for वाक्यं). K4.6.7 D4.6.9 -पराक्रमः (for °क्रम).

91 c) D7 दृष्ट्वा (for लोके). — d) D7 (marg.) तथा (for दृष्ट्वा). ❀ Ca: संप्रस्थितं विनश्वरम्। ❀

92 a) G1 एनम् (for एवम्). K7 D4.6.9 [इ]मं; V1 [इ]ह; D5 [ए]तं; D7 T1 G1–3.6 [ए]तल् (for [ए]नं). — b) K2 G1 शाश्वतं (for अशाश्वतम्). — c) D5 कालाद्व्यवहिते घोरे; G1.2 °ग्निवाहितं घोरे. — d) Dn4 मुह्ये सततगे क्षुरे (sic); D6 गुह्ये तनुगगह्वरे.

93 b) B7 कालः; D4 काले (for काल-). K6 Ds1.s2 (by corr. as in text) D5 M5 -सृष्टस्य; M1.6 -दृष्टस्य (for -स्पृष्टस्य). K1 (marg.) D4–6.9 कर्हिचित् (for कस्य°). — Da4 om. 93cd. — c) K7 D4.9 शूक्ष्माणां. — d) K1.2.4 परिप(K1 °व)श्यतां; K7 D4–6.9 °पालनं (D5 °ने); Ds1 °च्यच्यतां (sic) (for °पच्यताम्).

94 a) K7 D4.9 ईश्वरस्य; B7 damaged (for अनीशस्य). G2 M1.6.7 अनिशं ह्य(G2 स्मा)प्रमत्तस्य. — b) K1 पदतः; B7 damaged; D8 (*sup. lin.* as in text) सचतः; T2 परतः (for पचतः). — c) K1 अतिवृत्तस्य; T2 अनिर्वृत्तस्य (for °वृत्तस्य). D4 कामस्य (for कालस्य). — d) Ś1 K1.2.4 वशं; K7 D4.6.9 मु(K7 सु)खं (for क्षयं). Da4 D5 मुह्यते (Da4 °ति) (for मुच्यते).

95 b) G1 लोके (for कालो). — c) K6 V1 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 अपक्रांतो (for अति°). B6.7 Da3.a4 यत्नेनाप्यनुपक्रांतो. — d) G1 दृष्टपूर्वेण (for °पूर्वो न).

96 b) K7 सर्वे (for सर्व-). D5 -धर्म- (for -प्राण-). B7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 वरः (for समः). — d) K7 D4 वा (for च). K2 Da4 [अ]पि (for [अ]स्य).

97 a) K7 D4.6.7.9 T G3.6 अहोरात्राणि (for °रात्रांश्च). G2 अहोरात्रान्क्षणान्काष्ठाः. — b) K4.6 Dn1.n4 क्षणाः; T2 क्षणं (for क्षणान्). G1.3 काष्ठान् (for काष्ठाः). K6 Dn1.n4 लवाः कलाः; K7 Bo.6–9 Da3 D2–6.8.9 लवान्कलाः (by transp.). V1 कलाः काष्ठास्तथा लवान्; D7 T1 G3 क्षणान्काष्ठान्कलान्लवान्; G2 कलाः संवत्सरानपि. — c) K6 Da3 Dn1.n4 Ds2 D3.8 T2 G2 संपीडयति; K7 Da4 D2 स पिंड°; . D7 T1 G1.3.6 स वर्ध° (for संपिण्ड°). K6 B8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 यः (for नः). — d) Da4 बुद्धिर् (for वृद्धिं). G1 वार्धिषिको; M1 वार्ध्यु° (for वार्धु°).

98 a) M1 इदमन्यत्करिष्यामः. — b) G1 यः (for श्वः). K6.7 D4–6.9 वादिनः; Dn4 वादिनां (for वादिनम्). — c) B8 हसति (for हरति). — d) K7 D4.9 [उ]लुपान्; Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 द्रुमं; D5.6 द्रुमान् (for [उ]डुपम्).

99 a) D7 इदं तु (for इदानीं). Ś1 K1 इदानीमेव संजातो; K2.4 °नीमपि यातोसौ. — c) K1.2.4 ह्रियते (K1 °तौ); V1 D8 हीयतां; B6.7 Da4 क्रियतां; D7

नश्यन्त्यर्थास्तथा भोगाः स्थानमैश्वर्यमेव च ।
अनित्यमध्रुवं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः ।
उच्छ्राया विनिपातान्ता भावोऽभावस्थ एव च ॥ १००
सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
अहमासं पुरा चेति मनसापि न बुध्यसे ॥ १०१
कालेनाक्रम्य लोकेऽस्मिन्पच्यमाने बलीयसा ।
अज्येष्ठमकनिष्ठं च क्षिप्यमाणो न बुध्यसे ॥ १०२
ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च ।
स्पृहामोहाभिमानेषु लोकः सक्तो विमुह्यति ॥ १०३
भवांस्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वाञ्ज्ञानतपोन्वितः ।
कालं पश्यति सुव्यक्तं पाणावामलकं यथा ॥ १०४
कालचारित्रतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
वैरोचने कृतात्मासि स्पृहणीयो विजानताम् ॥ १०५
सर्वलोको ह्ययं मन्ये बुद्ध्या परिगतस्त्वया ।
विहरन्सर्वतोमुक्तो न क्वचित्परिषज्जसे ॥ १०६
रजश्च हि तमश्च त्वा स्पृशतो न जितेन्द्रियम् ।

C. 12. 8320
B. 12. 227. 108
K. 12. 234. 108

T G1–3. 6 M1. 5 म्रियतां (G2 °ता); M7 ह्रियता (for ह्रियतां). K7 D4. 5. 9 कालेन ह्रियमाणानां. — ^{d}) G1. 3. 6 प्रतापः; M7 विलापः (for प्रलापः).

100 ^{a}) K7 नृत्यंति; B6. 9 न संति (for नश्यन्ति). Dn4 तात; D7 T1 G1. 3. 6 च ते (for तथा). G1 भागाः. — ^{b}) K6 Dn1. n4 D5 D3 वा (for च). — K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2–6. 8 transp. 100^{cd} and 100^{ef}. G2 M7 read 100^{cd} twice. — ^{c}) Da4 corrupt. — After 100^{cd}, K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 6. 8 Kumbh. ed. ins.:

654* जीवितं जीवलोकस्य कालेनागम्य नीयते ।
[Da4 लोकनाथस्य (for जीवलोकस्य).]

while K7 D9 ins.:

655* अहं सुखीति नित्यं च मनसापि न चिन्तयेत् ।
[Cf. 101^{cd}. K7 च (for [अ]पि).]

— ^{e}) K6 Dn1 D5 D3. 7 T G2 M1. 7 उच्छ्रया; K7 उत्थाया (for उच्छ्राया). — ^{f}) K6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 G2 [ऽ]भावः स (for ऽभावस्थ). D5 भावाभावः स एव च; T2 भावोभावस्तथैव च.

101 ^{b}) G3. 6 सत्त्व- (for तत्त्व-). — ^{c}) G1 अयम् (for अहम्). B8 (marg. as in text). 9 D4 वेति (for चेति). — ^{d}) B8 (marg.) न तु (for [अ]पि न). K6 बुध्यते; K7 V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मन्यसे; D5 मन्यते (for बुध्यसे).

102 ^{a}) D5 [आ]गम्य (for [आ]क्रम्य). K7 D6. 9 लोकोयं (for लोकेऽस्मिन्). — ^{b}) K1. 2 पश्यमाने; K7 Ds2 (by corr. as in text) D4. 6. 9 G2 M1. 7 पच्यमानो (for °माने). — ^{c}) K7 D9 वा (for च). D4 ज्येष्ठं वापि कनिष्ठं वा; T1 G1. 3. 6 अतो ज्येष्ठं कनिष्ठं च. — ^{d}) K7 Dn4 D4. 6. 8. 9 T1 G1. 3. 6 क्षिप्यमानो; T2 °माणे (for °माणो). K7 Dn1 Ds2 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M5. 7 बुध्यते.

103 ^{a}) G2 M1. 7 ईर्ष्यातिमान-; G3. 6 ईर्ष्या(G3 °र्ष्ये)मानेषु (for °भिमान-). Da3 -लाभेषु; Dn4 -लोकेषु (for -लोभेषु). — ^{c}) K7 V1 B6 (marg. as in text) D4–6. 9 -मोहातिवादेषु; B9 -लोभाभिमानेषु; D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 -मोहातिमानेषु (for -मोहाभि°). — ^{d}) B7–9 शक्तो (for सक्तो). K7 D4 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 न बुध्यते (M5 °से); B9 G2 विमुह्यते; D3 न मुह्यति; D6 न मुच्यते (for विमुह्यति).

104 ^{a}) K2 B9 भावां(B9 °वा)स्तु; B0 भवांश्च; D7 T G1. 3. 6 M5. 7 स भवान् (for भवांस्तु). K7 D4. 6. 9 M1. 5 भव-; T2 M7 भूत- (for भाव-). — ^{b}) B8 (marg. as in text) विशुद्धात्मा (for विद्वाञ्ज्ञान-). Dn4 -तपोव्रतः (for -तपोन्वितः). — ^{c}) Ś1 K1 कालः (for कालं). Da4 वत्स्यति; G3. 6 पश्यसि (for पश्यति). K1 स व्यक्तं. — ^{d}) Ś1 अमलकं (for आम°).

105 ^{a}) K6 Ds1 -चरित-; K7 D4. 9 -चेष्टित- (for -चारित्र-). — ^{b}) G1 M7 -विशारद. M5 सर्वशास्त्रार्थकोविदः. — ^{c}) K6 Ds1 विरोचने; Da3. a4 वैरोचन; Dn1. n4 विवेचने (for वैरो°). Da4 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 कृतार्थो (for कृतात्मा). — ^{d}) Dn4 D6. 7 T1 विजानता.

106 ^{a}) Da3 ह्यहं; Da4 ह्यदं (for ह्ययं). — ^{b}) K2. 4 परिणतस् (for °गतस्). — ^{c}) B3 सर्वदा (for सर्वतो-). — ^{d}) K4 परिषज्जते; K6 B6 Ds1 °सज्जते; V1 °मुह्यसे; B0. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 °सज्जसे; D6 °षज्यते; D7 T2 G1. 3. 6 M5. 7 च (D7 त्वं) विषीदसि; M1. 6 परिषज्यसे (for °षज्जसे).

107 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 चापि (for च हि). K4. 6 V1

C. 12. 8321
B. 12. 227. 109
K. 12. 234. 108

निष्प्रीतिं नष्टसंतापं त्वमात्मानमुपाससे ॥ १०७
सुहृदं सर्वभूतानां निर्वैरं शान्तमानसम् ।
दृष्ट्वा त्वां मम संजाता त्वय्यनुक्रोशिनी मतिः ॥ १०८
नाहमेतादृशं बुद्धं हन्तुमिच्छामि बन्धने ।
आनृशंस्यं परो धर्मो अनुक्रोशस्तथा त्वयि ॥ १०९
मोक्ष्यन्ते वारुणाः पाशास्तवेमे कालपर्ययात् ।
प्रजानामपचारेण स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ॥ ११०
यदा श्वश्रूं स्नुषा वृद्धां परिचारेण योक्ष्यते ।
पुत्रश्च पितरं मोहात्प्रेषयिष्यति कर्मसु ॥ १११
ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पादधावनम् ।
शूद्राश्च ब्राह्मणीं भार्यामुपयास्यन्ति निर्भयाः ॥ ११२
वियोनिषु च बीजानि मोक्ष्यन्ते पुरुषा यदा ।
संकरं कांस्यभाण्डैश्च बलिं चापि कुपात्रकैः ॥ ११३
चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्नमुन्मर्यादं भविष्यति ।

Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G3. 6 M5 त्वां; G2 [अ]पि (for त्वा). K7 D4. 6. 9 रजस्तमश्च शूरं त्वां. — b) K7 स्पृशते. K6 M6 जितेंद्रियः; K7 D4. 9 यतेंद्रियं (for जिते°). — c) K6 न प्रीतिं; Da4 निष्पीष्टं (sic); D6 T2 M1. 5–7 निष्प्रीतिर्; D7 T1 G1. 3. 6 सुप्रीतो (for निष्प्रीतिं). K6 D6 न च (for नष्ट-). — d) K6 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 आत्मानं त्व(V1 स)म् (by transp.). Ś1 K1. 2. 4 निषेवसे; Ds1 G1 M1 उपासते (for °ससे).

108 a) D6 हृदयं (for सुहृदं). — b) B6 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -चेतसं (for -मानसम्). — c) T2 G1. 3 M1. 6. 7 त्वा (for त्वां). G1 अनु- (for मम). T2 संज्ञाता; G1 -संघाता (sic) (for संजाता). — d) K7 Da4 D4 -क्रोशनो; M7 -क्रोशने (for -क्रोशिनी).

109 D5 om. 109–110. — a) T2 सोहम् (for नाहम्). Ś1 K1. 2 B8 (marg.) वृद्धं; Da4 बुद्धिर्; Dn1 D6. 7 T2 G1. 3. 6 बद्धं; Dn4 बुद्धिं; G2 बंधुं; M1. 7 बंधं (for बुद्धं). — b) G1 अहम् (for हन्तुम्). D7 T2 G1. 3. 6 M7 बंधनैः. ❀ Ca: बुद्धम्, उत्पन्नतत्त्वज्ञानम् । बन्धने, स्थितमिति शेषः । ❀ — c) K6. 7 Da4 आ(Da4 अ)नृशंस्य- (for °शंस्यं). G2 धर्मे (for धर्मो). — d) Ś1 K1. 2. 4 त्वनुक्रोशस्; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 M5 ह्यनु° (for अनु°). K6 Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च मे; K7 D7 T G1. 3. 6 M5. 7 [ऽ]स्ति मे; V1 B6. 9 Da4 G2 M1. 6 हि मे; D4. 6. 9 [ऽ]पि मे (for तथा).

110 D5 om. 110 (cf. v. l. 109). — a) K4. 7 V1 Bo. 7 Da4 मोक्षंते (for मोक्ष्यन्ते). K7 वारुणेः; Da4 वरुणाः. — b) K6 Ds1 कार्य- (for काल-). — c) B6 (marg.) अविचारेण; B8 (marg.) अपकारेण; Bom. ed. उपचारेण (for अप°). — d) K7 Da4 G1 महासुरः; Ds2 (by corr. as in text) °रस्तु (for °सुर).

111 a) K7 D9 श्वश्रूः; Ds1 D7 श्वश्रू (for श्वश्रूं). Ś1 K1 (by corr. as in text). 4. 6 B7 Da3 Dn1 Ds1. s2 (by corr. as in text) D2. 3 (by corr. as in text). 5. 6. 8 T2 G1 M1. 5. 6 स्नुषां (for स्नुषा). K7 D5. 9 T2 वृद्धा. — b) M1. 6 अविचारेण (for परि°). K7 D4. 9 मोक्ष्यते; B6 योक्ष्यति; B9 मोक्षते; D2 योक्षते; M1. 6. 7 (sup. lin. as in text) मोक्ष्यसे (for योक्ष्यते). Ś1 K1. 2. 4 परिचारे नि(K1 न)योक्ष्यते. — d) G1 प्रेषयिष्यंति.

112 b) T2 वृषलान्; G2 वृषळः (for वृषलाः). G1 पद- (for पाद-). — c) K1 शुद्धाश्च; B8 (marg.) शूद्रश्च (for शूद्राश्च). Bo Da4 D3 ब्राह्मणी-; G1 ब्राह्मणं (for ब्राह्मणीं). — d) D7 निर्भयात्. B8 (marg.) उपयास्यति निर्भयः. — After 112, T2 ins.:

656* ब्राह्मणाश्चापि शूद्राश्च भोगार्थे कल्पयन्त्युत ।

113 a) K6 B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 विमोक्ष्यंति (D6 °ते); K7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da4 D4. 9 G2 M1. 5–7 च मोक्ष्यंति (K7 D4. 9 °क्ष्यंते; B9 °क्षंति) (for च बीजानि). — b) Ś1 K4 मोक्षंते; K6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 G2 M1. 5–7 बीजानि; Bo D5 वीर्याणि (for मोक्ष्यन्ते). Ś1 K1. 2. 4 पुरुषाधमाः (for °षा यदा). — c) Ds1 कांश्य- (for कांस्य-). ❀ Ca: कांस्यैः पानपात्रैः । भाण्डैः मृत्पात्रैः ॥ Cv: कांस्यभाण्डैर्भोजनपात्रादिकांस्यभाण्डैः । संकरं नानावर्णानामन्नदानादिकम् । ❀ — d) K6. 7 V1 Bo. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 चैव (for चापि). K6. 7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 कुपात्र(K6 °त्रि)के; Dn4 Ds D2. 3. 8 °त्रिकैः (for °त्रकैः). ❀ Ca: कुपात्रैः भोजनपात्राद्यपवित्रपात्रैः, बलिं देवपूजाम् । ❀

114 a) B9 D8 कृच्छ्रम् (for कृत्स्नम्). — b) Dn1. n4 D7 T G1–3. 6 अमर्यादं (for उन्म°). — c) B8 एकैकस्तु; T2 G2 °कशस; M7 °कास्ते (for °कस्ते). D7 महा- (for तदा). T2 पाशं; M7 पाशाः (for पाशः). — d) K6 Bo. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6–8 T G1–3. 6 M1.

एकैकस्ते तदा पाशः क्रमशः प्रतिमोक्ष्यते ॥ ११४
अस्मत्तस्ते भयं नास्ति समयं प्रतिपालय ।
सुखी भव निराबाधः स्वस्थचेता निरामयः ॥ ११५

तमेवमुक्त्वा भगवाञ्शतक्रतुः
प्रतिप्रयातो गजराजवाहनः ।
विजित्य सर्वानसुरान्सुराधिपो
ननन्द हर्षेण बभूव चैकराट् ॥ ११६

महर्षयस्तुष्टुवुरञ्जसा च तं
वृषाकपिं सर्वचराचरेश्वरम् ।
हिमापहो हव्यमुदावहंस्त्वरं-
स्तथामृतं चार्पितमीश्वराय ह ॥ ११७

द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभिष्टुतो
विदीप्ततेजा गतमन्युरीश्वरः ।
प्रशान्तचेता मुदितः स्वमालयं
त्रिविष्टपं प्राप्य मुमोद वासवः ॥ ११८

C. 12. 8332
B. 12. 227. 119
K. 12. 234. 119

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

5.6 परिमोक्ष्य(D2.8 G1 °क्ष)ते; B7 Da3 प्रतिमोक्ष्यति; B8 (marg.) प्रविमोक्ष्यते; Da4 परिमोक्ष्यति; Ds1 परिमोक्ष्यसे (for प्रतिमोक्ष्यते).

115 [a]) D7 T1 G1.3.6 अस्मात्तव; T2 अस्मत्तोत्र (for °त्तस्ते). — [b]) D5.7 T G1–3.6 M1 परिपालय. — [d]) K6 B6 Ds1 सुस्थचेता; K7 D4.6.9 स्वस्थो भव (for स्वस्थचेता). Ś1 K2.4 निराश्रयः; K1 °सवः (sic); M6 °मयं (for °मयः).

116 Before 116, Dn4 D5 M5 ins. भीष्मः. — [c]) G2 अमरान् (for असु°). D7 असुरान्बहूंस्तदा; T1 असुराधिपान्बहून्; T2 °धिपान्बली; G1 सुरात्स्वरान्बहून् (sic); G3.6 असुराधिपान्बलान् (for असुरान्सुराधिपो). — [d]) D7 T1 G1.3.6 ननाद; M7 ननर्द (for ननन्द). D7 T1 G1.3.6 देवराट् (for चैक°).

117 [a]) D2 om. (? hapl.) from ष्टुवुरञ्जसा up to सर्वगतैरभिष्टु (in 118[a]). — [b]) D6 वृषाकपिः. — [c]) V1 B6 (marg.).8 (marg. as in text) हुताशनो (for हिमापहो). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.8 उवाह (Bo °च) चाध्वरे (K6 °रं); K7 D4.9 G2 M7 उदावहद्ध-(K7 °द्ध)रं; D5 उदारहृत्परं; D6 उवाह चावस; D7 T1 G3.6 उपावहत्स्वं; G1 उपावहत्पुरस्; M1 उदावहं चरं; M5 °हद्वरंस् (sic) (for °हंस्त्वरंस्). — [d]) G1 तथा वरं; G3.6 त्वं चामृतं (for तथामृतं). Ś1 K1.2 B8 D5.7 G2 M7 चापि तम्; T G1.3.6 M5 चामृतम्; M1.6 चापि तद् (for चार्पितम्). K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.8 ईश्वरोपि हि; B6 (marg.) °राय च; B8 °रो नृप; D5.7 °रं महत्; T1 G1.3.6 °रावहः (for °राय ह). G2 हि; M6 lacuna (for ह). K7 D4.6.9 तथामृतं चा(K7 वा)प्यमि(K7 °मृ)तं तदीश्वरः.

118 D2 om. up to रभिष्टु (cf. v.l. 117). — [a]) K7 D4–6.9 तत्र गतैर्; V1 T2 G2 M1.5 सत्रगतैर्; Bo.8 M6.7 सत्रशतैर्; D7 T1 G1.3.6 मंत्रिगणैर् (for सर्वगतैर्). — [b]) Ś1 K1.2 प्रदीप्त- (for वि°). D7 T G1.3.6 शत- (for गत-). — [c]) G2 -तेजा (for -चेता). B9 सुरालयं (for स्वमा°). — [d]) K4 निविष्टपं; K7 B7 त्रिपि° (for त्रिवि°).

Colophon. —*Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1.3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name:* Ś1 K1.2.4 बलि(Ś1 K1 °डि)-नमुचि(K1 °दि)संवादः; K7 V1 Bo.7.8 Da3.a4 Dn1 D3–9 G6 बलिवासवसंवादः; B6.9 M5 पुनर्बलिवासवसंवादः; T2 इंद्रबलिसंवादः; M6.7 द्वितीयबलिसंवादः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 53; Dn1 D7 T1 G1.3.6 M5 54; T2 G2 64; M1.6.7 52. —*Śloka no.:* Dn1 119; Dn4 118; Ds 121.

२२१

C. 12. 8333
B. 12. 229[8]. 1
K. 12. 235. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
पूर्वरूपाणि मे राजन्पुरुषस्य भविष्यतः ।
पराभविष्यतश्चैव त्वं मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ।
भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव नभविष्यतः ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
श्रिया शक्रस्य संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३
महतस्तपसो व्युष्ट्या पश्यँल्लोकौ परावरौ ।
सामान्यमृषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४
ब्रह्मैवामितदीप्तौजाः शान्तपाप्मा महातपाः ।
विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ॥ ५
कदाचित्प्रातरुत्थाय पिस्पृक्षुः सलिलं शुचि ।
ध्रुवद्वारभवां गङ्गां जगामावततार च ॥ ६

221

☞ The Bom. (GK) ed. wrongly omits No. 228 in counting its adhyāyas, so that its adhy. 229 is really 228. The mistake continues to the end of the Śāntiparvan. In the marginal C-B-K references, the correct adhy. number (given in the Chitrashala edition) is, from this adhy. onwards, enclosed within square brackets.

1 ^{a}) K6 Ds1 पूर्वं; Dn4 पूर्वैं (for पूर्व॰). G2 ब्रह्मन् (for राजन्). — ^{b}) K7 D4 भविष्यता (D4 °ताः). — B9 om. (hapl.) 1^{c}–2^{d}. V1 reads 1^{c}–2^{d} on marg. — ^{c}) ❀ Ca : भविष्यतः कल्याणफलभाजः । पराभविष्यतः दुःखभाजः । ❀ — ^{d}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 M1. 6. 7 तन् (for त्वं).

2 B9 om. 2 (cf. v. l. 1). V1 reads 2 on marg. D6 om. the ref. — ^{a}) D7 T1 G1. 3. 6 तप (for मन). — ^{c}) Ś1 (before corr.) K2 भविष्यति च; K1 °ष्यंतश्च. Ś1 K2 भद्रांते (for भद्रं ते). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 वि(K4 च)करिष्यतः; V1 विभवि° (for नभवि°).

3 ^{c}) Da3 संबाधं; Da4 संवादस्. — ^{d}) K1 Dn1 D6 T2 G1. 2 M1 तं (for तन्).

4 ^{a}) K1 महतास्. K6 बुद्ध्या; Dn4 व्युष्टा; D5 व्युष्य (for व्युष्ट्या). Da4 महतास्तपनो बुद्ध्या. ❀ Ca : व्युष्ट्या फलेन ॥ Cs : व्युष्ट्या क्रियया, प्रकाशनेन । ❀ — ^{b}) K1 पुरावरौ; B8 Da4 परापरौ (for °वरौ). T G1. 3. 6 पश्यँल्लोकान्सनातनान्; G2 M1. 5–7 °कान्प(M6 °न्व)राव- (M1 °न्प-; M6 °न्व)रान्. — ^{c}) K1 मासान्यम्; D4 सोमा° (for सामा°). M7 मुनिभिर् (for ऋषिभिर्). Da3. a4 श्रुत्वा (for गत्वा). K7 D5. 6. 9 सार्धं ब्रह्मर्षिभिर्ग(D5 °र्ज्ञा)त्वा. ❀ Ca : सामान्यं समत्वम् ॥ Cv : समं सहेत्यर्थः । ❀

5 ^{a}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 ब्रह्मेव (for ब्रह्मैव). K1 Da4 (before corr.) D4 [अ]सित-; G1 [अ]भूत- (for [अ]मित-). Da4 -दीप्त्यौजाः; D4 -दीप्तोजाः. — ^{b}) K4. 6 महातपा (K6 °पः). — ^{c}) D6 विचारयन् (for विचचार). D7 T G1. 3. 6 यथाकालं (for °कामं).

6 K1 om. 6. — ^{b}) Ś1 K2. 7 D4. 9 पिस्प्रक्षुः; B9 [अ]पस्पृक्षुः; Da3 पिस्प्रष्टुः; Da4 पित्फुष्टु (sic); D5 T1 सिस्पृक्षुः; D7 G1 विस्पृक्षुः; G2 विविपुः; M6 पस्प्रक्षुः; M7 त्रिस्प्रक्षुः (for पिस्पृक्षुः). K7 शलिलं. K4. 7 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 G1. 3. 6 M1. 5. 6 शुचिः (for शुचि). — ^{c}) Ds2 (before corr.; marg. as in text) शुभ-; M1. 5. 6 ध्रुवं (for ध्रुव-). K6 Ds1 Cs -वहां; G3. 6 -पथां (for -भवां). D4 तुवस्वारिचरो गंगां (sic). ❀ Ca : ध्रुवद्वारभवां [ध्रु]वस्थनारायणपद्यङ्गुष्ठप्रभवाम् ॥ Cp : श्रीविष्णुपदात् ध्रुवद्वारात् प्राप्ताम् ॥ Cs : ध्रुवद्वारवहां ध्रुवनक्षत्रमार्गगामिनीमाकाशगङ्गाम् । ❀ — ^{d}) Da3. a4 विततार; T2 च ततार (for [अ]वत°). G2 जगाम वदतां वरः. — After 6, Kumbh. ed. Cv ins. :

657* मेरुपादोद्भवां गङ्गां नारायणपदच्युताम् ।
स वीक्षमाणो हृष्टात्मा तं देशमभिजग्मिवान् ।
यं* देवजवा[? ना]कीर्णं सूक्ष्मकाञ्चनवालुकम् ।
गङ्गाद्वीपं समासाद्य नानावृक्षैरलंकृतम् ।
सालतालाश्वकर्णानां चन्दनानां च राजिभिः । [5]
मण्डितं विविधैः पुष्पैर्हंसकारण्डवायुतम् ।
नदीपुलिनमासाद्य स्नात्वा संतर्प्य देवताः ।
जजाप जप्यं धर्मात्मा तन्मयत्वेन भास्वता ।

सहस्रनयनश्चापि वज्री शम्बरपाकहा ।
तस्या देवर्षिजुष्टायास्तीरमभ्याजगाम ह ॥ ७
तावाप्लुत्य यतात्मानौ कृतजप्यौ समासतुः ।
नद्याः पुलिनमासाद्य सूक्ष्मकाञ्चनवालुकम् ॥ ८
पुण्यकर्मभिराख्याता देवर्षिकथिताः कथाः ।
चक्रतुस्तौ कथाशीलौ शुचिसंहृष्टमानसौ ।
पूर्ववृत्तव्यपेतानि कथयन्तौ समाहितौ ॥ ९

अथ भास्करमुद्यन्तं रश्मिजालपुरस्कृतम् ।
पूर्णमण्डलमालोक्य तावुत्थायोपतस्थतुः ॥ १०
अभितस्तूदयन्तं तमर्कमर्कमिवापरम् ।
आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यतार्चिःसमप्रभम् ॥ ११
तयोः समीपं संप्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ।
तत्सुपर्णार्कचरितमास्थितं वैष्णवं पदम् ।
भाभिरप्रतिमं भाति त्रैलोक्यमवभासयत् ॥ १२

C. 12. 8345
B. 12. 229[8]. 13
K. 12. 235. 18

[(L. 8) ❀ Cv : तन्मयत्वेन तत्प्रधानत्वेन भास्वता मनसा । ❀]

7 [b]) V1 Da3 संवर- ; D4 शबर- (for शम्बर-). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -वृत्रहा (for -पाकहा). — [c]) Bo -युष्टायास् (for -जु°). M1. 6 तस्यां देवर्षिजुष्टायां.

8 [a]) K7 D4. 9 तावाप्लुतौ ; Da4 Dn4 तावप्लुत्य (for तावा°). K7 D9 यथान्यायं ; D5. 7 T1 G1. 3. 6 महात्मानौ (for यता°). — [b]) B6 D5 कृतकृत्यौ ; Da4 भूतकृतौ ; Dn4 कृततप्यौ (for °जप्यौ). Ś1 K1. 3. 4. 6 V1 Bo. 6 Dn1. n4 D2. 3. 8 समासतः ; Ds1 °वृतः ; Ds2 °वृतौ (for °सतुः). — [c]) T2 नद्यां. D7 T G2. 3. 6 पुलिनम्. — [d]) K7 D4. 9 शूक्ष्म- ; D7 T1 G1 मुक्ता- ; M6 सूक्ष्मं (for सूक्ष्म-). G1 -कंचन- (for -काञ्चन-).

9 [a]) M1 पुण्यं (for पुण्य-). K7 D4. 9 -कर्मिभिर् (for -कर्मभिर्). ❀ Cs : पुण्यकर्मभिः भरतभगीरथादिभिः कथानायकैर्हेतुभिराख्याताः प्रवर्तिताः । ❀ — [b]) V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 -चरिताः ; Da4 -कथिता (for °ताः). Da3 तथा ; Da4 कथा. — [c]) Da4 चक्रतुसौ (sic) (for °तुस्तौ). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तथा(Da4 D5 °दा)सीनौ ; K7 यथाशीलौ ; B8 (orig.) तथाशीलौ ; D6 कथासीनौ (for °शीलौ). — [d]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 महर्षि(K7 V1 B8 [orig.] D4. 5. 9 G2 M1. 5 [*inf. lin.*]. 6. 7 ब्रह्मर्षि)कथितास्तथा (D5 °ताः कथाः ; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 °तास्तदा). — [e]) K1. 2 पूर्ववृत्तव्युपेतानि ; Bo. 9 Da3. a4 °त्ताव्य- (Da4 °व्य)पेतानि ; B6 D7 T1 G1. 3. 6 °त्तान्यतीतानि ; T2 M1. 5–7 °त्तव्यतीतानि.

10 [b]) Ś1 K1. 2 G3. 6 -परिष्कृतं ; K7 D4. 6. 9 -समावृतं (for -पुरस्कृतम्). B7 रश्मिजालमुपस्कृतं. — [c]) Da4 पूर्वं- (for पूर्ण-). K7 D4. 9 आवृत्य (for आलोक्य). — After 10, Kumbh. ed. ins. :

658* विविक्ते पुण्यदेशे तु रममाणौ मुदा युतौ ।
ददृशातेऽन्तरिक्षे तौ सूर्यस्योदयनं प्रति ।

ज्योतिर्ज्वालसमाकीर्णं ज्योतिषां गणमण्डितम् ।

11 [ab]) Da4 Dn4 Ds1 तुदयंतं. K7 D4. 9 तदर्कादू (for तमर्कम्). K4 अर्थम् ; G2 अर्कं (for अर्कम्). G1 [अ]परः (for °रम्). D7 T G3. 6 अर्कमर्कं इवापरः. — [c]) K1 सदृश- ; D5 सदृशं ; T1 G1 सदृशो (for ददृशे). Bo. 6–9 आकाशे तौ ददृशतुर् ; Da3 °शे तौ ददर्शतुर् ; Da4 °शे तौ ददृशतुर् (sic). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 उद्यदर्क- ; K6 Da4 Ds1 उद्यतार्चि- ; K7 D6 M1. 6 उद्यदर्चि- ; D4. 9 °दर्चिः- ; D7 T1 G1. 3. 6 °तार्क- (for °तार्चिः-). Ś1 K1. 2. 4 -महाप्रभं (for -सम°). — After 11, K7 B6–9 Da4 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. :

659* अर्कस्य तेजसा तुल्यं तद्भास्करसमप्रभम् ।

[K7 D4. 9 G2 M1. 6. 7 ज्वलद्भास्करसंनिभं (M1. 6. 7 °सप्रभं) (for the post. half).]

12 [a]) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 संप्राप्य (for °प्तं). — [b]) D9 -दर्शत (for -दृश्यत). K7 D4 भास्वरं ; B9 Da4 भारतः ; D6 भासुरं. — [c]) K6 D5 सुवर्णार्क- (for सुप°). B8 (marg.) -रचितम् (for -चरि°). — [d]) D6 आस्थितैर् (for °तं). ❀ Ca. p. v : वैष्णवं पदम्, आकाशम् । ❀ — [e]) K1 अप्रतिमां (for °मं). T2 ताभिस् (for भाति). K7 D4. 6. 9 M7 भाभिरप्रतिरूपाभिस् ; B6. 7. 9 Da4 Ds2 (before corr.) भास्क(B6 marg. as in text)रप्रतिमं भाति (Da4 °भिस्) ; D7 T1 G1. 3. 6 भाभिरप्रतिमां ताभिस् ; M1. 5. 6 °मा भाभिस्. — [f]) D5 इव ; T2 अय (for अव-). K4 -भासयेत् ; K7 V1 D3 M7 -भासयन् (for °यत्). K1 त्रैलोक्यमभवामयन् (sic). — After 12, Kumbh. ed. ins. :

660* तं दृष्ट्वा तौ तु विक्रान्तौ प्राञ्जली समुपस्थितौ ।
क्रमात्संप्रेक्ष्यमाणौ तौ विमानं दिव्यमद्भुतम् ।
तस्मिंस्तदा सर्वां कान्तां लोककान्तां परां शुभाम् ।
धात्रीं लोकस्य रमणीं लोकमातरमच्युताम् ।

C. 12. 8346
B. 12. 228(8). 14
K. 12. 235. 21

दिव्याभिरूपशोभाभिरप्सरोभिः पुरस्कृताम् ।
बृहतीमंशुमत्प्रख्यां बृहद्भानोरिवार्चिषम् ॥ १३
नक्षत्रकल्पाभरणां ताराभक्तिसमस्रजम् ।
श्रियं ददृशतुः पद्मां साक्षात्पद्मतलस्थिताम् ॥ १४
सावरुह्य विमानाग्रादङ्गनानामनुत्तमा ।
अभ्यगच्छत्रिलोकेशं शक्रं चर्षिं च नारदम् ॥ १५
नारदानुगतः साक्षान्मघवांस्तामुपागमत् ।
कृताञ्जलिपुटो देवीं निवेद्यात्मानमात्मना ॥ १६
चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्चापि स सर्ववित् ।
देवराजः श्रियं राजन्वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १७
का त्वं केन च कार्येण संप्राप्ता चारुहासिनि ।
कुतश्चागम्यते सुभ्रु गन्तव्यं क्व च ते शुभे ॥ १८

श्रीरुवाच ।

पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमाः ।
ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ॥ १९
साहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिविबोधिते ।

---

13 [a]) K_6 $D_{4.9}$ तत्राति-; K_7 V_1 $B_{0.6.8}$ (last two marg. as in text) Da_4 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ तत्राभि-; $B_{7.9}$ Da_3 D_5 तत्रापि (for दिव्याभि-). D_7 T $G_{1-3.6}$ दिव्याभिरभिरूपाभिर्. — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ तिरस्कृतं; K_4 V_1 G_2 $M_{1.6.7}$ पुरस्कृतं; K_7 $D_{4.6.9}$ अलंकृतां (K_7 °तं) (for पुरस्कृताम्). — [c]) K_1 Da_4 बृहस्पती(Da_4 °ति)म् (hypermetric) (for बृहतीम्). K_1 G_1 -प्रख्यं; D_6 -प्रक्षां (for -प्रख्यां). — [d]) Dn_4 [आ]र्षिकं; D_6 [अ]र्चिषां.

14 [a]) G_2 -कल्पाभरणं (for °भरणां). — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ Dn_1 ताराकल्प-; K_7 V_1 D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ तारापंक्ति- (for °भक्ति-). K_1 D_4 -समप्रजं; T_2 -समुत्स्रजं; M_1 -सहस्रजं (for -सम°). — [c]) K_1 ददृशतः (for °शतुः). G_1 प्राप्तां (for पद्मां). D_7 T_1 $G_{3.6}$ श्रियं ददर्शतुः प्राप्तां. — [d]) V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ Dn_4 D_8 $D_{2.3.5.6.8}$ -दल-; D_7 G_1 M_5 -दले; T $G_{2.3.6}$ -दळे; $M_{1.6}$ -तले (for -तल-). K_1 सत्पद्मतलसंस्थितां; K_6 साक्षात्पदमवस्थितां; Dn_1 °त्पद्मदलास्थितां.

15 [a]) D_6 साविरुह्य (for साव°). B_9 Dn_1 M_5 विमानाऽग्याद्; G_2 °नाग्राम् (for °नाग्राद्). — [b]) Da_4 तदंगानाम् (for अङ्गनानाम्). K_6 D_4 अनुत्तमं (D_4 °म). — [c]) $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_1 $D_{2-5.8}$ T_1 G_2 M_6 अभ्यागच्छत् (for अभ्य°). Dn_4 त्रिलोकेदं (for °केशं). — [d]) K_7 $D_{4.9}$ देवर्षि-; D_7 $G_{1.3.6}$ च ऋषि- (for चर्षिं च). K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.6.8}$ देवर्षिं चापि नारदं.

16 Da_3 reads 16 on marg. — [a]) B_9 नारदानुमतं; D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5.6}$ °गतं (for °गतः). — [b]) K_6 Ds_1 मघवा ताम्; D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{5.7}$ मघवंतम् (for °वांस्ताम्). D_5 तान् (for ताम्). Da_4 उपागमन्. — [c]) Dn_1 कृतांजटि- (for कृताञ्जलि-). Ś$_1$ K_2 D_7 T_2 G_1 M_7 -पुटा (for -पुटो). Ś$_1$ $K_{2.6}$ D_7 T_2 G_1 M_7 देवी; G_2 भूत्वा; $G_{3.6}$ देवो (for देवीं). — G_1 om. 16[d]–18[c].

17 G_1 om. 17 (cf. v. l. 16). T_1 om. (hapl.) 17–19. — [a]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ सानुपमां; K_6 V_1 Ds_1 चानुत्तमां; K_7 Da_4 चानूपमां; M_1 च परमां (for चानुपमां). Dn_4 पूजा. — [b]) B_8 (marg. as in text) भूत्वापि; Da_4 [अ]पि सर्व-; G_2 सत्कृत्य (for चापि स). D_7 $G_{3.6}$ सर्वजित् (for °वित्). $M_{1.5-7}$ देव्याः सत्कृत्य सर्ववित्. — [c]) Da_4 श्रिया (for श्रियं). D_7 $G_{3.6}$ देवीं; T_2 चेदं (for राजन्). — [d]) Da_4 तेदम्; D_7 T_2 $G_{3.6}$ राजन् (for चेदम्).

18 G_1 om. 18[abc] (cf. v. l. 16). T_1 om. 18 (cf. v. l. 17). Before 18, MSS. ins. शक्र उवाच. — [a]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ कासि (for का त्वं). K_6 om. च. — [b]) $K_{6.7}$ Da_4 Ds_1 $D_{5.7}$ (before corr.) T_2 G_2 $M_{1.7}$ चारुहासिनी. — [c]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Da_4 चागमनं (Da_4 °ने) (for °म्यते). D_7 कुतश्चात्रागता देवि. — [d]) D_7 G_1 कार्यं वा किं (for गन्तव्यं क्व). K_1 शुचे; D_6 शुभं.

19 T_1 om. 19 (cf. v. l. 17). — [a]) D_7 $G_{1.3.6}$ पुण्येन (for पुण्येषु). Ś$_1$ $K_{1.4}$ तत्र (for त्रिषु). — [c]) $K_{4.7}$ $D_{4.9}$ मामात्म-; B_0 ममार्थ-; B_9 मयात्म-; D_5 ममानु- (for ममात्म-). Ds_1 -नावम्; D_7 $G_{1.3.6}$ -भवम् (for -भावम्). $Da_{3.a4}$ इच्छंति. — [d]) K_6 यजंते (for यतन्ते). D_7 $G_{3.6}$ चिरम्; G_1 चितम् (for परम्). ❀ Cv (reading परमात्मना as one word): परमात्मना परमप्रयत्नेन । ❀

20 [b]) Da_4 सूर्यैं (for सूर्य-). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ -निबोधिते; B_8 (marg.) -विराजिते; $D_{4.9}$ -विबोधिता; D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ -प्रबोधिते (M_1 °ता) (for -विबो°). — [d]) K_6 Da_4 Ds_1 पद्मा श्री-; K_7 $D_{4.6.9}$ पद्माक्षी (K_7

भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी ॥ २०
अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीश्चाहं बलसूदन ।
अहं श्रद्धा च मेधा च सन्नतिर्विजितिः स्थितिः ॥ २१
अहं धृतिरहं सिद्धिरहं त्विड्भूतिरेव च ।
अहं स्वाहा स्वधा चैव संस्तुतिर्नियतिः कृतिः ॥ २२
राज्ञां विजयमानानां सेनाग्रेषु ध्वजेषु च ।
निवासे धर्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ॥ २३
जितकाशिनि शूरे च संग्रामेष्वनिवर्तिनि ।
निवसामि मनुष्येन्द्रे सदैव बलसूदन ॥ २४

धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि ।
प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम् ॥ २५
असुरेष्ववसं पूर्वं सत्यधर्मनिबन्धना ।
विपरीतांस्तु तान्बुद्ध्वा त्वयि वासमरोचयम् ॥ २६

शक्र उवाच ।

कथंवृत्तेषु दैत्येषु त्वमवात्सीर्वरानने ।
दृष्ट्वा च किमिहागास्त्वं हित्वा दैतेयदानवान् ॥ २७

श्रीरुवाच ।

स्वधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादचलितेषु च ।

C. 12. 8361
B. 12. 229(c). 29
K. 12. 235. 36

°क्ष्मीं) (for पद्मा श्रीः). K7 पद्ममालिनीं.

21 a) K7 D4.9 भूमिः; Ds1 भूति°. — b) D5 अहं श्रीर्; M7 श्रीरहं (for श्रीश्चाहं). B9 मधु-; D7 बलि-; T1 G2.3.6 M1.5–7 वल- (for बल-). K6 Da1 -सूदनः. — d) K2.7 D4.6.7.9 T1 G1.2 M1.6 संततिर्; Da1 सन्नतिर्; T2 संस्मृतिर् (for सन्नतिर्). Da1 विजितः. D7 T1 G1.3.6 स्मृतिः; T2 धृतिः (for स्थितिः). K1.4 विजितिस्थिती.

22 a) K7 D8 वृत्तिर्; D7 T1 G3.6 रतिर्; G1 कृतिर् (for धृतिर्). G1 बुद्धिर् (for सिद्धिर्). — b) K4 त्वड्; K6 V1 B0.6.7.9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.5 त्वद्-; K7 D4.6.9 वाग्; B8 भूर्; Da4 त्वं; D7 T1 G1.3.6 सं-; M1 तीग् (sic) (for त्विड्). — c) G2 वसा (for स्वाहा). K2 G2 सुधा (for स्वधा). Ś1 K1.2 चाहं (for चैव). — d) K2 (sup. lin.) G2 संस्थितिर्; K6 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 T1 G1 संनतिर्; B7 T2 संस्मृ°; Da4 संभू°; D7 G3.6 M1.5–7 संत° (for संस्तु°). K1.2.4 स्थितिः; K6 V1 B0.6–9 Da3.a1 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 स्मृतिः (for कृतिः).

23 a) K7 यद्वां; D4.9 येषां (for राज्ञां). — b) Ś1 M1.6 संग्रामेषु (for सेनाग्रेषु). — c) B9 Ca (Cap as in text) निवासी; D4.7 T1 G2.3.6 M1.6.7 निवसे; G1 निवसेद् (for निवासे). ❀ Ca : निवासी निवासिनी । ❀ — d) K2.4 D7 G1.3.6 परेषु (for पुरेषु).

24 V1 reads 24ab on marg. — a) K1 D4.9 जितकासिनि; Da4 °काशीनि; Ds1 M7 °काशिनी. — b) K1 Da4 Dn4 [अ]नि(Dn4 नि)वर्तिनी; B6 [अ]पलायिनि; D3 [अ]निवर्तनि; M1.6 °वर्तिषु (for °वर्तिनि). — c) K1.6 Ds1.s2 (before corr.) D8.6 G2 मनुष्येंद्र; M6.7 °न्द्येषु (for °ष्येन्द्रे). — d) D3 सदैवं. K7 T G2.3.6 M1.6.7 वल-; K7 (sup. lin.) सुलि-; D7 बलि- (for बल-). K3 Da4 -सूदनः.

25 a) K6 Ds1 D5 धर्मनिष्ठे (for °नित्ये). T2 -युद्धे (for -बुद्धौ). — b) Da4 ब्रह्मणे. Da4 G1 M7 -वादिनी (for °नि). — c) K7 D4–6.9 प्रसृते; D7 T1 G1 प्रणते (for प्रश्रिते). — After 25, K7 D4–6.9 ins. :

661* अहिंसानिरते नित्यं सत्यवाक्ये यतेन्द्रिये ।

[D5.6 जितेंद्रिये.]

26 a) B0 च वसं (for अवसं). — b) G1 सत्यबंध- (for °धर्म-). K4 -निबंधनः; Da4 °धनी; D5 G2 M5 °धनं; D7 T G1.3.6 M7 °धनात् (for °धना). — c) B0 च (for तु). V1 B8 ज्ञात्वा; B6.7.9 Da4 D5.7 T G1.3.6 M1.6.7 दृष्ट्वा; M5 (inf. lin. as in text) त्यक्त्वा (for बुद्ध्वा). — d) B9 वाचम् (for वासम्). K1 अरोचयत्; D2 °जयं (for °चयम्). M1 त्वयि वासव रोचयं.

27 K7 D4.6.9 इंद्र (for शक्र). — b) Ś1 K2 अवासीर्; K1.4 अवासी; Da4 अवाश्रीर्; Dn4 M1.6 ए(Dn4 अ)वासीद्; Ds1 अवाप्सीर् (for °त्सीर्). — c) Ś1 K1.2.4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). D7 (before corr.) T1 इहागस्. — d) K2 दैत्येय-. B7 Da4 -दानव (Da4 °वा).

28 b) Ś1 [अ]धैर्याद्. K7 D4.6.9 धैर्यवत्स्वाहिताग्निषु; D7 T G1–3.6 M1.5.6 धैर्यादुद्धारि(T2 G1 °द्धरि-; G2 °द्धर्य)ताग्नि(T2 G3.6 °रि)षु. — c) K7 D4.6.9 सत्य- (for स्वर्ग-). M5 -कामेषु (for -रामेषु). — d) V1 B7–9 Da4 D5 M1.6 Cp सत्वेषु; B8 सत्त्वे हि; D7 T1 M7 दैत्येषु (for सत्त्वेषु). Ś1 K1.2.4 D7 T1 M1.7 [अ]भिरता; V1 B6.9 Da4 [अ]नुरता; B0 नितरा; M6

C. 12. 8361
B. 12. 229[6]. 29
K. 12. 235. 36

स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहम् ॥ २८
दानाध्ययनयज्ञेज्या गुरुदैवतपूजनम् ।
विप्राणामतिथीनां च तेषां नित्यमवर्तत ॥ २९
सुसंमृष्टगृहाश्चासञ्जितस्त्रीका हुताग्नयः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३०
श्रद्दधाना जितक्रोधा दानशीलानसूयकाः ।
भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारा ह्यनीर्षवः ॥ ३१
अमर्षणा न चान्योन्यं स्पृहयन्ति कदाचन ।
न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ ३२
दातारः संगृहीतार आर्याः करुणवेदिनः ।
महाप्रसादा ऋजवो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः ॥ ३३
संतुष्टभृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः ।
यथार्थमानार्थकरा ह्रीनिषेधा यतव्रताः ॥ ३४
नित्यं पर्वसु सुस्नाताः स्वनुलिप्ताः स्वलंकृताः ।
उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ॥ ३५
नैनानभ्युदियात्सूर्यो न चाप्यासन्प्रगेनिशाः ।

हि रता (for निरता). K6 ह्ययं (for ह्यहम्). K7 D4. 6. 9 दैत्ये(D4 देव्ये-; D6 सत्त्वे)ष्वभिरमाम्यहं; T2 G1–3. 6 M5 दैत्येष्वभिरतास्म्यहं.

29 a) Ś1 K2 -यज्ञेच्छा; Bo. 8 -यज्ञेषु; D7 T G1. 3. 6 M5 -यज्ञाढ्या (T2 °ढ्या); M7 -यज्ञेभ्यो (for °ज्या). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -पितृ-; D6 -पैतृ- (for गुरु-). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -पूजकाः (T2 °कां) (for °नम्). — c) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 M1. 6. 7 गुरूणाम् (for विप्राणाम्). D4 तु (for च). — d) Dn1. n4 D2. 8 सत्यम् (for नित्यम्). Da4 अवर्तता. K7 D4. 9 तेषां नित्यप्रवर्तनं; B6 (marg.). 8 येषां नित्यानुवर्तनं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तेषां नित्यानुवर्तकाः (M7 °तां).

30 a) Ds1 स- (for सु-). G2 -गताश् (for -गृहाश्). — b) K6 जितह्रीका (for °स्त्रीका). ❀ Cs : जितस्त्रीकाः अनुगुणकलत्राः । ❀ — c) K1 -शुश्रूषया; K4. 6 Bo. 7. 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °षका; G1 °षवे (for °षवो). — d) K1 B9 Da4 D4 ब्राह्मण्याः (for ब्र°).

31 b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 -शीलानसूय(M7 °यं)वः (for °यकाः). — c) D6 भृता-; G1 धृत- (for भृत-). Da4 मतामात्या; Dn1 भृतापत्या (for °मात्या). Ś1 K1. 2. 4 भृत्यपुत्रा भृत्यामात्या. — d) Ś1 K1. 2. 4 भृत्यदारा (for भृत°). K1 ह्यनीर्षयः (sic); Da3. a4 D4. 9 T G1 M6. 7 ह्यनी(Da4 °नि)र्ष्यवः; Ds1 ह्यनिर्षवः; G2 ह्यदीर्घसवः.

32 a) Ś1 K1. 2. 4 स्वमर्षणा; Dn1 D8 अमर्षेण; D5 °र्षान्मा; D7 G1 नामर्षवो; T1 G3. 6 नामर्षिणो; T2 M5 नामर्षणा (for अम°). Dn1 च न (by transp.); D4 न वा. — b) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 स्पृह(Bo °श)यंते; G1 °यंती (for °यन्ति). — c) K2. 4 D4. 8 न वै (for न च). K6 Dn1. n4 Ds1 D8 -तप्यंति (for -तप्यन्ते). Da4 न च जाभूय तप्यंते (sic); D7 T1 G1. 3. 6 न जातु परितप्यंते. — d) K7 D4–6. 9 वीराः (for धीराः).

33 a) B6–8 संग्रहीतार; Da3 सङ्गृहितार; Da4 सगृहीतार; Ds1 संगृहीतारा; M7 संगृभीतारं. — b) K6 Ds1 D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 Cs कार्यकारणवेदिनः. ❀ Ca. p : करुणवेदिनः सकरुणचित्ताः । ❀ — Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 33c–34b. — c) Da4 ऋतवो (for ऋजवो). — d) D6 दृष्ट- (for दृढ-). K7 -भक्त्या (for -भक्ता). K7 D9 यतेंद्रियाः; Dn4 जितेंद्रियः.

34 Ś1 K1. 2. 4 om. 34ab (cf. v. l. 33). D5 om. (hapl.) 34c–35d. — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 Cs यथार्ह- (for यथार्थ-). Ś1 K1. 2. 4 -नामार्थकरा; Da4 G2 -मांता° (for -माना°). — d) K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 Ca. p ह्रीनिषेवा; K7 विनिषेधा; Cpp ह्रीनि° (as in text). K7 D4. 6. 9 जितव्रताः; D7 T1 G1. 3. 6 जितेंद्रियाः; M1. 6 धृतव्रताः (for यत°). ❀ Ca. p : ह्रीरकार्याभिवृत्तिः सैव निषेवो येषां ते ह्रीनिषेवाः । ❀

35 D5 om. 35 (cf. v. l. 34). — a) K2 स्व-; G2 च (for सु-). — d) D7 T1 G1. 3. 6 व्रतिनो (for प्रतीता). M1. 6 -चारिणः (for -वादिनः).

36 V1 reads 36a–37b on marg.; D7 T1 G1. 3. 6 repeat 36a after 37ab. — a) K4 नैनाम्; K6 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 (last five first time) M1. 6. 7 नैतान्; D7 T1 G1. 3. 6 (all second time) तैनं च (for नैनान्). Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 B6 Da4 Ds2 (before corr.) D4. 7 (both times). 9 T1 (both times). 2 G3. 6 (both both times) अभ्यु(K1 °त्यु)दयात्; G1 (first time) उज्ज्युदियात्; M5 अत्यु° (for अभ्यु°). — c) K7 चाभि-;

रात्रौ दधि च सक्तूंश्च नित्यमेव व्यवर्जयन् ॥ ३६
काल्यं घृतं चान्ववेक्षन्प्रयता ब्रह्मचारिणः ।
मङ्गलानपि चापश्यन्ब्राह्मणांश्चाप्यपूजयन् ॥ ३७
सदा हि ददतां धर्मः सदा चाप्रतिगृह्णताम् ।
अर्धं च रात्र्याः स्वपतां दिवा चास्वपतां तथा ॥ ३८
कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषिताम् ।
दायं च संविभागं च नित्यमेवानुमोदताम् ॥ ३९
विषण्णं त्रस्तमुद्विग्नं भयार्तं व्याधिपीडितम् ।
हृतस्वं व्यसनार्तं च नित्यमाश्वासयन्ति ते ॥ ४०
धर्ममेवान्ववर्तन्त न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुकूलाश्च कार्येषु गुरुवृद्धोपसेविनः ॥ ४१
पितृदेवातिथींश्चैव यथावत्तेऽभ्यपूजयन् ।

C. 12. 8375
B. 12. 229(a). 43
K. 12. 238. 50

D4 वापि; T2 चात्ति (for चापि). K6 B7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6 C8 प्रगेशयाः; G2 प्रगोनिशाः (for प्रगे°), Da3. a4 न चाप्यनिद्रणे निशाः. ❀ Ca. p: प्रगेनिशाः प्रातर्दिने निशाः। ❀ — c) G2 M1. 6 transp. दधि and च. K7 Bo. 8. 9 शक्तूंश्च; Da4 Dn4 G1 सक्तंश्च (for सक्तूंश्च). G2 M1. 6 ते (for च). M7 ते रात्रौ दधि सक्तूंश्च. — d) Ś1 K1. 2 D5 विवर्जयन् (D5 °येत्); K7 Bo. 8. 9 D4. 7. 9 T G1 व्यस°; D6 M1 च (M1 व्य-) वर्जयेत्; G2 [उ]पवर्जयन् (for व्यव°).

37 V1 reads 37[ab] on marg. — a) K6 D8 D5. 6 कल्ये; K7 Bo. 6 (marg.). 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3 कल्यं; D4 काल्य- (for काल्यं). Da4 घृते (for घृतं). Ś1 K2. 4 B6–8 चान्ववैक्षन्; K6 Da4 वा(Da4 चा)न्ववैक्ष्यन्; K7 D4. 5. 7. 9 T1 G1–3. 6 M5. 7 चान्ववेक्ष्य; Ds1 T2 M1. 6 °वेक्ष्यन् (for °वेक्षन्). — b) Ś1 K1. 2 G1 प्रयाता (for प्रयता). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1. 3. 6 M5. 6 -वादिनः (for -चारिणः). — After 37[ab], D7 T1 G1. 3. 6 repeat 36[a]. D7 T1 G1. 3. 6 read 37[c] twice. — c) Ś1 K1. 2. 4 D6 G2 मंगलान्यपि; K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 G1 (first time) M1. 5. 6 मं(K6 Ds1 मां)गल्यान्यपि; K7 T2 M7 °ल्यानपि; D5 °लामपि; D7 T1 G3. 6 (all first time) °ळान्यपि (for °लानपि). D7 T1 G1. 3. 6 (all first time) वापठन् (for चापश्यन्). D7 T1 G1. 3. 6 (all second time) देवानृषीन्पितॄंश्चैव. — d) M1. 6. 7 चाभि- (for चापि). K7 D4. 9 ब्राह्मणांश्चापि पूजितान्.

38 a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 हि वदतां; K7 D4. 9 विदधतां; D7 T G1. 3. 6 हि ददते (T2 °तो) (for °दतां). K4. 6. 7 V1 Bo. 6 (marg). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 G2 M5 धर्मं; B6 (orig.) सत्यं; D7 T1 G1. 3. 6 दानं; T2 धर्म्यं (for धर्मः). — b) Da4 वाप्रति-; T2 [अ]प्यप्रति-; G2 च प्रति- (for चाप्रति-). K6. 7 D6 -गृह्णतां; D5 corrupt (for -गृह्णताम्). D7 T1 G1. 3. 6 य(D7 G1 स)दा न प्रति(G1 °त्य)गृह्णत. — c) B7 अर्ध- (for अर्धं). B7 Ds1 om. च. K1 राज्यः; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 T2 M1. 6 राज्यां; G1 रात्रौ (for रात्र्याः). K7 D4. 9 अर्ध-रात्रे च स्वपतां. ❀ Ca: अर्धं च रात्र्याः स्वपतां, प्रथमपश्चिमयामयोः जाग्रतां, स्वाध्यायावश्यकाद्यर्थम्। ❀ — d) D4 वा; G2 तु (for च). D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 सदा; M5 तदा (for तथा).

39 = (var.) 12. 78. 18; 87. 24. 39[ab] = 12. 87. 34[ab]. Cf. Agni Purāṇa 225. 25[ab]; Matsya P. 214. 61[ab]. — a) B6 (marg.). 7 -भृत्यानां (for -वृद्धानां). K7 कृपणानाप्यवृद्धानां; Da3. a4 °नां च भृत्यानां; G1 °नाथ वृद्धानां. — After 39[ab], K7 reads 40[cd] for the first time, repeating it in its proper place. — c) K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 T2 G2 M7 दयां; Da4 दानं (for दायं). D7 T1 G1. 3. 6 सतां च संविभज्यान्नं. — d) B9 अनमोदताः (sic); Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 अन्वमोदतां (for अनु°). B8 कुर्वतामनुमोदतां. — After 39, T2 G2 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

662* कालो यातः सुखे चैव धर्ममार्गे च वर्तताम् ।

[G2 M7 Kumbh. ed. सुखेनैव (for सुखे चैव).]

40 a) B9 om. from विषण्णं up to हृतस्वं (in 40[c]). K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 त्रस्तं (Da3. a4 भ्रष्टं) विषण्णम् (by transp.); G2 M7 विषण्ण-त्रस्तम्. — b) K6 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 भयार्तं व्याधितं कृशं (Ds1 °तं कृतं). — K7 reads 40[cd] for the first time after 39[ab]. — c) K7 (both times) D4. 6. 9 दुर्बलं; Dn1 हृतस्वं (for हृ°). K4 व्यसनांते (for °नार्तं). — d) V1 ये; B8 (marg.) [उ]त (for ते). K7 (first time) D4. 6. 9 नित्यमाश्वासयंश्च ते; D7 T1 G1. 3. 6 °मेवाभिरक्षतां (G1 °क्षितं; G3. 6 °क्षत).

41 a) K2. 7 Bo. 6. 9 Da3. a4 D4–7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 एवानु- (for °न्व-). K6 Bo D5–7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -वर्तते; K7 D4. 9 -वर्तंतो (for -वर्तन्त). — b) Ś1 K1. 2 नाहिंसंत; K7 D4. 6. 9 न हिंसंतः; D7 T1 G1 नासे-

C. 12. 8375
B. 12. 229(6). 43
K. 12. 235. 50

अवशेषाणि चाश्नन्ति नित्यं सत्यतपोरताः ॥ ४२
नैकेऽश्नन्ति सुसंपन्नं न गच्छन्ति परस्त्रियम् ।
सर्वभूतेष्ववर्तन्त यथात्मनि दयां प्रति ॥ ४३
नैवाकाशे न पशुषु नायोनौ न च पर्वसु ।
इन्द्रियस्य विसर्गं तेऽरोचयन्त कदाचन ॥ ४४
नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमार्जवं चैव नित्यदा ।
उत्साहश्चानहंकारः परमं सौहृदं क्षमा ॥ ४५
सत्यं दानं तपः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्रेषु चानभिद्रोहः सर्वं तेष्वभवत्प्रभो ॥ ४६
निद्रा तन्द्रीरसंप्रीतिरसूया चानवेक्षिता ।
अरतिश्च विषादश्च न स्पृहा चाविशन्त तान् ॥ ४७
साहमेवंगुणेष्वेव दानवेष्ववसं पुरा ।
प्रजासर्गमुपादाय नैकं युगविपर्ययम् ॥ ४८
ततः कालविपर्यासे तेषां गुणविपर्ययात् ।

धंति (for न हिंसन्ति). —d) Dn4 om. from गुरु up to श्नन्ति सु (in 43a). Da4 -सेविनाः; M7 -सेविनं.

42 Dn4 om. 42 (cf. v. l. 41). —a) K6 B0 Dn1 D3.6.8 पितॄन्; D7 T G1.3.6 गुरु- (for पितृ-). K1 Da3 -देवातिथींश्च; T2 °तिथिं (for °तिथींश्च). K7 V1 B0.6–9 Da3.a4 D4–6.9 G2 M1.5–7 चापि (for चैव). —b) K1 तेन्व-; V1 चान्न-; B9 चानु- (for तेऽभ्य-). M1.6 ब्राह्मणानभिपूज्य च; M5.7 यथावत्तेभिपूज्य च. —c) T2 G1 अविशेषाणि; M1 अवशेष्याणि (for °शेषाणि). Ds1 D4 वा (for च). —d) B9 G2 नित्य- (for नित्यं). K1 G2 -तपोव्रताः; K6 B0.6.8 Dn1 Ds D2.3.8 °धृताः; K7 D4.6.9 °युताः; V1 B9 D5 °वृताः; B6 (marg.).7 Da3.a4 °भृताः; D7 T1 G1.3.6 -पथोद्य(G1 °स्थि)ताः; T2 M1.5–7 -तपोन्विताः (for °रताः).

43 Dn4 om. up to श्नन्ति सु (cf. v. l. 41). —a) B9 om. from नैके up to नैवाका (in 44a). K1 नैकेच्छंति; M1.5.6 नैकोश्नंति (for नैकेऽश्नन्ति). Ś1 K1.2 च; B6 (marg.) M1.5.7 स्म (for सु-). D7 T G1.3.6 नैते ह्य(G1 °तैर्ह्य)श्नंत्यसं(T2 °ति सं)पन्नं. —b) K6 B6 Da3 Dn1 न गच्छंत (Da3 °तः); Da4 Dn4 Ds1 नागच्छंत (Dn4 °ति) (for न गच्छन्ति). —c) K1 Da4 T2 वर्तंत (T2 °ते) (for [अ]वर्तन्त). —d) K7 D9 तथा (for प्रति).

44 B9 om. up to नैवाका (cf. v. l. 43). —a) K1 G3 नैव काशे (for नैवाकाशे). V1 B8 (marg.) तथा नाप्सु; D7 T1 G1.3.6 न च पशौ (for न पशुषु). G2 नैवावकाशे पशुषु. —b) K4.7 B9 Da3 Dn1.n4 D2.4.6.8.9 वियोनौ; D7 T1 G1.3.6 न चाग्नौ (for नायोनौ). K6 Dn1 Ds2 G2 च न (by transp.); K7 D4–6.9 नैव. B8 (marg.) न वियोनौ न पर्वसु. —c) K6 B8 विसर्गांते (for °र्गं ते). Da4 इंद्रियाण्यविसर्गं ते; G1 इति यस्य विसर्गस्ते. —d) K4.6 V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1–3.6 M1.5–7 रोचयंति (Da3.a4 °तु); K7 D9 °यन्त (for °यन्त). Da4 कदा च नः.

45 a) D7 नित्य- (for नित्यं). K7 दाक्षम्; Da4 दाख्यम्; Dn4 दीक्ष्यम्; D7 दाक्ष्यम् (for दाक्ष्यम्). —b) Ds1 आर्जनं (for °वं). — D6 reads 45c–46d on marg. —c) K7 उत्साहे; G2 M1.6 °हं (for °हश्च). K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [ऽ]थ (for च). —d) K6 क्षमाः.

46 D6 reads 46 on marg. —a) D7 T G1.3.6 M5 नित्यस्नानं (for सत्यं दानं). K1 शौच-; D4 शोचं; D5 चैव (for शौचं). —d) G1 अभवन्. K7 D4–6.9 पुरा; M7 प्रभोः (for प्रभो).

47 a) Da4 D2 तंद्रिर्. D4.9 असप्रीतिर् (for असं°). K7 निद्रा तंद्रारसप्रीतिर्; D5.7 निद्रा तंद्रारमसं°; T G1.2 °द्री च सं(G2 ह्यसं)प्रीतिर्. — 47bcd is damaged in B7. —b) K6 V1 B0.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 असूयाथ; K7 B8 D4–6.9 अभ्य(B8 D5 °न)सूया (for असूया च). Da4 [अ]नवेक्षिताः; G2 M1.5–7 [अ]नवेक्षता (for °क्षिता). —c) Ds G1 [अ]विषादश्च (for विषा°). —d) V1 वाविशन्न; B8 चाविशच्च; D7 T G1 M5 च विशंति; G2 M1.6.7 चाविशंति; G3.6 ते विशंति (for चाविशन्त). K4.6 B0.6.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 स्पृहा चाप्यविशन्न तान् (K6 °शस्व तान्; Ds °षण्णता); K7 D4.6.9 न स्पृहा वा(D6 चा)भवत्तदा.

48 a) V1 सोहम्; Dn4 G1 सहम् (for साहम्). Dn4 एव (for एवं-). Ś1 K1 -विधेषु; K7 -गुणापि (for -गुणेषु). K1 एवं; D7 T G1.3.6 एषु (for एव). —b) Da4 अवरं (for अवसं). —c) Da4 -सर्वम् (for -सर्गम्). ❀ Ca: प्रजासर्गमुपादाय प्रजासृष्टिमारभ्याद्य यावत् । ❀ —d) B8 (marg. as in text) नैनान्; Ds1 D4 नेकं; M1.6 भैवं (for नैकं). B8 (marg. as

अपश्यं विगतं धर्मं कामक्रोधवशात्मनाम् ॥ ४९
सभासदां ते वृद्धानां सत्याः कथयतां कथाः ।
प्राहसन्नभ्यसूयंश्च सर्ववृद्धान्गुणावराः ॥ ५०
यूनः सहसमासीनान्वृद्धानभिगतान्सतः ।
नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यां यथापूर्वमपूजयन् ॥ ५१
वर्तयन्त्येव पितरि पुत्राः प्रभवताऽऽत्मनः ।
अमित्रभृत्यतां प्राप्य ख्यापयन्तोऽनपत्रपाः ॥ ५२
तथा धर्मादपेतेन कर्मणा गर्हितेन ये ।
महतः प्राप्नुवन्त्यर्थांस्तेष्वेषामभवत्स्पृहा ॥ ५३
उच्चैश्चाप्यवदन्रात्रौ नीचैस्तत्राग्निरज्वलत् ।

C. 12. 8387
B. 12. 229(a). 55
K. 12. 235. 62

in text) -विपर्यये; G2 -विपर्ययः. D7 T G1. 3. 6 M5 एवं गुणविपर्यये.

49 ^{a}) M7 तत्र (for ततः). Ś1 K1 कालं (for काल-). K7 D4. 6. 9 -विपर्याये (for °र्यासे). B9 ततः सर्गविपर्ययस्. — ^{b}) B8 (marg.) G2 M1. 6. 7 गुणां(G2 °णै-; M1. 6 °णा)स्तेषां (for तेषां गुग-). K7 D4. 9 -विपर्यये; V1 °र्ययं; B6 (marg. as in text) °र्ययान्; B9 °र्ययन् (for °र्ययात्). — ^{c}) K6 Ds1 अपश्यन् (for अपश्यं). K4. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D8 निर्गतं (for विगतं). V1 B0. 6–9 Da4 D2. 3 अ(Da4 आ)पश्यन्निर्गतान्सर्वान्.

50 ^{a}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 च; G2 M5. 6 वै (for ते). K7 D4. 6. 9 सभासदानां वृद्धानां; D7 T G1. 3. 6 सदा (D7 °तां) सभां वै वृ°. — 50^{bcd} is damaged in B7. — ^{b}) K6 B0. 6. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 सतां; V1 सत्यां; B8 D7 सभ्यां; T G1–3. 6 M5–7 सभ्याः (for सत्याः). — ^{c}) Dn1 T2 M7 प्रहसन्; G2 प्राहरन् (for °सन्). Da4 प्रभ्यसूयंश्च; G1 अभ्यसूयाश्च. — ^{d}) Da4 M5 सर्वे (for सर्व-). B8 (marg. as in text) -भूतान् (for -वृद्धान्). K7 D4. 6. 9 गुणाकरान् (D6 °राः); B9 G2 °वरः. D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 सर्वान्वृद्धान्गुरून्प(M6 °न्व)रान्.

51 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 यूना (for यूनः). K4 G2 M5 -समासीना (for °सीनान्). K6. 7 B0. 6 (marg.). 8 Dn1 n4 Ds D2–6. 8. 9 युवानश्च समा(B6 °हा)सीना (D5 °नान्); B6. 7. 9 Da3 यूनश्चैव सहासीनान्; Da4 कतश्चैव सहा°. — ^{b}) K1 आभि-; Da4 D2. 8 अपि; Ds अधि-; M1. 6. 7 अनु- (for अभि-). B8 (marg. as in text) -गतांस्तथा; B9 -गतान्सदा; Da3. a4 -गतानतः; G2 -गतासतः (for -गतान्सतः). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 प्रत्युत्थानाभि-; B7 G2 अभ्युत्थानाभि-; Da4 नाभ्युत्थानाति- (for °नाभि-). M1 -वाद्याभ्यां (for -वादाभ्यां). G1 तानभ्युत्थानाभिवाद्यां. — ^{d}) G2 यथापुरम् (for °पूर्वम्). K2 अभ्यपूजयन्; M1. 6 अपूजयत्.

52 ^{a}) K2. 4 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Da3 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 वर्तयति; K6 °यिति (for °यन्ति). K4 एष; D3 अपि (for एव). D4 repeats from पितरि up to त्मनः after 53^{a}. — ^{b}) Ś1 K1. 2 पुत्राः प्रभव आत्मनः; K4. 6 B0. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 पुत्रः प्रभवते तथा; K7 D4 (both times). 6. 9 पुत्रा[:] प्रभुवदात्मना; V1 B8 G2 M1. 5–7 पुत्रः प्रभवतेत्मनि (G2 M7 °नः; M1. 5. 6 °ना); D7 T G1. 3. 6 पुत्रः प्रभवतात्मना; text as in Da3. a4 Ca. ❀ Ca : यथा आत्मनः प्रभवः [°वन्तः] केचित्कांश्चिद्भृत्यादीन्प्रति आचरन्ति, एवं पुत्राः शास्त्रदृशा अप्रभवो[वन्तो]ऽपि वर्तयन्ति । प्रभव[तः] इति नलोपश्छान्दसः, एवमाकारेऽपि तत्त्वम् । ❀ — ^{c}) K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अभृत्या भृत्यतां प्राप्य; V1 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 अमित्रा ह्य(M1. 6. 7 भ्रातृ)तां प्राप्य; T2 पुत्रा भृत्यंतरं प्राप्य; M5 अमित्रा भृत्यतां प्राप्य. — ^{d}) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G2 ख्यापयंति; D7 ख्यापूयंते; T G1. 3. 6 M5 ख्यापयंते (for °यन्तो). ❀ Ca : ख्यापयन्तो, वयमेतत्सेवया समृद्धाः स्मेति । ❀

53 For the repetition in D4, cf. v. l. 52. — ^{a}) Dn1 G3. 6 यथा; G2 तेषां (for तथा). D4 अपेतेव. K1 तथा धर्मात्रपेतेन. — ^{b}) G1 गर्हतेन. D5 ते (for ये). — ^{c}) G2 प्राप्नुवति. M1. 6. 7 महतः प्राप्नुयुश्चार्थांस्. — ^{d}) K4. 6 V1 B0. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तेषां तत्र; B6 (marg. as in text). 7. 9 D5 तथैषाम्; Da4 तथैवम् (for तेष्वेषाम्). M1. 6 तेष्वेवात्मभवं स्पृहा.

54 ^{a}) Da3. a4 Ca चाति-; Dn1. n4 D2. 8 M7 चाभि- (for चापि). D5 अभवन् (for अवदन्). B8 (marg.) चरन्नार्यश्चाभ्यचरन्; G1 उच्चैश्च व्यवदन्रात्रौ; G2 °श्चाप्यवदक्रांतौ. — ^{b}) K1 नीचस् (for नीचैस्). T2 [अ]ग्निम्. Da4 Ds1 अज्वलन्; D5 T2 G2 उज्ज्वलन् (for अज्वलत्). D7 T1 G1. 3. 6 नीचैस्तत्रापि (T1 °ह्नि) संलप(G1 °प्लुव)न्. — D7 om. (? hapl.) 54^{c}–55^{d}. — ^{c}) K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 अत्यचरन्; B8 T G2. 3. 6 M1. 6. 7 अत्यवदन्; Ds1 अत्यवरन्; D5 अभ्यचरन्; M5 चाभ्यवदन् (for अभ्य°). Da4 पुत्राः पितृषु नृत्यं चरन् (hypermetric); G1 पुत्रा भ्राता नत्यवदन्. — ^{d}) B8 T G2. 3. 6 M5–7 चात्यवदन्;

C. 12. 8387
B. 12. 229(8). 55
K. 12. 235. 62

पुत्राः पितॄनभ्यवदन्भार्याश्चाभ्यवदन्पतीन् ॥ ५४
मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
गुरुवन्नाभ्यनन्दन्त कुमारान्नान्वपालयन् ॥ ५५
भिक्षां बलिमदत्त्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते ।
अनिष्ट्वा संविभज्याथ पितृदेवातिथीन्गुरून् ॥ ५६
न शौचमनुरुध्यन्त तेषां सूदजनास्तथा ।
मनसा कर्मणा वाचा भक्तमासीदनावृतम् ॥ ५७
विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूषकभोजनम् ।
अपावृतं पयोऽतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन्घृतम् ॥ ५८
कुद्दालपाटीपटकं प्रकीर्णं कांस्यभाजनम् ।
द्रव्योपकरणं सर्वं नान्ववैक्षत्कुटुम्बिनी ॥ ५९
प्राकारागारविध्वंसान्न स्म ते प्रतिकुर्वते ।
नाद्रियन्ते पशून्बद्ध्वा यवसेनोदकेन च ॥ ६०
बालानां प्रेक्षमाणानां स्वयं भक्षानभक्षयन् ।

B8 (marg.) चात्यचरन्; D6 चास्य चरन् (for चाभ्यवदन्). K6 Ds1 नार्यश्च व्यचरन्पतीन्; V1 B0 M1 नार्यश्चात्यवदन्प°; B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3, 5. 8 नार्यश्चात्य(D5 °भ्य)चरन्प°.

55 D7 om. 55 (cf. v. l. 54). — ^{b}) K7 D3. 9 अतिथीन्. K7 D4. 6. 9 G2 गुरून्. — D4 om. (hapl.) 55^c–56^d. — ^{c}) K4. 6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 गुरुत्वान् (for °वन्). K7 D6. 9 -वंदंत; V1 B8 (marg.) -वर्तत; T1 G3. 6 -वादंत; G1 -वार्यंत (for -नन्दन्त). — ^{d}) K1 वान्व-; V1 B0. 9 Da4 D5 M1. 6 नानु-; T2 नाभ्य- (for नान्व-).

56 K1 D4 om. 56 (for D4, cf. v. l. 55). — ^{a}) Ś1 K2. 7 D9 भिक्षा. Ś1 K2. 4 अकृत्वा; G1 अतरवाच्; G2 कृत्वा (for अदत्त्वा). ❀ C8: बलिमदत्त्वा श्वशूकरचण्डालादीनां बलिमदत्त्वा । ❀ — ^{b}) D7 T1 G1. 3. 6 अन्नं च (for अन्नानि). T2 M7 [अ]भुंजते (for भुञ्जते). — ^{c}) B8 अन्नं; Ds1 [अ]र्थे (for [अ]थ). — ^{d}) Ś1 K2. 6. 7 D9 T2 पितॄन् (for पितृ-).

57 ^{a}) K7 D4 शोचम् (for शौचम्). Ś1 K1. 4 अनुरुंधंते; K7 B6 (marg. as in text) Da4 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5. 7 अन्वरुध्यं(Da4 M1 °रुंधं)त; B9 M6 अनुरुंधंत (for °रुध्यन्त). — ^{b}) K6 Ds1 शूद्र-; K7 D4. 9 सुत-; D5 शुद्र- (for सूद-). M1 -जनांस्. K7 D4–6. 9 तदा (for तथा). — ^{d}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 भक्ष्यम्; K7 D4. 9 भोज्यम्; G1 भुक्तम् (for भक्तम्). ❀ Ca: मनसा वाचेति द्वयोपादनमनाचरणे भक्तस्य प्रत्यवायशङ्कापि तेषां नास्तीति ज्ञापनार्थम् । ❀ — After 57, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I, (No. 22).

58 ^{a}) G2 सं- (for वि-). — ^{b}) Some MSS. -मूषिक-. — Dn4 om. (hapl.) 58^c–59^b. — ^{c}) B9 अपामृतं; D4 °वृतं; T2 अनावृतं (for अपा°). Ś1 K1. 2 Ds1 [ऽ]तिष्ठन्; D5. 7 तिष्ठेद्; G1 [ऽ]धिष्ठाद् (for ऽतिष्ठद्). Da4 अपरेऽन्नमयोतिष्ठ (sic); G2 अपावृतं पयोनिष्ठम्. — ^{d}) T2 उच्छिष्टैश्; G2 °ष्टांश्. V1 B0. 6. 9 T2 M7 [अ]स्पृशद्; D4. 9 स्पृशन् (for [अ]स्पृ°). T2 कृतं (for घृतम्).

59 Dn4 om. 59^{ab} (cf. v. l. 58). — ^{a}) K4. 6 B0. 7. 9 Da3. a4 Dn1 D8 D2–5. 8. 9 M1 कुद्दालं (for °ल-). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D2–6. 8. 9 T1 G2 M1. 5–7 दात्र(K7 V1 B6. 8 D6 T2 G2 M5–7 -दात्र-; Da4 D2. 3 दात्)पिटकं (Ds1 M1. 6 °ठकं; T2 °टकान्; M5 °ठरं; M7 °टरं); D7 G1. 3. 6 -मात्रत्रि(G1 °पि)टकान्; T1 -मातृपिटकान् (for -पाटीपटकं). ❀ C8 (reading -पिटकं): पिटकं भोजनपात्राधारं मृन्मयं पात्रम् । ❀ — ^{b}) D5 प्राकीर्णं. K7 कांश्य- (for कांस्य-). K2. 4 Da4 D2. 7 T G3. 6 M1 -भोजनं; D5. 6 -दोहनं (for -भाजनम्). — ^{c}) Da4 M7 -कारणं (for -करणं). — ^{d}) K1 नानुवैक्षत्; K6 Ds1 G1 नान्ववेक्षेत्; K7 D4. 9 नावेक्षेत; Da4 नान्ववैक्ष्य; D5 नैवेक्षेत; D6 नावैक्षत; D7 T G2. 3. 6 M1. 6. 7 नान्ववेक्षत् (M1 °न्) (for °वैक्षत्). T1 G3. 6 M1. 5–7 कुटुंबिनी.

60 ^{a}) K1 Da4 प्रकरागार-; K7 D4. 9 प्रा(D4 प्र)कारं द्वार-; T1 प्राकरकार- (for प्राकारागार-). G1 -विध्वस्तान् (for -विध्वंसान्). ❀ Ca (reading विध्वंसं): विध्वंसं वृष्ट्यादिना पतनम् । ❀ — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 D5 च; T2 ते (for स्म). K7 D4. 9 तत्; T2 स्म (for ते). Ś1 K1. 2. 4 प्रत्यकुर्वते (K1 °त). — After 60^{ab}, Kumbh. ed. Cv ins.:

663* क्षुद्राः संस्कारहीनाश्च नार्यो क्षुदरपोषणाः ।
शौचाचारपरिभ्रष्टा निर्लज्जा भोगवञ्चिताः ।
उभाभ्यामेव पाणिभ्यां शिरःकण्डूयनान्विताः ।
गृहजालाभिसंस्थाना ह्यासंस्तत्र स्त्रियः पुनः ।
श्वश्रूश्वशुरयोर्मध्ये भर्तारं कृतकं यथा । [5]
प्रेक्षयन्ति च निर्लज्जा नार्यः कुलजलक्षणाः ।

— ^{c}) Ś1 K1. 2 Da8 नाद्रियंत (Da8 °ति); K7 D4. 9

तथा भृत्यजनं सर्वं पर्यश्नन्ति च दानवाः ॥ ६१
पायसं कृसरं मांसमपूपानथ शष्कुलीः ।
अपाचयन्नात्मनोऽर्थे वृथामांसान्यभक्षयन् ॥ ६२
उत्सूर्यशायिनश्चासन्सर्वे चासन्प्रगेनिशाः ।
अवर्तन्कलहाश्चात्र दिवारात्रं गृहे गृहे ॥ ६३

अनार्याश्चार्यमासीनं पर्युपासन्न तत्र ह ।
आश्रमस्थान्विकर्मस्थाः प्रद्विषन्ति परस्परम् ।
संकराश्चाप्यवर्तन्त न च शौचमवर्तत ॥ ६४
ये च वेदविदो विप्रा विस्पष्टमनृचश्च ये ।
निरन्तरविशेषास्ते बहुमानावमानयोः ॥ ६५

C. 12. 8399
B. 12. 229[8]. 67
K. 12. 235. 66

नादयंत (D4 °ते) (for नाद्रियन्ते). K7 D4. 9 बद्धान् (for बद्धा). — d) Bo यवसेनोकदाचन (sic).

61 a) K6. 7 Da3 Dn1 D5 प्रेक्ष्य- (for प्रेक्ष-). K6. 7 Ds1 -मानानां (for -माणानां). Ds2 बालानां प्रेक्षमाणां च; G1 बालकानां प्रेक्षमाणां. ❀ Cp: बालानामित्यनादरे-षष्ठी । ❀ — b) K4. 6 Bo. 3 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 5. 8 भक्ष्यम्; B6–8 D6 G2 भक्ष्यान्; Ds2 D3 भक्षम् (for भक्षान्). Ś1 K1. 2 B9 Da4 स्वयं भक्ष्याण्य(Da4 °नि)भक्षयन्. — K7 D9 om. (hapl.) 61c–62d; Ś1 reads the same on marg. — c) G2 M1. 6 सदा (for तथा). Da4 भृत्यं; D7 हृद्यं; T1 G1. 3. 6 हृद्य- (for भृत्य-). — d) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 असंतर्प्य; D7 T1 G1. 3. 6 पर्यतीत्य; T2 °टंति (for °श्नन्ति). Ś1 K1. 2 T2 M5 स्म (for च). Da4 मानवाः; Ds1 दानवः. B8 पर्यस्याश्नंति दानवाः; D4 °श्नंश्चैव दा°; G2 M1. 6. 7 उपर्यश्नंति (M6 °त) दा°.

62 K7 D9 om. 62 (cf. v. l. 61). Ś1 reads 62 on marg. — a) K6 B7 Ds1 कृषरं; V1 Bo. 6 Da3. a4 D4. 6. 8 कृशरं (for कृसरं). Ś1 K1. 2. 4 मांसानि (for मांसम्). ❀ Ca: कृशरं तिलमिश्रं भक्तम् ॥ Cs: कृष[स]रं तिलतण्डुलमिश्रं शष्कुपक्वान्नम् । ❀ — b) D5 अपूपमपि; G1 °पान्यथ (for °पानथ). K6 T2 M1. 7 शष्कु(T2 शुष्क)लीन्; Da4 शंकुली; Dn4 G1 शष्कुलिः; Ds1 शष्कुलां; G2 शष्कुलिं (for °लीः). — c) V1 अपाचन्; G2 अवापयन् (for अपाच°). D7 T G1. 3. 6 M5 अपचन्नात्मनोर्थाय. — d) T1 G3. 6 वृद्धा; G2 तथा (for वृथा-). Da4 अभक्षयत्. V1 B6 वृथामांसम(B6 °सानि)भक्षयन्.

63 D5 om. 63ab. G2, after 12. 222. 18, repeats 63a–71c, which follows the repetition of 12. 220. 47b–54d. — a) K1. 2 तत्सूर्य-; K7 D4. 9 उत्सूर- (for उत्सूर्य-). B8 स्वासन्; Da4 स्वा° (for चा°). — b) D6 सर्वेश्च. G2 (both times) शौचाः; M5 चापि (for चासन्). Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 प्रगेशयाः; T2 तथा निशाः; G2 (second time) M7 प्रगेनिशा (for °निशाः). ❀ Cs: प्रगेनिशाः प्रातःकाले निशिकृत्यं कृतवन्तः । ❀ — c) K4. 6 D8 M1. 6 आवर्तन्; D7 T G1. 3. 6 आ(T1 अ)वृत्त-; M7 अनृत्त- (for अवर्तन्). B9 D6 T2 G2 (second time) कलहश्च. K7 D4. 9 कलहाश्चाप्यवर्तत; Ca आवर्तयन्कलहान्. — d) G1 दिवारात्रौ (for °रात्रं).

64 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) K1 अनार्यश्च. D2 om. (hapl.) from श्चार्य up to श्च ये (in 65b). B6 D7 T G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5. 6 आर्या(T2 °र्यै)श्चानार्यमासीनं; G2 (second time) आर्याश्चार्यमा°; M7 अनार्यमार्याश्चा°. — b) Bo. 6 (marg. as in text). 7 Ds1 D5. 7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 पर्युपासंत (T2 M5 °सत; M7 °संति) (for °सन्न). B6 (marg. as in text) Da3. a4 वृद्धवत्; B7 वृद्धरत् (sic); B9 बंधवत्; G1 मंत्रहा (for तत्र ह). — c) K6 Da4 आश्रमस्थं; Da3 Dn4 D8 °स्थाः (for °स्थान्). K6 V1 B6 (marg.). 8 Da3 Dn1. n4 Ds D3–6. 8. 9 विधर्मस्थाः; Bo. 6 (orig.). 7. 9 Da4 अधर्मज्ञाः (for विकर्मस्थाः). — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–6. 8. 9 M7 प्राद्विषंत; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 6 प्रद्विषंतः; M5 प्राद्विषन्वै (for प्रद्विषन्ति). — e) K7 शंकराश्च. K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 8 G2 (both times) M1. 6 चाभ्यवर्त(G2 [second time] °र्ध)त; B6 सम° (for चाप्य°). — Da4 om. (hapl.) 64f. — f) K6 Ds1 अकुर्वत (for अवर्तत). K7 न चाशौचमवर्ततः.

65 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) K7 येन (for ये च). G1 विप्र (for विप्राः). — b) Da4 T2 विसष्टम् (for विस्पष्टम्). B7 D7 T1 G1. 2 (second time). 6 अनृता(B7 G2 °त)श्च (for °चश्च). G2 (second time) om. च. Ś1 K1. 2 D5 विस्प(K1 °स्पृ)ष्टमतयश्च ये; G3 दोषस्पृष्टानृताश्च ये. — c) M1. 6. 7 निरंतराविशेषास्ते. ❀ Cs: निरन्तरविशेषाः वेदविदामवेदविदां बहुमानावमाने च भेदरहितप्रकारा इत्यर्थः । ❀

66 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) K4 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 हारम्; K6. 7 Ds D4. 5. 7. 9 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 6. 7 भावम्;

C. 12. 8399
P. 12. 229[3]. 67
K. 12. 235. 89

हावमाभरणं वेषं गतिं स्थितिमवेक्षितुम् ।
असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जनाचरितं विधिम् ॥ ६६
स्त्रियः पुरुषवेषेण पुंसः स्त्रीवेषधारिणः ।
क्रीडारतिविहारेषु परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ६७
प्रभवद्भिः पुरा दायानर्हेभ्यः प्रतिपादितान् ।
नाभ्यवर्तन्त नास्तिक्याद्वर्तन्तः संभवेष्वपि ॥ ६८
मित्रेणाभ्यर्थितं मित्रमर्थे संशयिते क्वचित् ।
बालकोऽप्यग्रमात्रेण स्वार्थेनाघ्नत तद्वसु ॥ ६९
परस्मादानरुचयो विपण्यव्यवहारिणः ।
अदृश्यन्तार्यवर्णेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः ॥ ७०
अधीयन्तेऽव्रताः केचिद्वृथाव्रतमथापरे ।
अशुश्रूषुर्गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः ॥ ७१

B8 एवम् (for हावम्). Ś1 K1.2.4.6 V1 B0.6–9 Ds1 D3 वेशं; M6 चेष्टं (for वेषं). Da4 हारमावरणे वंशं; D6 हाराभरणवंशं च. — [b]) K1 G2 (first time) अवेक्षितं; D5 °क्ष्य च; D7 T2 M5 °क्ष्यते; G2 (second time) अवेक्षितिं; M1.6 °क्षणं (for °क्षितुम्). K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 गतं (K7 °त-) स्थितमवेक्षितं; T1 G1.3.6 गतिं मतिमवेक्ष्यते; M7 गोवंचानवेक्षणं (sic). — [c]) Ś1 K1.2.4 आसेवंते; K7 V1 D4.6.9 आसेवंत (for असेवन्त). — [d]) Ds1 दुर्जनाचरिते विधिं.

67 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — [a]) Ś1 K1.2.4 B0.6–9 Dn4 -वेशेन; Da4 -वेषेन (for -वेषेण). — [b]) Ś1 K1.2.4.7 B8 D4–6.9 नराः (for पुंसः). Ś1 K1.2.6 V1 B0.6–9 Ds1 D5 -वेश- (for -वेष-). Da4 -धारिणा; D5 -वादिनि. — [c]) G1.3.6 -रत- (for -रति-). T1 G1 -विहारे तु (for °रेषु). — [d]) V1 B7 D5.7 T1 G1.3.6 अवाप्नुयुः; Da4 G2 (second time) °प्नुयात् (for °प्नुवन्). T2 परमामुदमाप्नुवन्.

68 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — [a]) B6 (marg.).8 प्रवदद्भिः; T1 प्रभवद्भ्यः (for प्रभवद्भिः). G2 (second time) [आ]दाय (for दायान्). K7 D4.9 प्राभवंत पुरा दाया; G1.3.6 भवद्भ्यः परमा दायान्. — [b]) T2 अह्येभ्यः; G2 (second time).3.6 न ह्येभ्यः (for अर्हेभ्यः). K7 V1 D4.6 प्रतिपादिताः. — [c]) K7 D4.9 अभ्यवर्तत; V1 D7 T1 G1.2 (first time).3.6 M1.5–7 नान्व°; T2 तान°; G2 (second time) नान्यवर्तन् (for नाभ्यवर्तन्त). Ś1 K1.2 न चाप्यत्यंतनास्तिक्याद्. ❀ Ca (reading नात्यवर्तत): पूर्वजदत्तानाच्छिद्य जगृहुः । ❀ — [d]) K1 उतंतः; K6.7 D4.9 वर्तंतं; G2 (both times) M7 °ते (for °न्तः). D6 संभवैरपि (for °वेष्वपि). ❀ Ca: संभवेष्वपि सति वित्तादौ निर्वाहयोग्येऽपि ॥ Cp: संभवेषु सम्यगैश्वर्येषु वर्तन्तो वर्तमाना अपि । ❀

69 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — [a]) Ś1 K1.2 मित्रेषु; G1 मंत्रेण (for मित्रेण). D7 T G1.2 (both times).3.6 M1.5–7 द्रव्यम्- (for मित्रम्). — [b]) K6.7 V1 B0.6.7.9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.6.8 G2 (first time) अर्थे-; Da4 अर्थं (for अर्थे). K4.7 D4.6 9 संशयते; K6 -संसयिते (for संश°). Ds1 अर्था संश्रयते क्वचित्; D7 T G1.2 (second time).3.6 M5–7 अर्थी (T2 G1 M5 °र्थि-) संश्र(G2 सुश्रु)यते क्व°; M1 आर्थिसंश्रयितः क्व°. — [c]) Some MSS. बाल-; B8.9 बाग- (for वाल-). T1 G1.3.6 -मात्रेपि (for -मात्रेण). K6 वालकोट्योषमात्रेण; Da4 वालक्रीडाग्र°; Dn4 वालकोपाग्र°; D7 बालको ऽप्यग्रमात्रेपि; T2 पालकोक्षिप्रमात्रेण (sic). — [d]) K1 Ds1 [अ]घ्नंत; K6 [आ]स्तं च; D5 [अ]घ्नंतु (for [अ]घ्नत). B8 ते (for तद्). K7 D4.9 नार्थे नोपचरेच्च तं; D6 स्वार्थेन घ्नंतु तद्वसु; D7 T G1.3.6 M5 अ(T2 M5 स्वा)र्थेनापा(M5 °घा)तयद्वसु.

70 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — [a]) G2 (second time) -निधयो (for -रुचयो). — [b]) K4 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 G1 त्रिपण-; D6 विपन्न- (for विपण्य-). K6 त्रिपण्यभ्यवहारिणः. ❀ Cs: विपण्यं प्रतिषिद्धं लवणपक्वान्नादि विक्रयिणः । ❀ — [c]) B7 damaged. D7 अदृश्यतो (for °श्यन्त). D6 [अ]य-; T2 [आ]द्य- (for [आ]र्य-). Ds D3 अदृश्यन्नार्यवर्णेषु. — [d]) T2 चाल्पं; M1.6.7 चाति- (for चापि).

71 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — [a]) Ś1 K1.2.6 B0 अधीयते; B6.8.9 Da3.a4 D5.6 G2 (first time) M1.6.7 °यंता; G2 (second time) आधीयता (for अधीयन्ते). T2 G3.6 om. (hapl.) व्रताः केचि. Ś1 K1.2 [ऽ]व्रतान्; Da4 क्वचित्; D7 T1 G1 [ऽ]पि वा; G2 (second time) प्रातः (for ऽव्रताः). — [b]) K6 Ds1 अथाचरन्; D7 T G1.2 (both times).3.6 M1.5–7 उपासते (for अथापरे). K7 D4–6.9 वृथाव्रतपरास्तथा; V1 B6–9 Da3.a4 °ध(V1 °प)राः परे. — [c]) Ds1 शिष्याः. — G2 reads 71[d]–78[a] twice. — [d]) V1 D4.6 शिष्यः (for शिष्य-). Ś1 K1 -मुखो; K2 -मुखं; K6 D6.9 -सखा; D4 तथा; G1.2 (second time) -सुखो (for -सखो).

पिता चैव जनित्री च श्रान्तौ वृत्तोत्सवाविव ।
अप्रभुत्वे स्थितौ वृद्धावन्नं प्रार्थयतः सुतान् ॥ ७२
तत्र वेदविदः प्राज्ञा गाम्भीर्ये सागरोपमाः ।
कृष्यादिष्वभवन्सक्ता मूर्खाः श्राद्धान्यभुञ्जत ॥ ७३
प्रातः प्रातश्च सुप्रश्नं कल्पनं प्रेषणक्रियाः ।
शिष्यानुप्रहितास्तस्मिन्नकुर्वन्गुरवश्च ह ॥ ७४

श्वश्रूश्वशुरयोरग्रे वधूः प्रेष्यानशासत ।
अन्वशासच्च भर्तारं समाहूयाभिजल्पती ॥ ७५
प्रयत्नेनापि चारक्षच्चित्तं पुत्रस्य वै पिता ।
व्यभजंश्चापि संरम्भाद्दुःखवासं तथावसन् ॥ ७६
अग्निदाहेन चोरैर्वा राजभिर्वा हृतं धनम् ।
दृष्ट्वा द्वेषात्प्राहसन्त सुहृत्संभाविता ह्यपि ॥ ७७

C. 12. 8411
B. 12. 229(8). 79
K. 12. 235. 100

72 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — [a]) G2 (second time) चैव (for चैव). Da4 पिताश्चैव जनित्रि च (sic). — [b]) K6 Ds1 शांतौ; D7 श्रांतौ (for श्रान्तौ). K7 D9 नृत्यो(D9 °त्तो)त्सवाव्; G2 (first time) युद्धौ° (for वृत्तो°). — [c]) K1 अप्रत्तत्वे; K7 B9 D4. 6. 9 अप्रभुत्व- (for °भुत्वे). G2 (second time) क्षप्रभुक्ते स्थिता वृद्धाव् (sic). — [d]) D7 T1 G3. 6 वनं (for अन्नं). D6 प्रार्थयते; M7 प्राक्षयतः (for प्रार्थ°). B8 (marg.) सुतं; G1 सुरान् (for सुतान्).

73 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — [a]) G2 (first time) वेदे (for वेद-). K2. 4 प्रज्ञा; D5 विप्रा (for प्राज्ञा). — [b]) K4 G2 (first time) ग(G2 गं)भीरे; G1 गाभीर्ये. K4 सागरोपमः. — [c]) M7 अभवत्. B8 शक्ता; D5 शक्त्या (for सक्ता). G2 (second time) कृष्यादिष्याभवन्सक्ता (sic). — [d]) K7 D4. 6. 9 मूर्खाः श्राद्धं च भुंजते; D5. 7 T1 G1. 2 (both times). 3. 6 °द्धानि (G1 °द्धा वि-) भुंजते (D5 °त).

74 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — [a]) D7 T1 G1. 3. 6 M7 सायं (for the first प्रातः). T2 M5 सायं (for प्रातश्च). B8 T1 च संप्रश्नं; B8 (marg.) च सुस्वप्नं; Ds2 D9 च सुप्रश्न-; D4 सुप्रशस्त-; D5 G2 (both times) सुखप्रश्नं; T2 च सुप्रश्न (for °प्रश्नं). ❀ Ca सुप्रश्नं, सुखा रात्रिर्भवतामिति । ❀ — [b]) M1. 5. 6 कल्पनां (for °नं). K6 प्रेषता; K7 Ds2 D4-6. 9 G1 प्रेषणं; Da4 प्रेषणां; T1 प्रेक्षणं (for प्रेषण-). K7 यथा; Da4 श्रिया; D4. 6. 9 तथा; G2 (both times) -क्रिया; M1. 5-7 -क्रियां (for -क्रियाः). ❀ Ca: कल्पनम् केशप्रसाधनादि । ❀ — [c]) K6 Bo. 7. 9 Da3 Dn4 Ds D6 तेषाम् (for तस्मिन्). Ś1 K1 D6 G2 (both times) शिष्यानुपहिता(D6 °नप्रहित-; G2 [first time] °नुपहता-; G2 [second time] °नुपहित)-स्तस्मिन्; B6 Da4 Dn1 D2. 3. 8 शिष्यानप्रहितास्तेषाम्; B8 (marg. as in text) शिष्याः प्रहिष्वतां तेषाम्. — [d]) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 स्वयं; B8 (marg.) च ये (for च ह). B8 (orig.) नाकुर्वंत वचः क्षमाः.

75 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — [a]) Ds1 श्वश्रु- (for श्वश्रू-). Ś1 K1. 2. 4 मध्ये (for अग्रे). Da4 corrupt. — [b]) Da4 Ds1 वधू. K7 D4. 9 अशास्ति (D4 °स्त) वै (for °सत). — [c]) K2. 4 अन्वशासश्च; K6 D7 T1 G1. 3. 6 °शासत; K7 D4. 6. 9 °शाचैव; G2 (first time) °शाप्य च; G2 (second time) °शास्य च (for °शासच्च). — [d]) K6 B6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समाह्वाय (for °हूय). K7 V1 Ds1 D4-7. 9 T G3. 6 M1. 5-7 [अ]ति-; B6. 9 Da4 [इ]ति; G1 [अ]नु- (for [अ]भि-). K7 -जल्पते; Dn4 -जल्पता; Ds D2. 5. 7. 8 G1. 2 (both times) M1. 7 -जल्पति (for °ती).

76 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — [a]) Ds प्रयत्नाद् (for °त्नेन). Ś1 K1. 2. 4 Dn1 [अ]भि-; T2 वि-; M5 हि (for [अ]पि). Ś1 K1 D5 G2 (both times) चारक्षंश्च; D7 T1 G3. 6 ना(T1 नो)वेक्षेच्च; T2 M1. 5-7 नारक्षच्च; G1 नापेक्षे (for चारक्षच्). — [b]) B8 (marg.) Ds2 D5 वित्तं (for चित्तं). — [c]) K4. 6 V1 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 G1. 3. 6 M5 व्यभजच्च; K7 विलज्जंश्च; B7 T2 व्यभजश्च; D4. 9 विभजंश्च; T1 विजयश्च; G2 (second time) सभजंश्च (for व्यभ°). G2 (second time) चैव (for चापि). B6 (marg. as in text). 9 D5 Cp संसारं; Dn1 संरंभो (for संरम्भाद्). G2 (first time) सहजुष्टापि संरंभाद्. ❀ Cp: पाठान्तरे संरम्भात् क्रोधात् ॥ Cs: संरम्भात् पुत्रस्यापराधात् । ❀ — [d]) K4 दुःखवाशं; K7 V1 Da4 D4. 9 दुःखावासं; Ds1 दुःखवासीस्; Ds2 दुःखावासात्; D5 दुष्टवासं; T2 M5 दुःखावासांस्; G2 (second time) दुःखं वासं; M1 दुःखभावं (for दुःखवासं). K6 V1 B8 Da3 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 G2 (second time) M1. 5. 6 तथावसत्; Da4 G2 (first time) तथाभवत् (for तथावसन्). D7 T1 G1. 3. 6 दुःखं वा(T1 °खावा-; G1 °खवा)न्यथावसन्.

77 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — [a])

C. 12. 8399
P. 12. 229[3]. 67
K. 12. 235. 89

हावमाभरणं वेषं गतिं स्थितिमवेक्षितुम् ।
असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जनाचरितं विधिम् ॥ ६६
स्त्रियः पुरुषवेषेण पुंसः स्त्रीवेषधारिणः ।
क्रीडारतिविहारेषु परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ६७
प्रभवद्भिः पुरा दायानर्हेभ्यः प्रतिपादितान् ।
नाभ्यवर्तन्त नास्तिक्याद्वर्तन्तः संभवेष्वपि ॥ ६८
मित्रेणाभ्यर्थितं मित्रमर्थे संशयिते क्वचित् ।
बालकोट्यग्रमात्रेण स्वार्थेनाघ्नत तद्वसु ॥ ६९
परस्वादानरुचयो विपण्यव्यवहारिणः ।
अदृश्यन्तार्यवर्णेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः ॥ ७०
अधीयन्तेऽव्रताः केचिद्वृथाव्रतमथापरे ।
अशुश्रूषुर्गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः ॥ ७१

B8 एवम् (for हावम्). Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Ds1 D3 वेशं; M6 चेष्टं (for वेषं). Da4 हारमावरणे वंशं; D6 हाराभरणवंशं च. — b) K1 G2 (first time) अवेक्षितं; D5 °क्ष्य च; D7 T2 M5 °क्ष्यते; G2 (second time) अवेक्षितिं; M1. 6 °क्षणं (for °क्षितुम्). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 गतं (K7 °त-) स्थितमवेक्षितं; T1 G1. 3. 6 गतिं मतिमवेक्ष्यते; M7 गोवं-चानवेक्षणं (sic). — c) Ś1 K1. 2. 4 आसेवंते; K7 V1 D4. 6. 9 आसेवंत (for असेवन्त). — d) Ds1 दुर्जनाचरिते विधिं.

67 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) Ś1 K1. 2. 4 Bo. 6–9 Dn4 -वेशेन; Da4 -वेधेन (for -वेषेण). — b) Ś1 K1. 2. 4. 7 B8 D4–6. 9 नराः (for पुंसः). Ś1 K1. 2. 6 V1 Bo. 6–9 Ds1 D5 -वेश- (for -वेष-). Da4 -धारिणा; D6 -वादिनि. — c) G1. 3. 6 -रत- (for -रति-). T1 G1 -विहारे तु (for °रेषु). — d) V1 B7 D6. 7 T1 G1. 3. 6 अवाप्नुयुः; Da4 G2 (second time) °प्नुयात् (for °प्नुवन्). T2 परमामुदमाप्नुवन्.

68 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) B6 (marg.). 8 प्रवदद्भिः; T1 प्रभवद्भ्यः (for प्रभवद्भिः). G2 (second time) [आ]दाय (for दायान्). K7 D4. 9 प्राभवंत पुरा दाया; G1. 3. 6 भवद्भ्यः परमा दायान्. — b) T2 अह्नेभ्यः; G2 (second time). 3. 6 न ह्येभ्यः (for अर्हेभ्यः). K7 V1 D4. 6 प्रतिपादिताः. — c) K7 D4. 9 अभ्यवर्तंत; V1 D7 T1 G1. 2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 नान्व°; T2 तान°; G2 (second time) नान्यवर्तन् (for नाभ्यवर्तन्त). Ś1 K1. 2 न चाप्यत्यंतनास्तिक्याद्. ❀ Ca (reading नात्यवर्तंत): पूर्वजदत्तानाच्छिद्य जगृहुः । ❀ — d) K1 उतंतः; K6. 7 D4. 9 वर्तंतं; G2 (both times) M7 °ते (for °न्तः). D6 संभवैरपि (for °वेष्वपि). ❀ Ca: संभवेष्वपि सति वित्तादौ निर्वाहयोग्येऽपि ॥ Cp: संभवेषु सम्यगैश्वर्येषु वर्तन्तो वर्तमाना अपि । ❀

69 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) Ś1 K1. 2 मित्रेषु; G1 मंत्रेण (for मित्रेण). D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 द्रव्यम् (for मित्रम्). — b) K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 G2 (first time) अर्थे; Da4 अर्थं (for अर्थे). K4. 7 D4. 6 9 संशयते; K6 -संसयिते (for संश°). Ds1 अर्था संश्रयते क्वचित्; D7 T G1. 2 (second time). 3. 6 M5–7 अर्थी (T2 G1 M5 °र्थि-) संश्र(G2 सुश्रु)यते क्व°; M1 अर्थिसंश्रयितः क्व°. — c) Some MSS. बाल-; B8. 9 बाण- (for बाल-). T1 G1. 3. 6 -मात्रेपि (for -मात्रेण). K6 बालकोव्योषमात्रेण; Da4 बालक्रीडाग्र°; Dn4 बालकोपाग्र°; D7 बालको व्यग्रमात्रेपि; T2 पालकोक्षिप्रमात्रेण (sic). — d) K1 Ds1 [अ]घ्नंत; K6 [आ]स्तं च; D5 [अ]घ्नंतु (for [अ]घ्नत). B8 ते (for तद्). K7 D4. 9 नार्थे नोपचरेच्च तं; D6 स्वार्थेन घ्नंतु तद्वसु; D7 T G1. 3. 6 M5 अ(T2 M5 स्वा)र्थेनापा(M5 °घा)तयद्वसु.

70 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) G2 (second time) -निधयो (for -रुचयो). — b) K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 G1 विपण-; D6 विपन्न- (for विपण्य-). K6 विपण्यस्यव्यवहारिणः. ❀ Cs: विपण्यं प्रतिषिद्धं लवणपक्वान्नादि विक्रयिणः । ❀ — c) B7 damaged. D7 अदृश्यतो (for °श्यन्त). D6 [अ]य-; T2 [आ]द्य- (for [आ]र्य-). D8 D3 अदृश्यन्नार्यवर्णेषु. — d) T2 चाल्पं; M1. 6. 7 चाति- (for चापि).

71 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. — a) Ś1 K1. 2. 6 Bo अधीयते; B6. 8. 9 Da3. a4 D5. 6 G2 (first time) M1. 6. 7 °यंता; G2 (second time) आधीयता (for अधीयन्ते). T2 G3. 6 om. (hapl.) व्रताः केचि. Ś1 K1. 2 [ऽ]व्रतान्; Da4 क्वचित्; D7 T1 G1 [ऽ]पि वा; G2 (second time) प्राताः (for ऽव्रताः). — b) K6 Ds1 अथाचरन्; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 उपासते (for अथापरे). K7 D4–6. 9 वृथाव्रतपरास्तथा; V1 B6–9 Da3. a4 °ध(V1 °प)राः परे. — c) Ds1 शिष्याः. — G2 reads 71d–78a twice. — d) V1 D4. 6 शिष्यः (for शिष्य-). Ś1 K1 -सुखो; K2 -सुखं; K6 D6. 9 -सखा; D4 तथा; G1. 2 (second time) -सुखो (for -सखो).

पिता चैव जनित्री च श्रान्तौ वृत्तोत्सवाविव ।
अप्रभुत्वे स्थितौ वृद्धावन्नं प्रार्थयतः सुतान् ॥ ७२
तत्र वेदविदः प्राज्ञा गाम्भीर्ये सागरोपमाः ।
कृष्यादिष्वभवन्सक्ता मूर्खाः श्राद्धान्यभुञ्जत ॥ ७३
प्रातः प्रातश्च सुप्रश्नं कल्पनं प्रेषणक्रियाः ।
शिष्यानुप्रहितास्तस्मिन्नकुर्वन्गुरवश्च ह ॥ ७४

श्वश्रूश्वशुरयोरग्रे वधूः प्रेष्यानशासत ।
अन्वशासच्च भर्तारं समाहूयाभिजल्पती ॥ ७५
प्रयत्नेनापि चारक्षच्चित्तं पुत्रस्य वै पिता ।
व्यभजंश्चापि संरम्भाद्दुःखवासं तथावसन् ॥ ७६
अग्निदाहेन चोरैर्वा राजभिर्वा हृतं धनम् ।
दृष्ट्वा द्वेषात्प्राहसन्त सुहृत्संभाविता ह्यपि ॥ ७७

C. 12. 8411
B. 12. 229(e). 79
K. 12. 235. 100

72 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — a) G2 (second time) यैव (for चैव). Da4 पिताश्चैव जनित्रि च (sic). — b) K6 Ds1 शांतौ; D7 भ्रांतौ (for श्रान्तौ). K7 D9 नृत्यो(D9 °त्तो)त्सवाव्; G2 (first time) युद्धौ° (for वृत्तो°). — c) K1 अप्रवृत्त्वे; K7 B9 D4. 6. 9 अप्रभुत्व- (for °भुत्वे). G2 (second time) अप्रभुक्ते स्थिता वृद्धाव् (sic). — d) D7 T1 G3. 6 वनं (for अन्नं). D6 प्रार्थयते; M7 प्राक्षयतः (for प्रार्थ°). B8 (marg.) सुतं; G1 सुरान् (for सुतान्).

73 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — a) G2 (first time) वेदे (for वेद-). K2. 4 प्रज्ञा; D5 विप्रा (for प्राज्ञा). — b) K4 G2 (first time) ग(G2 गं)भीरे; G1 गाभीर्ये. K4 सागरोपमः. — c) M7 अभवत्. B8 शक्ता; D5 शक्त्या (for सक्ता). G2 (second time) कृष्यादिष्याभवन्सक्ता (sic). — d) K7 D4. 6. 9 मूर्खाः श्राद्धं च भुंजते; D5. 7 T1 G1. 2 (both times). 3. 6 °द्धानि (G1 °द्धा वि-) भुंजते (D5 °त).

74 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — a) D7 T1 G1. 3. 6 M7 सायं (for the first प्रातः). T2 M5 सायं (for प्रातश्). B8 T1 च संप्रश्नं; B8 (marg.) च सुस्वप्नं; Ds2 D9 च सुप्रश्न-; D4 सुप्रशस्त-; D5 G2 (both times) सुखप्रश्नं; T2 च सुप्रश्न (for °प्रश्नं). ❀ Ca सुप्रश्नं, सुखा रात्रिर्भवतामिति । ❀ — b) M1. 5. 6 कल्पनां (for °नं). K6 प्रेषता; K7 Ds2 D4-6. 9 G1 प्रेषणं; Da4 प्रेषणां; T1 प्रेक्षणं (for प्रेषण-). K7 यथा; Da4 श्रिया; D4. 6. 9 तथा; G2 (both times) -क्रिया; M1. 5-7 -क्रियां (for -क्रियाः). ❀ Ca: कल्पनम् केशप्रसाधनादि । ❀ — c) K6 Bo. 7. 9 Da3 Dn4 Ds D5 तेषाम् (for तस्मिन्). Ś1 K1 D6 G2 (both times) शिष्यानुपहिता(D6 °नप्रहित-; G2 [first time] °नुपहता-; G2 [second time] °नुपहित)-स्तस्मिन्; B6 Da4 Dn1 D2. 3. 8 शिष्यानप्रहितास्तेषाम्; B8 (marg. as in text) शिष्याः प्रहिष्वतां तेषाम्. — d) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 स्वयं; B8 (marg.) च ये (for च ह). B8 (orig.) नाकुर्वंत वचः क्षमाः.

75 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — a) Ds1 श्वश्रु- (for श्वश्रू-). Ś1 K1. 2. 4 मध्ये (for अग्रे). Da4 corrupt. — b) Da4 Ds1 वधू. K7 D4. 9 अशास्ति (D4 °स्त) वै (for °सत). — c) K2. 4 अन्वशासश्च; K6 D7 T1 G1. 3. 6 °शासत; K7 D4. 6. 9 °शाचैव; G2 (first time) °शाप्य च; G2 (second time) °शास्य च (for °शासच्च). — d) K6 B6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समाहाय (for °हूय). K7 V1 Ds1 D4-7. 9 T G3. 6 M1. 5-7 [अ]ति-; B6. 9 Da4 [इ]ति; G1 [अ]नु- (for [अ]भि-). K7 -जल्पते; Dn4 -जल्पता; Ds D2. 5. 7. 8 G1. 2 (both times) M1. 7 -जल्पति (for °ती).

76 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — a) Ds प्रयत्नाद् (for °त्नेन). Ś1 K1. 2. 4 Dn1 [अ]भि-; T2 वि-; M5 हि (for [अ]पि). Ś1 K1 D5 G2 (both times) चारक्षंश्; D7 T1 G3. 6 ना(T1 नो)वेक्षेच्च; T2 M1. 5-7 नारक्षच्; G1 नापेक्षे (for चारक्षच्). — b) B8 (marg.) Ds2 D5 वित्तं (for चित्तं). — c) K4. 6 V1 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D9 D2. 3. 7. 8 G1. 3. 6 M5 व्यभजच्; K7 विलज्जंश्; B7 T2 व्यभजश्; D4. 9 विभजंश्; T1 विजयश्; G2 (second time) सभजंश् (for व्यभ°). G2 (second time) चैव (for चापि). B6 (marg. as in text). 9 D5 Cp संसारं; Dn1 संरंभो (for संरम्भाद्). G2 (first time) सहजुष्टापि संरंभाद्. ❀ Cp: पाठान्तरे संरम्भात् क्रोधात् ॥ Cs: संरम्भात् पुत्रस्यापराधात् । ❀ — d) K4 दुःखवाशं; K7 V1 Da4 D4. 9 दुःखावासं; Ds1 दुःखवासीस्; Ds2 दुःखावासात्; D5 दुष्टवासं; T2 M5 दुःखावासांस्; G2 (second time) दुःखं वासं; M1 दुःखभावं (for दुःखवासं). K6 V1 B8 Da3 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 G2 (second time) M1. 5. 6 तथावसत्; Da4 G2 (first time) तथाभवत् (for तथावसन्). D7 T1 G1. 3. 6 दुःखं वा(T1 °खावा-; G1 °खवा)सानथावसन्.

77 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. — a)

C. 12. 8411
B. 12. 229(8). 79
K. 12. 235. 101

कृतघ्ना नास्तिकाः पापा गुरुदाराभिमर्शिनः ।
अभक्ष्यभक्षणरता निर्मर्यादा हतत्विषः ॥ ७८
तेष्वेवमादीनाचारानाचरत्सु विपर्यये ।
नाहं देवेन्द्र वत्स्यामि दानवेष्विति मे मतिः ॥ ७९
तां मां स्वयमनुप्राप्तामभिनन्द शचीपते ।
त्वयार्चितां मां देवेश पुरोधास्यन्ति देवताः ॥ ८०
यत्राहं तत्र मत्कान्ता मद्विशिष्टा मदर्पणाः ।
सप्त देव्यो मयाष्टम्यो वासं चेष्यन्ति मेऽष्टधा ॥ ८१
आशा श्रद्धा धृतिः कान्तिर्विजितिः सन्नतिः क्षमा ।
अष्टमी वृत्तिरेतासां पुरोगा पाकशासन ॥ ८२
ताश्चाहं चासुरांस्त्यक्त्वा युष्मद्विषयमागता ।
त्रिदशेषु निवत्स्यामो धर्मनिष्ठान्तरात्मसु ॥ ८३

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तवचनां देवीमत्यर्थं तौ ननन्दतुः ।

Ś1 K1. 2 Da4 D8 D4. 6. 9 चौरैर्वा; D5 चौरेण (for चोरैर्वा). —b) K2 व्याहृतं; Dn4 वाहृतद् (for वा हृतं). G2 (second time) राजभिर्वा सूदितं धनं (hypermetric). —c) Ś1 K2 द्वेष्यान्; K1. 6 द्वेषान्; Dn1 दोषात् (for द्वे°). B6 प्राहसंत; D6 व्याहसंत; D7 T1 प्राहस(T1 °सं)तः; G1 प्रहसतः; G2 (first time) प्राहसंतं; G2 (second time) °स्य तं; G3. 6 °रतः; M1. 5 प्रहासंत (for प्राह°). T2 दृष्ट्वा पृष्ट्वा प्रहास्यं च. —d) Ś1 K1. 2. 4 अपि (for ह्यपि).

78 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. —b) K4 गुरुदाराभिमर्शिनि; K6 °मर्षिणा; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5 °मर्षिणः; D7 T1 G1. 3. 6 °मर्शनाः; M1 °मर्शनः. —c) K7 V1 Bo. 7. 8 Da4 Ds1 D6. 9 अभक्ष-; D2 अ** (for अभक्ष्य-). T1 (*inf. lin.* as in text). 2 G3. 6 M6. 7 -परा; G1 -तरा (for -रता). —d) K4 नमर्यादा (for निर्मर्यादा). V1 Bo. 6. 9 Da3 D5. 7 T G1 हतद्विषः (for °त्विषः). —After 78, Kumbh. ed. ins.:

664* श्वशुरानुगताः सर्वे ह्युत्सृज्य पितरौ सुताः ।
स्वकर्मणा च जातोऽहमित्येवंवादिनस्तथा ।

79 a) K6 एवमाद्यन् (for °मादीन्). Da4 G2 corrupt. —b) K7 विचार्यये (for विप°). K6 अचरत्सुविपर्यये. —c) D7 T1 G1. 3. 6 न हि (for नाहं). Da4 वत्सामि. —d) T1 मानवेषु (for दा°). K6 से (for मे).

80 a) K2. 4 तासां; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 G2 तम्मां; V1 B3 M7 त्वं मां (for तां मां). —b) B8 (marg.) अभिवंद (for °नन्द). —c) Da4 D4 स्वयार्चिता (D4 °तं); D7 त्वं याचितां; G1 त्वं यापि कां (sic); G2 तवाचितां (for त्वयार्चितां). K4 G1. 2 मा (for मां). —d) G1. 2 पुरा (for पुरो-). K7 -धीर्ष्यंति; B9 -वास्यंति; Da4 -धास्यंस्व; G1 वास्यंति (for -धा°).

81 a) D4 om. तत्र. Ś1 K1. 2. 4 स्व(K1 म)त्कर्ता; K7 D6. 7. 9 मे कांता (for मत्कान्ता). —b) Da4 Ds1 मदर्पणा. —c) D6 देव्या (for देव्यो). Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 जयाष्टम्यो; D4 मया शून्यो; D7 T2 G1. 3. 6 मये(D7 G1 °मे)ष्टव्या; T1 मतिमष्टव्या; G2 M1. 5–7 मयाष्टम्या (for °ष्टम्यो). —d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T1 G1. 3. 6 M5 एष्यंति; M7 चैष्यति (for चेष्यन्ति). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 ते; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 च (for मे).

82 a) Da4 धृति- (for धृतिः). K4 काष्ठा; K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G3. 6 M6. 7 क्षांतिर्; B8 (marg.) शांतिर् (for कान्तिर्). —b) Ś1 K1. 2. 4 अजितिः; Bo विचितिः; Da4 G2 M1 विजितः; T2 M5 विभूतिः (for विजितिः). B9 Da4 सन्नितिः; Ds2 G1 सन्नति- (for °तिः). K6 Da4 D7 क्षमाः; K7 D4. 9 कृतिः; G2 क्षया (for क्षमा). —c) Dn4 अष्टमा. K7 D4–6. 9 कीर्तिर् (for वृत्तिर्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अष्टमीं (T2 M1. 6 °मां; G2 °मी) विद्धि मां तासां (G2 °भ्यां). —d) K6 पुरोगात्; Da3 D8 °गाः; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 °गां (for °गा). Da3. a4 पाकशासने (Da4 °नः).

83 a) Ś1 K1. 2 D5 M7 तांश्; T2 तच् (for ताश्). Ś1 K1. 2 असुरांस्; K6 चासुरींस्; D7 T1 G1. 3. 6 °रैस्; G2 च सुरा (for चासुरांस्). —b) K1. 4. 7 Bo. 6–8 Da3 Dn1 Ds2 D2–4. 6–9 T1 G1. 3. 6 M1. 5. 6 आगताः; B9 G2 °तं (for °ता). Da4 युद्धद्विपयतागजाः (corrupt). —c) K2 त्रिदिवेषु (for त्रिदशेषु). K1 V1 G2 नि(G2 नृ)वत्स्यामि (for °त्स्यामो). —d) D7 G3. 6 धर्मे (for धर्म-).

84 Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 om. the ref. —a) K6 G1 -वचना; Ds1 -वचनीं; G2 -वचनं; M7 -वचनान् (for

नारदश्च त्रिलोकर्षिर्वृत्रहन्ता च वासवः ॥ ८४
ततोऽनलसखो वायुः प्रववौ देववेश्मसु ।
इष्टगन्धः सुखस्पर्शः सर्वेन्द्रियसुखावहः ॥ ८५
शुचौ चाभ्यर्चिते देशे त्रिदशाः प्रायशः स्थिताः ।
लक्ष्म्या सहितमासीनं मघवन्तं दिदृक्षवः ॥ ८६
ततो दिवं प्राप्य सहस्रलोचनः
श्रियोपपन्नः सुहृदा सुरर्षिणा ।
रथेन हर्यश्वयुजा सुरर्षभः
सदः सुराणामभिसत्कृतो ययौ ॥ ८७
अथेङ्गितं वज्रधरस्य नारदः
श्रियाश्च देव्या मनसा विचारयन् ।
श्रियै शशंसामरदृष्टपौरुषः
शिवेन तत्रागमनं महर्द्धिमत् ॥ ८८
ततोऽमृतं द्यौः प्रववर्ष भास्वती
पितामहस्यायतने स्वयंभुवः ।
अनाहता दुन्दुभयश्च नेदिरे
तथा प्रसन्नाश्च दिशश्चकाशिरे ॥ ८९
यथर्तु सस्येषु ववर्ष वासवो
न धर्ममार्गाद्विचचाल कश्चन ।
अनेकरत्नाकरभूषणा च भूः
सुघोषघोषा भुवनौकसां जये ॥ ९०
क्रियाभिरामा मनुजा यशस्विनो

C. 12. 8485
B. 12. 229[9]. 93
K. 12. 235. 115

°नां). Da4 देवी. —b) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रीत्यर्थं (for अत्यर्थं). K4. 6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च; V1 B6–9 Da4 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 वै (for तौ). B9 ववंदतुः (for ननन्द°). —c) G2 नारदस्य (for °श्च). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]त्र (B3. 9 Da4 °थ) देवर्षिर् (for त्रिलोकर्षिर्). —d) B9 [अ]थ (for च). D7 T G1. 3. 6 वृत्रहा चापि वासवः.

85 a) G1 -सुखो (for -सखो). —b) Da4 प्रवरौ (for °वौ). Bom. ed. -वर्त्मसु (for -वेश्मसु). —c) Da4 D7 इष्टगंध- (for °गन्धः). —d) K7 Dn4 G3 -सुखावह; Da4 °वहाः; G2 °वहं.

86 a) Ś1 K1. 2. 4 आदौ; K7 शुभौ (for शुचौ). K6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 M1. 5–7 वा- (Da4 Dn1 D6 G1 M1. 5–7 चा)भ्यर्थिते; T1 वाभ्यर्चितो; T2 च ह्वचिते (sic) (for चाभ्यर्चिते). K4 देवो (for देशे). —b) Da4 त्रिदशः. Da4 प्रायतः; D4. 9 प्रायसः. —c) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 लक्ष्मी- (for लक्ष्म्या). Ś1 K1. 2. 4 लक्ष्म्या सह समासीनं. —d) Ś1 K1. 2. 4 दिदृक्षया; Dn4 हि दक्षवः (sic).

87 a) G2 प्राप (for प्राप्य). —b) Ś1 K1. 2. 4 प्रियोपपन्नः; Da3 Dn4 D6 G1 स्त्रियो°; Da4 श्रियोपपन्नाः; T2 श्रेयोपपन्नः (for श्रियो°). G2 om. सुहृदा. K1. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 G3. 6 महर्षिणा; D7 T1 G1 सह° (for सुर°). D5 श्रियोपपन्नं सुहृदोऽभ्यहर्षयन्. —c) Da4 हर्षश्च (for हर्यश्व-). T1 -जुषा (for -युजा). Ś1 K1. 2 M1. 6 रथर्षभः. K6 सुरर्षभाः. —d) Ds1 -सत्कथो (for -सत्कृतो).

88 a) Dn4 वज्रभरस्य (for °धरस्य). —b) Ś1 K1. 2. 4. 6 Da3. a4 Ds D2. 5. 8 श्रिया; V1 B7 Dn4 D6 G2 M1. 5. 7 श्रियश्; D7 T1 G1. 3. 6 मनश् (for श्रियाश्). M1. 6 विचिंतयन् (for विचार°). —c) K6 B3 श्रिये; K7 D4. 6. 9 श्रियः (for श्रियै). Da4 शशंस. D5 [अ]मरु- (for [अ]मर-). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -राजपौरुषं (for -दृष्टपौरुषः). —d) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Ds D2. 3. 8 महर्षिः; V1 Dn1. n4 महर्षिभिः (for °र्द्धिमत्).

89 a) K7 D4. 9 भास्वतः (for °ती). —b) K1 G2 स्वयंभुवा. —c) B7 अनाहतां; G1 °गता; G2 हनाहता (sic) (for अना°). K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]थ (for च). —d) Ds प्रसन्नाथ; D3 G2 °न्नाय (for °न्नाश्च). G2 दिशं. B8 (marg.) प्रकाशिरे; Da3. a4 Ds1 D4. 6. 9 चकासि(Ds1 °रि)रे.

90 a) K4 अथर्तु-; Da4 यथार्तु (for यथर्तु). V1 B8 शस्येषु; B6 सश्येषु; G2 सन्येषु (for सस्येषु). —b) D7 नाधर्म- (for न धर्म-). Ś1 K1 न चचाल; D7 विचचार (for °चाल). —c) Da4 अनेन (for अनेक-). M1. 6 om. च. K6 भुः; Da4 भू. —d) M1. 6 सघोष- (for सुघोष-). K7 Da4 -घोषां; T2 -योषा; G1 lacuna (for -घोषा). K7 D4. 6. 9 च दिवौकसां; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 त्रिदिवौ° (for भुवनौ°). ❀ Ca: सुघोषघोषाः शोभनगिरादीनां घोषो येषु गोकुलेषु सा सुघोषघोषा । ❀

91 a) Da4 क्रियाभिरामो; T2 G2 श्रियाभिरामा (for

C. 12. 8485
B. 12. 229(8). 93
K. 12. 235. 115

बभ्रुः शुभे पुण्यकृतां पथि स्थिताः ।
नरामराः किंनरयक्षराक्षसाः
समृद्धिमन्तः सुखिनो यशस्विनः ॥ ९१
न जात्वकाले कुसुमं कुतः फलं
पपात वृक्षात्पवनेरितादपि ।
रसप्रदाः कामदुघाश्च धेनवो
न दारुणा वाग्विचचार कस्यचित् ॥ ९२
इमां सपर्यां सह सर्वकामदैः
श्रियाश्च शक्रप्रमुखैश्च दैवतैः ।
पठन्ति ये विप्रसदः समागमे
समृद्धकामाः श्रियमाप्नुवन्ति ते ॥ ९३
त्वया कुरूणां वर यत्प्रचोदितं
भवाभवस्येह परं निदर्शनम् ।
तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया
परीक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ॥ ९४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

क्रिया°). K6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 मनस्विनो (for यश°). — b) B7 partly damaged. Da4 वभूः; Dn4 वधुः; G2 बहुः (for बभ्रुः). M7 बभूविरे (for बभ्रुः शुभे). B6 (marg.).8 शुभाः; D7 T G1.3.6 M1.5.6 शुभैः (for शुभे). D7 T1 G1.3.6 पुण्यकृतः (for °कृतां). Ś1 K1.2.4 बभ्रुः शुभाः पुण्यकृतो निरामयाः. — c) K1 वरामराः; D6 lacuna (for नरामराः). — d) M5 सुखिता (for °नो). V1 B8 (marg.) G2 M1.5.6 मनस्विनः; T2 M7 तपस्विनः (for यश°). . K6.7 Bo.6.7.8 (orig.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 समृद्धिमंतः सुमनस्विनोभवन्; D7 T1 G1.3.6 °मंतः सुखितास्तपस्विनः.

92 a) D7 T G1.3.6 M5 transp. कुतः and फलं. — b) Ds1 वृक्षान्. G1 पतनेरिवाद् (sic) (for पवनेरिताद्). — c) K6 Da4 M7 रसप्रदा·; D9 घृतप्रदाः (for रस°). K6 Bo Da4 Dn1 Ds D5 कामदुहश्; B9 °दुहं; T2 M5.6 °दुहाश् (for °दुघाश्).

93 a) M1 -कामैः (for -कामदैः). — b) K7 D4.6.7.9 T G2.3.6 M7 श्रिया; V1 श्रियश् (for श्रियाश्). Ś1 K1.2.4 V1 शक्रस्य च सर्व- (for शक्रप्रमुखैश्च). V1 Bo.7 Ds2 D3.7 T1 G2 M1 देवतैः. — c) Da4 विप्रवदः; D7 T G1.3.6 M1.5-7 [illegible] (for विप्र°). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 समा (Ds1 °भा)गताः (for °गमे). — d) K7 D4.6.9 समृद्धकामां; V1 M1.5-7 समृद्धिकामाः. K7 Da4 lacuna; T2 हि (for ते).

94 a) Ś1 K1.2.4 गुरूणाम् (for कु°). Ds1 वद यत्; D4 वरयन्; T2 M1.6.7 ऋषभ; G2 प्रवर (for वर यत्). — b) D7 T1 G1 [ए]व; G3.6 [इ]व (for [इ]ह). Da4 om. निदर्शनम्. — c) D7 T1 G1.3.6 तदत्र; T2 तदस्य (for तदद्य). — d) Dn4 परीक्ष; D2 परिक्ष्य; M7 समीक्ष्य (for परीक्ष्य). Da4 परिकृतत्वं. D7 G1 अर्हति. — After 94, Kumbh. ed. ins. a passage given in App. I, (No. 23).

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1.2.4 Bo D8 श्रीवासवसंवादः समाप्तः; K7 V1 B6-9 Da3.a4 Dn1 D2-7.9 G2.6 M7 श्रीवासवसंवादः; M5 श्रीशक्रवासवसंवादः; M6 श्रियावासवसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 54; Dn1 D7 T1 G1.3.6 M5 55; D8 50; T2 69; G2 67; M1.6.7 53. — *Śloka no.* : Dn1 D8 96; Dn4 95.

२२२

युधिष्ठिर उवाच ।
किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
मोक्षधर्मेषु नियतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
जैगीषव्यस्य संवादमसितस्य च भारत ॥ ३
जैगीषव्यं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४
न प्रीयसे वन्द्यमानो निन्द्यमानो न कुप्यसि ।
का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा किं चैतस्याः परायणम् ॥ ५
इति तेनानुयुक्तः स तमुवाच महातपाः ।
महद्वाक्यमसंदिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ॥ ६
या गतिर्या परा निष्ठा या शान्तिः पुण्यकर्मणाम् ।
तां तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि वै द्विज ॥ ७
निन्दत्सु च समो नित्यं प्रशंसत्सु च देवल ।
निह्नुवन्ति च ये तेषां समयं सुकृतं च ये ॥ ८

C. 12. 8436
B. 12. 230[29].8
K. 12. 236. 9

222

1 a) K1 किंशील- (for °लः). — b) Dn1. n4 D8 किंपराक्रमः; G2 °रायणं (for °रायणः). — c) K1 D4 ब्राह्मणः (for ब्रह्मणः). — d) B3 transp. यत् and परं.

2 K6 D4 om. (hapl.) 2. — a) M7 -धर्मे तु (for -धर्मेषु). V1 B6 (marg.). 8 D6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 निरतः; D8 निष्णातो (for नियतो). — b) Dn1 लब्धाहारो; D7 T G1. 3. 6 सदाचारो (for लघ्वाहारो). — G2 om. 2cd. — d) K4 Bo. 6 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तत्परं (for य°).

3 a) G2. 8 om. from प्युदा up to पु (in 3b). — Dn1 om. (hapl.) 3cd. — c) K7 जैगीषस्य च; Bo °सव्यस्य; G1 जैगिषस्यैव. — d) K1 Da4 असि(Da4 °सी)तस्य (for असि°). G1 सितस्य च (for च भारत). — After 3, Kumbh. ed. Cv ins.:

665* महादेवान्तरे वृत्तं देव्याश्चैवान्तरे तथा ।
यथावच्छृणु राजेन्द्र ज्ञानदं पापनाशनम् ।

[❀ Cv : अन्तरे अवकाशे ... उभाभ्यामप्यवकाशं कृत्वा कचित् स्थिते सति । ❀]

4 a) G2 om. from. जैगीषव्यं up to किं चै (in 5d). K1 जैगीषव्य-; B7 °सव्यं. K4 V1 B3 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 T2 G1 M7 महाप्रज्ञं; K7 B6 (marg. as in text) D4. 6. 9 °स्मानं (for °प्राज्ञं). — b) Da4 आगमागमं; D5 T2 °तागतं (for °गमम्). ❀ Ca. p: आगतागमम्, आगतो ज्ञातः आगमो ज्ञापकं वेदादिः [Ca °चरितादिः] येन । ❀ — d) Ds1 दैवलो.

5 G2 om. up to किं चै (cf. v. l. 4). Before 5, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M5. 7 ins. देवल उवाच. — a) K7 Ds1 प्रायसे; Da4 G1 M5 प्रियसे. Ś1 K2 नंद्यमानो (for वन्द्यमानो). — b) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 कुप्यसे (Ds °ते) (for °सि). — c) Da4 काले प्राज्ञा; D7 G1 का प्रतिज्ञा (for का ते प्रज्ञा). D5 तपश्च (for कुतश्च). — d) K1 D4 M1. 6 वै तस्याः; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 6. 8 ते तस्याः; V1 हि तस्याः; D7 T G1. 3. 6 च तस्याः (for चैतस्याः).

6 Before 6, MSS. ins. भीष्म उवाच. — a) Da4 D4 [अ]नुयुक्ताः; G2 °युक्तं. — c) D7 T1 G1–3. 6 एतद् (for महद्). K6 असंदिग्धः. — d) K2 पुष्करार्थ-; D8 °ळार्थ- (for °लार्थ-). K7 V1 B9 D4. 9 शुचिः; M1 शुचिं. D7 T1 G1. 3. 6 पुष्कलार्थमिदं वचः.

7 Before 7, MSS. ins. जैगीषव्य उवाच. — a) Dn1. n4 D8 काष्ठा (for निष्ठा). — b) V1 B3 (marg.) Da3. a4 मतिः; B9 गतिः (for शान्तिः). B6 (marg.) -कर्मिणां. — c) Ś1 K1. 2. 4 तास् (for तां). K6 अहं (for तेऽहं). Ds1 प्रसंवक्ष्यामि (for संप्र°). — d) D7 T1 G3. 6 यां (for यन्). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 महती(Dn4 °ता)मृषिसत्तम (Da4 °रः); K7 D4. 6. 9 महतीं (K7 °तां) मुनिसत्तम; G1 यां प्रयच्छसि वै द्विज; G2 M1. 6. 7 य(G2 स)त्परं प्रति सत्तम.

8 a) K7 निंद्यत्सु; B6 निंदत्स्व (for निन्दत्सु). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T G3. 6 समा; Ds1 समां; D4 स नो; D6 सदा; D7 G1 समं (for

C. 12. 8437
B. 12. 230(29). 9
K. 12. 236. 10

उक्ताश्च न विवक्षन्ति वक्तारमहिते रतम् ।
प्रतिहन्तुं न चेच्छन्ति हन्तारं वै मनीषिणः ॥ ९
नाप्राप्तमनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्वते ।
न चातीतानि शोचन्ति न चैनान्प्रतिजानते ॥ १०
संप्राप्तानां च पूज्यानां कामादर्थेषु देवल ।
यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तः कृतव्रताः ॥ ११
पक्वविद्या महाप्राज्ञा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
मनसा कर्मणा वाचा नापराध्यन्ति कस्यचित् ॥ १२
अनीर्षवो न चान्योन्यं विहिंसन्ति कदाचन ।
न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ १३
निन्दाप्रशंसे चात्यर्थं न वदन्ति परस्य ये ।
न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते कदाचन ॥ १४
सर्वतश्च प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः ।
न क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति नापराध्यन्ति कस्यचित् ।

समो). — [b]) Da4 देवलः ; Ds1 देवत. — [c]) K6 विह्नुवंति ; K7 B7. 9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 T2 निह्नवंति ; G2 निनात्वावंति (sic) (for निह्नुवन्ति). D8 स्वेषां ; D7 T1 G1 दोषं ; T2 न्वेषां ; G3. 6 दोषान् (for तेषां). — [d]) Da4 स च यं ; G2 M1. 5–7 समोहं (for समयं). K6 दुःकृतं ; B8 Da3. a4 स्वकृतं ; G2 M1. 5. 6 सुकृतश्च (for °तं). Ś1 K1. 2. 4 B3 च मे ; K6 B7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 च यत् ; D5 समे ; G2 च ते (for च ये).

9 [a]) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 6. 8 वदिष्यंति ; B8 (orig.) D9 M7 विवक्ष्यंति ; D7 T1 G1. 3. 6 च वक्ष्यंति (for विवक्षन्ति). — [b]) V1 B8 (marg.) Dn1 अहितं. K6 हतं ; V1 B8 (marg.) मरं ; B7 Dn1 D8 D2. 3. 7. 8 T1 G3. 6 हितं ; Dn4 lacuna ; D6 रजं (for रतम्). — [c]) D4 om. (hapl.) from न्तुं up to च्छन्ति ह. Da4 न चेप्संति ; G2 निवेच्छंति (for न चेच्छन्ति). — [d]) D7 T1 G1. 3. 6 M5 ते ; T2 तैद् (for वै).

10 [a]) B6. 7. 9 Ds2 D3. 5. 6 T1 G1–3. 6 न प्राप्त(G1 °प्ति)म् ; D7 प्राप्तासम् (for नाप्राप्तम्). G2 अनि- (for अनु-). M5 नाप्राप्तान्यनुशोचंति. — K2. 4 om. (hapl.) 10[bc] ; Ś1 reads it on marg. — [b]) D6 -कालानु- (for -कालानि). D9 कुर्वंति. — [c]) D4 चानीतानि (for चाती°). — [d]) K1 चैतां ; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 चैव ; K7 D4. 9 प्राप्तान् ; D6 चेर्ष्यां ; D7 T G1. 3. 6 M5 तानि ; G2 M1. 6. 7 चैतान् (for चैनान्).

11 [a]) D4 ते प्राप्तानां ; D7 T1 G1 संप्रदानं ; G3. 6 संप्रार्थनं (for संप्राप्तानां). K7 D9 तु ; D4 नु (for च). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 संप्राप्तायां च पूजायां. — [b]) K7 D4. 6. 9 कामान् (for °द्). B6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 G3. 6 कामार्थं(Da3. a4 °र्थि)षु च देवल (Da4 °लः) ; D5 कामितार्थेषु दे°. — [c]) Da4 G3. 6 यथोपपत्ति ; D5 °यांति (for °पत्तिं). — D4 reads 11[d] (second time) after reading 12[abc] twice. — [d]) Da4 कृतिमंतः (for शक्ति°). D7 T G1. 3. 6 M5. 7 धृतव्रताः (for कृत°).

12 D4 reads 12[abc] twice and reads 11[d] (second time) after it. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 सर्व- (for पक्व-). K2. 6. 7 V1 B6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D4 (both times). 3. 9 M5 महाप्रज्ञा ; D7 °प्राज्ञ (for °प्राज्ञा). — [b]) K7 D4. 9 यतेंद्रियाः. — [d]) G1 न पराध्यंति. K6 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 कर्हिचित् (for कस्य°).

13 Da3. a4 om. (hapl.) 13[a]–15[d] ; D6 reads the same after कुर्वते (in 17[a]). — [a]) K2 D3. 4. 9 T1 G2. 3. 6 M1. 5. 6 अनीर्ष्यवो (G2 °र्ष्यो) (for °र्षवो). — [b]) K1 Ds1 विहिंसंति ; K2. 6 विहं° ; D7 T1 G1. 3. 6 न हिं° (for विहिं°). — [c]) D5 तु (for च). G1 न जातु तप तप्यंते (sic).

14 For the sequence in D6, cf. v. l. 13. Da3. a4 om. 14 (cf. v. l. 13). — [a]) B9 वाप्यर्थं ; Ds1 D4 वात्यर्थं ; G2 चात्मार्थं (for चात्यर्थं). — [b]) Ds1 परस्परे ; D7 T G1. 3. 6 परस्य च (for °स्य ये). — [c]) T2 पर- (for न च). — [d]) Dn4 विक्रीयंते.

15 For the sequence in D6, cf. v. l. 13. K7 Da3. a4 D4. 9 om. 15[abcd] (for Da3. a4, cf. v. l. 13). — [a]) K4 प्रशांतार्था ; K6 प्रशंसा ये (for प्रशान्ता ये). — [c]) D5 न कुप्यंति ; G2 न न क्रुध्य (for न क्रुध्यन्ति). — [d]) Dn1. n4 कर्हिचित् (for कस्य°). — [e]) K7 D4. 9 विमुक्त- ; D7 T G1. 3. 6 विसृज्य (for विमुच्य). K6 V1 Bo. 3. 9 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–7 T G1. 3. 6 M5. 7 -ग्रंथिं (for -ग्रन्थींश्च). G2 corrupt. — [f]) K4 चंक्रम्यते ; K6 D8 D2. 3 चक्रामंति ; K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D4–6. 8. 9 चंक्रमंति ; G2 M5 चक्रमंते (for चङ्क्रम्यन्ते). V1 यथाक्रमं (for °सुखम्).

विमुच्य हृदयग्रन्थींश्चङ्क्रम्यन्ते यथासुखम् ॥ १५
न येषां बान्धवाः सन्ति ये चान्येषां न बान्धवाः ।
अमित्राश्च न सन्त्येषां ये चामित्रा न कस्यचित् ॥ १६
य एवं कुर्वते मर्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा ।
धर्ममेवानुवर्तन्ते धर्मज्ञा द्विजसत्तम ।
ये ह्यतो विच्युता मार्गात्ते हृष्यन्त्युद्विजन्ति च ॥ १७
आस्थितस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि कं कथम् ।
निन्द्यमानः प्रशस्तो वा हृष्येयं केन हेतुना ॥ १८
यद्यदिच्छन्ति तन्मार्गमभिगच्छन्ति मानवाः ।
न मे निन्दाप्रशंसाभ्यां ह्रासवृद्धी भविष्यतः ॥ १९
अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य तत्त्ववित् ।
विषस्येवोद्विजेन्नित्यं संमानस्य विचक्षणः ॥ २०
अवज्ञातः सुखं शेते इह चामुत्र चोभयोः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो योऽवमन्ता स बध्यते ॥ २१ C. 12. 8460 B. 12. 23c[29].22 K. 12. 236. 23

---

16 Ds1 om. 16^{a}–17^{b}. — ^{a}) Da4 तेषां; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चैषां (for येषां). D6 om. सन्ति. — ^{b}) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ते (for ये). D5 येषां चान्ये न बांधवाः; G2 तेषां नैवान्यबां°. — D5 repeats 16^{cd} after 19^{ab}. — ^{c}) D5 (second time) मित्राणि (for अमित्राश्च). Ś1 K1. 2. 4 येषां न संत्यमित्राणि (K4 °श्च). — ^{d}) K7 D7 न; B8 D5 (first time). 6. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ते; G2 lacuna (for ये). K4 चामित्रे; B8 मित्राणि (for चामित्रा). Da4 येषां मित्रा न कस्यचित्; D5 (second time) ते न मित्राणि कस्यचित्.

17 Ds1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) D7 स; T1 G1 त (for य). Da4 कुर्वते; D6 कुरुते; G2 -वर्तना; M1. 6. 7 वर्तते (for कुर्वते). After कुर्वते, D6 reads 13^{a}–15^{d}. G2 M1. 6. 7 मर्त्यः (for मर्त्याः). Ś1 K1. 2. 4 यतंत एव ये मर्त्याः. — ^{b}) B8 स्वयं (for सुखं). V1 ते सदा (for सर्वदा). M1. 6. 7 स वै जीवति सर्वदा. — ^{c}) K7 Dn1. n4 D8 ये धर्मं च; D7 यं समेव (for धर्ममेव). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 [अ]नुरु(G1 °क्रु)ध्यंते (M5 °तो); G2 [अ]नु नित्यं ते (for [अ]नुवर्तन्ते). — ^{d}) Da4 D4. 9 M1. 6. 7 -सत्तमाः. — D4. 5. 9 repeat 17^{ef} after 20. — ^{e}) K7 D4 (both times) ह्येते (for ह्यतो). G1 [s]पि (for वि-). T2 मार्गास् (for मार्गात्). — ^{f}) B8 (marg.) D7 T1 G1. 2. 6 द्विषं(G2 °जं)ति (for [उ]द्विजन्ति).

18 ^{a}) T G1. 3. 6 M7 आस्थितस्तं (T1 °स्ते) महामार्गम्. — ^{b}) Ś1 K1. 2 तत्; D5 M7 तं (for कं). T2 असूयिष्यति कः कथं. — ^{c}) B9 Da4 G2 निंदमानः. Ds1 [s]हं (for वा). — ^{d}) K6 B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T1 G1. 3. 6 M7 हृ(Dn1 हृ)ष्येहं (for °यं). — After 18, G2 repeats 12. 220. 47^{b}–54^{d}, followed by the repetition of 12. 221. 63^{a}–71^{e}.

19 The portion from 19^{a} up to the end of 12. 233 is lost in G2 on missing fol. — ^{a}) K1. 7 D4. 9 तं मार्गम्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M6 तत्तस्माद्; D6 तत्पार्श्वम्; D7 T G1. 3. 6 M5 ते तत्त(T2 °द्व)द्; M1. 7 तत्तन्माम् (for तन्मार्गम्). — ^{b}) B8 इति; Da3 Dn1 D8 अपि; T G1. 3. 6 M5 अधि- (for अभि-). K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 T G3. 6 M1. 5. 6 -गच्छंतु (for -गच्छन्ति). D7 असूयिष्यामि तं कथं (cf. 18^{b}). — After 19^{ab}, D5 repeats 16^{cd}. — ^{d}) D6 हानि- (for ह्रास-). Da4 G1 -वृद्धिर् (for -वृद्धी). B8 (marg. as in text) कदाचन (for भविष्यतः).

20 With 20, cf. Manu. 2. 162. G2 missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) K1 संतृप्ताद्; K4 °प्तो; Da4 संतप्येद्; M1. 6. 7 संतुष्येद् (for संतृप्येद्). — ^{b}) D5 निंद्यमानस्य; G1 एव मानस्य (for अवमानस्य). — K1 om. 20^{cd}. — ^{c}) V1 om. from विष up to संमा (in 20^{d}). D5 च (for [ए]व). K7 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4–7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 चैव (for नित्यं). — ^{d}) K6. 7 D8 D4. 9 सन्मानस्य (for संमा°). K7 D4. 9 विचारकः (for विचक्षणः). — After 20, D4. 5. 9 repeat 17^{ef}.

21 With 21, cf. Manu. 2. 163. G2 missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) Ds प्रावज्ञातः; G3 अवि° (for अव°). — 21^{bcd} is damaged in B7. — ^{b}) K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 चोभयं; M7 वोभयोः (for चो°). — ^{c}) K7 असुक्ताः; D4. 9 वियुक्तः; D7 T1 G1. 3. 6 असुक्तः (for वि°). K4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 -दोषेभ्यो (for -पापेभ्यो). — ^{d}) Ś1 K2. 4. 7 Da4 D9 स बाध्यते; Bo Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6 T2 स वध्यते; G1 स बु°; M1 [अ]न्वबु° (for स ब°). K1 योवमंतमबाध्यते.

22 G2 missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) D6 परां गतं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 गतिं परां (by transp.). D7 T1 G1. 3. 6 तु (for च). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 M7 प्रार्थयं-

C. 12. 8461
B. 12. 230(29). 23
K. 12. 236. 24

परां गतिं च ये केचित्प्रार्थयन्ति मनीषिणः ।
एतद्व्रतं समाश्रित्य सुखमेधन्ति ते जनाः ॥ २२
सर्वतश्च समाहृत्य क्रतून्सर्वाञ्जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २३
नास्य देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

युधिष्ठिर उवाच ।
प्रियः सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिनन्दिता ।
गुणैः सर्वैरुपेतश्च को न्वस्ति भुवि मानवः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि पृच्छतो भरतर्षभ ।
उग्रसेनस्य संवादं नारदे केशवस्य च ॥ २
उग्रसेन उवाच ।
पश्य संकल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्तने ।
मन्ये स गुणसंपन्नो ब्रूहि तन्मम पृच्छतः ॥ ३
वासुदेव उवाच ।
कुकुराधिप यान्मन्ये शृणु तान्मे विवक्षतः ।
नारदस्य गुणान्साधून्संक्षेपेण नराधिप ॥ ४

(M7 °य)ते (for °यन्ति). — [c]) K6 श्रुतं; T G1. 3. 6 M1. 5–7 वृत्तं (for व्रतं). K1 उपाश्रित्य; K6 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समाहृत्य; B6 (orig.) °सृत्य; B6 (marg.) °कृत्य; G1 °श्रुत्य (for °श्रित्य). — [d]) D4 एध्यंति.

23 G2 missing (cf. v. l. 19). — [b]) T2 क्रमान् (for क्रतून्). D7 G1 ब्रह्म; T G3. 6 M1. 5. 7 ब्रह्मान् (for सर्वान्). D4 यतेंद्रियः. — [c]) B6 (marg. as in text) परमं (for ब्रह्मणः). — [d]) B6 (marg.) तत् (for यत्). K6 प्रकृतिर्. K1 ध्रुवं (for ध्रुवम्).

24 G2 missing (cf. v. l. 19). — [a]) M1 नु (for the second न). — [c]) K7 अन्वाव-; B8 अन्वधि- (for अन्वव-). — [d]) G1 परमं. — After 24, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I, (No. 24).

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D4. 6–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–9 T1 G6 M1. 5–7 जैगीषव्यासितसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Ds 55; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 56; T2 70; M1. 6. 7 54. — *Śloka no.:* Dn1 24; Dn4 D8 25.

223

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 Da4 om. the ref. — [a]) D6. 7 T1 G1. 3. 6 प्रायः (for प्रियः). — [b]) B8 -लोकाभि- (for -सत्त्वाभि-). K6 Ds D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -नंदितः; B9 D3 -निंदितः; Da4 -वंदिताः (for -नन्दिता).

2 [a]) Ś1 K1. 2. 4 वर्णयिष्यामि; K7 D4. 9 कीर्त° (for वर्त°). — [b]) K4 पृच्छति; K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 °ते (for °तो). Da4 भरतर्षभः.

3 [a]) K2. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 Cs यस्य; D7 T1 G3. 6 M7 वश्यः; T2 M1. 5. 6 पश्यः; G1 पृच्छेः (for पश्य). K1. 2. 4. 7 D9 संकंपतो; Ds2 D7 T1 G3. 6 M1 Cs संकल्पतो; D4. 5 संप्रीयते; T2 G1 संकल्पितो; M7 °ल्प्यते (for °ल्पते). Dn4 लोकें; D4 लोका (for लोको). — [b]) Da4 प्रकीर्तते; D7 °र्तसे; G1 °र्त्तसे (for °र्तने). — [c]) D6 मन्ये सर्वगुणोपन्नो; D7 T G1. 3. 6 मन्यसे गुणसंपन्नं. — [d]) K1 V1 B6 (marg. as in text) D7 T G3 तं; K4 तान् (for तन्).

4 T2 श्रीकृष्ण (for वासुदेव). — [a]) Ś1 K1 Ds1. s3

न चारित्रनिमित्तोऽस्याहंकारो देहपातनः ।
अभिन्नश्रुतचारित्रस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ५
तपस्वी नारदो बाढं वाचि नास्य व्यतिक्रमः ।
कामाद्वा यदि वा लोभात्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ६
अध्यात्मविधितत्त्वज्ञः क्षान्तः शक्तो जितेन्द्रियः ।
ऋजुश्च सत्यवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ७

तेजसा यशसा बुद्ध्या नयेन विनयेन च ।
जन्मना तपसा वृद्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ८
सुखशीलः सुसंभोगः सुभोज्यः स्वादरः शुचिः ।
सुवाक्यश्चाप्यनीर्ष्यश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ९
कल्याणं कुरुते बाढं पापमस्मिन्न विद्यते ।
न प्रीयते परानर्थैस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १०

C. 12. 8464
B. 12. 231(O). 11
K. 12. 237. 11

(before corr.) T2 M1. 7 कुकु(T2 M1 °ह)राधिप; K2 कुकुरान्विष; B6 कुकुरेश्वर (for °राधिप). K6. 7 D4-6. 9 M1 यन् (for यान्). — ^{b}) K6. 7 Dn4 D3-5. 8. 9 तन्मे; B6. 9 Da3 तान्वै; M1. 6. 7 मे तान् (by transp.). Da4 विचक्षतः; D7 विवक्षिताः (for °क्षतः). G1 श्रूयतां मे विचक्षणः. — After 4^{ab}, B9 ins.:

666* यच्छ्रुत्वा पारमेष्ठ्येन भवेच्चाप्यमला मतिः ।

^{c}) M1. 7 साधो (for साधून्). — ^{d}) K7 Da4 नराधिपः.

5 ^{a}) D7 G3. 6 न च मित्रममित्रोस्य; G1 न चामित्रममित्रे स्याद्. — ^{b}) G1 [अ]हंकारे. K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 D2. 3. 8 देहतापनः; Da4 Ds D4 °यातनः; D5 देव कश्चन; D6 देहमानतः; T1 देवपातनः; Cs (gloss: आयुःक्षयकरः) देहयापनः (for देहपातनः). — D4 om. (hapl.) 5^{c}-6^{d}. — ^{c}) D5 अगूढ-; D7 T1 G6 न हि न; T2 M5 अहीन-; G1. 3 न हीन- (for अभिन्न-). K7 D9 -शुचि-; B8 D5 -श्रुति- (for -श्रुत-). — ^{d}) D6 lacuna; D7 T1 G1 भवति (for सर्वत्र). — After 5, D7 T G1. 3. 6 M5 read 8. K6 ins. after 6^{ab}: K7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 Kumbh. ed. after 5: D7 T G1. 3. 6 M5 after 8:

667* अरतिः क्रोधचापल्ये भयं नैतानि नारदे ।
अदीर्घसूत्रः शूरश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ।

[(L. 1) Ds2 D8 कोप- (for क्रोध-). K7 D9 नैवास्ति; Da4 ते नाति; Ds नैवाति; D5 चैतानि (for नै°). Bo नारद; Da3. a4 नारदः; T2 नादहे (for नारदे). — (L. 2) Da4 अदीर्घः सूत्रसूरश्च (for the prior half).]

6 Da4 D4 G1 M6. 7 om. (hapl.) 6 (for D4, cf. v. l. 5). M1 om. (hapl.) 6-8. V1 reads 6 on marg. — ^{a}) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-9 T G3. 6 M5 उपास्यो (K7 °स्ये) (for तपस्वी). — ^{b}) V1 यतो (for वाचि). — After 6^{ab}, K6 ins. 667*. — ^{c}) K4. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कामतो (for कामाद्वा).

7 K7 M1 om. (hapl.) 7 (for M1, cf. v. l. 6). V1 om. 7^{ab}. — ^{a}) K6 -निधि- (for -विधि-). — ^{b}) Da3 क्षांताः; Ds1 ज्ञातः; D5 शांतः; T2 कांतः (for क्षान्तः). K1. 2. 4 Bo. 3 (marg. as in text) D3. 7 T1 G1. 3. 6 शांतो; B8 (marg. also). 9 T2 Cpp (gloss: विगतरागादिमलः) शुक्लो; D5 क्षांतो; Cpp (also) सक्तो (for शक्तो). ❀ Cs: शक्तो मधुरवाक् । ❀ — V1 reads 7^{c}-8^{d} on marg. — After 7, D7 T G1. 3. 6 read 15.

8 D5 M1 om. (hapl.) 8 (for M1, cf. v. l. 6). D7 T G1. 3. 6 M5 read 8 after 5. V1 reads 8 on marg. — ^{a}) B8 (marg.) वृद्ध्या (for बुद्ध्या). — ^{b}) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ज्ञानेन (for नयेन). — ^{d}) D2 पूजिताः. — After 8, D7 T G1. 3. 6 M5 ins. 667*.

9 ^{a}) K7 D9 सुसंवेषः; D4 सुखंवेषः (for सुसंभोगः). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 सुशीलः सुखसंवेशः (B7 °पन्नः; D6 °वेषः); D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 सुसंशीलः सुसंवेषः (M5 °कः; M6 °शः). — ^{b}) K1 स्वभोज्यः; K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 सुभोजः (Da4 °गः); D7 T G3. 6 M1. 5-7 सुतेजाः; G1 सुवेषा (for सुभोज्यः). K7 V1 Bo. 9 Da3. a4 D4. 9 M7 स्वाचरः; D5 स्थावरः; D7 स्वक्षरः; G1 स्वादनः; M1. 6 सुचरः (for स्वादरः). — ^{c}) B6 स्ववाक्यश्च (for सु°). K6 चापनीर्ष्यश्च; K7 D4. 6. 7. 9 च सुचक्षुश्च; V1 Ds1 चाप्यनीर्षश्च; B6. 7. 9 Cp (gloss: परिभाषणानभिज्ञः) चाचित्र (B6 °चि)क्षुश्च; B8 (marg. as in text) च विचक्षुश्च; Da3 चाविचक्षुश्च; Da4 च विविक्षुश्च; D5 चासुचक्षुश्च (for चाप्यनीर्ष्यश्च). M1. 6 अमात्सर्योप्यनीर्ष्यश्च; M7 अमात्सर्ये तु व्यनीर्ष्यश्च. — After 9, T1 reads 12.

10 Ś1 K1 om. (hapl.) 10; D7 om. (hapl.) 10-11; G1 om. (hapl.) 10-14. — ^{a}) Dn1 कुरुते. M1. 6 गूढं (for बाढं). — ^{b}) D5 यस्मान्; M1. 6. 7 अत्र (for अस्मिन्). — ^{c}) D4. 9 प्रीयेत (for प्रीयते). M1 च तानर्थैः (for परा°). — After 10, D5 reads 21.

C. 12. 8465
B. 12. 231[0]. 12
K. 12. 237. 11

वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषते ।
तितिक्षुरनवज्ञश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ११
समत्वाद्धि प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथंचन ।
मनोनुकूलवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १२
बहुश्रुतश्चित्रकथः पण्डितोऽनलसोऽशठः ।
अदीनोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १३
नार्थे न धर्मे कामे वा भूतपूर्वोऽस्य विग्रहः ।
दोषाश्चास्य समुच्छिन्नास्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १४
दृढभक्तिरनिन्द्यात्मा श्रुतवाननृशंसवान् ।
वीतसंमोहदोषश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १५
असक्तः सर्वसङ्गेषु सक्तात्मेव च लक्ष्यते ।
अदीर्घसंशयो वाग्मी तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १६
समाधिर्नास्य मानार्थे नात्मानं स्तौति कर्हिचित् ।
अनीर्ष्युर्दृढसंभाषस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १७
लोकस्य विविधं वृत्तं प्रकृतेश्चाप्यकुत्सयन् ।
संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १८

---

11 D_7 G_1 om. 11 (cf. v. l. 10). — [a]) G_6 देव- (for वेद-). — [b]) $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-4.6.8.9}$ Cp -जिगीषति (for °षते). D_5 अन्यात्मात्र जिगीषति. ❀ Cp : अभिजिगीषति तिरश्चिकीर्षति । ❀ — [c]) $B_{6.8.9}$ Ds_2 $D_{3.5}$ T_1 $G_{3.6}$ तितुक्षुर् (for तिति°). K_6 V_1 $B_{0.6.8}$ (marg. as in text). $_9$ Da_4 Ds_1 D_5 $M_{1.6.7}$ अनव(Ds_1 °भि)ज्ञाता ; K_7 B_7 Da_3 $Dn_{1.n4}$ Ds_2 $D_{2-4.8.9}$ Cp °ज्ञातस् (for °ज्ञश्च).

12 K_1 G_1 om. (hapl.) 12 (for G_1, cf. v. l. 10). T_1 reads 12 after 9. — [a]) K_4 सुमत्वाच् ; D_4 ममत्वान् (for समत्वाद्). $K_{4.6}$ $B_{0.7}$ Da_3 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ च ; K_7 V_1 $B_{6.8.9}$ Da_4 $D_{4-6.9}$ $M_{1.6.7}$ न (for हि). K_7 $B_{6.8.9}$ $Da_{3.a4}$ $D_{4.6.9}$ $M_{1.6.7}$ नास्य (for नास्ति). — [b]) B_8 नाप्रियस्य ; D_3 न प्रियश्च ; D_7 T_1 नास्ति कश्चित् (for नाप्रियश्च). B_{6-9} $Da_{3.a4}$ कदाचन (for कथं°).

13 G_1 om. 13 (cf. v. l. 10). — [a]) K_4 बहुश्रुतिश् (for °श्रुतश्). — [b]) K_6 V_1 $B_{0.6-8}$ Da_3 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ [ऽ]लालसो ; K_7 B_9 Da_4 $D_{4-6.9}$ [ऽ]नालसो (K_7 °शो ; Da_4 °को) (for ऽन°). K_4 [ऽ]शवः ; K_6 Ds_1 [ऽ]सठः (for ऽशठः). — [c]) K_7 $D_{4.5.9}$ न दीनो ; Da_4 आदित्यो ; D_7 T_1 $G_{3.6}$ अधनो (for अदीनो).

14 D_7 T $G_{1.3.6}$ om. (hapl.) 14 (for G_1, cf. v. l. 10). — [a]) Da_4 धर्मे (for नार्थे). $K_{4.6}$ V_1 $B_{0.7.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2-4.6.8.9}$ M_7 धने वा (M_7 धनेथ) ; K_7 न धने वा (hypermetric) ; $B_{6.8}$ धर्मे (B_6 [marg.] °ने) वा ; D_5 धर्मे च ; M_1 ह धर्मे (for न धर्मे). M_5 transp. कामे and वा. ❀ Ca (reading धने च) : अर्थपदं प्रयोजनपरं, धने चेति पृथगुपादानात् । ❀ — [b]) $Ś_1$ K_1 निग्रहः ; V_1 सं° (for वि°). ❀ Ca : विग्रहो विशिष्टो ग्रहः । ❀ — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ चात्र (for चास्य). K_7 $D_{4.9}$ सुविच्छिन्नास् ; D_6 समुच्छन्नास् (for °च्छिन्नास्). — After 14, B_7 reads 17.

15 D_7 T $G_{1.3.6}$ read 15 after 7. — [a]) B_9 अनिंदात्मा ; D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ अदीनात्मा ; $M_{1.6.7}$ अचिंत्यात्मा (for अनिन्द्यात्मा). — [b]) D_5 छिन्नशंसवान् ; D_7 T $G_{1.3.6}$ M_5 आनृशंस्य(G_1 °स)वान्.

16 $K_{1.2}$ D_5 om. (hapl.) 16. D_7 T $G_{3.6}$ read 16 after 18. T_1 repeats 16^{ab} after 19. — [a]) $B_{7.9}$ Ds_1 अशक्तः. D_7 T $G_{1.3.6}$ -भूतेषु (for -सङ्गेषु). — [b]) B_0 सक्तार्थेन ; Ds_1 °न्येव ; D_7 T $G_{1.3.6}$ सर्वात्मेव ; Ca शक्तात्मेव (for सक्ता°). Dn_4 D_9 लक्षते. V_1 प्रसक्तात्मेव लक्ष्यते. — [c]) B_6 -संचयश् ; Da_4 -संशयं. $B_{6.9}$ $Da_{3.a4}$ चैव (for वाग्मी).

17 B_9 om. 17^{ab}. D_2 G_1 om. (hapl.) 17–18. B_7 reads 17 after 14. — [a]) T $G_{3.6}$ समाधिं. D_7 T_1 $G_{3.6}$ चास्य (for नास्य). $K_{4.6}$ V_1 $B_{0.6-8}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{3.5.6.8}$ कामार्थे ; D_7 T_1 $G_{3.6}$ मानार्थो (for °र्थे). — [b]) K_4 कस्यचिन् ; K_7 B_8 (marg.) $D_{4.5.9}$ केनचित् (for कर्हि°). — [c]) $K_{1.4.7}$ $B_{0.6.7.9}$ Dn_1 Ds $D_{5.8}$ अनीर्षुर् ; K_6 अनीर्ष्यो (for अनीर्ष्युर्). $K_{2.4.6}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{3.7.8}$ T_1 $G_{3.6}$ मृदु- ; K_7 B_6 (marg.) $D_{4.5.9}$ $M_{1.5-7}$ मित- ; D_6 प्रिय- ; T_2 मृत्यु- (for दृढ-). K_6 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{3.8}$ -संवादस् (for -संभाषस्).

18 D_2 G_1 om. 18 (cf. v. l. 17). K_1 reads 18 on marg. — [a]) $K_{6.7}$ $B_{0.6.7.8}$ (marg. as in text). $_9$ $Da_{3.a4}$ Dn_1 Ds $D_{3.5.8}$ चित्तं ; Dn_4 चित्ते (for वृत्तं). — [b]) $K_{6.7}$ $B_{0.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_2 $D_{3-5.7-9}$ T $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ प्रेक्षते ; V_1 $Da_{3.a4}$ Ds_1 D_6 प्रेक्ष्यते (for प्रकृतेश्). K_7 Da_4 $D_{4.9}$ वापि ; Ds_1 चाथ (for चापि). Ds_1 कुत्सयन्. — [c]) K_7 स स्वर्ग- ; B_6 (marg.) D_6 गंधर्व- ; $Dn_{1.n4}$ Ds_1 संवर्ग- ; Ds_2 संपर्ग- ; D_5 स सर्व- ; T_2 स स्वर्ग- (for संसर्ग-). B_8 (marg. as in text) मंत्रविद्यासु

नासूयत्यागमं कंचित्स्वं तपो नोपजीवति ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १९
कृतश्रमः कृतप्रज्ञो न च तृप्तः समाधितः ।
नियमस्थोऽप्रमत्तश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २०
सापत्रपश्च युक्तश्च सुनेयः श्रेयसे परैः ।
अभेत्ता परगुह्यानां तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २१
न हृष्यत्यर्थलाभेषु नालाभेषु व्यथत्यपि ।
स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २२
तं सर्वगुणसंपन्नं दक्षं शुचिमकातरम् ।
कालज्ञं च नयज्ञं च कः प्रियं न करिष्यति ॥ २३

C. 12. 8477
B. 12. 231[0]. 24
K. 12. 237. 27

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

कुशलस्. ❀ Ca : संसर्गविद्या गीतादिविद्या, तत्र हि संस्ज्यन्ते प्रायो जनाः ॥ Cs : प्राणविद्याकुशलः, सर्वेषामनुप्रवेशकुशलो वा । ❀ — After 18, D7 T G3. 6 read 16.

19 D7 om. (hapl.) 19–20. — a) Da3. a4 नासूयाति. K6 आश्रमं; D5 आत्मना (for आगमं). K7 Bo Da4 G1 M1. 6 किंचित्; D5 कांश्चित् (for कंचित्). — b) K6 corrupt; K7 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 स्वनयेन; V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D9 स्व(B6 सु)तपो न; D4 स्वतापो न; M7 स्वातपो न (for स्वं तपो न). — c) K1 अबंध्य-; D4 अवध्य- (for अवन्ध्य-). G6 -काले (for -कालो). Ś1 K1. 2 व(K1 बं)ध्यश्च; G1 वध्यात्मा (for वश्यात्मा). ❀ Cs : अवन्ध्यकालः सदा कल्याणकारी । ❀ — After 19, Ś1 K1. 2. 4 read 22. T1 repeats 16ab after 19.

20 D5. 7 om. (hapl.) 20 (for D7, cf. v. l. 19). K7 D4. 6. 9 transp. 20 and 21. — a) K7 कृतः (for the second कृत-). Da4 कृतप्रज्ञो न च प्रख्यो. — b) B8 (marg. as in text) T1 G1. 3. 6 M6. 7 ज्ञान- (for न च). B8 (marg.) दृप्तः (for तृप्तः). B8 (marg. as in text) T G1. 3. 6 M1. 6. 7 समाहितः (for °धितः). — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M5 नित्ययुक्तो; K7 D4. 9 G1 नित्ययज्ञो; T1 G3. 6 M1. 6. 7 नित्ययत्नो (for नियमस्थो). Da4 [s]प्रसन्नश्च; G1 [s]प्रयत्नश्च (for sप्रमत्तश्च).

21 T1 om. (hapl.) 21. K7 D4. 6. 9 transp. 20 and 21. D6 reads 21 after 10. — a) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5. 6 नापत्रप(Da4 °य)श्च (for साप°). — b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 नियु(B9 °युं)क्तः; D6 सुनयः; T2 G3. 6 M1. 5–7 विनेयः; G1 विनयः (for सुनेयः). Da4 श्रेयसः. Dn1 परः; Ds1 परे; D4 परेः. — c) K1 आवेत्ता (for अभेत्ता). Ś1 K1 सर्व- (for पर-).

22 Ś1 K1. 2. 4 read 22 after 19. — a) Ś1 K1 अर्थे; T1 अत्र (for अर्थ-). V1 -लाभेपि; Dn1 -लाभे तु (for -लाभेषु). — b) K6 B7 Dn1 Ds D2. 3. 6–8 T1 G3. 6 नालाभे तु; D4 lacuna (for °भेषु). D7 T1 व्यथति (for व्यथति). — c) B8 D5 अशक्तात्मा (for अस°).

23 a) D6 -संयुक्तं (for -संपन्नं). — b) Da4 दक्ष्यं. K2 अकारकं; K4 अकर्तारं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 अनामयं; D5 M1. 7 अनातुरं; T G1. 3. 6 अनाकुलं; M5. 6 अनादरं (for अकातरम्). — c) K4. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 प्रियज्ञं (for नयज्ञं). — After 23, Kumbh. ed. ins. a passage given in App. I, (No. 25).

Colophon : G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. 3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4 वासुदेवोग्रसेनसंवादः समाप्तः; K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 वासुदेवोग्रसेनसंवादः; K7 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 D4–6. 9 केशवोग्रसेनसंवादः; B8 नारदकेशवोग्रसेनसंवादः; D7 G6 उग्रसेनकृष्णसंवादः; M5 उग्रसेनवासुदेवसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K7 B7 Dn4 Ds D6. 9 56; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 57; D3 52; T2 71; M1. 6. 7 55. — *Śloka no.* : Dn1. n4 D8 24.

२२४

C. 12. 8479
B. 12. 231[1]. 1
K. 12. 238. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
आद्यन्तं सर्वभूतानां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
ध्यानं कर्म च कालं च तथैवायुर्युगे युगे ॥ १
लोकतत्त्वं च कार्त्स्न्येन भूतानामागतिं गतिम् ।
सर्गश्च निधनं चैव कुत एतत्प्रवर्तते ॥ २
यदि तेऽनुग्रहे बुद्धिरस्मास्विह सतां वर ।
एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३
पूर्वं हि कथितं श्रुत्वा भृगुभाषितमुत्तमम् ।
भरद्वाजस्य विप्रर्षेस्ततो मे बुद्धिरुत्तमा ॥ ४
जाता परमधर्मिष्ठा दिव्यसंस्थानसंस्थिता ।
ततो भूयस्तु पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
जगौ यद्भगवान्व्यासः पुत्राय परिपृच्छते ॥ ६
अधीत्य वेदानखिलान्साङ्गोपनिषदस्तथा ।
अन्विच्छन्नैष्ठिकं कर्म धर्मनैपुणदर्शनात् ॥ ७
कृष्णद्वैपायनं व्यासं पुत्रो वैयासकिः शुकः ।
पप्रच्छ संदेहमिमं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ८

224

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 a) K7 आद्यंत-; B8 (marg. as in text) अव्यक्तं; D2. 3 G1. 3 अद्य तं (for आद्यन्तं). ❀ Cn. p: आदिं संसारहेतुं (Cp: कर्तारं), अन्तं लयस्थानं (Cp: अन्तस्थानं, यद्वा भूतानामादिरन्तश्च यस्मात्तमुपादानकारणमित्यर्थः) । ❀ —b) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M7 ज्ञातुम् (for श्रो°). Ś1 K1. 2. 4 V1 भारत; Ds1 D5 केशव (D5 °वं) (for कौरव). —c) B7 damaged. Ś1 K1 B8 (marg.) D7 T G1. 3. 6 च कर्म (by transp.); D4. 9 धर्मं च. —d) K7 D4. 9 [आ]द्यौ (for [आ]युर्). Da4 युगायुगे.

2 a) K6 Da4 कार्त्स्नेन. —b) K2 अगतिं; B0. 6. 9 चागतिं (for आगतिं). —c) K7 D6 सर्गस्य; B0. 6 (marg. as in text). 8. 9 D7 T G3. 6 M5-7 सर्गं च; Da4 सर्वं च; G1 स्वर्गं च (for सर्गश्च). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

668* भेदकं भेदतत्त्वं च तथान्येषां मतं तथा ।
अवस्थात्रितयं चैव यादृशं च पितामह ।

3 a) Da4 तु गृहे (for ऽनुग्रहे). —b) B8 (marg. as in text) वद (for इह). Da4 वरः; D4 वरं. —c) Ś1 K1. 2. 4 एवं (for एतद्). — T1 om. (hapl.) 3d–5c. —d) Ś1 K1. 2. 4 तद्यथावद्ब्रवीतु मे.

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). —a) K2. 7 D4. 5. 7. 9 G3. 6 भारद्वाजस्य. Da4 देवर्षेस् (for विप्र°). —d) B6 (marg.) [s]भूद् (for मे).

5 T1 om. 5abc (cf. v. l. 3). —a) Ś1 K1. 2. 4 -संतुष्टा (for -धर्मिष्ठा). —b) Ś1 K1. 2. 4 दिव्यं (K2. 4 °व्य-) संस्थानमास्थिता (K4 °तः). ❀ Cn: दिव्यसंस्थानसंस्थिता अलौकिकस्वरूपनिष्ठावती ॥ Cs: दिव्यरूपा । ❀ —c) Ś1 K1. 2 अतो (for ततो). Ś1 K1. 2 B8 D4-6. 9 च (for तु). —d) K6. 7 Da4 Dn1. n4 Ds2 (before corr.) D6 G1 अर्हसि (for °ति). D5 तद्भवान्प्रब्रवीतु मे.

6 a) G3 om. from ते up to पुरात (in 6b). Ś1 K1. 2 वर्णयिष्ये (for वर्त°). D7 T G1. 6 M5 अत्राप्युदाहरंतीमम्. —c) G1 भवतां (for भगवान्).

7 a) K7 आधीत्य; Da4 अधित्य. Ś1 K1. 2 D6 निखिलान्; B0 Da3 M5. 6 सखि°; G1 अधिकान् (for अखिलान्). —b) K2 संगोप- (for साङ्गोप-). K6 V1 B6-8 Da3. a4 Ds D2. 3. 5 T2 M1. 6. 7 -निषदां (K6 °दा)स्; K7 -निषधस् (for -निषदस्). G3. 6 तदा (for तथा). —c) B8 (marg. as in text) अन्वैच्छन्; Dn4 अवि° (for अन्वि°). Ś1 K1. 2. 4 V1 B9 Da4 धर्मं (for कर्म). —d) V1 D7 T G3. 6 M5 कर्म-; G1 lacuna (for धर्म-). Da3. a4 Dn4 Ds D6. 7 G1 -नैपुण्य- (for -नैपुण-). K7 D4. 6. 9 -दर्शनः; D5 -दर्शनं (for -दर्शनात्). B8 (marg.) नैपुणं च निदर्शनात्.

8 a) Da3 व्यासः (for व्यासं). —b) K2 M1. 6 वैयासकः; D5 T1 G1. 3. 6 °सिकिः; D7 °सिकः; G1 °स्रकीः (for °सकिः). G3. 6 शिशुः; M1 शुभः (for शुकः). ❀ Ca: व्यास एव व्यासकः, संज्ञायां कन् । तस्य अपत्यं वैयासकिः (cf. Vār. to Pāṇini 4. 1. 97 and the

भूतग्रामस्य कर्तारं कालज्ञाने च निश्चयम् ।
ब्राह्मणस्य च यत्कृत्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वं पिता पुत्राय पृच्छते ।
अतीतानागते विद्वान्सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १०
अनाद्यन्तमजं दिव्यमजरं ध्रुवमव्ययम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥ ११
काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव
त्रिंशत्तु काष्ठा गणयेत्कलां ताम् ।
त्रिंशत्कलाश्चापि भवेन्मुहूर्तो
भागः कलाया दशमश्च यः स्यात् ॥ १२
त्रिंशन्मुहूर्तश्च भवेदहश्च
रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता ।
मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंश-
त्संवत्सरो द्वादशमास उक्तः ।
संवत्सरं द्वे अयने वदन्ति
संख्याविदो दक्षिणमुत्तरं च ॥ १३
अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषलौकिके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ १४

C. 12. 8492
B. 12. 223[1]. 15
K. 12. 238. 48

Mahābhāṣya on the same) ॥ Cp : व्यासस्यापत्यं वैयासकिः । ❀ — c) D7 T G1. 3. 6 संशयम् ; M1 संदेशम् (for °हम्). — d) G1 छन्न- ; M6 भिन्न- (for छिन्न-). K7 D4. 6. 9 -संशयः (D4 °याः) (for -संशयम्).

9 Before 9, MSS. ins. शुक उवाच. — b) T2 कालाज्ञाने. K6 B6. 8 (last two marg.) Dn1. n4 Ds D6. 8 -ज्ञानेन ; G1 -ज्ञानत्रि- (for -ज्ञाने च). K6 D5 निश्चितं ; K7 D4. 9 M1. 6 नैष्ठिकं ; B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. s निष्ठितं (for निश्चयम्). — After 9ab, Kumbh. ed. ins. :

669* ज्ञानं ब्रह्म च योगं च गवात्मकमिदं जगत् ।
त्रितये स्वेनमायाति तथा ह्येषोऽपि वा पुनः ।
केनैव च विभागः स्यात्तुरीयो लक्षणैर्विना ।
ज्ञानज्ञेयान्तरे कोऽसौ कोऽयं भावस्तु भेदवत् ।
यज्ज्ञानं लक्षणं चैव तेषां कर्तारमेव च । [5]

— c) Da4 Ds1 ब्रह्मणस्य (for ब्रा°). — d) K7 Da4 D4. 6. 9 T2 अर्हसि (for °ति). B9 भगवान्वक्तुमर्हति.

10 Before 10, MSS. ins. भीष्म उवाच. — b) M1. 6 पुत्राय परिपृच्छते. — c) Da3. a4 अतीतानागतो. — d) B9 धर्मज्ञः (for सर्वज्ञः). D5 -तत्त्ववित् (for -धर्म°). — After 10, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I, (No. 26).

11 Before 11, MSS. ins. व्यास उवाच. — b) V1 B6-9 Da3. a4 D5 M1. 6. 7 अव्य(B6 °स)क्तमजरं ध्रुवं. — c) Da4 अति- (for अवि-). — d) Da4 ब्रह्मज्ञे (for ब्रह्माग्रे). K4 समवर्तते ; K6 B0. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5-7 संप्रवर्तते ; K7 V1 B6-9 Da3. a4 D4-6. 9 संप्रकाशते ; D7 T1 G3. 6 अप्रवर्तत (for सम°).

12 b) B8. 9 Da3. a4 च (for तु). K6 D8 काष्ठां (for काष्ठा). B6-8 Ds2 D5. 7 T1 G3. 6 गणेयेत् ; M1 गुण° (for गण°). Da4 काला ; Ds1 D6 कला ; T2 कळां (for कलां). Ś1 K1. 2. 4 Dn4 तं ; D7 T1 G1. 3. 6 M5 ताः (for ताम्). — c) K2. 4. 6. 7 B6 Da3 Dn1. n4 D2-6. 8. 9 M1. 5. 6 -कलश् ; T2 -कळाश् (for -कलाश्). D7 मुहूर्ता (for °र्तो). — d) K2 भागाः. Da4 कल्पा (for कलाया). Da4 दशमस्य या ; Dn4 °मं च यः ; Ds1 दशपमो यः ; D7 T G1. 3. 6 दश पंच च (for दशमश्च यः). M1 न (for यः). ❀ Cn : भागः, भगः सूर्यस्तत्संबन्धी कलाया दशमोंऽशः, तेन सहितः त्रिंशत्कलो मुहूर्तः । स च सूर्यस्य उदयादुदयान्तरपर्यन्तं यावान्कालस्तस्य षोडशोंऽशः पादोननाडीचतुष्टयात्मकः । तस्यापि दशमांशः सार्धद्वाविंशतिपलात्मकः । ❀

13 a) K4. 6 V1 B0. 6. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 M1. 5-7 त्रिंशन्मुहूर्तं ; B7 Da3. a4 °र्ताश् (for °र्तश्). K4. 6 B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 तु (for the first च). — b) K7 B9 Da3 D6. 9 रात्रेश् ; G1 रात्र्यश् (for रात्रिश्). D2 संख्यं (for संख्या). K1. 6. 7 Da4 D4. 7. 9 प्रणीताः (for °ता). — c) K7 D4. 6. 9 त्रिंशत् (for मासः). K2 स्मृतौ. M6 रात्र्यहानि. K7 D4. 9 ह ; D7 T1 G1. 3. 6 तु ; M6 lacuna (for च). K7 D4. 6. 9 मासः (for त्रिंशत्). — e) V1 Dn1 Ds1 D4. 9 T1 संवत्सरे (T1 °रो) (for °त्सरं). Ś1 K1. 2. 4 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5-8 T1 G3. 6 M1. 5-7 त्वयने (for अ°). — f) Da4 सांख्योविदो (sic) ; T2 संख्याविधौ. D7 दक्षिण (for °णम्).

14 = Manu, 1. 65. — a) K1 आहोरात्रे. T2 विभजिते (for °जते). — b) Da3 सूर्ये (for सूर्यो). Da3 मनुष- ; D5 दैविक- ; G1 मानस- (for मानुष-). Ś1 K1. 2. 4. 7 B8 D4. 6. 9 -दैविके ; Dn4 -लौकिकं ; D8

C. 12. 8493
B. 12. 232(1). 16
K. 12. 238. 49

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः ।
कृष्णोऽहः कर्मचेष्टायां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ १५
दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥ १६
ये ते रात्र्यहनी पूर्वे कीर्तिते दैवलौकिके ।
तयोः संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःक्षपे ॥ १७
तेषां संवत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा ॥ १८
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ १९
इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन संयान्ति सहस्राणि शतानि च ॥ २०
एतानि शाश्वताँल्लोकान्धारयन्ति सनातनान् ।
एतद्ब्रह्मविदां तात विदितं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २१
चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।
नाधर्मेणागमः कश्चित्परस्तस्य प्रवर्तते ॥ २२

-मानुषं (for -लौकिके). ❀ Cp: मानुषलौकिके मानुषलोकव्यवहारे। अनुशतिकत्वादुभयवृद्धिः। दैविक इति प्रमादः। दैव इति (st. 17) वक्ष्यमाणत्वात्। ❀ — ^{c}) Da_4 रात्रौ (for रात्रिः). D_7 T $G_{1,3,6}$ $M_{1,5-7}$ संयाति (for भूतानां). — ^{d}) B_9 चेष्टाये. K_4 कर्मणा सह.

15 = (var.) Manu. 1. 66. — ^{a}) K_4 सिद्ध्यै (for पित्र्ये). Da_4 राज्यहनि; Dn_4 रात्रहनी. T_2 मासं (for मासः). — ^{b}) Da_4 ततः (for तयोः). — B_9 D_4 om. (hapl.) 15^c–16^b. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,7}$ शुक्लाहः; $K_{2,4,6}$ $B_{0,7}$ $Dn_{1,n4}$ D_S $D_{2,3,5,8,9}$ शुक्लोहः (for कृष्णोऽहः). K_3 कृष्ण- (for कर्म-). $B_{0,6,7}$ $Da_{3,a4}$ D_8 -चेष्टायाः; B_6 (marg.) D_7 T $G_{1,3,6}$ M_{5-7} -चेष्टायै; D_S -चेष्टाया (for °यां). V_1 B_8 कर्मचेष्टा अहः शुक्लः (B_8 कृष्णः); M_1 (also) कर्मत्याहः कर्मचेष्टायै (sic). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,2,4,6,7}$ V_1 B_7 $Dn_{1,n4}$ D_S $D_{2,3,5,8,9}$ कृष्णः; D_7 G_1 कर्म (for शुक्लः). Da_4 कृष्णाय (for स्वप्नाय).

16 = Manu. 1. 67. $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ B_9 D_4 om. 16^{ab} (for B_9 D_4, cf. v. l. 15). — ^{a}) T_1 देव- (for दैवे). Da_4 राज्यहनि. V_1 वर्षः; D_7 T $G_{1,3,6}$ $M_{1,5-7}$ ह्यब्दः (for वर्षं). — ^{b}) Da_4 प्रतिभागस्; G_1 विप्रभागस् (for प्रवि°). Da_4 ततः (for तयोः). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ तस्य (for तत्र).

17 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1,2,4,6}$ Dn_4 T_2 G_1 M_5 एते (for ये ते). Da_4 राज्यहनि. K_7 $D_{4,8,9}$ M_5 पूर्वं; $B_{6,7}$ $Da_{3,a4}$ पार्थ; B_6 (marg.) पुरे; T_2 पूर्वैः (for पूर्वे). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,4}$ कथिते (for कीर्तिते). $Ś_1$ $K_{1,4}$ देव-; $K_{6,7}$ $B_{0,6-9}$ $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ D_S $D_{2,3,6,8}$ $M_{1,6}$ जीव- (for दैव-). D_2 om. from वलौ up to संयान्ति (in 20^c). K_2 कथिते लौकिके च ते. — ^{c}) D_6 रात्रिः (for तयोः). K_7 सख्याय; D_7 संख्या च (for संख्याय). K_6 वर्गाग्रं; K_7 B_8 $D_{4,6,9}$ वर्षाद्र्यं. — ^{d}) B_0 Dn_4 Ds_1 $G_{3,6}$ ब्राह्मये; Da_4 ब्रह्मो; D_5 ब्राह्मयं (for ब्राह्मे). Dn_4 वक्ष्यामि. $Ś_1$ $K_{1,2}$ अह(K_2 °हं)क्षये; K_6 V_1 Da_4 Dn_4 D_6 अहःक्षये; $D_{4,9}$ अहःक्षिपे; D_5 अशेषतः (for अहःक्षपे).

18 D_2 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) $K_{4,6}$ V_1 $B_{0,6-9}$ $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ D_S $D_{3,6,8}$ पृथक् (for तेषां). B_8 D_5 संवत्सराग्र्याणि. — ^{d}) K_7 $D_{4,6,9}$ $M_{1,6,7}$ [ऽ]थ (for च). D_5 युगे (for तथा).

19 = Manu. 1. 69. D_2 om. 19 (cf. v. l. 17). — ^{c}) Dn_4 तावच्छता (for °ती). Da_3 संध्यां. — ^{d}) $M_{1,6,7}$ (*sup. lin.* as in text) ततः परं (for तथाविधः). ❀ Cn: संध्यांशः युगान्तरयोरन्तरम् ॥ Cs: संध्यांशः युगावसानकालः। ❀

20 = (var.) Manu. 1. 70. D_2 om. 20^{abc} (cf. v. l. 17). K_4 om. 20^{ab}. — ^{a}) $K_{1,2}$ Dn_4 G_3 च (for स-). — ^{b}) Da_4 सु- (for स-). B_0 ततस् (for च). K_6 $B_{7,8}$ (marg.) $Dn_{1,n4}$ D_S $D_{3,8}$ संध्यांशेषु ततस्त्रि(B_8 °था त्रि)षु. — 20^{cd} is damaged in B_7. — ^{c}) K_4 $D_{6,9}$ संयाति; Ds_2 हीयंते; D_4 वर्तंते (for संयान्ति). K_6 V_1 $B_{0,6,8,9}$ $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ Ds_1 $D_{3,5,8}$ एकपादेन ही(Da_4 हि)यंते. ❀ Cs: एकापायेन एकसहस्रलोपेन। ❀

21 ^{a}) Ds_1 गतानि (for ए°). K_7 शाश्वतो (for °ताल्ँ). — ^{b}) D_9 सनातनात् (for °तनान्). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ तत्र (for तात). B_7 एतद्विदां ब्रह्म तात; D_7 G_1 इति तु ब्रह्म विद्यांतं; T_1 $G_{3,6}$ इति तत्त्वविदा स(T_1 त)त्त्वं. — ^{d}) G_1 विदित्वा (for °तं).

22 = (var.) Manu. 1. 81. — ^{a}) Da_4 सकुलो (for सकलो). — ^{c}) Da_4 [आ]गतः; D_4 °मत् (for °मः). D_7 T_1 $G_{3,6}$ नाधर्मो नागमः कश्चित्. — ^{d}) V_1 B_{6-9} $Da_{3,a4}$ D_5 मनुष्याणां; D_7 T $G_{1,3,6}$ $M_{1,5-7}$ युगे वस्मिन् (for परस्तस्य). $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ मनस्तस्यातिवर्तते.

23 = (var.) Manu. 1. 82. — ^{a}) D_7 T_1 $G_{1,3,6}$

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोप्यते ।
चौरिकानृतमायाभिरधर्मश्चोपचीयते ॥ २३
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिष्वेतेषां पादशो ह्रसते वयः ॥ २४
वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति च नः श्रुतम् ।
आयूंषि चाशिषश्चैव वेदस्यैव च यत्फलम् ॥ २५
अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ २६
तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम् ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥ २७
एतां द्वादशसाहस्रीं युगाख्यां कवयो विदुः ।
सहस्रं परिवृत्तं तद्ब्राह्मं दिवसमुच्यते ॥ २८
रात्रिस्तावत्तिथी ब्राह्मी तदादौ विश्वमीश्वरः ।
प्रलयेऽध्यात्ममाविश्य सुप्त्वा सोऽन्ते विबुध्यते ॥ २९

C. 12. 8507
B. 12. 232[1]. 30
K. 12. 238. 63

क्रमाद् (for आगमाद्). — [b]) Da4 Dn4 यादशस्; M7 पादांशस् (for पादशस्). V1 B8 (marg. as in text). 9 -रोपितः; T2 -रोच्यते; M1. 6 -रोह्यते (for -रोप्यते). — After 23[ab], D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins :

670* सत्यं शौचं तथायुश्च धर्मश्चापैति पादशः ।

— [c]) K4. 6 Dn1. n4 Ds D3 चौर्यकानृत-; D6 चौरकानृत-; D7 T G1. 3. 6 चोरकानृत- (for चौरिका°). ❀ Cn (reading चौर्यकानृत-): चौर्यं च कानृतं च कुत्सितमनृतम् ॥ Cs: चौरस्य भावश्चौर्यकम् । ❀ — [d]) G1 अधर्मैश् (for °र्मश्). D5 चाव- (for चोप-).

24 = (var.) Manu. 1. 83. — [a]) K2 अरोगः. G1 -सिद्धाश्च (for -सिद्धार्थाश्). — [c]) D5 कृत- (for कृते). K4. 7 B6 Da3. a4 D4. 5. 9 त्वेषां; D6 तथा (for [ए]तेषां). K6 V1 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 कृते (D7 T1 G1. 3. 6 °त-) त्रेतायुगे त्वेषां (K6 °गेष्वेवं; V1 D7 T G1. 3. 6 °गे तेषां; Ds °गे त्वेवं; M1. 6 °गे चैषां). — [d]) K7 D4. 6. 9 पादतो; Dn4 यादशो (for पादशो). T2 वशं (for वयः). M5 वयो ह्रसति पादशः.

25 25[ab] = B. 12. 261[60]. 7[cd]. With 25, cf. Manu. 1. 84. — [a]) K1. 4 -वेदाश्; B6 (marg.) -विद्याश्; B6 -वादांश् (for -वादाश्). — [b]) K4 Ds1 D2. 5. 8 M1. 6 [इ]ह; K6 B7 Dn4 Ds2 D3 ह; K7 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1 D4. 6. 9 M5 हि; T1 न (for च). T1 च (for नः). — [c]) K7 Da4 D2 आयु(K7 °युं)षि. D4 वाशिषाश्. — [d]) Da4 om. वेदस्यैव. Ś1 K1 चैव (by transp.); D5 [अ]पि च.

26 = B. 12. 261[60]. 8. = (var.) Manu. 1. 85; (var.) Parāśarasaṁhitā 1. 22. — [a]) Da3 धर्मस्. — [c]) Ds1 कलियुगं. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 नृणां (for धर्मा). — [d]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 युग (K6 om. युग)ह्रासानुरूपतः.

27 = (var.) Manu. 1. 86; (var.) Parāśara 1. 23; Vāyu P. 8. 64. — [a]) D4 तपपरे (for तपः परं). — [b]) B6–9 Da3. a4 उच्यते (for उत्तमम्). — V1 reads 27[cd] on marg. — [c]) M1. 6 दानम् (for यज्ञम्). T2 इति (for एव). — [d]) M1. 6 शौचम् (for दानम्). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2–6. 8. 9 एकं (for एव). Da4 कलि- (for कलौ). Da3 युगं; D7 T G1. 3. 6 M7 परं (for युगे).

28 With 28[ab], cf. Manu. 1. 71[cd]. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 B8 (marg.). 9 D4. 6. 9 एवं; G1 M6 एतद्- (for एतां). K7 Da4 D7 -साहस्री; Dn4 -साहस्रां; T2 -साहस्रं (for °स्रीं). — With 28[cd], cf. Manu. 1. 73[ab]. — [c]) K4. 6. 7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M5 सहस्र- (for °स्रं). K6 Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -परिवर्तं (for °वृत्तं). K6 Ds तं; K7 B8 (marg. as in text) D4–6. 9 तु (for तद्). M1. 6. 7 सहस्रपरिवर्तैषा. — [d]) K7 B8 D4–7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 ब्राह्मो दिवस उच्य(D4 °च्य)ते.

29 [a]) V1 B8 (orig.) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तु (V1 B8 M5 च) तावती (for तावत्तिथी). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 रात्रिमे(B6. 8 °रे)तावतीं (Da4 Ds1 °ती) चैव; K7 D4. 6. 9 रात्रिश्च तावती चैव. — [b]) D7 तदादन्; T1 तदा तद्; G3. 6 तदाद्यौ (for तदादौ). K7 D4. 9 देवम् (for विश्वम्). K6 ईदृशः (for ईश्वरः). — [c]) K2 प्रलयी; T G3. 6 M1. 7 प्रळये. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ध्यानम्; M5 [ऽ]ध्यात्मानम् (for ऽध्यात्मम्). B7 T2 M1. 5–7 आवेश्य; D7 T1 G1. 3. 6 एवास्ते (for आविश्य). — [d]) Da4 सुप्ता. K2 सुप्ते; Ds1 योऽन्ते (for सोऽन्ते). T1 न बुध्यते (for विबु°).

30 = 6. 30. 17. With 30, cf. Manu. 1. 73. — [b]) Ś1 K1. 2 B9 ये; K7 D4. 6. 9 वै (for यद्). — [c]) K2 Da4 रात्रि-; D7 T1 रात्रिः (for रात्रिं). Ś1

C. 12. 8508
B. 12. 232[1]. 31
K. 12. 238. 64

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ३०
प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्माक्षय्यं क्षपाक्षये ।
सृजते च महद्भूतं तस्माद्व्यक्तात्मकं मनः ॥ ३१
ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् ।
एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२
अहर्मुखे विबुद्धः सन्सृजते विद्यया जगत् ।
अग्र एव महाभूतमाशु व्यक्तात्मकं मनः ॥ ३३
अभिभूयेह चार्चिष्मद्व्यसृजत्सप्त मानसान् ।
दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ॥ ३४
मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दो गुणो मतः ॥ ३५
आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ।
बलवाञ्जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ ३६

G3 -सहस्रांतं; K1 D7 T1 °स्रांता; D5 °स्रांते (for °स्रान्तां). —[d]) M7 अहोरात्र- (for तेऽहोरात्र-). Da4 गेहे रात्रविदो जनाः; D7 T1 G1. 3. 6 तेहोरात्रं विदुर्जनाः.

31 With 31, cf. Manu. 1. 74[cd]. —[a]) D7 T1 G3. 6 स प्रबुद्धो; M1 प्रतिबद्धो (for °बुद्धो). —[b]) K2. 6 ब्रह्माक्षय्य-; K7 ब्रह्मा चैव; D5 ब्रह्माक्षय्यौ; M1. 6. 7 ब्रह्माव्यक्तं (for ब्रह्माक्षय्यं). K1 क्षमाक्षये; K6 D6 क्षयाक्षये; D4. 9 क्षिपा° (for क्षपा°). —[c]) K7 D4. 9 ज्ञानं; Da3 तत्त्वं (for भूतं). —[d]) Ś1 K1. 2 सर्वात्मकं (for व्यक्ता°). K7 D4. 9 व्यक्ताव्यक्तात्मकं मनः. — After 31, K4. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: K4. 6. 7 Dn1. n4 Ds D4–7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K4 Dn1. n4 D5 M5 शुकानुप्रश्नः; K6 Ds व्यासशुकसंवादः; M1. 6. 7 शुकानुप्रश्ने कालविभागः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K7 Dn4 Ds2 57; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 58; D8 53; T2 72; M1. 6. 7 56. — *Śloka no.*: Dn1. n4 D8 32.]; while M1. 6. 7 Kumbh. ed. read 35-38 for the first time after 31, repeating the same in the proper place.

32 Ś1 K1. 2 V1 Bo. 7–9 Da3 Kumbh. ed. om. the ref. —[a]) B6 D7 T1 शुक्लं (for शुक्रं). ❀ Cn: ब्रह्म महत्तत्त्वम् ॥ Cp: ब्रह्म व्यापकम् ॥ Cs: ब्रह्म चैतन्याधिष्ठितमज्ञानम् । ❀ —[b]) K7 D4. 6. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 रसः; T2 रसं (for जगत्). — K6 om. (hapl.) 32[c]–33[b]. —[c]) Ś1 K1. 2 एकत्व-; B6 (marg. as in text). 7. 8 Cp एतस्य (for एकस्य). Ds D7 T G1. 3. 6 Cs ब्रह्म- (for भूतं). ❀ Ca: एकस्य भूतम्, एकस्माज्जातम् । ❀ ❀ Cs: ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मचैतन्याधिष्ठितस्य । ❀

33 K6 om. 33[ab] (cf. v. l. 32). D7 om. 33–34. —[a]) K1. 4 अहन्मुखे (for °र्मुखे). Ś1 K1. 2 Da4 विबुधः; K7 D4. 6. 9 T G3. 6 M1. 6. 7 विबुद्धं (D6 °धं) (for °द्धः). K7 D4. 9 T G3. 6 M6. 7 तत्; D6 सत्; M5 स (for सन्). —[b]) Ca. n. p [ऽ]विद्यया (for विद्यया). ❀ Ca: अविद्यया गुणत्रयमय्या प्रकृतीत्यादिवाच्यया ॥ Cn: अविद्ययेति महत्तत्त्वस्यापि कारणमुक्तम् । ❀ —[c]) K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T G1. 3. 6 M5 महद्- (for महा-). ❀ Ca: महाभूतं महतो जातं मनस्तत्त्वरूपं विराडाख्यम् ॥ Cn (reading महद्भूतं): महत् महत्तत्त्वम्, भूतं उद्भूतम् ॥ Cs: महद्भूतम्, महदहंकारात्मकाव्यक्तात्मकं प्रपञ्चतन्मात्रात्मकम् । ❀ —[d]) B8 आत्म-; D4. 9 आसु; D6 महा-; G3 आहुर्; Cs (gloss: शीघ्रगामि) आशु (as in text). Bo व्यक्तात्मनं; Da4 त्यक्तात्मकं (for व्यक्ता°). ❀ Cn: व्यक्तात्मकं वियदादिरूपम् । आशु इति सांख्याभिमतः सृष्टिक्रमो निरस्तः । युगपत्सृष्टिरेव हि शास्त्रतत्त्वमिति दृष्टिसृष्टिवादिनां घण्टाघोषः । ❀

34 D7 om. 34 (cf. v. l. 33). —[a]) K2 ह (for [इ]ह). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 5 T2 M5 Cnp Cpp (gloss: ईश्वरः) चार्चिष्मान् (Dn4 °द्); D4. 6 चार्चिष्मन् (for °ष्मद्). T1 अभिभूते भवार्चिष्मान्; G3. 6 अथ भूयोपि चार्चिष्मान्. ❀ Cp: अभिभूय, अविद्यया सह आत्मवशं विधाय ॥ Cs: अभिभूय क्षोभयित्वा । ❀ —[b]) T G3. 6 M5 असृजत् (for व्यसृ°). Da4 व्यसृजत स मानसान्. ❀ Ca: सप्त बुद्ध्यहंकारपञ्चमहाभूताख्यान् ॥ Cs: सप्त महदहंकारपञ्चतन्मात्रसंज्ञान् । ❀ —[c]) K2 दूरग्रं; D4. 9 पूरगं (for दू°). Dn4 बहुधागामी. —[d]) Dn4 प्रार्थया (for प्रार्थना-). K2 -संयथात्मकं (for -संशया°).

35 = (var.) Manu. 1. 75. M1. 6. 7 Kumbh. ed. read 35–38 for the first time after 31. —[a]) D7 T1 G3. 6 स्पृष्टं; T2 सृष्टं; G1 स्पृष्टा (for सृष्टिं). —[b]) D5 नोद्यमानं (for चोद्य°). —[c]) D7 T G1. 3. 6 M5 आकाशो (for °शं). —[d]) K7 D4. 6. 9 transp. गुणो and मतः. B8 स्मृतः (for मतः). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 तस्य शब्दं (K6 °ब्द-) गुणं विदुः.

36 = (var.) Manu. 1. 76. For the repetition

वायोरपि विकुर्वाणाज्ज्योतिर्भूतं तमोनुदम् ।
रोचिष्णु जायते तत्र तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ३७
ज्योतिषोऽपि विकुर्वाणाद्भवन्त्यापो रसात्मिकाः ।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिः पूर्वैषा सृष्टिरुच्यते ॥ ३८
गुणाः पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ।
तेषां यावत्तिथं यद्यत्तत्तत्तावद्गुणं स्मृतम् ॥ ३९
उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणात् ।
पृथिव्यामेव तं विद्यादापो वायुं च संश्रितम् ॥ ४०
एते तु सप्त पुरुषा नानावीर्याः पृथक्पृथक् ।
नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य सर्वतः ॥ ४१
ते समेत्य महात्मानमन्योन्यमभिसंश्रिताः ।
शरीराश्रयणं प्राप्तास्ततः पुरुष उच्यते ॥ ४२

C. 12. 8520
B. 12. 233(2). 11
K. 12. 238. 79

in M1. 6. 7 Kumbh. ed., cf. v. l. 35. K2 om. (hapl.) 36. —^{d}) D7 T G1. 3. 6 M1 (second time). 5. 6 (second time). 7 (first time) तस्य स्पर्शं (M1. 6 °र्शं·) गुणं विदुः·

37 = (var.) Manu. 1. 77. For the repetition in M1. 6. 7 Kumbh. ed, cf. v. l. 35. —^{a}) Da4 विकुर्वाणो; D3 °र्वाणान् (for °र्वाणाज्). —^{b}) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 6 (both first time). 7 (second time) ज्योतिर्भवति भास्वरं (Da4 Ds1 भास्करः; D5 शाश्वतः; M1. 6 भास्वरः); M1. 6 (both second time). 7 (first time) ज्योतिर्भूतस्तमोनुदः. —^{c}) Ś1 K1. 2 ज्योतिः सं·; V1 B3 (marg. as in text) D5 प्रकाशो (B3 °शं); B7 Dn1 Ds1 T2 G3. 6 M6 (second time). 7 (first time) रोचिष्णुर्; Da4 °ष्णुं; D7 ज्योतिष्णुर् (for रोचिष्णु). K4. 6 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1 (second time) शुक्रं; V1 B3 (orig.) D5 तस्माद्; B6. 8 (marg.) शुक्लं (for तत्र). K7 D4. 6. 9 M1. 6 (last two first time). 7 (second time) रोचनं ज(D1. 9 °जनं ज·; M1. 6. 7 [second time, *inf. lin.*] °चयज्ञ)नयच्छुक्रं· —^{d}) K7 Da4 D4. 6. 9 G1. 3. 6 रूपं (for रूप·). G1 M1. 6 (last two second time) ·गुण·

38 = (var.) Manu. 1. 78. For the repetition in M1. 6. 7 Kumbh. ed., cf. v. l. 35. —^{a}) K7 ज्योतिषापि विकुर्वाणो. —^{b}) M1. 6 (both second time). 7 (first time) संभवंति (for भवन्त्यापो). K2. 7 रसात्मकः; D9 T2 M1. 6. 7 (last three both times) °त्मकाः (for °त्मिकाः). —^{c}) M7 (first time) om. गन्ध. K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 गंधस्तथा; T2 M1. 6 (last two second time) °वहा (for °गुणा). —^{d}) K4. 6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3 T2 M1 (first time). 5. 6. 7 (last two first time) पूर्वेषां; K7 Dn4 D4–6. 8. 9 M1. 6 (last two second time) सर्वेषां (for पूर्वैषा). K2 सृष्टिम्; K6 सृष्टम्·

39 Before 39, K7 ins. व्यास उवाच. With 39, cf. Manu. 1. 20. —^{a}) B3 गुणान्; B3 (marg.) गुणं (for गुणाः). K7 D4–6. 9 सर्वस्य (for the first पू°). —^{b}) K2 नाप्नुवंति. V1 B3 (marg. as in text) उत्तरोत्तराः (B3 °रः); Dn4 D9 °त्तमं. —^{c}) K7 D4. 9 एषां (for तेषां). K1. 7 D4. 9 यावंति यं; V1 यावद्गुणं; Bo. 6. 9 Da3 D5 °द्यथा; D7 T1 G1. 3. 6 °द्विधं (for °त्तिथं). K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5–7 ते(D6 ए)षां यावद्यथा य(Dn1 Ds1 D2. 6. 8 °थाव)च्च. —^{d}) D5 तावत्तत्तद्· (for तत्तत्तावद्·).

40 ^{a}) K6 D4 वै; B9 ते; D5 तं (for चेद्). —^{b}) K2. 6. 7 B8 Dn1 अनैपुणान् (B8 °णं); D7 T G1. 3. 6 M7 °पुणाः (for °पुणात्). —^{c}) M1. 5. 6 पृथिव्या· Ś1 K1. 2 इव (for एव). M7 तद् (for तं). T2 विंद्याद् (for वि°). —^{d}) K6 V1 Bo. 6 (marg.). 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 अपां वायोश्च; D4 अपो वायुं; D7 G1. 3. 6 M1. 7 आपो वायुश्च (for °युं). K6 संश्रितः; V1 B3 (marg. as in text) संश्रयं; B6 (marg.) संश्रयः; B7 संसृतं; M5 संश्रयात् (for संश्रितम्).

41 ^{a}) K7 D4. 6. 9 त एते; B8 (marg.) तत्र ते; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 एते वै (for एते तु). K2 transp. सप्त and पुरुषा. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 एते (Da4 ततः) सप्तविधात्मानो. —^{b}) G3. 6 बुद्धि· (for नाना·). Da3 om. the second पृथक्. —^{c}) B6 (marg. as in text). 9 अशक्नुवन् (for नाश°). K1 Da4 सृष्टुम् (for स्रष्टुम्). —^{d}) Ś1 K1. 2 सममागम्य (for असमा°). K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 कृत्स्नशः; K7 V1 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4. 6. 9 M1. 5–7 सर्वशः (for °तः).

42 ^{a}) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 महात्मानो (for °त्मानम्). —^{b}) K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ह्यन्योन्यम्; V1 B3 त्वन्यो° (for अन्यो°). Ś1 K1. 2 ·संवृताः (for ·संश्रिताः). ❀ Cp (reading अभिसंसृताः): संसर्गिणः शरीररूपमाश्रयं संप्राप्ताः । ❀ —^{c}) K2 प्राप्तस्य (for प्राप्तास्). Bo. 6. 8 (marg.) शरीराश्रयसंप्राप्तास्; Da3. a4 Ca °तां प्राप्तास्·

C. 12. 8521
B. 12. 233(2). 12
K. 12. 238. 81

श्रयणाच्छरीरं भवति मूर्तिमत्षोडशात्मकम् ।
तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मणा ॥ ४३
सर्वभूतानि चादाय तपसश्चरणाय च ।
आदिकर्ता महाभूतं तमेवाहुः प्रजापतिम् ॥ ४४
स वै सृजति भूतानि स एव पुरुषः परः ।
अजो जनयते ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् ॥ ४५
लोकान्नदीः समुद्रांश्च दिशः शैलान्वनस्पतीन् ।
नरकिंनररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ।
अव्ययं च व्ययं चैव द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४६
तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ४७
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मे ऋतानृते ।
अतो यन्मन्यते धाता तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ४८
महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु ।

— d) D4 उद्यतो (for उच्यते). ❀ Cs: पुत्रत्वेन शरीरत्वेन शयितुं शक्ता इति पुरुषाः । ❀

43 a) K6 B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1 Ds2 शरीरा(K6 B6 °र)श्रयणाद्; Bo Dn4 Ds1 D2. 3. 6. 8 शरीरं श्रयणाद् (by transp.). D5. 7 अर्वाक्; M7 श्रवणात् (for श्रय°). G1 अभवत् (for भवति). — b) D6 भूतिमत्; M1. 6 मूर्तिमान् (for °मत्). Ds T G1. 3. 6 मूर्तिमान्षोडशात्मकः. ❀ Cn: षोडश, पञ्च स्थूलभूतानि समनस्कान्येकादशेन्द्रियाणि । ❀ — 43cd = (var.) Manu. 1. 18ab. — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तम् (for तद्). K7 D4. 9 आविशति; T2 आदिशंति (for आवि°). ❀ Cp: तं पुरुषम् । तदिति पाठे लिङ्गशरीरम् । ❀ — d) K7 D4. 9 कर्मभिः; Dn4 कर्मणां. ❀ Cn: भूतानि सूक्ष्माणि, महान्ति महत्तत्त्वानि भुक्तावशिष्टकर्मसहितानि । बहुत्वं प्रतिपुरुषं महदादीनां भिन्नत्वप्रतिपादनार्थम् । ❀

44 a) Bom. Kumbh. ed. [उ]पादाय (for चादाय). ❀ Cs: सर्वभूतानि चतुर्विंशतितत्त्वानि । आदाय शरीरत्वेन स्वीकृत्य । ❀ — b) Ś1 K1. 2 शरणाय; D6 तर° (for चर°). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ह; M1 वै; Bom. ed. हि (for च). — c) M7 आदिकर्तृ. K4. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 स भूतानां; M1. 6. 7 महद्भूतं (for महाभूतं). — d) Da4 प्रजापतिः.

45 a) K7 D4. 9 भूतात्मा (for °नि). — b) T2 G1 M1 एष (for एव). D4 पुरुषाः. K1 M1 पुरः; D7 T1 G1. 3. 6 M7 वरः (for परः). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्थावराणि च(Ds1 क)राणि च (K6 वा); B8 (marg.) त्रसानि स्थावराणि च. — c) K7 D4–6. 9 जनयति (for °यते). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ततः स सृजति (B9 Da3. a4 °ते) ब्रह्मा; B8 (marg.) ततः संसृजते ब्रह्मा. — d) K4 -मानवं; B6 (marg.) Da3. a4 D7 T G1. 3. 6 M1. 6 (*inf. lin.*). 7 -दानवान् (for -मान°).

46 a) Da4 नदाः. — c) Da4 नरः (for नर-). D6 -यक्षांश्च (for -रक्षांसि). — d) D6 पक्षिपशु-; T2 पशुपक्षि- (for वयःपशु-). M7 -गणोरगान् (for -मृगोरगान्). — e) T2 आयं चैव (for अव्ययं च). Da3 om. (hapl.) च व्ययं. ❀ Cs: यावत्कल्पावस्थायि गगनादिकमव्ययम् । व्ययं दंशमशकादि । ❀ — f) B7 lacuna; D5 जगत्; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 सर्वं (for द्वयं).

47 With 47, cf. Manu. 1. 28. — a) D3 (marg.) च; D5 ते (for ये). — b) K6 प्राक्सृष्ट्या; D4. 6. 9 °सृष्टाः; D7 T2 G1. 3. 6 °सृष्टौ; M1. 5–7 °सृष्टेः (for °सृष्ट्यां). Ś1 K1. 2. 7 V1 B8 (marg. as in text) प्राक्सृष्टानि प्रपेदिरे. ❀ Ca: प्राक्सृष्ट्यां प्राग्जन्मनि ॥ Cs: प्राक्सृष्ट्यां पूर्वकल्पे ॥ Cn: प्रतिकल्पं सृष्टिवैरूप्ये कृतहानाकृताभ्यागमौ प्रसज्येताम् । ❀ — c) M1. 6 तान्येवे (for °व). K4 -पद्यते; B6. 7 Dn1. n4 D2. 3. 8 -पाद्यंते (for -पद्यन्ते). D7 T G1. 3. 6 तान्येव ते प्रपद्यंते. — d) K1. 7 सृज्य(K1 °ज)मानः; Da4 सृजमानाः. Ds1 om. the second पुनः.

48 48ab = (var.) Manu. 1. 29. — a) D4 हिंस्राहिंस्र- (for °हिंस्रे). V1 Da3 मृदुः (for मृदु-). Dn1 -खरे (for -क्रूरे). — b) K6 धर्माधर्मान्; K7 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8. 9 T2 M5–7 °धर्मौ; D4 °धर्मों (for °धर्मे). K7 ऋतेनृते; D6 G1 ऋ(G1 वृ)तावृते; D7 व्रताव्रते; T1 रतानृते (for ऋता°). — M1. 6. 7 read 48cd twice. — c) K7 D4. 9 यतो; M1 (both times). 6. 7 (both second time) ततो (for अतो). K1 T2 G1 यं; D6 नु (for यन्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5. 6. 7 (last two first time) तद्भाविताः प्रपद्यंते. — d) K7 D4–6. 9 यस्मात् (for त°). V1 तस्य च (for तत्तस्य). Da3 रोच्यते. M1. 6. 7 (all second time) यस्मिंस्तत्तस्य जायते.

49 a) K7 भूतत्वम्; D5 नान्य° (for नाना°). ❀ Cp: महाभूतेषु महाभूतकार्येषु देहेषु । ❀ — b) Da4 मुक्तिषु (for मूर्तिषु). — c) B7 partly damaged. Da4

विनियोगं च भूतानां धातैव विदधात्युत ॥ ४९
केचित्पुरुषकारं तु प्राहुः कर्मविदो जनाः ।
दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ ५०
पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः ।
त्रय एतेऽपृथग्भूता नविवेकं तु केचन ॥ ५१
एवमेतच्च नैवं च यद्भूतं सृजते जगत् ।
कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ५२
तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं दमः शमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति यान्कामान्मनसेच्छति ॥ ५३
तपसा तदवाप्नोति यद्भूतं सृजते जगत् ।
स तद्भूतश्च सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः ॥ ५४
ऋषयस्तपसा वेदानध्यैषन्त दिवानिशम् ।
अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥ ५५
ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः ।

C. 12. 8535
B. 12. 233(2). 25
K. 12. 238. 94

विधियोगं; T2 विनियोगश्. ❀ Cn: विनियोग भोक्तृभोग्यभावेन संबन्धम् । ❀ —^{d}) D5 M1. 7 वै; T2 [ए]वं (for [ए]व). Ś1 K1. 2. 4 धातैव व्यव(K4 °ध)धात्स्वयं; K6 Da4 °व विदधात्पुनः.

50 With 50, cf. 12. 230. 4. —^{a}) V1 च; B8 (marg.) तं (for तु). —^{b}) D9 om. (hapl.) from विदो up to कर्म (in 51^a). K1 जनः. K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 6. 7 प्राहुः कर्मसु मानवाः. —^{c}) K2 विष्टाः; V1 B8 (marg. as in text) प्राहुः (for विप्राः). —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 स्व(K2 सु)भावमिति चापरे. ❀ Ca: न हि पुरुषकारदैवसहस्रेणापि शिलास्वङ्कुरप्रसवः । तस्मात्स्वभावोऽपि कारणं पृथक् । ❀ ❀ Cs: भूतचिन्तकाः लोकायतिकाः । ❀

51 = (var.) 12. 230. 5. D9 om. up to कर्म (cf. v. l. 50). B7 damaged. —^{a}) K1 चैवं; G1 रूपं (for दैवं). K7 D4–6. 9 M1. 6. 7 तु (for च). —^{b}) Ś1 K1. 2. 4 फलवृद्धिः; K6 D5. 7 T G1 °वृत्तिं; B8 °वच्च; Dn1 °वृत्तिः; G3. 6 फलं वृत्तिं (for फलवृत्ति-). —^{c}) G1 यत्र (for त्रय). D6 एता (for एते). D5 त्रयमेते पृथग्भूतम्. ❀ Cn: अपृथग्भूता इति पदच्छेदः । ❀ —^{d}) K6 Ds1 D5. 6 T2 M7 अविवेकं (Ds1 T2 °कस्; D5 °कात्); Ds2 M5 नविवेकस् (for °वेकं). K2 om. तु. V1 M1. 6 किंचन; Da4 कं च नः; Dn4 के च नः; Ds T2 [अ]किंचनः (Ds1 °न); D6 केन च; M1 कश्चन (for केचन). K7 D4. 9 न विशेषस्तु कश्चन; D7 T1 G1. 3. 6 अपि लोकेस्ति किंचन.

52 = (var.) 12. 230. 6. —^{a}) K4 Ds2 D8. 7 T1 G3. 6 Cs एतमेतच्; K7 Da3. a4 D4. 6. 9 एवमेवं; B6. 7. 9 D5 एतदेवं; Dn1. n4 एतमेवं; D2. 8 एतमेव; Cs एवमेव (for एवमेतच्). K7 D4. 9 तु (for च). K7 D4. 6. 9 नै(K7 चै)वं तु; Da4 चैनं च; D7 T G1. 3. 6 M5 दैवं च (for नै°). —^{b}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs न चोभे नानुभे (Da3. a4 °भृते) न च (B8 तथा). — K2. 4 D4 om. (hapl.) 52^c–54^b; Ś1 reads the same on marg. —^{c}) K1. 6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 Cp (gloss: विषयत्वावच्छिन्नं कर्म) (Cpp as in text) विषयं; K7 D9 °यान् (for °मं). Da3. a4 प्राहुः; D3 कुर्युः (for ब्रूयुः). ❀ Ca: ये कर्मस्था ऐहिकपारलौकिककर्मप्रधानास्ते विषमं नानारूपं जगत्कारणं ... प्राहुः ॥ Cn: कर्मस्था इत्यार्हतानां यौगिकं नाम । ते हि कर्माष्टकवशादेव जीवानां बन्धः, तप्तशिलारोहणादिना निर्जराख्येन च धर्मेण मोक्ष इति वदन्ति । ❀ —^{d}) Da3. a4 स्वस्थाश्च (for सत्त्वस्थाः). V1 -दर्शनाः (for -दर्शिनः).

53 K2. 4 D4 om. 53 (cf. v. l. 52). Ś1 reads 53 on marg. 53^{ab} is damaged in B7. —^{a}) K6 Da3 Dn4 ततो (for तपो). Some MSS. निश्रेयसं. Da3. a4 जंतो; G1 तेजो. —^{b}) K6 V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 transp. दमः and शमः. — 53^{cd} = (var.) 12. 230. 9^{cd}. K7 D6. 9 om. (hapl.) 53^d–54^a. —^{d}) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 transp. यान् and कामान्.

54 = (var.) 12. 230. 10. K2. 4 D4 om. 54^{ab} (cf. v. l. 52). K7 D6. 9 om. 54^a (cf. v. l. 53). Ś1 reads 54^{ab} on marg. —^{a}) M1. 6 तपसः (for °सा). Ś1 K1 तपसा च तदाप्नोति. —^{b}) ❀ Cs: यद्भूतं परमात्मा । ❀ —^{c}) D5 समुद्भूतश्; T2 सर्वभूतं (for स तद्भूतश्). —^{d}) K7 D4. 9 भविता (for भवति).

55 ^{b}) Ś1 K1. 2 G1 M7 अध्यैषत; K6 B8 (marg.) Ds1 °ष्यंत; V1 B6. 7. 9 Da3. a4 D5 T2 अध्येष्यंति; B8 अधीयंते (for अध्यैषन्त). ❀ Cn: अध्यैषन्त, प्राग्जन्मन्यधीतान्योगबलेनैव स्मृतवन्तः । ❀ —^{c}) Ś1 K1. 2. 4 -निधनान्. Ś1 K1. 2 नित्यान्; K6 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 विद्या; K7 V1 B8 (marg.). 8 D4. 6. 9 M5. 7 दिव्या (for नित्या). —^{d}) Ś1 K1. 2 वागुत्सृष्टान्. ❀ Cs: उत्सृष्टा स्मृत्वोच्चारिता । ❀ — After 55, M1. 5–7 ins.:

671* आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

C. 12. 8537
B. 12. 233(2). 26
K. 12. 238. 95

शर्वर्यन्तेषु जातानां तान्येवैभ्यो ददाति सः ॥ ५६
नामभेदस्तपःकर्मयज्ञाख्या लोकसिद्धयः ।
आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः ॥ ५७
यदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददृष्टिभिः ।
तदन्तेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ५८
कर्मजोऽयं पृथग्भावो द्वंद्वयुक्तो वियोगिनः ।
आत्मसिद्धिस्तु विज्ञाता जहाति प्रायशो बलम् ॥ ५९
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

[M5 नित्या (for दिव्या). — Cn refers to the above line as उत्तरार्ध of 55^{cd}; quoted as such by Śaṁkara in Brahmasūtrabhāṣya on 1. 3. 28.]

56　56^{ab} is partly damaged in B1. — ^{b}) B9 Cp (Cpp as in text) देवेषु; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 लोकेषु (for वेदेषु). Ś1 (*sup. lin.*) K1. 2 Bo Da3. a4 Cp दृष्टयः; K7 D4. 6. 9 वृत्तयः (for सृष्टयः). ❀ Cp: देवेषु देवसर्गरूपाः । ❀ — After 56^{ab}, K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cn. p. s Kumbh. ed. ins.:

672*　नानारूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्मिमीते स ईश्वरः ।
नामधेयानि चर्षीणां याश्च वेदेषु सृष्टयः ।

[(L. 1) V1 B8 नानारूपाणि; B8 (marg.) T2 G1 M7 Kumbh. ed. नाम रूपं च (for नानारूपं च). Dn4 प्रवर्तिता; D4 °र्तने (for °र्तनम्). — D5 om. from the post. half of line 1 up to the post. half of line 3. — (L. 2) K2 वेदशब्देव एव स (for the prior half). K2. 4 निर्ममे तन्; Da4 Dn4 निर्मिमि(Dn4 °मा)ते; Ds1 निर्मिमीते (for निर्मि°). K2. 4. 7 V1 D2. 4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M5 महेश्वरः (for स ईश्वरः). — (L. 3) K2. 4 वेदानां; Dn1. n4 Ds1 वर्षाणां; D7 T G3. 6 M5 (*inf. lin.*). 7 वर्णानि; G1 सर्वाणि; M1. 5. 6 चार्पाणि (for चर्षीणां). K2 यच्च; K6 D8 C3 वर्णा (for याश्च). B6. 9 देवेषु; T G1. 3. 6 लोकेषु (for वेदेषु). K2. 4 Da3. a4 D9 Cp. s दृष्टयः; D4 वृत्तयः (for सृष्टयः). ❀ Cp: पाठान्तरे वेदेषु दृष्टयः, वेदप्रोक्तानि ज्ञानानि । ❀]

— D5 om. 56^{c}. — ^{c}) Dn1. n4 D2. 3. 8 T1 G6 शर्वर्यंते सु-; D7 G1 श(D7 स)र्वस्य तेषु (for शर्वर्यन्तेषु). K7 D7 जातानि; B8 भूतानां; T2 सृष्टानां (for जातानां). V1 शर्वर्यंते प्रसूतानाम्. ❀ Cn: शर्वर्यन्ते सर्गादौ ॥ Cs: शर्वर्यन्तेषु पूर्वकल्पेषु । ❀ — ^{d}) K7 D4. 9 तानि तेभ्यो (for तान्येवैभ्यो). M1. 6 दधाति. D7 T G1. 3. 6 M7 [अ]जः (for सः). K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 M5 अ(B6. 8. 9 D8 D5 M5 ता)न्येभ्यो विदधात्यजः (B8 °ति सः; D5 °त्पुनः); Da3. a4 नान्यथा विदधात्यजः; D6 तान्येभ्यो ददाति स ह.

57　^{a}) V1 B6. 8 Da3. a4 D6 नामभेदं; Bo. 7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 °भेद; B8 (marg.). 9 °धेयं; Ds1 D7 T G1. 3. 6 °भेदास् (for °भेदस्). K7 D4. 9 तु यः; T1 ततः (for तपः-). — ^{b}) K7 D9 -यज्ञाख्यो; M6 -यज्ञाद्या (for °ख्या). K2 कर्म- (for लोक-). K6. 7 Ds D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -सिद्धये (for °यः). Cn -यज्ञाख्यालोकसिद्धयः. — ^{c}) K6 Ds D7 T G1. 3. 6 M5 Cs -सिद्धैस्; B9 -सिद्धस्; Da3 -सिद्धीस् (for -सिद्धिस्). G1 देवेषु; M1. 6. 7 लोकेषु (for वेदेषु). ❀ Cn: आत्मसिद्धिः आत्मनो मुक्तिः ॥ Cp: आत्मसिद्धिः शरीरादिवैलक्षण्येनावस्थानम् ॥ Cs (reading °सिद्धैः): आत्मसिद्धैः वेदेषु सिद्धस्वरूपैः । ❀ — ^{d}) T2 प्रोच्यंते. ❀ Cp: दशभिः क्रमैः मण्डलैः । ❀

58　= (var.) 12. 230. 11. — ^{b}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -दर्शिभिः; G1 M1 -सृष्टिभिः (for -दृष्टिभिः). — ^{c}) M7 तदंते च (for तदन्तेषु). K6 Ds यदुक्तं च (Ds यत्); K7 D9 यथायोगं; B8 D7 T G1. 3. 6 M5. 6 (*inf. lin.* as in text). 7 °दृष्टं; B9 lacuna; D5 च यदुक्तं (for यथायुक्तं). ❀ Ca. n. p: अन्तेषु वेदान्तेषु, उपनिषत्सु । ❀ — ^{d}) G1 कर्म- (for क्रम-). K2 -योगो न; D5 M1. 6 -योगेषु (for -योगेन). Dn4 लक्षते; M7 लभ्यते. ❀ Cn: क्रमयोगेन पूर्वोक्तेन नामादिदशकेन ॥ Cp: अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारापादनेन ॥ Cs: संप्रदायसंबन्धेन । ❀

59　= Maitrā. Up. 6. 22. — ^{a}) ❀ Cn: पृथग्भावः पृथक्त्वं, द्वैतदर्शनमिति यावत् । ❀ — ^{b}) K2 तन्मयुक्तो (for द्वंद्व°). K6 Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. p (gloss: देहाभिमानवतः). 8 [ऽ]पि देहिनः; V1 B8 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 हि देहिनां (V1 B8 °नः) (for वियोगिनः). ❀ Ca: वियोगिनः योगाप्राप्तिमतः । ❀ — ^{c}) K4. 6 Bo. 6–9 Da4 Dn4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M1. 5–7 विज्ञानाज् (for °ता). Dn1 तमात्मसिद्धिर्विज्ञानाज्. — ^{d}) B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Cn बलात्; Cp [अ]बलात्; Cpp [अ]बलम् (for बलम्). K6 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 जहाति पुरुषो बलात्. ❀ Ca: आत्मसिद्धिः शरीरादिवैलक्षण्येनावस्थानम् । सा विज्ञाता सती बलं कर्मबलं शबलितात्मदर्शनफलं जहाति त्यजति । प्रायोग्रहणात् जीवन्मुक्तावस्थायां भोक्तव्यं कर्मफलमनुजानीते । भाविकर्मफलं विलीयते, ऊषर इव बीजवपनमिति ॥ Cp: अबलात्, अनिर्वाच्यादेरज्ञानात् । ❀

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६०
आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशस्तथा ।
परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु तपोयज्ञा द्विजातयः ॥ ६१
त्रेतायुगे विधिस्त्वेषां यज्ञानां न कृते युगे ।
द्वापरे विप्लवं यान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा ॥ ६२
अपृथग्धर्मिणो मर्त्या ऋक्सामानि यजूंषि च ।
काम्यां पुष्टिं पृथग्दृष्ट्वा तपोभिस्तप एव च ॥ ६३
त्रेतायां तु समस्तास्ते प्रादुरासन्महाबलाः ।
संयन्तारः स्थावराणां जङ्गमानां च सर्वशः ॥ ६४
त्रेतायां संहता ह्येते यज्ञा वर्णास्तथैव च ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ ६५
दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ।

C. 12. 8546
B. 12. 233(2). 36
K. 12. 238. 105

---

60 a) D4 द्वि (for द्वे). K1 ब्रह्मणे; K4 ब्राह्म*; G1 ब्रह्मणि. — c) K2 निष्क्रांतः; K7 D4. 9 M1. 6. 7 तत्त्वज्ञः (M1. 6. 7 °ज्ञाः) (for निष्णातः). — d) Ś1 K1. 4 पर- (for परं). M1. 6. 7 परं ब्रह्माभियांति ते.

61 = (var.) 12. 230. 12. — a) K6 Da3 Dn1. n4 D8 M5 Cn (gloss : पशुहिंसा) आलंभ- (for आरम्भ-). Ś1 K1. 2. 4 -यज्ञः (for -यज्ञाः). K6 B0. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्षत्राश्च; V1 B6. 8 क्षत्राः स्युर्; D7 T G1. 3. 6 M5 राजानो (for क्षत्रस्य). — b) Ś1 K1. 2. 4 हविर्यज्ञो (for °र्यज्ञा). K4 विधास्; D5 M1. 6 विशां (for विशस्). K6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 स्मृताः; K7 D4. 6. 9 तदा; Da4 स्मृतः (for तथा). ❀ Cp : हविरिति पाकयज्ञोपलक्षणम् ॥ Cs : हविर्यज्ञाः कृषिगोरक्षादिना हविरुत्पादकाः । ❀ — c) Hypermetric. K2 -यज्ञः (for -यज्ञाः). K1 श्रद्धास्तु; K6. 7 B9 Da4 Ds1 D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 शूद्राश्च; D5 शूद्राणां (for °स्तु). — d) K2 तपोयज्ञ- (for °यज्ञा).

62 a) Ś1 K1. 2. 4 त्रेतायुग- (for °युगे). K6 V1 B0. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्त्वेष; D5–7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 तेषां (for स्त्वेषां). ❀ Ca : त्रेतायुगे कामप्रवणे मनसि विधिरधिकारिलाभात् । न तु कृते निष्कामत्वात् ॥ Cn : विधिरप्रवृत्तप्रवर्तनम् । तच्च त्रेतायामेव न तु कृते । स्वत एव तत्र तत्सिद्धेः ॥ Cs (reading [अ]विधिस्) : अनुष्ठानविलयम्, यथावदनुष्ठानाभावः । ❀ — b) Da4 corrupt. — 62cd = 12. 230. 15ab. — c) V1 B6 (marg.) संप्लवं; Dn4 विस्तवं (for विप्लवं). — d) D5 कृत- (for कलि-).

63 = (var.) 12. 224. 8. — a) K1 अप्रथग्-. D7 T1 G1. 3. 6 -कर्मिणो (for -ध°). Ś1 K1 विप्रा; D6 यज्ञा (for मर्त्या). ❀ Cn : अपृथग्धर्मिणोऽद्वैतनिष्ठाः । ❀ — c) K6. 7 Ds1 D4. 9 काम्या पुष्टिः (K6 °ष्टीः; Ds1 °ष्टाः); Dn1 काम्यामिष्टिं; Ds2 D7 T G1. 3. 6 M5 काम्या इष्टिः (Ds2 T2 °ष्टीः); M1 काम्या व्युष्टीः; M6. 7 काम्यां व्युष्टिं (for काम्यां पुष्टिं). K2 Ds1 T G1. 6 दृष्टास्; K7 D4. 9 दृष्टा; G3 वृष्टास् (for दृष्ट्वा). ❀ Cn : पृथग्दृष्ट्वा तत्फलं अनात्मभूतस्वर्गादिरूपं दृष्ट्वा । ❀ — d) D7 T G1. 3. 6 Cs तपद्भिस् (for तपोभिस्). M1. 5–7 तपः कृत उपासते.

64 = (var.) 12. 230. 14. — a) T2 कृतायां (for त्रे°). K6 lacuna; B6. 9 Da3. a4 वै; D4 नु (for तु). M1. 6. 7 सुयज्ञास् (for समस्तास्). B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 ये; M1. 6 तु (for ते). ❀ Ca : समस्ताः सर्वे ते यज्ञादयः । ❀ — b) M1. 5–7 महाफलाः (for °बलाः). ❀ Ca : महाबलत्वं यज्ञादीनां मूलस्य कामस्य दार्ढ्यात् । अत एव स्थावरजङ्गमानां संयन्तारः । ❀ — c) K6 Ds1 स यंतारः; B6 (marg.) संयंतारं; D6 नियंतारः (for संयन्तारः). B6 D5 M1. 6. 7 Cp (Cpp as in text) संयुक्ताः (M7 °यत्ताः) स्थावराणां च. ❀ Cn : संयन्तारो धर्मशास्तारः । ❀ — d) M1. 6. 7 सृष्टयः (for सर्वशः).

65 = (var.) 12. 230. 14. — a) K7 D4 M1 स हता; V1 संयता; Dn4 संहिता; T2 स हिता (for संहता). K6 V1 B0. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G3. 6 M1. 5–7 वेदा; Da3. a4 यज्ञा; D6 श्रमा; T2 G1 वर्णा (for ह्येते). — b) K1 यज्ञो वर्णास्; Da3. a4 ह्येते यज्ञास्; D5 वर्णयज्ञास्; D7 T1 G1. 3. 6 वेदा यज्ञास् (for यज्ञा वर्णास्). K6 V1 B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यज्ञा वर्णाश्रमा (D6 om. श्रमा) स्तथा. — c) K2 संरोदाध्; K7 स रोधाद्. K1 ते ते (for स्त्वेते). Ds1 आत्मवत्सु तपोवत्सु. ❀ Cs : संरोधात् ह्रासात् । ❀ — d) K1 व्यसंते; K4. 6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अस्यंते; Da3 असंते (for व्यस्यन्ते). V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 पुनः; Da4 युतः (for युगे).

66 = (var.) 12. 230. 15c–16b. — a) D4 दृश्यंत. K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न च; M7 न वि- (for नापि). — 66bc is partly damaged in B7. — b) K7 D4. 6. 9 किल; T2 G1. 3. 6 M5 तथा (for ऽखिलाः). — c) K2 Dn4 उत्सादंते; B6. 8. 9 Da3. a4 M1. 6 उत्सी (B8 °च्छी) दंति (for °दन्ते). B9 न (for स-). — d) K6. 7 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2–6. 8 9 M1. 6. 7 -पीडिताः (for -सेतवः). ❀ Cp (reading

C. 12. 8547
B. 12. 232(2). 36
K. 12. 238. 105

उत्सीदन्ते सयज्ञाश्च केवला धर्मसेतवः ॥ ६६
कृते युगे यस्तु धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते ।
आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः ॥ ६७
अधर्मव्रतसंयोगं यथाधर्मं युगे युगे ।
विक्रियन्ते स्वधर्मस्था वेदवादा यथायुगम् ॥ ६८
यथा विश्वानि भूतानि वृष्ट्या भूयांसि प्रावृषि ।
सृज्यन्ते जङ्गमस्थानि तथा धर्मा युगे युगे ॥ ६९
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरात्रिषु ॥ ७०
विहितं कालनानात्वमनादिनिधनं तथा ।
कीर्तितं यत्पुरस्तात्ते तत्सूते चात्ति च प्रजाः ॥ ७१
दधाति प्रभवे स्थानं भूतानां संयमो यमः ।
स्वभावेनैव वर्तन्ते द्वंद्वयुक्तानि भूरिशः ॥ ७२
सर्गः कालः क्रिया वेदाः कर्ता कार्यं क्रिया फलम् ।
प्रोक्तं ते पुत्र सर्वं वै यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७३
प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वर्यादौ गतेऽहनि ।

केवलाधर्मपीडिताः): केवलेन संपूर्णेनाधर्मेण पीडिताः। ❀

67 [a]) Ś1 K1. 2. 4 transp. यः and तु. Da4 धर्म्यो (for धर्मो). — Da3 repeats 67[b]–68[a] after 68[abc]. —[d]) D7 T G1. 3. 6 श्रुतिमत्सु; M1. 5–7 धृतिमत्सु (for श्रुतवत्सु). Dn4 प्रतिष्ठिते; Ds1 °ष्ठिताः.

68 With 68, cf. 12. 230. 17. For the repetition in Da3, cf. v. l. 67. —[a]) K6 Ds G1 M5 Cs स धर्मः; K7 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 T G3. 6 M7 Cp सधर्म- (T2 °र्मं); V1 M1. 6 स्वधर्म- (for अ°). K4 -श्रुत-; K6 प्रति-; V1 -धर्म-; Ds D7 T G1. 3. 6 M5 -प्रैति (for -व्रत-). Ś1 -संयोयो; K1 B6 (marg.) Da3 (both times). a4 -संयोगे; K2. 4. 7 D4. 6. 9 -संयोगो; M1. 6. 7 -संयोगाद् (for °गं). ❀ Cp: सधर्मव्रतसंयोगं यथा स्यात्तथा । ❀ —[b]) D5 तथाधर्मं; G1 यथाकर्म. —[c]) K6 V1 Dn1. n4 D2. 3. 7 T G3. 6 विक्रीयंते; Bo. 3. 9 D5 विक्रि(D5 °क्री)यते; Ds Cs विक्रियंते (for विक्रियन्ते). D5 स्वधर्मस्य; M5 स्वभावस्था (for स्वधर्मस्था). ❀ Cs: विक्रियन्ते, बहुला भवन्ति । ❀ — Da3 om. 68[d]–69[c]. —[d]) K7 D4. 6. 9 सर्वे वर्णा; Da4 वेदवाद-; D5 °धर्मा; M1 °पाठा (for °वादा). K4 om. यथा. K6 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यथागमं (for °युगम्).

69 With 69, cf. 12. 230. 18. Da3 om. 69[abc] (cf. v. l. 68). B7 partly damaged. —[b]) K2 व्यष्टा; K6 Ds दृष्ट्वा; Da4 देष्ट्या; D2–4 G1 दृष्ट्या; T2 सृष्ट्या (for वृष्ट्या). K2 भूतांसि (for भूयांसि). —[c]) M1. 6 जगति- (for जङ्गम-). ❀ Cs: जङ्गमस्थानि मत्स्यमण्डूकखद्योतादीनि, तृणवीरुधौषधादीनि। ❀ —[d]) K6 Ds धर्मं; Bo. 8 धर्मो (for धर्मा).

70 With 70, cf. Manu. 1. 30. —[a]) K1 corrupt.; K2 यथा तुष्व्यर्तु-; K4 यथातात्वृत्त- (sic); K6 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Ds यथ(K6 °था)र्तावृतु-; V1 Bo. 7 यथर्ता(Bo °र्तु)वृत्त-; D5 यथर्तुषु च; G6 अथर्तुष्वृतु- (for यथ°). D7 T1 G1 -लिंगेषु (for -लिङ्गानि). —[d]) K7 D4–6. 9 तथा भावा युगादिषु; V1 B6. 7 D2. 7 G1 M1. 5–7 Cv तथा ब्रह्माहरादिषु; Da3. a4 तथा ब्रह्म दिने- (Da4 हि ते)षु च; Dn1. n4 D8 T G3. 6 तथा ब्रह्महरादिषु. ❀ Cv: ब्रह्माहरादिषु ब्रह्मणः अहानि, दिनानि तेषामादिषु । ❀

71 =(var.) 12. 230. 19. —[b]) D5 -निधने. M1. 6 यथा (for तथा). —[c]) K4. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 8 तत्; G1 यः (for यत्). —[d]) D6 यत् (for तत्). K2 चार्ति; K6 चांति; Da4 चास्ति; D4 वात्ति; M7 चाति (for चात्ति).

72 =(var.) 12. 230. 20. —[a]) Ś1 K1. 2. 4 ददाति; K6 Ds D7 T G1. 3. 6 M5. 7 Cs एतद्धि (for दधाति). K6. 7 B7. 9 Da3. a4 Ds D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M5. 7 Cs प्रभव-; Bo Dn1. n4 D2. 3. 8 भवति; B6. 8 (marg.) D5 प्रभवं (for प्रभवे). B8 यदा प्रभवते स्थानं. ❀ Cs: एतद्धि एतत्कालनानात्वम् । .... । कालपर्यायेण जायन्ते वर्धन्ते म्रियन्ते च । ❀ —[b]) K7 D4. 9 दमः; D6 यमं (for यमः). K6 Bo Dn1. n4 D2. 3. 8 भूतानां समये (Dn1 D2 °यो) मतं. — 72[cd] is partly damaged in B7. —[c]) K6 om. व. ❀ Cp: स्वभावोऽविद्या । तेनैव भगवद्वीक्षितेन । ❀ —[d]) D7 T1 G1 सर्वशः (for भूरिशः).

73 =(var.) 12. 230. 21. —[a]) K4. 6. 7 Bo Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 M1. 6 सर्ग- (for सर्गः). Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo Da4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 काल- (for कालः). —[b]) Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 कार्य- (for कार्यं). D5 कृतं (for फलम्). —[c]) K7 D4–6. 9 च; V1 ते (for वै). —[d]) K2 M7 मा (for मां). Ś1 K1. 2. 7 D4–6. 9 अनु- (for परि-).

यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः ॥ ७४
दिवि सूर्यास्तथा सप्त दहन्ति शिखिनोऽर्चिषा ।
सर्वमेतत्तदार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते जगत् ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

२२५

व्यास उवाच ।
पृथिव्यां यानि भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥ १
ततः प्रलीने सर्वस्मिन्स्थावरे जङ्गमे तथा ।
अकाष्ठा निस्तृणा भूमिर्दृश्यते कूर्मपृष्ठवत् ॥ २
भूमेरपि गुणं गन्धमाप आददते यदा ।
आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥ ३
आपस्ततः प्रतिष्ठन्ति ऊर्मिमत्यो महास्वनाः ।

C. 12 8560
B. 12 234[3]. 8
K. 12. 239. 6

74 K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Kumbh. ed. Ca. n. p. s read 74-75 after the ref. in 12. 225. 1. V1 reads 74-75 on marg. — ^{a}) G1 प्रत्याहारे (for °हारं). D5 प्र· (for तु). Dn4 व· क्षामि· — ^{b}) K1 गतेन हि (for गतेऽहनि). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 यथैनं; Da3. a4 G3. 6 यथेष्टं (for °दं). — ^{d}) K7 D4. 9 सुसूक्ष्मं· Dn4 आचर; T2 ईश्वरं·

75 For the sequence in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Kumbh. ed. Ca. n. p. s, cf. v. l. 74. V1 reads 75 on marg. — ^{a}) Ś1 K1 B7. 8 Ds2 D2. 3 (before corr.). 5. 8 सूर्यस् (for सूर्यास्). — ^{b}) K4. 6. 7 V1 Bo. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 [ऽ]र्चिषः· — ^{c}) K7 D4. 6. 9 एव (for एतद्). K2 D2. 8 T2 G1 M1 तथार्चिभिः; V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Ds1 D5 M7 तद° (for तदा°). K6 सर्वमेवेदमर्चिर्भिः· — ^{d}) K7 D4. 6. 9 तूर्णं; D5. 7 T1 G1. 3. 6 पूर्वं (for पूर्णं). K4. 7 D4 जाज्वलते· V1 इमं (for जगत्).

Colophon om. in K7 D4. 9; G2 missing; K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. —*Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म· —*Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G6 M5 शुकानुप्रश्नः; M6. 7 शुकानुप्रश्ने सर्गकथनं· —*Adhy. no.* (figures, words or both): B7 M1. 6. 7 57; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 59; Dn4 Ds 58; D8 54; T2 73. —*Śloka no.* : Dn1 43; Dn4 45.

225

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 K7 Ds1 D4. 9 om. the ref. After the ref., K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Kumbh. ed. Ca. n. p. s read 12. 224. 74-75. — ^{b}) K7 D4. 6. 9 [अ]चराणि; B8 M7 स्थिराणि; Da3 ध्रुवानि· M1. 6. 7 स्थावराणि चराणि च· — ^{c}) B7 अन्ये; D7 T G1. 3. 6 M5. 7 आदौ (for अग्रे). K7 प्रलीयते· — ^{d}) Dn4 ते (for च). ❀ Ca : भूमित्वमुपयान्ति, प्रलयानल· दग्धानि भूम्येकशेषाणि भूमौ लीनानि भवन्ति । ❀

2 ^{a}) K2 प्रलीन· (for °ने). Da4 सर्वस्मिन्· — ^{b}) V1 reads from मे तथा up to ऽर्चिषः (in 6^{b}) on marg. — K1 om. 2^{c}-3^{b}. — ^{c}) K6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 निर्वृ(K6 °वृ)क्षा; Da4 निर्वृत्ता (for अकाष्ठा). — ^{d}) K2 स्मृश्यते (for दृ°). K6 ·पृष्ठिवत् (for ·पृष्ठ°).

3 K1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). V1 reads 3 on marg. — ^{b}) Ś1 K2. 4 T2 यथा (for यदा). — D7 om. (hapl.) 3^{c}-5^{b}. — ^{c}) Ś1 K1 T2 यदा; K2 यथा; Ds2 तथा (for तदा). — ^{d}) T G3. 6 M7 प्रळयत्वाय· K7 D4. 6. 9 प्रलयायोपकल्पते·

4 D7 om. 4 (cf. v. l. 3). V1 reads 4 on marg. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 तात; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तत्र (for ततः). Ś1 K1. 2. 4 M5 प्रति·

C. 12. 8547
B. 12. 232(2). 36
K. 12. 238. 105

उत्सीदन्ते सयज्ञाश्च केवला धर्मसेतवः ॥ ६६
कृते युगे यस्तु धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते ।
आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः ॥ ६७
अधर्मव्रतसंयोगं यथाधर्मं युगे युगे ।
विक्रियन्ते स्वधर्मस्था वेदवादा यथायुगम् ॥ ६८
यथा विश्वानि भूतानि वृष्ट्या भूयांसि प्रावृषि ।
सृज्यन्ते जङ्गमस्थानि तथा धर्मा युगे युगे ॥ ६९
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरात्रिषु ॥ ७०
विहितं कालनानात्वमनादिनिधनं तथा ।
कीर्तितं यत्पुरस्ताचे तत्सूते चात्ति च प्रजाः ॥ ७१
दधाति प्रभवे स्थानं भूतानां संयमो यमः ।
स्वभावेनैव वर्तन्ते द्वंद्वयुक्तानि भूरिशः ॥ ७२
सर्गः कालः क्रिया वेदाः कर्ता कार्यं क्रिया फलम् ।
प्रोक्तं ते पुत्र सर्वं वै यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७३
प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वर्यादौ गतेऽहनि ।

केवलाधर्मपीडिताः): केवलेन संपूर्णेनाधर्मेण पीडिताः । ❀

67 [a]) Ś1 K1. 2. 4 transp. यः and तु. Da4 धर्म्यों (for धर्मो). — Da3 repeats 67[b]–68[a] after 68[abc]. —[d]) D7 T G1. 3. 6 श्रुतिमत्सु; M1. 5–7 धृतिमत्सु (for श्रुतवत्सु). Dn4 प्रतिष्ठिते; Ds1 °ष्ठिताः.

68 With 68, cf. 12. 230. 17. For the repetition in Da3, cf. v. l. 67. —[a]) K6 Ds G1 M5 Cs स धर्मः; K7 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 T G3. 6 M7 Cp सधर्म- (T2 °र्मं); V1 M1. 6 स्वधर्म- (for अ°). K4 -श्रुत-; K6 प्रति-; V1 -धर्म-; Ds D7 T G1. 3. 6 M5 -प्रैति (for -व्रत-). Ś1 -संयोगो; K1 B6 (marg.) Da3 (both times). a4 -संयोगे; K2. 4. 7 D4. 6. 9 -संयोगो; M1. 6. 7 -संयोगाद् (for °गं). ❀ Cp: सधर्मव्रतसंयोगं यथा स्यात्तथा । ❀ —[b]) D5 तथाधर्मं; G1 यथाकर्म. —[c]) K6 V1 Dn1. n4 D2. 3. 7 T G3. 6 विक्रीयंते; Bo. 8. 9 D5 विक्रि(D5 °क्री)यते; Ds Cs विक्रियंते (for विक्रियन्ते). D5 स्वधर्मस्य; M5 स्वभावस्था (for स्वधर्मस्था). ❀ Cs: विक्रियन्ते, बहुला भवन्ति । ❀ — Da3 om. 68[d]–69[c]. —[d]) K7 D4. 6. 9 सर्वे वर्णा; Da4 वेदवाद-; D6 °धर्मा; M1 °पाठा (for °वादा). K4 om. यथा. K6 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यथागमं (for °युगम्).

69 With 69, cf. 12. 230. 18. Da3 om. 69[abc] (cf. v. l. 68). B7 partly damaged. —[b]) K2 व्यष्टा; K6 Ds दृष्ट्वा; Da4 देष्ट्या; D2–4 G1 दृष्ट्या; T2 सृष्ट्या (for वृष्ट्या). K2 भूतांसि (for भूयांसि). —[c]) M1. 6 जगति- (for जङ्गम-). ❀ Cs: जङ्गमस्थानि मत्स्यमण्डूकखद्योतादीनि, तृणवीरुधौषधादीनि। ❀ —[d]) K6 Ds धर्मं; Bo. 8 धर्मो (for धर्मा).

70 With 70, cf. Manu. 1. 30. —[a]) K1 corrupt.; K2 यथा तुष्वर्तु-; K4 यथातावृत्त- (sic); K6 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Ds यथ(K6 °था)र्तावृतु-; V1 Bo. 7 यथर्तो(Bo °र्तुं)वृत्त-; D5 यथर्तुषु च; G6 अथर्तुष्वृतु- (for यथ°). D7 T1 G1 -लिंगेषु (for -लिङ्गानि). —[d]) K7 D4–6. 9 तथा भावा युगादिषु; V1 B6. 7 D2. 7 G1 M1. 5–7 Cv तथा ब्रह्माहरादिषु; Da3. a4 तथा ब्रह्म दिने- (Da4 द्वि ते)षु च; Dn1. n4 D8 T G3. 6 तथा ब्रह्महरादिषु. ❀ Cv: ब्रह्माहरादिषु ब्रह्मणः अहानि, दिनानि तेषामादिषु । ❀

71 =(var.) 12. 230. 19. —[b]) D5 -निधने. M1. 6 यथा (for तथा). —[c]) K4. 6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 8 तत्; G1 यः (for यत्). —[d]) D6 यत् (for तत्). K2 चार्ति; K6 चांति; Da4 चास्ति; D4 वात्ति; M7 चाति (for चात्ति).

72 =(var.) 12. 230. 20. —[a]) Ś1 K1. 2. 4 ददाति; K6 Ds D7 T G1. 3. 6 M5. 7 Cs एतद्धि (for दधाति). K6. 7 B7. 9 Da3. a4 Ds D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M5. 7 Cs प्रभव-; Bo Dn1. n4 D2. 3. 8 भवति; B6. 8 (marg.) D5 प्रभवं (for प्रभवे). B8 यदा प्रभवते स्थानं. ❀ Cs: एतद्धि एतत्कालनानात्वम् । .... । कालपर्यायेण जायन्ते वर्धन्ते म्रियन्ते च । ❀ —[b]) K7 D4. 9 दमः; D6 यमं (for यमः). K6 Bo Dn1. n4 D2. 3. 8 भूतानां समये (Dn1 D2 °यो) मतं. — 72[cd] is partly damaged in B7. —[c]) K6 om. व. ❀ Cp: स्वभावोऽविद्या । तेनैव भगवद्वीक्षितेन । ❀ —[d]) D7 T1 G1 सर्वशः (for भूरिशः).

73 =(var.) 12. 230. 21. —[a]) K4. 6. 7 Bo Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 M1. 6 सर्ग- (for सर्गः). Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo Da4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 काल- (for कालः). —[b]) Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 कार्य- (for कार्यं). D5 कृतं (for फलम्). —[c]) K7 D4–6. 9 च; V1 ते (for वै). —[d]) K2 M7 मा (for मां). Ś1 K1. 2. 7 D4–6. 9 अनु- (for परि-).

यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः ॥ ७४
दिवि सूर्यास्तथा सप्त दहन्ति शिखिनोऽर्चिषा ।
सर्वमेतत्तदार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते जगत् ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

२२५

व्यास उवाच ।
पृथिव्यां यानि भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥ १
ततः प्रलीने सर्वस्मिन्स्थावरे जङ्गमे तथा ।
अकाष्ठा निस्तृणा भूमिर्दृश्यते कूर्मपृष्ठवत् ॥ २
भूमेरपि गुणं गन्धमाप आददते यदा ।
आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥ ३
आपस्ततः प्रतिष्ठन्ति ऊर्मिमत्यो महास्वनाः ।

C. 12 8360
B. 12 234[3]. 6
K. 12. 239. 6

---

74 K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Kumbh. ed. Ca. n. p. s read 74–75 after the ref. in 12. 225. 1. V1 reads 74–75 on marg. — a) G1 प्रत्याहारे (for °हारं). D5 प्र· (for तु). Dn4 व· क्षासि. — b) K1 गतेन हि (for गतेऽहनि). — c) Ś1 K1. 2. 4 यथैनं; Da3. a4 G3. 6 यथेष्टं (for °दं). — d) K7 D4. 9 सुशूक्ष्मं. Dn4 आचर; T2 ईश्वरं.

75 For the sequence in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Kumbh. ed. Ca. n. p. s, cf. v. l. 74. V1 reads 75 on marg. — a) Ś1 K1 B7. 8 Ds2 D2. 3 (before corr.). 5. 8 सूर्यस् (for सूर्यास्). — b) K4. 6. 7 V1 Bo. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 [ऽ]र्चिषः. — c) K7 D4. 6. 9 एव (for एतद्). K2 D2. 8 T2 G1 M1 तथार्चिर्भिः; V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Ds1 D5 M7 तद° (for तदा°). K6 सर्वमेवेदमर्चिभिः. — d) K7 D4. 6. 9 तूर्णं; D5. 7 T1 G1. 3. 6 पूर्वं (for पूर्णं). K4. 7 D4 जाज्वलते. V1 इमं (for जगत्).

Colophon om. in K7 D4. 9; G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G6 M5 शुकानुप्रश्नः; M6. 7 शुकानुप्रश्ने सर्गकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 M1. 6. 7 57; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 59; Dn4 Ds 58; D8 54; T2 73. — *Śloka no.:* Dn1 43; Dn4 45.

225

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 K7 Ds1 D4. 9 om. the ref. After the ref., K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Kumbh. ed. Ca. n. p. s read 12. 224. 74–75. — b) K7 D4. 6. 9 [अ]चराणि; B8 M7 स्थिराणि; Da3 ध्रुवानि. M1. 6. 7 स्थावराणि चराणि च. — c) B7 अन्ये; D7 T G1. 3. 6 M5. 7 आदौ (for अग्रे). K7 प्रलीयते. — d) Dn4 ते (for च). ❀ Ca: भूमित्वमुपयान्ति, प्रलयानल· दग्धानि भूम्येकशेषाणि भूमौ लीनानि भवन्ति । ❀

2 a) K2 प्रलीन· (for °ने). Da4 सर्वस्मिन्. — b) V1 reads from मे तथा up to ऽर्चिषः (in 6b) on marg. — K1 om. 2c–3b. — c) K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 निर्वृं(K6 °वृ)क्षा; Da4 निर्वृत्ता (for अकाष्ठा). — d) K2 मृश्यते (for दृ°). K6 ·पृष्टिवत् (for ·पृष्ठ°).

3 K1 om. 3ab (cf. v. l. 2). V1 reads 3 on marg. — b) Ś1 K2. 4 T2 यथा (for यदा). — D7 om. (hapl.) 3c–5b. — c) Ś1 K1 T2 यदा; K3 यथा; Ds2 तथा (for तदा). — d) T G3. 6 M7 प्रळयत्वाय. K7 D4. 6. 9 प्रलयायोपकल्पते.

4 D7 om. 4 (cf. v. l. 3). V1 reads 4 on marg. — a) Ś1 K1. 2. 4 तात; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तत्र (for ततः). Ś1 K1. 2. 4 M5 प्रति·

C. 12. 8560
B. 12. 234[3]. 6
K. 12. 239. 6

सर्वमेवेदमापूर्य तिष्ठन्ति च चरन्ति च ॥ ४
अपामपि गुणांस्तात ज्योतिराददते यदा ।
आपस्तदा *आत्तगुणा ज्योतिष्युपरमन्ति च ॥ ५
यदादित्यं स्थितं मध्ये गूहन्ति शिखिनोऽर्चिषः ।
सर्वमेवेदमार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥ ६
ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुराददते यदा ।
प्रशाम्यति तदा ज्योतिर्वायुर्दोधूयते महान् ॥ ७
ततस्तु मूलमासाद्य वायुः संभवमात्मनः ।
अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश ॥ ८
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा ।
प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठति नानदत् ॥ ९
आकाशस्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं मनः ।

ष्ठंते; D6 प्रतप्यंति (for प्रतिष्ठन्ति). —^{b}) Ś1 K1. 2. 4 V1 ऊर्मिमंतो (K1 °ती); Da4 °मत्ये; Dn1 °मंत्यो; Dn4 °मतो (for °मत्यो). Dn1 Ds1 महास्वनः. —^{d}) K7 V1 D4. 6. 9 T2 M1. 5–7 वि- (for the first च).

5 D7 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). V1 reads 5 on marg. —^{a}) K2. 4 B9 M1. 6 गुणास्; K6. 7 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 M5. 7 गुणं (for गुणांस्). —^{b}) Da4 तदा (for यदा). — D4 T1 om. (hapl.) 5^{c}–7^{b}. —^{c}) M6. 7 तथा (for तदा). Ś1 K1 [स]थात्त-; K2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 M1 त्वात्त-; K7 M7 वात्त-; V1 [उ]पात्त-; Ds1 [आ]त्त- (submetric); D9 M5. 6 चात्त- (for *आत्त-). Da4 corrupt; D7 T2 G1. 3. 6 आपस्तथा (T2 °दा) चात्तरसा. —^{d}) K6 V1 Bo. 9 Da4 Dn1. n4 Ds2 D3 (before corr.). 5 ज्योतिःषु; Da3 ज्योतींषि; Ds1 D3 (by corr.) ज्योतिःसु; D2. 8 ज्योतिस्तु (for ज्योतिषि). K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 T2 M1. 5–7 वै (for च). K2 ज्योतिरप्सु रमंति च; D7 G1. 3. 6 ज्योतिस्तु (G3. 6 °तींषि) प्रचरंति वै.

6 D4 T1 om. 6 (cf. v. l. 5). V1 reads 6^{ab} on marg. —^{a}) Ś1 K1. 2. 4 Da3. a4 M6 यदा नित्यं (for यदादित्यं). K2 मध्यं (for मध्ये). D7 T2 G1. 3. 6 M5 यदा रसगुणांस्ता(T2 M5 °णं ता)सां. —^{b}) K2 गुहंति; K7 गृहंति; D7 T2 G1. 3. 6 M5 ग्रसंति; M1. 6. 7 दहंति (for गूहन्ति). Ds1 D7 G1 [ऽ]र्चिषा. —^{c}) G3 सर्वं (for सर्वम्). V1 तद् (for [इ]दम्). K1 Da4 G1 आर्चिभिः (for अर्चिर्भिः). —^{d}) Ś1 K1. 2 सर्वं प्रज्वाल्यते नभः (K2 जगत्).

7 D4 T1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). —^{a}) Ds1 ज्योतिषा. D5 गुणो (for गुणं). —^{c}) K1 प्रशास्यति (for °म्यति). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8 ततो (for तदा).

8 ^{a}) Ś1 K1. 4 Da3 D6 T2 M1. 5–7 तुमुलम्; K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तु स्वनम्; K7 D4. 9 तु गुणम् (for तु मूलम्). D7 T1 G1. 3. 6 ततस्तौ मू(G1 सु)ल्यमापाद्य. —^{b}) Da4 वायु- (for वायुः). —^{d}) B7. 8 Da3 दोधू(B7 °धु)यति; T2 दोद्धवीति (for दोध°). K7 Da4 दशः; Da3 दशं (for दश).

9 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 M1. 7 गुण- (for गुणं). K1 स्पर्शाम् D7 स्पर्शं. —^{b}) B9 यथा (for यदा). —^{c}) K1 प्रशास्यति (for °म्यति). B9 ततो (for तदा). —^{d}) V1 च (for तु). K6. 7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 Cn. p. s नादवत्; T2 नाददत् (for नान°). D5 खं तिष्ठति निनादवत्. — After 9, K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cp. s Kumbh. ed. ins.:

673* अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्तिमत् ।
सर्वलोकप्रणदितं खं तु तिष्ठति नानदत् ।

[(L. 1.) G1 अगंधं च अमूर्तिमत् (for the post. half). — (L. 2) B8 Ds G1 M7 Cs -प्रणुदितं; D5 -प्रमु° (for -प्रण°). D4. 9 नु; M1 lacuna (for तु). K6. 7 Bo. 6 (marg.). 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 G1 M7 नादवत्; V1 B7 नाददत् (for नान°).]

10 ^{a}) Da4 om. (hapl.) शस्य गुणं. G1 स्पर्शम् (for शब्दम्). T1 आकाशस्य गुणः शब्दः. — ^{b}) K7 D4. 9 अति (for अभि-). ❀ Cn: अभिव्यक्तात्मकं शब्दादिस्थूलसर्वदृश्यरूपम् ॥ Cs: अभिव्यक्तात्मकं, अभिव्यक्तं महत्त्वमात्मस्वरूपं यस्य तत् मनः, अहंकारशब्दं, ग्रसतीत्यनुषङ्गः । ❀ — After 10^{ab}, Kumbh. ed. Cv. ins.:

674* ग्रसते च यदा सोऽपि शाम्यति प्रतिसंचरे ।

—^{c}) D5 ब्रह्मणो (for मनसो). ❀ Ca: मनसो यद्व्यक्तमपि रूपं तदव्यक्तं इन्द्रियाग्राह्यम् । ❀ —^{d}) Ś1 K1. 2 ब्रह्मा; K6 वाह्यः; D7 T1 G1. 3. 6 ब्रह्म (for ब्राह्मः). Ś1 K2. 4. 7 Bo. 6. 8 Da3 Dn1 Ds1. s2 (before corr.) D2–4. 8. 9 T G1. 3. 6 M1 संप्रति- (for स प्रति-). ❀ Ca (reading स प्रतिसंचरः): स एव भूतानां तद्गुणानां च मनसि लयरूपः प्रतिसंचरः प्रलयः, ब्राह्मः ब्रह्मनैमित्तिकः ब्रह्मशयनसमयभावित्वात् ॥ Cp: ब्राह्मो ब्रह्मदिनान्ते भवः ॥ Cs: ब्राह्मः हैरण्यगर्भः । ❀

मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्राह्मः स प्रतिसंचरः ॥ १०
तदात्मगुणमाविश्य मनो ग्रसति चन्द्रमाः ।
मनस्युपरतेऽध्यात्मा चन्द्रमस्यवतिष्ठते ॥ ११
तं तु कालेन महता संकल्पः कुरुते वशे ।
चित्तं ग्रसति संकल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमम् ॥ १२
कालो गिरति विज्ञानं कालो बलमिति श्रुतिः ।
बलं कालो ग्रसति तु तं विद्वान्कुरुते वशे ॥ १३
आकाशस्य तदा घोषं तं विद्वान्कुरुतेऽऽत्मनि ।
तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमम् ।
एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रतिसंचरः ॥ १४
यथावत्कीर्तितं सम्यगेवमेतदसंशयम् ।
बोध्यं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः ॥ १५
एवं विस्तारसंक्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः ।
युगसाहस्रयोरादावह्नो राव्यास्तथैव च ॥ १६

C. 12. 8574
B. 12. 234[3]. 19
K. 12. 239. 19

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

---

11 [a]) K7 D5.6 T2 M1.6.7 यदात्म-; D4.9 यदा मे (for तदात्म-). — [b]) Da4 तनो (for मनो). D5 ग्रस्यति. K7 चंद्रमा. ❀ Cs : मनो महत्तत्त्वम् – मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वर इति स्मृतेः – चन्द्रमा मूलप्रकृतिः, आत्मगुणं स्वस्मिन्नाकारभूतं महत्तत्त्वं आविश्य ग्रसति । ❀ — [c]) K4 Bo Dn1. n4 D2.3.8 चापि; K6 Ds D5.7 T G1.3.6 M5.7 चात्मा; K7 V1 B6–9 Da3. a4 D4.6.9 M1.6 [ऽऽ]त्मापि (for ऽध्यात्मा). — [d]) K4.6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.6–8 M1.5–7 उप- (for अव-). B7.9 Da3. a4 M1.5–7 -तिष्ठति (for °ते). Ś1 K1.2 चंद्रमध्येवतिष्ठते. ❀ Cs : मनसि महत्तत्त्वे उपरते मूलप्रकृतिग्रस्ते सति, आत्मा हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञः चन्द्रमासि मूलप्रकृताववतिष्ठते । ❀

12 [a]) Ś1 K1.2 B9 D7 M5 तत्तु; K4 ततः; D5 तत्र (for तं तु). ❀ Cs: तं चन्द्रमसम् । प्रकृतिसंहारः परमात्मज्ञानादेवेति ध्वनयति महता कालेनेति । ❀ — [b]) K4 Da4 संकल्प; Bo.7.8 Dn1. n4 Ds2 D2.3.5.7.8 G1 °ल्पं (for °ल्पः). — [c]) B8 (marg.).9 D7 T G1.3.6 M1.5–7 संकल्पं (for °ल्पस्). ❀ Cs : चित्तं प्रद्युम्नः । ❀ — [d]) Ś1 K1.2 Da3. a4 D6 तत्त्वज्ञानम्; Bo.8 T2 तद्वि°; B6.7 तं वि° (for तच्च ज्ञा°).

13 [a]) K6 ग्रसति; G1 M7 हरति (for गि°). G1 विज्ञान-. — [b]) K4.6.7 V1 B6 (orig.).7.9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.4.6–9 T G1.3 M1.5–7 कालं (for कालो). — [b]) D7 T G1.3.6 बल (for बलम्). Ś1 K1.2.4 स्मृतः; B6 (marg.) श्रुतं (for श्रुतिः). ❀ Cs : बलं संकर्षणः । ❀ — [c]) D7 T1 G1.3.6 कालं बले; M1.5–7 बले कालं (for बलं कालो). B8 तं; D4.9 तु (for तु). D5 बलं च ग्रसते कालस्; T2 कालं बलं च ग्रसते. ❀ Ca: बले च धर्माधर्मयोर्जनकत्वं काल एव ग्रसति । ❀ — [d]) G3.6 तद् (for तं). K7 Bo.6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 (also as in text).6 M1.5.6.7 (*inf. lin.*) Ca विद्या; V1 D5 विश्वं (for विद्वान्). K7 D4.9 वशं (for वशे).

14 D7 T G1.3.6 M5 om. 14[ab]. — [a]) K7 D4.6.9 M6.7 यदा; D5 यथा (for तदा). B6 घोरं (for घोषं). — [b]) B8.9 D4 M1.7 विद्या; D6 विघत् (for विद्वान्). D2 मनः (for ऽऽत्मनि). D5 इंति व्यक्तात्मकं मनः. — [c]) D6 तदाव्यक्तं (for तद°). — [f]) D5 ब्रह्मणः; D6 ब्राह्मोयं (for ब्रह्मैव). D7 T G1.3.6 M1.5–7 -संहरेत् (for -संचरः).

15 [a]) D5 यथात्वत्कथितं सद्यः. — [b]) D5 सारम्; D7 G1 M5–7 एतद् (for एवम्). M5–7 एवम् (for एतद्). K6 Ds1 D7 (by corr.) T2 असंशयः. — [c]) Ś1 तेजो; K1.4 तेभ्यो; K7 बौध्यं; B7 बोध्यां; Dn4 बोध्य- (for बोध्यं). B8 विद्वानयं (for विद्यामयं). Dn4 दृश्य (for दृष्ट्वा). ❀ Cs : विद्यामयं परमात्मानम् । ❀ — [d]) Da4 T2 परमात्मनि (for °त्मभिः).

16 [a]) K7 D4.9 G1 विस्तर- (for विस्तार-). K2 D4 -संक्षेपो. — [b]) Ś1 K1.2 ब्रह्माव्यक्तः; K7 V1 B3 D4.9 °ध्यास्ते; B6.7.9 °द्यंते; Da3. a4 °द्यंतो; D5 °यत्ते; D7 T1 G1.3.6 °व्यक्तं (for °व्यक्ते). — [d]) K2 B7 T G1.3.6 M5 अहोराव्यास्; K6 Bo Da3. a4 Ds1 D3 अहोरात्रास्; K7 D9 अहोरात्रे; B3 अह्नो रात्रे; B9 अह्नो रात्रास्; Dn1. n4 Ds2 D2.3.6 M7 अहोरात्रस्; D5 अह्नोराव्यस्; M1.6 अहोरात्री (M6 °त्रि)स् (for अह्नो राव्यास्).

C. 1
B. 1
K. 1

२२६

C. 12. 8575
B. 12. 235[4]. 1
K. 12. 240. 1

व्यास उवाच ।
भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तितं मया ।
ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छते ॥ १
जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावताम् ।
क्रिया स्यादा समावृत्तेराचार्ये वेदपारगे ॥ २
अधीत्य वेदानखिलान्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
गुरूणामनृणो भूत्वा समावर्तेत यज्ञवित् ॥ ३
आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।
आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥ ४
प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः ।
वने गुरुसकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ॥ ५
गृहस्थस्त्वेव सर्वेषां चतुर्णां मूलमुच्यते ।
तत्र पक्वकषायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ॥ ६
प्रजावाञ्श्रोत्रियो यज्वा मुक्तो दिव्यैस्त्रिभिर्ऋणैः ।
अथान्यानाश्रमान्पश्चात्पूतो गच्छति कर्मभिः ॥ ७
यत्पृथिव्यां पुण्यतमं विद्यास्थानं तदावसेत् ।

Colophon : G2 missing ; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4. 6 Ds1 शुकप्रश्नः ; K7 D4. 9 शुकानुप्रश्ने संहारवर्तनः ; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 शुकानुप्रश्नः ; M5 शुकानुप्रश्ने संहारकथनं ; M6. 7 शुकानुप्रश्ने प्रत्याहारकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K7 Dn4 Ds2 59 ; B7 M1. 6. 7 58 ; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 60 ; T2 74. — *Śloka no.* : Dn1 20 ; Dn4 D8 19.

226

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 a) M1. 5–7 भूतग्राम- (for °ग्रामे). D7 T G3. 6 [ऽ]नुयुक्तं ; G1 न युक्तं (for नियुक्तं). K2 यं ; B6. 9 Da3. a4 D5 वै (for यत्). ❀ Ca : भूतग्रामे नियुक्तं संबद्धं, भूतकर्तृकालनिश्चयरूपम् ॥ Cs : नियुक्तं पृष्टम् । ❀ — b) B6. 9 Da3 D5 यदेतत् (for तदे°). — c) D4. 9 तु ; T1 G3. 6 च (for तु). — d) Dn4 वक्षामि. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तच्छृणु ; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 सांप्रतं (for पृच्छते).

2 a) Da4 corrupt. — b) K2. 7 B9 Da3. a4 D4. 7. 9 कर्मणा (for °णां). B9 Da3. a4 D4. 9 दक्षिणावता. — c) G3 आसमावृत्तोर् ; G6 °वृत्तैर् (for आ समावृत्तेर्). K1 क्रिया स्याच्च समावृत्तेर्. — d) Ś1 K1. 2. 4 ब्राह्मणे ; K7 D9 आचार्यैर् ; Bo नाचार्ये (for आ°). K7 D9 -पारगैः (for -पारगे).

3 b) T1 ततः (for रतः). — d) K7 D4. 9 समावर्तेन (for °वर्तेत).

4 b) T2 आश्रयं (for °मम्). — c) K1 D6 अविमोक्षात् ; D5 आ विमोक्षे. — d) Dn1. n4 D3 (marg.) सोन्वातिष्ठेद् ; D2. 3 (by corr.) सर्वमेतद् (for सोऽनुतिष्ठेद्). K7 D9 यथा विधिः.

5 a) M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) दानैश् (for दारैश्). — c) D3 (also as in text) -प्रकाशे (for -सकाशे).

6 a) Ś1 K1. 2. 4 Bo. 8 Dn4 त्वेष ; D7 T G1. 3. 6 चैव (for त्वेव). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 धर्माणां ; K7 D9 वर्णानां (for सर्वेषां). — b) K6 Ds1 पूर्वेषां ; K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8. 9 सर्वेषां ; D4 वर्णानां (for चतुर्णां). D5 सर्वेषां भूतिरिष्यते. — c) K4. 7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 6. 8. 9 M1. 5. 6 यत्र ; D5 ततः (for तत्र). K2 तत्र कषायो हि धातुर्. — d) K2 दातुः (for दान्तः). D7 T1 G1. 3. 6 तिष्ठति (for सिध्यति).

7 7a = 12. 231. 2a. — b) K7 V1 D4. 9 युक्तो (for मुक्तो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 एव ; D7 यज्ञैस् (for दिव्यैस्). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 T2 M1. 5–7 ऋणैस्त्रिभिः (by transp.). — c) Ś1 K1. 2 Ds1 यथा ; V1 तथा (for अथ). K7 अथान्यानासमान्याश्चात् (sic) ; D7 T G1. 3. 6 अथान्यमाश्रमं प(T2 °मात्प)श्चात्. — d) D6 पूजां (for पूतो). K4. 6 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 गच्छेत (for गच्छति). B6. 9 Da3. a4 पूतो गच्छेत्स्वकर्मभिः.

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance."—Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: "Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India's literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed."

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years".

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London: "The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. "That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927."

2. "That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies."

3. "That this Congress therefore recommends that: (*a*) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (*b*) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute."

☞ It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund donations of £ 2,490.

The Critical and Illustrated Edition of

THE MAHĀBHĀRATA

VOLUMES ALREADY PUBLISHED

	Deferred Prices ‡ Non-members Rs.	Members Rs.
Vol. I-ĀDIPARVAN (1), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 1-7; pp. CXVIII + 996	36-8	33-0
Vol. II-SABHĀPARVAN (2), Ed. F. Edgerton; Fasc. 13-14; pp. LXVII + 517	14-8	12-0
Vol. III & IV-ĀRAṆYAKAPARVAN (3), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 11-12; pp. XLII + 1111	20-8	18-0
Vol. V-VIRĀṬAPARVAN (4), Ed. Raghu Vira; Fasc. 8; pp. LX + 362	13-0	11-0
Vol. VI-UDYOGAPARVAN (5), Ed. S. K. De; Fasc. 9-10; pp. LIV + 739	22-0	19-4
Vol. VII-BHĪṢMAPARVAN (6), Ed. S. K. Belvalkar; Fasc. 15-16; pp. CICV + 802	20-8	18-0

VOLUMES IN PRESS OR IN PREPARATION

	Non-members	Members
Vol. X-KARṆAPARVAN (8), Ed. P. L. Vaidya; pt. 1, Fasc. 20, out	20-8	18-0
Vol. XIII-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Rājadharma, Fasc. 18,19 out	42-0	37-0
Vol. XIV-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Āpaddharma, Fasc. 21 out	14-0	11-0
Vol. XV-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Fasc. 22 out	24-0	22-0
Vol. XVI-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	24-0	22-0
Vol. XII-SAUPTIKAPARVAN (10), Ed. H. D. Velankar and STRĪPARVAN (11), Ed. V. G. Paranjpe	10-0	9-0
Vol. VIII & IX-DROṆAPARVAN (7), Ed. S. K. De	36-0	32-0
Vol. XI-ŚALYAPARVAN (9), Ed. R. N. Dandekar	17-8	15-0
Vol. XVIII-ĀŚVAMEDHIKAPARVAN (14), Ed. R. D. Karmarkar	16-8	14-0
Vol. XVII-ANUŚĀSANAPARVAN (13)	32-0	28-0
Vol. XIX-ĀŚRAMAVĀSAPARVAN (15), MAUSALAPARVAN (16), MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN (17), and SVARGAPARVAN (18)	13-0	11-0
Vol. XX and XXI-PRATĪKA INDEX	23-8	20-12

* * *   * * *   * * *

	Non-members	Members
§ Vol. XXII and XXIII-HARIVAṀŚA	32-0	28-0
§ Vol. XXIV-EPILOGUE	36-0	32-0

‡ *Bound Volumes at Rs. 3 to 6 extra each.*

RATES OF SUBSCRIPTION*

Kind of Binding	For Non-members		For Permanent Members	
	Advance Payment (i)	Deferred Payment (ii)	Advance Payment (iii)	Deferred Payment (iv)
Cloth	Rs. 425	Rs. 475	Rs. 375	Rs. 425
Paper	Rs. 350	Rs. 400	Rs. 300	Rs. 350

N. B.— Subscribers on the Deferred Payment plan have to deposit Rs. 25/- out of the price for registration of the order. — *Postage extra in all cases.*

* Parts not sold singly, except the Bhagavadgītā portions from Vol. VII: Price (Paper) Rs. 7-8.

† Concessions to trade at 20% on the deferred price charged to non-members (but at 12½% on the advance price charged to permanent members).

§ The two Harivaṁśa Volumes and the Volume of Epilogue fall outside the above set.

☞ *This current price-list cancels all previous lists.*

Printed and Published by The Bhandarkar Institute Press, Poona 4.